

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

OSMANLI ÜSKÜDAR’INDA BİLGİNİN
TOPLUMSALLAŞMASI XVI.-XVIII. YÜZYILLAR
(ŞER’İYYE SİCİLLERİ IŞIĞINDA)

Esra MUHACIR

2502170013

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. Mehmet CANATAR

İSTANBUL – 2022

ÖZ

OSMANLI ÜSKÜDAR'INDA BİLGİNİN TOPLUMSALLAŞMASI XVI.- XVIII. YÜZYILLAR (ŞER'İYYE SİCİLLERİ IŞIĞINDA)

ESRA MUHACIR

Bu tezde Osmanlı İmparatorluğu döneminde Üsküdar Mahkemelerinde tutulmuş olan Şer'iyye Sicillerinden XVI.-XVIII. yüzyıllara ait 553 defterde bulunan yaklaşık 5000 tereke kaydı incelenmiş ve bu kayıtlar içerisinde kitap ihtiva eden 175 adet tereke kitap kültürü, bilginin toplumsallaşması, kitap sahipleri ve mensup oldukları sosyal gruplar ile sahip oldukları kitapların konusal analizi bakımından değerlendirilmiştir. Siciller incelenirken örneklem yapılmamış, defterlere kaydedilmiş tüm tereke kayıtları bütüncül olarak değerlendirmeye alınmıştır. Tespit edilen toplam 175 terekenin 25'i XVI. yüzyıla, 57'si XVII. yüzyıla, 93'ü ise XVIII. yüzyıla aittir.

Tezde üç yüzyıllık bir dönem içerisinde Üsküdar mahkemesinde kaydedilen terekelerin analizine geçmeden önce bilginin kurumsal ve toplumsal bir analizi yapılmıştır. Bilginin kurumsallaşması medrese, saray ve tekke başlığı altında, bilginin toplumsallaşması ise eğitim, cami dersleri, okuma gelenekleri ve kültürü bağlamında incelenmiştir. İkinci bölümde ise tespit edilen tüm terekeler her yüzyıl kendi içinde kronolojik sırayla derinlemesine incelenmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde kitap sahiplerinin mensup olduğu sosyal gruplar, bilgiyi üreten ve yayan bir zümre: Osmanlı uleması ve kitapları, saray merkezli bilgi: kalemiye mensupları ve ağaların kitapları, askerler ve kitapları, tekke mensupları ve kitapları, muhtelif sınıflar (esnaf – tüccar – vakıf görevlileri ve hacılar), kadınlar ve kitap ile kitap sahipleri ve unvan ilişkisi başlıkları üzerinden analiz edilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise, Üsküdar toplumunda dolaşımda olan kitapların konuları ve yüzyıllara göre değişimi, kitapların fiyatları ve bu fiyatların servetlere oranı, kitap koleksiyonlarının sayısal büyüklüğü ile kitap sahiplerinin oturduğu mahalleler özelinde incelenmiştir.

Bu tez ile bir bölgenin belli bir kaynak grubuna baēlı olarak kitap haritasının çıkarılması ve bu kitapların toplumsal bilgiye dönüşme süreçlerinin ortaya koyulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, Kitap Kültürü, Osmanlı'da Toplumsal Bilgi, Şer'iyye Sicili, Terekeler

ABSTRACT

SOCIALIZATION OF KNOWLEDGE IN OTTOMAN ÜSKÜDAR XVI.- XVIII. CENTURIES: IN THE LIGHT OF COURT RECORDS

ESRA MUHACIR

This thesis examines approximately 5000 probate inventories in 553 court records that had been recorded in Ottoman Üsküdar in the 16th-18th centuries. Among these records, 175 probate inventories containing books were evaluated in terms of culture, socialization of knowledge, book owners and their social classes, and the thematic analysis of the books they owned. While examining the registers, no sampling was made but all the inventories recorded in the books were evaluated holistically. Of the total 175 probate inventories identified, 25 belong to the 16th century, 57 belong to the 17th century, and lastly, 93 belong to the 18th century.

The study discusses the institutional and social analysis of the information before the consideration of the probate inventories in the Üsküdar Court over a period of three centuries. The institutionalization of knowledge has been considered under the title of the madrasa, the palace, and the takka, while the socialization of knowledge has been studied in the context of education, mosque lessons, and reading traditions and culture. In the second chapter, all the ascertained probate inventories were examined in depth in chronological order within each century.

In the third chapter, the social classes of the book owners are analyzed through the following headlines: the Ottoman ulema and their books as the group that produces and spreads knowledge, the books of the bureaucracy and the palace aghas as the sources of palace-centered information, the soldiers and their books, the members of the takka and their books, various classes (craftsmen - merchants - foundation officials and pilgrims), women and their books, and book owners and title relations. In the fourth and last part, the subjects of the books in circulation in Üsküdar and their change according to centuries, the prices of the books and the proportion of these prices to the

wealth, the numerical size of the book collections, and the neighborhoods where the book owners live are examined.

The thesis aims to map out the books of a region through a certain resource group and to reveal the processes of the socialization of the knowledge in these books.

Keywords: Uskudar, Book Culture, Social Knowledge in Ottoman, Court Records, Probate Inventories

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti; uzun yıllar hakim olduğu farklı coğrafyalar ve kültürler sayesinde zengin bir kültür havzası inşa etmiştir. Bu birikimin içinde yetişmiş olan şahıslar ile zamanla oluşan, gelişen ve çeşitlenen kurumlar mevcut kültürel zenginliği beslemiş ve daha da geliştirmiştir. Osmanlı kültür tarihinin bilgi, kitap, kütüphane gibi konularıyla ilgili çalışmalar XIX. yüzyılın sonundan itibaren başlamış olup, bu çalışmalar günümüze kadar önemli bir mesafe kaydetmiştir. İsmail E. Erünsal'ın yapmış olduğu çalışmalar ilk monografik çalışmalar olarak kitap ve kütüphane tarihi bakımından önemli bir adım oluşturmaktadır.¹ Kitap tarihi alanında daha sonra Orlin Sabev, Ali İhsan Karataş, Emine Fetvacı, Elif Sezer Aydın, Asım Zubcevic, Lale Uluç, Tülay Artan, Berat Açıl, Meredith Quinn, Nisa Öktem yaptıkları doktora / yüksek lisans tezleri ve hazırladıkları eserlerle literatürün zenginleşmesine katkı sağlamışlardır. Osmanlı kültür ve kitap tarihi üzerine yapılan çalışmalara bu eserler öncülük etmiştir. Osmanlı toplumunda kitap kültürü, bilginin tarihi, dolaşım ağları, yaygınlığı gibi daha birçok meseleyi bünyesinde barındıran geniş bir çerçeveye sahip olan bu alan, Osmanlı sosyal tarih çalışmalarının en ilgi çekici yönlerinden birini oluşturmaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı'da “bilginin toplumsallaşması” kavramı çerçevesinde Üsküdar bölgesinde oluşan kitap kültürünü ve bu kitapların “bilginin toplumsallaşması” noktasındaki rolünü ele almaktadır. Terekelerin sağladığı veriler ışığında, Üsküdar'ın kültür hayatında kitabın ve bilginin sosyal gruplar bakımından dolaşımının incelendiği bu çalışmada, bilginin üretimi, kurumsallaşması ve toplumsallaşması analiz edilerek bir yol haritası oluşturması amaçlanmıştır. Günümüze ulaşan Şer'iyye Sicilleri içerisinde en düzenli ve eksiksiz defter grubunu oluşturan Üsküdar Mahkemesi Defterleri bu çalışmanın birincil

¹ Bu çalışmalardan ilki olan *Türk Kütüphaneleri Tarihi II* adlı eser yazıldığı dönem itibariyle alanın öncü çalışmalarından biri olmuştur. Bu eser daha sonra genişletilerek *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* başlığıyla 2020 yılında yayınlanmıştır. Bu çalışmanın tamamlayıcısı niteliğinde Erünsal'ın bir diğer çalışması da *Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane* başlığıyla yayınlanmıştır. Erünsal'ın ayrıca sahafılık ve kitap ticaretini incelediği *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar* başlıklı çalışması Osmanlı sahafılığının tarihini bir bütün halinde incelemiş ve kitap ticareti ve kitap fiyatları üzerinde durmuştur.

kaynağını oluşturmaktadır. Şer'iyye Sicilleri, doğası gereği her meslek grubundan insanın, kadın, erkek, zengin, fakir, köle, cariyeye, müslim, gayri müslim fark etmeksizin miraslarının kayıt altına alındığı zengin bir malzemeyi ihtiva etmektedir. Araştırma yapılırken Üsküdar Kadılığına ait 553 adet defter içerisinde yer alan tüm tereke kayıtları incelenmiştir. Terekeler, Osmanlı ilmiye sınıfından âlim (ulemâ) ve müderrislerin yanı sıra halkın kitap ile ilişkisini incelemeye yarayan farklı sosyal gruplara ait kayıtları da içermesi bakımından sosyal ve kültürel tarih çalışmaları açısından önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Terekeler, yazıldığı dönemde varisleri için hukukî ve sosyal bakımdan bir değer ve anlam ifade ederken, bugün bizler için toplumun her kesiminden kişilerin kitaplarına ulaşabildiğimiz en mühim belge gruplarından birini oluşturmaktadır.

Çalışmada Üsküdar Şer'iyye Sicilleri içerisinde yalnızca kitap kaydı bulunan tereke kayıtları değil, üç yüz yıllık bir dönem içerisinde Üsküdar'da kayda geçen tüm tereke kayıtları tespit edilmiş ve bunların cinsiyet, unvan ve mesleklere göre dağılımı, toplam tereke sayısı içerisinde kitap sahibi olanların oranı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bir giriş ve dört bölümden oluşan bu çalışmanın giriş kısmında, birincil ve ikincil kaynaklar hakkında bilgi verilerek mevcut literatür değerlendirilmiş, Türkiye'de tereke ve kitap kültürü çalışmalarının geçmişi, gelişimi ve mevcut durumda ne aşamada olduğu ele alınmıştır.

Birinci bölümde bilginin kurumsallaşması bağlamında medrese, saray ve tekke kurumları incelenmiş, Osmanlı tarihinde bu kurumların bilginin üretimindeki ve kurumsallaşmasındaki rolleri değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca bilginin toplumsallaşması bağlamında medrese eğitimi, tekke kültür muhiti, cami dersleri ile okuma gelenekleri ve kültürü üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında tespit edilmiş tüm kitap terekeleri kronolojik sırayla bireyler bazında incelenmiş, aynı zamanda her yüz yıl kendi içinde padişahların tahtta kaldığı süre boyunca üretilen şer'iyye sicili sayısı ve bu sicillerde yer alan kitap sayıları açısından değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde tereke kayıtları üzerinden Üsküdar'da muhtelif sınıfların sahip oldukları kitaplar bilginin toplumsallaşması bağlamında ele alınmış ve Osmanlı uleması ve kitapları, bürokratlar ve kitapları, mutasavvıflar ve kitapları ayrı bölümler

halinde değerlendirilmiştir. Halkın okuduğu kitaplar ve kadınların okuduğu kitaplar da müstakil başlıklar olarak değerlendirilmiş ve kitap sahipleri ve unvan ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde ise, bilginin toplumsallaşması bağlamında Üsküdar terekelerinde yer alan kitaplar, ait oldukları konulara göre sınıflandırılmış ve terekelerde ilk defa hangi tarihten itibaren yer aldıkları, görülme sıklıkları ve ait oldukları sınıflar bakımından değerlendirilmiştir. Terekelerde kitaplar ayrıca fiyatları bakımından da bu bölümde incelenmiş ve üç yüz yıl boyunca kitap fiyatlarındaki değişim değerlendirilmiştir. Bu bölümde üzerinde durulan diğer hususlar koleksiyonların büyüklüğü ve kitap sahiplerinin mahallelere göre dağılımı olmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkışında yaptığı kıymetli katkılar ve gösterdiği kolaylıklar için öncelikle tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Canatar'a teşekkür etmek isterim. Tez izleme komitesinde yer alarak değerli görüşleriyle çalışmamı yönlendiren Prof. Dr. Arzu Terzi ve Prof. Dr. İshak Keskin'e şükranlarımı arz ediyorum. Çalışmanın metodolojik yönü ve kullanılan terimler hakkında değerlendirmelerde bulunan Prof. Dr. Asiye Kakırman Yıldız'a çok teşekkür ederim.

2005 yılında lisans öğrenciliğine ilk başladığım zamandan bu yana yaklaşık yirmi yıldır yanlarında olmaktan büyük bir mutluluk duyduğum, bu konuyu çalışmama ilham olan Prof. Dr. İsmail Erünsal ve çalışma disiplini her daim kendime örnek aldığım Prof. Dr. Bilgin Aydın hocalarıma müteşekkirim. Bu çalışmaya verdikleri değerli katkılar, fikri alt yapısını oluşturmamda gösterdikleri cömertlik ve her aşamasında yaptıkları yönlendirmeler ile bu çalışma nihayete kavuşabildi. Çalışmaya kaynaklık eden belge grubuna nasıl yaklaşmam gerektiğini bana öğütleyen, bugün büyük bir özlem duyduğum rahmetli Mehmet Genç'i de burada anmadan geçmek olmkazdı.

Bu çalışma süresince, geçmişte on yıl kadar mensubu olduğum İsam Kütüphanesi'nden birçok kişinin yardımlarını gördüm. Öncelikle İSAM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürü Mustafa Birol Ülker ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi bölümüm hocalarından Doç. Dr. Kenan Yıldız ile Doç. Dr. Ekrem Tak tezi okuyarak hem editöryal düzeltme ve tekliflerde bulundular, hem de içeriğe dair önemli katkıları oldu, bunlar için kendilerine şükranlarımı sunuyorum. Mesai arkadaşlarım Dr. Nuray Urkaç Güler, Neslihan Aracı Güler, Büşra Atmaca ve Şüheda Tokat'ın destekleri hep

yanımdaydı. İSAM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü'nün tüm mensuplarına gönülden teşekkür ederim.

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü mensubu tüm hocalarıma ve hassaten beraber mesai yaptığımız araştırma görevlisi arkadaşlarımdan Nisa Öktem ve Çiğdem Akbulut'a teşekkürü bir borç bilirim. Özellikle çalışmanın son dönemlerinde yalnızca teze odaklanabilmem için bölümde her türlü kolaylığı sağladılar. Doktorayı benzer zamanlarda tamamladığım değerli arkadaşım Büşra Aktaş Kütükçü'ye de yoldaşlığı için çok teşekkür ederim.

Çalışma süresince muhtelif şekillerde yardım ve desteklerini gördüğüm Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu, Gülperi Karayel Aslaner, Serhat Aslaner, Furkan Külünk, M. Nureddin Özel, Dr. Fatih Baha Aydın, Prof. Dr. Emrah Safa Gürkan, Ceyhan Güler, Feyza Toprak, Zeynep Dönertaş, Şehadet Erdim, Merve Çolak, Elif Bayrak Şenkardeş, Zana Baki, Gamze Ergür, Nuriye Luş, Müennes Yurtsevener, Vildan Akbay, Mine Arslan ve farklı düzeylerde katkı sunan ismini anamadığım herkese büyük bir içtenlikle teşekkür ederim.

Her daim destek ve dualarını yanımda hissettiğim annem, babam, kardeşlerim, kayınvalide ve kayınpederim olmak üzere tüm aileme derin şükranlarımı sunuyorum.

Sevgili eşim ve iki oğluma ise bana bu süreçte gösterdikleri anlayış, yardım ve manevi destekleri için ne kadar teşekkür etsem az kalır, tüm bunlar için kendilerine minnettarım.

Esra MUHACIR
Aralık 2022, Üsküdar

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xvi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI'DA BİLGİNİN KURUMSALLAŞMASI VE TOPLUMSALLAŞMASI

1.1. Osmanlı'da Bilginin Kurumsallaşması	30
1.1.1 Medrese.....	30
1.1.1.1. 1300-1453 Yılları Arasında Medrese ve Kitap Üretimi.....	35
1.1.1.2. 1453-1600 Yılları Arasında Medrese ve Kitap Üretimi.....	50
1.1.1.3. XV. ve XVI. Yüzyılda Üretilen Osmanlı Bilim Eserleri	56
1.1.1.4. Üsküdar Medreseleri	61
1.1.2 Saray	64
1.1.2.1. 1300-1453 Yılları Arasında Saray ve Kitap Kültürü.....	69
1.1.2.2. Fatih ve Kitap Kültürü.....	71
1.1.2.3. II. Bayezid ve Kitap Kültürü	76
1.1.2.4. Yavuz Sultan Selim ve Kitap Kültürü.....	77
1.1.2.5. Şehzadele ve Kitap Kültürü.....	80
1.1.2.6. XIV. ve XV. Yüzyıllarda Askeri-İdari Yönetici Elit ve Kitapları	83
1.1.2.7. Devşirme Paşalar ve Kitap Kültürü.....	84
1.1.2.8. Saray Ağalarının Kütüphaneleri ve Kitapları.....	94
1.1.3 Tekke	99
1.1.3.1. Üsküdar Tekkeleri ve Kitap Kültürü	108

1.2. Osmanlı’da Bilginin Toplumsallaşması	114
1.2.1. Eğitim.....	114
1.2.2 Cami Dersleri	123
1.2.2.1. Dersiâm Kavramının Ortaya Çıkışı ve Kurumsallaşması	125
1.2.2.2. Camilerde Okutulan Kitaplar	128
1.2.3. Okuma Gelenekleri ve Kültürü.....	136

İKİNCİ BÖLÜM

ÜSKÜDAR’DA KİTAP SAHİPLERİ VE KİTAPLAR

2.1. XVI. Yüzyılda Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahipleri ve Kitaplar	152
2.1.1 XVI. Yüzyılda Şehir ve Nüfus Bağlamında Üsküdar.....	154
2.1.2. XVI. Yüzyıl Üsküdar Sicillerine Göre Kitap Sahipleri ve Kitap Mevcutları	157
2.2. XVII. Yüzyılda Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahipleri ve Kitaplar	174
2.2.1 XVII. Yüzyılda Şehir ve Nüfus Bağlamında Üsküdar	175
2.2.2. XVII. Yüzyıl Üsküdar Sicillerine Göre Kitap Sahipleri ve Kitap Mevcutları.....	177
2.3. XVIII. Yüzyılda Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahipleri ve Kitaplar.....	208
2.3.1 XVIII. Yüzyılda Şehir ve Nüfus Bağlamında Üsküdar	209
2.3.2. XVIII. Yüzyıl Üsküdar Sicillerine Göre Kitap Sahipleri ve Kitap Mevcutları.....	210

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜSKÜDAR’DA SOSYAL GRUPLAR VE KİTAP

3.1. Bilgiyi Üreten ve Yayan Bir Zümre: Osmanlı Uleması ve Kitapları	264
3.2. Saray Merkezli Bilgi: (Kalemiye Mensupları ve Ağaların Kitapları).....	289
3.3. Askerler ve Kitapları: Paşa ve Beylerin Kitapları	297
3.4. Tekke Mensupları ve Kitapları	299
3.5. Muhtelif Sınıflar: Esnaf – Tüccar – Vakıf Görevlileri ve Hacılar	305
3.6. Kadınlar ve Kitap	309
3.7. Kitap Sahipleri ve Unvan İlişkisi	317

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÜSKÜDAR’DA KİTAP KÜLTÜRÜNÜN ANALİZİ

4.1. Bilginin Toplumsallaşması Bağlamında Üsküdar Terekelerinde Kitaplar....	321
4.1.1 XVI. Yüzyıl	321
4.1.2 XVII. Yüzyıl	327
4.1.3 XVIII. Yüzyıl.....	346
4.2. Kitapların Fiyatları, Servet İçindeki Yeri ve Servete Oranları.....	366
4.2.1 XVI. Yüzyıl	366
4.2.2 XVII. Yüzyıl	372
4.2.3 XVIII. Yüzyıl.....	379
4.3. Kitap Koleksiyonlarının Büyüklüğü Üzerine Sayısal Bir Değerlendirme	389
4.4. Kitap Sahiplerinin Oturduğu Mahalleler	397
SONUÇ.....	403
KAYNAKÇA	408
EKLER.....	442
ÖZGEÇMİŞ.....	442

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: 1300-1453 Yılları Arasında Üretilen Eser Sayısı	36
Tablo 1.2: Osmanlı Fakihleri	40
Tablo 1.3: XIII.-XVI. Yüzyıllar Arası Osmanlı Müfessirleri	44
Tablo 1.4: XIV.-XVI. Asır Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri	45
Tablo 1.5: XIV-XV. Yüzyıllarda Dil Çalışmaları ile İlgili Telif Eserler	46
Tablo 1.6: Mantık eserleri	46
Tablo 1.7: Mantık Alanında Eser Vermiş Müellifler	46
Tablo 1.8: Kelam Alanında Eser Veren Müellifler	48
Tablo 1.9: Sahn Medrese Müderrislerinin Eserlerinin Yüzyıllara Göre Dağılımı	53
Tablo 1.10: XVIII. Yüzyılda Eserlerin İlim Dallarına Göre Sayıca Dağılımı	56
Tablo 1.11: XIV.-XVIII. Yüzyıllarda Bilim Eserleri	57
Tablo 1.12: Fatih Saray Kütüphanesi Kataloğuna Göre Türkçe ve Farsça Eserler ...	75
Tablo 1.13: Üsküdar Tekkelerinin Tarikatlere Göre Dağılımı	109
Tablo 1.14: Üsküdar Tekkelerinin Yüzyıllara Göre Dağılımı	112
Tablo 1.15: Üsküdar Tekkelerinin Kronolojik Listesi	113
Tablo 1.16: XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Terekelerde En Sık Geçen Halk Kitapları ...	143
Tablo 2.1.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Sicilleri Tereke Kayıtları ve Kitap Sahiplerine Oranları	159
Tablo 2.2.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Kadı Sicillerinde Kitap İçeren Terekeler ve Kitap Sayıları	171
Tablo 2.3.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahiplerinin Listesi	173
Tablo 2.4.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Sicilleri Tereke Kayıtları ve Kitap Sahiplerine Oranları	178
Tablo 2.5.: Erkek terekelerinin kitap sayısı ve servet içindeki oranı	180
Tablo 2.6.: Kadın terekelerinin kitap sayısı ve servet içindeki oranı	180
Tablo 2.7.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Kadı Sicillerinde Kitap İçeren Terekeler ve Kitap Sayıları	203
Tablo 2.8.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahiplerinin Listesi	204
Tablo 2.9.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Sicilleri Tereke Kayıtları ve Kitap Sahiplerine Oranları	212
Tablo 2.10.: XVIII. Yüzyılda Erkek Terekelerinin Kitap Sayısı ve Servet İçindeki Oranı	214
Tablo 2.11.: XVIII. Yüzyılda Kadın Terekelerinin Kitap Sayısı ve Servet İçindeki Oranı	215
Tablo 2.12.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinin Dönemlere Göre Dağılımı	256
Tablo 2.13.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahiplerinin Listesi	257
Tablo 3.1.: XVI. Yüzyılda Ulema ve Kitap Sayıları	269
Tablo 3.2.: XVII. Yüzyılda Ulema Sınıfı (Efendi – Molla)	274
Tablo 3.3.: XVIII. Yüzyılda Ulema Sınıfı (Efendi – Seyyid - Molla)	288
Tablo 3.4.: XVII. Yüzyılda Saray Görevlisi	290
Tablo 3.5.: XVII. Yüzyılda Çelebi Unvanlılar	291
Tablo 3.6.: XVII. Yüzyılda Ağalar	292
Tablo 3.7.: XVIII. Yüzyılda Saray Görevlileri	292
Tablo 3.8.: XVIII. Yüzyılda Tespit Edilen Ağa Unvanlı Kişilerin Listesi	295
Tablo 3.9.: XVIII. Yüzyılda Kalemîye	296

Tablo 3.10.: XVII. Yüzyılda Askerî – İdarî Sınıf	298
Tablo 3.11.: XVII. Yüzyılda Tasavvuf Ehli.....	299
Tablo 3.12.: XVIII. Yüzyılda Tasavvuf Ehli	304
Tablo 3.13.: XVI. Yüzyılda Tüccar, Vakıf Görevlisi ve Hacı	306
Tablo 3.14.: XVII. Yüzyılda Hacılar	306
Tablo 3.15.: XVII. Yüzyılda Esnaf Sınıfı	307
Tablo 3.16.: XVIII. Yüzyılda Hacılar	308
Tablo 3.17.: XVIII. Yüzyılda Vakıf Görevlileri	308
Tablo 3.18.: XVII. Yüzyılda Üsküdar’da Kitap Sahibi Kadınlar	312
Tablo 3.19.: XVIII. Yüzyılda Üsküdar’da Kitap Sahibi Kadınlar	313
Tablo 3.20.: XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Tespit Edilen Kadın Terekelerinde Geçen Kitaplar	316
Tablo 3.21.: XVI. Yüzyılda Meslek ve Unvanlara Göre Kitap Sayısı	317
Tablo 3.22.: XVII. Yüzyılda Meslek ve Unvanlara Göre Kitap Sayısı.....	318
Tablo 3.23.: XVIII. Yüzyılda Meslek ve Unvanlara Göre Kitap Sayısı.....	320
Tablo 4.1.: XVI. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Geçen Mushaf ve İlgili Eserler	322
Tablo 4.2.: XVI. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Medrese Kitapları	324
Tablo 4.3.: XVI. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Halk İçin Yazılmış	326
Tablo 4.4.: XVI. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Geçen Konusu Belirsiz Muhtelif Eserler	327
Tablo 4.5.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Geçen Mushaf ve İlgili Eserler.....	329
Tablo 4.6.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Medrese Kitapları	336
Tablo 4.7.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Halk İçin Yazılmış / Edebiyat, Tasavvuf Kitapları	340
Tablo 4.8.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Yer Alan Tıp Kitapları....	341
Tablo 4.9.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tarih Kitapları	342
Tablo 4.10.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Lügatlar.....	343
Tablo 4.11.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Siyaset-İdare Kitapları..	343
Tablo 4.12.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Astronomi Kitapları.....	344
Tablo 4.13.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Konusu Belirsiz Kitaplar	346
Tablo 4.14.: XVIII. Yüzyılda Tespit Edilen Kitapların Konusal Dağılımı.....	347
Tablo 4.15.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Geçen Mushaf ve İlgili Eserler	348
Tablo 4.16.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Medrese Kitapları	352
Tablo 4.17.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Halk İçin Yazılmış Kitaplar.....	355
Tablo 4.18.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Edebiyat Kitapları ...	357
Tablo 4.19.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tasavvuf Kitapları...	358
Tablo 4.20.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tarih Kitapları	359
Tablo 4.21.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Lügatlar	360
Tablo 4.22.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Biyografi Kitapları	361
Tablo 4.23.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tıp Kitapları	362
Tablo 4.24.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Havass (Gizli İlimler) Kitapları	362
Tablo 4.25.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Ansiklopedik Eserler.....	363
Tablo 4.26.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Konusu Belirsiz Kitaplar	365

Tablo 4.27.: XVI. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları	368
Tablo 4.28.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Fiyatları (50-800 akçe aralığı)	369
Tablo 4.29.: XVI. Yüzyılda Sahip Olunan Kitapların Toplam Değeri ve Servetler	371
Tablo 4.30.: XVI. Yüzyılda Kitapların Servete Oranı En Yüksek Olanlar.....	372
Tablo 4.31.: XVII. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları	374
Tablo 4.32.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Fiyatları.....	375
Tablo 4.33.: XVII. Yüzyılda Koleksiyonların Toplam Değeri ve Servetler.....	378
Tablo 4.34.: XVII. Yüzyılda Kitapların Servete Oranı En Yüksek Olanlar	378
Tablo 4.35.: XVIII. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları.....	381
Tablo 4.36.: XVIII. Üsküdar Terekelerinde Kitap Fiyatları	384
Tablo 4.37.: XVIII. Yüzyılda Sahip Olunan Koleksiyonların Toplam Değeri ve Servetleri	386
Tablo 4.38.: XVIII. Yüzyılda Kitapların Servete Oranı En Yüksek Olanlar	387
Tablo 4.39.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sayıları	391
Tablo 4.40.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sayıları.....	393
Tablo 4.41.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sayıları.....	396
Tablo 4.42.: XVII. Yüzyılda Kitap Sahiplerinin Mahallelere Göre Dağılımı	398
Tablo 4.43.: XVIII. Yüzyılda Toplam Serveti Bir Milyon Akçenin Üzerinde Olan Mahalleler	400
Tablo 4.44.: XVIII. Yüzyılda Kitap Sahiplerinin Mahallelere Göre Dağılımı.....	402

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1. XVI. Yüzyılda Üsküdar Sicillerine Kaydedilmiş Terekelerin Grafiğı...	157
Şekil 2.2. XVI. Yüzyılda Üsküdar Sicillerinde Kitap İhtiva Eden Terekelerin Grafiğı	158
Şekil 2.3. XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Terekelerin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı	160
Şekil 1.4. XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Terekelerinin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı.....	161
Şekil 2.5. XVII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerine Kaydedilmiş Terekelerin Grafiğı...	178
Şekil 2.6. XVII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerinde Kitap İhtiva Eden Terekelerin Grafiğı	179
Şekil 2.7. XVII. Yüzyılda Üsküdar'da Terekelerin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı	180
Şekil 2.8. XVII. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Terekelerinin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı	180
Şekil 2.9. XVIII. Yüzyılda Üsküdar'da Terekelerin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı	211
Şekil 2.10. XVIII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerine Kaydedilmiş Terekelerin Grafiğı	212
Şekil 2.11. XVIII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerinde Kitap İhtiva Eden Terekelerin Grafiğı	212
Şekil 2.12. XVIII. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Terekelerinin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı	213

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
bs.	: Basım
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DiA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İSTEM	: Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
M.	: Miladi
nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

TALİD : Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

TEDEV : Türk Eğitim Vakfı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

ÜŞS. : Üsküdar Şer'iyeye Sicilleri

v.d. : ve diğerleri

Y. : Yıl

YKY : Yapı Kredi Yayınları

y.y. : Yayın Yeri Yok

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Bilginin tarihi ve bilginin toplumsallaşmasıyla ilgili araştırmalar son otuz yılda dünyanın farklı bölgelerinde ve farklı konu başlıkları altında ele alınarak hızla geliştirilen bir çalışma alanı haline geldi. Peter Drucker 1993 yılında “bir bilgi tarihi mevcut değil” cümlesini kurduğunda bilgi tarihine yönelik çalışmalar çoktan başlamış ve *Bilgi Güçtür (Knowledge is Power, 1989)*, *Bilgi Alanları (Fields of Knowledge, 1992)* başlıklı iki kitap yayınlanmıştı. 1990’lardan sonra sosyal tarihçiliğin yeni bir alanı olarak henüz kıyıda kendine yer edinen bilgi tarihi, son otuz yılda merkezi bir konuma taşındı. Peter Burke, 1990’lı yılların başında bu alanaki çalışmalarını başlatmış ve *A Social History of Knowledge* adlı eser 2000 yılında yayınlanmıştır.² Eser hemen ertesi yıl *Bilginin Toplumsal Tarihi* adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir. Burke, bilgi toplumu ve enformasyon toplumu olarak adlandırdığı günümüz toplumunda profesyonel uzmanların ve onların geliştirdikleri bilimsel yöntemlerin bu çağa hâkim olduğunu vurgular. Çağımız artık bütün alanlarda uzmanlaşmanın derinlemesine yaşandığı bir çağdır. Bu yüzden de bu çağa uzanan gelişmelerin bilgi kavramı etrafında bir analizinin yapılması gerekir. Burke, öncelikle “Bilgi Sosyolojileri ve Tarihleri” başlığı altında Rönesans bilim devrimi ve aydınlanma adı verilen oluşumların bir tarihsel sorgulamasını yaparak bilginin sosyal tarihini ele alır. İkinci aşamada Avrupa’daki bilim çevrelerinin ve bilim insanlarının analizini yapar. Bu analizde kurumlar ve kurumsallaşma ayrı bir başlık oluşturur. Burke’in üzerinde durduğu bir husus da bilginin sınıflandırılması çalışmalarıdır. Bu bağlamda Burke, ders programlarını, kütüphaneler için geliştirilmiş sınıflama yöntemlerini ve ansiklopedileri inceler. Mesela Bodleian Kütüphanesi’nin 1605 tarihli kataloğu kitapları; sanatlar, din bilim, hukuk ve tıp diye dört ana grupta inceler. İlk basılı bibliyografya ise 1545 yılında yayınlanır ve Conrad Gesner bu bibliyografyada 3000 yazarın 10.000 kadar kitabını sıralar. İslam dünyasında ise kitaplar İbni Cemaa’ya göre başta Kur’an olmak üzere hadis, tefsir, fıkıh ve diğer ilimler şeklinde sıralanmalıdır. Burke ayrıca kiliseler ve devletlerin bilgi toplama faaliyetlerini de ayrı bir bölüm halinde ele almış, Vatikan başta olmak üzere dünyadaki kiliselerin faaliyetleri ile ilgili

² Peter Burke, *A Social History of Knowledge*, Polity Press, 2000.

raporlamaları ve devletlerin ticari amaçlarla topladıkları konsolos raporlarını da bu başlık altında incelemiştir. Burke'nin ilgilendiği alanlardan birisi de kitap piyasası ve basım faaliyetleridir. Burke, bu başlık altında “bilginin pazarını” inceler. Son olarak da okuyucu kitleleri üzerinde durur.³

Peter Burke, *Bilgi Tarihi Nedir?* başlıklı ikinci bir çalışma daha kaleme almış ve bu alandaki çalışmaların gelişimini bilgiler ve tarihleri, kavramlar, süreçler, sorunlar ve yeni eğilimler başlıkları altında incelemiştir. Burke eserinde 1605'ten 2014 yılına kadar bilgiyi konu alan çalışmaların bir listesini de vermiştir. İncelediği ilk eser, Francis Bacon'un *Advancement of Learning (Bilginin ilerlemesi)* başlıklı ve 1605 tarihli eserdir. Bu listede XVIII. yüzyıldan üç eser, XIX. yüzyıldan yine üç eser, XX. yüzyıldan 29 eser, XXI. yüzyıldan 33 eser incelenmiştir. Burke, bilgi tarihi çalışmalarının son zamanlarda kurumlar ve bölgesel alanlara bağlı olarak incelenmeye çalışıldığını belirtir. 2005 yılında *Victoria Dönemi Britanyası'nda Bilginin Örgütlenişi* başlıklı bir kolektif inceleme yayınlanmıştır. Editörlüğünü Christian Jacob'un yaptığı *Bilgi Mekanları* başlıklı kitap iki devasa ciltten oluşmaktadır. Bu eser son 2500 yılın kültürel tarihini incelemektedir. Pierre Nora'nın *Hafıza Mekanları* isimli eseri ise sadece Fransa'yla sınırlıdır. Bilgi tarihi üzerine biri Münih diğeri Oxford Üniversitelerinde olmak üzere iki ayrı akademik grup kürsüler kurmuş ve bu çalışmalara kurumsal bir kimlik kazandırmışlardır.⁴

Türkiye'de ise Bilim Tarihi bölümleri son otuz yılda sayıları giderek artan bir kurumsallaşmanın varlığına işaret etmektedir. İlk defa 1955 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü'nde Aydın Sayılı Bilim Tarihi Kürsüsü'nü kurmuştur. Bunu 1984 yılında Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından kurulan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü takip etmiştir. Daha sonra Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, İstanbul Medeniyet, Muğla Sıtkı

³ Peter Burke, **Bilginin Toplumsal Tarihi**, çev.: Mete Tunçay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

⁴ Peter Burke, **Bilgi Tarihi Nedir?**, çev.: Turgay Sivrikaya, İshk Yayınları, İstanbul 2017, s. 12-13.

Koçman, Kastamonu, Yıldırım Bayezid Üniversitelerinde de Bilim Tarihi Bölümleri kurulmuştur.⁵

Osmanlı, toplum ve devlet hayatında bilginin dolaşımı ve dolaşım araçları XX. yüzyılın sonlarından itibaren araştırmalara konu olmuştur. Bu araştırmalarda özellikle kitap ve kütüphane tarihi son yıllarda gittikçe artan bir ilgiye tanıklık etmektedir. Fekete ile başlayan bireysel kitap koleksiyonları hakkındaki çalışmalar, son 50 yılda büyük bir literatürün oluşmasını sağlamıştır.⁶ Bireysel koleksiyonlarla başlayan ilgi zamanla şehirlere ve saray koleksiyonlarına yönelmiş ve yeni bir kültür tarihi alanı oluşturmuştur. Bu çerçevede kütüphane tarihçiliğinden kitabın tarihine uzanan yeni bir yol ve çığır açılmıştır. Kadı sicillerindeki tereke kayıtlarının sunduğu imkanlar, kitap tarihinin Fekete ile beraber 1965 yılından başlayarak günümüze kadar çok farklı boyutlarla incelenmesi sonucunu doğurmuştur.

Osmanlı dönemi sosyal ve kültürel hayatına tanıklık eden ve bu hafızayı canlı tutan kaynakların başında Osmanlı Devleti defter sistemi ve bu sistem içinde önemli bir grubu temsil eden Şer'iyye Sicilleri gelir. Zirâ, sicillerde yer alan kayıtlar/tanıklıklar, Osmanlı toplumunun günlük yaşantısından ve kültürel hayatından izleri günümüze taşıyan nadir bir kaynak olma özelliğini taşırlar. Bu nedenle Osmanlı toplumunda bilginin toplumsallaşması başlığı etrafında çalışırken birincil kaynak grubu olarak Şer'iyye sicillerinin kullanılması kaçınılmazdı.

Araştırmanın Yöntemi

Bu tezde, Osmanlı dönemi Üsküdar mahkemelerinde tutulmuş 1513 tarihli ilk defterden başlanarak 1800 tarihine kadar kaydedilmiş tüm sicil defterleri incelenmiş ve XVI.-XVIII. yüzyıllara ait 553 defter içerisinde yer alan yaklaşık 5000 adet tereke kaydı tespit edilmiştir. 5000 tereke kaydı içerisinde 175 adedinin kitap ihtiva ettiği anlaşılmıştır. Bu kayıtlar aracılığıyla Üsküdar'da bilginin toplumsallaşması bağlamında kitap kültürü üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bu çalışma yapılırken Üsküdar sicillerine kaydedilen terekelerin tamamı incelenmiştir. Çünkü sicil

⁵ Didar Bayır, "Bilim Tarihinin Kaynakları: Bir Konu Rehberinin Hazırlanması Üzerine", **İlim ve İrfan Yolunda Bir Hezarfen Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan**, Haz. Hatice Aynur ve diğerleri, Ötügen, İstanbul 2021, s.198-200.

⁶ Lajos Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi", **Belleten**, 19/116, 1965, s. 615-638.

alışmalarında belli bir belge grubuna yönelik yapılan araştırmalarda örnekleme yöntemi kullanılmasının sağlıklı sonuçlar doğurmadığı neticesine varılmıştır. Tüm terekeler yüzyıllar özelinde incelendiğinde mahkemede görevli katiplerin dönemsel olarak farklı kayıt pratikleri geliştirdiği görülmektedir. Zaten belli bir temsil oranı olan bir belge grubunu, içinden seçim yaparak daha da daraltmak doğal olarak ulaşacağımız sonuçları oldukça sınırlı hale getirmektedir.

XVI. yüzyıl şkdar sicillerinde müslim gayrimüslim bireyler ayırt edilmeksizin terekelerin tamamı defterin herhangi bir yerinde karışık ve genellikle de kronolojik bir düzen içerisinde kaydedilmiştir. XVII. yüzyılda müslim gayrimüslim tereke kayıtları yine karma şekilde defterlerde yer almıştır. 1606-1611 yıllar arasında hiç tereke kaydı olmaması da ayrıca üzerinde durulması gereken bir husustur. XVIII. yüzyıldan itibaren tereke kayıtlarının dinî mensubiyete göre ayrı defterlere kaydedildiği görülmektedir. Mesela 441 numaralı şkdar kadı sicilinde 8 tane gayrimüslim terekesi yer almaktayken 442 numaralı şkdar sicilinde 126 Müslüman terekesi mevcuttur. Bir sonraki 443 numaralı defterde ise yine 6 terekenin gayrimüslimlere ait olarak kaydedildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla herhangi bir dönemde yapılacak örnekleme seçiminin doğru sonuçlar vermeyeceği de özellikle XVIII. yüzyıl özelinde anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren şkdar sicillerinin tereke, maruz ve hüccet defterleri olmak üzere 3 farklı sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Eğer defterlerin sınıflandırılmış bu özellikleri dikkate alınmadan bir çalışma yapılırsa örnekleme bakımından tutarlı sonuç ortaya çıkarmayacağı açıktır.

Tezin Amacı ve Kapsamı

Bu tezde, XVI. ve XVIII. yüzyıl aralığında bütüncül ve şehir bazlı bir kitap kültürü çalışmasının gerçekleştirilmediği düşünüldüğünden şkdar'ın üç yüz yıllık süreçte kültürel yapısı ve bireylerin sahip olduğu kitapların bir haritası çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede öncelikle şkdar Mahkemesi'ne ait sicillerden 1513-1800 aralığındaki (553 adet sicil defteri) tüm tereke kayıtları sayıca belirlenmiş ve bu terekeler içerisinden kitap ihtiva edenler tespit edilerek kitap sahiplerinin kimliği ve sahip oldukları kitapların konusal ayrımı ile bilim alanlarına göre dağılımı değerlendirilmiştir. Ayrıca kitap sahiplerinin mensup olduğu sosyal gruplara göre de bu kitapların analizi yapılmıştır. Tez,  yüz yıllık bir dönemde şkdar

Mahkemesi'nde tutulmuş olan yaklaşık 5000 adet tereke içerisinde kitap ihtiva eden 175 terekeyi konu edinmektedir.

Literatür İncelemesi

Osmanlı kültür tarihinin bilgi, kitap, kütüphane gibi konularıyla ilgili çalışmalar XX. yüzyılın sonundan itibaren başlamış olup, bu çalışmalar günümüze kadar önemli bir mesafe kaydetmiştir. Kütüphanecilik ve kitap tarihi çalışmaları bir bütün halinde ilk kez İsmail E. Erünsal tarafından başlatılmış ve daha sonra Orlin Sabev, Ali İhsan Karataş, Emine Fetvacı, Tülay Artan, Elif Sezer Aydın, Asım Zubcevic, Lale Uluç, Berat Açıl, Meredith Quinn, Nisa Öktem yaptıkları çalışmalarla literatürün zenginleşmesine katkı sağlamışlardır. Osmanlı kültür ve kitap tarihi üzerine olan çalışmaların başlamasında da bu çalışmaların öncülük ettiği şüphesizdir.

İsmail E. Erünsal'ın yapmış olduğu çalışmalar ilk monografik çalışmalar olarak kitap ve kütüphane tarihi bakımından önemli bir adım oluşturmaktadır. Bu çalışmalardan ilki olan *Türk Kütüphaneleri Tarihi II* adlı eser yazıldığı dönem itibariyle alanın öncü çalışmalarından biri olmuştur.⁷ Bu eser daha sonra genişletilerek *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* başlığıyla 2020 yılında yayınlanmıştır.⁸ Bu çalışmanın tamamlayıcısı niteliğinde Erünsal'ın bir diğer çalışması da *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane* başlığıyla yayınlanmıştır.⁹ Erünsal'ın ayrıca Sahaflık ve kitap ticaretini incelediği *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar* başlıklı çalışması Osmanlı sahaflığının tarihini bir bütün halinde incelemiş ve kitap ticareti, sahafların kitapçılık faaliyetleri ve kitap fiyatları üzerinde durmuştur.¹⁰

Osmanlı kitap tarihi hakkında ve kitap terekeleri üzerinde önemli çalışmalardan bir grubu da Orlin Sabev'e aittir. Orlin Sabev, bölgesel bazda kitap kültürü üzerine çalışma yapan önemli isimlerden biridir. Bulgaristan sicillerinde yer alan terekeler üzerinden bölge kitap kültürünü muhtelif açılardan incelenmiştir. Bunlardan biri, "Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary

⁷ İsmail E. Erünsal, **Türk Kütüphaneleri Tarihi: Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri**, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1988, C. 2.

⁸ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, Timaş, İstanbul 2020.

⁹ İsmail E. Erünsal, **Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, Timaş, İstanbul 2018.

¹⁰ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş, İstanbul 2021.

Notes)’’ isimli makalesidir. Orlin Sabev bu çalışmasında ilgili yılları kapsayan 52 kadı sicilini incelemiş ve bunlardan 28’inin tereke kayıtlarını içerdiğini tespit etmiştir. 1671-1833 yıllarına ait 1212 tereke kaydından 1.111’i Müslümanlara aittir. Tespit edilen terekelerin 180’inde kitapların isimleri verilmiş olup bunlardan 40’ı kadın 140’ı da erkeklere aittir. Kitap ihtiva eden terekeler Müslüman nüfusun (1.111 kişi) %16,2’sine denk gelmektedir. Müslüman nüfustan kitap sahibi olanlar genelde varlıklı insanlardı. Kitapların içerisinde *Kur’an-ı Kerim* ve *Muhammediye* başta gelmektedir. İlmiye sınıfından kişilerin yanında tüccar ve sanat erbabından kimselerin de çok sayıda kitapları olduğu tespit edilmiştir. Dinî kitapların yanında felsefe, astronomi ve tarih kitaplarının da terekelerde yer aldığı Sabev tarafından belirtilmiştir. Çalışmanın sonunda da tespit edilen tüm kitapların ismi, adedi, fiyatı, konusu, toplam terekenin fiyatı ve tereke sahibinin adı ile tespit edildiği kaynağı listelemiştir.¹¹

Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) Yeniden Değerlendirme* başlıklı çalışmasında¹² hem İbrahim müteferrika’nın basımcılık faaliyetlerini incelemiş hem de onun terekesini bularak özel kitap koleksiyonu hakkında bilgi vermiştir. Sabev bu çalışmasında ayrıca Müteferrika matbaasında basılan kitapların topluma intikal süreçlerini, okurlarını ve matbaanın ticari başarısını analiz etmiştir. Bu amaçla Kısmet-i Askeriye mahkemesindeki askeri sınıfa ait çok sayıda terekeyi incelemiş ve bu eserlerin bireysel koleksiyonlara katılma süreçlerini değerlendirmiştir. Sabev, eserinde Osmanlı okuma kültürü hakkında Sofya ve Rusçuk üzerine daha önce yapmış olduğu çalışmaları bu eserinde de değerlendirerek Osmanlı Balkan okuyucu kitlesine dair tespitler yapmış ve bu tespitlerini İstanbul’la mukayeseli olarak değerlendirmiştir.

Yine Orlin Sabev’in, “Bulgaristan’daki Osmanlı Yazılı Kültürünü İnceleyen Bulgar Tarih yazımı” başlıklı makalesi, yazılı kültürü bölgesel anlamda inceleyen önemli çalışmalardan biridir. Osmanlı ve İslam kültürüne yönelik 1990’lara kadar Bulgaristan’da olumsuz akademik yaklaşımların olduğunu, Müslüman kültürün tarihine dair yalnızca Mihaila Stajnova’nın Osmanlı fetihlerini olumlu gösterdiğinden

¹¹ Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary Notes)”, *Academie Des Sciences de Bulgarie Institut D’etudes Balkaniques Etudes Balkaniques*, 2003, No:1, 34-82.

¹² Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) Yeniden Değerlendirme*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

ve Osmanlıların ilim irfanla uğraşan eğitilmiş kişiler olduğunu iddia ettiğinden bahseder. Daha sonrasında gelen çalışmalar ile kendi çalışmalarını da bu öncü çalışmanın arkasından gelen Osmanlı kültürü ile ilgili incelemeler olarak detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bu çalışma ile Bulgaristan'daki Osmanlı yazılı kültürü ile ilgili eski ve yeni çalışmaların önemi vurgulanmış ve Osmanlı'nın Balkanlarda anlaşılmasına ciddi katkılar sunduğu belirtilmiştir.¹³ Sabev'in Balkan coğrafyasının kitap kültürüne dair bir diğer çalışması "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695–1786)" başlıklı makalesidir.¹⁴

Orlin Sabev'in Bulgaristan dışında XVIII. yüzyıl Diyarbakır sicilleri üzerinden yaptığı benzer bir çalışma daha bulunmaktadır. "XVIII. yüzyıl Diyarbakır'ında Kitap Sahipliği" başlığını taşıyan makalesinde bu yüzyıla ait tereke kaydı içeren 5 adet sicili taramış ve içerisinde kitap ihtiva eden terekeleri tespit ederek bir değerlendirmede bulunmuştur. Elde ettiği veriler oldukça sınırlıdır. Çok az kişinin terekesinde kitap kaydı bulunmaktadır. Genelde kişilerin herhangi bir kitabı varsa da bu Kur'an ve Enam gibi onunla ilişkili kitaplardan oluşmaktadır. Bu dönemde bazı kadınlar da Kur'an ya da Enam sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat erkekler belli başlı bir mesleğe ya da göreve sahipse mesleği dolayısıyla farklı türden kitaplara sahip olabiliyordu. XVIII. yüzyılda Diyarbakır'da bu kitaplar genellikle medrese eğitimi içeren kitaplar ile meşhur halk kitaplarıdır. Yüzyılın ilk yarısında matbaa baskısı bir kitaba rastlanmazken ikinci yarısında "basma kağıt" ifadesine rastlanmaktadır.¹⁵ Bu denli az verinin karşımıza çıkması yazarın çok az sayıda defteri incelemeye tabi tutmasından kaynaklanmış olabilir.

İstanbul kitap kültürü üzerine yapılan öncü doktora çalışmalarından biri Meredith Quinn'in çalışmasıdır. Quinn, İstanbul özelinde XVII. yüzyılda İstanbul'un kültürel ve entelektüel tarihi bakımından önem taşıyan kitapların üretimi, dolaşımı ve Osmanlı başkenti olan İstanbul'da kitap sahiplerinin toplumsal statüsünü incelemiştir. Yazar, kitap merkezli olarak kitabın sosyal tarihini de ayrı bir inceleme alanı teşkil

¹³ Orlin Sabev, "Bulgaristan'daki Osmanlı Yazılı Kültürünü İnceleyen Bulgar Tarihçiyim", Çev.: Ahmet Celil Civan, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, cilt 8, sayı 15, 2010, 263-280.

¹⁴ Orlin Sabev, "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695–1786)", **Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri**, Bükreş, Romanya/1–5 Kasım 2006, İstanbul: IRCICA, 2011, Cilt 2, s. 575–607.

¹⁵ Orlin Sabev, 18. Yüzyıl Diyarbakır'ında Kitap Sahipliği", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, Ed.: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, cilt 1, Ankara 2008, 153-157.

ettiğini ifade etmektedir. Çalışmasında yazmalardan hareketle bunların bulunduğu koleksiyonların istatistiklerini vermiş ve yazılı kültürün oluşumunu ve bunlar arasındaki ağırları/bağlantıları incelemiştir. XVII. yüzyıl kitap dünyasının tamamen el yazması eserler üzerine inşa edildiğini ve kitap üretiminin tamamen bireysel olarak gerçekleştiğini vurgular. Kütüphaneler muteber ve bütünlüğü korunmuş eserleri barındıran mekanlar olarak bilginin topluma intikalinde çok önemli bir rol üstlenmekteydiler ve kitapların okunması kadar kopya edilerek çoğaltılmasında da önemliydiler. XVII. yüzyıl İstanbul’u toplumun her kesiminden insanların kitapla okuyucu veya dinleyici olmaktan daha az olsa da sahip olarak ortaya çıktığı bir dönemi temsil eder. Meredith, askeri kassam defterlerinden altısını kullanan Said Öztürk’ün 1591-1669 yılları arasında tereke sahiplerinden %24’ünün kitapları olduğunu belirttiğini fakat kendisinin çalışmasında bu oranın %16,5 olarak tespit ettiğini ifade eder. Establet ve Pascual askeri olmayan sınıflarda kitap sahibi olma oranının erken XVII. yüzyıl Şam’ında %12 olarak tespit edildiğini belirtir. Bu rakamların hiç birisi kitap sahiplerinin gerçek yüzdesini yansıtamamaktadır. Meredith Quinn’in tespit ettiği %16,5’luk kitap sahipliği oranı Mushafları da içermektedir. Mushaflar dışarıda tutulduğunda bu oran %11,5’a düşmektedir.¹⁶

Colette Establet ve Jean-Paul Pascual XVIII. yüzyıl Şam bölgesine ait tereke kayıtlarını incelemiş ve özel koleksiyonlarda ve kütüphanelerde en çok fıkıh ve tasavvuf kitapları olduğunu tespit etmiştir. Onların bir diğer tesbiti de yukarıda ifade edildiği gibi Şam’da askerî sınıf dışında kitap sahibi olma oranının %12 olduğudur.¹⁷

Asım Zubcevic, “Book Ownership in Ottoman Sarajevo, 1707-1828” başlıklı bir doktora tezi hazırlamıştır. Çalışmasının kaynaklarından biri olan kayıtlar ile ilgili olarak Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi’nde 88 adet sicil defteri bulunduğunu ve bunlardan üçünün XVI.-XVII. yüzyıla, diğerlerinin genellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. Yüzyıla ait olduğunu vurgular. Sicillerin en düzenli olduğu tarih aralığı

¹⁶ Meredith Quinn, **Books and Their Readers in Seventeenth Century**, Unpublished PhD Diss., Harvard University, 2016, 133. Ayrıca bakınız: Meredith Quinn, “On Yedinci Yüzyıl İstanbul’da Ucuza Okumalar,” **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Türkçesi Metin Çalışmaları**, eds. Hatice Aynur *et al* (İstanbul: Turkuaz Yayınevi, 2015): 146–69.

¹⁷ Erol Özvar, **Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği, Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017, s.44.

1762-1855 yıllarıdır. 1707-1828 arasında kitap sahipliğini inceleyen Zubcevic vakıfların rolü, nüfus, servet dağılımı başlıkları altında 1462-1697 yılları arasında Saraybosna'nın kültürel ve siyasi durumunu değerlendirmiştir. İkinci bölümde 1697-1828 yıllarında bir eğitim merkezi olarak Saraybosna'yı incelemiş ve Saraybosna'da okur yazarlık, müstensihler, hattatlar bağlamında yazma eserler ve okuma alışkanlıklarını değerlendirmiştir. Molla Mustafa Başeskinin kitabını da kitap tarihi bakımından incelemiştir. Üçüncü bölümde ise Saraybosna'da bulunan kütüphaneleri altı ayrı başlıkta incelemiş ve bunları mahiyetleri bakımından halk – yarı halk kütüphaneleri şeklinde kategorize etmiştir. Dördüncü bölümde tereke kayıtları incelenmiştir. Bu kayıtlarda tespit edilen kitapların neler olduğu, miktarları, türleri ve dilleri üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda bu kitap sahiplerinin kimlerden oluştuğu ve meslekleri ele alınmıştır. Şam, Selanik, Sofya, Trabzon gibi şehirler ile de Saraybosna arasında kitap sahipliği açısından bir karşılaştırma yapılmıştır. Beşinci bölüm biraz daha mikro ölçekte bir çalışmanın yapıldığı bölümdür. Burada kitap sahipliği üzerine örnek bir olay incelemesi olarak Kadı Salih İzzet Hromozade ve onun kitapları incelenmiştir. Altıncı ve son bölümde sözlü aktarım geleneği ve Bosna'lı Müslümanların yazılı kültürü üzerinde durulmuştur. Tezin en önemli bulgularından biri, kitap sahipliğinin belirli bir toplumsal tabaka ile sınırlı olmadığıdır. Kitap sahipleri arasında tahmin edileceği gibi meslekleri sebebiyle kitapla ilişkili ulema sınıfı, köylüler ve şehirliler, erkek ve kadınlar, zenginler ve mütevazı servetleri olanlar ile zanaatkarlar ve tüccarlar da bulunmaktadır. Hatta en büyük kitap koleksiyonlarından bazıları Saraybosnalı esnaf ve tüccarlara aittir.¹⁸

Berat Açı editörlüğünde hazırlanan *Osmanlı Kitap Kültürü* başlıklı çalışma, Carullah Efendi ve kütüphanesi merkezinde Osmanlı kitap kültürünü inceleyen en önemli çalışmalardan biridir. Eserde, Berat Açı Osmanlı yazma kitap kültürünü Carullah Efendi kütüphanesi üzerinden değerlendirmiştir. Carullah Efendi'nin kütüphanesi ve eserleri dil bilimleri, edebi bilimler, mantık, tefsir, hadis, fıkıh usulü,

¹⁸ Asim Zubcevic, **Book Ownership in Ottoman Sarajevo, 1707-1828**, Unpublished PhD diss., Leiden University, 2015, 267.

fıkıh, furû, tasavvuf, siyer ve tarih, kelam ve felsefe, matematik, tıp, konuları bağlamında müstakil makaleler halinde değerlendirilmiştir.¹⁹

Üsküdar terekeleri üzerine en erken tarihli çalışmalardan biri Yvonne J. Seng'in 1991 yılında The University of Chicago'da yaptığı *The Uskudar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524* başlıklı doktora tezidir. Seng bu tezde Üsküdar'ın en erken tarihli sicil defterlerinden 1521-1524 yıllarını kapsayan ilk üç defteri incelemiş ve bu sicillerde yer alan terekeleri Üsküdar'a seyahat edenler ve geçip gidenler, askeri sınıf, Üsküdar sakinleri, Üsküdar'da kadınlar başlıkları altında incelemiş ve sonunda genel tabloyu özetleyerek bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu incelemede sadece bir terekede kitap tespit edilmiştir.²⁰

Ali İhsan Karataş, Bursa'ya ait sicillerde yer alan terekeler üzerinden sistematik olarak ilk kez bir bölgenin kitap kültürünü, tedavülde olan kitaplarını ve bu kitap sahiplerinin kimler olduğunu inceleyen bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. 1995 yılında hazırlanmış ve *16. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar* başlığını taşıyan bu tezde, Bursa mahkemesine ait yaklaşık 200 sicil defteri incelenmiş, defterlere kaydedilmiş olan 400 farklı türde 2098 adet kitap değerlendirilmiştir. Tezde kitaplarla kitap sahipleri mesleklere göre ayrı ayrı incelenmemiştir. Terekelerde en çok *Kur'an* ve *Mevlid* bulunuyor olması dikkat çekicidir. *Muhammediye* ise yine koleksiyonlarda en çok bulunan beş kitaptan biridir. Çalışmasını üç ana bölümde tamamlayan Ali İhsan Karataş, birinci bölümde kitapların mahallelere göre dağılımını ve kitap fiyatlarını, ikinci bölümde kitap konuları ve çok okunan kitaplar ile döneme damga vuran alimleri üçüncü bölümde ise kitap sahipleriyle ilgili konuları ele almıştır.²¹ Hem Bursa şehrinin kültürel tarihi hem de sicil ve terekeler üzerinden kitap kültürü çalışmaları için oldukça önemli çalışmalardan biridir.

¹⁹ **Osmanlı Kitap Kültürü**, Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları, Ed. Berat Açıl, İLEM Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2020.

²⁰ Yvonne J. Seng, **The Uskudar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524**, The University of Chicago, Doktor of Philosophy, Chicago 1991, IV, 326 s.

²¹ Ali İhsan Karataş, **XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, 116 s.

Ali İhsan Karataş'ın bir diğer çalışması, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar" başlığını taşıyan makalesidir. Bu çalışmada, terekelerde sık rastlanan kitapları temelde iki gruba ayırmıştır. İlki medreselerde okutulması sebebiyle tereke içerisinde diğerlerine göre daha çok bulunan eserler, ikinci ise medreselerde okutulmadığı halde tereke içerisinde diğerlerinden fazla bulunan eserlerdir. Tüm bu eserleri Kur'an-ı Kerim, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf ve ahlak, akaid-kelam, lügat, belagat, gramer, edebiyat, tarih, tıp, felsefe ve mantık olmak üzere 14 ayrı konu başlığına ayırmış hepsini kendi içinde incelemiştir.²²

Bilgin Aydın ve İsmail Erünsal, "Tereke Kayıtlarına Göre Bursa'da Sahaflık" isimli makalelerinde kadı sicillerinde yer alan terekelerden hareketle Bursa şehrindeki sahafları ve sahip oldukları kitapları incelemiştir. Bir şehirde belli bir meslek grubunu ele alan çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sahaflığın gelişimini anlamak için Bursa'nın XV. yüzyıldan başlayarak kültürel ve fiziksel gelişimi, nüfus potansiyeli ve bu nüfusa oranla kitap sahibi olma durumu ele alınmıştır. Bu inceleme esnasında bireysel kitap koleksiyonlarının oluşması ve bunların toplumun faydası için vakfedilme süreci hakkında bilgi verilerek vakfiyeler ile tereke kayıtlarında yer alan kitapların miktarı üzerinde durulmuştur. Buna göre vakfiyelerden tespit edilen 13 kişinin kitapları vakfiyeler aracılığıyla kamunun yararına açmışlardır. Hususi koleksiyonlardan vakfedilen kitapların sayısı XV.-XVI. yüzyıllarda yaklaşık beş bin civarındır. İkinci bölümde ise sahaf terekelerinden hareketle Bursa sahafları bireysel olarak incelenmiş ve sahaflık mesleğinin tarihi gelişimi anlatılmıştır.²³

Edirne sicillerinde yer alan terekeleri ve bunların ihtiva ettiği kitaplara dikkati çeken iki çalışma olmuştur. Bunlardan ilki Ömer Lütfi Barkan'ın "Edirne Askerî Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659)" adlı çalışmasıdır. Barkan 9 kitap terekelerini neşretmiştir. Bunlardan üçünde sadece bir veya iki Mushaf bulunuyordu. Seferde ölmüş Abdülbaki Ağa'nın 1639 yılında kaydedilen kitapları bir mecmua ve on cilt Türkçe kitaptan ibarettir. Konstantin adlı Voynuşun 1651 tarihli terekesinde ise 4

²² Ali İhsan Karataş, "XVI. Yüzyılda Bursa'da Tedavüldeki Kitaplar", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2001, C. 10, S. 1, s.209-230.

²³ Bilgin Aydın, İsmail Erünsal, "Tereke Kayıtlarına Göre Bursa'da Sahaflık", **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, yayınlayanlar: Cemal Kafadar, Gönül A. Tekin, Defteroloji Heath Lowry Armağanı, cilt:39, Aralık 2013, 187-204.

cilt kitap kaydedilmiştir. Kitapları detaylı sayılan diğer dört kişiden sadece Köstendil Livası Sancakbeyi Yunus Beyin Mart-Nisan 1572 tarihli terekesinde 32 kitaptan oluşan bir koleksiyon mevcuttur. Bunların içerisinde *Envarü'l-Aşıkîn*, rüya tabirleri, fal ve edebiyat kitaplarının yanı sıra *Aşık Paşa*, *İskendername* ve *Süleymanname* gibi Osmanlı tarih ve edebiyat literatürünün XV.-XVI. yüzyıllarda üretilmiş en önemli eserleri bulunmaktadır.²⁴

Edirne üzerine bir diğer çalışma da Bilgin Aydın'ın "Edirne Tereke Sicilleri" başlığını taşıyan makalesidir. Makalede Edirne kitap terekeleri, kitap fiyatları ile halk arasında rağbet gören kitaplar ve kitabın kültürel hayattaki yeri incelenmiştir. Burada da toplumu oluşturan sosyal gruplar içerisinde özellikle ulemaya ait terekelerde, kitaplar terekenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.²⁵

XVIII. yüzyılda Galata Mahkemesi üzerine yapılan bir çalışma ilginç sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Nisa Öktem, "XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı'da Kitap Kültürü" başlıklı yüksek lisans tezinde sicillerde yer alan terekeler aracılığı ile kitap sahiplerinin kimler olduğunu ve sahip olunan kitapların muhtevasını incelemiştir. Buna göre XVIII. yüzyılda Galata Mahkemesi'nde bulunan 202 defter içerisinde bulunan terekelerden 59'unda (1'i kadın) kitaplar olduğunu tespit edilmiştir. Üsküdar'da bahsi geçen yıllar içerisinde 22 kişinin toplam 116 adet kitabı varken Galata'da 59 kişinin 2.219 adet kitabı bulunmaktadır. Bu rakamlar bize aynı yüzyılda Galata ile Üsküdar arasında kitapların niceliği ve dolaşımında olanların çeşitliliği bakımından birbirinden çok farklı bir tablo ortaya koymaktadır.²⁶

Belirli bir bölgeye yönelik bir diğer kitap kültürü çalışması Alaattin Dolu'nun "18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği" başlıklı makalesidir. Bu makalede kitapların izi Mescid-i Aksa Camii, kitapçılar ve ciltçiler, özel vakıf kütüphaneleri ve tereke kayıtları üzerinden takip edilmeye çalışılmıştır. Buna göre 1754-1776 yıllarını

²⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", **Belgeler**, 1966, C. 3, S. 5-6, s. 9-10.

²⁵ Bilgin Aydın, "Edirne Tereke Sicilleri", **Uluslararası Sempozyum Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne 21-23 Ekim 2010**, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2010 Edirne, s.176-183.

²⁶ Galata Sicillerinden hareketle kitap sahiplerini ve sahip olunan kitapların neler olduğunu inceleyen yüksek lisans tezi için bakınız: Nisa Öktem, **XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı'da Kitap Kültürü**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2017, VIII, 101 s.

kapsayan 22 yıllık bir sürede tutulan defterlerde 473 tereke tespit edilmiş, bunlardan da 14'ünün (%4) kitap sahibi olduğu belirlenmiştir. Bu kişilerden 1'i kadın 13'ü erkektir. Erkeklerden beşi seyyid, ikisi hacı, ikisi şeyh unvanlı, biri kadı ve biri de kaymakamdır. Kalan iki erkeğin mesleği ya da unvanı hakkında bilgi bulunmamaktadır. 14 kişinin toplam 353 adet kitabı bulunmakta olup, en fazla kitaba sahip olan kişi 134 kitap ile Kudüs kadılığı yapmış bir zattır. Bu kaynaklar aracılığıyla ortaya çıkan sonuç, kitapla ilişkili olan kişilerin ilim tahsil eden sınıflarla sınırlı kaldığıdır.²⁷

Abdullah Poş, “Taşrada Kitapsever Bir Toplum: Tarsus Müslümanları Örneği (1827-1918)” başlıklı makalesinde yine sicillerdeki tereke kayıtları üzerinden bir bölgenin kitapla olan ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Detaylı bilgilerin ve oranların paylaşıldığı bu çalışmaya göre 1827-1918 yılları arasında 173 adet Tarsus sicili tutulmuştur. Bunlardan 111'inde hiç tereke kaydı olmayıp 62'sinde ise 2.742 tereke kaydı bulunmaktadır. Terekelerden 2.640'ı Müslüman 102'si gayri-müslimdir. Burada Abdullah Poş'un vurguladığı önemli bir detay dikkati çekmektedir. Genelde tereke kayıtlarını özellikle erken dönem nüfus oranları ile karşılaştırabileceğimiz veriler elimizde pek bulunmamakta olanlar da çok sınırlı olmaktadır. Fakat XIX. yüzyılda şehrin nüfusuna dair veriler ile tereke sayıları oran bakımından örtüşmektedir. Bu da en azından Osmanlı'nın son dönemlerinde terekeler ile ilgili bir sistematüğün geliştirilmiş olduğunu ve nüfusu temsil etme oranı bakımından da güvenilir bir kaynak grubu olduğunu göstermektedir. Tespit edilen 2.640 Müslüman terekesinden 2.460'ı erkek, 180'i kadındır. Erkekler içerisinde 76 kişinin kadınlarda ise bir kişinin olmak üzere toplam 77 terekede kitap kaydına rastlanmıştır. Bu rakam toplam tereke sayısının %3'üne tekabül etmektedir. Kitap ihtiva eden 77 terekede toplam 1.194 adet kitap bulunmaktadır. Buna göre kişi başı ortalama kitap sayısı 15, toplumun genelinde ise her iki kişiye bir kitap düşmektedir. Çalışma, ayrıca kitap sahiplerinin meslekleri, ekonomik durumları ile kitapların ait olduğu ilim dalları ve kitap fiyatları değerlendirmeleri içeren mühim bir çalışmadır.²⁸

²⁷ Alaattin Dolu, “18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği” **Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlim Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Editörler: Zekeriya Kurşun, Ahmet Usta, Bağcılar Belediyesi, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, (t.y.), 49-80.

²⁸ Abdullah Poş, “Taşrada Kitapsever Bir Toplum: Tarsus Müslümanları Örneği (1827-1918)”, **İSTEM**, 2014, cilt 12, sayı 24, s.103-129.

Giresun kitap kültürü ile ilgili “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar” başlıklı makalesi ile Faruk Doğan bölgesel bir çalışma yapmıştır. Giresun, Tirebolu ve Görele şer’iye sicillerindeki tereke kayıtlarının incelenmesi sonucunda 10 kişinin birden fazla kitaba sahip kişiler olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Makalede çalışılan dönem çok net bir şekilde anlaşılmamakla beraber ekinde vermiş olduğu tablolarda yer alan tarihler üzerinden XIX. yüzyılın son dönemlerini kapsayan bir çalışma olduğunu görüyoruz. Bu çalışmaya göre 244 tereke kaydı tespit edilmiş ve bunlardan 22’sinde (%9) kitap isimlerine rastlanmıştır. Faruk Doğan, bu rakamın yüzyılın başlarına ait Trabzon sicilleri üzerinden yapılan araştırma sonuçları ile paralellik gösterdiğini dile getirmektedir. Makalede müstakilen değerlendirilen ve birden fazla kitabı olan yalnızca 10 kişi bulunmaktadır. Bu kişilerin kitaplarının ise neredeyse tamamını dinî eserler oluşturmaktadır.²⁹

Arzu Yıldız, “Şer’iye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Rize’de Aile Hayatı” başlıklı doktora tezinde, terekeler üzerinden sosyal hayatı incelemiştir. Öncelikle 1850-1900 yılları arasında yer alan kayıtlar içerisinde, karşılaştığı kitapları ayrıca bir başlık altında değerlendirmiştir. Tespit ettiği kitapları 16 farklı konu başlığında tasnif ederek içeriklerine dair bir inceleme gerçekleştirmiştir. Kitapların büyük çoğunluğu dinî kitaplar olup tarih, tıp, astronomi gibi ilim dallarına ait yalnızca bir iki kitaba rastlanmıştır. Muhtemelen Rize Medreselerinin sayıca çok olması ve medrese eğitiminin dinî içerikli ve ağırlıklı bir mahiyet arzemesi kitapların konuları bakımından da etkilili olmuş olmalıdır. Rize sicillerine XVIII. yüzyılın ikinci yarısında toplam 1985 tereke kaydedilmiş bunlardan da 63’ünün (%3.17) terekesinde kitaba rastlanmıştır. Bunlardan 61’i erkek 2’si biri paşa kızı ve biri asker eşi olmak üzere kadındır. Sayıca fazla kitaba sahip olan kişilerin hepsinin efendi veya molla unvanına

²⁹ Faruk Doğan, “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar”, **Turkish Studies**, 2015, volume 9/10, 153-168.; Benzer bir çalışması daha bulunmaktadır. Faruk Doğan, “Tereke Kayıtlarına Göre Giresun’da Okunan Kitaplar”, **Geçmişten Günümüze Giresun’da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I (25-27 Ekim 2013)**, Ed.: Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi-2, 187-198.

sahip olduğu görülmüştür. Bu da kitap sahibi zümrenin Rize’de daha çok ilmiye ile ilişkili kimseler olduğu neticesine götürmektedir.³⁰

Temel Öztürk, “Kadı Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Okunan Ahlak Kitapları” başlıklı makalesinde 55 adet kadı sicili incelemiş ve burada kaydedilen terekelerde yer alan ahlak kitaplarını tespit etmiştir. Bu dönemde Trabzon sicillerinde 38 farklı isimde ahlak kitabının yer aldığı görülmektedir.³¹ Temel Öztürk ayrıca, “Kadı Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Bilim Tarihi Üzerine Okunan Kitaplar” isimli bir makalede aynı kaynaklar üzerinden bu sefer bilim tarihi konulu kitaplara eğilmiştir. 1700-1750 yılları arasını kapsayan 55 sicilde bilim tarihi alanında sayılan toplam 77 kitap tespit edilmiştir. Bu kitapları Arap Dili Bilimleri (sarf, nahiv, belâgat ve lügat) ve İslami Bilimlere Yardımcı Bilimler (astronomi, felsefe ve mantık, tıp, zooloji ve psikoloji) olarak iki ana başlığa ayırmıştır. 77 kitaptan 44’ü Arap dili bilimleri, 33’ü de İslâmi bilimlere yardımcı bilimler diye adlandırılan kitaplardır. Trabzon’da en fazla eserine rastlanan alimleri İbnü’l-Hacib, Abdurrahman-ı Câmî, Çağmînî, Demirî ve İmam Birgivî olarak sıralamıştır.³² Temel Öztürk kitap kültürüne koleksiyonerler üzerinden de bir katkı mahiyetinde “Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa’nın (1739-1742) Kitap Kültürü” başlıklı bir makale daha yayınlamıştır. Bu çalışmasında da bireysel kitap sahipliği bağlamında Trabzon Valisi Ömer Paşa’nın terekesinde yer alan kitapları ve onun kültür dünyasını incelemiştir.³³

Trabzon sicillerinde yer alan terekelerden hareketle Trabzonluların kitap kültürü üzerine bir değerlendirme de Fatih Çiçek tarafından yapılmıştır. Fatih Çiçek’in hazırladığı “XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725)” başlıklı doktora tezinde de kitaplarla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Çalışmasında 1700-1725 yılları arasında

³⁰ Arzu Yıldız, **Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Rize’de Aile Hayatı**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2017, 400-409.

³¹ Temel Öztürk, “Kadı Sicillerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Okunan Ahlak Kitapları”, **Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu 6-7-8 Ekim 2016**, cilt 2, Sinop Üniversitesi Yayınları, Aralık 2016, 1054-1068.

³² Temel Öztürk, “Kadı Sicillerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Bilim Tarihi Üzerine Okunan Kitaplar”, **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Trabzon 2020, 361-380.

³³ Temel Öztürk, “Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa’nın (1739-1742) Kitap Kültürü”, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı 2**, Ankara 2016, 212-235.

arşiv vesikalarından şer'iyeye sicillerini, mühimme defterlerini ve diğer arşiv belgeleri gibi birinci elden kaynakların ışığında ve tereke kayıtlarından hareketle bu yıllar arasında kayıtlara geçen kitap isimleri ile fiyatlarının olduğu bir listeyi vermiştir.³⁴

Kırım Hanlığı'na ait sicillerin varlığı, Halil İnalçık tarafından 1996 yılında "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu" makalesi ile duyurulmuş³⁵ bu tespit sonrasında Kırımı ait Gaspıralı Kütüphanesi'nde 61 adet sicilin olduğu, tamamının ise (121 adet) St. Petersburg Milli Kütüphanesi'nde bulunduğu anlaşılmıştır. Bu siciller 1608-1813 yıllarını kapsamaktadır.³⁶ Tespit edilen bu siciller, Kırım Hanlığı'nın sosyal tarihi açısından birçok araştırmaya kaynaklık edebilecek mahiyettedir. Bu çalışmalardan biri Nuri Kavak'ın 2010 yılında yayınlanan "Kırım Hanlığı Şer'iyeye Sicilleri'ne Yansıyan Kitaplar" başlıklı makalesidir. Gaspıralı Kütüphanesi'nde bulunan 61 sicilin dijital bir kopyası Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne intikal etmiş ve Nuri Kavak da bu sicilleri kullanarak bir bölgesel kitap kültürü çalışması yapmıştır.³⁷ Eğitim seviyesinin yüksek olduğunu belirten Nuri Kavak neredeyse hemen hemen her çocuğun okula gittiğinden bahseder. Çalışmasında kitap içeren her türlü kayıt ele alınmıştır. Bunlardan ikisi tereke, beşi de Bahçesaray'daki Hansaray Kütüphanesi'ne ait kitaplar hakkında muhtelif kayıtlardır. Karasu kazasına ait sicillerde yer alan tüm kitaplar da ayrıca bir tabloda verilmiştir. Ayrıca incelenen kitapların büyük çoğunluğunu ulema sınıfına ait dinî içerikli eserlerin oluşturduğunu belirtir.

Kırım sicillerinde yer alan kitaplara dikkati çeken bir diğer çalışma Ömer Bıyık'ın "Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)" isimli doktora tezidir. Çalışmasının bir bölümünde kütüphanede bulunan kitaplar ile bu kitaplardan ödünç alanların listeleri ve saray kütüphanesine gelen kitapların bir listesi incelenmiştir. Kitapların konularına bakıldığında dinî kitapların çoğunlukla Hanefi mezhebine ait

³⁴ Fatih Çiçek, **XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725)**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi, Doktora Tezi, Erzurum 2020, s.497-498.

³⁵ Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", **Belleten**, LX/227, Ankara 1996, s.165-190.

³⁶ Ahmet Cihan-Fehmi Yılmaz, "Kırım Kadı Sicilleri", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı 11, İstanbul 2004, s. 131-176.

³⁷ Nuri Kavak makalesinde henüz arşivdeki sicillerin araştırmacıların çalışmasına hazır hale getirilmediği için varak ve hüküm numaralandırılması yapılmadığını ve bu nedenle çalışma içerisinde yer alan tüm varak ve hüküm numaralarını kendi tarafından verildiğini belirtmiştir. Nuri Kavak, "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu", **Osmanlı Araştırmaları**, 2010, S. 35, s. 275-285.

kitaplar olduğunu, bunların yanı sıra bilim alanına ait az sayıda da olsa eserlerin yer aldığından bahseder.³⁸

Doğan Gün, “XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)” başlıklı doktora tezinde terekesi tespit edilen bazı şahısların kitaplarına yer vermiştir. Bu kayıtlar üzerinden de Antakya’nın yazılı kültürü ve dolaşımında olan kitapları hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur.³⁹

Osmanlı medrese talebelerinin okuduğu kitaplar üzerine bir çalışma yapan İsmail Erünsal ve Bilgin Aydın, çalışmalarında başta Kısmet-i Askeriye Mahkemesi olmak üzere İstanbul Mahkemelerine ait defterleri kullanarak 1089-1322 (1680-1904) tarihleri arasında tesbit edilen medrese talebelerine ait 64 tereke kaydını değerlendirmişlerdir.⁴⁰

Hakan Karateke, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ndeki popüler kitapları ve okuma kültürünü incelemiştir. Karateke, *Mevlid, Hadikatü’s-Süeda, Birgivi Risalesi*’nden oluşan 5 kitab üzerinden bu kitapların tereke kayıtlarındaki yaygınlık durumunu sorgulamış ve bunların Evliya Çelebi Seyahatnamesi’ndeki anlatı bakımından değerlendirmesini yapmış ve bugüne kadarki tereke literatürünün belli başlı incelemeleri içerisinde yer alıp almadığını titiz bir şekilde değerlendirmiştir.⁴¹

Hatice Aynur, hem Osmanlı coğrafyasında kitap tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalarla hem de editörlüğünü yaptığı I. Mahmud dönemini tüm yönleriyle ele aldığı çalışmasında Osmanlı kitap kültürünü çeşitli yönlerden değerlendirmiş ve bir dönem üzerine müstakil ilk çalışmayı yapmıştır. Editörlüğünü yapmış olduğu çalışmanın “kütüphaneler ve kitaplar” başlıklı bölümündetopl am 7 makale

³⁸ Ömer Bıyık, **Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007, 323 s.

³⁹ Doğan Gün, **XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 99-104.

⁴⁰ Bilgin Aydın-İsmail E. Erünsal, “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, İstanbul 2019, s. 93-120.

⁴¹ Hakan Karateke, “Seyahatnamedeki Popüler Dini Kitaplar” **Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yazılı Kaynakları**, haz. Hakan Karateke Hatice Aynur, Ankara 2012, s.234-235.

bulunmaktadır.⁴² Bir padişah döneminin bütününe ait kitap ve kütüphane incelemelerinin yapıldığı bir çalışma olması dolayısıyla oldukça önemlidir.⁴³ Hatice Aynur hazırlayıcısı olduğu bu kitapta ayrıca I. Mahmud döneminde kaleme alınan eserlerin açıklamalı kronolojik bir dökümünü yapmıştır.⁴⁴

Bireysel koleksiyonerlik, şahsa özel kitaplık gibi kavramların çerçevesini çizebilmek güçtür. Bir kişiye koleksiyoner diyebilmek için sahip olduğu kitapların sayısının ne kadar olduğu, kitapların konularının çeşitliliği, sahip olan kişinin kimliği ve bu kitapları nasıl temin ettiği gibi sorular belirleyici olabilir. Fakat tüm bunların ötesinde kitapların miktarına ve konularına asıl değeri veren unsur, mesleği ya da mensup olduğu aile dolayısıyla doğal olarak kitaplara sahip olanlar ile kitaba sahip olmayı, meraklarının peşinden okumayı, kitap edinmeyi bir tutku haline getirmiş sıradan Osmanlıların arasındaki farktır. Tülay Artan'ın dediği gibi; *“bir mushafa veya bir dolap rafında sakladığı birkaç kitaba sahip olan her şahıs bir kitapsever olarak tanımlanamaz. Fakat 5 ya da 50 kitaba sahip olan bir bakkal, 500 kadar kitap toplayabilmiş bir medrese mezunundan, bir müderris ya da kadıdan daha ilginç bir okur ve koleksiyoner olabilir. Söz konusu bakkal sıradışı bir Osmanlıdır.”*⁴⁵

Osmanlı coğrafyasında bireysel kitap koleksiyonlarıyla ilgili ilk çalışma Fekete'nin 1960 yılında yayınlanmış olan makalesidir. Budin'de 1587'de vefat eden önce ticaretle meşgul olan sonra da katiplik yapan Ali Çelebi'nin sahip olduğu 119 kitaplık koleksiyon, tasavvuftan tarihe astronomiden tıbbı ve satranca kadar çok renkli bir içeriğe sahiptir. Edebiyat alanında da geniş bir kitaplığa sahip olan bu koleksiyon

⁴² **Gölgelenen Sultan Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754) başlıklı çalışmanın** (haz.: Hatice Aynur, Dergâh, C. II, İstanbul 2020.) kitap ve kütüphane bölümünde şu makaleler bulunmaktadır.: I. Mahmud Devri Kütüphaneleri (İsmail E. Erünsal), I. Mahmud Döneminde Ayasofya Kütüphanesi ve Koleksiyonu (Yoichi Takamatsu), Geleneğin Devamı: Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi Çini Süsleme Programı (Filiz Yenişehirlioğlu), Kitap Sanatında Gelenek ve Yenilik: I. Mahmud Dönemi (Zeren Tanındı), An Album for Mahmud I. In the Chester Beatty Library (Elaine Wright and Elizabeth Omidvaran), I. Mahmud Döneminde Hat Sanatı (İrvin Cemil Schick), I. Mahmud Döneminde Müteferrika Matbaası (Orlin Sabev).

⁴³ **Gölgelenen Sultan Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754)**, haz.: Hatice Aynur, Dergâh, C. I-II, İstanbul 2020.

⁴⁴ Hatice Aynur, “I. Mahmud Döneminde Kaleme Alınan Eserlerin Açıklamalı Kronolojik Dökümü”, **Gölgelenen Sultan Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754)**, haz.: Hatice Aynur, Dergâh, C. II, İstanbul 2020, s. 690-771.

⁴⁵ Tülay Artan, “Onsekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehit Ali Paşa'nın Yeri”, **Müteferrika**, 58, 2020, s. 6.

bir XVI. yüzyıl entelektüel portresi olarak çok dikkat çekmiş ve birçok tartışmaya konu olmuştur. O tarihten itibaren özel şahısların sahip oldukları kitaplar çoğu araştırmalara konu olmuş ve günümüze kadar büyük bir yekûn teşkil etmiştir.⁴⁶

⁴⁶ Tereke kayıtları aracılığıyla bireysel kitap koleksiyonları üzerine yapılan çalışmaların kronolojik listesi için bakınız: Musa Çadircı, “Hüseyin Avni Paşa’nın Terekesi”, **TTK Belgeler Serisi**, 11/15, 1986, s. 145–164.; M. Emin Yolalcı, “Hazinedar-Zade Abdullah Paşa’nın Terekesine Göre Samsun’un İktisadi ve İçtimai Yapısı”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2, 1986, s. 266–296; İsmail Erünsal, “Şehid Ali Paşa’nın İstanbul’da Kurduğu Kütüphane ve Müsadere Edilen Kitapları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi**, 1, 1987, s. 79–90; İsmail E. Erünsal, “Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lami’i Çelebi’nin Terekesi”, **International Journal of Turkish Studies**, 14, 1990, s. 179–194; Serap Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3/15, 1992, s. 191–215; Saim Savaş, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa’nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, **Belgeler**, 15/19, 1993, s. 249–290.; Bayram Ürekli, Alpay Bizbirlik, “Karaman Valisi Çelik Mehmed Paşa’nın Terekesi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 1, 1994, s. 175–220.; Vehbi Günay, “Karaferye Müftüsü Salih Efendi’nin Terekesinde Yer Alan Kitaplar”, **3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı**, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994, s. 95–107; Halil Sahillioğlu, “Ottoman Book Legacies”, **Studies on Ottoman Economic and Social History**, İstanbul: IRCICA, 1999, s. 189–191; Fahri Sakal, “Osmanlı Ailesinde Kitap”, **Osmanlı Kültür ve Sanat**, ed. Güler Eren, C. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 732–738; Erhan Afyoncu, “İbrahim Müteferrika’nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 15, 2004, s. 349–362; Abdullah Saydam, “Trabzon’da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795–1846)”, **Milli Eğitim**, 170, 2006, s. 187–201; Temel Öztürk, “Trabzon Ambar Emimi Osman Ağa’nın Muhallefâtı (1741–1743)”, **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu**, 16–18 Mayıs 2006, I. cilt, 2011, s. 231–247.; Jülide Akyüz, “Osmanlı Ulemasından Üç Efendi’nin Terekeleri”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, 36, 2008, s. 188–200; İsmail Kıvrım, “Kilis ve A’zaz Voyvodası Daltanban-zâde Mehmed Ali Paşa ve Muhallefâtı”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 24, 2008, s. 147–173; Selim Karahasanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, 24, 2008, s. 97–128; Selim Karahasanoğlu, “Osmanlı Matbaasının Başarısını/Başarısızlığını Yeniden Gözden Geçirmek Ya Da İbrahim Müteferrika’nın Terekesinin Tespitine Katkı”, **Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 33/I, 2009, s. 319–328; Orlin Sabev, “Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11–15 Eylül 2006**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 1809–1853; Gülser Oğuz, “Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyıl Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa”, **Millî Folklor**, 88, 2010, s. 90–100; Cahit Telci, “Muhassılın Serveti: Aydın Muhassılı Abdülbaki Paşa’nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefâtı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/2, 2011, s. 551–576.; Meryem Kaçan Erdoğan, “Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 23, 2011, s. 81–102.; Ahmet Koç, “XVIII. Yüzyıl Başlarında Ankaralı Bir Kadı: Muslu Efendi ve Terekesi”, **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu 25–26 Ekim 2011**, Ankara 2012, C. I, s.323–344.; Şükrü Özen, “Bir Mirasın GölgesindeVelâ Tartışması Müzellef Ahmed Efendi’nin Terekesi ve Ganizâde Mehmed Nâdiri’nin Şeyhülislâma Mektubu” **Osmanlı Araştırmaları**, S. 41 (2013), s. 71–124.; İsmail E. Erünsal, “Sosyal ve İktisadi Kaynak Olarak Sahhaf Terekeleri”, **Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21–23 Kasım 2012 : Bildiriler**, I. Cilt, Ankara, 2013, s. 253–258.; Faruk Söylemez, “Malatya Mutassarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Paşa’nın Terekesi”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2013, C. V, S. 5., s. 253–271.; Mustafa Birol Ülker, “Gazeteci ve Matbaacı Selim Fâris Şidyâk’ın Terekesi”, **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal’a Armağan: Edebiyat ve Tasavvuf - Kütüphanecilik ve Arşivcilik, II. Cilt**, İstanbul, 2014, s.1133–1153.; Hacı Ömer Özden, “Kadızâde Mehmed Efendi’nin Şeceresi ve Terekesi”, **Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu (2–4**

Hakan Karateke, Seyahatnamedeki Popüler Dini Kitaplar başlıklı makalesinde Henning Sievert'in 1716-1783 yılları arasında bürokratların terekelerindeki kitapları incelediği çalışmasından bahsetmiştir. Bu çalışmada Henning Sievert 36 tereke kaydını incelemiş ve 3000'e yakın kitaba ulaşan bir sayı elde etmiştir. Bu listede sadece yüksek bürokratların kitap koleksiyonları dahil edilmiştir. Çoğu paşa rütbesinde olan bu kişilerin koleksiyonları dolayısıyla Osmanlı entelektüel hayatının en geniş bilgi yelpazesine sahip bir sınıfı olarak değerlendirmemiz gerektiren çok zengin bir kitap kültürü ile karşı karşıya olduğumuz anlaşılır. Konusal olarak çok geniş bir yelpazeye dağılan bu koleksiyonlarda Kuran'dan sonra en çok Kadı İyaz'ın *Kitabü's-Şifa*'sı ve dört ve beşinci sıralarda *Naima* ve *Peçevi* tarihleri gelir. Osmanlı bürokrat entelektüelinin tarih kadar *Mesnevî*, *Yusuf ve Züleyha* ve *Cihannüma*'ya ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Farsça ve Türkçe divanlar da paşa koleksiyonlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Terekelerde 9 *Mülteka* bulunmuş olması paşaların hem İslam fikhî hem de hukukuna karşı olan ilgisini gösterir. Bu koleksiyonlarda 3 adet

Mayıs 2014 Erzurum), Erzurum, 2014, s. 59-67.; Ali İhsan Karataş, "İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı Şeyhlerinden Hikmetî Mehmed Efendi ve Hanımı Sâlihâ Hâtûn'un Terekeleri" **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, C. XXIV, S. 1., s. 65-103.; Coşkun Yılmaz, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Terekesi", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII 21-23 Kasım 2014 Bildiriler**, 2015, C. II, s. 25-91.; Nisa Öktem, "16. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Osmanlı Kitap Kültürünün İzlerini Aramak: Kâtip Mustafa Bin Yusuf'un Terekesi", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplum ve Siyaset**, İstanbul 2016, s. 21-36.; Filiz Dıñoğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi", **Osmanlı Araştırmaları**, 2017, S. 49, s. 293-341.; Sümeyye Hoşgör Büke, "Tereke Kayıtları Işığında On Yedinci Yüzyılda Galata'da Osmanlı Ulemasının Servet Birikimi" **Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat**, İstanbul, 2017, s. 207-216.; Edip Uzundal, "Osmanlı İlmiye Teşkilatından Bir Portre: Şeyhülislam Halil Efendi ve Terekesi", **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2018, C. X, S. 8., s. 177-196.; Selahattin Bayram, "Evrenos-zâde Seyit Ahmet Tevfik Efendinin Terekesi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2019, C. XII, S. 65, s. 177-184.; Serap Sunay, "Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmet Fethi Paşa'nın Terekesi", **Belleten**, 2020, C. LXXXIV, S. 300, s. 745-788.; Ayhan Yüksel, "Bir Taşra Müftüsünün Terekesi ve Kitapları: Trabzon Müftüsü el-Hâc Mahmûd Efendi Örneği", **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Trabzon, 2020, s. 535-554.; Ömer Döşemetaş, "Kastamonu Eşrafından Hacı Mustafa Ağa Bin Şaban Çelebi'nin Terekesi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2020, S. 68, s. 377-398.; Temel Öztürk, Yusuf Sürmen, "Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739-1742) Terekesi ve Muhasebe İşlemleri", **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi (MFTAD)**, 2021 (2021 Özel Sayısı), s. 25-44.; Ayhan Işık, "Maktûl Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Torunu Nakibü'l-Eşraf Abdullah Efendi'nin Hayatı ve Terekesi", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, 2021, C. XIV, S. 2., s. 904-947.; Serap Sunay, "Müsriflikten, Müflisliğe Bir Haneden Damadının Portresi: Mısırlı İbrahim İlhâmi Paşa'nın Terekesi", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 2021, S. 46, s. 23-82.; Hüseyin Sarıkaya, "Selef-Halef İki Vak'anüvis Sa'dullah Enveri ve Halil Nuri'nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme", **Belleten**, 2021, V. LXXXVI, S. 305, s. 177-217.

Muhammediye bulunması ilginçtir. 19 *Kitabü 'ş-Şifa* ve 16 *Naima* tarihinin bulunduğu 36 tereke içinde sadece üç *Muhammediye* yer alır.⁴⁷

Sami Arslan, Osmanlı coğrafyasındaki kitap üretimini incelediği çalışmada istinsah kayıtlarına dayalı olarak bu faaliyetin Osmanlılardaki izini sürmüştür. Kitap üretimi ve nüshalar üzerine yaptığı değerlendirmelerden sonra eserde İslam dünyasındaki bilgi birikiminin Osmanlılara intikalinde eserlerin istinsahı yani çoğaltılması, şerh ve haşiyelerle genişletilmesi ve yeniden üretilerek telif edilmesi gibi yöntemler üzerinde durulmuştur. Özellikle istinsah faaliyetlerinin izinin sürülmesi bize İslâm dünyasındaki bilgi birikiminin Osmanlı coğrafyasında hangi oranda çoğaltıldığını gösterecektir. Sami Arslan XV. ve XVI. yüzyılda pek çok eserin Osmanlı medreselerinde istinsah edildiğini belirtmekte ve Antakya, Üsküp, Bursa, İstanbul, Larende, Mekke, İznik, Gelibolu, Filibe ve Kahire’de istinsah edilmiş XV. ve XVI. yüzyıl eserlerinin bir dökümünü yapmaktadır. Arslan, ayrıca camilerde de istinsah faaliyetlerinin belli oranda sürdürüldüğüne dair örnekler verir.⁴⁸

Sadık Yazar, Anadolu’da klasik Türk Edebiyatında tercüme ve şerh geleneğini incelediği doktora tezinde, 15 ana başlık altında toplam 900 küsur tercüme ve şerh türü eser tespit etmiş ve tüm bu eserleri tanıtmıştır. Aynı zamanda edebiyat türü dışında değerlendirilebilecek tercüme faaliyetlerine de kaynaklık eden metinler hakkında bilgi verilmiş ve toplam 1550 civarında olan bu eserler kronolojik olarak listelenmiştir.⁴⁹

Osmanlı coğrafyasından farklı olarak Batı dünyasındaki bilginin dolaşımıyla ilgili bir çalışma da Nihal Fırat Özdemir tarafından yapılmıştır. Özdemir, doktora çalışmasını *Yeni Bilginin Dolaşım Araçları: 17. Yüzyılda İngiltere’de Yeni Bilginin Kamusallaşması* başlığıyla kitaplaştırmıştır. Özdemir çalışmasında İngiltere’de bilginin dolaşımı noktasında bir dönüşüme yol açan akademileri, kahvehaneleri,

⁴⁷ Karateke, a.g.m., 237-238.

⁴⁸ Sami Arslan, **Osmanlı’da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak**, Ketebe, İstanbul 2018.

⁴⁹ Sadık Yazar, **Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği II**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 1197.

laboratuvarları, tuhaflık odalarını (müzeler), ilmi yazışmaları, dergiler ve hamileri incelemiştir.⁵⁰

Kaynak Malzeme Üzerine Bir Değerlendirme: Üsküdar Sicilleri

XV. yüzyılın ikinci yarısından Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar geçen dönem için oldukça önemli bir kaynak grubunu oluşturan ve kadıların idarî ve kazaî faaliyetleri sonucu ortaya çıkan Şer'iyye Sicilleri,⁵¹ her ne kadar tamamı günümüze ulaşmasa da bugün Türkiye sınırları içinde yaklaşık 10.000 adedi İstanbul'a 10.000 adedi de diğer şehirlere ait olmak üzere -şimdilik- 20.000 defterden oluşan muazzam bir koleksiyon oluşturmaktadır. Yakın zamana kadar muhtelif yerlerde ve dağınık halde bulunan ve birçoğunun da varlığı dahi bilinmeyen siciller, günümüzde birkaç merkezde toplanmaya çalışılmıştır. Bu konuya geçmiş dönemlerde nadir de olsa dikkat çekmeye çalışan birtakım araştırmacılar⁵² olmasına rağmen, sicillerin toplanması, tam olarak adedinin belirlenmesi ve muhafazasına ilişkin çalışmalar çok geç dönemlere tekabül etmektedir.⁵³ İstanbul'da bulunan söz konusu 10.000 adet sicil, Şer'iyye Sicilleri Arşivi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmekte ve Meşihat Arşivi'nde sadece dijitaleri bulunmaktadır.⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin yayıldığı geniş coğrafyada sayıları birkaç bini bulan sancak ve kaza merkezindeki mahkemelerde her yıl binlerce yeni sicil defteri toplanmaktaydı. Eğer bunlar günümüze düzenli seriler halinde ulaşabilmiş olsaydı

⁵⁰ Nihal Fırat Özdemir, **Yeni Bilginin Dolaşım Araçları: 17. Yüzyılda İngiltere'de Yeni Bilginin Kamusallaşması**, Hiperyayın, İstanbul 2019.

⁵¹ Ekrem Tak, **Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.- XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009, s. IX, 279.

⁵² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'i Mahkeme Sicilleri", **Ülkü Halkevleri Dergisi**, S. 29 (1935), s. 365-368; T. Mümtaz Yaman, "Şer'i Mahkeme Sicilleri", **Ülkü Halkevleri Dergisi**, S.68 (1938), s. 153-164; Halit Ongan, **Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili**, Ankara: AÜ Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi, 1958, s. 194; Rifat Özdemir, "Şer'iyye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi", **I. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu: tebliğler**, Malatya: İnönü Üniversitesi, 1987, s. 179-187; Feyyaz Gürkan, "Şer'iyye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma", **IX. Türk Tarih Kongresi**, C. 2, Ankara: TTK, 1988, s. 765-779; Cahit Baltacı, "Şer'iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu: Mayıs 1985**, İstanbul: Türk-Arab İlişkileri İncelemeleri Vakfı, [t.y.], s. 127-132.

⁵³ Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halis Adnan Arslantaş, "Tarihsel Sosyoloji Araştırmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Şer'iyye Sicilleri", **Hikmet Yurdu**, C.2, S.3 (2009) s. 244.

⁵⁴ Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt, **Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu** (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006) 294 s.

bugün sayıları yüz binin üzerinde olacaktı.⁵⁵ Bu sicillerde sadece mahkemeye yansımış hukukî ihtilafların kayıtları değil; vakıf senetleri, satım, bağış, ödünç gibi her türlü hukukî işlemler, pazarlarda satılan ürünlerin fiyat listeleri, esnafla ilgili nizamnâme ve standartlar, miras taksimleri ve vasiyetler, evlenme ve boşanmalar, kamuya ait binaların imar ve tamir bilgileri, merkezden gelen hüküm ve fermanların suretleri yer almakta ve Osmanlı hukukî, sosyal, iktisadî hayatının zengin bir fotoğrafı karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶ Bu konuların yanı sıra siciller mimarlık⁵⁷ ve tıp tarihi⁵⁸ alanlarında ya da tarihte yer almış önemli kişiler⁵⁹ hakkında bilgi edinmek için de güvenilir bir kaynak olarak karşımıza çıkan kayıtları da ihtiva etmektedir. Kayıtlardaki bu çeşitlilik göstermektedir ki, kadılar yalnızca bugün bilinen anlamda hâkimin görevini görmemekte, bölgeye ve zamana göre değişerek sosyal hayatın kapsadığı her türlü alan hakkında⁶⁰ söz sahibi olmakta, karar verme ve tescil görevini yürütmektedir.

Bu arşiv malzemelerinin sadece bizim kültürümüz için değil, aynı zamanda bugün Osmanlı toprakları üzerinde kurulmuş birçok ülke için de ne kadar büyük değer ifade ettiği açıktır.⁶¹ Bu özellikleri dolayısıyla, sicillerin Osmanlı iktisadî, idâri, hukukî ve içtimaî hayatı üzerine yapılacak çalışmalarda kullanılması elzem olan önemli kaynaklardan biri olmasına karşın, bu siciller günümüze kadar birçok olumsuz süreçten geçerek neticede büyük kayıplarla günümüze ulaşmıştır. Osmanlı şehirlerinde bazı dönemlerde çokça rastlanan yangınlar, imhaller, görevi kötüye kullanmalar ve kadıların sicilleri kendinden sonra görevi devri sırasında karşılaşılan problemler bu

⁵⁵ Mustafa Birol Ülker-Bilgin Aydın, “Türkiye Haricinde Bulunan Osmanlı Kadı Sicilleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. 16 (2004): s. 202.

⁵⁶ Mehmet Akif Aydın, **Kadı Sicillerinde İstanbul**, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010, s. 19.

⁵⁷ Şer’iyye sicillerinden yola çıkılarak yapıların eski durumları hakkında yapılan bir çalışmaya örnek olarak bkz. Mefail Hızlı, “Maddi Kültür Varlıklarımızın Onarımlarını Belirlemede Şer’iyye Sicillerinin Rolü”, **Tac Vakfı Yılığ** 1 (1991): s.142-153.

⁵⁸ Şer’iyye sicillerinin tıp tarihi açısından önemini vurgulayan çalışmalara örnek için bkz. Ali Haydar Bayat, “Şer’iyye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz 1: Rıza Senetleri,” **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi: İstanbul 20-21 Eylül 1990: Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara: TTK, 1999, s. 39-51; Osman Çetin, Mefail Hızlı, Asım Yediyıldız, “Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi,” **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Çoşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş., 2006, s. 321-333.

⁵⁹ Siciller sayesinde önemli kişiler hakkında elde edilen bilgilere örnek çalışma olarak; İsmail E. Erünsal, “Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lami’i Çelebi’nin Terekesi,” **Journal of Turkish Studies: Fahir İz Armağanı I**, S. 14 (1990): s. 179-194.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Baltacı, **a.g.m.**, 127-130.

⁶¹ Türkiye dışında bulunan şer’iyye sicillerinin hangi ülkelerde bulunduğu dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ülker-Aydın, **a.g.m.**, 201-214; Baltacı, **a.g.m.**, 130.

önemli arşiv malzemesinin büyük oranda günümüze ulaşamamasına sebep olmuştur.⁶² Bu sebepler içerisinde en tahrip edici ve sayıca fazla kayba neden olan sebep elbette ki yangınlardır. Bu yangınlar çoğu zaman şehrin geniş bir bölümünde etkili olmuş ve mahkemelerle birlikte mevcut sicillerin çoğu yanmıştır.⁶³ Örneğin Üsküdar 708 nolu defterin kapak sayfasında yer alan açıklamada 1263/1846 yılında Üsküdar'da çıkan meşhur yangın sonucu sicillerin yok olması sebebiyle ahaliden ellerinde bulunan kayıtların toplandığı ve defterin bu şekilde oluşturulduğu belirtilmektedir.⁶⁴

Günümüze ulaşan siciller her ne kadar olması gerekene kıyasla az sayıda olsa da mevcut siciller içerisinde özellikle Bursa, Üsküdar, Kayseri, Ankara gibi büyük koleksiyonlar halinde elimizde mevcut olanlar Osmanlı tarihi çalışmaları için ve özellikle de XV. ve XVI. yüzyıl şehir tarihi çalışmaları için büyük bir öneme sahiptir. Bu siciller son dönemlerde çok büyük bir ilgiye mazhar olmuşlardır. Literatüre bakıldığında, şer'iyye sicillerinin tarih yazımında kullanımı hakkında ilk çalışmaların 1930'larda başladığı, 1950-1980 aralığında hareketlendiği ve 1980 sonrası bu hareketliliğin eskiye oranla çok ciddi bir artışla ivme kazandığı görülmektedir. 1980'li yıllara kadar şer'iyye sicillerinin önemli bir kaynak grubunu oluşturduğu ve tarih yazımı alanında yapılan çalışmalarda kullanılması gerektiği halde araştırmacılar tarafından yeterli itibarı görmediğine vurgu yapılırken, 1980 sonrası bu vurgunun devam etmesi ile birlikte sicillerin bir veri olarak da çalışmalarda kullanılması, transkripsiyonlarının yapılması, merkezî bir kaynak olarak çeşitli sosyal tarih çalışmalarına yön vermesi vb. örneklerle görülmektedir ki, artık şer'iyye sicilleri

⁶² Bilgin Aydın, "Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivinde Yeni Tasnif Olunan Şer'iyye Sicilleri," **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1995, s.115.

⁶³ Bilgin Aydın, "Osmanlı Dönemi İstanbul Mahkemelerinde Sicillerin Korunması ve Şer'iyye Sicilleri Arşivinin Kurulması", **Arşiv Araştırmaları Dergisi = Turkish Journal of Archival Studies**, S. 1 1999, s. 57.; Bu yok oluşların muhtelif sebepleri hakkında ilk sicil araştırmacılarından olan Halit Ongan da şu şekilde bahsetmektedir: "*Tarih boyunca birbirini takip eden savaşlar, düşman işgalleri, yangınlar, su basmaları, uzun yıllar şuraya buraya atılmaktan ve bakımsız bırakılmaktan mütevellit çürümeler ve nihayet insan eliyle yapılan tahripler ve aşırımlar, bu değerli hazinelerin yok olmalarında başlıca âmil olmuşlardır.*" Ongan, **a.g.e.**, VIII.; Bahsi geçen nedenleri, birtakım vesikalarda yer alan bilgiler de kuvvetlendirmektedir. **a.m.**, VIII-X.

⁶⁴ Üsküdar 708 nolu defterin kapağında yer alan yazı: "*Bin iki yüz altmış üç muharremü'l-haramın on üçüncü günü ...? Üsküdar Mahkemesi'nde muhterika olan senedât-ı müteferrika ashâbı yedlerinden alınıp kaydolunduğu senedât-ı müteferrika sicilidir. 13 Muharrem 1263*" ÜŞŞ. No: 708/57.; bahsi geçen defterle birlikte bir diğer İstanbul yangınında yok olan siciller hakkında bilgi için bkz. Bilgin Aydın, **a.g.m.**, 1999 s. 55-74.

Osmanlı tarihi çalışmaları içinde yalnız araştırmaların nesnesi olarak değil, fiziki varlıkları dolayısıyla öznesi olarak da yer almaktadır.⁶⁵

Gerek Anadolu sicilleri arasında gerekse İstanbul kadılıkları arasında en düzenli ve kesintisiz bir koleksiyon teşkil eden Üsküdar kadılığı sicilleri Yavuz Sultan Selim döneminden başlayan ve Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süre içerisinde Üsküdar'ın dört yüz yıllık tarihini bütün zenginlikleriyle ortaya çıkaran büyük bir hukuk külliyyatından oluşmaktadır.

Üsküdar'ın en değerli kültür varlıklarından birisi olan bu siciller İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilmekte iken bugün Osmanlı Arşivi'ne intikal etmiş olup bu arşivde Üsküdar kadılığına ait 802 defter bulunmaktadır. Üsküdar Mihrimah Sultan (İskele) camiinin müezzin mahfili üzerindeki eski dolaplar içinde bulunan 263 kadar sicil ile Üsküdar sicillerinin toplam sayısı 1065'e ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde sicil sayısı bakımından Üsküdar en zengin mahkemelerin başında gelmektedir.

Üsküdar sicilleri hüccet, ilâm, vakıf, kısmet-i askeriye sicili gibi çeşitli adlarla kataloglara kaydedilmiştir. Üsküdar Sicillerinde genellikle hüccet, ilam ve tereke kayıtları birarada tutulmuşken siciller arasında içinde hiç tereke kaydı geçmeyen defterler,⁶⁶ hüccet ve fermanların bir arada bulunduğu defterler,⁶⁷ yalnızca muhasebe kayıtlarının yer aldığı ve muhtelif vakıflara ait bilgilerin bulunduğu defterler⁶⁸ yahut yarısı muhasebe yarısı davalardan oluşan defterlere de rastlanmaktadır.⁶⁹ Bunlar içerisinden hüccet ve ilâm sicilleri kadıların yargı (kaza) ve idari faaliyetlerine ait hukukî belgeleri içerir. Kadıların yargı faaliyetleri dışında kalan idari görev ve yetkilerine ait kayıtlardan bir kısmı da hüccet ve ilâm sicillerinden bağımsız olarak muhtelif defterlerde bir araya getirilmiştir. Örneğin yetimlere ait para ve mal

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya," **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi** 1, S. 1 (2003), s. 305-344; Hüseyin Çınar, "Türkiye'de Üniversitelerde Şer'iyye Sicillerine Dayalı Olarak Yapılan Çalışmalar," **Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu: Bildiriler Ankara 18-20 Mart 2010**, Ankara: TTK, 2011, s. 359-422; Fethi Gedikli, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'iyye Sicilleri," **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi** 3, S. 5 (2005), s. 187-213.

⁶⁶ ÜŞS. No: 236-vb.

⁶⁷ ÜŞS. No: 211-vb.

⁶⁸ ÜŞS. No: 255-vb.

⁶⁹ ÜŞS. No: 293-vb.

varlıklarının idaresi için tutulan siciller bu türden olup, içlerinden en eski tarihli olanı (H.985-1000) 98 nolu Üsküdar eytam sicilidir.

Sicillerden bir kısmı da vakıf kayıtlarından oluşan sicilleridir. Vakıf muhasebe ve muamelelerini Üsküdar kadılığıının takip ettiği vakıflara ait siciller önemli bir yekûn tutmaktadır. Üsküdar sicilleri arasında İsfendiyar Çelebi, Süleyman Ağa, Mehmed Paşa, Mustafa Ağa, Çakırca Hasan Paşa, Solak Sinan, Cafer Ağa, Bali Çavuş, el-Hac Mehmed Ebubekir, Elhac Murad, Torbalı, Hüsrev Ağa, Hüseyin Çelebi ve Fatma Hanım'a ait vakıf sicil defterleri vakıf tarihi bakımından önemli bir malzeme teşkil eder.⁷⁰

Üsküdar Sicillerindeki Tereke Kayıtlarının Mahiyeti

Terekeler bir bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel fotoğrafını ortaya koyabilmek açısından tarihsel bir veri olarak kullanılan birincil kaynakların başında gelir. Bu kaynaklar bazen büyük çoğunluğu askerî sınıfın miras davaları için tahsis edilmiş Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi olmak üzere Beytü'l-Mâl Kassamlığı ve Mülga Beledi Kassamlığı'nda müstakil olarak tanzim edilmiş defterler halinde bazen de Şer'iyye Sicilleri içerisinde dağınık olarak yer alan belge türleridir.

Bu belgeler ile ilgili olarak ilk, önemli ve kapsamlı çalışmaların başında gelen Ömer Lütfi Barkan'ın *Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)* adlı makalesinde, tereke kayıtlarının önemi şu şekilde vurgulanmıştır.

Ölenlerin terkettiği menkul ve gayr-i menkul her türlü malların ve alacak, borç, vasiyet, hibe.. gibi tasarruflarla meydana gelen hakların teferruatlı bir envanteri halindedirler. (...) Tereke defterleri ölenlerin ictimâî menşe'lerine, medenî hallerine ve aile yapılarına ait bilgiler yanında; hayatta bulundukları sırada tasarruflarında bulunan her türlü giyim ve ev eşyası ile mobilya ve mutfak takımlarını; kiler mevcudunu; ev, bağ, bahçe ve değirmen... gibi malları; köylerdeki çiftlik bina ve araçları ile hayvan cins ve miktarlarını; anbarlarda mevcut veya tarlalarda ekili tahılın miktar ve çeşitlerini; atölye ve ticarethanelerdeki aletlerle malzemenin veya ticari malların çeşit ve miktarlarını vermekte ve bütün bu malların tahminî veya (müzayede ile satışları sonunda) fiilî olarak tahakkuk etmiş olan fiyatlarını ayrı ayrı tespit ve nakletmiş bulunmaktadır.⁷¹

⁷⁰ Bilgin Aydın, Ekrem Tak, **İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 / M. 1513-1521)**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2008, 560 s.

⁷¹ Barkan, **a.g.m.**, s. 1

Barkan'ın bahsini ettiği tüm bu alanlarla ilgili bir belge türünün soruları açıklığa kavuşturması, o belge türünün değerini ifade etmesi noktasından önemlidir. Barkan'ın çalışmasında, terekelerin içerdiği alanlar çok geniş bir yelpazede incelenmişse de sicillerin ait olduğu döneme ve bölgeye göre kitap kültürünün ve entelektüel düzeyin varlığına dair araştırmacılara sunabileceği imkanlardan bahsedilmemiştir. Terekeler, ölen kişinin⁷² sahip olduğu kitaplar ve bu kitapların maddi değeri yanı sıra bazı müelliflerin kendilerine ait te'lif eserleri de ihtiva edebilmektedir.

Terekede yer alan her türlü maddi eşyanın taksimi ile ilgili sorumlu olan kadılar, tereke işlerinde tecrübeli olan mahkeme görevlileri önünde miras kalan malları saydırır, bilir kişiler aracılığıyla bu eşyaların değerlerini belirler ve bunları listeler halinde düzenletirlerdi. Eşyanın satışından elde edilen meblağ, İslam miras hukukuna göre mirasçılar arasında pay edilir, buna karşılık mahkeme de hizmetin karşılığı olarak, mirasın pay edilecek kısmından binde on beş ya da yirmisi oranında bir vergi (resm-i kısmet) alırdı.⁷³

Elbette tereke kayıtları, bahsi geçen alanlar ile ilgili bilgi veren yegâne belgeler değildir. Fakat Osmanlı maddi kültürü araştırmalarının gelişmesi, ilerlemesi noktasında her geçen gün daha da artan şer'iyeye sicili ve içerdiği tereke kayıtları üzerine yapılan çalışmaların katkısı göz ardı edilemez bir öneme sahiptir.⁷⁴ Bu tezin konusu olan Osmanlı Üsküdar'ında bilgi ve bilginin toplumsallaşması kavramları çerçevesinde bir iz takip edebilmenin tek yolu terekelere ve eğer varsa kitap kataloglarına bakmaktır.⁷⁵ Bu bağlamda kişinin sağlığında sahip olduğu kitapların ölümü sonrası tereke kayıtlarında listeler halinde yer alması Osmanlı dönemi kültür

⁷² XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar muhalefatlarda ölen kişilerin ölüm tarihleri değil de kaydın yapıldığı tarih verildiğinden vefat tarihlerini yaklaşık olarak tespit etmek mümkün olmaktadır. Ancak XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir çok kayıta “Bin iki yüz seksen iki senesi şehir-i Rebiülevveli'nin on dördüncü günü vefat eden sahaf Emiroğlu Pehlûvan Seyyid Halil Efendi...” şeklinde ölüm tarihleri açık olarak verilmeye başlanılmıştır. İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş, İstanbul 2021, s.426-427.

⁷³ A. Turgut Kut, “Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri”, **Müteferrika**, S. 2 (1994), s. 4.

⁷⁴ Tereke defterleri ve Osmanlı maddi kültürü üzerine yapılmış en kapsamlı ve güncel çalışmalardan biri olan doktora tezi için bkz. Fatih Bozkurt, **Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 451

⁷⁵ İsmail E. Erünsal, **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri**, Timaş, İstanbul 2019, s. 337-338.

tarihine kaynak olmak bakımından çok önemli bir yerde durmaktadır. Bu listeler sayesinde belli bir bölgede ve dönemde yaşamış farklı sınıflardan kimselerin kitap sahibi olarak karşımıza çıktığı, sahip oldukları kitapların niteliği ve sayısal büyüklüğü hakkında bilgi sahibi olabilir aynı zamanda farklı istatistiği değerlendirmeler ile hangi kitapların sayı bakımından daha çok dolaşımda olduğu, fiyatlarının diğer eşya fiyatları ile oranının ne olduğu gibi konular hakkında fikir edinebiliriz.

Tereke kayıtlarında listelenen eşyalar arasında kitapların yeri her zaman aynı olmamaktadır. Genellikle kitaplar listelerin başında yer almakla birlikte zaman zaman ortada, sonda yer aldığı hatta liste içerisinde karışık kaydedildiği örnekler de görülmektedir. Erünsal, Kitapların kaydedildiği birçok terekede yazı stiline, diğer eşyaların kaydında kullanılan yazıya göre farklı ve daha okunaklı olduğunu gözlemlemiştir. Liste içerisinde yeri belirlenen kitapların adı ve muhtevasının tespiti noktasında katiplerin kitapları kaydetme pratiklerinden kaynaklanan bazı sorunlarla karşılaşmaktayız. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, kitap isimlerinin doğru tespiti tamamen listeyi hazırlayan kâtibin insiyatiline kalmıştır. Örneğin genellikle ma'zûl müderris ve kadılarından seçilen Kısme-i Askeriyye Mahkemesi katiplerinin dinî ilimlerle ilgili kitapları, uzmanlık alanlarına girdiği için doğru olarak kaydettikleri, ancak coğrafya, tarih ve edebiyat gibi alanlarda aynı derecede hassas olmadıkları söylenebilir. Bu sebeple terekelerde yer alan kitapların tespiti ile ilgili sorunlardan biri “bir miktar Türkî kitap”, “Türkî resail”, “Türkî kütüp” gibi muhtelif tanımlamalar ile kitapların ne olduğu anlaşılmadan birlikte fiyatlandırılıp kaydedilmesidir. Bunun sebeplerinden biri kâtibin kitabın adı yahut yazarını tespit edemeyişi ve böyle genel bir adlandırma ile çözmeye çalışması olabilir.⁷⁶ Bir diğer sebep de kâtibin kitapları bilmesine rağmen tek tek yazmaya değer görmemesinden kaynaklanıyor olabilir. Örneğin XVIII. yüzyılda Üsküdar mahkemesinde bir tereke kaydeden kâtip, kitapları “Ma'lûmü'l-Esâmi'l-Kütüb”⁷⁷ yani isimleri herkesçe bilinen kitaplar şeklinde yazmayı ve hepsini birlikte fiyatlandırmayı uygun görmüştür. Bu nedenle, bir sonuca varırken genelleme yapmak yerine, sadece elimizdeki mevcut verilerden bir sonuç çıkardığımızın bilincinde olmalıyız. Fakat yine de tereke defterleri, tüm sakıncalarına

⁷⁶ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş, İstanbul 2021, s.26, 429-430.

⁷⁷ ÜŞS. 454/89b.

rağmen Andre Raymond'un da dediği gibi Müslüman toplumların çeşitli yönlerini sayısal olarak ortaya koyabilmek için elimizdeki en önemli kaynaklardır.⁷⁸

Üsküdar tereke kayıtları, bölgede yaşayan her sınıftan insanın gündelik hayatına ve bununla bağlantılı her türlü alana dair bilgiler verebilmektedir. Bu çalışmada hususiyetle üzerinde durulan alan, terekelerde kaydedilmiş olan kitaplardır. Bu tezde, kitap içeren terekeler tespit edilmiş, bunun yanı sıra tereke sahibinin adı, cinsiyeti, oturduğu mahalle, medenî hali, çocuk sayısı ve varisleri, mesleği, nisbesi, toplam serveti ve kitapların toplam servetine oranı gibi bilgiler derlenmiştir.

Üç yüzyıllık bir döneme ait sicillerde çok düzenli kaydedilmiş tereke kayıtları yanında, değişen yazı şekilleri dolayısıyla oldukça zor okunan ve düzensiz kayıtlar da bulunmaktadır. Bu durum bazı kitap adlarının okunamamasına sebep oldu. Kitap isimlerinin eksik yazılması ayrı bir zorluk teşkil etti. Varaklarda yer yer yıpranmış ve silinmiş bölgelerin olması tereke kayıtlarının incelenmesi sırasında karşılaştığımız başlıca zorluklardandır.

Hiç şüphesiz bu çalışmada yer alan kitaplar Üsküdar halkının bütün kitaplarını ve kültürünü yansıtmamaktadır. Vefat eden herkesin terekesinin kaydedilmemiş olmasının yanı sıra, sözlü kültür geleneğinin veya kitap okuma meclislerinin de unutulmaması gerekir.⁷⁹

Bu çalışma, bir bölgenin kitap kültürü ile ilgili tereke kaynaklarının tamamının kullanılarak yapıldığı bir araştırma çalışmasıdır. Tespit edilen kayıtlardan üç yüz yıllık bir dönemde Osmanlı Üsküdar'ında yaşayan kitap sahiplerinin bir bölümünü öğrenebildiğimiz gibi, onların kitapları ve kişisel bilgileri üzerinden de Üsküdar toplumunun sınıflarına ve hangi bilginin ne derece yaygın olabileceğine dair genel bazı sonuçlara varabiliyoruz.

⁷⁸ Andre Raymond, "Reflection on Research in the History of the Arab City During the Ottoman Period: (Sixteenth–Eighteenth Centures) of Jean Sauvaget Revisited," **Text and Context in Islamic Societies**, ed. by Irene A. Bierman, with an introduction by Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot (Reading: Ithaca Press, 2004), 41-2'den aktaran İsmail E. Erünsal, "Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu: XVI-XVII. Asırlar," **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri** (İstanbul: Timaş, 2019), s. 78. Ayrıca sicillerin birincil kaynak olarak kullanımı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Esra Karayel Muhacir, "Tarihsel Bir Veri Olarak Şer'iyye Sicilleri" **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan**, haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker, c. 2 (İstanbul: Ülke, 2014) s. 1043-1068.

⁷⁹ Tülün Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13 (2011), s. 7-43.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA BİLGİNİN KURUMSALLAŞMASI VE TOPLUMSALLAŞMASI

1.1. Osmanlı'da Bilginin Kurumsallaşması

1.1.1 Medrese

Osmanlı İmparatorluğunda bilginin kurumsallaşmasında medresenin rolü neydi? Osmanlılarda bilgiyi üreten ve yayan bir kurum olarak medrese nasıl bir rol üstlenmiştir? Altı asırlık büyük bir imparatorluğun ihtiyaç duyduğu bilginin üretilmesi, kullanılması, aktarılması ve yaygınlaştırılması süreçleri nasıl organize edilmiştir? Bütün bu süreçler bilginin kurumsallaşması bakımından bu bölümde değerlendirilecektir.

1331 yılından başlayarak bütün Osmanlı coğrafyasına yayılan ve 1800'lü yıllara kadar Osmanlı okur yazarlığını bütün imparatorluk genelinde temsil eden bir kurum olarak medrese, Osmanlı coğrafyasında üretilen bilginin büyük çoğunluğunu temsil ediyordu. Bilginin Osmanlı coğrafyasında kurumsallaşmasının ilk somut örneği olarak İznik medresesini görüyoruz. İznik Medresesi maalesef günümüze ulaşmamış bir medrese olarak fiziksel yapı ve eğitim öğretim metotları bakımından karanlıkta kalmış bir kurumdur. 1331 yılında İznik Medresesi'nin kuruluşuyla beraber Orhan Gazi, Dâvûd Kayserî'yi bu ilk Osmanlı eğitim kurumunu ve ders sistemini organize etmek üzere görevlendirmiş ve bu medrese Osmanlı medrese geleneğinin başlangıcını teşkil etmiştir.⁸⁰

⁸⁰ İhsan Fazlıoğlu, "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlim Hayatının Teşekkülü ve Dâvud Kayserî", **Nazariyat**, 2017, C. 4, S. 1, s.1-68. Fazlıoğlu bu makalesinde Kayserî'nin 1331'de İznik Medresesi'nde bulunmasının sorgulanması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir. "Eserleri hakkındaki kronolojik tespitler Kayserî'nin bazı birincil ve ikincil kaynakların iddia ettiği gibi 1337'den önce Anadolu'ya/İznik'e gelmediğini göstermektedir. Öte yandan Kayserî'nin İznik'e gelişi ve burada ilk müderris oluşu konularında erken döneme ait hiç bir maddî delil mevcut değildir."

Dâvûd Kayserî ilk müderris olması açısından incelemeye değer bir isimdir. Dâvûd Kayserî acaba hangi geleneği temsil ediyordu ve bu geleneğin içerisindeki yeri neydi? Kayserî, Anadolu’da iki asırlık bir süreçte teşekkül etmiş Selçuklu ve beylikler dönemi eğitim geleneğinin yanısıra Merağa bilimsel birikiminin bir temsilcisi olarak Osmanlı eğitim sistemini şekillendirmiştir. Dâvûd Kayserî Anadolu’da çok uzun süre kalmış ve çok sayıda alimden ders almıştı. Özellikle Selçuklu medrese geleneğinin önemli bir temsilcisi olan Çobanoğlu İbn Sertâk’ın talebesi olmuştur. İbn Sertak, Merağa matematik-astronomi okulunun ikinci kuşak temsilcisi olarak Tokat Niksar’daki Nizâmiye Medresesi’nde dersler vermişti. İbn Sertâk’ın ileri düzey bir matematik âlimi olduğu ve Sarakusta Yûsuf b. Ahmed el-Mü’temen el-Hûdî’nin *el-İstikmâl fi’l-hendese* adlı eserini *el-İkmâl fi’l-uşûl-i’l-hendese* adıyla okuttuğu gözönüne alındığında öğrencisi Dâvûd Kayserî’nin hem Merâğa hem Endülûs ilim hayatını birleştirmiş bir alim olduğu söylenebilir.⁸¹

Dâvûd Kayserî, birçok kuramsal disiplini kendinde birleştirmiş ve Selçuklu ile Beylikler dönemindeki kelami faaliyeti kendine miras edinmiş bir âlim olarak Abdürrezzak el-Kaşani (ö.1335) aracılığıyla Sadreddin Konevî (ö.1274) ve dolayısıyla da İbni Arabi (ö.1240) ekolüne bağlıdır.⁸² Dâvûd Kayserî’nin kesin olarak ona ait olduğu tespit edilebilen 7 eseri bulunmakta olup bunlar arasında en önemli eseri *Matla’u husûsi’l-kilem fi’l-me’ânî Fusûsi’l-hikem*’dir. Bu eserde felsefî tasavvufun bütün meselelerini 12 bölüm halinde incelemiştir. Osmanlı medrese muhitinin tasavvufla ilişkisini kuran Kayserî ayrıca vahdet-i vücûd meselesini ele aldığı *Esâsü’l-vahdâniyye ve menba’u’l-ferdâniyye* adlı bir eser de yazmıştı. *Şerhu’l-Kasîdeti’t-tâ’iyye* adlı eserinde ise Kayserî *İbnü’l-Fârız’ın Nazmü’s-sülûk* diye de adlandırılan *et-Tâ’iyyetü’l-kübrâ* adlı kasidesinin şerhini yapmıştır. Yine İbnü’l-Fârız’ın *Hamriyye* olarak da adlandırılan *el-Kasîdetü’l-mîmiyye* isimli eserine *Şerhu’l-Kasîdeti’l-mîmiyye* adıyla bir şerh yazmıştır. *Şerhu Besmele bi’s-sûreti’n-nev’iyyeti’l-insâniyyeti’l-kâmile* adlı eserinde Abdürrezzâk el-Kâşânî’nin eserinin girişinde besmele hakkında verdiği

⁸¹ Fazlıoğlu, **a.g.m.**, s. 2-7.; İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlılar: İlim ve Kültür”, **DİA**, İstanbul 2007, C. 33, 548.549.

⁸² Osman Demir, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine Akâid-Kelâm Literatürü: Kişiler, Eserler ve Gelenekler Üzerinden Bir Hâsıla”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2016, C. XIV., S. 27, [Türkiye’de İslami İlimler: Kelam ve Mezhepler Tarihi I Sayısı] s. 15.

bilgileri şerh etmiştir. Dâvûd-i Kayserî *Nihâyetü'l-beyân fî dirâyeti'z-zamân* isimli bir diğer eserinde zaman üzerine felsefî değerlendirmeler yapmıştır. *Tahkîku mâ'î'l-hayât ve keşfü esrâri'z-zulümât* başlıklı eserde Hızır'ın şariat getirmemiş bir nebî olduğunu ve artık cismanî bedenle bu dünyada yaşamadığını ileri sürer. *Keşfü'l-hicâb 'an kelâmi Rabbi'l-erbâb* ise müellifin, Allah'ın kelâm sıfatını ele aldığı bir başka eseridir.⁸³

Kayserî Selçuklular ve Karamanoğulları muhitinde almış olduğu eğitim dolayısıyla hem Selçuklu hem de beylikler dönemi medrese kültürünün ve medrese eğitim zihniyetinin Osmanlılara intikal ettirilmesi bakımından da kilit bir rol üstlenmişti. Dâvûd Kayserî yalnızca ilk Osmanlı medresesi müderrisi olması özelliği ile değil aynı zamanda kendisinden önce bütün Anadolu'da 200 yıl boyunca teşekkül etmiş olan bir geleneğin temsilcisi olma sıfatıyla da öne çıkıyordu. Onun müderrisliği, sahip olduğu bilgi birikiminin tecrübe ve geleneğin de Osmanlı sistemine aktarılması anlamını taşıyordu. İznik medresesi bu bakımdan çok önemli bir dönemi temsil etmektedir. İznik'te ilk defa Orhan Gazi'nin yaptırmış olduğu bu medreseden sonra, Çandarlı ailesinden ve devrin diğer ileri gelen beylerbeyi veyahut da sancak beylerinden bazıları da yine İznik'te medreseler yaptırmıştı. Bu da Osmanlı medrese bâniliğinin sadece sultanlarla sınırlı olmadığını aynı zamanda devletin ilk dönemlerinde bile paşaların, beylerin veyahut ulemanın da medrese kurucusu olarak önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Osmanlıların İznik sonrasında özellikle de Bursa'da kurumsallaşan eğitim sistemi daha çok tanınan ve bilinen bir dönemi temsil etmektedir. Bursa her sultan döneminde özellikle de Orhan Gazi'den sonra I. Murat ve Yıldırım Beyazıt döneminde sürekli olarak kurulan medreselerle geliştirilmeye çalışılan bir eğitim merkezi olmuştur. Bursa'nın Osmanlı eğitim sisteminde üstlendiği merkezi rol, Mustafa Bilge ve Cahit Baltacı'nın çalışmalarının yanı sıra Mefail Hızlı tarafından yapılmış bir doktora tezine konu olması dolayısıyla daha iyi bilinmektedir.⁸⁴ Bu çalışmalar

⁸³ Mehmet Bayrakdar, "Davud-i Kayserî", *DİA*, İstanbul 1994, C. 9, s. 32-35.

⁸⁴ Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1984. XVI, 326 s.; Cahit Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), İstanbul 2005. C. 1-2, 511 s., 512-1014 s.; Mefail Hızlı, **Bursa medreseleri: Osmanlı klasik döneminde**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998. 207 s.

sayesinde kurulan medreseleri hem sayısal olarak hem de kurucuları bakımından tanıyabilmekteyiz. İznik'ten çok sınırlı sayıda medrese örneği günümüze ulaşmış olmasına karşın Bursa'dan çok daha fazla medrese günümüze ulaşmayı başarmıştır. Bursa'da yaptırılan ilk medrese Orhan Gazi Medresesi'dir. Manastırdan çevrildiği için Manastır Medresesi olarak da bilinen bu medrese Bursa fethedildikten çok kısa bir süre sonra kurulmuştur. I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed, II. Murad ve bunların devlet adamlarının yaptırdığı toplamda 21 medrese ile Bursa XV. yüzyılda dikkati çeken bir ilim merkezi haline gelmiştir.

Bursa ilim ve medreseler açısından önemini korumakla beraber Edirne'nin 1361'de fethiyle birlikte medrese tarihi açısından yeni bir dönem başlamış oldu. Edirne'de Çelebi Mehmed döneminde iki, II. Murad döneminde sekiz yeni medrese kuruldu. Osmanlı coğrafyasında 1331-1451 yılları arasında 84 medresenin kurulduğu tespit edilmekte olup bunlardan 11'i Orhan Bey, 8'i I. Murad, 20'si I. Bayezid, 7'si I. Mehmed, 37'si II. Murad zamanında, bir medrese de fetret döneminde inşa edilmiştir. Bu medreselerden 53'ü Anadolu'da (Bursa'da 21 medrese), 29'u Rumeli'de (Edirne'de 10 medrese) ve 2'si de Kudüs'teydi.⁸⁵

İlk Osmanlı medreselerinin kurulduğu İznik ve Bursa bilginin kurumsallaşması açısından olduğu kadar Orta Çağ İslam dünyasında üretilmiş bilgi birikiminin Osmanlı'ya transferi konusunda bir yüzyıl boyunca faaliyet gösterdi. Özellikle de İznik ve Bursa medreseleri daha ilk asırlardan itibaren çeşitli dış kaynaklı bir ilgiye mazhar olmuştu. Çünkü bu dönemde özellikle de Yıldırım Beyazıt döneminde Bursa'nın geniş bir coğrafyaya yayılmış olan şöhreti dolayısıyla çok farklı coğrafyalardan Osmanlı'nın eğitim merkezi olan bu şehre çok sayıda alimin geldiğini ve artık Bursa'nın XIV. yüzyıl sonlarına doğru bir cazibe merkezi olarak bütün İslam dünyasınca tanınmaya başladığını görüyoruz. Bu noktada özellikle Osmanlı'nın 100 yıl içerisinde çok hızlı bir gelişme göstermesi ve Yıldırım Beyazıt döneminde sınırları Tuna'dan Antalya'ya kadar uzanan bir imparatorluğa dönüşmesi önemli bir rol oynar. Osmanlı Devleti'nin bu özelliği dolayısıyla da Osmanlı coğrafyasının dışında çok sayıda âlim İznik ve Bursa'ya gelerek ders vermeye başlamıştır. Bu dersler sadece

⁸⁵ Mehmet İpşirli, "Medrese", **DİA**, Ankara 2003, C. 28, s. 327.

Osmanlı medrese geleneğini oluşturmakla kalmıyor bütün Orta Asya'da, Kahire, Bağdat, Basra, Halep, Şam gibi Orta Çağ İslam dünyasının önemli merkezlerinde üretilmiş olan bilginin Anadolu'ya göç eden âlimler tarafından transferini sağlıyordu. Günümüzde maalesef bununla ilgili somut belge ve bilgiler az olsa da özellikle bu dönemde Osmanlı imparatorluğu coğrafyasına gelmiş ve burada çalışmış alimlerin, müderrislerin biyografilerini *Şakayık-ı Numaniye* ve zeyilleri vasıtasıyla öğrenme imkânı elde ediyoruz. 1300-1453 yılları arasında Osmanlı medreselerinde görev yapmış 105 alimden 75'i Anadolu'da öğrenim görmüşken 30'u ise Şam, Kahire ve Tebriz gibi şehirlerde öğrenim görmüştü. İran, Suriye ve Mısır alimlerinden de bir kısmı Osmanlı Medreselerine gelerek ders vermişti. Bu açıdan da Osmanlı medrese sistemine İslam dünyasında yaklaşık yedi yüz yıl boyunca üretilmiş olan bilginin esas teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

İslam dünyasındaki bilgi birikiminin Osmanlılara intikalinde eserlerin istinsahı yani çoğaltılması, şerh ve haşiyelerle genişletilmesi ve yeniden üretilerek telif edilmesi gibi yöntemler kullanılmıştır. Özellikle istinsah faaliyetlerinin izinin sürülmesi bize İslâm dünyasındaki bilgi birikiminin Osmanlı coğrafyasında hangi oranda çoğaltıldığını gösterecektir. Bu konuda Sami Arslan tarafından yapılan çalışma XV. ve XVI. yüzyılda pek çok eserin Osmanlı medreselerinde istinsah edildiğini göstermekte olup Antakya, Üsküp, Bursa, İstanbul, Larende, Mekke, İznik, Gelibolu, Filibe ve Kahire'de istinsah edilmiş XV. ve XVI. yüzyıl eserlerinin bir dökümünü yapmaktadır. Arslan, ayrıca camilerde de istinsah faaliyetlerinin belli oranda sürdürüldüğüne dair örnekler verir.⁸⁶

Osmanlı medrese geleneğini şekillendiren bilgi birikiminin kökenleri hakkında henüz çalışmalar mevcut değildir. Bursa medreselerinde XIV. yüzyılda kurulduğu tespit edilen herhangi bir kütüphane günümüze ulaşmamıştır ve bu medreselerde maalesef XIV. yüzyılda yararlanılmış olan kitapların neler olduğuna dair herhangi bir fikrimiz bulunmamaktadır. Fakat Osmanlı biyografi kaynaklarından elde ettiğimiz veriler sayesinde 1300-1453 aralığında Osmanlı müderrislerince yazılmış olan eserlerin neler olduğu hakkında bilgi elde edebiliyoruz. Bu hususta Ramazan Şeşen'in

⁸⁶ Sami Arslan, **Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak**, Ketebe, İstanbul 2018.

çalışması bu konuları ele alan ilk çalışma olarak önemlidir. XIV. yüzyıl ile XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı coğrafyasında üretilmiş olan eserlerin sayısal bir analizini gerek literatürde yaptığı taramalar gerekse bizzat görmüş olduğu eserler üzerinden değerlendirmiş ve bu konuda ilk defa sayısal veriler ortaya koymuştur. Bu sayede Osmanlı coğrafyasında 600'e yakın eserin kaleme alındığını Şeşen'in çalışmasından öğreniyoruz. Bu konuda yapılmış ve sistematik olarak Osmanlı coğrafyasında medresenin üretmiş olduğu eserleri öğrenebileceğimiz diğer çalışmalar ise konusal olarak Osmanlı medreselerinin telif hareketlerini inceleyen çalışmalardan oluşmaktadır.

1.1.1.1. 1300-1453 Yılları Arasında Medrese ve Kitap Üretimi

1331-1453 arasında kurulan 84 Osmanlı medresesinin ilmi performansı ve bu dönemde üretilen kitap sayısı ile türleri bize Osmanlı medreselerinin bilgi ürettiği alanları veya yaygınlaştırmak istedikleri bilgi alanlarının bir şemasını ortaya koymaktadır. Osmanlı bilim muhitinde ve Osmanlı coğrafyasında dolaşımda olan bilginin ancak çok az bir kısmı Osmanlı topraklarında üretilmişti. Osmanlı medresesinde üretilen bilginin kronolojik olarak takip edilebileceği kaynakların başında Taşköprüzâde'nin eseri gelir. *Şakayık-ı Numaniye*'de II. Murad devrinin sonuna kadarki Osmanlı âlimlerinin eserlerinden 140 civarında eserin adı zikredilmektedir. Ramazan Şeşen ise bu sayıyı diğer kaynakların yardımıyla 568'e çıkarmış fakat verilen rakamın sadece tespit edebildikleriyle sınırlı olduğunu belirtmiştir. Çalışmaya konu olan 568 eserden 95'i edebiyat, 90'ı fıkıh ve usûl-i fıkıh, 63'ü tasavvuf, 42'si akâid-kelâm, 36'sı tarih ve terâcim, 35'i tefsir, 33'ü tıp, 26'sı hadis, 23'ü astronomi, 19'u nahiv, 15'i lügat, 14'ü vaaz ve dua, 13'ü felsefe-mantık, 10'u sarf, 10'u matematik, 9'u belâgat, 8'i kıraat, 5'i coğrafya, 4'ü aruz, 4'ü cifr ve huruf, 3'ü harp sanatı, 2'si ahlak, 2'si adab el-bahs, 2'si musiki, 2'si ahcar, 2'si rüya tabiri, 1'i avcılık, 6'sı ise çeşitli ilimler konularına ayrılmıştır. Bu kitaplardan 370'i Arapça, 185'i Türkçe, 13'ü Farsça'dır.⁸⁷ Şeşen'in tespit ettiği 568 eserden 370'inin

⁸⁷ Ramazan Şeşen, "İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler" **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2002, S. 2, s. 270.

Arapça olması dikkati çeker ve Osmanlı coğrafyasında okuma kültürünün diller bakımından analiz edilmesi gerektiğini ortaya koyar.

Bilim Alanı	1300-1453 Yılları Arasında Üretilen Eser Sayısı
Edebiyat	95
Fıkıh / Usul-i fıkıh	90
Tasavvuf	63
Kelam / Akaid	42
Tarih Teracim	36
Tefsir	35
Tıp	33
Hadis	26
Astronomi	24
Nahiv	19
Lügat	15
Vaaz ve Dua	14
Felsefe / Mantık	13
Sarf	10
Matematik	10
Belagat	9
Kıraat	8
Muhtelif İlimler	6
Coğrafya	5
Aruz	4
Cifr ve Huruf	4
Harp Sanatı	3
Ahlak	2
Adab el-bahs	2
Musiki	2
Ahcar	2
Rüya Tabiri	2
Avcılık	1

Tablo 1.1: 1300-1453 Yılları Arasında Üretilen Eser Sayısı

Yine Şeşen'in tespitlerine göre 185 Türkçe eser içerisinde 90 kadarı tercüme eserlerdir. Bunlar genellikle manzum mesneviler, hamseler ve divanlardan oluşmaktadır.⁸⁸ Bu tercümeler tıp, edebiyat-tasavvuf, dînî ilimler, tarih-coğrafya, astronomi, mineroloji, harp sanatı, zooloji, musiki, geometri gibi çeşitli ilim dallarına ayrılmıştır. Tarihin her döneminde revaçta olan tıp bilimi ile ilgili kitaplar tercüme edilen kitapların başında gelir. Kur'an-ı Kerim dışında XV. yüzyılda Türkçe'ye

⁸⁸ Şeşen, a.g.m., 2002, s. 270.

tercüme edilen kitapların sayısı 72'yi bulur. Birkaç kere tercüme edilenlerle beraber bu sayı 90'a çıkar. Tercüme kitaplardan 13'ü tıbbı, 12'si tarih-coğrafyaya, 21'i edebiyat ve tasavvufa, 12'si dinî ilimlere, 2'si astronomiye, 2'si zoolojiye, 2'si harp sanatına, birer tanesi de geometri, müzik, mineroloji, rüya tabirleri alanlarına aittir. Tercümelerin bir kısmı metne bağlı kalarak bir kısmı özetlenerek ve bir kısmı da yeni bilgiler, şekiller eklenerek yapılmış olup, Türkçe ilk defa bu kadar zengin bir ilim yelpazesi ile tanışmıştır.⁸⁹

Ramazan Şeşen 90 fıkıh eseri tespit etmişken Recep Cici'nin "Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar" başlıklı çalışması bu sayıyı hayli arttırmıştır. Kuruluşundan Fatih dönemine kadar üretilen fıkıh eserlerini inceleyen Recep Cici 50 müellifin 150 kadar eser telif ettiğini belirtmektedir.

Bahsi geçen dönemde yazılan 150 eserden 2'si Farsça ve 5'i Türkçe'dir. Türkçe eserlerin 3'ü telif, 2'si tercümedir. Farsça eserlerden 1'i ve Türkçe'lerden de 4'ü ilmihâl konuludur.⁹⁰ Fatih dönemine kadar üretilen Türkçe eserler sınırlı sayıdadır ve bunlar da ancak sarayda ve hususi koleksiyonlarda olduğu için topluma ulaşması söz konusu değildir. Dolayısıyla bilginin Türkçe olarak XV. yüzyıl ortalarına kadar çok sınırlı bir etki alanı olduğunu söyleyebiliriz. İslam dünyasında ve Osmanlı Coğrafyasında Arap, Fars ve Türk âlimler öğretimde ortak dil olarak Arapça'yı benimsemişlerdir fakat Türkçe'ye hâkim müderrislerin dersleri Türkçe yürüttükleri, II. Murad devri Osmanlı âlimlerinden Devletoğlu'nun, "*birçok Türk muhaddis ve müfessir müderrisler, derslerini Türkçe olarak vermişlerdir*" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁹¹ Arapça'ya göre Türkçe veya Farsça eser kaleme alanlar hem azınlıkta kalmış hem de Arapça dışında bir dili kullandıkları için dönemin ilim adamları tarafından kendilerine gelebilecek eleştirilere karşı savunma gereği duymuşlardır. Bundan dolayı Türkçe kaleme alınan yahut Arapça ve Farsça'dan

⁸⁹ Ramazan Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeler", **XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, cilt III, s. 899-919.

⁹⁰ Recep Cici, **Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar**, Arasta Yayınları, Bursa 2001, s. 341.

⁹¹ Cici, **a.g.e.**, s. 25.

Türkçe'ye tercüme edilen eser sayısı Arapça olanlara nazaran karşılaştırma bile yapılamayacak kadar az olmuştur.

1300-1453 yılları arasında fıkıh alanında eser yazmış fakihler, *usûl, furû, ilmihâl, kamu hukuku, hilaf, feraiz ve fetva* 'ya dair olan eserlerini *metin, şerh, hâşiye, ta'lik, muhtasar, risale* ve *tercüme* olmak üzere Osmanlı medreselerinde okutulan eserleri konu alan yedi farklı türde kaleme almışlardır. Toplamda 28 adet olan usûl hâşiyelerinin 15'i *Telvîh* üzerinedir. Furû hâşiyelerinin ise toplamı 11 olup, 10'u *Şerhu'l-Vikâye* üzerinedir. Osmanlı alimlerinin yazdığı furû şerhleri sayısı 22'dir. Yazılan furû şerhlerinin büyük bir kısmı Maveraunnehir hukukçusu Merğînâni'nin *el-Hidâye* adlı eseri üzerinedir. Alimler hem kaleme aldıkları çalışmaların çoğunda bu esere atıfta bulunmuşlar hem de medreselerde bu eseri takip etmişlerdir. Bu türde eserlerin bazıları eksik, bazıları hiç tamamlanamamış, veya müsvedde halinde kalmıştır. Bir kısmında da müellifleri hatalı tespit edilmiş yahut farklı isimlerle kayıtlara geçmiştir.

Recep Cici'nin söylediği gibi özellikle ibadet konularını ihtiva eden eserlerin, tercüme ve şerhlerinin ortaya konulmuş olması Osmanlılar'da bir *ilmihâl geleneği*'nden söz etmemizi sağlamaktadır. Bu dönemde fıkıh çalışmaları arasında Türkçe yazılan eserlerin büyük çoğunluğunu halka yönelik basit ilmihâl kitapları oluşturmakta olup yazarlarının büyük bir kısmı da tasavvuf muhitindendir. İlmihâl çalışmalarında çoğunlukla Hanefî fakihi Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin esas alındığı görülmektedir.

7 farklı türde ve 8 farklı alanda toplam 150 eserin kaleme alındığı bu dönemde Osmanlı fakihlerinin sayısı 65'tir. Bunlardan 15'inin hiçbir eseri günümüze ulaşmamış olup, geriye kalan 50 fakihten ise bazılarının eserlerinin tamamı, bazılarının da bir kısmı günümüze ulaşmıştır.⁹²

⁹² Hiç eser vermemiş olan fakihlerin sayısı 40'tır. Bunların 3'ünün fıkıh öğrenimi gördüğü, 9'unun fıkıh alimi olduğu ve 28'inin de muhtelif kazalarda müftü, kadı, kazasker ve şeyhülislâm olarak görev yaptıkları kaydedilmiştir. Netice olarak bu araştırmada toplam 105 fakih ele alınmıştır.; Cici, **a.g.e.**, s. 361.

Sıra No	Müellif	Vefatı
1	Hattab Karahisari	1320
2	Cemaleddin Aksarayi	1389
3	İbn Melek	1395
4	Alaaddin Esved	1397
5	Muslihiddin Karamani	1406
6	Kudbüddin İznîkî	1418
7	Bedreddin Simavî	1420
8	Hasan bin Emirali	1423
9	Molla Fenari	1431
10	Abdülvacid bin Muhammed	1434
11	Mehmed Şah Fenari	1435
12	Seyyid Ali Komenati	1436
13	Şerefüffin Kırımî	1436
14	Alaaddin Rumî	1436
15	Kara Sinan	1448
16	Hızır Şah Menteşevî	1449
17	Devletoğlu Yusuf	II. Murad
18	Molla Mecdüddin	II. Murad
19	İbni Kadı Ayasuluğ	II. Murad
20	İbni Melekzade	1450
21	Abdurrahman Aksarayi	1450
22	Hüsameddin Tokadi	1456
23	Şehabüddin Sivasi	1456
24	Fahreddin Rumi	1460
25	Molla Hayali	1470
26	Musannifek	1470
27	Kafiyeci	1474
28	Molla Kırımı	1474
29	Ali Kuşçu	1474
30	Kudbüddinzâde	1480
31	Molla Hüsrev	1480
32	Fenarizâde	1481
33	Ali Tusi	1482
34	Molla Samsunizade	1486
35	Yakup Paşa	1486
36	Sinan Paşa	1486
37	Molla Gürani	1488
38	Molla Hasanzâde	1487

39	Yusuf Bâli	1490
40	Muhammed Aksarayî	1494
41	Kadızâde	1494
42	Acemzâde Muhyiddin	1495
43	Alaaddin Arabi	1496
44	Kestelli Muslihiddin	1496
45	Mevlanazâde	1496
46	Hatipzâde	1496
47	Muhyiddin Niksari	1496
48	Ahizâde	1496
49	Efdalzâde	1497
50	Kirmastizâde	1500

Tablo 1.2: Osmanlı Fakihleri

Bunlar içerisinde Molla Fenâri Osmanlı İmparatorluk kültürü ve bilimi içerisinde ayrıca değerlendirilmeyi hak eder. Molla Fenâri ve kendisinden sonra gelen aile bireyleri ilim bakımından öne çıkan imtiyazlı bir sınıftır. Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî'nin fıkıh alanında 11, tasavvuf alanında da 9 eseri bulunmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı fakihlerinin genel olarak çeşitli ilim dallarında eserler de verdiklerini söyleyebiliriz.⁹³ *Şakayık-ı Numaniye*'nin bildirdiğine göre Molla Fenari vefat ettiğinde geride on bin cilt kitaptan oluşan bir koleksiyon bırakmıştı. ⁹⁴ Şam, Mısır, Maveraünnehir ve Horasan'a yaptığı ilmi seyahatler ile İslam kültürüne ait eserlerin Anadolu'ya intikali için önemli bir rol oynayan Molla Fenârî, XIV. yüzyılın en üretken müelliflerden biridir. Osmanlı medrese tahsilinde Fahreddin Razi mektebi esas alınmış ve Molla Fenari bu mektebin Osmanlılardaki ilk temsilcisi olmuştur.⁹⁵ Molla Fenari'den sonra bu mektebin önde gelen temsilcileri Molla Yegan olarak tanınan Mehmed b. Armağan ve Hızır Bey'dir.⁹⁶ Anadolu medreselerinde icazetname verme geleneği Fahreddin Razi'ye kadar dayanır.

⁹³ Cici, a.g.e., s. 363.

⁹⁴ İsmail Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, Ankara 1988, s. 5

⁹⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 75-76; Ali Uğur, *Taşköprüzade Ahmed İsameddin Ebulhayr Efendi, Hayatı Şahsiyeti Eserleri ve İlmi Görüşleri*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1980, s. 16. Molla Fenari'den sonra bu mektebin önde gelen temsilcileri Molla Yegan olarak tanınan Mehmed b. Armağan ve Hızır Bey'dir. Bursalı Hocaade, Hayali Şemseddin, Kastalani, Sinan Paşa, Muarrifzade ve Hatibzade, Fahreddin Razi ekolünü XVI. yüzyılda yaşatan ulema silsilesinin önemli halkalarını oluşturlar. Razi ekolü XVI. yüzyılda İbni Kemal'in talebesi olan Ebussud Efendi'nin şahsında Osmanlı ilim hayatının zirvesine ulaşmıştır.

⁹⁶ Osmanlılarda Maturidilik kelamının en önemli temsilcileri Sivaslı Kemaleddin İbn-i Hümmam ile Hızır Bey ve onun yetiştirdiği Hayali Ahmed Efendi, Molla Lutfi, Hocaade, Kestelli, Kemal Paşazade gibi

Ramazan Şeşen, Osmanlı coğrafyasında ilk 150 yıl içerisinde üretilen 568 eserden 35'inin tefsir olduğunu belirtmektedir. Ziya Demir, “13.-16. Yüzyıllar Arası Osmanlı Müfessirleri” başlıklı çalışmasında Osmanlı coğrafyasında XIII-XVI. yüzyıllar arasında yazılmış tefsirleri incelemiştir. Onun çalışmasında XIV. yüzyıldan 9 eser, 1400-1453 aralığında ise 12 eser olmak üzere toplam 21 eser bulunmaktadır. 1453-1600 yılları arasında ise 94 eser tespit edilmektedir.

Ziya Demir, tefsir yazarlarını 6 farklı kategoride incelemiştir. Bunlar; müstakil tam tefsir yazarlar (10 kişi), tefsiri eksik olanlarla sûre ve ayet tefsiri yazarlar (34 kişi), tam haşiye yazarlar (6 kişi), haşiyesi eksik olanlarla sûre tefsirlerine haşiye yazarlar (22 kişi), Türkçe sûre ve ayet tefsiri yazarlar (3 kişi) ve tefsir tercümesi yazarlardır (6 kişi). Çalışmasında incelenen toplam 81 müellifin muhtelif konularda 601 eser verdiğini bunlardan da 115'inin yalnızca tefsir ile ilgili olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷

talebeleridir. Sait Yazıcıoğlu, “Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri” *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara 2002, s. 176-186.

⁹⁷ Ziya Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, 569 s.

Müellif Adı	Vefat Tarihi	Tefsir Eserleri Sayısı	Toplam Eser Sayısı
Mustafa b. Muhammed (Muhammedî el-Ankaravî	13.-14. asır	5	5
Ekmelüddin el-Bâberti	1384	2	14
Cemalüddin Aksarayî	1388	1	10
İbn Melek	1398	1	13
Şeyh Şihabüddin es-Sivasî	140198	1	7
Hacı Paşa el-Aydinî	1417	1	9
Ahmed-i Dâî	1417	1	10
Kutbüddin el-İznîkî	1418	1	6
Şeyh Bedrüddin es-Simavî	1420	1	10
Musa el-İznîkî	1429	1?	6
Safer Şah el-Hanefî	1431	1	1
Molla Fenari	1431	1	14
Muhammed Şah el-Fenarî (Fenarîzâde	1434	1	9
İbn Arabşah	1450	1	8
İbn Temcid	1451	1	1
Fethullah Şirvanî	1453	1	6
Hayâlî Şemsüddin Ahmed Efendi	1457	1	9
Akşemseddin	1459		
Hızır Bey	1459		
Fahreddin Acemi	1460		
Hamza el-Karamanî	1466	1	1
el-Tarsusî	1466	1	1
Sabuncuoğlu Şerafettin	1468		
Musannifek	1470	1	13
Ali Kuşçu	1474		
el-Kafiyeci	1474	1	15
Kırımî Ahmed Efendi	1474	2	8
Mola Yegân	1473		
Molla Kırımî	1474		
Alâüddin Ali es-Semerkandî	1475	1 (4 cilt)	4
Kudbuddinzâde	1480		
Molla Ahmed Paşa	(ö.?)		
Molla Hüsrev	1480	3	12
Molla Hamidi	(ö.?)		
Ali Tûsî	1482		
İbnü't-Temcid	1485		
Fethullah Şirvânî	1486		
Sinan Paşa	1486		
Molla Hasan Samsunî	1486		
Molla Gürani	1487	1	10
Hüsamzâde	1487	1	6
Rûşenî Dede Ömer	1487	1	6

⁹⁸ Ziya Demir, vefatı hakkında kaynaklarda M.1378, 1401, 1455, 1475 olmak üzere farklı tarihler verilmiş, bu çalışmada da ikinci tarih olan 1401 tarihi esas alınmıştır. Demir, **a.g.e.**, s. 110.

Hocazade Muslihiddin	1488		
Muslihiddin Mustafa (Şeyh Vefâ)	1491		
Çelebi Halife (Cemal Halvetî)	1493	1	12
el-Bitlisi Hüsamüddin	1494	1	4
Molla Lütî	1494	1	10
Bayezid Halife (Bayezid-i Rumî)	1494	1	8
en-Niksarî M. b. İbrahim	1495	1	9
Hatibzâde Muhyiddin Muhammed Efendi	1495	1	11
Molla Siraveddin Mehmed Çelebi	(ö.?)		
Alaaddin Ali Fenari	1497		
Molla Zeyrek	1497		
Ahîzâde (Ahî Çelebi	1498	1	6
Tablbâz	1500	1	2
Küçük Ahmedzâde	1504	1	2
Hacı Hasanzâde (Câmî	1505	1	10
Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa	1513	2	2
Nahvicanî	1514 ⁹⁹	1	6
Kara Kemal	1514	1	6
Paşa Çelebi	1520	1	1
Hacı Ahmed el-Bigavî	1522	2	2
Cemal Halife	1527	2	7
Sun'ullah el-Halidî	1530	2	2
Molla Arab	1531	1	8
Vefâî Muhyiddin Efendi el-Muğlavî	1533	1	9
İbn Kemal Paşa	1533	1	20
Karabâgî Muhyiddin Muhammed Efendi	1535	1	9
Sa'dî Çelebi	1538	1	6
el-Atûfî	1541	2	10
Karahisarî M. b. Necib	1543	1	3
Şeyhzâde el-Kocavî	1543	1	10
Köprükzâde	1544	1	1
Hızır Bey es-Sivrihisarî (es-Seferîhisarî	1548	1	6
Bâlî Efendi	1552	1	8
Kara Çelebi	1557	3	5
Taşköprizâde Ahmed Efendi	1560	5	17
Sürûrî Efendi	1561	3	16
Arabzâde	1561	1	6
Tâcüddin Efendi	1562	1	2

⁹⁹ Kaynaklarda 1496 ve 1512 gibi muhtelif vefat tarihleri bulunmaktadır fakat Ziya Demir genel kabulü dikkate alarak 1514 tarihini esas almıştır. Demir, **a.g.e.**, s. 139.

Merdümî b. Ali Çelebi	1563	1	2
Asam (Sağır) el-Karamanî	1564 ¹⁰⁰	2	3
Lâlî Ahmed Çelebi	1564	2	10
Bostan Efendi (Bostanzâde	1569	1	7
Kınalızâde (Hinnâvîzâde	1571	2	13
Ümmü Velezâde	1572	1	6
İmam Birgivi	1573	1	15
Nuruddinzâde	1573	3	9
Ebussuud Efendi	1574	1	13
Ebu'l-Fadl el-Bitlisî	1574	1	10
Mu'îdzâde	1575	1	5
Muhaşşî Sinan Efendi	1578	1	8
Kadıızâde Ahmed Efendi (Kadıızâde Efendi	1580	1	9
Molla İvaz	1585	1	5
Abdûlmecid b. Nasuh	1588	9	15
Müderriş Mahmud Efendi	1588	1	1
Samsunîzâde	1589	1	1
Suudî Efendi	1590	1	2
Muhammed b. Bedruddin Münşî	1592 ¹⁰¹	1	10
İbrahim el-Kırîmî (Tatar İbrahim Efendi	1592	1	5
Veli Efendîzâde	1596?	1	2

Tablo 1.3: XIII.-XVI. Yüzyıllar Arası Osmanlı Müfessirleri

Hadis alanında Selahattin Yıldırım, “Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)” isimli doktora tezinde dönemin hadisçilerini incelemiştir. Osmanlı ulemasına dair çeşitli biyografik kaynaklardan XIV.-XVI. yüzyıllarda hadis alanında eser vermiş 27 Osmanlı muhaddisi tespit edilmiştir. Bu müellifler hadis alanında toplam 46 eser vermişlerdir. Bu eserlerden 5'i 1300-1453 aralığında, 41'i ise 1453-1600 yılları arasında yazılmıştır. Bu eserlerin daha çok kırk hadis, genel konular üzerine hadis derlemeleri ve şerhler üzerinde yoğunlaştığı görülmekte olup bunların içerisinde azımsanmayacak ölçüde telif eserler bulunmaktadır. Hadis ilmi ile ilgilenen ulemanın tasavvuf yönü ağır basan kimseler olmaları dikkate değerdir.¹⁰²

¹⁰⁰ Bazı kaynaklara göre 1575'te vefat ettiği de belirtilmektedir. Demir, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁰¹ Kaynaklarda 1591, 1592 ve 1597 gibi muhtelif vefat tarihleri bulunmaktadır fakat Ziya Demir genel kabulü dikkate alarak 1592 tarihini esas almıştır. Demir, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁰² Selahattin Yıldırım, **Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicrî VII-IX. Asır)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 1994, 240 s.

Sıra No	Müellif Adı	Hadis Eser Sayısı
1	Muhyiddin Kocevi	1
2	İbn Kemal Paşa	8
3	Birgivi	3
4	Vecihüddin Ömer el-Erzincâni	1
5	İbn Melek	1
6	Kudbüddin İznîkî	1
7	İbnü'l-Cezeri	1
8	Kara Yakup	1
9	İbn Ferište	1
10	Şihabuddin Ahmed es-Sivâsî	1
11	Musannifek	1
12	el-Kafiye Ebu Abdullah Muhyiddin	2
13	Kudbüddinzâde	3
14	Molla Gürani	1
15	Çelebi Halife	5
16	Kıvamüddin eş-Şirazi	1
17	Taşköprüzâde Muslihiddin Mustafa	1
18	Molla Arap	2
19	Muhammed Şah	1
20	Şeyhzade	1
21	Sofyalı Bâli	1
22	Abdurrahim b. Abdurrahman el-Abbâsî	1
23	Taşköprüzâde Ebu'l-Hayr İsamüddin Ahmed	3
24	Surûrî Muslihiddin Mustafa	1
25	Draçlı Ahmed Fevrî	1
26	Ataullah el-Birgivi	1
27	Zembillizâde	1

Tablo 1.4: XIV.-XVI. Asır Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri

Ramazan Şeşen Nahiv konusunda 19 eser tespit etmiştir. Şükran Fazlıoğlu ise nahiv sahasında Osmanlı coğrafyasında XIV. yüzyılda 5 alimin eser verdiğini ve bunların toplamının 6 olduğunu ifade eder. XV. yüzyılda nahiv alanında 19 alim eser vermiş olup bu eserlerin toplam sayısı 31'dir. Bedreddettin Aynî ve Musannifek verdikleri beşer eserle bu yüzyılda nahiv alanında en çok eser veren alimler olmuşlardır. Sarf alanında XIV. yüzyılda hiç eser tespit edilememekte, XV. yüzyılda ise 17 alimin toplamda 24 eser verdiği görülmektedir. Belagat alanında ise XIV. yüzyılda 7 alim 9 eser vermiş olup bunların içerisinde Ahmed Niksarî ve Ekmeleddin Baberti ikişer eser yazmışlardır. XV. yüzyılda ise 20 alim tarafından 40 eser yazılmıştır. Bu alimler içerisinde 8 eser ile Yusuf Kirmastî, 5 eser ile Ali Kuşçu, 3 eser

ile Molla Fenari yine 3 eser ile Hasan Fenari belagat alanında en çok eser veren kimselerdir.¹⁰³

İlim Dalı	XIV. Yüzyıl	XV. Yüzyıl
Nahiv	6	31
Sarf	*	24
Belagat	9	40
Toplam	15	95

Tablo 1.5: XIV-XV. Yüzyıllarda Dil Çalışmaları ile İlgili Telif Eserler

Ramazan Şeşen Fatih dönemine kadar Osmanlı muhitinde yazılmış 568 eserden 13'ünün felsefe-mantık eserleri olduğunu belirtir. Şükran Fazlıoğlu ise XV. yüzyılın sonuna kadar mantık ile ilgili 12 müellif tarafından 16 eserin yazılmış olduğunu ifade eder. Osmanlı medrese muhitinde mantık alanında en başta Ebherî'nin *İsâgucî*'si olmak üzere Türk mantıkçılarından Muhammed b. Eşref es-Semerkindî'nin *Kıstâsü'l-efkâr fî tahkiki'l-esrâr*'ı, Urmevî'nin *Metâli'u'l-envâr*'ı ve Molla Fenârî'nin *Şerhu's-Şemsiyye*'si okutulmuştur. Osmanlı müellifleri ise daha çok bu eserlere şerh ve hâşiye yazmışlardır.¹⁰⁴

İlim Dalı	1300-1453	1453-1500
Mantık	4	12

Tablo 1.6: Mantık eserleri¹⁰⁵

Müellif Adı	Vefat Tarihi	Mantık Eserleri Sayısı	Toplam Eser Sayısı
Hacı Paşa el-Aydî	1417	1	9
Molla Fenari	1431	2	14
Siraceddin Halebi	1446	1	
Hüsameddin Tokadi	1456	1	
Hızır Bey	1459	1	
Musannifek	1470	2	13
Mehmed el-Kafiyeci	1474	1	15
Molla Hüsrev	1480	2	12
Abdurrahman Aynî	1488	1	
Molla Lütfi	1494	1	10
Hatibzâde Muhammed Efendi	1495	1	11
Yusuf Kirmasti	1500	2	

Tablo 1.7: Mantık Alanında Eser Vermiş Müellifler

¹⁰³ Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 13-46.

¹⁰⁴ İbrahim Emiroğlu, "Mantık", *DİA*, Ankara 2003, C. 28, s. 18-28.

¹⁰⁵ Şükran Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s. 38.

Osmanlı uleması 1300-1453 aralığında kelam/akaid alanında 7 eser, 1543-1600 arasında 54 eser kaleme almıştır. Osmanlı döneminde kelam/akaid alanındaki eserler daha önceki yüzyıllarda yazılan eserlerin şerh ve haşiyeleri şeklinde gelişmiş ve bunlar Maturidi görüşü esas almışlardır. Maturidiyi esas alan eserler arasında Hızır Bey'in *el-Ğaşıdetü'n-nûniyye*, Ali el-Kârî'nin *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, Beyâzîzâde'nin *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, Mütercim Ahmed Âsım'ın *Merahu'l-meâlî fi şerhi'l-Emâlî* ve İbrâhim Hilmi'nin *es-Selâmü'l-ahkem 'ale's-Sevâdi'l-a'zam* adlı eserleri sayılabilir.¹⁰⁶

Osmanlılarda kelam ve akaid alanındaki eserlerden bir kısmı da manzum hale getirilmiş ve manzum akaid kitapları özellikle eğitim ve öğretim çalışmalarında kullanılmıştır. Bu eserlerin özelliği ezberleme kolaylığı sağlaması ve uzun süre hâfızada kalmasıdır. Genellikle aruz ölçüsüyle yazılan bu eserler Arapça, Farsça ve Türkçe'dir. Ūşî'nin *el-Emâlî*'si ile Hızır Bey'in *el-Ğaşıdetü'n-nûniyye*'si, Lekânî'nin *Cevheretü't-tevhîd*'i, Tokatlı İshâk-ı Zencânî'nin *Manzûme-i Akâid*'i, Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'si bu eserlere örnek gösterilebilir.¹⁰⁷

Müellif Adı	Vefat Tarihi
Dâvûd Kayserî	1350
Adudüddin el-İci	1355
Kutbüddin er-Râzî	1365
Ekmeleddin Baberti	1384
Sadüddin et-Teftazani	1390
Seyyid Şerif el-Cürnânî	1413
Molla Fenari	1431
Mehmed Şah Fenari ¹⁰⁸	1435
Hüsameddin et-Tokâdî	1456
Fenâri Hasan Çelebi	1486
Hüsanzade Mustafa Efendi	1488
Niksarlı Mehmed Şemseddin	
Muhyiddin Muhammed Niksari	1495
Hayali	1470 [?]
Alaaddin Ali et-Tûsî	1472
Ali Kuşçu	1474
Muhammed Şah el-Fenan	1481
Fethullah Şirvânî	1486
Hasan b. Abdüsselam es-Samsûnî	1486
Hasan Çelebi	1486
Sinan Paşa	1486

¹⁰⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelam", *DİA*, Ankara 2022, C. 25, s.196-203.

¹⁰⁷ Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *DİA*, İstanbul 1989, C. 2, s. 212-216.

¹⁰⁸ Tahsin Deliçay, "Mehmed Şah Fenari", *DİA*, Ankara 2003, C. 28, s. 529-530.

Hocazade	1488
Molla Lütî	1495
Hasan b. Abdüssamed es-Samsûnî	1496
Hatibzade	1496
Kırımlı Seyyid Ahmed b. Abdullah	1496
Muslihuddin Kesteli	1496
Fenârîzade Ali Çelebi	1497
Sadrüddin ed-Deşteki	1497
Molla Ahaveyn	1499
Devvânî	1502
Dimetokalı Şücaaddin İlyas	1507
Kara Seyyid el-Hamîdî	1507
İsmail Karamânî	1514
Karamanlı İsmail Efendi	1514
Molla Hasan es-Samsûnî	1514
Kıvamüddin Yusuf eş-Şirazi	1516
Muzafferüddin Ali eş-Şiraz	1516
Müeyyedzade	1516
Hüsameddin Hüseyin Efendi	1520
Hakim Şah Muhammed el-Kazvînî	1521
Şemseddin el-Hudari	1521
Dimetokalı İlyas Efendi	1522
Sinanüddin Yusuf Ahîzâde Aydînî	1528 -1530
İsmail Şirvanî XVI. Asrın ilk çeyreğinden sonra	1530
İbnü'l-Kethudâ el-Germiyanî. XVI. asrın ilk çeyreğinden sonra)	1530
İbni Kemal	1534
Vefâî Mehmed b. Mahmud	1534
Muhyiddin el-Karabağî	1535
İshak Çelebi el-Üskübi	1536
Hayreddin Hızır Efendi	1541
Gıyaseddin Mansur ed-Deşteki	1542
Muhyiddin el-Fenârî	1548
Hafız Berdâî	1551
Ahmed el-Kazvini	1558
Taşköprülüzade Ahmed Efendi	1561
Salih b. Celal	1566
Ramazan Efendi	1571
Şah Mehmed	1571
Kınalızade	1572
Emirzade Abdurrahman	1575
Hızır b. Abdülkerim	1591

Tablo 1.8: Kelam Alanında Eser Veren Müellifler

Osmanlı ulehasının üretmiş olduğu eserleri 1300-1453 aralığında topluca değerlendirdiğimiz zaman 150 eser ile en çok fıkıh alanında eser verilmiş olduğu görülmektedir. Bu alanda özellikle Molla Fenârî 11 eseri ile en çok eser üreten fakih olmuştur. Fıkıhtan sonra 21 eser ile tefsir en çok yazılan eser türü olmuş ve bunu 18

eser ile nahiv, 17 eser ile belagat, 11 eser ile sarf, 7 eser ile kelam/akaid, 5 eser ile hadis ve 4 eser ile mantık alanındaki eserler takip etmiştir.

Osmanlı literatüründen tespit edilen eserlerin sayısı bize sadece Osmanlı müellifleri tarafından yazılan eserler hakkında bilgi vermektedir. Halbuki 1453 yılına kadar Osmanlı coğrafyasında kurulan kütüphaneler özellikle de medrese kütüphaneleri bize Osmanlı bilgi birikiminin İslâmi kaynaklarını ve bunların da tür ve çeşitlerini gösterebilir. Yıldırım Bayezid döneminde Eyne Bey Subaşı'nın Balıkesir'deki medresesinde ve Yıldırım Bayezid'in Bolu'daki medresesinde, Çelebi Mehmed'in Merzifon'daki medresesinde kütüphane mevcut olmakla beraber bunların koleksiyonları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. II. Murad devri vezirlerinden Saruca Paşa'nın Gelibolu'daki medresesi ihtiva ettiği 19 cilt kitap koleksiyonu ile II. Murad'ın Edirne'deki Darülhadis Medresesi'nin Arapça vakfiyesinde kayıtlı olan ve talebe ve müderrislerin faydalanması için vakfedilen 71 kitap ve Çandarlızâde İbrahim Paşa'nın yine Edirne'deki imaretine vakfedilen 99 kitap en erken medrese kitap koleksiyonları olarak bize Osmanlı medrese kültürünün miras aldığı İslam bilim geleneğini analiz etmek için veriler sunar.¹⁰⁹

¹⁰⁹ İsmail E. Erünsal, **Yirmi İki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler**, İstanbul 2021, s.137

1.1.1.2. 1453-1600 Yılları Arasında Medrese ve Kitap Üretimi

İstanbul'un fethinden sonraki dönem, Fatih'in gerek ilme verdiği önem ve gerek etrafında ve sarayda toplamış olduğu alimler dolayısıyla müstesna bir dönemi teşkil etmektedir. Batıda çoğu zaman Fatih'in bilim ve sanat alanındaki uygulamaları bir Rönesans olarak da isimlendirilmiştir. Osmanlı devletinde, Osmanlı uleması eserlerini Osmanlı sultanlarının himaye ve destekleriyle kaleme almış olmaları dolayısıyla Osmanlı sarayıyla da yakın ilişki içerisindeyler. Fatih döneminin büyük alimleri ve aynı zamanda bir kısmı Fatih'in hocası da olan Molla Fenari, Kadızade-i Rumi, Ali Kuşçu, Fethullah Şirvanî, Hasan Çelebi, Hocaşade, Muslihiddin Mustafa, Molla Lütî, Hatipzâde XV. yüzyılda Osmanlı sultanı ve sarayla yakın ilişki içerisindeyler.¹¹⁰

Din felsefesi, coğrafya, matematik, astronomi gibi ilimlere merakı ile bilinen Fatih Sultan Mehmed aynı zamanda "Avnî" mahlasıyla şiirler de yazmıştır.¹¹¹ İlgi duyduğu bilim dalları için kendisine hoca tayin eder ve Hocaşade Muslihuddin, Molla Gürânî, Molla İlyas, Sirâceddin Halebî, Molla Abdülkâdir, Hasan Samsunî, Molla Hayreddin gibi devrin ünlü hocalarıyla belli saatlerde düzenli olarak dersler okurdu. Fatih aynı zaman İran ve Arabistan'daki ilmi gelişmeleri takip eder, o bölgelerin önemli ilim adamlarını da Osmanlıya getirmeye çalışırdı.¹¹²

Fatih çok sayıda yaptırdığı medrese ile yakından ilgilenir, bizzat teftiş eder, zaman zaman okutulan dersleri dinler ve beğendiklerine hediyeler verirdi. Fatih döneminde yetişen seçkin ilim adamlarının çoğu devrin büyük âlimleri olan Molla Hüsrev, Molla Gürânî, Molla Yegân, Hızır Bey ve Hocaşade Muslihuddin gibi isimler tarafından yetiştirilmiştir. Bu dönem aynı zamanda Osmanlıların matematik alanında da öne çıktığı bir dönem olmuştur.¹¹³

¹¹⁰ İsmail E. Erünsal, "Fatih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultan'ın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **Fatih Sultan Mehmed Han**, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s.64-65.; Halil İnalçık, Mehmed II, **DİA**, Ankara 2003, C. 28, s. 295-407.

¹¹¹ Şiirlerini ihtiva eden yegâne eser İstanbul'da Millet Kütüphanesi'ndedir (Ali Emîrî Efendi, nr. 305).

¹¹² Halil İnalçık, Mehmed II, **DİA**, Ankara 2003, C. 28, s. 406.

¹¹³ Halil İnalçık, Mehmed II, **DİA**, Ankara 2003, C. 28, s. 406.

İstanbul bu yüzyılda İslâm dünyasının bilimsel tartışmalar bakımından en canlı ve güçlü merkezi haline gelmiştir. Fatih, Yunan felsefesine de meraklı olup bu alanda araştırmalar yaptığı ve eserleri tercüme ettirdiği bilinmektedir. Fatih bütün inançlara yönelik güçlü bir merak duygusuna sahiptir. Dünyanın tanınmış bilginlerini saltanat merkezine davet eden Fatih, sarayda ilmi meclisler düzenlemiş ve tartışmalarda bulunmuştur. Fatih, bilimsel ve felsefî düşünceyi canlandırmak için Tûsî ve Ali Kuşçu gibi bilim adamlarını sarayına davet etmiş ve onlardan tartışmalı meseleler hakkında eserler yazmalarını istemiştir. Yine Hocazade ile Tûsî'ye Gazali'nin *Tehâfüt*'ünü tartışan eserler yazmasını istemiş ve bu eserler sarayda münazara edilmiş ve Molla Hüsrev bu hususta hakemlik yapmıştır. Fatih, Semaniye medreselerinde *Mevâkif* ve *Haşiye-i Tecrid* gibi felsefî eserlerin okutulmasını emretmiştir. Fatih'in sarayındaki felsefî ve kelami tartışmalar çoğu zaman bu alanlarda risalelerin ve kitapların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mesela Fatih'in evren ve yön konusundaki ilgisi 15 farklı alimin bu alanda bu meseleyi tartışan eserler kaleme almasına sebep olmuştur. Daha sonra Ebu İshak en-Neyrîzî, başta Hocazade olmak üzere diğer alimlerin cevaplarını *Takrîru'l-Hakk fî'l-Merkez* adlı bir kitapta incelemiştir. Kaynaklardan öğrenildiğine göre, Hocazade ile Seyyid Şerif'in, Cürcanî'den üstün olduğu söylenen Molla Zeyrek'i (ö.903/1497) "burhan-ı tevhid" konusundaki görüşleri dolayısıyla sultanın huzurunda yedi gün sürecek bir münazarada tartışmışlardır. Fatih, Sadrüşşeria'nın *et-Tavzîh* adlı eserinde bulunan mukaddimenin Sadrüşşeria ile Teftâzânî'nin yazdıklarından hareketle tartışılmasına da vesile olmuştur. Bu sayede pek çok risale ve bunların şerhlerini içeren literatür meydana gelmiştir.¹¹⁴

Fatih aynı zamanda başka dinlerden temsilcilerin de yazım faaliyetlerini desteklemiş, onlarla sıkça bir araya gelmiş ve münazaralar düzenlemiştir. Fatih, Patrik Gennadios ile Hristiyanlık hakkında tartışmış ve ondan Hristiyan akidesi hakkında bir eser yazmasını istemiştir. Aynı zamanda Patrik III. Maksim'den *Akide* metnini şerh etmesini istemiştir. Fatih zamanında Sicilya ve İstanbul hattında bilimsel bir köprü

¹¹⁴ Mehmet İpşirli, "Fatih Sultan Mehmed Dönemi Uleması ve İlim Hayatı", **Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları**, İstanbul 2018, s. 101.; Osman Demir, **a.g.m.**; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı**, Ankara 1984, s. 145.; Halil İnalcık, "Mehmed II", **DİA**, C. 28, s. 426.; İbrahim Akyol, **Fatih Sultan Mehmed Dönemi Kültür ve Edebiyatı**, Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Kırıkkale 2012, s. 50-58.

oluşturulmuş ve karşılıklı bir etkileşim yaşanmıştır.¹¹⁵ Georgios Trapezuntios, Hristiyanlık ve İslâmiyet arasında esaslı fark olmadığını ileri sürerek Fatih'in şahsında bu iki dinin birleştirilmesi gibi bir düşünceyi dillendirmekteydi. Manisa'da şehzadelik yaptığı dönemde Batı kültürüyle ilk kez tanışan Fatih, İstanbul'un fethinden sonra da sarayında batılı bilim adamlarını ağırlamıştır. Örneğin 1454'te, İtalyan hümanisti olan Ciriaco d'Ancona ve başka İtalyanlar Fatih'in sarayında bulunmakta ve ona Batı ve Roma tarihleri okumaktaydılar. Yine Angelo Vadio, G. Stefano, Emiliano gibi hümanistler onun sarayında bulunmuşlardır. Emiliano, Fâtih'e ölümünde bir mersiye de yazmış, Francesco Berlinghieri *Geographia*, Roberto Valturio da *De re Militari* adlı eserini Fâtih'e ithaf etmek istemişlerdir. Fatih'in kütüphanesinden günümüze intikal eden batı kültürüne ait eserler bulunmaktadır. Bunlardan 42'si Yunanca olup bu eserlerden 8'i tarihe, 6'sı matematik ve astronomiye dairdir.¹¹⁶

Fatih, coğrafi ve askerî konulara da özel bir ilgi göstermiştir. Trabzonlu Rum âlim Amirutzes ile oğluna Batlamyus'un coğrafya kitabını Arapça'ya tercüme ettirmiş ve bir dünya haritası yaptırmıştır. Amirutzes Fatih'i "en keskin zekâlı feylesoflardan biri" olarak tanımlar. Amirutzes, Ali Kuşçu, Georgios Trapezuntios, Hocazâde gibi Doğu'yu ve Batı'yı temsil eden devrin büyük zekâları Fatih'in sarayında ilmî tartışmalar yapmakta felsefî konuları müzakere etmekteydiler.¹¹⁷

Fatih medreseleri 1460'lı yıllardan itibaren bütün İslam dünyasının en meşhur eğitim kurumu haline gelmiş ve burada aynı anda 8 kadar müderris görev yapmıştır. Bu dönemde kurulan Fatih medresesi ve Eyüp medresesi kütüphaneleri bize medrese kütüphane koleksiyonlarının gelişimi bakımından önemli veriler sunmaktadır.

1453-1600 yılları aralığında medrese sayılarının imparatorluktaki artış grafiği de ayrıca incelenmeye değerdir. İstanbul'da fetihten itibaren XVII. yüzyıl ortalarına kadar sadece sur içi kesiminde 122 medresenin kurulduğu bilinmektedir. Hezarfen Hüseyin Çelebi 1086'da (1675) İstanbul'da 126 medresenin mevcut olduğunu belirtir.

¹¹⁵ Demir, a.g.m.

¹¹⁶ Halil İnalçık, Mehmed II, **DİA**, Ankara 2003, C. 28, s. 407.

¹¹⁷ İnalçık, Mehmed II, **DİA**, s. 406.

1869’da düzenlenen bir listeye göre şehirde faal medrese sayısı 166’dır.¹¹⁸ Osmanlı imparatorluğunun genelinde ise XV.-XVI. yüzyılda 500 civarında medrese kurulmuştur.¹¹⁹

Bu dönemde üretilen tefsir, hadis, fıkıh, sarf, nahiv eserleri ile mantık, matematik, astronomi alanlarındaki eserler bize bu yüzyıldaki ilmi verimliliğin gelmiş olduğu seviyeyi gösterecektir. Fahri Unan, Fatih medreselerinde müderris olarak görev yapmış olan bütün ulemanın eserlerini *Şakayık-ı Numaniye* zeyillerinden tespit ederek XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında üretilen eserler hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Yıllar	İlim Adamı Sayısı	Eser Veren Alim Sayısı	Eser Sayısı	Telif Eser	Telif Eser Yüzdesi
1470-1603	290	118	520	189	(%36)
XVII. Yüzyıl	648	60	118	32	(%27)
XVIII. Yüzyıl (ilk 30 yılı)	253	16	27	11	(%40)

Tablo 1.9: Sahn Medrese Müderrislerinin Eserlerinin Yüzyıllara Göre Dağılımı

Fahri Unan, 1470 (875)’te faaliyete geçen Sahn Medreselerinde 1603 tarihine kadar ders verdikleri tespit edilen 290 müderrisin 130 yıl içerisinde 520 adet eser kaleme aldığını ve bunların 189(%36,3)’ünün *telif*, geriye kalanların *şerh*, *hâşiye*, *hâmiş*, *ta’likât*, *kelimât*, *tasnif* ve *tercüme* gibi eserler olduklarını tespit etmiştir. Bu eserler ise, 118 (%40,7) ilim adamınca kaleme alınmıştır. XVII. yüzyıla gelince yüzyıl boyunca *Sahn Medresesi*’nde ders verdikleri tespit edilen müderris sayısı 648’e yükselmiş, bunların ise sadece 60 (%9,3)’ünün toplamda 118 eser verdiği tespit edilmiştir. Eserlerin 32 (%27,1)’si *telif*, 86 (%72,9)’sı ise *şerh*, *hâşiye*, *hâmiş*, *ta’likât*, *kelimât*, *tasnif* ve *tercüme* türünde eserlerdir. XVIII. yüzyılın ilk 30 yılı içerisinde ise 253 *Sahn Medresesi* müderrisinin ismi tespit edilebilmiş fakat bu 253 kişiden yalnızca 16’sının toplam 27 eser verdiği görülmüştür. Bu eserlerin 11’i *telif*, 16’sı ise *telif* dışı eserlerden oluşmaktadır.¹²⁰ Medrese uleması tarafından üretilen kitaplara ait rakamlar,

¹¹⁸ Mehmet İpşirli, “Medrese”, *DİA*, Ankara 2003, C. 28, s. 327-333

¹¹⁹ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), İstanbul 2005. C.1-2.

¹²⁰ Fahri Unan, “Klasik Osmanlı Döneminde Fatih Medreselerinde İlmî Verim”, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, ed.: Yavuz Unat, 2010, s. 80.

yalnızca sayı itibariyle bile XVIII. yüzyılın ortalarına kadar gittikçe düşüş yaşandığını göstermektedir.

1470-1603 aralığında telif nitelikli 189 eserden yalnızca 20 (%10,6)'si *aklî* ilimlerden oluşmaktadır. Geriye kalan 169 (%89,4) eser *tefsir*, *hadis*, *fıkıh*, *akaid-kelâm*, *ahlâk* ve *tasavvuf* gibi dinî içerikli kitaplarla *târih*, *edebiyat*, *sarf*, *nahiv*, *belâgat*, *bedi'*, *beyân* ve *maânî* gibi aktarım geleneği bulunan dinî konular dışındaki kitaplardır. Sonraki yüzyıllarda da benzer durumların gerçekleştiği gözlemlenmektedir. XVII. yüzyılda *telif* nitelikli eserler toplam 32 adet olarak tespit edilmiştir. Bu sayının 648 ilim adamı tarafından ortaya konduğunu ayrıca belirtmek gerekir. XVIII. yüzyılın ilk 30 senesinde ise, *Sahn* müderrisi olmuş kişilerin ortaya koydukları *telif* eser sayısı 13 olarak gözükmemektedir. Bu rakamları 260 yıllık bir dönem içerisinde toplu olarak ele aldığımızda, 1470 ile 1730 yılları arasında tespit edilebilen 1191 müderristen 194 (%16,3)'ünün eser verdiği anlaşılmaktadır. Bu yıllar arasında telif olarak toplam 14 (%6) *tefsir*, 48 (%20,5) *fıkıh*, 25 (%10,7) *akaid-kelâm*, 11 (%4,7) *ahlak* ve bir de *hadis*le ilgili olmak üzere toplam 99 eserin yazıldığı görülmektedir. Aynı süre içerisinde *edebiyat* ve *târih*le ilgili 5 (%24,7), Arap dili ile ilgili 11 (%4,7) ve ayrıca konuları belirsiz olmakla birlikte, dinî nitelikli oldukları tahmin edilen (*fünûn-ı 'âliye*) 30 (%13) ve sayıları belirsiz en az 14 (%6) çalışma (*dînî* nitelikli “*ba'zı resâ'il*”) yazıldığı dikkat çekmektedir. Diğer bir deyişle, toplam 234 *telif* eserden 143 (%61,7)'ü *dînî* içeriklidir. *Edebiyat*, *târih* ve Arap dili ile ilgili eserlerde de (toplam 69) *dînî* kültüre ait konuları içerdiklerini ifade etmek gerekmektedir.¹²¹

Yine 260 yıllık bir dönem içerisinde *şerh*, *hâşiye*, *hâmiş*, *ta'likât*, *kelimât*, *tasnif* ve *tercüme* nitelikli toplam 336 çalışmayla karşılaşılmaktadır. Bunlardan 55(%16,3)'i *tefsir*, 128 (%38)'i *fıkıh*, 64 (%19)'ü *akaid-kelâm*, 10 (%3)'ü ise *ahlâk* ve *tasavvuf*, 6 (%1,8)'sı da *hadis*le ilgili eserlerdir. 74 (%22) adet *tasnif* (derleme, mecmua) ve *tercüme* türü eserler de verilmiş olup bunlardan önemli bir kısmı da fetvâ mecmualarından oluşmaktadır.¹²²

Osmanlı uleması tarafından 1453-1600 yılları arasında üretilen eserlerden 41'i hadis, 19'u nahiv, 15'i sarf, 32'si belagat ve 54'ü kelam/akaid alanındaki eserlerdir.

¹²¹ Unan, **a.g.m.**, s. 81-82.

¹²² Unan, **a.g.m.**, s. 82.

Fakat XVI. yüzyılda fıkıh ve mantık alanında bir inceleme çalışması yapılmadığı için Osmanlı coğrafyasında üretilen eser sayısı tespit edilememektedir. Ziya Demir, tefsir üzerine yapmış olduğu çalışmasında incelediği toplam 81 müellifin XV.-XVI. yüzyıllarda muhtelif konularda 601 eser verdiğini bunlardan da 115'inin yalnızca tefsir ile ilgili olduğunu ifade etmektedir.¹²³

XVII. yüzyıl medrese muhitinde üretilen eserler hakkında toplu bir çalışma veya değerlendirme bulunmamaktadır. Fakat *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl* başlıklı çalışmada Erol Özvar ve Hidayet Aydar genel ve dönemsel değerlendirmeler yapmıştır. Erol Özvar, fıkıh alanında 580, tasavvuf alanında 262, kelim -akaid 182, tefsir ve Kur'an ilimleri 128, mantık alanında 98, ahlak ve siyaset alanında 95 ve hadis/siyer alanında ise 92 eser yazıldığını belirtmektedir. Fakat eserlerle ilgili dönemsel bir analiz yapılmamıştır.¹²⁴ Hidayet Aydar ise XV. asırda 9 genel tefsir eseri yazıldığını, XVI. yüzyılda 372, XVII. yüzyılda 363, XVIII. yüzyılda ise 287 tefsirin yazıldığını tespit etmiştir.¹²⁵

XVIII. yüzyıl medrese muhitinde üretilen eserlerin genel bir analizi 18. yy. *Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'i İlimler Literatürü* başlıklı makalede yapılmıştır. Fındıklılı İsmet Efendi'nin *Tekmiletü's-Şekâik fî-hakki ehli'l-hakâik'ı*, Mehmed Süreyyâ'nın (ö.1909) *Sicill-i Osmânî*'si, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö.1920) *Hediyetü'l-ârifin*'i, Bursalı Mehmet Tahir'in (ö.1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, Carl Brockelmann'nın (ö.1956) *Geschichte der Arabischen Litteratur* (GAL)'ı ve Zirikli'nin (ö.1976) *el-A'lâm*'ının ve DİA maddelerinin XVIII. yüzyıla dair verileri esas alınarak yapılan bu çalışmada Osmanlı coğrafyasında yaşamış ve İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında eser vermiş 343 müellif ve bunlar tarafından kaleme alınmış 1768 farklı eser tespit edilmiştir. Bu eserler tasavvuf, fıkıh, akâid-kelâm-felsefe, Kur'an

¹²³ Ziya Demir, **XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, 569 s.

¹²⁴ Erol Özvar, Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği, **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017, s. 19-44.

¹²⁵ Hidayet Aydar, XVII. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bir Bakış, **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017, s. 59-206.

ilimleri, hadis-siyer, Arap dili ve mantık-münazara, vaz olmak üzere 7 grupta sınıflandırılmıştır.¹²⁶

Disiplin	Eser Sayısı
Tasavvuf / Tarikat	484
Fıkıh	318
Akaid / Kelam / Felsefe	221
Kur'an İlimleri	198
Hadis / Siyer	196
Arap Dili	181
Mantık / Münazara / Vaz	159
Toplam	1757

Tablo 1.10: XVIII. Yüzyılda Eserlerin İlim Dallarına Göre Sayıca Dağılımı

1.1.1.3. XV. ve XVI. Yüzyılda Üretilen Osmanlı Bilim Eserleri

Osmanlı bilimi alanındaki literatür IRCICA'nın 30 yılı aşan faaliyetleri neticesinde diğer alanlara göre çok daha iyi tespit edilmiş bulunmaktadır.¹²⁷ Osmanlı bilim literatürünü tespit etmek üzere IRCICA tarafından yapılan katalog çalışması 9 ayrı konuda veya başlıkta üretilmiş olan eserlerin analizini yapmak için önemli bir veri sunmaktadır. Bu çalışmaya göre bütün Osmanlı coğrafyasında astronomi alanında 675, matematikte 625, coğrafyada 576, musiki de 231, askerlik alanında 768, tabii ve tatbiki bilimler alanında 1115, tıbbi bilimler alanında 1464, astroloji alanında 183, mevzuat alanında ise 38 eser verildiği görülmektedir. Bütün Osmanlı coğrafyasında bu

¹²⁶ Murat Sarıtaş, Yasir Bayatlı, Serdar Özalp, Muhammed Selman Tüfekçioğlu, Şaban Kütük, **18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer'î İlimler Literatürü: İstatistikî Bir İnceleme**, Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl, C I, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2018, s. 11-40.

¹²⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünde Osmanlı Bilim Literatürü konulu yayınlanan eserler için bakınız: **Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü (OBLT) Serisi**, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte. IRCICA, İstanbul 1997-2011, 18 Cilt.; **Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi**, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 1997, 2 Cilt.; **Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi**, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, IRCICA, İstanbul 1999, 2 Cilt.; **Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi**, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 2000, 2 Cilt.; **Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi**, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 2003, 1 Cilt.; **Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi**, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 2004, 2 Cilt.; **Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi**, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, IRCICA, İstanbul 2006, 2 Cilt.; **Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi**, Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, IRCICA, İstanbul 2008, 4 Cilt.; **Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri: Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli**, ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, haz.: Ramazan Şeşen, Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, IRCICA, İstanbul 2011, 1 Cilt.; **Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri II: (Matematik, Coğrafya, Musiki, Askerlik, Tabii ve Tatbiki Bilimler, Tıbbi Bilimler) ve Osmanlı Mavzu'at al-Ulum Literatürü Tarihi**, ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, haz.: Ramazan Şeşen, Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, IRCICA, İstanbul 2011, 1 Cilt.

alanlarda verilen eserlerin toplam sayısı 5675'e ulaşmaktadır. Eserlerin sayısal analizinden anlaşıldığına göre asır boyunca Osmanlı coğrafyasında uygulamalı bilimler alanında en çok tıbbi bilimler alanında eser verilmiş ve 1464 eser yazılmıştır. Bunu 1115 eserle tabii ve tatbiki bilimler, 768 eserle askerlik alanı, 675 eserle astronomi alanı, 625 eserle matematik alanı ve 576 eserle coğrafya alanı takip etmektedir.¹²⁸

Bilim Dalı	XIV. yy	XV. yy	XVI. yy	XVII. yy	XVIII. yy	Toplam
Tıp	14	97	179	140	223	653
Astronomi	*	52	300	190	344	886
Matematik	*	28	81	70	121	300
Coğrafya	1	4	48	36	67	156
Musiki	*	26	25	33	47	131
Askerlik	*	1	42	27	38	108
Tabii ve Tatbiki Bilimler	2	19	61	108	70	260
Toplam	17	227	736	604	910	2.494

Tablo 1.11: XIV.-XVIII. Yüzyıllarda Bilim Eserleri

Osmanlı coğrafyasında üretilen bilgiden ne kadarının medrese muhiti tarafından üretildiğini bilemiyoruz. Bunun için henüz yeterli veri yoktur. 1453-1600 aralığındaki medrese kütüphanelerinin sayısal ve coğrafi gelişimi, kitap sayısındaki artış özellikle analiz edilmesi gereken konuların başında gelir. Bu dönemde İstanbul, şehirde kurulan 150 kadar medrese ile bütün İslam dünyasının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli eğitim merkezi haline gelmiştir.

Fatih Sahn medreselerine çok önemli kitaplar vakfetmiştir ve bu vakfedilen kitapların mahiyeti de Osmanlı medreselerinin eğitim seviyesinin kalitesini ortaya koymaktadır. Vakfedilen kitapların büyük bir bölümü hadis, kelam, akaid, fıkıh, usul, tefsir, belagat alanında kaleme alınmış eserlerdir.¹²⁹ Medreseler içerisinde Fatih medreseleri eğitim-öğretim için özel olarak planlanmış büyük ve merkezi bir

¹²⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Bilim Mirası, Mirasın Oluşumu, Gelişimi ve Meseleleri**, YKY, İstanbul 2015, C. 1, s. 210.

¹²⁹ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s. 140-143.; Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman medreselerine vakfettiği kitaplar ve bu kitapların mahiyeti ile ilgili bir çalışma için bakınız: Mehmet İnbaşı, Tahsin Hazırbulan, "Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman Medreselerine Vakfettiği Kitaplar", **VI. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu Bildirileri 11-13 Mayıs 2018**, İstanbul 2019, s. 61-104.

kompleks olarak öne çıkmıştır. Osmanlılardaki eğitimin şekillenmesi bu medreselerden sonra farklı bir boyut kazanmıştır.¹³⁰

Fâtih Sultan Mehmed'in bilinen en eski tarihli vakfiyesine göre (877-878/1472-1473) medreselerinde dört kütüphane kurulmuş ve bunlara kitaplar vakfedilmiştir. Bu kütüphanelerin ana koleksiyonunu Fatih'in vakfettiği 839 kitap oluşturmaktadır. II. Bâyezid tarafından 887/1482 tarihinde Arapça olarak hazırlatılan vakfiyeden anlaşıldığına göre Sultan II. Bâyezid tahta geçtikten kısa bir süre sonra Fâtih Külliyesi ile ilgili vakıfları yeniden tanzim ettirmiş ve muhtemelen bu tarihte Semâniye medreselerinde bulunan kütüphâneleri de Câmî'deki kütüphâneye naklettirmiştir. II. Bâyezid döneminde hazırlanmış bir katalogda kütüphânedeki kitap mevcudunun 1241'e ulaştığı görülmektedir. Kanuni döneminin sonlarına doğru kütüphânedeki kitap sayısı 1770'e ulaşmıştır. Bu dönemde özellikle Halebîzâde ve Şeyhzâde çok sayıda kitap vakfetmişlerdir. Kütüphane iki asır boyunca câmî içinde hizmet vermiş ve bazı belgelerden anlaşıldığına göre de oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Receb 1155/Eylül 1742'de yapılan bir sayımda bu tarihe kadar kütüphânedeki sadece 110 kitabın kaybolduğu görülmüştür.¹³¹

Erünsal, fetihten sonra İstanbul medreselerinde kurulan ilk kütüphanenin Eyüp Külliyesinde (863/1459) kurulan kütüphane olduğunu belirtir. Bunu Mahmud Paşa külliyesinde kurulan kütüphane takip eder. Külliyenin kuruluş tarihini göz önüne alırsak (878/1473) kütüphane de bu tarihten sonra kurulmuş olmalıdır. Mahmud Paşa Hasköy'deki medresesinde de bir kütüphane kurmuştur. Vakfiyesine göre Mahmud Paşa İstanbul'daki külliye medresesine 195 kitap bağışlamıştı. Bu kitapların konulara göre sayısal dağılımı 23 tefsir, 31 hadis, 11 usul-i hadis, 13 usul-i fıkıh, 49 fûrû, 35 arapça dil bilgisi, 9 mantık, 13 hikmet, 11 de'avât şeklindedir. Hasköy'deki medreseye ise 84 kitap bağışlamıştır. Bu kitapların konulara göre sayısal dağılımı 8 tefsir, 11 hadis, 6 usul-i hadis, 10 usul-i fıkıh, 17 fûrû, 17 arapça dil bilgisi, 8 mantık, 3 hikmet, 4 heyet ve bir cilt de Mesnevî şeklindedir.¹³² 1600 yılına kadar İstanbul sınırları

¹³⁰ İnbaşı, **a.g.e.**, 2019, s. 85-86.

¹³¹ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s.140-143.

¹³² Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s.131-133.; Kütüphanede mevcut kitaplar için bkz.: Mehmet Canatar, "İstanbul Bilgi Hazineleeri Medreseler ve Kütüphaneleri" **Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Medeniyeti**, İstanbul 2010, s. 49-66.

içerisinde bulunan vakıflara ait birçok kayıt vesilesiyle de başka birçok medrese ve kütüphanede yer alan kitap koleksiyonları hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.¹³³

İstanbul'un dışında medrese kütüphaneleri öncelikle Edirne, Bursa ve Amasya'da teşkil edilmiştir. 895/1490 tarihli vakfiyeye göre Edirne'de Tunca kenarında II. Bâyezid'in 893/1488 yılında yaptırdığı külliyesinin medresesinde, II. Bâyezid'in Amasya'daki şehzâdeliğinde kapu ağalarından olan Büyük Kapu Ağası Hüseyin Ağa Amasya'da 894/1489 tarihinde yaptırdığı medresesinde, Fâtih ve II. Bâyezid devri veziriazamlarından İshak Paşa (ö.1487) doğum yeri olan Bursa İnegöl'de birer kütüphâne kurmuşlardır.¹³⁴

XVI. yüzyıla gelindiğinde 911/1505 tarihinde yapımı tamamlanan İstanbul'daki Bâyezid külliyesi medresesinde, Atık Ali Paşa'nın (ö.1511) Çemberlitaş'taki medresesinde, Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed Paşa b. Hızır Bey'in (ö.1521) Bursa'daki medresesinde kitaplarını bağışlayarak birer kütüphane kurulduğu anlaşılmaktadır. Rumeli İştîp'de Mevlânâ Muhyiddin Çelebi, Mehmed Çelebi medresesine 25 cilt kitaptan oluşan bir koleksiyon bağışlamıştır.¹³⁵

Çoban Mustafa Paşa külliyesinde olduğu gibi, XVI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde yaptırılan medreselerden Hayreddin Paşa (İstanbul 941/1534-1535), Abdülvâsi b. Hızır (Edirne 945/1538'den önce), Kasım Paşa (İstanbul 951/1544; Bursa 960/1553), Rüstem Paşa (İstanbul 968/1561 ve Tekirdağ 960/1553), Sofu Mehmed Paşa (Sofya 954/1547), Kanuni Sultan Süleyman (Rodos ve Mekke), İbrahim Paşa (İstanbul), Mihrimah Sultan (İstanbul 956/1549), Sekban Kara Ali (İstanbul), Şehzâde Mehmed (İstanbul), Semiz Ali Paşa (İstanbul, 973/1565) medreselerinde birer kütüphâne kurmuşlardır. Bu dönemde kurulan diğer kütüphaneler arasında Drina nehri üzerindeki Foça kasabasında 1550 tarihinde kurulan Hasan Nâzır medresesinde kurulan kütüphaneyi, II. Selim'in kızı ve Sokollu Mehmed Paşa'nın zevcesi İsmihan

¹³³ Mehmet Canatar, **a.g.m.**, 2010, s. 49-66.

¹³⁴ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s.148, 151, 155.

¹³⁵ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s.152, 153, 163, 166. Erünsal, Atık Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki Kütüphanesinde 119 kitaptan meydana gelen bir koleksiyona sahip olduğunu, Devrin şeyhülislâmlarından Efdal-zâde Ahmed Çelebi'nin de Fâtih câmii yakınında kurduğu medresesine 42 aded kitap bağışladığını tespit etmiştir.

Sultan Eyüp'de yaptırdığı medresesi için 976/1568 tarihinde düzenlettirdiği vakfiyeye göre ilim erbabının kullanımı için kitaplar vakfetmesini, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın 981-982/1574-1575 tarihli vakfiyeye göre İstanbul'daki medrese (Fethiyye Medresesi) ve hankahıyla, Burgos'taki medresesinde birer kütüphane kurduğunu sayabiliriz.¹³⁶

Kanunî Süleyman'ın oğlu II. Selim'in şehzâdeliği döneminde Tire'deki dârülkurâsında (965/1558), tahta çıkışından birkaç yıl sonra da İzmir'de yaptırdığı medresesinde (977/1569-1570) birer kütüphane kurmuştur. Aynı padişahın 982/1574-1575'te yapımı tamamlanan Selimiye külliyesinde, medresesi için kurduğu kütüphane ise hem koleksiyonunun zenginliği hem de kataloğunun mükemmeliyeti bakımından dikkati çekmektedir. II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan da (Atik Vâlîde Sultan) 990/1582 tarihli vakfiyeye göre Üsküdar'da, Toptaşı'nda yaptırdığı külliye (991/1583) bir de medrese kütüphanesi kurduğu anlaşılmaktadır. Oğlu III. Murad annesinin kütüphanesine bir miktar kitap bağışlamıştır.¹³⁷

XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da kurulan medreselerden Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi (1002/1593), Darüssaâde Ağası Gazanfer Ağa (1004/1595-1596) ve vezir Hadım Hâfız Ahmed Paşa medreselerinde (1004/1595-1596), Murad Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (978/ 1571), Sokollu Mustafa Paşa'nın Budin'deki medresesinde (983/1575), Ahmed Mutfak Paşa'nın Halep'teki dârü'l-hadisinde (1004/1596) birer kütüphâne bulunduğu vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Vakfiyesinden öğrenildiğine göre Zal Mahmud Paşa'nın Eyüp'deki (985/1577) medresesinde, kuruluş anında bir kütüphane olmayıp daha sonra medresenin bitiminden kalacak parayla alınacak kitaplarla kurulacaktır. Yine Mehmed Efendi ile Şeyhülislâm Mehmed b. Ali'nin (Sultanahmet-Kabasakal'da) kurdukları medreselerde küçük birer kütüphâne bulunduğu vakfiyelerinden anlaşılmaktadır. Yine Minkarî-zâde Yahya Efendi'nin oğlu Müftü-zâde Abdullah Efendi, Üsküdar'da Minkarî-zâde Yahya Efendi Medresesi'nin bir odasını bağışladığı 425 adet kitap ile kütüphâne haline

¹³⁶ Erünsal, a.g.e., 2020, s. 167, 177, 179.

¹³⁷ Erünsal, a.g.e., 2020, s. 179-180.

getirmiş ve bu kitapların korunması amacıyla 1099/1688 tarihinde bir vakfiye düzenlemiştir.¹³⁸

I. Abdülhamid döneminde İstanbul'da kurulan birkaç kütüphâne vardır. Bunlardan Murad Molla kütüphânesi, Çarşamba'da Damad-zâde Mehmed Murad Efendi tarafından 1189/1775 tarihinde yaptırılmıştır. Bu kütüphanedeki koleksiyonun temelini, Murat Molla'nın daha önce aynı semtte Nakşibendî tekkesinde kurduğu kütüphane oluşturmaktadır. Bu koleksiyondaki kitapların bir kısmı ise Mehmed Murad Efendi'nin babası şeyhülislâm Damad-zâde Ebû'l-hayr Ahmed Efendi'nin Sultan Selim Câmii'nde kurmuş olduğu kütüphânedan gelmişti. Cârullah Velîyüddin Efendi de 1134/1722 tarihinde hazırlattığı vakfiyesiyle Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Fâtih'teki medresesinin odalarından birinde bulunan 800 cilt kitabını vakfetmiştir.¹³⁹

1.1.1.4. Üsküdar Medreseleri

Medrese, Osmanlılarda kitap kültürünün en önemli üreticisi konumundaydı ve bilgi ve kültürün yaygınlaşmasında ve halka mal edilmesinde çok önemli bir araç durumundaydı.¹⁴⁰ Medreselerin Üsküdar özelinde de bu denli yaygınlaşmasının en önemli sonuçlarından birisi okur-yazar sayısının artışı olmuştur. Üsküdar'da kitap sahibi olmakla eğitim durumu arasında bir mukayese yapılabilir mi? Bunun için öncelikle XVI.-XVII. yüzyıllarda kurulmuş medreselerin sayısını tespit etmek gerekecektir.¹⁴¹ Üsküdar'da XVII. yüzyılda ise mevcut medrese sayısı literatürde öğrendiğimiz kadarıyla 13 iken dârü'l-kurrâ sayısı ise 5'tir.¹⁴²

Üsküdar'a ilmi açıdan zengin bir hüviyet kazandıran ve terekelerde rastladığımız ilim muhitinin oluşmasına katkı sağlayan en önemli merkezlerden biri olan medreseler yüzyıllar boyunca sayıca hızla artmıştır. Üsküdar'da ilk medrese Rum Mehmed Paşa tarafından yaptırılmış ve Paşa'nın yaptırdığı bu eğitim kurumu bir süre bölgenin tek medresesi olarak faaliyetini sürdürmüştür. Üsküdar'da ikinci medrese II. Bayezid devri bostancıbaşılarından olan ve 1489 yılında vefat eden Abdullah Ağa

¹³⁸ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s. 185, 187, 214, 216.

¹³⁹ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s.286, 243.

¹⁴⁰ Aydın, Erünsal, **a.g.m.** 2013, s. 188.

¹⁴¹ Mehmet Nermi Haskan, **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar III**, İstanbul 2001, s.1239-1245

¹⁴² Bilgin Aydın'ın Ruznamçeler üzerine çalışması neticesinde XVII. Yüzyılda mevcut medrese sayısının 130 civarı olduğunu tespit etmiştir. Buradan hareketle mevcut medreselerin çok azı hakkında günümüze bilgi ulaştığını söyleyebiliriz.

tarafından yaptırılmıştır. Medresenin vakfiyesi ise banisinin vefatından sonra düzenlenmiştir. Vakfiye 1502 tarihlidir. Fakat medresenin inşa tarihi tespit edilememiştir.¹⁴³ XV. yüzyılın sonlarında henüz 2 olan medrese sayısı, XVI. yüzyıl sonunda 7'ye ulaşmıştı. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Mihrimah Sultan (1547), Hacı Kadın (1552-53), Gülfem Hatun (1561-62), Nurbanu Valide-i Atik (1579), Şemsi Paşa (1580) medreseleri şehrin bir kültür merkezi olarak gelişmesine katkı sağlamıştır. XVI. yüzyıl boyunca sadece Atik Valide ve Mihrimah Sultan Medreselerinde 39 müderrisin görev yaptığı düşünülürse Üsküdar kültür hayatında ve kitap kültürünün yaygınlaşmasında medrese ve müderrislerin önemi daha belirgin hale gelmektedir. Yüzlerce müderrisin yaşadığı bir şehir olarak XVI. yüzyılda Üsküdar'da maalesef müderris terekelerine rastlanmamış talebelerden ise sadece birine ait bir kitap listesine ulaşılabilmektedir.

XVI. yüzyılın sonunda 7 medresenin bulunduğu Üsküdar'da, medreselerde ortalama 15-20 talebe öğrenim görüyordu. XVI. yüzyılda mevcut 7 medresede öğrenim gören talebe sayısı yaklaşık 140 kadardı. Nurbanu Atik Valide Sultan vakfiyesine göre darulkurra¹⁴⁴ ve darulhadis medreselerinde 20 öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir. Bunlarla beraber talebe sayısı 160'ı geçiyordu. Tüm bu medrese ve bağlı eğitim kurumlarında eğitim veren müderrisler ile talebeleri birlikte değerlendirdiğimizde, XVI. yüzyıl Üsküdar'ında okur-yazar kitlesine ait rakamların çok daha yukarılara çıktığı görülecektir.

XVII. yüzyılda kurulan Dârü'l-kurrâlar ise Ayşe Sultan Dârü'l-kurrâsı, Esmâhan Sultan Dârü'l-kurrâsı, Şemsi Paşa Dârü'l-kurrâsı, Valide Dârü'l-kurrâsı , Hacı Paşa Dârü'l-kurrâsıdır.¹⁴⁵ Evliya Çelebi bunlardan Valide, Esmehan ve Hacı Paşa Darülkurrâlarının mimarı olarak Mimar Sinan'ı gösterilmiştir.¹⁴⁶

XVII. yüzyılda Üsküdar'da inşa edilen medreseler hakkında mevcut bilgilerimiz bunların sadece iki medreseyle sınırlı olduğunu gösterirken Anadolu Kazaskerliği Ruznamçe kayıtları 1666-1679 yılları arasında 130 kadar medresenin

¹⁴³ Cahit Baltacı, "XV-XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, c. I (İstanbul 2007), s. 100.

¹⁴⁴ Nebi Bozkurt, "Darülkurrâ", *DİA*, İstanbul 1993, C.8, s.543-545.

¹⁴⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi II*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul 1976. s.285-293

¹⁴⁶ Konyalı, *a.g.e.*, 294-295.

varlığına işaret etmektedir. Aynı ilginç durum Bursa’da da gözlemlenmektedir. Bursa’da XVI. yüzyılda bilinen medrese sayısı 50 iken rużnamçelere göre bu sayı %300’den fazla artarak 200’ü geçmiştir. İznik’te ise medrese sayısının 31’e yükseldiğı görölmektedir. Daha önce bu sayı 7 kadar idi.

XVII. yüzyılda kurulduğı bilinen ilk medrese Çinili adı ile tanınan ve Kösem Valide Sultan tarafından 1640 (1050) yılında yaptırılmış olan medresedir. Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendi tarafından 1665 yılında yaptırılan medrese Üsküdar’da uzun süre eğitime devam eden ve XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdüren bir medrese olmuştur.¹⁴⁷

XVII. yüzyılda mevcut medrese sayısının 130’ü bulmasına rağmen kitap sahiplerinin sayısının bir yüzyıl boyunca 57 kişiyle sınırlı kalması Üsküdar’da kitap sahibi olmayla eğitim durumu arasında bir bağ kurmayı oldukça güçleştiriyor. Bu 57 kişiden 37’sinin ise sadece bir kitabının bulunması eğitim ve kitap sahipliğı oranının sorgulanması gereken bir durum olduğunu gösteriyor.

¹⁴⁷ Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih**, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 341-343; Mehmet Nermi Haskan, **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar III**, İstanbul 2001, s.1242.; İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi**, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, C.II, s.291.; Tuğba Erzincan, “Rum Mehmed Paşa Külliyesi”, **DİA**, İstanbul 2008, C.35 s.228-230.; Cahit Baltacı, “XV.-XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri” **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V.**, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2008, s.98.

1.1.2 Saray

Bilginin kurumsallaşmasında saray, medreseden sonra en etkili ortam olmuştur. Başta padişah olmak üzere bütün hanedan üyeleri ve seçkin ve elit bir sınıf olan ve İmparatorluğun yüksek bürokrat zümresini teşkil eden sadrazam, vezir, nişancı, kazasker, defterdarlar da özellikle Fatih döneminden itibaren sarayda yeni bir entelektüel muhit oluşturdu. Bu sınıf yüksek bir tabaka olarak sarayda eğitim görüyor ve İmparatorluğun yönetici sınıfını oluşturan bu elit zümre sarayın çevresinde gelişen kitap merakının yeni temsilcileri olarak hem yazar ve şairleri koruyor hem de onlarla beraber bir kültürel atmosfer oluşturunuyordu.

Halil İnalcık sarayın yüksek bir kültür merkezi olarak hem edebi anlamda bir patronaj geleneğine sahip olduğunu hem de sarayın, özellikle yüksek tabakanın toplandığı bir muhit olarak, yüksek edebi ürünlerin üretilmesine katkı sağladığını vurgulamaktadır. Sarayın seçkinler sınıfı, yaşam tarzı ve kültürüyle sıradan halktan, bürokratlardan ve ulemadan daha farklı bir sınıf olarak dikkat çeker. İslam öncesi yüksek bir saray kültürünün devamı olarak nitelendirilen bu kültür hem kitap üretimini teşvik eder hem de himaye ederek çeşitli eserlerin oluşturulmasını sağladı. Osmanlı saray kültürü Mezopotamya'dan başlamak üzere İran, Helenistik Dönem, Abbasi ve Emevi saray kültürünün devamı olarak değerlendirilmiştir. Yüksek saray kültürü sanat, edebiyat ve kültür bakımından özel, ayrıcalıklı bir alanı temsil eder. Divan edebiyatı da yine sarayın beğenisi için ve sarayın himayesinde gelişen bir edebi muhiti temsil etmektedir. Özellikle padişahın maaş alan bir grubun da mevcut olduğu düşünülürse II. Murad döneminden itibaren sarayın edebi eserlerin üretimindeki rolü daha net bir şekilde anlaşılır hale gelmektedir. II. Murad'tan itibaren saraya mensup şairlere 1000 akçe aylık bağlandığı bilinmektedir.¹⁴⁸

Osmanlı klasik şiiri XV. yüzyılda Germiyan muhitinden gelmiş şairlerle başlamış XVI. yüzyılda Baki ile zirve noktasına erişmiştir. Arapça ve Farsça klasik şiiri örnek alan ve sürekli olarak sultanın himayesiyle ve ödülleriyle geçinen Osmanlı

¹⁴⁸ Halil İnalcık, **Has-bağçe 'ayş u tarab Nedimeler Şairler Mutribler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, 496 s.

divan şairleri, çoğunlukla iyi medrese tahsili görmüş seçkin bir sınıfı oluştuyordu. Sultanlar, şahsi himayesi altındaki bu şairlerle beraber şiir yazmayı klasik saray kültürünün bir geleneği olarak kabul ediyorlardı. Hint, İran ve eski Yunan mirası etkisi altında Arapça ve Farsça adap edeb literatürü çeşitli kollar halinde gelişmiştir. Bir kısmı seçkinler için ahlaki davranış kurallarını tespiti çalışırken bir kısmı sırf şiir ve edebi zevk tarafıyla ilgilidiler. Diğer bir kısmı da ikisini birleştiren eserlerden oluşuyordu.¹⁴⁹

Kadim İran geleneğinin en önemli eserleri olan *Şahname*, *Kabusname* ve *Siyasetname* geleneği Osmanlılara XIV. yüzyıldan itibaren yüksek saray kültürünün ürünleri olarak intikal etmiştir. *Kabusname*'nin yazarı olan Keykâvus, insanları halk ve seçkinler diyerek iki sınıfa ayırır. Bu ayrım Ahmedi'nin *İskendernâme*'sinde ve Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Mecalis*'inde de aynıyla vurgulanır. İslam öncesi Arap ve İran geleneği ile Yunan edebi teorileri (retorik, bedii ve beyân) etkisiyle şiir sanatları bir çerçeve içerisinde şekillenmiştir. Firdevsî'nin 1000'li yıllarda yazmış olduğu *Şâhnâme*'si halk arasında eski İran efsanelerini toplayarak onun bütün dünya tarafından tanınan bir eser haline gelmesine sebep olmuştur. *Kabusnâme* ise Emir Keykâvûs b. iskender'in 1082 tarihinde kaleme aldığı bir eser olup, soylu sınıfların davranış biçimlerini protokolleri şairlerin katıldığı meclislerin adabını anlatan kapsamlı bir eserdir. Keykavus Gazneli Sultan Mesud'a nedimlik yapmasıyla tanınmıştır. Özellikle Osmanlı döneminde *Kabusname*, saraydaki sohbet meclislerinin başucu eserlerinden olup musahiplerin bu eserle çokça ilgilendikleri bilinmektedir. XIV. yüzyılda Şeyhoğlu Mustafa Germiyan Bey'i, Süleyman Şah'ın isteği üzerine bu eseri Türkçeye çevirmiştir. Üç ayrı çevirisi olan eserin son çevirisi Emir Süleyman'ın yakınlarından Hamza Bey'in emriyle yapılmıştır. Eserin son çevirisi ise 1575 yılında yapılmıştır.¹⁵⁰

Selçuklular döneminde (1040-1157) İran'da ve Anadolu'da kadim İran kültür mirası ve Farsça edebiyat büyük bir gelişme göstermişti. Türk hanedanları zamanında İranî geleneğin devamının başlıca nedeni bu devletlerde katipler sınıfının İranlılardan

¹⁴⁹ İncelik, a.g.e.

¹⁵⁰ İncelik, a.g.e.

olmasıdır. Bu durum Moğol İlhanlı döneminde daha da güçlendi. Alparslan ve Melikşah'ın büyük veziri Nizamülmülk (1018-1092) kadim İran devletinin toplum, gelenek ve yönetimlerini *Siyasetname* adlı eseriyle tüm ayrıntılarıyla tasvir etmiştir. Devlet idaresi hakkında bürokratlar arasında bir eser yazılması için yarışma düzenlenmiş ve Sultan Melikşah'tan gelen bu teklif üzerine Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si yazılan eserler arasında birinci seçilmiştir. *Siyasetname*, Sasani İran'ında devlet, idare, teori ve uygulamalarını içeren bir eserdir ve Osmanlılara kadar tüm Moğol ve Türk hanedanları döneminde idare adamlarına rehber olmuştur.¹⁵¹

Saray muhiti tarafından eserleri beğenilenlerden Sadi (1213-1292), medrese tahsili aldıktan sonra Anadolu dahil olmak üzere Ortadoğu'da uzun seyahatler yapmış ve Şiraz'a döndüğünde edebi faaliyetlerini sürdürmüştü. Şeyh Sadi'nin 1258'de kaleme aldığı *Gülistan* adlı eser, *Kelile ve Dimne* tarzında hikayelerle, hayat kurallarını öğretmek amacıyla, hükümdar, aşk, gençlik, sohbet adabı üzerine bilgiler içerir. Bu eser 1354'te Anadolu ağzında ilk defa kısaltılmış bir çeviriyle Türkçeye kazandırılmıştır. *Gülistan* II. Murad'tan itibaren Osmanlı sultanlarının emriyle birçok kez türkçeye çevrilmiş ve şerhleri yapılmıştır.¹⁵²

Saray merkezli olarak üretilen bilgi ve yazılı eserlerin, kitap kültürü içerisinde önemli bir yeri vardır. Hem kültürel statü açısından hem de zaman zaman bazı resmi fikirlerin yayılması amacıyla kitaplar bir araç olarak kullanılmışlardır. Bu eserler üretilirken hem değerini arttırmak hem de saray ve çevresi için estetik zevklerin bir yansıması olarak sanatın birçok dalından faydalanmıştır. Bu sanatların daha ziyade saray ve çevresinde talep edilen kitaplar üzerinde uygulanması da sanatın hamiliği konusunda özellikle bürokrat sınıfını öne çıkarmaktadır. Sokullu Mehmed Paşa bunun ilk örneklerindendir. Ancak bunu yaparken kendi hayatını anlatır biçimde müstakil kitaplar hazırlanmamış bunun yerine hizmetinde bulunduğu üç padişah ile ilgili kitapların üretilmesine destek vermiştir.¹⁵³

¹⁵¹ İncalcık, a.g.e.

¹⁵² İncalcık, a.g.e.

¹⁵³ Emine Fetvacı, **Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih**, Çev.: Nureddin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.42.

Osmanlı hanedan mensupları sadece kitap yazımını desteklemekle kalmamış çoğu aynı zamanda iyi bir şairdir. Osmanlı sultanlarından kayıtlı şiirleri bulunan ilk padişah II. Murad'dır. Arkasından Avnî mahlasıyla şiirler kaleme alan Fatih Sultan Mehmed, Adlî mahlasıyla şiirlerini bir divanda toplayan II. Bayezid, Osmanlı bilim ve sanatına hız kazandıran Selimî mahlaslı Yavuz Sultan Selim ve Muhibbi mahlasıyla divan edebiyatının en hacimli divanını ortaya koyan Kanuni Sultan Süleyman hem şiir yazmış olan hem de şairlere destek vermiş olan sultanlardır. Kanunî'nin divanında 4.100 gazel vardır.¹⁵⁴

Osmanlı hükümdarlarının şiirle ilgililerinin yanı sıra kitap telifinde de teşvik ve himayeleri bir gelenek şeklini almıştı. II. Murad döneminde başlayan sultan tarafından kitap telif ettirilmesi, arkasından gelen diğer sultanların kendi ilgi alanları ve zevklerine göre şekillenerek uzunca bir süre devam etmiştir. Sultanlar kitap siparişi vermek istedikleri zaman sadrazam gibi üst düzey bir saray görevlisine bu isteklerini bildirirler ve bu görevli, kalemine güvendiği kişileri sultana takdim ederdi. Sonraki aşamada, ismi sunulan kişilerin bazı aşamalardan geçtikleri ve kendilerine kitap hazırlanması için görev verildiği anlaşılmaktadır. Sipariş edilen bu kitapların başında Osmanoğullarının tarihi ve hükümdarların zaferlerini anlatan kitaplar gelir, bunu dinî ilimler ve başka muhtelif konular takip ederdi. Sultanların cömert sanat hamilikleri, Osmanlı devletinin muhtelif sanatları bir arada bulunduran resimli kitap üretiminde kendi ince zevklerini göstermesi ve bir saray üslubu oluşmasını sağlayan en önemli faktörlerden biridir.¹⁵⁵

Fatih Sultan Mehmed'in bilim, kültür ve felsefeye dair kitapları; II. Bayezid'in tarih kitapları yazdırması; Kanuni'nin Safevîlerle ilişkiler sonrası resimli tarih kitaplarına dair faaliyetleri; II. Selim'in şehnamecilik geleneğini sürdürmesi; III. Murad ve III. Mehmed'in gösterişli ve pahalı kitapları, XVIII. yüzyılda III. Ahmed ve

¹⁵⁴ Tuba Işınsoy Durmuş, **Şair ve Sultan, Osmanlı'da Edebî Himaye**, Muhit Kitap, İstanbul 2021, s.57-58.

¹⁵⁵ Hilal Kazan, Osmanlı sarayında Sultanlar tarafından sipariş edilen kitapların süreçlerini, bir kitabın vücuda gelmesi için geçirdiği uzun ve karışık yolculuğu bu makalesinde detaylıca incelemiştir. Hilal Kazan, "Osmanlı Sarayında Bir Kitabın Serüveni", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, İstanbul 2021, sayı 45, 155-184.

oğlu III. Mustafa dönemlerinde hem Doğudan hem de Batıdan gelen ilmî tercümelere bu duruma örnek gösterilebilir.¹⁵⁶

Sultanlar himayeleri altındaki görevlilerden kendi kahramanlıklarının, avlarının destansı bir biçimde yazılmasını istemiş ve bunun için doğu edebiyat geleneğinin bir devamı olarak şehnameciliği benimsemişlerdir. Osmanlı şehnameciliğinin XVI. yüzyıldaki en meşhur siması olan Seyyid Lokman, sarayda görevli şehnameciler içerisinde hem görev yaptığı süre hem telif ettiği eser sayısı bakımından dikkat çekicidir. Azerbaycan Urmiye kasabasında doğan, daha sonra İstanbul'a gelen ve başarılarıyla yüksek mertebedeki saray görevlilerinin kısa sürede dikkatini çeken Seyyid Lokman, 27 yıl resmi olarak saraya hizmet etmiş ve aynı zamanda XVI. yüzyıl Osmanlı kitap sanatının en güzel örneklerini vermiştir. *Hünernâme*, *Surnâme*, *Şehinşahnâme* başta olmak üzere *Tomar-ı Hümayun*, *Kıyâfetü'l-İnsaniyye fî Şemâili'l-Osmâniye* isimli minyatürlü eserler en önemli telif eserleridir. Seyyid Lokman saray için eser telifine 977/1569 tarihinde başlamıştır. Bu kitapların hazırlanmasında Şehnâmeçi, yazım, cilt, tasvir ve tezhiblerini yapacak katipler, mücellidler, nakkaşlar ve müzehhibler gibi sanatçılardan oluşan bir ekiple çalışırdı. Bu ekip, kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla 126 kişiden oluşmaktadır. Seyyid Lokman tüm bu ekip ile beraber *Zafernâme*, *Nüzhetü'l-Esrar*, *Selimhannâme*, *Şehinşâhnâme*, *Hünernâme*, *Zübdetü't-Tevârih*, *Tomâr-ı Hümayun*, *Nesebnâme*, *Kıyâfetü'l-İnsâniye* ve *Şemâili'l-Osmâniye*, *Sûr-ı Hümayunnâme*, *Oğuznâme* adlı eserleri hazırlamışlardır.¹⁵⁷

Has oda görevlileri arasında en seçkin vazifelerden birini yürüten sır katipleri de Osmanlı sarayında kitap kültürü bakımından dikkate değer rolleri olan bir isimdir. Sultan II. Bayezit devrinde (1481-1512) Kâtip Şemsettin Kasım ile başlayan sır katipliği görevi padişaha kitap okumayı da içeren genişlikte bir kültürel etkinliği de içeriyordu. Padişah için yazmak, okumak, sır saklamak, gizli emirlerini iletmekle görevli olan sır kâtibi, has odada bulunan kitapların korunmasından sorumlu olduğu gibi padişahın istediği kitapları da yüksek sesle okurdu. Çoğunlukla ulema sınıfına

¹⁵⁶ Hilal Kazan, "Padişahın Kütüphanesine Kitap Hazırlatmak", **Z Kütüphane**, Zeytinburnu Belediyesi, 2021, sayı 5, s.84-85.

¹⁵⁷ Hilal Kazan, "Farklı Açılardan Bir Bakışla Şehnâmeçi Seyyid Lokman'ın Saray İçin Hazırladığı Eserler", **Osmanlı Araştırmaları**, 2010, Sayı 35, 117-136.

mensup olan sır katipleri arasında daha sonra yükselerek mevleviyet kadılığında bulunmuş olanlar vardır. Sultan IV. Mehmed 1669'da padişah vaizi Vani Efendinin sır kâtibi Abdurrahman Abdi Ağa'ya *Tefsir-i Beyzâvî* okutmasını emretmişti.¹⁵⁸

1.1.2.1. 1300-1453 Yılları Arasında Saray ve Kitap Kültürü

İlk Osmanlı sultanlarından Osman ve Orhan Gazi'nin döneminde Osmanlı sarayının kitap üretimi ve himayesi konusunda çok fazla bilgi yoktur. Bir kütüphaneye sahip olduğunu öğrenebildiğimiz ilk Osmanlı padişahı I. Murad'dır (1362-1389). Süheyl Ünver'in I. Murad'a âit olduğunu tesbit ettiği *Şerhü Mecma'u'l-Bahreyn* adlı eserin girişinde eserin bu sultana ait olduğuna işaret eden bir ifade bulunmaktadır. Burada "Hizâneti'l-Melik Murad Bey" ifadesinden bu sultanın bir kütüphanesi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

Osmanlı sarayında şairlerin ilk olarak Yıldırım Bayezid döneminde eser telif etmeye başladığını ve bunları Osmanlı sultanına takdim ettiğini görüyoruz. Şeyhoğlu Mustafa ve Ahmedî, önce Germiyanogulları sarayında bulunurken daha sonra Yıldırım Bâyezid'in himayesine girmişler ve Şeyhoğlu *Hurşid* ve *Ferahşad*'ı Ahmedî ise İskendernâme adlı eserini Yıldırım'a takdim etmişti. Bursa'lı Niyazi'de kasidelerini ona sunarak himayesine mazhar olmuştu. Onun sarayında müzisyenler de bulunmaktaydı. Çelebi Sultan Mehmed döneminde (1413-1421) ulema ve sanatçıların, mutasavvıfların saray çevresinde yoğun olarak bulunduğu görülür. Şeyhî, Ahmedî, Çelebi Mehmed döneminde de sarayla ilişkilerini sürmüşler ve bunlara Ahmed-i Dâî'de katılmıştır. *İskendernâme*'nin yeni bir nüshası 1416'da Çelebi Mehmed'e sunulmuştur. Bu Osmanlı saray muhitinin ilk minyatürlü eserlerinden biridir. Çelebi Mehmed telif ve tercüme eserler yazdırmış, kendi meclisinde *Veyse vü Râmin* adlı eser okunurken bunun Türkçe tercüme edilmesini istemiştir.¹⁶⁰ Süheyl Ünver Çelebi Mehmed'in kitapları hakkında yapmış olduğu araştırmalar sonucunda onun kütüphanesine ait 16 eser tespit etmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁸ Sevgi Ağca Diker, **Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s.403-405.

¹⁵⁹ İsmail E. Erünsal, "Fatih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultan'ın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler", **Fatih Sultan Mehmed Han**, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018, s. 63.

¹⁶⁰ Kazan, **a.g.e.**, s.72-73.

¹⁶¹ Erünsal, **a.g.m.**, 2018, 63.

II. Murad döneminde, Osmanlı bilim ve kültür hayatının en parlak ve canlı başlangıç dönemi teşkil edilmiştir. II. Murad devri ilim ve kültür hayatı üzerine bir doktora çalışması yapan Nihat Azamat, II. Murad dönemindeki din alimlerinden 26 âlimin hayat hikayesini incelemiş aynı şekilde mutasavvıflardan 10, şairlerden 4, tabiplerden 2, tarihçilerden de 3 kişinin hayatı hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca II. Murad döneminde yazılan eserler üzerinde duran Azamat, bu dönemde yazılmış olan eserleri sınıflandırarak Kur'an, tercüme ve tefsirler hakkında 4, hadis ilimleri hakkında 2, fıkıh hakkında 11, tasavvuf hakkında 12, edebi türdeki eserlerden ise 7 eseri incelemiştir. Bunun dışında tarih alanında çalışmalardan dönemsel olarak 5 esere yer vermiş, ahlaki eserlerden 3 eseri incelemiş, tıp alanında 7 ayrı eseri tanıtmış, siyasetnamelerden 2, menakıbnamelerden 3, musiki alanında 2, lugat alanında 2 ve ansiklopedik alandaki eserlerden de 4'ü hakkında bilgi vermiştir. Bu bakımdan da bütün bir dönemi ve yazılı kültürünü konusal olarak sınıflandırarak inceleyen ilk çalışma olmuştur. Osmanlı telif hayatı içerisinde II. Murad döneminin bütün telif eserlerini inceleyen bu çalışmada 64 esere yer verilmiştir. Bu dönemde *Hacı Paşa, Mecmaü'l-envar, Hatipoğlu, Ferahnâme, Elvan-ı Şirâzî, Gülşen-i Râz* tercümesini II. Murad'a ithaf etmişlerdir.¹⁶² Ayrıca Ahmed b. Hacı Mahmud, 1436 yılında Ahmedî'nin *Tervihü'l-Elvâh* adlı tıbbi eserini istinsah edip, tezhiplmiştir. II. Murad döneminde Şeyhî (ö.1431), Genceli Nizamî'nin *Hamse* adlı eserinin bir bölümünü Türkçeye tercüme eder ve padişaha sunar. Osmanlı *Gazavatnâme* türünün ilk örneği de Sultan Murad için kaleme alınır. Mehmed Zaîfî, sultan adın yazdığı *Gazavatnâme*'yi ona takdim etmiştir.¹⁶³ Şükrullah'da *Behcetü't-Tevârih* adlı eserini yine onun adına yazmıştır. II. Murad âlimlere kitap sipariş ederek yazılmasına öncülük eden sultanların ilklerindendir. Hocaîade ve Tûsî'ye yazdıkları eserler karşılığı 10.000 akçe verilmişti.¹⁶⁴

¹⁶² Nihat Azamat, **II. Murad Devri Kültür Hayatı**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1996, 176s.

¹⁶³ Sultan Murat'ın seferleri ile ilgili yazılmış üç gazavatname bulunmaktadır. Bunlardan biri Gelibolu'lu Muhammed Zaîfî, diğeri Kaşîfî tarafından kaleme alınmıştır. Bir diğeri ise müellifi bilinmeyen *Gazavat-ı Sultan Murat bin Mehmet Han* adlı eserdir. Bu eserler Amil Çelebioğlu tarafından gazavatname türünün ilk örneği olarak kabul edilir. Şahin, **a.g.e.**, s. 144.

¹⁶⁴ Kazan, **a.g.e.**, s. 75-76.

Osmanlı coğrafyasında Türkçe edebiyatın geliştiği en önemli dönem, Osmanlı tarihinin başlangıcından itibaren II. Murad dönemi olmuştur. Bu dönemde Türkçe bir ilim ve sanat dili halini almış saray ve onun etrafında yer alan paşa ve beyler Türkçe yazımın gelişmesi için özel olarak çalışmışlardır. Tefsir, hadis, fıkıh, siyer, tasavvuf, tıp, tarih, ahlak ve adaba ait eserler sade bir dille Türkçeye çevrilmiştir. Yine bu dönemde yazılan Mevlid ifadesindeki sadelik ve akıcılık, dildeki samimilik ve tabiiyet bu eseri Türkçenin bir şaheseri olarak asırlarca yaşatmıştır. Ayrıca tasavvuf alanındaki gelişmeler *Gülşen-i Raz*, *Mirsadü'l-İbad*, *Faslü'l-Hitab*, *Tezkire-i Evliya* gibi tasavvuf klasiklerinin Türkçeye tercümesini sağladı. Ayrıca bir tasavvuf adab literatürü oluşmuştur. Şeyh Eşref b. Ahmed'in bu alanda 15. yy.'ın başında yazılmış *Münacaatname*, *Fütüvvetname*, *İbretname*, *Mazeretnâme*, *Elestnâme*, *Hayretnâme* gibi mesnevilerin bu edebiyat türünün örnekleri arasında yer alır.¹⁶⁵

II. Murad devrinde Edirne'de kurulduğunu tesbit edebildiğimiz iki kütüphâne vardır. Bunlardan ilki bir câmi kütüphânesidir ve Gâzi Mihal Bey tarafından, 825/1422 tarihinde inşâ ettirdiği câmiinde kurulmuştur. Bu kütüphânelere ikincisini Fazlullah Paşa, 839/1435-1436 yılında yaptırdığı mescidde kurmuştur. II. Murad devri vezirlerinden Saruca Paşa, 846/1442-1443 yılında Gelibolu'da kurduğu imâret ve medresesine, talebelerin yararlanmaları için 19 cildten oluşan küçük bir kitap koleksiyonu vakfetmişti.¹⁶⁶

1.1.2.2. Fatih ve Kitap Kültürü

1453'te İstanbul'un fethi, Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluğa dönüşmesi için bir zemin oluşturmuş ve Fâtih Sultan Mehmed, baş şehri ve idare merkezi yaptığı İstanbul'u aynı zamanda bir kültür merkezi haline getirmek istediğinden fetihten kısa bir süre sonra burada büyük inşâ faaliyetlerine girişmiş ve İstanbul'u imparatorluk kültür merkezi haline getirmiştir. Ayasofya'da bir medrese kuran Fatih, Semâniye medreseleri kuruluncaya kadar şehirde öğretim faaliyetlerini kiliselerden çevrilen cami ve medreselerde sürdürmüştür. Fetih'ten sonra Fatih, Beyazıt'taki Eski Saray'da ilk

¹⁶⁵ Fuat Köprülü, "Tükler: Türk Edebiyatı", **İA**, C. 12/2, s. 542.

¹⁶⁶ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu**, Timaş, 2015 İstanbul, s.89, 93.

kütüphaneyi de kurmuş ve daha önce Manisa'dan Edirne sarayına götürdüğü kitapları Eski Saray'a nakletmiştir. Devrin ünlü âlimlerinden Molla Lütî, bir süre bu kütüphânedeki hâfız-ı kütüb olarak çalışmıştır. Saray Kütüphanesi'nde İslâmî yazmalar dışında Grekçe, Latince, Ermenice, Süryanice, İtalyanca ve İbranice yazılmış yazma eserler de bulunmaktaydı. XVI. yy.'da hazırlanan bir listeye göre Saray kütüphanesinde 120 adet Batı kaynaklı yazma eser bulunmaktadır ve bu eserlerin çoğunluğu Grekçedir. Eserler arasında Bizans'tan kalanların yanı sıra Fatih tarafından istinsah, tercüme ve satın alma yoluyla Saray Kütüphanesi'ne kazandırılanlar da vardı. 1460-1480 tarihleri arasında Saray'da Grekçe eserleri istinsah eden katipler 16 Grekçe eseri kopya etmişlerdi.¹⁶⁷

Papalık görevlilerinden Sagundino İstanbul'un fethinden sonra şehirdeki durumu rapor etmesi için görevlendirilmiş ve sarayda görevli iki tabibin II. Mehmed'e Latince ve Grekçe eserler okuduğunu rapor etmiştir. Fatih'in ölümüne kadar sarayda tabiblik görevinde bulunan Paşa'nın, Sadrazam Mahmud Paşa vasıtasıyla Venedik'ten bazı kitaplar getirtmeye çalıştığını Ragusa Senatosu'nun (Dubrovnik) 1466 tarihli kararından anlaşılmaktadır. Karara göre daha önce gönderilen kitaplara teşekkür edilmiş ve istenilen başka kitapların da araştırılmasına karar verilmiştir. Ancak bu kitapların neler olduğu kayda geçmediğinden bilinmemektedir.¹⁶⁸

Fatih döneminde yazılmış eserler ve Fatih'in sarayında topladığı kitapları öğrenebileceğimiz en önemli kaynaklar kütüphaneleri için hazırlanmış kataloglardır. Bunlardan Fatih Medreselerine vakfettiği 839 kitabın II. Bayezid döneminde hazırlanan bir katalogu mevcuttur. Bu koleksiyonlardaki kitap sayısı daha sonra 1241 ve 1770'e rakamlarına ulaşmıştır.

Fatih'in saray kütüphanesi medrese kütüphanesine göre çok daha zengindi. Saray kütüphanesine ait günümüze ulaşabilen en eski katalog II. Bayezid dönemine aittir ve XVI. asırdan günümüze ulaşan üç müstakil katalogdan birincisidir. 340 yapraktan oluşan saray kütüphanesi katalogu Arapça mukaddimesinden anlaşıldığına göre II. Bayezid'in emri üzerine 908/1502 tarihinde hazırlanmıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁷ İsmail E. Erünsal, **a.g.m.** 2018, s.64-65.

¹⁶⁸ Erünsal, **a.g.m.**, 2018, 63-94.

¹⁶⁹ İsmail E. Erünsal, **Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları**, Harward Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2008, s. 253.

XVI. yüzyılda Topkapı Sarayı'ndaki kütüphaneye ait olan bir katalogun başında yer alan beş sayfalık sınıflandırmaya ait kurallar bu konudaki ilk örnek olması bakımından önemlidir. Adını belirtmeyen kütüphaneci burada, kitapları kataloglarken karşılaştığı güçlükleri ve bulduğu çözüm yollarını anlatmaktadır. Bu katalog II. Bayezid'in Saray Kütüphanesi'nde görevli Atûfî tarafından hazırlanmış olmalıdır. *Şakâ'ikü'n-nu'maniyye*'de II. Bayezid dönemi uleması arasında Atûfî diye bilinen Hayreddin Hızır'ın saraydaki hizmetlilerin hocası olduğu, hadis, tefsir ve tıp sahasında eserleri bulunduğu, bazı camilerde vaaz ettiği belirtilmiştir.¹⁷⁰

Fatih'in saray kütüphanesine ait katalog, metne ait incelemelerin yer aldığı makaleler ile metnin transliterasyonunu ihtiva eden iki cilt halinde neşredilmiştir.¹⁷¹ Bu neşirde Gülru Necipoğlu saray kütüphanesinin koleksiyonunu inceleyen bir çalışma yapmış, Cemal Kafadar II. Bayezid'in Amasya ve İstanbul'daki hayatını kitap, kütüphane ve kültür açısından incelemiş ve Cornell H. Fleischer XV. ve XVI. yüzyılda Osmanlı öğrenme, yazma ve okuma gelenekleri üzerine bir değerlendirme kaleme almıştır. Zeynep Atbaş, kütüphaneyi sanatsal açıdan değerlendirmiş, Zeren Tanındı resimli ve müzehheb eserleri incelemiş, Judith Pfiffer Müeyyedzâde ve II. Bayezid arasındaki ilişkiler ve Müeyyedzâde'nin kitapları üzerine bir inceleme kaleme almıştır. Ayrıca katalogda her birisi ayrı bir bölüm teşkil eden tefsir, hadis, Kur'an ilimleri ve astroloji hakkındaki eserler, kelam, fıkıh, usul-i fıkıh, tasavvuf, siyaset ve ahlak kitapları, tıp eserleri, ziraat eserleri, tarih, coğrafya, arap dil bilimi, fars edebiyatı, kitabet sanatları, edebiyat ve sözlükler, gizli ilimler, astronomi, matematik ve gök bilimleri, geometri, optik ve mekanik, mantık, felsefe alanındaki eserler konunun uzmanları tarafından incelenmiştir. Eserin sonunda II. Bayezid'in mührü bulunan eserlerin listesi verilmiştir. Yine II. Bayezid mührünü taşıyan ve saray kütüphanesinin diğer koleksiyonlarına nakledilen eserler de ayrı bir bölüm olarak listelenmiştir. Eklerde son olarak II. Bayezid'in mührünü taşıyan ve ona ithaf edilen eserler listelenmiştir.

Fatih döneminde Saray Kütüphanesi'nde oluşan koleksiyonun büyüklüğü 5700 cilt kadardı ve bunların çoğu bir cilt içerisinde birden fazla kitap veya risaleyi ihtiva

¹⁷⁰ İsmail E Erünsal, "Katalog", *DİA*, Ankara 2022, cilt 25, s. 24-28.; Erünsal, *a.g.e.*, 2008, s. 254.

¹⁷¹ *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, ed. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar, Cornell H. Fleischer, cilt I-II. Brill, Leiden, Boston 2019.

ediyordu. Bu durumu dikkate aldığımızda kitap sayısı 7200'e kadar çıkmaktadır.¹⁷² XV. yüzyılda 7200 kitapla Fatih'in saray kütüphanesi Avrupa Saray Kütüphanelerinden birkaç kat daha büyük bir koleksiyona sahipti. Vatikan'da bulunan Jorviniana Kütüphanesi'nde Papa V. Nicholas'ın döneminde (1447-1455) Vatikan Kütüphanesi 1160 kitaba sahipti. Bu sayı Papa IV. Sixtus'un döneminde (1471-1484) 2527'ye yükseldi. Daha sonra bu kütüphanenin kitap sayısı 3650'ye kadar çıktı. Urbino Dükü'nün saray kütüphanesinde ise 1482 yılında 900 kadar yazma mevcuttu. Floransa'da 1494 yılında Medicilerin sarayında 1136 kadar kitap mevcuttu. Doğu'da İslam dünyasında ise aynı dönemde İsfahan'daki saray kütüphanesinde 9 ila 10 bin civarında kitap mevcut olduğu, 1684'te Alman botanikçi Engelbert Kaempfer tarafından ifade edilmiştir.¹⁷³

Katalogun Türk Edebiyatı ile ilgili bölümü, Latin harflerine aktarılarak İsmail E. Erünsal tarafından incelenmiştir. Katalogun bütününü gözden geçiren Erünsal, kayıtlardan bazılarının edebiyat tarihini aydınlatmada son derece önemli olduklarını belirtmektedir. Aşağıda Fatih dönemine ait Türkçe ve Farsça eserler sınıflandırıldıkları başlıklar dikkate alınarak listelenmiştir.¹⁷⁴ Sarayda, Fatih döneminde ve II. Bayezid saltanatının erken dönemlerinde toplanan Türkçe eserler ile Farsça divanlar sarayın 50 yıllık bir dönemde bu alandaki birikimini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bunların toplam sayısı 177'yi bulmaktadır. 122'si Türkçe olan eserler, sarayın Türkçe eserler bakımından da oldukça önemli bir koleksiyona sahip olduğunu göstermektedir.

¹⁷² Her ne kadar Maroth 5700 cilt içerisinde 7200 eserin bulunduğunu söylese de bu rakam II. Bayezid dönemine değil Kanuni Dönemi'ne ve 1552 tarihine aittir. Miklos Maroth, "The Library of Sultan Bayezid II", *Irano-Turkic Cultural Contacts*, ed. Eva M. Jeremias, Piliscsaba 2003, s.111-132.

¹⁷³ **Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)**, ed. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar, Cornell H. Fleischer, cilt I, Brill, Leiden, Boston 2019, s. 15-16.

¹⁷⁴ Erünsal, **a.g.e.**, 2008, s. 255.

Konu	Kitap adedi
Fıkıh	6
Tasavvuf	3
Siyer ve Tarih	25
Farsça Divanlar	53
Türkçe ve Moğolca Divan ve Manzumeler	86
Arapça ve Farsça Gramer ve Sözlük	4

Tablo 1.12: Fatih Saray Kütüphanesi Kataloğuna Göre Türkçe ve Farsça Eserler

II. Bayezid'den sonra da saray kütüphanesinin önemli koleksiyonların satın alınması yoluyla zenginleştirildiği görülmektedir. Müeyyed-zâde'nin 7000 kadar kitap ihtiva ettiği rivayet edilen ünlü kütüphanesinden 2000 kadarı onun ölümünden sonra satılmış ve dağılmıştı. Bu eserler, Yavuz Sultan Selim'in emriyle mümkün olduğunca bir araya getirilmiş ve günümüze ulaşan bir liste hazırlanmıştır. Bu liste Topkapı Sarayı Arsivi'nde bulunmaktadır. Kendisi de bir şâir olan Müeyyed-zâde'nin kitapları arasında Arap ve Fars şairlerinin birçoğunun divanlarının bazen birkaç nüshası mevcuttur. Kütüphanede mevcut Türkçe eserler arasında da *Münşe'ât-ı İdris*, *Divân-ı Seyh Vefâ*, *Menâkıb-ı Süleyman Şâh*, *Divân-ı Şehdi*, *Tevârih-i Arğun Han*, *Divân-ı İşkî*, *Divân-ı Hasan*, *Divân-ı İsmet*, *Ğazeliyyât-ı Kâtibi*, *Vakfiye-i Türkiye li'l-imâreti'i-Âmireti'l-Cedid*, *Külliyat-ı Şeyhî*, *Divân-ı (?) İshak*, *Divân-ı Kadı İsa*, *Divân-ı Lütfî*, *Tarih-i Sultan Ahmed*, *Târih-i Al-i Osman*, *Tarih-i Mir Osman ez-Güftâr-ı Mevlâ Rûhî*, *Tevâhir-i Sahabe ve Âli Osman* (22 cüz), *Divân-ı Seydî*, *Menâkıb-ı Şeyh İshak* gibi eserler bulunmaktadır. Topkapı Sarayında muhtelif tarihlerde yapılmış; sayımlarda hazırlanan listelerde bazı önemli kitap adlarına tesadüf edildiği gibi, müsadere neticesinde saraya intikal eden muhallefât listelerinde de birçok kitabın adının geçtiği görülmektedir. XVI. asrın sonlarında hazırlanmış bir listede *Kitab-ı Vilâdet-i Sultan Mehmed Han*, *Kitâb-ı Süleyman-nâme*, *Divân-ı Kadı Burhaneddin*, *Kitâb-ı Osman-nâme*, *Süheyl u Nevbahar*, *Târih-i Turan*, *Nesâyah-i Cündiyye*, *Kitâb-ı Osman* (dokuz cilt), *Cihân-nümâ-yi Gülşenî*, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (Tatarî) gibi kitaplar bulunmaktadır. Padişahın “Mâbeyn kasrındaki zât-ı hümâyun-ı hüsrevânelerine mahsus olan kütüb-i nefîse” arasında *Kanunnâme-i Bektaşiyân*, *Tezkiretü'l-Şu'arâ li-Derviş Sehî*, *Divân-ı Tıflî bi-hattihî* gibi kitap kayıtları vardır. Bu katalog önemli bir divan koleksiyonunu da ihtiva etmektedir.¹⁷⁵

¹⁷⁵ Erünsal, a.g.e., 2008, s.251-252.

1.1.2.3. II. Bayezid ve Kitap Kültürü

II. Bayezid Osmanlı sultanları arasında şiir ve bilimi himâye eden en önemli isimlerden biridir. Babası gibi kendisi de divana sahip olan Bayezid'in etrafındaki yazar ve şairlerin çokluğu onun saray kültürünü yüksek seviyeye çıkaran bir sultan olarak anılmasını gerektiriyor. II. Bayezid dönemi kültürel sahada büyük bir gelişme dönemi olarak Osmanlı şiirinin ve nesrinin temelini atan büyük şahsiyetlerin yetiştiği bir dönem olmuştur. Bu döneme ait bir defterin ihtiva etmiş olduğu kayıtlar dönemin kültürü hakkında çok zengin bir malzeme ortaya çıkarmaktadır. Sarayın entelektüel bir muhit olarak dönemin şair ve yazarları ile olan ilişkisini ve bunların saraya sundukları eserleri tespit etmemize yarayan İnamat defteri 1503 yılından itibaren saraya hediye gelen ve II. Bayezid'e ithaf edilen eserleri tespit etmemizi sağlamaktadır.

1503-1512 yılları arasında devlet adamlarından yabancı devlet elçilerine saray mensuplarından âlimlere ve şeyhlere sanatkarlara ve şairlere devlet teşkilatının çeşitli kademelerinde görev yapan bürokrat ve katiplere verilen inam ve ihsanların kaydedildiği bu defter himaye ve sarayın eser telifi ve çoğaltılması gibi konularda organize ettiği faaliyetleri hakkında bizi bilgilendirmektedir.¹⁷⁶

İsmail Erünsal defter kayıtlarından hareketle hazırlamış olduğu bir makalede II. Bayezid döneminde himaye edilen şair ve müellifler hakkında yeni belgeler neşretmiştir. Edebiyat tarihinin arşiv kaynakları ile desteklendiği ilk ciddi çalışma olan bu makalede İdrisi Bitlisi'nin 1506 yılında tarihini sultana takdim ettiğini ve 50.000 akçe aldığını ayrıca Hadidi adlı şairin 1505 Ağustosunda eserini takdim ile 2000 akçe aldığını tespit etmiştir. Kemal Paşazade II. Bayezid'in emriyle kaleme aldığı on ciltlik eserinin ilk sekiz cildini tamamlayıp padişaha takdim ettiği 11 Kasım 1510 tarihinde 30.000 akçe kendisine ihsan edilmiştir.¹⁷⁷ Makalede Osmanlı şairlerinin hayatları

¹⁷⁶ "II Bayezid devrine ait bir inamat defteri" başlıklı makalesiyle defteri tanıtan İsmail E. Erünsal defterin ilk kez Muallim Cevdet tarafından *Ahiler* başlıklı eserinde kullanıldığını tespit etmiştir. İsmail E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", **Türkiyat Mecmuası**, C. 19. İstanbul 1977, s. 213-222. Tayyip Gökbilgin, Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Açıkgoz defter üzerine çalışmalar yapmış ve Hilal Kazan tarafından XVI. Asırda Osmanlı sarayının Sanatı Himayesi başlıklı çalışmasında bu defter değerlendirilmiş ve kayıtlar sistematik olarak incelenmiştir. Hilal Kazan, **XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi**, İSAR, İstanbul 2010.

¹⁷⁷ İsmail E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", **Türkiyat Mecmuası**, 1977, C. 19, s. 213-222.

kendilerinin yazdıkları eserlerin saraya takdimi ve sarayın kültür muhiti olarak nasıl bir işleyiş içerisinde olduğunu anlamamızı sağlamıştır. II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni döneminde tanınan ve tanınmayan pek çok yazar ve şairin sarayla ilişkilerini ortaya çıkarmıştır.¹⁷⁸

II. Bayezid devrindeki şair ve sanatkârların mûsikişinasların almış olduğu hediyeler giysiler ve paralar için sistematik bir cetvel düzenleyen Hilal Kazan 1503-1512 yılları arasında 146 sanatkarın, 24 müzisyenin ve 31 şairin düzenli olarak sultandan hediyeler aldığını tespit etmiştir ayrıca 31 şairin dışında 23 şair de zaman zaman kaside sunmuştur. Kanuni devrinde imparatorluğun büyümesine paralel olarak saray sanatçılarından 1526-1527 senesinde 1530-1531 senesinde 1531-1532 senesinde 85 sanatkâr çeşitli miktarlarda nakit ve kaftan ile taltif edilmiştir. 1543-1544 yılında 37 ustaya 900'er akçe verilmiştir.¹⁷⁹

II Beyazıt döneminde 1503-1512 yılları arasında 42 kişinin saraya 50'nin üzerinde kitap takdim ettikleri görülmektedir. 1503 döneminden önceki eserleri de dahil ettiğimiz zaman II. Beyazıt döneminin ne kadar parlak bir dönem olduğu görülecektir. II. Beyazıt'a hediye gelen Mushaflar ise 48 hattat, katip, arabacı, imam, nakkaş, saka, ulufeci, yeniçeri katibi, cebeci, bevvap, imam tarafından saraya takdim edilmiştir. Bu hediyeler karşısında sultan 3000 ila 20.000 akçe arasında değişen ihsanlarda bulunmuştu.¹⁸⁰

1.1.2.4. Yavuz Sultan Selim ve Kitap Kültürü

Yavuz Sultan Selim'in özellikle de Farsça şiir ve şairleri belki de Safevilerle olan rekabet duygusu dolayısıyla desteklediği görülmektedir. Onun İran'dan Osmanlı'ya iltica eden Hakimşah Kazviniye Çağataycadan Farsçaya eser tercüme ettirdiği görülmektedir. Hakimşah, Yavuz Sultan Selim adına Ali Şir Nevai'nin *Mecalisü'n-nefais* adlı eserini Çağatayca'dan Farsça tercümeyle başlamış ve yeni ilavelerle zenginleştirdiği tercümesini 1523 yılında tamamlamıştır.¹⁸¹

¹⁷⁸ Türk edebiyatı tarihinin arşiv kaynaklar ismi ile Harvard Üniversitesi'nde 2008 yılında yayınlanan eserin 43. sayfasında bu tarihçiler ve şairler hakkındaki kayıtları görmek mümkündür.

¹⁷⁹ Kazan, **a.g.e.**, 2010, s. 83-91.

¹⁸⁰ Kazan, **a.g.e.**, 347-349.

¹⁸¹ Erünsal, **a.g.e.**, 2021 s. 111.

Topkapı Sarayındaki arşiv kayıtlarına göre 1555-1556 yılında 70 sanatçıya 104.000 akçe on kaftan verilmiştir. Kanuni devrinde 33 şairin Sultan'ın himayesinde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸²

Peçevî tarihi, kitap kültürü için de ilginç bilgiler içermektedir. Örneğin bir savaş sonrası elde edilen ganimetler arasında Kuran nüshaları, Firdevsî'nin resimli bir *Şehnâme*'si, bir divan ve bir de tarih kitabı olduğunu yazar. Devlet adamlarının yanlarında sanatkarların da adeta savaş ganimetleri olarak İstanbul'a getirmeleri sanat hamiliğinin siyasi rekabet oluşturan tarafına da dikkat çekmektedir. Örneğin Osmanlı sarayına gelen Eflatun Şirvani daha önce Elkas Mirza'nın saray kütüphanecisi idi. Şirvani Osmanlıda kalarak Arifi'nin ardından Osmanlı şehnâmecisi olmuştur. Yine III. Murad döneminde özellikle Osmanlı Safevi savaşından sonra İstanbul'a gelenler arasında ünlü hattatlardan Kasım Ali Tebrizî ile Muhammed Rıza Tebrizî de yer almaktadır.¹⁸³ Üsküdar 1590 tarihli bir tüccar terekesinde de Kasım Şirazî hattıyla yazılmış eserler bulunmaktadır.¹⁸⁴

Topkapı sarayı müzesi kütüphanesinde bulunan resimli yazmaların özellikle III. Murad döneminde ciddi sayıda arttığı görülmektedir. Müze kütüphanesinde Safevi dönemine ait 200 adet resimli el yazması bulunmaktadır. Bu yazmaların yaklaşık yarısı Şiraz'da üretilmiştir. Firdevsî'nin *Şehnâme*'si 32 nüsha ile en çok ilgi gören eser olmuştur. Nizami'nin *Hamse*'si de 37 nüshasıyla resimli yazmalar arasında en çok rağbet gören eser olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı saray kütüphanesinde en sık rastlanan Farsça kitaplar arasında Şiraz kökenli el yazmalarının Şiraz atölyelerinde resmedildiği ve Safevi dönemine ait 100 civarında eserin Osmanlı sarayına ulaşmadan önce Osmanlı yönetici sınıf mensuplarına ait olduğunu belirten notlar taşıdığı görülür.¹⁸⁵

Osmanlı sarayında yönetici ve bürokratların kitaba olan ilgileri, bayram, düğün, sünnet, saray şenliklerinde, görev dönüşü huzur kabullerinde, terfî veya atama durumlarında hediye olarak kitap sunma adeti geliştirmiştir. Mesela Fars klasiklerinin

¹⁸² Kazan, **a.g.e.**, s. 277-278.; Amil Çelebioğlu, **Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı**, İstanbul 1994.

¹⁸³ Durmuş, **a.g.e.**, s.41.

¹⁸⁴ ÜŞS. No:78/96a.

¹⁸⁵ Lale Uluç, **Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar XVI. Yüzyıl Şiraz El Yazmaları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s.473-474.

Osmanlı elitinin birbirine verdiği değerli ve itibarlı hediyeler arasında olduğu görülmektedir. XVI. yüzyılın güçlü bürokratlarından Sinan Paşa, şehzade Mehmed'in (III. Mehmed) 1582 yılında yapılan sünnet düğünü için hediye olarak tezhipli bir *Kurân-ı Kerim*, cildi altın ile süslenmiş başka bir *Kuran-ı Kerim*, içlerinde *Bostan ve Gülistan*'ın bulunduğu dört tezhipli ve minyatürlü kitap, *Sadi Külliyyatı* ve bir *Nizami Hamsesi* getirmiştir. İkinci vezir Siyavuş Paşa'nın hediyeleri arasında da tezhipli bir Kur'an-ı Kerim ve yine tezhip ve minyatürlerle süslenmiş bir Şehnâme bulunmaktadır.¹⁸⁶

Safevi şahının Osmanlı sultanına yolladığı hediyeler içinde zengin süslemeli ciltleriyle kitaplar, resimli Osmanlı tarih yazmalarında sıkça görülmektedir. *Câmi 'ul-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*, Gelibolulu Mustafa Ali'nin şehzade Mehmed'in 1582'deki sünnet düğünü şenliklerini anlattığı meşhur eseridir. Yine bu eserde Safevi şahı ve çeşitli hanedan mensuplarından Osmanlı sarayına gönderilen hediyeleri bizzat Şah'ın elçisi olan İbrahim'in Sultan'a takdim ettiği anlatılmaktadır.¹⁸⁷

XVII. yüzyılda da bu geleneğin devam ettiğini görüyoruz. İbrahim Paşa 18 Şubat 1686 tarihinde tasvirli büyük boy bir Şehnâme-i Firdevsî, Farsça minyatürlü ve ciltli *Şehnâme*, yine minyatürlü bir *Tercüme-i Acayib-i Mahlûkat*, *Tabakatü'l-Memâlik*, cildi ebru süslemeli manzum *Eğri Fethi*, *Bostan-ı Sadi* ve yine minyatürlü bir *Divan-ı Câmi*'den oluşan kitapları saraya hediye etmiş ve kitaplar hazineye teslim edilmiştir.¹⁸⁸

İbnü'l-Arabî'nin Firavun'un imanı ve kâfirler ile ilgili fikirlerini açıkladığı için çok ciddi tartışmaların meydana geldiği, muhtemel karışıklığın başta Sadrazam Mahmud Paşa olmak üzere birçok âlim ve şeyhin gayretiyle önlendiği anlaşılmaktadır. Yavuz Sultan Selim de, Mısır seferi dönüşü İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki mezarını tespit ettirerek türbe, yanına da bir cami ile tekke yaptırmış ve Edirne'de Molla Câmi'nin

¹⁸⁶ Durmuş, a.g.e., s.41.; Fatma Ünyay Açıkgöz, XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2012, s.155.

¹⁸⁷ Durmuş, a.g.e., s. 43.

¹⁸⁸ Açıkgöz, a.g.t., s. 94.

talebelerinden Şeyh Muhammed b. Hamîdüddin el-Mekkî'ye onun fikirleriyle ilgili bir eser kaleme aldırılmıştır.¹⁸⁹

Yine Edirne'li Sebai, Koca Davud Paşa'nın Bosna Sancakbeyliğinde'ki gazalarını 15. beyitlik bir mesnevi şeklinde kaleme almıştır. Mahmud Paşa'nın edebi muhitinde yer alan Sarı Kemal II. Beyezid adına *Selatinnâme* adlı bir tarih eseri yazmıştır. Prizrenli Sûzî, Mihaloğlu Gazi Ali Bey'in gazaları hakkında 15.000 beyitlik bir *Gazavatnâme* yazmıştır.¹⁹⁰

1.1.2.5. Şehzadele ve Kitap Kültürü

Osmanlı Edebiyatı, XV. ve XVI. yüzyılda saray kentlerinden Edirne ve İstanbul başta olmak üzere diğer şehzade saraylarının yer aldığı bölgelerde de devamlılık ve gelişim göstermiştir. Emir Süleyman Çelebi zamanında Edirne onun şehzadelik döneminde kontrolünde kalmış, Şehzade Cem ve Şehzade Abdullah Konya'da Sancakbeyi olmuş, bunun dışında Manisa, Trabzon, Kütahya şehzade sancakları olarak edebiyat ve kültür merkezi rolünü üstlenmiştir. Şehzadeler çok küçük yaşlardan itibaren devrin önde gelen hocalarıyla eğitimlerine başlamaktadırlar. Türkçenin yanında Arapça, Farsça, Latince, Yunanca, Rumca, Sırpça hatta Çağatay Türkçesi gibi dil ve lehçelerden birkaçını öğrenen Şehzadeler; tarih, coğrafya, harp sanatı, matematik, mantık, astroloji, kimya gibi pozitif ilimlerin de eğitimini alıyorlardı.¹⁹¹

Fatih gibi şehzadesi Cem de Türkçe ve Farsça konusunda mahir bir şairdi. Türkçe ve Farsça iki divanın sahibi olan Sultan Cem ilim ve sanata karşı büyük bir merak besliyordu henüz beş yaşındayken Kastamonu'da Farsça öğrenmişti Fatih oğullarının da kendisi gibi güçlü bir ilim ve sanat hamisi olması için çalışmış ve Cem'i bu amaçla çok güçlü bir şekilde yetiştirmişti. Konya'da iyi bir tahsil gören Şehzade Cem nişancı ve defterdarlarını genellikle sanatkar çevresinden seçmiştir çevresindeki şairler arasında Sadi, Kandi, Lali, Haydar, Sehâbi ve Şahidi ve Tûrabi gibi ünlü isimler bulunmuştur. Cem Sultan'ın sarayındaki rum ve İtalyan bilim adamları da sultana batı

¹⁸⁹ Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, s. 546.

¹⁹⁰ Fuat Köprülü, "Tükler: Türk Edebiyatı", *İA*, C. 12/2, s. 530-565.

¹⁹¹ Durmuş, *a.g.e.*, s.57-58.

tarihi ve felsefesi okuyup onu bu konuda bilgilendirmekte idiler onun bu merakı Avrupa'ya da yayılmış Fransa'da bulunduğu zaman kendi adına bir coğrafya kitabı yazılarak ona ithaf edilmiştir. Hacda bulunduğu esnada Hasan b. Mahmut Bayati tarafından ona ithaf edilen Osmanlı hanedan silsilenamesi yazılmıştır.

II. Bayezid'in oğlu Şehzade Mahmut da önemli bir hami idi. Nişancısı Necati saraya takdim ettiği kaside için 2000 akçe ihsan almıştır. Döneminin şairleri arasında Mihri Hatun isimli bir kadın şair de bulunmaktadır. Divânını II. Bayezid'e 29 Ağustos 1508 tarihinde takdim etmiş ve bunun karşılığında 3000 akçe padişah tarafından kendisine hediye edilmiştir. Mihri Hatun'un *Divan*'ı Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunmakta olup eserin sonunda II. Beyazıt'ın tuğra şeklindeki mührü basılıdır ayrıca bu Divan'da II. Beyazıt için yazılan bir kaside de mevcuttur. Muhtemelen Sultan Beyazıt'a gönderilen nüsha da budur. Mihri Hatun Amasyalı Mevlâna Hasan isimli bir kadının kızı olup Amasya muhitinden olması onun II. Bayezid'in maiyetinde olduğunu göstermektedir. Maili adlı şair de sultan ikinci Beyazıt'a şiir sunan şairler arasında yer alır.¹⁹²

Şehzade Ahmed, babası Bayezid'in Amasya valiliği sırasında ikinci oğlu olarak dünyaya gelmiş uzun seneler Amasya'da valilik yapmıştır. Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesi sebebiyle 1513 yılında kardeşi Şehzade Korkut'la beraber öldürülmüştür. Bütün hayatı Amasya'da geçen Şehzade Ahmed, babası gibi, sanatkârları, alim ve şairleri himayesi ile tanınmıştır. İranlı Zeynelabidin onun sarayında kalmıştı daha sonra Zeynelabidin'in oğlu Nimetullah da Şehzade Ahmed'in sarayında yetişmiştir. Şairlerden babası devrinde saray muhitinde olan Afıtabi, Makami, Zeynep ve Mihri hanımlar yine Şehzade Ahmed'in himayesindeydiler. Ayrıca edebiyatla uğraşan oğlu Süleyman Çelebi de dedesi II. Bayezid'e muhtelif tarihlerde takdim ettiği gazellerden dolayı yüklü hediyelere nail olmuştur. Edebiyata olan ilgisi dolayısıyla Aralık 1483 tarihinde İstanbul'dan diğer şehzadeler ile beraber Şehzade Ahmed'e armağan olarak çeşitli divanlar gönderilmişti. Bunlar arasında Hafız Katibi Cami Şeyhi Kemal ve Kasım divanları ve bir de *Şehname* bulunuyordu. 11 Şubat 1486 tarihinde ise muhtelif şairlere ait dokuz divan kendisine gönderilmişti. Onun sarayında bulunan musikişinas Zeynelabidin, Hüseyin Baykara ve Akkoyunlu

hükümdarı Sultan Yakup'un saraylarında da bulunduktan sonra şehzadenin himayesine girmiş ve uzun süre şehzadenin sarayında 50 akçe gündelikle yaşamıştı Zeynelabidin çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Şehzade korkut da bu usta musiki üstadının talebesi olmuştur. Amasya'da Şehzade Ahmet'in sarayına intisap eden Makami de şiir ve musikideki kabiliyeti ve sesinin güzelliği ile meşhur olup önce saray imamı olmuş sonra iç oğlanların hocası olmuştur. Şehzadenin vefatından sonra İstanbul sarayına gelen Makami sesinin güzelliğiyle paşaların dikkatini çekmiş İbrahim Paşa ve İskender Çelebi'nin çocuklarına Kuran hocası olarak atanmıştır.¹⁹³

Şehzade Korkut (1467-1513) ise sadece bir hami değil aynı zamanda alim, şair ve musikişinasdır. Küçük yaşta İstanbul'a gelmiş ve Fatih'in himayesinde iyi bir eğitim almıştır. Bunun neticesinde fıkıh ve hadis gibi dinî ilimler ve hat, edebiyat, musiki gibi birçok alanda eser verebilecek seviyeye gelmiştir. Bizzat Şeyh Hamdullah'dan farklı yazı türleri üzerine dersler almıştır. Harimi mahlasıyla şiirler yazan Şehzade Korkut'un divanı da bulunmaktadır. Kitap meraklısı Şehzade Korkut'un kelam, fıkıh, tasavvuf, ahlak konulardan oluşan ve tamamı Arapça olan büyük bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Manisa Kalesi'nde muhafaza edilen kitapları Yavuz tarafından İstanbul'a getirtilmiştir.¹⁹⁴ Şehzade Korkut'un kitapları hakkında ancak deve katarlarıyla taşınabilen bir hacme sahip olduğu rivayet edilir. Ayrıca Şehzade Korkut'un şarabdârı Piyale Bey de özel bir kütüphaneye sahiptir.¹⁹⁵

Şehzade Bayezid da âlim ve şairleri himaye eden şehzadeler arasındadır. Farsça ve Türkçe şiirlerinin yer aldığı divanları bulunan Şehzade Bayezid, Kütahya'da bulunduğu sıralarda sarayında geniş bir kültür sanat ortamı kurmuştur. Muhitindeki yazarlardan Kadı Salih Çelebi, emekliliğinden sonra şehzadenin emriyle Avni'nin iki ciltlik *Camiu'l-hikayat* adlı eserini türkçeye tercüme etmiş ve şehzadeye sunmuştu. Şehzade için eser tercüme eden bir diğer sanatkarlardan Emre 1549 yılında Hamdullah Ebubekir Müstevfi Kazvini'ye ait *Tarih-i Güzide*, 1556 yılında *Pendi Attar* isimli eserleri çevirmiştir. Şehzade Bayezid, dönemin önemli şairlerinden Fuzuli ile de yakın bir dostluk içindeydi.

¹⁹³ Kazan, **a.g.e.**, s.124-125.

¹⁹⁴ Kazan, **a.g.e.**, s.124-125.

¹⁹⁵ Uluç, **a.g.e.**, s.470.

1.1.2.6. XIV. ve XV. Yüzyıllarda Askeri-İdari Yönetici Elit ve Kitapları

Askeri sınıfa mensup kimselerin kitapla ilişkisine ait en erken örneğe XIV. yüzyılın sonlarında rastlanır. Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) Eyne Bey Subaşı'nın kurduğu medresesinin üst katında bulunan müstakil kütüphane, bunun en erken örneklerindendir.¹⁹⁶

II Murad devrinde (1421-1444) Edirne ve Üsküp'te kurulduğu bilinen iki kütüphanenin kurucularının unvanları onları askeri sınıfın iki önemli üyesi olduğunu gösterir. Bunlardan Gâzi Miha1 Bey 825/1422 tarihinde inşâ ettirdiğı câmide ve Serhad beyi İsa Bey'in babası İshak Bey'in, 848/1445'te Üsküp'teki medresesinde kurduğu kütüphaneler askeri, bürokrat elitin kitap merakının erken örneklerini teşkil eder. İshak Bey'in oğlu İsa Bey de Üsküp'teki medresesinde 874 Saferinde (Ağustos1469) kurduğu kütüphaneye zengin koleksiyonu ile dikkati çeker. Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi dinî ilimlerin yanında bazı edebiyat ve tıp kitaplarını da ihtiva eden ve 200'den fazla eser bulunmaktadır.¹⁹⁷

Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey, II. Murad döneminin en ilginç ve kitap merakı dolayısıyla da incelemeye değer isimlerinden biridir. Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey, XV. yüzyılın ilk yarısında vakfettiğı kitaplar dolayısıyla hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk özel koleksiyonlardan birine sahip olup bu kitaplar için üç ayrı vakfiye düzenlenmiştir. Bursa'daki camiine vakfettiğı kitapların ilk listesi, Umur Bey vakıflarına ait 843 (1440) tarihli vakfiyenin sonunda yer almakta olup bu vakfiye *Enfesü'l-Cevâhir* isimli kitabın başında bulunmaktadır. Vakfiyenin sonunda camiye vakfettiğı Türkçe kitapların yanı sıra Umur Bey'in Bergama'daki medresesine vakfettiğı birkaç kitabın adı da bulunmaktadır.¹⁹⁸ 843 Zilka'de/1440 Nisan tarihli vakfiyeye göre Umur Bey, Bergama'da yaptırdığı medreseye müderrisinin ve talebelerinin yararlanmaları için bazı Arapça eserlerle Bursa'daki câmii'ne, câmî'e

¹⁹⁶ Erünsal, a.g.e., 2015, s. 87.

¹⁹⁷ Erünsal, a.g.e., 2015, s. 89, 105-106.

¹⁹⁸ İsmail E Erünsal, "Katalog", *DİA*, Ankara 2022, C.25, s. 25.

gelen cemâatin okumaları için 41 cild Türkçe kitap vakfetmiştir. Umur Bey bu vakfiyede, vakfettiği kitapların kesinlikle medresesinden ve câmiinden dışarı çıkarılmamasını istemiştir.¹⁹⁹ Bunlar arasında 4 cilt *Tefsir-i Ebu'l-Leys Tercümesi*, bir cilt *Kıssasü'l-Enbiya*, bir cilt *Tezkiretü'l-Evliya*, bir cilt *Tıbb-ı Nebi*, altı cilt *Siret-i Nebi*, bir cilt *Aşık Paşa Divanı*, bir cilt *Zikrû'l-Mevt*, Fıkıh kitabı, bir cilt *Marzubannâme Tercümesi*, *İksir-i Saadet Tercümesi*, *Mirsadü'l-İbad Tercümesi*, *Bidâyetü'l-hidaye Tercümesi*, *Futuhü's-Şam Tercümesi*, bir cilt *Tefsir, Ebu Muslim Kıssası* bulunmaktadır.²⁰⁰

XV. yüzyılın ikinci yarısında Umur Bey Türk edebiyatının gelişmesi için birçok eseri Türkçeye tercüme ettirmiş veya bu eserlerin Türkçe olarak telif edilmesine çalışmıştır. Onun adına Mehmed b. Mahmud Şirvani tarafından 1428'de Cevhernâme ile Müfredât-ı İbni Baytar Tercümesi, Faslı'l-Hitab Tercümesi ve İksirü's-Saadet Tercümesi kaleme alınmıştır. Son eserin mütercimi Umur Bey'in tercümede büyük oranda Türkçe kelime kullanılmasını istediğini bildirmektedir. Umur Bey, Kâmilü's-Sınaâ adlı bir tıp kitabını da 1453 yılında Bergama kadısına tercüme ettirmiş ve bu eseri de Bursa'daki kütüphanesine vakfetmiştir.²⁰¹

1.1.2.7. Devşirme Paşalar ve Kitap Kültürü

Fatih'in devlet teşkilatı ve askeri bürokrasi alanında yapmış olduğu reformun sonucunda artık devşirme sistemi, idari ve askeri yapının esasını teşkil etmiş, beylerbeyi, sancakbeyi ve diğer saray görevlileri devşirmelerden seçilmeye başlanmıştı. Devşirme sistemi sayesinde XV. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı entelektüel zümrelerinden birisinin daha ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bu sınıfın Fatih dönemindeki en önemli ve güçlü temsilcisi Mahmud Paşa oldu. İmparatorluk genelinde ve İstanbul merkezinde inşa ettirdiği eserlerle özellikle de İstanbul'daki külliyesi ile dikkat çeken Mahmut Paşa, Osmanlı beylerinden Mehmet Ağa tarafından Balkanlar'da esir alınarak ağanın himayesinde Edirne sarayında iyi bir eğitim görmüştü. II. Murad tarafından şehzadesi Mehmet'in maiyetine verilen Mahmut Paşa,

¹⁹⁹ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s.90

²⁰⁰ Fuat Köprülü, "Tükler: Türk Edebiyatı", **İA**, C. 12/2, s. 542

²⁰¹ Fuat Köprülü, "Tükler: Türk Edebiyatı", **İA**, C. 12/2, s. 542

Fatih döneminde çalışkanlığı, dürüstlüğü, askeri dehası ve devlet sistemi üzerindeki nüfuz ve hakimiyetine bağlı olarak 1456 yılında vezaret makamına yükseltildi. Mahmud Paşa hem İstanbul ulema muhiti ile yakındır hem de Fatih'ten sonra devrin en önemli bilim hamisi durumundadır. Kendisine hediye edilen veya ithaf edilen çok sayıda eser vardır. Onun kendisine sunulan her bir eser için 1000 duka altın ihsanda bulunduğu rivayet edilir. Enveri *Düsturname* isimli eserini Mahmud Paşa adına kaleme almış ve eserin sonunda Paşa'yı metheden bir kaside yazarak onu övmüştü. Abdürrahim Karahisârî *Vahdetnâme*'sini, Şükrullah da *Behcetü't-tevârîh* adlı eserini ona ithaf etmiştir. Musannifek lakabıyla tanınan ve yazdığı 24 eserle Fâtih döneminin en üretken yazarlarından biri olan Alâüddîn Ali (ö. 875/1470) Sadrazam Mahmud Paşa'nın Osmanlı ilim ve kültür muhitine kazandırdığı isimlerdendir. Musannifek, *Tuhfe-i Maḥmûdiyye* adlı Farsça eserini onun adına yazmıştır.

Mahmud Paşa'nın Osmanlı saray muhitine kazandırdığı önemli isimlerden biri de Karamani Mehmed Paşa'dır. Konya'da doğan ve Musannifek ile Alâeddin Ali et-Tûsî'den ders alarak öğrenimini tamamlayan Karamani Mehmed Paşa İstanbul'un fethinden sonra Mahmud Paşa'nın vezîriâzamlığı sırasında (859/1455) onun himayesine girdi. Önce Mahmud Paşa'nın İstanbul'da yaptırdığı medresenin müderrisliğine, arkasından divan kâtipliğine getirildi. Mahmud Paşa'nın tavsiyesiyle 869 (1464) yılında nişancı ve bu görevdeyken 875'te (1470-71) vezir oldu.²⁰²

Adli mahlasıyla şiirler de yazan, Türkçe'nin yanısıra Farsça şiirleri de bulunan Mahmud Paşa sarayında şiir meclisleri tertip eder bu meclislere hem ilim hem de sanat erbabı iştirak ederdi. İran edebiyatını çok iyi bilen Paşa, büyük İran şairlerine nazîreler yazmıştı. Molla Fenari'nin kuzeni olan Hasan Çelebi de Paşa'nın sarayındaki meclislere katılırdı. Devşirme sisteminin en parlak simalarından biri olan Mahmud Paşa, Edirne Hasköy ve İstanbul'da medreseler yaptırarak hayatı boyunca toplamış olduğu kitapları medrese kütüphanelerine vakfetmiştir. Külliyesinde yer alan medresenin 1473-74 tarihli vakfiyesinin *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ne kaydedilen özetinde, buraya verilen 195 kitabın adları belirtilmeden çeşitli konu başlıkları altında sadece her konudaki kitap adedi belirtilerek yazılmıştır.²⁰³ Bu vakfiye

²⁰² Yusuf Küçükdağ, "Karamani Mehmed Paşa", *DİA*, C. 24, s. 449.

²⁰³ Erünsal, *a.g.e.*, 2015.; Kazan, *a.g.e.*, s. 37; Şehabeddin Tekindağ, "Mahmud Paşa", *DİA*, C. 27, s. 376-78; M. Kâmil Yaşaroğlu, "Musannifek", *DİA*, C. 31, s. 239.

özetinde Hasköy'deki medreseye konulan 84 kitabın da sadece her konudaki kitap adedi belirtilerek yazılmıştır.²⁰⁴ Paşa'nın özellikle kendi sarayındaki kütüphanesinde yer alan kitapların çok değerli eserler olduğu ciltlerinin güzelliği ile meşhur olduğu bilinir.²⁰⁵

Sadrazam Mahmut Paşa gibi esir edilerek henüz altı yaşındayken İskender Paşa tarafından Kefe sancak beyi olan Şehzade Süleyman'ın yanına verilen ve onun yanında yetişen Pargalı İbrahim de devşirme sisteminin yükselttiği ikinci büyük sadrazamdır. Kanuni Sultan Süleyman'ın 13 yıl sadrazamlığını yapan Pargalı İbrahim Paşa İranlı bir sanatkârla ortak besteler yapacak kadar şiire ve müziğe hakimdir. II. Murad devrinin önde gelen tarihçilerinden Şükrullah'ın tarihini İbrahim Paşa, Mustafa Farsi adlı bir tercümana tercüme ettirmiş ve Eylül 1530 tarihinde bu tercüme Paşa'ya sunulmuştur. İbrahim Paşa'nın vefatından sonra onun sarayı da tıpkı Galatasaray gibi bir mektep haline getirilmiş ve acemi oğlanlar burada yetiştirilmiştir.²⁰⁶

Osmanlı sarayında sultanları örnek alan sadrazam ve vezirler de edebi bir muhitin oluşmasında öncü rol oynamışlardır. Bunlardan pek çoğu saray çevresindeki şairleri destekledikleri gibi kendi konaklarında da edebi bir muhitin oluşmasını sağlamışlardır. Bunların arasında en meşhurlardan Mahmud Paşa, İbrahim Paşa ve İskender Çelebi gibi sadrazam ve defterdarlar dönemin en önemli hamileridir.

Osmanlı'da devlet ve sanat ilişkisini düzenleyen en önemli unsur hamilik ilişkisidir. Bu sebeple Osmanlı edebiyatıyla ilgili temel eserlerde hamilik ve bunun işleyişi üzerine dair çok fazla göndermeler bulunmaktadır. Örneğin divan ya da tezkirelerin girişlerinde ve özellikle divanlarda yer alan kasideler öncelikli olarak bu hamilere vurgu yaparlar. Şairlerin tanınmaları için iyi şiir yazmalarından ziyade hamilerinin onlara sağladığı imkanlar önemlidir. Bir kişinin hamisi yoksa kişi ne kadar yetenekli ve hünerli olsa da saray edebi muhiti içerisine giremeyeceği belirtilmektedir.²⁰⁷

²⁰⁴ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 111.

²⁰⁵ Mahmud Paşa'nın kitap merakı ve bu konudaki faaliyetleri için bkz.: Stavrides, Theoharis, **The Sultan of Vezirs, The Life and Times of the Ottoman GrandVezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)**, Brill, Leiden 2001.

²⁰⁶ Kazan, **a.g.e.**, s.37-38.

²⁰⁷ Durmuş, **a.g.e.**, s.32.

Aşık Çelebi, tezkiresinden anlaşıldığı kadarıyla, İbrahim Paşa Mısır'dan döndüğünde, Ârifî isimli şair kendisine bir kaside sunmuş ve karşılığında Anadolu defterdarı Mahmud Çelebi'nin kaleminde tezkirecilik talep etmiştir. Aşık Çelebi de Paşa'nın şairin istediğini yerine getirdiğini "Paşa himmet etdi" sözleriyle ifade etmiştir. Bu örneklerde olduğu gibi hamiler genellikle muhtelif görevler ya da maddi kazanç elde etmek isteyen şaire bu konuda himmet ederken, bu ifade zaman zaman şairi koruma ve destekleme ifadesi olarak da tezkirelerde yer almaktadır. Hamiliğin sınırları ve imkanları, haminin konumuna göre değişmektedir. Sultan bu mertebeler içerisinde en yüksek olanıdır ve şair ve sanatların eserlerini sultana ulaştırma gayreti bundan dolayı revaçtadır.²⁰⁸

Yine Edirne'li Sebai, Koca Davud Paşa'nın Bosna Sancakbeyliğindeki gazalarını 15 beyitlik bir mesnevi şeklinde kaleme almıştır. Mahmud Paşa'nın edebi muhitinde yer alan Sarı Kemal II. Bayezid adına *Selatinnâme* adlı bir tarih eseri yazmıştır. Prizrenli Sûzî, Mihaloğlu Gazi Ali Bey'in gazaları hakkında 15.000 beyitlik bir *Gazavatnâme* yazmıştır.²⁰⁹

Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki adı belirtilmeyen bir paşanın kitapları arasında *Kitâb-ı Menâkıb-ı Şeyh Sâfî*, *Kitâb-ı Bahriye*, *Kitâb-ı Sergüzeşt-i Cem Sultan*, *Kitâb-ı Fütûh-ı Rodos-nâme* ve *Divân-ı Halil* gibi eserler dikkat çekmektedir. III. Murad'ın musahibi Mehmed Paşa'nın muhallefatından çıkan kitapların kaydedildiği 997/1589 tarihli listede *Kitab-ı Fütâhât-ı Âl-i Osmân*, *Kitâb-ı Cengiz-nâme*, *Kitâb-ı Tevârih-i Mülûk*, *Kitâb-ı Fütûhât-ı Acem (li) Monla Celali*, *Kitâb-ı Gazeliyyât-ı Türkî li-Nevâyî*, *Kitâb-ı Sübhatü'l-'Uşşâk (li) Latifî*, *Kitab-ı Hikâyet-i Ceng-i Sürh-serân* ve *Risâle-i Elkâb-ı Divân-ı Hüma-yun* gibi kitapların da adı geçmektedir. "Esâmi-i Kütübhâ-i Merhum Mustafa Celebi" başlığını taşıyan bir başka liste, şimdiye kadar gördüğümüz listelerden farklı bir özellik taşımaktadır. Muhtemelen XVI. asrın ikinci yarısında hazırlanmış bu listede muhtelif şair ve müelliflere ait eserler müstakil başlıklar altında toplu olarak verilmiştir: Kütübha-i Nevâ'î, Kütübhâ-i Lâmi', Kütübhâ-i Sürûri-i

²⁰⁸ Durmuş, a.g.e., 34-35.

²⁰⁹ Fuat Köprülü, "Tükler: Türk Edebiyatı", *İA*, C. 12/2, s. 530-565.

müderis, Kütübhâ-i merhum Kemalpaşa gibi. Bu listede I. Bâyezid dönemi şairlerinden bazılarının dîvânları da kaydedilmiştir.²¹⁰

Fatih dönemi vezir ve paşalarından bir kısmının kitaba olan merakı kurdukları kütüphanelere bağışladıkları kitaplar vasıtasıyla öğreniyoruz. Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın Edirne'deki imâreti için 859-869/1455-1465 tarihleri arasında düzenlediği vakfiyelerden birinde, imârette kurulan ve 99 eserden oluşan kütüphanede Tefsir, Hadis, Fıkıh dalında eserlerin yanında birkaç tasavvufî eser, bir tıp kitabı ve bir de katibin ismini tespit edemediği bir kitap bulunduğu yazmaktadır. *Amasya Tarihi* müellifi Hüseyin Hüsameddin, Osmanlı ümerâsından Hızır Paşa'nın 870/1465-1466 tarihinde, Amasya'da medresesi yanında bir kütüphâne kurduğunu bildirir. Yine Fâtih'in vezir-i azamlarından Gedik Ahmed Paşa da Afyon'da içinde kütüphanin de bulunduğu bir külliye yaptırmıştır. Atık Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki medresesinde kurduğu kütüphanenin 119 kitaptan meydana gelen bir koleksiyona sahip olduğu anlaşılmaktadır.²¹¹

912/1506 tarihli bir vakfiyeden II. Bâyezid dönemi devlet adamların Abdullah Yakup Paşa'nın 135 cild kitabı olduğunu, Sinan Paşa'nın ölümünden sonra kardeşi Müftü Ahmed Paşa ile Molla Lütî arasında çıkan bir ihtilaf dolayısıyla yazılan iki mektuptan, Sinan Paşa'nın zengin bir kütüphanesi bulunduğunu, Mısır valisi Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de 929/1522 yılında tamamlattığı külliyesine, 165 kitaplık bir koleksiyon vakfettiğini ve bunlar arasında bazı tıbbî eserlerin de bulunduğunu, Hayreddin Paşa (İstanbul 941/1534-1535), Kasım Paşa (İstanbul 951/1544; Bursa 960/1553), Rüstem Paşa (İstanbul 968/1561) (Tekirdağ 960/1553), Sofu Mehmed Paşa (Sofya 954/1547), İbrahim Paşa (İstanbul), Semiz Ali Paşa'nın (973/1565, İstanbul) kitaplarını kurdukları medreselerine bağışladığını öğrenmekteyiz. Bazı paşalar ise kitaplarını medrese yerine cami ve mescitlere bağışlamışlardır. Kanunî'nin sadrazamlarından Makbul İbrahim Paşa Hezargrad'da, Hüsrev Paşa Diyarbakır'da ve Halep'te, Kiremitçizâde Sinan Bey ve Hayreddin Bey Bursa'da yaptırdıkları câmi ve mescidlere bir miktar kitap bağışlamışlardır. Yine Hadım Süleyman Paşa'nın

²¹⁰ Erünsal, a.g.e., 2008, s.252.

²¹¹ Erünsal, a.g.e., 2015, s.102, 105, 111, 118-119.

vakfiyesinden (941/1535) Kahire kalesindeki câmiine kitap bağışladığı anlaşılmaktadır.²¹²

II. Bâyezid'in kızı Selçuk Sultan'ın oğlu Gâzi Hüsrev Bey'in Saraybosna'da kurduğu külliye'nin 943/1535 tarihli vakfiyesinde Gâzi Hüsrev Bey, kütüphânenin kitaplarının medresenin inşâsı bittikten sonra artan para ile satın alınacağını bildirmektedir. Gâzi Hüsrev Bey'in vakfettiği kitapların çoğu Prens Eugèn'in Saraybosna'yı tahribinde yanmış ve yağma ettirilmiş, daha sonraki yangınlarda da bu koleksiyonunun önemli bir kısmı tahrip olmuştur. Kütüphanenin ilk kitaplarını oluşturulan yazmalardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Pertev Paşa'nın da İzmit'te câmii içinde kurduğu kütüphanenin 21 ciltlik bir koleksiyonu bulunmaktaydı. Pertev Paşa 978/1570-1571 tarihli vakfiyesinde, ihtiyaç duyulan bir yerde bir câmi yapılmasını istemekte ve bu câmi'e konulacak kitapların bir listesini vermektedir.²¹³

Köstendil Livası Sancakbeyi Yunus Bey'in Mart-Nisan 1572 tarihli terekesinde 32 kitaptan oluşan bir koleksiyon mevcuttur. Bunların içerisinde *Envarül Aşikin*, rüya tabirleri, fal ve edebiyat kitaplarının yanı sıra *Aşık Paşa*, *İskendername* ve *Süleymanname* gibi Osmanlı tarih literatürünün XV.-XVI. yüzyılda üretilmiş en önemli eserleri de bulunmaktadır. Yine aynı dönemlerde Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki medrese (Fethiyye Medresesi) ve hankahıyla, Burgos'taki medresesinde birer kütüphâne kurduğunu 981-982/1574-1575 tarihlerinde düzenlediği iki vakfiyesinden öğrenmekteyiz. Sokollu Mehmed Paşa'nın Bor'daki külliyesinde de bir kütüphâne bulunmaktaydı.²¹⁴

Halk kütüphanesi görünümünde sayılabilecek kütüphane türlerinin ilk örneklerine XVI. yüzyılın sonlarına doğru rastlanmaktadır. Peremeciler Kethüdası Mahmud Bey b. Abdullah'ın 1002/1593 tarihinde Cihangir Camii içinde kurduğu kütüphanede, mahalle halkının ve cemâatin ihtiyaçlarını düşünerek bir koleksiyon hazırlamış ve bir nevi ödünç verme sistemi başlatmıştır. Bağışlanan 39 eserin neredeyse tamamı Türkçedir. Kitaplar arasında *Destân-ı Muhammed Hanefî*, *Destân-ı*

²¹² Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 119, 122, 130-132, 133.

²¹³ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 137, 144.

²¹⁴ Barkan, **a.g.m.**; Karateke, **a.g.m.**, s. 234-235.; Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s.140.

Kurubaş, Mihr ü Vefâ, Firaknâme-i Vefâ, Ahvâl-i Kıyâmet, Kıssa-i Temîmü'd-Dârî, Hikâye-i Kesikbaş, Maktel-i Hüseyin, Seyyid Battal Gâzî, Cariyenâme, Ta'bir-i Rüya, Mansurnâme, Yusuf u Züleyha ve Hızır İlyas Kıssası gibi halk kitapları denebilecek eserlerin herkesin istifadesi amacıyla bir cami kütüphanesine konulması önemlidir.²¹⁵

XVI. Asır sonlarında câmi, medrese ve külliyelerde kurulan kütüphanelerden bazıları hakkında, vakfiyeleri bulunamadığından pek az bilgi bulunmaktadır. Karagöz Bey'in Mostar'da (977/1570), Murad Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (978/ 1571), Gâzi Mehmed Paşa'nın Prizren'de (1573), Sokollu Mustafa Paşa'nın Budin'deki medresesinde (983/1575), Arap Ahmed Paşa'nın İstanbul Fındıklı'daki Hatuniye külliyesinde (1586), Abdurrahman Paşa'nın Tosya'da (992/158), Mesih Paşa'nın İstanbul'da, Eski Ali Paşa Câmiî içinde (994/1586), III. Murad'ın Manisa'da Muradiye Câmiî'nde (994/1586), Kazasker İvaz Efendi'nin (öl. 994/1586) İstanbul, Eğrikapı'daki câmiinde Lala Mustafa Paşa'nın Ilgın'daki camiinde (999/1591) Derviş Paşa'nın Mostar'da (1593) ve sadrazam Halil Paşa'nın (öl. 1039/1629) Üsküdar'daki türbesinde kurdukları kütüphanelerin mevcudiyetinden muhtelif araştırmalar vakıf kayıtları dolayısıyla haberdar olunabilmektedir. Vezir Hasan Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (1008/1600), Tavlasunlu Halil Paşa'nın Kayseri'nin Tavlasun köyünde, câmiinin yanında (1026/1617), Şems Paşa'nın Aydın'ın Köşk kazasındaki câmiinde (1069/1659), Köprülü Mehmed Paşa'nın Bozcaada'da (1070/1660) ve Safranbolu'da (1071/1661), Kaplan Mustafa Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (1088/1677), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki câmiinde (1078/1667-1668 ve İncesu'daki medresesinde (1080/1669-1670), IV. Mehmed'in Girit'teki câmiinde ve Kaçanikli Mehmed Paşa'nın Üsküp'te türbesinde (1017/1608) kurdukları kütüphâneler bu devirede imparatorluğun diğer şehirlerinde saray çevresi tarafından kurulan kütüphânelerdir.²¹⁶

İsmail Erünsal'ın vakıf ve arşiv kayıtları üzerine yaptığı çalışmalardan anlaşıldığına göre, XVII. yüzyılın başlarından ilk müstakil kütüphânenin ortaya çıktığı 1678 tarihine kadar İstanbul'da tesis edilen büyük medreselerin neredeyse hepsinde

²¹⁵ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s.147.

²¹⁶ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 145-147, 149-152.

birer kütüphaneye kurulmuştur. Bu tarihler arasında İstanbul'da kurulduğu bilinen Kuyucu Murad Paşa (1610) medresesinde, Mâhpeyker Sultan'ın yeniden teşkilâtlandığı (1640) Özdemiroğlu Osman Paşa medresesi ile Turhan Valide Sultan tarafından 1662-1663 tarihinde inşası tamamlattırılan Yeni Câmî külliyesinde, Balat'da kurulan medrese ve darü'l-hadisinde kurduğu birer kütüphane bulunmaktadır. Bayram Paşa'nın Haseki'deki türbesinde yer alan eserlerin aynı yerde yaptırdığı medresede (1635-1636) öğrenim gören talebelerin istifadesi sağlandığından, bu kütüphane de XVII. yüzyılda kurulmuş bir medrese kütüphanesi olarak sayılabilir.²¹⁷

Müstakil kütüphanelerin ilk örneği sayılan Köprülü kütüphanesi aslında bu özelliğini, Köprülü Mehmed Paşa'nın planladığı külliyei tamamlayamadan vefat etmesine borçludur. Köprülü Mehmed Paşa 1661 tarihinde öldüğünde, sadece medrese, hamam ve türbe bölümünü bitirebilmişti. Kendisi gibi kitap meraklısı olan oğlu Fâzıl Ahmed Paşa, külliyei tamamlamaya çalışmış ve babasıyla kendi kitaplarını birleştirerek zengin bir kütüphane ortaya çıkarmıştır. Bu zengin koleksiyonu yerleştirmek için de babasının türbesi yakınında müstakil bir kütüphane binası yaptırmıştır. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana seferinden önce İstanbul, Çarşıkapı'da inşasına başladığı ve içerisinde kütüphane ile sıbyan mektebi de bulunan külliyesini, oğlu Ali Bey 1690 tarihinde tamamlattırmıştır. Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa, Saraçhane'de, Mimar Ayas mahallesinde yaptırdığı külliyenin içinde müstakil bir mekânda kütüphane kurmuştur (1700 tarihli vakfiye). Dönemin diğer medrese kütüphaneleri gibi 400-500 kitaplık bir koleksiyona sahiptir.²¹⁸

Şehit Ali Paşa, devlet adamları ve sanat erbabını himaye etmesiyle, zengin kitap koleksiyonuyla ve İstanbul'da Vefâ'da kurduğu kütüphanesiyle şöhret bulmuştur. Büyük bir kitap meraklısı olan Ali Paşa'nın sefer sırasında bile kitap topladığı bilinmektedir. İstanbul'dan dışarıya kitap gitmesini yasaklaması, onun kitaba karşı ilgisini de açıkça göstermektedir. Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da sadece bir kütüphane kurduğu bilinmekte ve bu kütüphane hakkındaki verilen bilgiler genellikle

²¹⁷ Erünsal, a.g.e., 2015, s.154-156.

²¹⁸ Erünsal, a.g.e., 2015, s. 160, 163-165.

kısıtlı ve tekrar bilgilerdir. Fakat Erünsal'ın araştırmaları neticesinde iki kütüphanesi olduğu anlaşılmaktadır. Ali Paşa ilk kütüphanesini İstanbul'da Üskübî mahallesindeki konağında kurmuş (Şubat 1715 tarihli vakfiye) ve üç katlı olan bu kütüphaneye çeşitli ilim dallarına âit kitaplar getirerek bunların aynı zamanda kataloğunu hazırlattırıştır. Şehid Ali Paşa'nın kurduğu ikinci kütüphane Kuzguncuk yanındaki Istavroz semtinde bulunan yalısının bir odasında bulunmaktadır.²¹⁹ Ölümünden sonra kitaplarının vakfedilmiş olup olmadığı ile ilgili bazı tartışmalar bulunmaktadır. Özellikle tarih, nücum ve şiir alanındaki eserlerin vakfedilemeyeceği iddiası ve kayda geçen kitapların sayısı oldukça dikkaç çekicidir. Şehid Ali Paşa binlerce kitaplık koleksiyonunu sadrazam olduktan sonraki üç yıl gibi kısa bir sürede neden ve nasıl oluşturmuş olduğu başlıca tartışmalı konulardan biridir. Tülay Artan bir ekip ile beraber, *On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa'nın Yeri* başlıklı makalesinde bu tartışmalı konulara cevap arayan uzun araştırmalarının neticesini paylaşmıştır.²²⁰

Mayıs 1720 yılında III. Ahmed'in damadı ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, karısı Fatma Sultan'la birlikte Şehzâdebaşı'nda dârü'l-hadis ve kütüphane kurmuşlardır. Yine Damad İbrahim Paşa'nın, doğum yeri olan Nevşehir'de 1140/1727-1728 tarihinde yaptırdığı külliye de bir kütüphane bulunduğu görülmektedir. Köprülüler soyundan gelen Abdullah Paşa b. Şehid Mustafa Paşa'nın Diyarbakır'da yaptırdığı dârü'l-kurrâ'da (1133/1720-1721) küçük bir kütüphâne bulunduğunu vakfiyesindeki kayıtlardan öğrenmekteyiz. Yine Köprülü âilesinden Nu'man Paşa'nın Selânik'teki medresesinde ve Fâzıl Ahmed Paşa'nın Kandiye'de yaptırdığı câmi'de birer kütüphâne te'sis ettiği görülüyor. Sadrazam Mehmed Paşa'nın 1130/1717'de Kayseri'nin Erkilet kasabasındaki külliyesinde, Giylânî-zâde Nuri Paşa'nın 1131/1722'de Hama'da, Şehid Osman Paşa'nın 1141/1729'da Niş kalesindeki câmiinde ve Halep valisi Osman Paşa'nın 1142/1730 yılında Halep'de (Mektebetü'l-Osmaniyye veya Rızâ'iyye) birer kütüphâne kurdukları bilinmektedir. I. Mahmud'un sadrazamlarından Hekimoğlu Ali Paşa da, yapımı 1734-1735'te tamamlanan İstanbul

²¹⁹ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s.172-173.

²²⁰ Tülay Artan, "On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa'nın Yeri" **Müteferrika**, S. 58, 2020, s. 5-40.

Davud Paşa'daki camiinin yanına bir de kütüphâne yaptırmıştır. Cami ve kütüphane kadrosu oldukça geniş külliyeinin kadrosuna dahil edilenler arasında kütüphanenin işleyişi ve kontrolleriyle ilgili nâzırın görevini yerine getiren bir de dersiam bulunmaktadır. Bu devir medrese kütüphanelerinden Es'ad Paşa el-Azm'ın babası İsmail Paşa el-Azm'ın Şam'daki medresesinde (1165/1752), Yeğen Ali Paşa'nın Güzelhisar'da (1166/1753), Şerif Halil Paşa'nın Şumnu'da (1157/1744) kurdukları kütüphaneler de bilinmektedir.²²¹

Topkapı Sarayı'nda bulunan bir belgeden de bazı devlet adamlarının çeşitli tarihlerde I. Mahmud'a kitap hediye ettiklerini öğreniyoruz. Mesela 1163/1750 yılı içinde Abdullah Paşa 186, Sayda valisi Mehmed Paşa 11, Sürre emini Hüseyin Bey 38, 1166/1753 yılında ise Trablus valisi İsmail Paşa 312, Hacı Ahmed Paşa 58 kitap hediye etmişlerdir. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belgeye göre de Ragıp Paşa ölümünden önce bütün kitaplarını vakfetmiş, fakat bunlardan okumak istediği 28 tanesini kütüphaneden tekrar konağına getirmiştir. Ölümünden sonra konağında bulunan diğer 200 kitap ise kitapçısının ifadesine dayanılarak kütüphanesine götürülmüştür.²²²

Kitaba ve kütüphaneye düşkünlüğüyle bilinen I Mahmud, bu merakı ile edebî kültüre dair birçok eserin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Aynı zamanda kendisi de bir şair olan I Mahmud “Sebkati” mahlasıyla Arapça ve Türkçe şiirler yazmış ve dönemin ünlü şairlerine hamilik yapmıştır. I. Mahmud döneminde üretilmiş eserler üzerine bir çalışma yapan Hatice Aynur bu dönemde üretilmiş edebi eserler hakkında genel bir değerlendirme yapmıştır. Osmanlı şairlerinin en çok kullandığı nazım şekillerinden mesnevî türüne ait bu dönemde kaleme alınan eserlerin türlerini; dinî, tasavvufî, ahlaki konuları ele alarak okuyucuya bilgi veren ve onları eğiten mesneviler, kahramanlık duygularına hitap edip konusunu tarih ve menkıbelerden alan mesneviler, edebi ve sanat yönü öne çıkan ve ana konusu aşk ve macera olan mevneviler, şairin kendini ve içinde yaşadığı dünyayı anlattığı mesneviler şeklinde sıralamıştır. Genel hatlarıyla bu dönemde yazılmış olan edebi eserleri *eğitim amacıyla yazılanlar*,

²²¹ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 184-188, 190-191, 209-210.

²²² Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 212, 214.

dönemin gündeminden bağımsız yazılanlar (dinî konular) ve döneme özgü konularda yazılanlar olmak üzere üç başlıkta toplanmıştır.²²³

Bu devirde İstanbul dışında yaptırılan bazı medreselerde kütüphanelere yer verildiği gibi, müstakil kütüphaneler de kurulmuştur. Ali Paşa'nın Bağdat'taki medresesinde (1176/1762), Hâfız Mustafa Paşa'nın Arapgir'deki medresesinde birer kütüphâne olduğu bilinmektedir. Sarı Abdurrahman Paşa'nın Diyarbakır Ulu Câmii avlusunda 1179/1765 tarihinde bir kütüphâne binası yaptırdığını, 1197 Muharreminde (Aralık 1782) sadrazamlığa getirilen Halil Hamid Paşa'nın da memleketi Isparta'da ve Burdur'da birer kütüphâne kurduğu görülüyor. I Abdülhamid'den sonra tahta geçen III. Selim'in saltanatı sırasında ve sonra da II. Mahmud devrinde devam eden bu hareket neticesinde imparatorluğun diğer bölgelerinde Vahid Paşa, Derviş Mehmed Paşa, Yusuf Ziya Paşa Tekelioğlu, Necip Paşa ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa kütüphaneleri kurulmuşlardır.²²⁴

1.1.2.8. Saray Ağalarının Kütüphaneleri ve Kitapları

Osmanlı tarihinde sarayla ilişkili görevliler arasında ilk kez bir kapı ağasının kitaplarını vakfetmesi dolayısıyla bir kütüphane koleksiyonuna sahip olduğunu öğrenmekteyiz. II. Bâyezid'in Amasya'daki şehzâdeliğinde kapu ağalarından olan Büyük Kapu Ağası Hüseyin Ağa Amasya'da 894/1489 tarihinde yaptırdığı medresesine kitaplarını vakfetmişti.²²⁵ XV. yüzyılda Hüseyin Ağa'nın dışında kitap sahibi olup ağa unvanı taşıyan başka bir saray görevlisine rastlanmamaktadır.

XVI. yüzyılda kitap kültürünün oluşmasında yeni bir grup olarak Topkapı sarayındaki çeşitli görevlerde bulunan ağaları görüyoruz. Bunlar XVI. yüzyılın sonlarına doğru sarayda sanat işlerini organize etmiş, harem mensuplarının, veziriazamın, devlet adamlarının ve şairlerin sultanla olan ilişkilerini düzenlemişlerdir. Bu kişiler hem politik işlerde hem de kültür işlerinde öne çıkmış bazı Dârüssaâde ağalarıdır. İçlerinden III. Murad döneminde Dârüssaâde ağalığı yapmış olan Mehmet Ağa, kara ağaların sarayda üstün gelmesine yol açan öncü isimlerdendir.

²²³ Hatice Aynur, "I. Mahmud Döneminde Edebi Kültür", **Gölgelenen Sultan Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754)**, haz.: Hatice Aynur, Dergâh, C. I, İstanbul 2020, s. 160-203.

²²⁴ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 220-224, 233.

²²⁵ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 120.

Zübdetü't-Tevârih'in resimli nüshalarının biri onun için hazırlanırken Sultan III. Murad Surname'sinin hazırlanmasında da etkili olmuştur.²²⁶ Habeşi Mehmet Ağa (ö.1590), kudretli bir saray mensubudur ve bu özelliği ile de darüssaade ağaları devrinin ilki olarak kabul edilebilir. Habeşi Mehmet Ağa inşa ettirdiği camiye vakfettiği kitapları ile ilk defa bir cami kütüphanesi tesis eden saray ağası olmuştur. Mehmet ağa 1582 yılında mimar Davut Ağa'ya yaptırdığı camiye önemli miktarda bir koleksiyon bağışladı. Bu koleksiyon tefsir, tefsir usulü, hadis, hadis usulü, tasavvuf, ahlak, fıkıh, fıkıh usulü, feraiz, siyer, tabakât, lügat, edebiyat, kelam, felsefe, mantık ve sözlük gibi bir Osmanlı medresesinde mevcut olması beklenen kitapların çoğunu ihtiva etmektedir. Mehmet Ağa'nın vakfettiği 105 kitabın 13'ü sözlüktür ve bugün sadece dördü günümüze ulaşabilmiştir.²²⁷

Cüce Zeyrek Ağa III. Murad döneminde ve ak ağalardan Gazanfer Ağa III. Murad ve III. Mehmet dönemlerinde saray nakkaşhanesinde süslemeli veya tezyinatlı, tezhipli kitap üretiminde oldukça önemli bir rol üstlenmiştir.²²⁸

XVI. yüzyılda olduğu kadar XVII. yüzyılda da darüssaâde ağalarının sahip oldukları kitapları kütüphaneler kurarak vakfettikleri görülmektedir. Darüssaade ağası Ahmed Ağa memleketi olan Mostar'da yaptırdığı medresesinde (1600'lerin başı) kütüphane kurduğunu, Dizdar Mehmed Ağa 1669 yılında Rodos'ta, Mimarbaşı Kasım Ağa'da Şehzâdebaşı'ndaki dârü'l-hadisinde birer kütüphane kurdukları bilinmektedir. Darüssaâde ağası Hacı Mustafa Ağa 1025/1616 tarihli vakfiyesine göre Sultanahmet'te bulunan Akbıyık câmiine bir miktar kitap bağışlamış, yine darüssaâde ağası Bosnalı Ahmed Ağa kitaplarını Mostar'daki dershanesine vakfetmiştir (1653). Dârüssaâde ağalarından Abbas Ağa, 1670 tarihli vakfiyesine göre bir miktar kitap vakfetmiş, bu kitapları Mısır valisi İsmail Paşa satmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Bir diğer darüssaâde Ağası Yakub Ağa'nın da 1680-81 tarihinde Üsküdar'da Kapı Ağası Câmiî etrafında yaptırdığı dershanesine kitaplarını vakfettiğini öğrenmekteyiz. Kemankuş

²²⁶ Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı'nın Ağaları ve Kitaplar", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2002, Y. 3, S. 3, s. 41-56.

²²⁷ Berat Açıl, "Habeşi Mehmed Ağa'nın (ö.1590) Vakfettiği Kitaplar ve Akıbetleri", **International Journal of Turcology**, 2020, S.6, s.67-83.

²²⁸ Tanındı, a.g.e., 41-56.

Ahmed Ağa'nın 1695 tarihli vakfiyesinden Ahmed Ağa Mescidinin imam evinde, Çavuş Mustafa Ağa'nın 1736 yılında Belgrad'da medresesi yanında, Babu's-saade Ağası Ahmed Ağa'nın 1738 yılında Bugoyna'daki mektebinde kütüphane kurduğunu öğrenmekteyiz.²²⁹

Kara ağalar içinde en fazla kitaba sahip olan ve kendi adına bir kütüphane tesis eden Dârüssaâde ağası Beşir ağa olmuştur. III. Ahmet ve I. Mahmut dönemlerinde yaşayan bu Dârüssaâde ağası kitap merakı dolayısıyla bütün Osmanlı tarihinde meşhur olarak öne çıkan isimlerin başında gelir.²³⁰ Saray nakkaşhanesinde tezhipli kitapların hazırlanmasında ve XVIII. yüzyıldan başlayarak sarayın içinde ve dışında kütüphane tesis edilmesinde etkili bir rol oynayan Hacı Beşir Ağa, Cağaloğlu'ndaki külliyesinde, Eyüp'deki dârü'l-hadisinde, Medine ve Zîştovi'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuştur. Medine 'deki medrese kütüphâneleri arasında zengin koleksiyonuyla ilk sırayı alan bu kütüphânedeki kitaplarla ilgili fazla bir bilgiye sahip değiliz. Zîştovi'de kurulan derslane ve kütüphâneye 1154/1741 yılında 98 kitap gönderildiği ve bu kitapların Zîştovi mahkemesinde tescil edildikten sonra hâfız-ı kütüb tayin edilen Abdurrahman Efendi'ye teslim edildiği bu konuda yapılan bir yazışmadan anlaşılmaktadır. Rebiü'l-evvel 1198/0cak 1784'te yapılan sayımda, kaybolan 38 kitap tesbit edilmiş ve geri kalan 676 kitap hâfız-ı kütüblere teslim edilip yeni düzenlemeler yapıldıktan sonra "bu misillü vücûh-ı hayrı terk birle kütüphâne-i mezkûrenin mugâyir-i şart-ı vâkîf sedd ü bendi muvafık-ı şer'i şerîf olmamağın" denilerek kütüphâne tekrar hizmete açılmıştır. Hacı Beşir Ağa'nın kurduğu vakıf kütüphânelerinden başka oldukça zengin bir özel kütüphânesi de olduğu anlaşılmaktadır. 1746 yılında öldüğünde sadece Karaağaç'daki hazine odalarında, arasında Kâtib Çelebi'nin elyazısıyla *Cihannümâ* adlı eserinin de bulunduğu 150 kadar değerli kitap çıkmıştır. Hacı Beşir Ağa'nın bu kitapları vefatından sonra saray kütüphanesine alınmıştır.²³¹

²²⁹ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 150, 152, 154, 155, 159, 207.

²³⁰ Tanındı, **a.g.m.**, 41-56.

²³¹ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 192-195.

Osmanlı tarihinin en ses getiren darüssaâde ağalarından Moralı Beşir Ağa, sanat değeri çok yüksek olan ve nadide yazmalardan meydana gelen bir kitap koleksiyonuna sahipti. I. Mahmud'a kitap hediye edenler içerisinde adı belirtilmeyen bir darüssaâde ağasının 3.252 kitap hediye ettiği bildirilmiştir. Büyük bir ihtimalle bu 1752 yılında katledilen Beşir Ağa'dır. I. Mahmud'un hatt-ı hümayunuyla katledilen Moralı Beşir Ağa'nın kitapları, ölümünden sonra müsadere edilmiştir.²³²

Yine ağalardan Arpa Emîni Ali Ağa'nın 1762 tarihli vakfiyesinden Tırnova'da bir kütüphânesi olduğunu, Sermîve-i hâssa Süleyman Ağa'nın Konya'nın Kireli kazasının Çavuş köyünde 1767-1768 tarihinde yaptırdığı medrese kütüphanesini, Tersâne-i âmire emîni Hacı Selim Ağa'nın, 1782 tarihli vakfiyesiyle Üsküdar'da kütüphane kurduğunu, Yusuf Ağa'nın 1795 yılında Konya'da bir kütüphane inşa ettirdiğini öğrenebiliyoruz. Tophane'de oturmakta olan Şeyh Hüseyin Efendi öldüğünde 236 cild kitabı Enderun-ı hâssa ağalarından Ahmed Ağa'nın eline geçmiş ve daha sonra vârislerinin açtığı dava neticesinde kitapları geri vermek zorunda kalmıştır (1781).²³³

Ağaların hanım sultanlara kitap temini noktasında da çok önemli bir rolleri bulunmaktaydı. Son dönem valide sultanlarından Bezmiâlem Valide Sultan'ın ardından kalan zengin kitap koleksiyonunun oluşmasında hizmetinde bulunan birçok ağanın ciddi katkısı olduğunu hakkında yapılan çalışmalardan anlıyoruz.²³⁴ Bir ağanın kaleme aldığı tezkireden Bezmiâlem Valide Sultan'ın özellikle kitap temini için kendisini görevlendirdiğini, bu ağanın ismi belirlenmiş kitapları satın almak için sahafları dolaştığını hatta bazı kitapları Valide Sultan almaması halinde kendisinin satın alacağını öğreniyoruz.²³⁵

Bezmiâlem Valide Sultan, hem mektep hem de kütüphane yaptırmış ve özenle oluşturduğu kitap koleksiyonunun büyük bir çoğunluğunu da bu kütüphaneye bağışlamış olmasıyla kitap ve kütüphane kültürüne katkı sağlamış önemli hanım

²³² Zeynep Aycibin, "Sultan I. Mahmud ve Darüssaâde Ağası Moralı Beşir Ağa", **Gölgelenen Sultan, Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754)**, haz.: Hatice Aynur, C. 1, Dergâh, İstanbul 2020, s. 73-89.

²³³ Erünsal, **a.g.e.**, 2015, s. 212, 221, 226, 234.

²³⁴ Arzu Tozduman Terzi, **Bezmiâlem Valide Sultan**, Timaş, İstanbul 2018, 383 s.

²³⁵ Arzu Tozduman Terzi, **a.g.e.**, s. 209.

sultanlardan biridir.²³⁶ Vakfettiği kitaplar bugün Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesinde bulunmaktadır. Toplam 439 adet kitap içeren koleksiyonda *Mushaf*, *Delail-i Şerif*, tefsir, hadis, fıkıh, akaid, siyer, tasavvuf, lügat, bilim eserleri, tarih, tıbb, nücûm, havass, nahiv kitapları, divanlar ve mecmualar bulunmaktadır. 439 eser dışında günümüzde Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi gibi kütüphanelerde de Bezmiâlem Valide Sultan'ın vakıf mührünü taşıyan başka kitaplar bulunmaktadır.²³⁷

²³⁶ Vakfiyesinde kütüphane için özel hafız-ı kütüplerin istihdam edilmesini sağlamış ve onlara maaş bağlamıştır. Kütüphanede hizmet verecek iki kütüphaneciden birincisinin aylık maaşı 200 kuruş ikincisinin ise 80 kuruştur.: Arzu Tozduman Terzi, **a.g.e.** , s. 212.

²³⁷ Arzu Tozduman Terzi, **a.g.e.** , s. 213-220.

1.1.3 Tekke

Osmanlı imparatorluğunda bilginin kurumsallaşmasında rol alan üçüncü önemli unsur tekke ve dergahlardır. Özellikle ilmiye sınıfının dışında kabul edilen bu sınıfın aslında almış olduğu eğitim alt yapısı bakımından medreseden bağımsız olarak düşünülmesi çok da mümkün değildir. İlk Osmanlı müderrisi Dâvûd Kayserî'nin bile tasavvufi bağlantıları dikkate alınırsa ve çok sayıda alimin ve şeyhülislamların bir kısmının tarikatla olan ilişkileri göz önünde bulundurulursa bu iki geleneği de kolayca birbirinden ayırt etmenin mümkün olmadığı görülür. Nitekim tekke kütüphane koleksiyonları bazı durumlarda tamamıyla medrese muhitinin eserleriyle ya aynıdır ya da büyük çoğunluğu benzer eserlerden oluşur.

Tekke mensuplarının doğrudan dergahlarda okuma yazma öğrenip eser ürettiğini düşünmek pek mümkün değildir. Çünkü düzenli bir eğitim sisteminin ve İslâmi bilimlerin eğitimi alınmadan bir okur yazarlığın gelişmesi oldukça güçtür. Buna rağmen tekke muhiti genellikle medresenin karşısında konumlandırılarak ondan bağımsız bir zihniyetin temsilcisi olarak kabul edilir. Halbuki mutasavvıfların veya tekke mensuplarının büyük bir kısmının XIII. asırda Mevlâna ve Sadreddin Konevi'den beri medrese geleneğine bağlı olarak ilmî ve kültürel bir kimlik kazandığını söyleyebiliriz.²³⁸

Tasavvuf kültürüne ait faaliyetler Anadolu topraklarında Osmanlılardan önce de vardı. Osmanlılar ise devletin kuruluşundan itibaren medrese muhiti ile tekke muhitinin yakınlaşmasını sağlamışlardır. İznik'te 1331 tarihinde kurulan ilk medresenin başına Dâvûd-i Kayserî gibi Muhyiddin İbni Arabî'nin görüşlerinin benimseyen bir müderris atanması bu tutuma örnektir. Aynı zamanda tasavvuf düşüncesinin Osmanlı medrese kültürü bünyesinde yer edinmesine de vesile olmuştur. Aynı şekilde ilk Osmanlı Şeyhülislamı aynı ekolün temsilcilerinden Molla Fenârî'dir. Osmanlıların bu tercihi toplumdaki alim tipinin mutasavvıf alim tipi ile bağdaşmasını sağlamıştır.²³⁹

²³⁸ Kutbüddin el-Ebherî'nin kurduğu Ebheriyye tarikatı XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde faaliyet göstermiştir. İbnü'l-Arabî'nin evlâtlığı Sadreddin Konevî'ye hilâfet verdi. Konevî'den sonra Ebheriyye silsilesi Molla Fenârî'nin babası Şeyh Hamza vasıtasıyla Molla Fenârî'ye ulaşmak suretiyle XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar'da üst düzeyde temsil edildi. Molla Fenârî de bu tarikattan ünlü hadis âlimi İbn Hacer el-Askalânî'ye hilâfet verdi.: Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 33, s. 541-548.

²³⁹ Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 33, s. 541-548.

Osmanlılar'dan önce Anadolu'da faaliyet gösteren tarikatların birçoğu devletin kuruluşundan sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı öncesi faal olan ve Osmanlıların bütün Anadolu ve Balkanlarda yaygınlaştırdığı Bektaşîlik, 1426'da II. Murad tarafından Edirne'de açılan mevlevîhâne ile Osmanlı topraklarına giren Mevlevîlik, Kutbüddin el-Ebherî'nin kurduğu Ebheriyye tarikatı, Hacı Bayrâm-ı Velî ile birlikte XV. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında ortaya çıkan Bayramiyye²⁴⁰, XIV. asrın ilk yıllarında bazı Anadolu şehirlerinde yayılan Irak kökenli Rifâiyye tarikatı²⁴¹, Anadolu'da İshâkiyye (Mürşidiyye) diye tanınan Ebû İshak Kâzerûnî'ye nisbet edilen İran kökenli Kâzerûniyye tarikatı, XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da Necmeddîn-i Dâye ile temsil edilen Orta Asya kaynaklı Kübreviyye tarikatı, Horasan kaynaklı Zeyniyye tarikatı²⁴² Osmanlı coğrafyasında yayılan tarikatlar olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu öncesi bu tarikatler içerisinde yetişmiş XIII. yüzyıl Anadolu'sunda faaliyet gösteren mutasavvıflar arasında Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Fahreddîn-i Irâkî, Müeyyidüddin Cendî, Saîdüddin Fergânî, Seyyid Burhâneddin Muhakkık-ı Tirmizî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Evhadüddîn-i Kirmânî, Necmeddîn-i Dâye, Hacı Bektâş-ı Velî, Yûnus Emre gibi isimler sayılabilir.²⁴³

Osmanlı topraklarına kuruluşunun ardından giren tarikatlar ise Ömer el-Halvetî tarafından XIV. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'da kurulan Halvetiyye²⁴⁴, Orta Asya kökenli Nakşibendiyye tarikatı²⁴⁵, XV. yüzyılın ilk yarısında Lârende'ye gelip

²⁴⁰ Akşemseddin ile Şemsiyye, Ömer Dede Sikkînî ile Melâmiyye, XVII. yüzyılın başlarından itibaren Aziz Mahmud Hüdâyî ile Celvetiyye, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Himmetiyye şubesinin piri Bolulu Şeyh Himmet Efendi kolları meydana gelmiştir. Bayramiyye'de Ömer Dede ile oluşan Melâmiyye kolu daha sonra bağımsız bir tarikat haline gelmiştir.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 33, s. 544.

²⁴¹ Antakyalı Şeyh Abdurrahman b. Muhammed el-Hanefî'den hilâfet alan Molla Fenârî tarafından temsil edildi, ardından tarikatta Fenâriyye diye bir kol meydana geldi.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 33, s. 544.

²⁴² Kuruluş öncesinde Anadolu'da faaliyet gösteren Sühreverdiyye tarikatı Kübreviyye gibi o dönemde yaygınlaşmadı; ancak Sühreverdiyye'nin bir kolu olan Zeyniyye tarikatı yaygınlaşmıştır.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 33, s. 542.

²⁴³ Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 33, s. 541-548

²⁴⁴ Halvetiyye'ye padişahlardan başka birçok üst düzey devlet adamı, ilmiye mensubu ve asker intisap ederek tarikat adına tekkeler kurup vakıflar tahsis etti.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 33, s. 544.

²⁴⁵ Nakşibendi Tarikatı Anadolu'ya, 1404-1405 yıllarında Amasya'da kurulan Mahmud Çelebi Tekkesi ile girmiştir. XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen Murad Buhârî ile tarikatın Müceddidiyye kolu

yerleşen Alâeddin Ali Semerkandî'ye nisbet edilen Semerkandiyye tarikatı, Bağdat kökenli Kâdiriyye tarikatı²⁴⁶, Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî tarafından XIII. yüzyılda kurulan Kuzey Afrika menşeli Şâzeliyye tarikatı, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Şam'da Sâdeddin el-Cibâvî tarafından kurulan Sa'diyye²⁴⁷ tarikatıdır.

Anadolu'da XIII. ve XIV. yüzyılda güçlü bir tarikat geleneğinin oluşmasına bağlı olarak tasavvuf alanında da yeni bir literatür oluşmaya başladı. Tarikat usûl ve adabının anlatıldığı eserlerden başlayarak çeşitli mutasavvıfların menakıplarına kadar ilk iki asırda önemli bir literatürün oluştuğu görülmektedir. XIII. yüzyıldaki tasavvuf literatürünün tam bir dökümü yapılmamış olmakla beraber XIV. yüzyılda Ramazan Şeşen, bu alanda otuzun üzerinde eser tespit etmektedir. Tasavvuf ve tekke muhitinin okuduğu eserler ise çok daha geniş bir literatürü kapsamaktadır.

XIV. yüzyıldan itibaren bütün Batı Anadolu şehirlerinde Mevlevîliğin etkisi ile yaygınlaşan en önemli eser Mevlanâ'nın *Mesnevî*'si olmuştur. Bu eserin yaygınlaşmasında Eflâkî'nin ve onu takip eden Mevlevî dervişlerinin Anadolu'daki faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. *Mesnevî*, öncelikle Anadolu'da kurulan tekkelerde okunmuş ve yaygın bir okuyucu kitlesi kazanmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında hızla yayılan Mevlevîlik bu tarikat çevresinde oluşan yazılı literatürün de yaygınlaşmasını sağlamıştır. *Mesnevî*, sadece tekkelerde okunmakla kalmamış cami derslerinin en önemli unsurlarından biri haline de gelmiştir. Daha evvel medreselerde okutulmayan *Mesnevî*, XVIII. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kendi adına tesis ettiği medresede ders olarak okutulmasıyla medrese dersleri arasına da girmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren tasavvufi muhitlerden topluma doğru geniş bir kitleyi etkisi altına alan *Mesnevî*, özellikle Kadirî ve Nakşî tekkelerinde de okunmaya başlanmıştır.²⁴⁸

Anadolu'da kısa sürede etkili bir konuma gelmiştir. Tarikatın Hâlidîyye koluna mensup şeyhler, II. Mahmud'un Bektaşî tekkelerini kapatmasından sonra şeriata bağlılıkları sebebiyle bu tekkelere yerleştirildi.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, s. 545.

²⁴⁶ Kâdiriyye, Osmanlı Devleti'ne XV. yüzyılda Eşrefoğlu Rûmî aracılığıyla gelmiştir. Rûmiyye kolundan İsmâil Rûmî'nin faaliyetleri sonucu Kâdiriyye XVII. yüzyıl başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Balkanlar'da yaygınlık kazanmıştır.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, s. 546.

²⁴⁷ Sa'diyye tarikatının İstanbul'a girişi XVIII. yüzyılın başlarında Vefâiyye ve Selâmiyye kollarıyla gerçekleşmiştir.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, s. 546.

²⁴⁸ Şeker, *a.g.e.*, s.85.

Mesnevî Farsça olması dolayısıyla genellikle bu dile hâkim kimseler tarafından tercüme edilerek okunmuştur çünkü XVIII. yüzyıla kadar *Mesnevî*'nin tam bir tercümesi yapılmamıştır. *Mesnevî*'den ilk kısmî tercümeler Gülşehrî tarafından yapılmıştır. Gülşehrî, *Feleknâme* ve *Manıku't-tayr*'ında *Mesnevî*'deki "Mumla Pervâne", "Tavukla Kaz Palazları" hikâyelerini tercüme ederek kullanmış, XV. yüzyılda Dede Ömer Rûşenî *Neynâme* adlı mesnevisinde eserin ilk on sekiz beytini nazmen tercüme edip kısmen şerhetmiştir. *Mesnevî*'nin ilk tam Türkçe manzum tercümesi XVIII. yüzyılda Süleyman Nahîfî tarafından yapılmıştır. Âmil Çelebioğlu bu çeviriyi sadeleştirerek metni ve *Mesnevî*'nin Bulak baskısının tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır (İstanbul 1967-1972).²⁴⁹

Özellikle II. Murad döneminde tasavvuf alanındaki gelişmeler *Gülşen-i Raz*, *Mirsadü'l-İbad*, *Faslü'l-Hitab*, *Tezkire-i Evliya* gibi tasavvuf klasiklerinin Türkçeye tercümesini sağladı. Ayrıca bir tasavvuf adab literatürü oluştu. Şeyh Eşref b. Ahmed'in bu alanda XV. yüzyılın başında yazılmış *Münacaatname*, *Fütüvvetname*, *İbretname*, *Mazeretnâme*, *Elestnâme*, *Hayretnâme* gibi mesnevileri bu edebiyat türünün örnekleri arasında yer alır.²⁵⁰

II. Murad döneminin tasavvuf eserleri arasında en önemli eserler Yazıcızâde kardeşler tarafından kaleme alınan eserlerdir. Her ikisi de Osmanlı toplumuna mal olmuş klasik eserlerin müellifi olarak tanınmışlardır. Yazıcızade Mehmet, Bayramiyye tarikatının kurucusu Hacı Bayram Veli'nin halifelerindendir. Malkara'ya bağlı Kadıköy'de doğmuş fakat hayatını Gelibolu'da geçirmiştir. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra İran ve Maveraünnehir'e giderek Haydar-ı Hafî ve Zeynelarap gibi isimlerden eğitim almış ve çok iyi bir Arapça tahsili yapmıştır. Yazıcızade Mehmet'in *Muhammediye* adlı eserinde edebiyatımızda tasavvuf alanının ilk büyük temsilcisi olan Aşıkpaşa'dan etkiler görülür.²⁵¹

²⁴⁹ Semih Ceyhan, "Mesnevî", *DİA*, Ankara 2004, C.29, s.330.

²⁵⁰ Fuat Köprülü, "Tükler: Türk Edebiyatı", *İA*, C. 12/2, s. 542.

²⁵¹ Haşim Şahin, *Dervişler ve Sufi Çevreler Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 126-127. Fatih sultan Mehmet devrinin önemli sadrazamlarından Mahmut Paşa ile yakın ilişki içinde olan ve onu *Muhammediye* adlı eserinde öven Mehmet hem II. Murad hem de Fatih döneminde saray ve çevresinde de itibar gören bir isimdir. 1451 yılında vefat eden ve Gelibolu'da defnedilen Mehmet, deniz savaşlarına katılmış ve Gelibolulu Mustafa Ali tarafından gaza ve cihada büyük önem veren bir şahıs olarak nitelendirilmiştir. Sultan II. Murad'ın yakın adamları arasında yer alan ve Gelibolu'da subaşılık yaptığı bilinen Ahmedî Has hakkında da övücü ifadeler kullanmış onu gazilerin sultanı olarak nitelendirmiştir.

XV. yüzyıl mutasavvıflarından Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Gelibolu'daki türbesinde bulunan kütüphâne, türbe kütüphânelerinin ilki sayılabilir. Kütüphânenin koleksiyonu ile ilgili olarak tek bildiğimiz şey Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin eserlerinin de burada saklandığıdır.²⁵²

Tekkeler Osmanlı toplumunda bazı eserlerin yaygınlaştırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Muhtelif tarikatlara mensup ve özellikle de Mevlevî ve Bektaşîler arasında adeta mukaddes bir kitap gibi okunan ve tekkeler sayesinde geniş halk kitlelerine ulaşan *Hadikatü's-Süeda* bu eserlerin önemli örneklerinden biridir. Eser, XIV. asrın başlarından itibaren okunan ve Anadolu sünni türkleri arasında yaygın olan *Maktel-i Hüseyin* türü manzum eserlerin edebi bakımdan çok daha güçlü bir örneği olarak Anadolu'da yörükler arasında bile yaygınlaşmıştır.²⁵³

XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlılar'da tasavvuf çevrelerinde genellikle vahdet-i vücûd görüşü benimsemiş ve Osmanlıda ilk tasavvuf kitapları vahdet-i vücud meselesini ele alan bir muhteva çerçevesinde şekillenmiştir. Vahdet-i vücûd görüşü başta İmam Gazzâlî olmak üzere İbni Arabî gibi birçok mutasavvıf tarafından benimsenen bir görüştür. Bu görüş öncelikle İbni Arabî'nin talebeleri Sadreddin Konevî, Afîfüddin et-Tilimsânî ve İbn Sevdekîn gibi sûfiler tarafından benimsenmiş ve daha sonra Fahreddîn-i Irâkî, Saîdüddin el-Fergânî, Müeyyidüddin Cendî, Abdürrezzâk el-Kâşânî, Dâvûd-i Kayserî tarafından daha sistematik hale getirilmeye çalışılmıştır.²⁵⁴

Osmanlı muhitinde medrese tekke arasındaki görüş ayrılıklarının da çeşitli eserlerin kaleme alınması sonucunu doğurduğunu görüyoruz. İbni Arabî'nin *Fusûsü'l-*

²⁵² 1124/1712 yılında Manisa kadılığına tayin edilen Telhîsî-zâde Mustafa Efendi'nin *Cerîde'sine* düştüğü bir nottan öğrendiğimize göre, Telhîsîzâde Gelibolu'dan geçerken bu türbeye uğramış ve burada müellif nüshası olan *Muhammediye*'yi görmüştür: *Ramazan başı Pazar 1124 "... Gelibolu önüne lenger-endâz olup ol anda taşra hurûc ve Yazıcı Efendi hazretleri türbe-i şerîfelerine varılıp merkad-i münevverlerinde ba'de'd-du'a nüsha-i musannifki meşhûr-ı âlemdür li'llahi'l-hamd ziyaretleri müyesser olunup.*" Erünsal, a.g.e., 2020, s. 123.

²⁵³ Zeynep Atbaş, "Mevlevî Dergahlarında Hazırlanmış Konya Mevlâna Müzesindeki Minyatürlü *Hadikatü's-Süeda* Yazmaları", *Mevlana Ocağı*, Konya, 2007, s. 305-320.; Halk Bilgisi Haberleri, S.83, 1934.

²⁵⁴ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, İstanbul 2011, C. 40, s.119-126.: Bu anlayış Osmanlılar'a Sadreddin Konevî, Cendî, Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî gibi isimler aracılığıyla taşınmış ve İbni Arabî'nin "Şeyh-i Ekber" unvanı dolayısıyla Ekberîye diye anılmıştır. Özellikle İbni Arabî'nin bütün düşünce dünyasının bir temsili sayılan *Fusûsü'l-hikem*'in medrese ve tekke çevrelerinde okutulması ve üzerine şerhler yazılması, ilk müderris olarak Dâvûd Kayserî'nin de tayiniyle öğretim kurumlarında resmi olarak temsil edilmiştir. Osmanlı medrese geleneğinin kurucusu olan Dâvûd Kayserî, ilk tasavvuf metinlerinin de yazarıdır ve bu eserlerinde vahdet-i vücud anlayışı tartışılmıştır.

hikem adlı eserinde kaleme aldığı bazı görüşlerin medrese ile mutasavvıf çevreleri arasında fikir ayrılıklarına sebep olduğu görülür. İbni Arabî'nin bu tartışmalı görüşlerini medrese muhiti eleştirmiş, mutasavvıflar da bu görüşleri savunan risâleler yazmışlardır. Örneğin Akşemseddin'in *Risâletü'n-Nûriyye* adlı eseri bu tenkitlere cevap niteliğinde bir eserdir. Yine Kutbüddinzâde İznîkî, İbni Arabî'nin Firavun'un imanı ile ilgili görüşlerini savunduğu için ciddi tartışmalar yaşanmış hatta bu tartışma sebebiyle doğabilecek kargaşa başta Sadrazam Mahmud Paşa olmak üzere birçok âlim ve şeyhin çabasıyla engellenmiştir. Yavuz Sultan Selim, Mısır seferi dönüşü İbni Arabî'nin Şam'daki kabrinin bularak bir türbe ve yanına da bir cami ile tekke yaptırmıştır. Yavuz aynı zamanda Molla Câmi'nin talebelerinden Şeyh Muhammed b. Hamîdüddin el-Mekkî'ye Arabî'nin görüşleriyle ilgili bir kitap hazırlatmıştır.²⁵⁵

Tekke muhitinde yetişen mutasavvıflar yalnızca tasavvufa dair eserler değil, bunun yanı sıra tefsir, hadis, kelam, fıkıh, akaid gibi dallarda telif, tercüme ve şerh gibi eserler de kaleme almışlardır. Medrese ve tekke eğitimine birlikte vâkıf olan âlimlerin düşünce yapısı kaleme aldıkları eserlere de yansımış ve Osmanlı sultanları tarafından da bu faaliyetleri takip edilmiştir. Fâtih Sultan Mehmed'in Molla Câmi'ye, felsefecilerin, kelâmcıların ve sûfilerin görüşlerini birlikte ele alan bir risâle yazdırması bu tür çabaların göstergesi olarak değerlendirilebilir. İlerleyen dönemlerde tekke ve dergâh mensuplarının kendilerini tıp, astronomi, mûsiki, bestekârlık, hattatlık, nakkaşlık, çiçekçilik gibi ilim, sanat ve meslek dallarında geliştirmeleri sonucunda bazı tekkeler kısmen güzel sanatlar akademisi ve şifâhâne gibi çalışan kurumlar haline gelmiştir.²⁵⁶ Okuma-yazmaya ve sanata ilgi duyanlar istedikleri şekilde tekkeleri ve kütüphanelerini kullanabilir, dergâhlarda yapılan derslere devam

²⁵⁵ Sonraki yıllarda Sinoplu Abdülbârî b. Turhan, İbrâhim b. Muhammed Halebî, Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi, Kadızâde Mehmed Efendi gibi âlimler İbni Arabî'nin görüşlerine karşı çıkmaya devam ettilerse de, Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, Sofyalı Bâlî Efendi, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Abdullah Bosnevî, İbrâhim Kûrânî, Abdülganî en-Nablusî, Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi gibi bir çok mutasavvıf-alim de görüşlerini savunan eserler kaleme almışlardır.; Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, s. 546.

²⁵⁶ Reşat Öngören, "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatlar", *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, s. 541-548

edebilir, ayrıca bu medreselerde okunan edebiyat metinlerini dinleyebilirlerdi.²⁵⁷ Bu dinleyiciler arasında erkeklerin yanı sıra kadınlar da bulunurdu.²⁵⁸

Tekkelerin ve özellikle de “âsitane” olarak nitelendirilen büyük tekkelerin birer kütüphanesi bulunmakta, dergahlarda bulunan bu kütüphanelerden insanların yararlanması ve böylece yazılı kültürle irtibatları sağlanmaktaydı.²⁵⁹ Tekke, dergâh ve zaviyelerde bulunan kütüphaneler, vakfedilen kitaplar hiç şüphesiz bilginin toplum ile irtibatını sağlayan en önemli araçlardan biriydi. Bu bağlamda İsmail Erünsal’ın tespit ettiği tekke, dergâh ve zaviye kütüphaneleri XV. yüzyıldan itibaren bu kurumlar çevresinde gelişen kitap kültürünün tarihi, coğrafi gelişimini görmeye imkân sağlamaktadır.

Tekke kütüphaneleri daha çok büyük şehirlerde vücut bulmuş olan şeyh, derviş ve diğer tarikat mensuplarının bağışlarından oluşuyordu. Bunun hiç kuşkusuz en ünlü örneği Mevlevîliğin Konya’daki âsitanesinin günümüze kadar ulaşmış olan kütüphanesidir.²⁶⁰ 1601-1602 yıllarına ait bir muhasebe bilançosundan Konya Mevlevihanesi Kütüphanesi’nin faal olduğu anlaşılmaktadır.²⁶¹ Fakat kütüphanenin kuruluş tarihi tespit edilememiştir.²⁶²

Osmanlı öncesinde Anadolu’da kurulduğunu bildiğimiz ilk dergâh kütüphanesi de yine Konya’da kurulmuştur. Sadreddin Konevî Dergâhı’ndaki kütüphanede yer alan 1483 tarihli katalogda bazı kitapların müellif hattı olduğu belirtilmiş, bazılarında da müellif adları yazılmıştır.²⁶³ Bu kütüphanenin koleksiyonu Osmanlı döneminde yapılan bağışlarla zenginleşmiştir. Kösec Ahmed Dede’nin yüz civarındaki kitabını 1074/1664 tarihinde önce kendisine ve neslinden gelenlere, neslinin yok olmasından sonra da Konya’daki Sadreddin Konevî medresesine vakfettiğini öğreniyoruz.²⁶⁴

²⁵⁷ Hasan Basri Öcalan, “Bursa Dergah Kütüphaneleri”, **Gümüşluden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa**, İstanbul 2003, s.75.

²⁵⁸ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültür ve Gündelik Yaşamı**, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.201.

²⁵⁹ Öcalan, **a.g.m.**, s. 75.

²⁶⁰ Faroqhi, **a.g.e.** s. 204; Hasan Basri Öcalan, “Kitaplar ve Dergahlar”, **Bursa’da Dinî Kültür**, ed. Mustafa Kara, Bursa 2011, s. 301.

²⁶¹ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, Timaş, 2020, s.199

²⁶² Yusuf Küçükdağ, “Kilis Mevlevihanesi Vakıfları ve Vakfiyeleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, cilt 24, 2004, 257-287.

²⁶³ İsmail E. Erünsal, “Katalog”, **DİA**, 2022, C. 25, s. 25.

²⁶⁴ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s. 202.

Osmanlı coğrafyasında Mevlevîler kitap kültürü bakımından en dikkate değer gruplardan biridir. *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân* adlı eser de bu kültür içerisinde mutasavvıfların ürettiği en önemli eserlerdendir. Sakıp Dede bu eserinde Mevlevîlik tarihini üç cilt halinde kaleme almıştır.²⁶⁵ İçerisinde şifahî kültüre dayalı bilgiler olması ve dil bakımından ağıdalı bir dile sahip olmasına rağmen hala Mevlevî kültürünün en önemli eserlerinden biridir.

Konya'da Mevlevîlere ait ilk hususi koleksiyonlardan birinin ihtiva ettiği kitapları, bu kitapların vakfedilmesi sayesinde öğrenebiliyoruz.²⁶⁶ Mahmud Dede tamamı Mevlevî tarikatına ait kitaplarını zaviyenin bahçesinde bulunan bir evde, özel sandıklar içerisinde muhafaza edilmek üzere vakfetmiştir. Kitaplar arasında 3 adet *Mushaf*, Mevlâna Celaleddin'in *Mesnevi*'sinin tamamı, Mevlâna Celaleddin'in *Mesnevi*'sinden 2 cilt, *Sultan Veled Mesnevisi* 3 cilt ve *Fîhi Mâfîh*, *Kitab-ı Cevâmî 'u'l-Fevâ'id*, *Müşkilât-ı Mesnevi*'den 1 cüz, *Kur'an-ı Kerim*'den 1 cüz, *Aşık Paşa Divanı*, *Mevlâna Celaleddîn Menâkıbnâmesi* gibi kitaplar bulunmaktadır.²⁶⁷

Mevlevîler Osmanlı coğrafyasının çok farklı şehirlerinde XVI. yüzyıl ve sonrasında kütüphaneler kurmaya devam etmiştir. Mesela Ahmed el-Karî de Halep'te yaptırdığı tekkede bir kütüphâne kurduğu gibi Halep Mevlevîhanesine de yine bir miktar kitap vakfetmiştir. XVII. yy.'da kurulan tekke kütüphanelerine baktığımızda Mustafa Dede'nin 1010/1601-1602 tarihinde tanzim ettirdiği vakfiyesiyle Midilli'deki zaviyesinde bir kütüphane kurduğu görülmektedir. Malkoç Mehmed Efendi b. İskender Ağa, 1017/1608 tarihli vakfiyesiyle Yenikapı Mevlevîhanesi'ne bazı tasavvufî eserler vakfetmişti. Erzincan kalesindeki Mevlevî tekkesinde de bir kütüphâne mevcuttu. Kilis Mevlevîhanesinde es-Seyyid Ahmed Sabuhi Dede, 23 Safer 1317 (2 Temmuz 1899) tarihli vakfiyesi ile bir kütüphane kurmuş ve 230 cilt kitabını buraya vakfetmişti.²⁶⁸

²⁶⁵ Sakıp Dede bu eserin ilk cildinde kendi zamanına kadar olan Konya Mevlevî Âsitânesi'nde postnişin olan çelebilerin biyografilerine yer vermiş, ikinci cildi çeşitli mevlevîhânelerde şeyhlik yapanlara ayırmış, üçüncü ciltte ise 78 ünlü Mevlevî biyografisi yer almıştır.; Ahmet Arı, "Sakıp Dede", *DİA*, İstanbul 2009, C. 36, s. 4-5.

²⁶⁶ Yusuf Küçükdağ, "Mahmud Dede Zaviyesi", *Vakıflar Dergisi*, XXIT., (Ankara), 1991, s. 83-90.

²⁶⁷ Küçükdağ, *a.g.m.*, s.85.; Erünsal, *a.g.e.*, 2020, s.171.

²⁶⁸ Küçükdağ, *a.g.m.*, *Osmanlı Araştırmaları*, 271.; Erünsal, *a.g.e.*, 2020, s. 171-194.

İstanbul'un fethinden sonra kurulan ilk kütüphane de bir tekke kütüphanesidir. Fetih'ten bir yıl sonra 1454 yılında Visâlî adıyla tanınan Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylânî İstanbul surdibindeki (At İskeleyi) zaviyesinde küçük bir koleksiyona sahip kütüphanesini kurmuştur. Daha sonra Fâtih devri müderris ve şeyhlerinden Mesud Halife, 885/1480-1 tarihinde Edirne'de bir tekke kütüphanesi kurmuş fakat zaman geçtikçe kitaplar iyi korunamamış ve geriye sadece 19 kitap kalmıştır. Bu 19 kitabın 3'ü tasavvufî, diğerleri ise İslâmî ilimlerle ilgili eserlerdir.²⁶⁹

Fâtih devri alimlerinden Şeyh Vefâ adıyla meşhur Muslihiddin Mustafa için Fatih tarafından yaptırılan külliye'nin zaviyesinde bir kütüphane bulunduğu *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ndeki bir vakıf kaydı vesilesiyle anlaşılmaktadır. 919 Receb/1513 Eylül tarihindeki kayda göre zâviyede cildli ve cildsiz kitaplar bulunmakta olup bu kitaplar bizzat Şeyh Vefa tarafından vakfedilmiştir. Ayrıca çeşitli ilim dallarındaki kitapların sayısı verilmiş ve bu kitapların adları Rumeli kazaskerinin onayladığı bir deftere yazılmıştır. Şeyh Vefâ Efendi'nin Vefa'daki zâviyesindeki kitapları vakfiyelerine tek tek adlarıyla yazılmayıp konu başlıklarına göre tasnif edilmiş ve her konuda kaç kitap bulunduğu belirtilmiştir.²⁷⁰

Fatih devri şairlerinden Kemal Reis'in gazaları hakkında 10.000 beyitlik bir mesnevisi olan Sinoplu Safaî'nin Galata'daki tekkesi bu muhitin en ilginç örneklerinden biridir. Onun tekkesi gemiciler ve şairlerin devam ettiği bir mekân olarak dikkati çeker. Denizcilik ve haritacılık konusunda yetkin olan şair Safaî II. Bayezid adına bir de divan kaleme almıştır.²⁷¹

II. Bayezid döneminde Noktacızâde adıyla meşhur Şeyh Mehmed b. Yusuf'un Edirne'de, 897/1491-1492 yılında kurduğu kütüphane Edirne'nin ilk tekke kütüphanesi olması ve 37 eserlik koleksiyonu ile dikkati çekmektedir. Eserlerin büyük kısmı tasavvufî konular içermektedir.²⁷²

²⁶⁹ Erünsal, a.g.e., 2020, s. 132,136.

²⁷⁰ İsmail E Erünsal, "Katalog", *DİA*, 2022, C. 25, s.25.; Mehmet Canatar, "İstanbul Bilgi Hazineleleri Medreseler ve Kütüphaneleri" *Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2010, s. 49-66.

²⁷¹ Fuat Köprülü, "Tükler: Türk Edebiyatı", *İA*, C. 12/2, s. 530-565.

²⁷² Erünsal, a.g.e., 2020, s. 155.

Anadolu’da bir tasavvuf geleneğine bağı kitap koleksiyonlarının 15. Yy’dan itibaren başta Bursa olmak üzere, teşekkül etmeye başladığı görülmektedir. Mutasavvıf şair Lâmi Çelebi’nin (ö.1532) günümüze ulaşabilmiş en erken tarihli tereke kayıtlarından olup 126 kitaplık dikkate değer bir koleksiyon teşkil etmektedir. Bu belge İsmail Erünsal tarafından neşredilmiştir.²⁷³ Yine Bursa’da 980/1572 tarihli vakfiyesiyle Şeyh Mehmed Çelebi b. Şeyh Yakup Şeyh İlâhî zaviyesine kitap bağışlamıştır.²⁷⁴

Nakşibendi tarikatının İstanbul’daki ilk tekkesi olan Emir Buhârî Tekkesi’ne Şeyhzâde lakabıyla tanınan Şeyh Muhyiddin b. Mustafa 39 adet kitabını 938/1531 tarihli vakfiyesiyle bağışlamıştır. Bu kitaplardan 16’sı kendi telif ettiği eserlerden oluşmaktadır. Nakşi tarikatına mensup önemli isimlerden Şeyh Murad en-Nakşibendî (ö.1132/1720) XVIII. yüzyılın ilk yarısında Şam’daki medresesinde bir kütüphane kurduğu bilinmektedir. Şeyh- Murad da Eyüp Nişancı’sındaki tekkesinde kütüphane tesis edenlerdendir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Murat Molla, Çarşamba semtinde Nakşibendî tekkesinde kütüphane kurmuştur. Tarikatların merkez tekkelerinde de kütüphanelerin kurulması bir gelenek halini almıştı. Şabaniye tarikatının merkez tekkesi olan Kastamonu’daki Şaban-ı Veli dergâhında da 1611 tarihinde kurulmuş bir kütüphane mevcuttur. Tophane’de Kadirî tekkesinde Şeyh Şerif Ahmed tarafından 1201/1787 tarihinde küçük bir kütüphane kurulmuştur. Bu kütüphanedeki eserlerin hemen hemen hepsi Türkçe tasavvuf ve edebiyata dairdir. Muhsinzâde Mehmed Paşa da (ö. 1774) Cerrahiliğin merkez tekkesi olan İstanbul Karagümrük’teki Şeyh Nureddin Cerrâhî zaviyesinde bir kütüphane kurmuştu.²⁷⁵

1.1.3.1. Üsküdar Tekkeleri ve Kitap Kültürü

Üsküdar’da bilginin toplumsallaşmasında ve kültürel yapının gelişiminde tekkeler bünyesinde kurulan kütüphanelerin ve buralarda sürdürülen eğitim faaliyetlerinin oldukça önemli rolleri bulunmaktadır. XVIII. yüzyıla gelene kadar Üsküdar’da 21 tekke kurulmuştu. Bu yüzyılda yeni tesis edilen 23 tekke ile beraber

²⁷³ İsmail E. Erünsal, “Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lami’i Çelebi’nin Terekesi”, **Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları**, XIV. cilt [Fahir İz Armağanı I = Fahir İz Festschrift I], Cambridge, 1990, s.179-194.

²⁷⁴ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s. 184.

²⁷⁵ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s. 171, 191, 218, 240, 279, 286-287.

XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde tekke sayısı 44'e yükselmiştir. Üsküdar'da yüzyıllar boyunca tespit edilen tekke sayısı 58 olup bunlardan 14'ü bugün mevcuttur.²⁷⁶

Tarikatı Adı	Sayısı
Celveti	15
Rıfai	5
Sümbüli	1
Bedevisi	1
Mevlevi	1
Bayrami	2
Cerrahşi	2
Şabanî	7
Kadiri	6
Sadi	3
Bektaşî	5
Nakşî	5
Halveti	1
Belirsiz	2

Tablo 1.13: Üsküdar Tekkelerinin Tarikatlere Göre Dağılımı

Üsküdar tekke muhiti özellikle XVII. yüzyıldan itibaren büyük bir gelişme göstermiş ve Celvetî tarikatı etrafında bir kültür muhiti oluşmuştur. Celvetî tarikatına mensup 15 tekkenin bulunduğu Üsküdar'da en önemli kütüphane Aziz Mahmud Hüdayî tarafından kurulmuştur. Dönemin önde gelen şeyhlerinden Aziz Mahmud Hüdayî, 1014/1606 tarihli vakfiyesiyle Üsküdar'da yaptırdığı câmiine yüz civarında eser vakfetmiştir. Yine Celvetî şeyhlerinden Mehmed Hasib Efendi, 1208/1793-1794 tarihinde Üsküdar'da yaptırdığı tekkesinde bir kütüphane kurmuş ve 1210/1795 tarihinde 74 adet kitap vakfetmiştir. Bu kitapların hemen hepsi tasavvufa dâir eserlerdir.²⁷⁷ Bu tarihten bir sene sonra vefat eden Mehmet Hasip Efendi'nin terekesi 1795 yılında Üsküdar sicillerine kaydedilmiştir.²⁷⁸ Hasib Efendi'nin terekesinde 128 adet kitap olup, bu kitapların çoğu medrese ve tasavvufa dair kitaplardır. Lügat, tıp, biyografî, tarih ve halk kitapları da koleksiyonu içerisinde yer almaktadır. Hasib

²⁷⁶ Mehmet Mermi Haskan, **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar**, cilt 1, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, s. 395.

²⁷⁷ Erünsal, **a.g.e.**, 2020, s. 199, 311.

²⁷⁸ ÜŞŞ. No:539/v83b.

Efendi'nin vefatından bir sene önce yaptırdığı tekkesine bağışladığı kitaplarla birlikte sahip olduğu kitapların sayısı 202'ye çıkmaktadır.

Cemal Ağırman, “Tarih ve Tabakat Kitaplarında Üsküdârî Nisbesi ile Anılıp Adından Söz Ettiren Üsküdarlı Bilginler” başlıklı makalesinde Üsküdarlı 87 şahsın biyografilerini eser verdikleri alanlara göre tasnif ederek incelemiştir. Tefsir ve hadis alanında 6, fıkıh alanında 4, kelam alanında 2, mantık 1, astronomi 1, tarih 4, coğrafya 2, edebiyat 2, dil – filoloji 4, tasavvuf 8, musiki 3, şiir alanında 19 ismi incelemiş ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. Bunlar dışında şeyhülislam, sadrazam, vezir, kadı ve müderrislik gibi görevlerde bulunan Üsküdarlıları da listelemiştir.²⁷⁹

Üsküdar muhitinde tekkelerden ve özellikle de Celvetî tekkelerinden yetişmiş çok sayıda alim – mutasavvıf bulunmaktadır. Mehmet Emin Üsküdârî (ö.1736), Aziz Mahmud Hüdayî'nin torunu Seyyid Abdülhay Efendi'nin oğlu olup Arap dili ve edebiyatı, tefsir, fıkıh, kelam, akaid, mantık gibi alanlarda 75 kadar eser vermiştir. Yakup Afvi b. Fenâî Mustafa, Celvetiye tarikatının önde gelen şeyhlerinden Fenâî Mustafa Efendi'nin oğlu olup Celvetî muhitinde yetişmiş ve 1736 yılında vefat etmişti. Üsküdar'da kürsü şeyhliği yapan Yakup Afvi'nin 9 eseri tespit edilmiştir. Bunlar, hadis, tefsir, tasavvuf ve ahlak alanlarına ait eserlerdir. Mehmed Talip b. Mustafa (ö.1685) Celvetî şeyhlerinden olup *Mecâlis* isminde bir mecmuası, mufasssal bir *Tabir-nâme*'si, *Dîvân-ı İlâhiyyâtı*, *Gülşen-i Esrar* ve *Kaside-i Bür'e Şerhi* olan önemli bir alim ve mutasavvıftır. Üsküdar Celvetî muhitinin yetiştirdiği çok sayıda alim mutasavvıf olmakla beraber eser telif etmiş olanlar arasında önde gelen isimler bunlardır. Haşim Baba (ö.1782) Yusuf Nizâmeddin Efendi'nin oğlu olup Celvetiye tarikatının Haşimiye kolunun kurucusudur. *Vâridât*, *Anka-yı Meşrik*, *Devriye-i Ferişyye* ve *Divân* adlı eserlerin yazarıdır.²⁸⁰

Hıfzı Muhammed el-Üsküdârî, hadisçi ve mutasavvıf bir alim olup iki eser sahibidir. Şeyh Mehmed Üsküdârî (ö.1730), Üsküdarlı Şeyh Esad Efendi'nin oğlu olup Medine'de müftülük yapmış ve fıkıh ile ilgili bir eser de kaleme almıştı. Üsküdarlı olan Veffâk Mehmed Efendi de (ö.1618) âlim ve mutasavvıf olup astronomi alanında eserler vermiştir. Razi Mehmed Efendi (ö.1706) mutasavvıf ve müderris olarak

²⁷⁹ Cemal Ağırman, “Tarih ve Tabakat Kitaplarında Üsküdârî Nisbesi ile Anılıp Adından Söz Ettiren Üsküdarlı Bilginler” *Üsküdar Sempozyumu II 12-13 Mart 2004 Bildiriler*, C.2, s. 485-512.

²⁸⁰ Ağırman, *a.g.m.*, s.486-490, 505.

görevlerde bulunmuş ve çeşitli eserler kaleme almıştır. Mevlevî tarikatı mensuplarından Hasib Üsküdârî lakabıyla tanınan Ahmed Hasib Efendi tarih ve tasavvuf alanlarında 5 eser yazmıştı. Yine nakşî tarikatı mensuplarından Üsküdarlı İsamüddin Efendi (ö.1789) 15'in üzerinde eser kaleme almıştı. Salim Süleyman Bey (ö.1893) bir divanın yazarıdır ve mevlevî tarikatı müntesiplerindendir. Şeyh Nasuhi Mehmed Efendi (ö.1718) Halvetiye'ye mensup olup bu tarikatın ileri gelenlerinden bir isimdir. 7 kadar eser yazmıştır. Raufî Seyyid Ahmed de Halvetiye tarikatına mensup bir şeyh olup (ö.1750) *Kurretü'l-Uyûn* adlı Türkçe risale ile bir divan kaleme almıştır. *Şerh-i Kaside-i Banet Suad* adlı şerh ile Arapça *Mecâlis* isimli bir eserin de yazarıdır.²⁸¹

Aşkî Üsküdârî (ö.1576) asıl adı İlyas Çelebi olup babası gibi yeniçeri ocağına mensuptu. Ulûfesi kesilince bir tekkeye kapanarak derviş olmuştu. Daha sonra Kanuni'ye sunduğu şiirler dolayısıyla kendisine bir maaş bağlanmış ve Aşkî'de Üsküdar'da bir yalı satın alarak bu yalıyı bilgin, sanatkâr ve şeyhlerin toplandığı bir mahfil haline getirmiştir. Bektâşî ve Bayramî ve daha sonra da Mevlevî olduğu söylenen Aşkî, şiirlerini bir divan halinde toplamıştır.²⁸²

Tekkelerde kurulan kütüphanelerin dışında tekke şeyhlerinin de kitap bağışlarıyla Üsküdar'ın kültürüne katkı sağladıkları görülmektedir. Üsküdar tarihinde önemli bir isim olan ve Kemankuş Emir Hoca adıyla meşhur Şeyh Abdulkadir Efendi 1143/1730 tarihli vakfiyesi ile Üsküdar'daki Atik Valide Câmii'ne kitaplar vakfetmiştir. Şeyh Halil Efendi'de tekkedeki kütüphanelere kitap bağışlayan isimlerden biridir. 1840 yılında Üsküdar'da Bayramî tekkelerinden Divitçiler'deki Salı Tekkesi'ne kitaplarını bağışlamıştır. Selim Sırrı Efendi el-Kırımî, 1624 yılında 30 adet kitabını İsmail Ağa zaviyesine vakfetmişti. Tokadi Şeyh Mahmud Efendi, Halil Paşa Türbesi'ne 1646'da 53 kitabını vakfetmişti.²⁸³

Kitap bağışlayanlardan biri de Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'dir. 1731'de Üsküdar Sultantepe'de camiinin mihrap duvarının arkasında bağımsız olarak inşa ettirdiği binayı müstakil bir kütüphane binası olarak kullanmış ve kitaplar bağışlamıştır. Dahiliye Nazırı Mehmed Said Pertev Paşa, Üsküdar Çiçekçi'de Şeyhî

²⁸¹ Ağırman, **a.g.m.**, s.486-490.

²⁸² Ağırman, **a.g.m.**, s. 504.

²⁸³ Erünsal, **a.g.e.** 2020, s. 194-196, 240, 348.

Ali Behçet Efendi'nin mezarının bulunduğu Selimiye Nakşibendî Dergahı'nda derviş hücrelerinin yanı sıra müstakıl bir bina olarak kütüphane de yaptırmıştır. 1836 tarihli vakfiyesine göre de bu kütüphanede zengin bir koleksiyon tesis etmiş ve tekke mensupları arasından seçilmesini şart koştuğu yüksek maaşlı iki hafız-ı kütüp görevlendirmiştir.²⁸⁴

Yüzyıl	Tekke sayısı
15	2
16	4
17	13
18	23
19	11
Toplam	58
Mevcut olan	14

Tablo 1.14: Üsküdar Tekkelerinin Yüzyıllara Göre Dağılımı

Sıra No	Tekke adı	Kuruluş Tarihi	Tarikatı
1	İvaz Baba	Fetihten önce	Bektaşî
2	Küçük Çamlıca	Fetihten hemen sonra	Bektaşî
3	Atık Valide / Karabaş-ı Veli	991 / 1583	Şabanî
4	Hüdayî Aziz Mahmud Efendi	1004 / 1595-96	Celvetî
5	Musalla Tekkesi	1004 / 1595-96	Celvetî
6	Ayşe Sultan	1007 / 1598	Celvetî
7	Gizlice Baba	1009 / 1600	Celvetî
8	Hafız Efendi / Menzilhâne	1010 / 1601	Rıfâî
9	Mihrimah Sultan	1020 / 1611	Celvetî
10	Muhyî Efendi / Himmet Baba	1025 / 1616	Bayramî
11	Kapıcı / Bacılar	1026 / 1617	Celvetî
12	Nalçacı Halil	1035 / 1625	Şabanî
13	Çamlıcalı Mehmed Efendi / Çınarlı	1045 / 1635	Şabanî
14	Devatîzâde Mustafa Efendi	1061 / 1651	Celvetî
15	Kavsara Mustafa Efendi	1066 / 1655	Sa'diyye
16	Acıbadem	1088 / 1677	Celvetî
17	Selâmi Ali Efendi	1088 / 1677	Celvetî
18	Nasuhî Mehmed Efendi	1095 / 1684	Şabanî
19	Özbekler Bülbulderesi	1105 / 1693	Nakşibendî
20	Saçlı Hüseyin Efendi	1110 / 1698	Sünbülî
21	Hallaç Baba / Gani Efendi	1115 / 1703	Sa'diyye
22	Malatyalı İsmail Ağa	1118 / 1707	Sa'diyye

²⁸⁴ Erünsal, a.g.e. 2020, s. 261, 324.

23	Tembel Hacı Mehmet Efendi	1122 / 1710	Celvetî
24	Fenâyî Ali Efendi	1126 / 1714	Celvetî
25	Ümmî Ahmet Efendi	1133 / 1720	Şabanî
26	Atpazarı Osman Efendi	1133 / 1720	Celvetî
27	İbrahim Ağa	1133 / 1720	*
28	Sadık Efendi / Alaca Minare	1143 / 1730	Nakşibendî
29	Bandırmalı	1145 / 1732	Celvetî / daha sonra Bektaşî
30	Hindîler	1150 / 1737	Kadirî
31	Halim Gülüm Efendi	1164 / 1750	Kadirî
32	Özbekler Sultantepeci	1166 / 1752	Nakşibendî
33	Emek Yemez	1175 / 1761	Bayramî
34	Mustafa Efendi	1180 / 1766	*
35	Balaban	1184 / 1770	Cerrahî
36	Şeyh Hafız	1185 / 1771	Halvetî
37	Cedid Hacı Dede	1190 / 1776	*
38	Kartal Ahmet Efendi	1190 / 1776	Kadirî
39	Hasib Efendi	1190 / 1776	Bedevî
40	Feyzullah Efendi	1190 / 1776	Şabanî
41	Üsküdar Mevlevîhanesi	1205 / 1790	Mevlevî
42	Afgan	1207 / 1792	Kadirî
43	Tahir Baba	1209 / 1794	Bektâşî
44	Musa / Selim Baba	1215 / 1800	*
45	Küçük Selimiye	1217 / 1802	Nakşibendî
46	Arif Efendi	1220 / 1805	Cerrahî
47	Nuri Baba	1228 / 1813	Rıfâî
48	Safveti Paşa	1230 / 1815	Şabanî
49	Avnizâde	1245 / 1829	Kadirî
50	Toygartepe	1260 / 1844	Rıfâî
51	Serbölük Ahmet Efendi	1268 / 1851	Kadirî
52	Sandıkçı Edhem Efendi	1275 / 1858	Rıfâî
53	Cemaleddin Efendi	1284 / 1868	*
54	Ahmediye Camii	1292 / 1875	Rıfâî
55	Kaymakçı	1164 / 1750	Celvetî
56	Yarımca Baba	*	Bektaşî
57	Saçlı Halil Efendi		1826 tarihinden sonra, Bektaşî tekkelerinden biri Nakşî, diğeri ise Kadirî Dergâhı haline getirilmiştir.

Tablo 1.15: Üsküdar Tekkelerinin Kronolojik Listesi²⁸⁵

²⁸⁵ Mehmet Mermi Haskan, **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar**, Cilt 1, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2001, 395-396.

1.2. Osmanlı'da Bilginin Toplumsallaşması

1.2.1. Eğitim

Osmanlı Devleti'nde bilginin toplumsallaşması bağlamında ilk olarak incelenmesi gereken husus eğitim yoluyla bilginin aktarılması ve yaygınlaştırılmasıdır. Bu amaçla öncelikle medreselerde okutulan eserler bilginin toplumsallaşması bağlamında değerlendirilebilir.

Orhan Gazi devrinden (1326-1359) itibaren Bursa ve İznik'te kurulan medreselerde okutulan eserlerin başında Arap dili ve grameri ile ilgili sarf (kelime yapısı), nahiv (cümle yapısı), lügat, belagat konularında yazılmış kitaplar gelmektedir. Bu derslerin amacı talebenin Arapça konusundaki bilgi altyapısını güçlendirmek ve ileri seviyedeki dersleri anlamalarını sağlamaktadır. Bunlardan sonra mantık, fıkıh, usûl-i fikh, akaid ve kelâm, hadis, usûl-i hadis, tefsir ve cüzî ilimler denilen ilimler ile edebiyat dersleri okutulmaktaydı. Bunların yanı sıra cüziyyat denilen matematik, geometri, astronomi, tıp gibi eserler ile tarih ile ilgili eserler de medrese aracılığıyla topluma mal olmaktaydı.²⁸⁶

XIV–XV. yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde okutulan eserler Mustafa Bilge tarafından değerlendirilmiştir. Bilge, medreselerde hadis, tefsir, fıkıh, akaid, kelam, belagat, mantık, heyet, sarf, nahiv alanlarında eserler okutulduğunu ifade eder. Medreselerde okutulan hadis eserlerinin başında meşhur altı hadis eseri (Kütüb-i Sitte) gelir ve Sünen isimli bu eserler çok yaygın olarak okutulmuştur. Bunun dışında Raziyyüddin Hasan'ın (ö. 1252) *Meşâriku'l-Envar* adlı eseri de çok okutulan kitaplardandır. Osmanlı alimlerinden İbni Melek, Kemalpaşazâde, Erzincanlı Abdulmuhsin, Hayreddin Hızır ve Atûfî bu esere şerh yazmışlardır. Hüseyin bin Mesud'un (ö.1122) *Mesabihü's-Sünne* adlı eseri de yine Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Bu esere de Yakup b. İdris Karamani (ö.1429), Kutbuddin İzniki (ö.1479) ve Kemalpaşazâde şerh yazmıştır.²⁸⁷

²⁸⁶ Ramazan Şeşen, "İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler" **Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2002, sayı 2, 266-270.

²⁸⁷ Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s.46-47.

Tefsir alanında XIV.-XV. yüzyıllarda ve daha sonraki dönemlerde en çok *Kadı Beyzâvî* ve *Keşşâf* tefsiri okutulmuştur. *Kadı Beyzâvî tefsiri*, Osmanlı medreselerinde okutulan tefsir kitaplarının en önemlilerindendir. *Keşşâf Tefsiri*'nin, Fatih devri alimlerinden Kızılkatır demekle meşhur Mevlâna Muslihiddin Mustafa tarafından Bursa'da Manastır Medresesi'nde okutulduğu bilinmektedir. *Keşşâf tefsirine* Seyyid Şerif'in yazdığı haşiyesine Hatipzâde bir haşiye yazmış ve Sultan II. Beyazıt'a takdim etmişti. Seyyid Şerif'in bu haşiyesine Muhammed Şah Fenâri'nin oğlu Hasan Çelebi de bir haşiye yazmıştı. Osmanlı alimlerinden Tûsî, Ali Kuşçu, Ebussuud ve Kelampaşazâde de *Keşşâf* a haşiye yazmıştır.²⁸⁸ Keşşaf tefsirinin yanı sıra bu haşiyeler de medreselerde okutulmuştur.

Fıkıh ve fıkıh usulü alanında Merginânî'nin *el-Hidaye'si* ve *şerhleri*, *Vikaye*, *Kudûrî*, *Ferâiz*, *Telvihi*, *Menarü'l-Envâr*, *Muğnî* ve *Müntehâ* isimli eserler okutulmaktaydı. Akaid alanında *Azûdiye*, *Akaid-i Neseî*, *Akaid-i Tahavî* en çok okutulan eserlerin başında gelmektedir. Kelam alanında *Tecrîdü'l-Kelam*, *Tevâliü'l-Envâr*, *Mevâkıf* en çok tercih edilen eserlerdir. Belagat alanında *Miftahü'l-ulûm*, *Telhisü'l-Miftah* okutulmuştur. Mantık alanında ise *İsagoci*, *Şemsiyye*, *el-Gurre fî'l-Mantık*, *Metâliü'l-Envâr* tercih edilmiştir. Heyet ilminde Çağmînî'nin *el-Mulahhas* adlı eseri okutulan eserlerin başında gelir. Sarf ilminden, *Esasü't-Tasrîf*, *Şafiye*, *İzzî*, *Maksud*, *Merahü'l-Ervâh* başlıca eserlerdir. Nahiv'den *Elfiye*, *Avamilü'l-Mie*, *el-Kafiye fî'n-Nahiv*, *Şüzûrû'z-Zeheb*, *Katrü'n-Nida*, *Muğni'l-Lebib*, *el-İ'rab* ve *el-Misbah* tercih edilen eserler olmuştur.²⁸⁹

Fatih döneminden itibaren Osmanlı medreselerinde okutulan ders veya kitaplar hakkında yegâne kaynağımız Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ıdır. Âlî, Fatih'in tedris kanunundan “Der-beyân-ı nehc-i ulemâ ve bünyan-ı tarîk-i ashâb-ı dirâset ve kaza” başlığı altında bahseder. Buna göre bir medrese talebesi öğreniminin ilk devresinde sarf ve nahiv derslerinin yanısıra me‘ânî, bedî, beyan, heyet ve hendese dersleri görür. Bu dersleri tamamlayan talebe danışmend olmaya hak kazanmıştır. Danışmend unvanını alan talebe bundan sonra 25 akçeli Haşiye-i Tecdîd medreselerinden birinde ders almaya başlayarak bir yıl ders görür. Bu sürede başarılı

²⁸⁸ Bilge, a.g.e., s.43-44.

²⁸⁹ Bilge, a.g.e., s. 48-63.

olursa sırasıyla Miftâh, Kırklı, Haric, Dahil ve Sahn medreselerinde öğrenimini tamamlar. Her medresede üçer ders alır. Bu dersler usul, fûru, tefsir, kelim, me‘ani ve diğer ilimlerden olabilir.²⁹⁰

Gelibolulu Mustafa Âlî’nin naklettiği bilgilerden Sahn medreselerinde ders kitapları olarak fıkıhtan *el-Hidâye*’nin, usûl-i fıkıhtan *Şerh-i Adud* ve *Telvîh*’in, hadisten *Buhârî*’nin, tefsirden Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ının ve Kadı Beyzâvî’nin tefsirinin okutulduğu anlaşılmaktadır. Sahn’da ayrıca müderrislerin kendi seçecekleri kitapların da kullanıldığı söylenebilir. Tetimme medreselerinde ise *Şerh-i Şemsiyye* ve *İsfahânî* okunması öngörülmüştür.²⁹¹

II. Bayezid döneminde ilk tahsilini yapan, *Şakayık-ı Numaniye*’nin yazarı olan ve 901/1495 yılında doğan İsmeddin Ahmed Efendi, kendi öğrenim süreci hakkında bilgi vermiş ve medrese öğreniminin XVI. yüzyıl başlarındaki durumu hakkında yegane bilginin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. 20 yılı aşan öğrenimini 1525 yılında müderris olarak tamamlayan Ahmed Efendi Dimetoka’da meslek hayatına başlamıştı.

292

Taşköprüzade, ulema geleneğine bağlı olarak öğrenimine babasından Kuran-ı kerim okuyarak başlamıştı. Babasının Bursa’dan ayrılmasından sonra Molla Alim Alaaddin’den aldığı sarf dersleriyle öğrenimine devam etti. Bu süreçte sarf derslerinde *Maksud*, *İzzi* ve *Merahu’l-ervah* adlı eserleri okudu. Nahivden ise Şeyh Abdülkadir Cürçani’nin *Muhtasarü’l-mie*’sini, İmam Mutarrizi’nin *Kitabü’l-misbah*’ını İbni Hacib’in *Kitabü’l-kafiye*’sini okudu. Onun hocasından okuduğu son kitap *el-Vafiye fi Şerhi’l-kafiye*’dir. Amcası Kıvameddin Kasım’ın Bursa’ya müderris olarak tayin edilmesi üzerine sarf derslerine amcasından devam etti. Bu maksatla *Haruniyye*’yi ondan okudu. Nahivden ise İbni Malik’in *Elfiyye*’sini okuyarak ezberledi.²⁹³

Amcasından *Davü’l-misbah* okuyarak öğrenimine devam eden Ahmed Efendi, gramer derslerini tamamladıktan sonra mantık derslerine başlamıştı. Bu bilim dalında

²⁹⁰ Bilgin Aydın-İsmail E. Erünsal, “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, İstanbul 2019, 93-120

²⁹¹ Aydın-Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s. 93-120

²⁹² Taşköprüzade, **eş-Şakaiku’n-Numaniyye: Osmanlı Bilginleri**, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 377-380.

²⁹³ Taşköprüzade, **a.g.e.**, 2007, s. 377-380

mantıkın klasik eseri *İsagoci*'nin muhtasarlarından *Muhtasar-ı İsagoci*'yi ve buna Hüsameddin Kâtî tarafından yapılan şerh ile Razi'nin *Şerhu's-şemsîyye*'sinin bazı kısımlarını okudu.²⁹⁴ Babasının Amasya'ya tayini dolayısıyla bu şehre giden İsameddin Ahmed Efendi, babasından *Şerhu's-şemsîyye*'yi bu sefer Cürcani'nin haşiyeleriyle birlikte okudu. Daha sonra Taftazani'nin *Şerhu'l-Akaid*'ini ve haşiyelerini, Mevlanazade'nin *Hidayetü'l-hikme* ve haşiyelerini, Mesud Rumi'nin *Adabü'l-bahs*'ini, İsfahani'nin *Şerhu't-tavali* ve haşiyelerini, Taftazani'nin *Şerhu'l-Mutavvel li't-telhis* ve haşiyelerini okudu.

Babasından okuyacağı dersleri tamamladıktan sonra dayısından Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-miftah*'ını, Muhyiddin Seyyidi Kocavi'den Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Mevakîf*'ini, *Keşşâf tefsirinden* Nisa suresini, Mirim Çelebi'den Ali Kuşçu'nun *Kitabü'l-Fethiyye*'sini, Şeyh Mehmed Tunusi'den *Sahih-i Buhari* ve Kadı İyaz'ın *eş-Şifa* adlı eserini ve yine aynı alimden cedel ve hilaf ilimlerini okudu. Öğrenimini tamamladıktan sonra Mehmed Tunusi'den tefsir ve hadis alanlarında icazet aldı. Babası ve Molla Seyyid Muhyiddin de bu ilimleri okutmak üzere kendisine icazet vermişti.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise Osmanlı medrese talebelerinin okuyacağı eserler bir kanunname metnine konu olmuştur. “Kânûnnâme-i Ehl-i İlm” başlığını taşıyan bu metinde öncelikle iler gelen müderrislerin *Şerh-i Adûd* ve *Hidâye* ve *Keşşâf* ve diğer seçtikleri kitapları okutacağı belirtilmiştir. Yüksek dereceli müderrislerden sonra bir alt tabakada olanlar *Telvih*'e kadar kitaplar okutacaklardı. Metinde en alt derecedeki müderrislerin *Şerh-i Tavâli* ve *Şerh-i Metâli* ve *Mutavvel* ve *Hâşiye-i Tecrîd* okutacakları bildirilir:

“Şüyûh-ı müderrisîn kütüb-i mu'teberâtından *Şerh-i Adûd* ve *Hidâye* ve *Keşşâf* ve sâir ihtiyar etdikleri kitapları eyideler. Ve şüyûh-ı mezkûrdan bir derece aşağı olan kimesneler *Telvih*'e değin eyideler. Ve ol dereceden bâkî sığâr-ı müderrisîn *Şerh-i Tavâli* ve *Şerh-i Metâli* ve *Mutavvel* ve *Hâşiye-i Tecrîd* eyideler. Ve mütûn-ı fıkıh ve şürûhu dahi mutlaka her müderris tâkâtı

²⁹⁴ Taşköprüzade, a.g.e., 2007, s. 377-380.

yetdikçe eyideler. Filcümle kitâb-ı sâbık âdetçe okunmadan kitâb-ı lâhika şürû' etmeyeler.”²⁹⁵

Medrese öğreniminin ilk aşamasında mantıktan *Şemsiye* şerhini okuyan talebe, bir üst medreseye geçtiği zaman, aynı ilimden *Metâli* şerhini okuyordu. Yine kelâmdan *Tecrid* haşiyesi okuyan kimse, sonra *Mevâkıf* şerhlerini takip eder; belâgatten, *Miftâh* şerhinden sonra *Mutavvel* gelirdi. Okutacağı eseri seçmekte serbest olan müderris derslerini, ilmî kudreti nisbetinde, bir şerh ve haşiyeyi esâs tutmak üzere, takrir ederdi. Yüksek medreselerde en makbul eserler usûl-i fıkıhtan *Telvihi*, *Adud* ve *Menâr* şerhleri v.b, fıkıhtan *Hidâye* şerhleri *Mülteka*, *Dürer* ve *Gürer* (Molla Hüsrev); usûl-i hadîsten İbnülesir ve İbn Hacer v.b. te'lifâtı, tefsirden *Keşşâf* (Zemahşeri) ve *Tefsir-i Beyzâvî* idi.²⁹⁶

Şakayık-ı Numaniye'deki bazı kayıtlar Osmanlı müderrislerinin okuttuğu eserler hakkında bilgi vermektedir. XVI. yüzyılda Osmanlı medreselerinde ve özellikle de Semaniye Medresesi'nde okutulan eserler arasında tefsirden *Kadı Beyzâvî* ve *Ebussud Efendi* tefsirleri, hadîsten Buhari ve Müslim'in hadis kitapları, fıkıhtan Molla Hüsrev'in *Dürer* ve *Gurer*'i, Şerîfi'nin *Şerh-i Miftah*'ı, *Sadruşşeri'a*, *Islah u İzah*, *Şerh-i Tecrid*, *Haşiyeye-i Tecrid*, *Hidaye*, *Keşşâf*, *Telvihi*, *Mevakıf*, *Şir'atü'l-İslam*, *Eşbâh ve Nezâir*, *Kâfiye Şerhi* gibi kitaplar okunmuştur.²⁹⁷

Hadâiku'l-hakâik Osmanlı medrese derslerine dair bilgi alabileceğimiz kaynaklardan biridir. Ulema biyografileri zaman zaman medreselerde okutulan dersleri de içerecek şekilde anekdotlara sahip olabilmektedir. Bu kayıtlardan Süleymaniye'de okutulan kitaplar tespit edilebilmektedir. Buna göre Süleymaniye Medresesi'nde *Sadruşşeri'a*, *Tefsir-i Kadı Beyzâvî*, *Hidâye*, *Înâye*, *Miftah*, *Islâh u İzah*, *Mevakıf*, *Telvihi*, *Tecrid*, *Ferâiz*, *İbn Hümmam*, *Keşşâf*, *Dürer* ve *Gurer*, *Kimyâ-yı Saadet*, *Buhârî* ve *Müslim*, *Eşbâh-ü Nezair*, *Menâr-ı İbn Melek* ve *Muğni'l-lebib* adlı

²⁹⁵ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri: Kanûnî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri**, IV, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 662-664. Ayrıca bkz. Cahid Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, I-II, 2. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı [İFAV] Yayınları, İstanbul 2005, s. 120.

²⁹⁶ Aydın-Erünsal, **a.g.m.**, 2019.

²⁹⁷ Suat Donuk, “Nev'izâde Atâyî'nin Zeyl-i Şakâik'ına Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul Medreseleri” **Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim, Finans**, (Editörler: Fuat Aydın, Mahmut Cengiz, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz) Sultanbeyli Belediyesi Mahya Yayınları, İstanbul 2019, 468-469.

kitaplar okunmuştur. Süleymaniye’de okutulan kitapların belli bir kısmının Yavuz Sultan Selim Medresesi’nde de okutulduğu görülmektedir. Bunların arasında *Sadrü’ş-şerî’a*, *Kadı Beyzâvî Tefsiri*, *Dürer ve Gurer*, *Hidâye*, *Miftah*, *Islâh u İzâh* gibi kitaplar bulunmaktadır. Molla Celal’in *Haşîye-i Tecrid’i*, *Kâfiye*, *Misbah*, *Avâmil*, *Uyûnu’l-Mezâbih* ve *Câmi’u’l-fusûleyn*’de yine Yavuz Sultan Selim Medresesi’nde okutulan kitaplardır. Atâi’nin verdiği biyografik bilgilerden Haseki Medresesi’nde de yine Semaniye, Süleymaniye ve Yavuz Sultan Selim Medreselerinde okutulan *Telvihi*, *Hidâye*, *Miftah*, *Mevâkıf*, *Kâfiye*, *Dürer ve Gurer*, *Ekmel*, *Hânûtî* ve *Kâriu’l-hidâye* gibi eserlerin okunduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁸

Öğrenci ve müderris sirkülasyonunun yoğun olduğu medreselerde benzer kitapların okutulduğu görülmektedir. *Miftah*, *Tecri*, *Hidaye*, *Islah ve İzah*, *Telvihi*, *Mevakıf*, *Kafiye*, *Sadrü’ş-şeria*, *Dürer ve Gurer*, *Kadı Beyzavi*, Buhari ve Müslim’in hadis kitapları, *Keşşaf* ve *Eşbah Nezair* gibi kitapların bu medreselerde talebelere okutuluyor olması, ortak medrese müfredatının da mevcut olduğuna işaret etmektedir. Üsküdar medreselerinde de Rum Mehmed Paşa Medresesi başta olmak üzere XVI. yüzyılın başlarından itibaren diğer İstanbul medreselerinde okutulan eserlerin takip edilmekte olduğunu söyleyebiliriz. Üsküdar medreselerinde okutulan eserlerin bir kısmını Atik Valide vakfiyesinden öğrenebiliyoruz.

Müstakil bir mekâna sahip olan Atik Valide darülkurrasında görevlendirilecek olan şeyhülkurranın özellikleri vakfiyede belirtilmiştir. Şeyhülkurrâ Arapça ve edebiyatta mahir, tecrübeli, kıraatte ustalaşmış bir zat şeklinde tanımlanmış, ayrıca kıraat imamlarının tüm usul ve bilgilerine sahip olması ve ekâbir-i kurra denilen kıraat âlimlerinin rivayetleri üzere kıraat edebilmesi beklenmiş ve büyük imamların yazmış olduğu eserleri okutmaya, anlatmaya, bunları neşretmeye ve kavaidini öğretmeye muktedir olması gerektiği belirtilmiştir. Burada okutulan eserlerden bazıları İmam-ı Şâtibi’nin kasidesi *Kasidetü’ş-Şâtibiyye* ile İmam Câberi tarafından bu kaside üzerine yazılan *Cemîletü Erbâbi’l-Merâsıd fî Şerhi Akîleti Etrâbi’l-Kasâ’id* veya *el-Ebhâsü’l-Cemîle Şerhu’l-Akîle Şerhi* olarak bilinen eserlerdir. İmam Cezerî’nin *Mukaddime*’si ve şerhi ile bu konuda yazılan diğer muteber ve yüksek kavaid kitaplarının okutulacağı

²⁹⁸ Donuk, **a.g.m.**, s. 470-472.

yine vakfiyede kayıtlıdır.²⁹⁹ Vakfiyedeki bu bilgilerden anlaşıldığına göre Nurbanu Sultan kuruluş aşamasında bu darülkurranın eğitim metodunu ve okutulacak eserleri zikrederek verilecek eğitimin düzeyini daha en baştan belirlemiştir.³⁰⁰

Üsküdar medreselerinde hangi ders ve eserlerin okutulduğuna dair elimizde çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat Vahyizâde Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed el-İznîkî'nin *Mevâhibu'l-Edib fî Şerhi Muğni'l-Lebib* isimli şerhinde vermiş olduğu bilgiler en azından kendi bulunduğu darülhadis ve bölgesi için bizlere bazı ipuçları vermektedir. Vahyizâde eserinde öncelikle Nurbanu Sultan'ın (Atik Valide) Üsküdar'da yaptırdığı darülhadise müderris olarak atandığını ifade etmiş ve burada okuttuğu kitaplar hakkında da çeşitli bilgiler vermiştir. Vahyizade bu darülhadiste Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ını; el-Ebherî diye bilinen Esirüddin Mufazzal bin Ömer'in mantıkla ilgili yazdığı *Hidâyetü'l-Hikme*'sini ve es-Secâvendî olarak bilinen Siracüddin Muhammed bin Mahmud bin Abdürreşid'in *Ferâiz es-Secâvendî*'ye Seyyid Şerif Cürânî tarafından yazılan şerhi okuttuğunu belirtmektedir. Osmanlı'nın en önemli şeyhülislamlarından olan Hoca Sadeddin adıyla meşhur Hasan Canoğlu Sadeddin Efendi'den darülhadiste *Muğni'l-Lebib*'in okutulması iznini aldığını ve Hoca Sadeddin'in kendisinden bu esere bir şerh yazmasını istediğini ifade etmektedir. Fakat kendisinin bunun için yeterince kitabının olmadığını belirtmesi üzerine Hoca Sadeddin Efendi değerli kaynaklardan oluşan bir koleksiyonu kendisine vereceğini vaad etmiş ve bu şerhi yazması için ısrarcı olmuştur. Vahyizâde, bir yandan *Mevâhibu'l-Edib fî Şerhi Muğni'l-Lebib* adlı eserinin ortaya çıkış sürecini anlatırken bir yandan da Osmanlı darülhadisinin müfredatı hakkında da çok önemli bilgiler vermiştir.³⁰¹

Üsküdar'da bilginin toplumsallaşması bakımından Üsküdar medreseleri tarafından halka açık derslerin yapıldığı görülmektedir. Halka açık derslerin ilginç örneklerine XVI. yüzyılın sonunda rastlanmaktadır. Sultan III. Murad'ın özel

²⁹⁹ Tijen Sabırlı, **Afife Nurbanu Valide Sultan Vakfiyesi (990/1582)**. 2018 İstanbul: Libra Kitap Yayıncılık, s.83-84.; Tijen Sabırlı, **Dindarlık, Ekonomi ve Sosyal Hayat: Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı Üzerine Bir İnceleme (1582-1826)**. 2019 İstanbul: Libra Kitap Yayıncılık, s.55-56.

³⁰⁰ Büşra Aktaş Kütükçü, "Osmanlı Kültür Hayatında Valide-i Atik Medresesi ve Müderrisleri", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, 2022, S.26, 222.

³⁰¹ Fikret Arslan, "Mevhâhibu'l-Edib fî Şerhi Muğni'l-Lebib'in Baştan "İnne"ye kadar Tahkîki" **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**. 2002, (14), 140-141.

alakasına mazhar olan Atik Valide Medresesi, bünyesinde bizzat padişahın emri ile tertip edilmiş olan ilim meclisleri vesilesiyle de Üsküdar ilim hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Ulemanın ve halkın katılmış olduğu genel bir ders mahiyetinde yapılan bu *dersiam* geleneği İslam dünyasında çok eski bir gelenek olmakla beraber Osmanlı coğrafyasında yalnızca birkaç örneğine rastlamaktayız. XVI. yüzyılın son çeyreğinde bu geleneğin tezahürünü Atik Valide Camii'nde müşahade etmek mümkündür. Sultan III. Murad, Atik Valide Sultan Medresesi'ne tayin olunan müderrislerin birer açılış dersi tertip etmelerini ve başta kendileri olmak üzere derse katılacak müzakerecilerin dersin konusu ile ilgili birer tefsir risalesi yazmalarını istemiştir. Sultan III. Murad'ın saltanatı boyunca bu medreseye atanmış olan yedi müderristen dördü *dersiam* tertip etmiş, bu *dersiam*lardan üçü için telif edilen toplam 16 tefsir risalesi Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde tespit edilmiştir. Bu derslere başta saray mensupları olmak üzere zamanının en seçkin uleması katılmış ve burada çeşitli ilmi sohbetler, musahabeler, tartışmalar yapılmıştır.³⁰²

Medresede tertip edilen *dersiâmlar* tefsir konusunda yapılmış olup ilk *dersiâm* Şemseddin Ahmed Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. *En'am* suresi sekizinci ayetin tefsirini konu edinen bu *dersiam* Ahmed Efendi'nin medreseye atandığı ilk gün (Aralık 1579) açılış dersi olarak yapılmıştır. Ahmed Efendi konuyu yalnızca tefsir boyutu ile değil, daha geniş bir perspektiften ele almak için bu meclise farklı ilim dallarında uzmanlıkları ile öne çıkan farklı derecelerdeki medreselerde görevli müderrisleri davet etmiştir. Ahmed Efendi'nin bu *dersiam*ına ait bazı bilgilere biyografik kaynaklarda da tesadüf etmekteyiz. Ahmed Efendi'nin kendi biyografisinde bu *dersiâm*la ilgili *dersiâm*ın konusu ve halkaya katılan zatlar hakkında bilgi verildikten sonra iki muidinin mülazım olduğu bilgisi verilmiştir. Nev'izâde'nin vermiş olduğu bilgiye göre bu kişiler Manastırlı Hüsrev Biraderi Mustafa Efendi ve Selanikî Mahmud Efendi'dir. Medresede yapılmış olan ikinci *dersiam* 1585 yılında buraya atanmış olan Abdülkerimzâde Abdullah Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu zatın biyografisinde medreseye atandıktan sonra “kaide-i eslâf üzere” “*akd-i meclis-i dersiam ve ol tâk-ı refi'i-i günbed-i Bercis gibi pür-feyz-i idâre-i câm-ı kelâm*

³⁰² Kütükçü, a.g.m., 224.

kıldığı” bildirilmektedir. Valide-i Atik Camii’nde yapıldığı tespit edilen üçüncü dersiam daha sonra şeyhülislam olacak olan Sunullah Efendi tarafından yapılmıştır. Sunullah Efendi’nin medreseye atanmasından kısa süre sonra (Eylül 1588) yapılan dersiamda Zemahşerî’nin *Keşşaf*’ından *Bakara* Suresi birinci ayetin tefsiri konu edilmiştir. Atâyî, Sunullah Efendi’nin yapmış olduğu *dersiâm* için onun biyografisinde bilgi vermiştir. Valide Sultan Medresesi’nde yapıldığı tespit edilen son dersiam Ahizâde Abdülhalim Efendi’ye aittir. 1589-90’da bu medreseye atanan Abdülhalim Efendi’nin dersiamı hangi tarihte düzenlediği bilinmemekle birlikte bu oturumun konusu *Enbiya* suresi birinci ayetidir. Ahizâde’nin biyografisinde düzenlenen bu ders için çok övücü ifadeler kullanılmış ve döneminde çok ilgi gördüğü vurgulanmıştır. Bu meclisin ve dersiamın İstanbul’da o kadar büyük etkileri olmuştur ki bu derse katılan talebeler mülazemet şartı ile ulemaya dağıtılmış ve ders fevkalade bir şekilde tamamlanmıştır.³⁰³

³⁰³ Kütükçü, a.g.m., 224-225.

1.2.2 Cami Dersleri

Bilginin toplumsallaşması bağlamında medreselerin yanında anılması gereken ikinci bir kurum da camilerdir. Cami dersleri Osmanlı medrese geleneğinin paralelinde devletin kuruluşundan itibaren teşekkül etmiş ve gerek Bursa’da gerekse Edirne’de çoğu zaman medreselerin kuruluşundan önceki bir süreçte bile cami dersleri var olmuştur. Bilginin toplumsallaşmasında caminin rolü medrese kadar etkili ve sistematik değilse de medrese eğitimini bütünleyici ve çoğu zaman da onun devamı olarak değerlendirilebilir. Cami dersleri hutbe ve vaazlarla beraber Osmanlı toplumunun din hakkında ihtiyaç duymuş olduğu bilgi altyapısını sağlayan önemli bir geleneği temsil eder. Bu özelliği dolayısıyla camiler konusunun *bilginin kurumsallaşması* değil de *bilginin toplumsallaşması* başlığı altında incelenmesi tercih edilmiştir.

Osmanlılar’da camilerin bir eğitim öğretim merkezi olarak kullanılması geleneği kuruluşundan itibaren benimsenen ve devam ettirilen bir uygulama olmuştur. Osmanlı medreselerinde bulunan odalarda öğrenciler ikamet etmekte, medrese dershanesinde belirli dersleri görmekte, bunun dışındaki dersleri de genellikle medresenin bitişiğinde veya yakınında yer alan camilerde takip etmekteydiler.³⁰⁴

Camilerde kütüphane kurma geleneği Osmanlı camilerindeki eğitim ve kültür faaliyetlerini tamamlayıcı bir niteliktedir. Cami derslerini takip eden öğrenciler ve namaz vakitleri arasında camide vakit geçiren cemaat için bu kütüphaneler özellikle medrese kütüphanelerinin olmadığı durumlarda fazlasıyla işlevsel hale gelmişlerdir. Osmanlı cami kütüphaneleri, ya Ayasofya ve Süleymaniye örneklerinde olduğu gibi cami içerisinde demir şebeke ile ayrılan bir kısma yerleştirilmiş ya da Beyazıt Veliyyüddin Efendi, Konya Yûsuf Ağa kütüphanelerinde olduğu gibi camiye bitişik olarak yapılmış ek binalarda kurulmuştur.³⁰⁵

Camilerin eğitimdeki rolü burada yapılan derslerle sınırlı değildi. XVI-XVII. yüzyıllarda medreselere tayin edilecek müderrisler arasında yapılan imtihanlar

³⁰⁴ Ahmet Önköl, Nebi Bozkurt, “Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi”, *DİA*, s.51.

³⁰⁵ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu*, 3. Baskı, Timaş, İstanbul 2020, s.277, 297, 299.

genellikle Fâtih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilerde halka açık olarak yapılmaktaydı. 1528 yılında İstanbul Semaniye Medresesi'nde boş olan bir müderrislik için yapılan imtihan Ayasofya Camii'nde yapılmıştır.³⁰⁶ Burada aday, ulemânın ve cemaatin önünde önceden belirlenen konudaki dersini verir, daha sonra değerlendirmesi yapılırdı.³⁰⁷

Cami dersleri, genel itibariyle medrese eğitiminin bir kısmından oluşur fakat bu durum buradaki derslerin medrese eğitiminin bir devamı olduğunu göstermez. Çünkü içerik, derslerin okutulma şekli ve dersi takip edenler açısından bu derslerin medrese müfredatından ayrılan tarafları vardır. Cami derslerinin herkese açık bir şekilde istifade edilebilecek bir mahiyette olması bu ayrışmanın en önemli özelliğidir. Toplumun bilgiye aracısız bir şekilde ulaşmasını, hocaların ders halkasına girerek istifade edebilmesini sağlar.

Osmanlı tarihinde medrese dışında camilerde ders verildiğine dair en erken bilgiler XIV. yüzyılın sonlarına aittir. I. Murat tarafından Malkara'da kurulan camide bir müderrisin görev yaptığı bilinmektedir. Bunu vakfiyede maaş tahsis edilen görevler arasında "vazife-i müderris" şeklinde bir kaydın bulunmasından anlıyoruz. Bu örnek aynı zamanda camide tedris faaliyetinin en erken ve önemli göstergelerinden biridir.³⁰⁸

Camide müderrisler tarafından ders verilme geleneği XV. yüzyılda Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük Osmanlı başkentlerinde de mevcuttu. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde İstanbul'un fethinden sonra camiye dönüştürülen Ayasofya Camii'nin papaz odaları adı verilen bölümlerinde, Ali Kuşçu'nun (ö.1474) astronomi dersleri verdiği bilinmektedir. Fatih Camii'nde de halka açık derslerin yapıldığı görülmektedir. Edirne yakınlarında Gül Baba isimli zaviyede mezarı bulunan Gül Mehmed Efendi, Şirvan'dan Anadolu'ya gelip İstanbul'da Fatih Camii'nde sekiz sene Tefsir ve hadis dersleri vermiş ve Fatih Sultan Mehmed de onun bazı vaazlarında hazır bulunmuş, kendisinden iki sene tefsir dersi almıştır.³⁰⁹

³⁰⁶ Ahmet Akın, **1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü**, Doktora Tezi, Bursa 2002, s.32.

³⁰⁷ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi", **DİA**, s.51.

³⁰⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Medreseler Neydi Ne Değildi? Osmanlılarda Aklî İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi**, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 146-147; Aziz Nazmi Şakir Taş, **Adrianopol'den Edirne'ye: Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu XIV-XVI. Yüzyıl**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2009, s. 76-77.

³⁰⁹ A. Süheyl Ünver, "İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar" **İstanbul Risaleleri**, cilt 5, s.269.

Bazı Balkan şehirlerinde medrese eğitiminden çok cami derslerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Mesela Hanya’da XVIII. yüzyılda medrese kurulmamış camide eğitim öne çıkmıştır. Yeniçeri Ağası vekili Haseki Mustafa Ağa, Temmuz 1731 tarihli vakfiyesinde Sultan İbrahim Câmii’nde hadis ve tefsir dersi veren hatibe günlük 10 akçe verilmesini istemiş ve bunun için muhtelif bahçe ve gayrı menkullerini vakfetmişti. Hanya Hasan Paşa Câmii’nde de bir dersiye tesis edilmişti. Ramazan 1163/1749 tarihli vakfiyesinde Şeyh Süleyman Efendi’nin Hasan Paşa Câmii’nde müderris olarak görev yaptığı belirtilmektedir. Hünkâr Câmii Dersiyesi İbrahim Ağa tarafından 15 Safer 1167/12 Aralık 1753 tarihli vakfiye ile kurulmuştur. Mataracızâde Ahmed Ağa tarafından Şubat 1771 tarihli vakfiyesiyle Birgivi Mehmed Efendi isimli kişi İçkale Câmii’nde öğrencilere ders vermek üzere görevlendirilmişti. Bu vazife karşılığında günlük sekiz akçe alacaktı.³¹⁰

Siroz’da da bazı camiler burada yapılan derslerle öne çıkmıştı. Eski Câmii’nin Siroz eğitim tarihinde önemli bir yeri vardı. Bu camiye çok sayıda kadın tarafından ders okutmak üzere tahsisatlar yapılmıştı. Siroz’un Süleymaniye Mahallesi’nde sakine Şerife Ümmühani Hanım 5 Şevval 1230/10 Eylül 1815 tarihli vakfiyesiyle Ramazan aylarında Câmî-i Atîk’de Erzurumlu Hüseyin Efendi’nin Tefsir dersi vermesi karşılığında bir adet mumcu dükkanının gelirlerini vakf ve tahsis etmişti.

1.2.2.1. Dersiâm Kavramının Ortaya Çıkışı ve Kurumsallaşması

Cami dersleri XVII. yüzyılın başlarında kurumsallaşmaya başlamış ve müderrislerin bir unvanı olarak dersiâm kavramı ortaya çıkmıştı. “Umuma, halka açık ders” anlamına gelen *ders-i âm* tabirinin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Fakat XV. yüzyıla ait kaynaklarda bu tabire rastlanmış olması onun daha önce kullanıldığını göstermektedir. Çelebi Mehmed’in (1413-1421) inşa ettirdiği Sultaniye Medresesi’nin ilk müderrisi olan Molla Fenârî’nin oğlu Mehmed Şah’ın (ö.1435), verdiği derslere gelen Sultaniye Medresesi müderrisleri ile dersiâm eylemelerinin bir adet haline geldiğinden bahsedilir.³¹¹

³¹⁰ Balkanlarda Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler, Yunanistan, C. 3, s. 511-517.

³¹¹ Murat Akgündüz, *Osmanlı Dersiâmları*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2010, s. 15.

Dersiâmın umuma açık dersler veren müderrisin unvanı olmasının ise XVII. yüzyılda gerçekleştiği düşünülmektedir. Örneğin Selânikî Mustafa Efendi'nin, Vâlîde Sultan Medresesi'ne müderris tayininden söz ederken Şehzade Camii'nde ulemâ ve müderrislerin toplanıp “dersiâm eylediklerini” bildirmesi, bu tabirin XVI. yüzyılın ikinci yarısında halka açık umumi ders anlamında kullanılmakta olduğunu göstermektedir.³¹² Daha sonraki yıllarda bu geleneğin devamını niteliği şeklinde Atâî, 1598 yılında Süleymaniye Camii'nde bir araya toplanan ulemanın “akd-i meclis-i dersiâm” eylediklerini bildirir.³¹³

Kâtip Çelebi'nin cami derslerinden yetişen bir isim olduğu bilinmektedir. Onun ilme olan merakını uyandıran Kadızâde Mehmed Efendi, Fatih Camii'nde verdiği derslerle tanınmaktadır. Katip Çelebi ayrıca cami dersiâmlarından A'rec Mustafa Efendi'nin derslerine devam ederek onu kendisine rehber ve örnek edinmiş, hocası da Kâtib Çelebi'ye ayrı bir ilgi göstermiştir. Ondan *el-Endelüsiyye fi'l-'arûz*, *Hidâyetü'l-hikme*, *Mûlahhas fi'l-hey'e* şerhini ve *Eşkâlü't-te'sis*'i okudu. Bu arada Ayasofya Camii dersiâmı Abdullah ve Süleymaniye Camii dersiâmı Keçi Mehmed'in de derslerine devam etti.³¹⁴

Müderrislerin ikindi namazından sonra halkın katılabileceği şekilde camilerde ders verdiği XVII. yy.'dan itibaren, dersiye diye bilinen faaliyetlerin yaygınlaştığı ve kurumsallaştığı görülmektedir. Osmanlıların ikindi dersleri aslında daha önce İslam dünyasında mevcut bir geleneğin devamıdır. Makdîsî, alimlerin Fars'da hergün öğleye ve ikindiden gün batımına kadar halk için camide ders verdiklerini söyler.³¹⁵

XVII. yüzyılın başlarından itibaren dersiâmlık büyük külliyelerin personeli arasında görülmeye başlanmıştır. Bunun bilinen ilk örneği Fatih külliyesi bünyesinde daimî olarak dersiâm kadrosunun bulunmasıdır. Bunun yanı sıra başka vakıflar aracılığıyla da Fatih Cami'inde istihdam edilen dersiâmlar bulunmaktadır. Örneğin 1731 tarihli bir belgeye göre, ücretini Ümmühan Hatun Vakfında alan dersiâmlar Fatih Cami'inde istihdam edilmiştir. XVIII. yüzyılda da benzer örneklerle rastlanmaktadır. III. Osman'ın (1754-1757) inşa ettirdiği Nuruosmaniye Camii'nde Kur'an, tefsir,

³¹² Mehmet İpşirli, “Dersiâm” **DİA**, İstanbul 1994, C. 9, s. 185-186.

³¹³ Akgündüz, **a.g.e.**, s. 15.

³¹⁴ M. Cavid Baysun, “Mescid: Osmanlı Devri Medreseleri”, **İA**, C.8, S.72.; Orhan Şaik Gökyay, “Katip Çelebi”, **DİA**, Ankara 2022, C. 25, s. 37. (36-40)

³¹⁵ Johannes Pedersen, “Mescid”, **İA**, C. 8, s. 68.

hadis, fıkıh ve ferâiz dersleri vermek için 6 dersiâm tayin edilmiştir. Caminin vakfiyesine göre bu dersiamlardan bazıları haftada iki gün tefsir dersi vereceklerdir. Yine 1794 tarihli bir berata göre, Hacı Ali Ağa Çeşmesi Vakfı aracılığıyla Fatih Cami’inde haftada üç gün fıkıh konularında ders verecek dersiâmlar görevlendirilmiştir. Darülhadisler dışında hadis dersiâmlığı da camilerde bulunmaktaydı. Günlük ücreti Mehmed Bey b. Defterdar Hüseyin Paşa Vakfı’ndan karşılanmak üzere Ayasofya Cami’inde haftada dört gün “dersiâm-ı ilm-i hadis” dersi vermek üzere dersiâmlar görevlendirilmiştir. Dersiâmlar yalnızca camilerde değil bazı medreselerde de kadroda yer almaktaydılar. Mesela İstanbul Bahçekapı’daki Sultan I. Abdülhamid Medresesi’nde, Plevne’deki Gazi Ali Bey Medresesi’nde, Budin’de Makbul Mustafa Paşa’nın yaptırdığı Yeni Medrese’de dersiâmlar görev yapmaktaydılar.³¹⁶

Dersiâm olabilmek için medrese eğitimini tamamlayıp icâzet aldıktan sonra adaylar bir sınavdan geçiyordu. Bu şekilde umuma açık ders verme ehliyeti alan müderrisler toplumda etkili oluyorlar ve hatta onların bu etkilerinden zaman zaman devlet de faydalanıyordu. Örneğin II. Mahmud, yaptığı ıslahatları halka duyururken büyük ölçüde dersiamlardan yardım almıştır. Özellikle XIX. yüzyılda eskiye nazaran daha fazla önem kazanan dersiâmların bu yüzyıldaki sayıları hakkında bazı kayıtlar bulunmaktadır. 23 Temmuz 1869 tarihinde dönemin şeyhülislâmı Hasan Fehmi Efendi’nin emriyle hazırlanan bir listede, aynı yıl İstanbul’da faal olan 166 medreseden 80’inde toplam 180 dersiâmın ders verdiği, diğer 86 medresede ise dersiâm bulunmadığı görülmektedir. Bu tarihte mevcut medreselerin yarısında ortalama iki üç dersiâm bulunmaktadır.³¹⁷

Cami derslerini veren dersiâmlar, derslerini ilerlettikten sonra öncelikle her senenin başında bir süre mensup oldukları selâtin camilerinde ders verirler, daha sonra da çevredeki cami veya mescitlerden birinde derse devam ederlerdi. Dileyen herkesin devam edebildiği bu derslerin bir diğer özelliği de derslerin seviye seviye ilerlemesidir. İhtisaslaşmaya yönelik de düzenlenen bu derslerin, en alt seviyeden başlayarak en üst seviyedeki metinlere kadar muhtelif eserlerin merkeze alındığı bir eğitim tarzı vardır.

³¹⁶ Murat Akgündüz, **Osmanlı Dersiâmları**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2010, s. 19, 20-21, 23.

³¹⁷ Mehmet İpşirli, “Dersiâm” **DİA**, İstanbul 1994, C. 9, 185-186.

“Koltuk Dersleri”, “Kuşluk Dersleri” ve “İkinci Dersleri” gibi isimlendirmelerle olan dersler doğrudan cami dersleri yerine kullanılmaz. Bunlar, daha dar bir çerçevede öğrencilerin belirli zamanlarda gördükleri ders saatlerine tekabül etmektedir. Farklı saatlerde ders yapılması dileyenlerin vakti uyduğu ölçüde bu derslere devam edebilmesi için vesiledir. Fatih Şeker, kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla bu dersler içerisinde en çok “kuşluk vakti” derslerine devam edildiğini tespit etmektedir. Umuma açık bir şekilde akli ve nakli ilimlerin yanı sıra Türk, Fars, Arap dilleri ve edebiyatlarına dair ortak düşünce ve inançların ürünü olan eserler camilerde derslere konu olmuşlardır. Arapça ve Farsçanın o dönemdeki önemi dikkate alındığında, kişinin camide aldığı derslerin toplumsal statü için de kendisine avantaj sağladığı söylenebilir.³¹⁸

1.2.2.2. Camilerde Okutulan Kitaplar

Toplumun kültür hayatına doğrudan etki eden camilerde okunan derslerin içeriği ve okunan kitaplar, bugüne kadar hala hakkında pek fazla araştırma yapılmamış bir konudur. Erken dönemler ile ilgili bilgimiz az olmakla birlikte XVIII.-XIX. yüzyıl ile ilgili biyografilerden, hal tercümelerinden “filanca camide ders verdi, şu şahısların kitaplarını okudu” gibi ifadelerden oldukça önemli bilgilere sahip olabiliyoruz. Bu bilgiler hal tercümelerinde genelde kısa tutulmakla beraber, Osmanlı eğitim ve kültür hayatı için çok dikkat çekicidir.³¹⁹

Cami derslerinde okutulan eserlere genel hatlarıyla baktığımız zaman şu eserler karşımıza çıkmaktadır. Türk Edebiyatında *Mevlid-i Şerif (Vesîletü'n-Necât)*, Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'si ile *Dürr-i Mekkûn* 'u, *Şifâ-ı Şerîf* ve *Kısâs-ı Enbiyalar* daha çok halkın istifade ettiği eserler olarak dikkati çekmektedir. Birgivi'nin *Tarikat-ı Muhammediye*'si ile Şeyh Muhammed el-Cezûlî'nin *Delâil-i Hayrât*'ının sıklıkla okunduğunu ve bunlar için birtakım vakıfların kurulduğunu da öğrenmekteyiz. Yine Hz. Peygamberi övmek için yazılan naatlerin cuma günleri

³¹⁸ Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında, On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, Zeytinburnu Belediyesi, 2013, s. 74-75.

³¹⁹ Şeker, *a.g.e.*, s.75.

Kur'an okunduktan sonra tilâvet ediliği ve hatimlerin bu tür eserlerle sona erdiği sicillerden anlaşılmaktadır.³²⁰

Camilerde dinî edebiyatın en meşhur ve önemli eserlerinden biri olan Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i, sıklıkla okunan eserler arasında olup her sene Hz. Peygamber'in doğumu olan Rebiülevvel ayının 12. gecesinde düzenlenen merasimler ile okunurdu. *Mevlid*'in bu kadar çok okunması bu eseri kutsal ve herkesçe bilinen bir eser haline getirmiştir. Bu önemli eser hem alanında çığır açmış hem de musiki hareketlerine de katkı sağlamıştır.³²¹

Osmanlılarda da camiler, Kur'an ve Kur'an ilimlerine ait eserlerin yanı sıra edebiyat, şiir, Hz. Peygamberin hayatı ve muhtelif dinî, tasavvufî menkıbeler gibi birçok eserin okunduğu mekanlardır. Bu sebeple halkın edebiyat ve şiir ile bağlantısını kurmak açısından camilerin toplumun edebi ve estetik duygularının gelişiminde önemli katkıları olmuştur.

Şifa-i Şerif'in camilerde okutulması geleneği XIX. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Siroz'un Kirişçi Kurt Mahallesi'nde sâkine Ümmühani Kadın 13 Safer 1228/15 Şubat 1813 tarihli vakfiyesi ile vakfettiği dükkanlar ve han hissesinin gelirini Eski Câmii'de *Şifai'î-ş-Şerif*, *Usul ve Furu* ve *Tefsir* dersleri verecek müderrislerin ücretlerine tahsis etmişti. Müderris Hasan Efendi'nin hanımı Ayşe Hâtun Ekim 1819 tarihli vakfiyesi ile bir adet konak vakfederek gelirini Eski Câmii'de *Şifa-i Şerif* dersi veren müderrislere tahsis etmişti. İstanbul'da *Şifa-ı Şerif* kitabının 1251/1835 tarihinde Eyüp, Fatih, Bayezid, Sultan Selim, Laleli ve Nusretiye camilerinde her hafta salı ve cuma günlerinde ders olarak okutulması planlanmış ve bu dersleri okutacak olan hocaya bir ücret ayrılmıştır.³²²

İstanbul dışında Bursa'da Ulu Cami, Orhan Camii, Emir Sultan Camii, Hüdavendigâr Camii gibi şehrin önde gelen camilerinde *Buhârî* dersleri devam ettirilmiştir. Evliya Çelebi de, Kayseri, Amasya, Van, Diyarbakır gibi Anadolu şehirlerinin yanı sıra Mısır ve Balkanlarda da yine camilerde hadis derslerine devam

³²⁰ Mustafa Asım Yediyıldız, **Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulucami**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s.106.

³²¹ Şeker, **a.g.e.**, s. 72.

³²² Salih Karacabey, "Hadis Öğretiminde Medrese ve Darü'l-hadislerin Gelişimi ve Dersiamlık Kurumu", **Anadolu'da Hadis Geleneği ve Darü'l-Hadisler Uluslararası Katılımlı Sempozyum** 30 Nisan-1 Mayıs 2011, s.224.

edildiğini aktarmıştır. Örneğin Bulgaristan'ın Vidin şehrindeki Yeşil Cami ve Kapan Cami hadis okutulan camilerdendir.³²³

Saray çevresinde bazı kimseler *Buhari-i Şerif*'in okunması için bazı ödenekler ayırmışlardır. Bursa'da Sultan Osman, Orhan, I. Murad, I. Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın türbelerinde, senede bir defa *Buhârî-i Şerif* okumak üzere 10 dersiâma 750'şer kuruş ödenmesine dair 1855 tarihli bir irade-i seniyye çıkarılmıştır.³²⁴ Buhari okunması ile ilgili görevlendirme yapan diğer Osmanlı padişahları Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), I. Mahmud (1730-1754), II. Mahmud (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861)'dir. Görevlendirdikleri toplam kişi sayısı 45'tir. Bunlardan biri Kanuni'nin kendi camiinde özel olarak görevlendirdiği dersiâmdır ve görevi özel olarak Buhari'yi okutmaktır. Diğer 44 kişiden 26'sı Buhari okuma işini camide yaparken 18'i türbelerde okumuştur. *Buhari-i Şerif* eğer türbede okunuyorsa Cuma ve Salı olmak üzere haftada 2 gün sabahları bizzat gelerek okumaları gerekmekte ve görevini aksatan olursa yerlerine başkası vazifelendirilmektedir. Buhari'nin camide okunması durumlarında ise camiye göre değişkenlik gösteren farklı günler söz konusu olabilmektedir. Örneğin Nallı Mescid'te Pazartesi ve Perşembe, Hırka-i Şerif Camii'nde Cuma ve Salı sabahları, Ayasofyada her sabah ve Fatih camiinde ise vakit farketmeksizin ayda bir Buhari hatimi şeklinde okunmaktadır.³²⁵ Yine Sultan Abdülhamit Han, Buhari ve Müslim okuyacak yirmi öğrenciye yevmiye olarak 20 akçe verilmesini şart koşmuştur. Mekke-i Mükerrreme'de her gün Buhârî-i Şerif okuması için Seyyid Hüseyin b. Abdurrahman Efendi'ye yıllık 1.300 kuruş nakit ücret verilmesi karşılığı bu göreve getirilmiştir.³²⁶

Cami derslerinde okutulan Arap edebiyatına dair eserlerin özelliği arap diline dair sarf, nahiv ve belagat açısından dili öğrenmeye yardımcı olmalarıdır. Camilerde okutulan Sadeddin Teftazanî'nin Arap edebiyatına dair en bilinen eseri *Telhis*'dir. Sadeddin Mesud b. Ömer Teftazanî'nin (1312-1390), Hatib Dımışkî'nin *Telhisü'l-Miftah* kitabına yazdığı şerh olan *el-Mutavvel ale't-Telhis*, *Mutavvel* adıyla meşhur

³²³ Karacabey, **a.g.m.** s.224.

³²⁴ Karacabey, **a.g.m.**, s. 225.

³²⁵ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Dini Hayatından Bir Kesit: Buhari Hatmi", **Türk Yurdu**, Aralık 1999-Ocak 2000, cilt 19-20, sayı:148-149, s. 350.

³²⁶ Karacabey, **a.g.m.**, s. 225.

olmuştur. Kur'an'daki ifadeleri en güzel izah eden eser olarak bilinir. Eser Türkçeye Abdünnafi İzzet tarafından (ö.1890) çok geç dönemde tercüme edilmiştir. Bu esere Seyyid Şerif Cürcânî (ö.1413), Semerkandî (ö.1483), Siyalkûtî (ö.1656) ve Hasan Çelebi (ö.1481) tarafından yazılan haşiye ve şerhler meşhurdur. Orta derecede okutulan ve asıl adı *el-Fevâidü 'z-Ziyâiyye fî Şerhi 'l-Kafiye* olduğu halde Câmi (1414-1492) tarafından hazırlandığı için *Molla Cami* ismiyle bilinen nahiv kitabı ile şerhi, sarf kitapları arasında Birgivî Muhammed Efendi'nin *Avâmil ve İzhar*'ı, İbni Hacib'in *Kâfiye* adlı kitabı sayılabilir. Daha üst seviye sayılabilecek sarf kitapları arasında ise İbni Hişam'ın *Muğni 'l-Lebîb*'i öne çıkmaktadır. İbni Mâlik adıyla meşhur Muhammed b. Abdullah'ın (1203-1273) nahive dair 100 beyitlik meşhur *Elfiye* isimli eseri yine camilerde okutulduğu anlaşılan medreselerin zor seviye eserlerindendir.

Camilerde okutulan bir başka eser de *Mâkâmât*'tır. *Mâkâmât-ı Harîrî*, Ebu Muhammed el-Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman tarafından kaleme alınan ve makamat türünün en güzel örneklerinden biri olan eserdir. Sümbülzâde Vehbi'nin (ö.1809) Farsça öğretmek için yazdığı *Tuhfe-i Vehbi* adlı sözlük ile Arapça öğretmek için yazdığı *Nuhbe-i Vehbi* ve Şahidî'nin *Tuhfe*'si de dil öğretimine yardımcı olan diğer eserlerdir. Arap diline ait diğer eserler daha çok mantık, kelam ve tasavvufa dair eserlerdir. Akaid kitapları arasında en meşhuru *Cevâhirü 'l-Akaid* olarak da bilinen *Kaside-i Nûniyye*'dir.³²⁷

Cami dersleri içinde en yaygın olan dersler arasında tefsir derslerinin de önemli bir yeri vardır. Hâdimî, Konya'dan İstanbul'a getirilmiş ve Ayasofya Camii'nde vaaz vermesi, vaaz esnasında da Fatiha Sûresini tefsir etmesi istenmiştir. Peçevî'nin nakline göre yine Şeyh Mehmed isimli bir âlim Ayasofya Camii'nde hem vaaz hem de tefsir dersleri vermekteydi. Yine Bursa'lı mutasavvıf Abdülkadir Necib'in babası Eşrefzâde Ahmed İzzeddin Efendi, *Enisü 'l-Cinân* isimli tefsirini Emir Sultan Camii ve Ulucami'de okutmuştur. Debreli Ömer Fani Efendi (ö.1033/1624) Sultan Selim Han ve Süleymaniye Camilerinde 20 yıl kadar vaizlik yapmış, tefsir dersleri okutmuş; yine Üsküplü Altıparmak Mehmed Efendi (ö.1033/1624) 12 yıldan fazla Fatih Camii'nde

³²⁷ Şeker, a.g.e., s.75-84

hem vaizlik yapmış hem de tefsir ve hadis dersleri okutmuştur.³²⁸ Bu eserlere zaman içerisinde daha ilginç örnekler de eklenmiştir. *Tibyân Tefsiri* Anadolu Müslüman halkının dinî düşünce ve inançlarına yön veren eserlerin arasında önemli bir yer tutar. *Tibyân Tefsiri* XVII. yüzyıl Osmanlı alimlerinden Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin yazdığı meşhur Türkçe tefsirdir. Padişah IV. Mehmet'in isteği üzerine yazılan ve Osmanlıda ilk matbû Türkçe tefsir olma özelliği ile öne çıkan *Tibyân Tefsiri*, Osmanlı toplumu tarafından fazlaca benimsenmiştir. Son dönem Osmanlı toplumunun dinî hayatına etki eden bu eser, Türk dilinde yazılan ve "Osmanlı klasiği" kabul edilen tefsir kitapları arasındadır.³²⁹

Camilerde tefsir, hadis, fıkıh, akaid, tasavvuf, ahlak, adab-ı muaşeret gibi ilimlerin yanında Arap, Fars ve Türk dili edebiyatının nitelikli eserleri, aruz ilmi, şiir, muhtelif şerhler okunan dersler arasındadır. Camilerde kitap okumalarının yanı sıra hat talimleri de yapıldığından, hüsn-ü hat hocalarının derslerinin bir kısmını camilerde yaptıkları bilinmektedir. Burada yazılan veya hattalar tarafından istinsah edilen eserler daha çok *Mushaf-ı Şerif*, *Yüz Hadis*, *Kırk Hadis*, *Şifa-ı Şerif* gibi eserlerdir.³³⁰

Farsça'dan Mevlana'nın *Mesnevî-i Şerif* ve *Fihî Mâ Fih*'i ile menkıbelerin toplandığı Feridûn b. Ahmed Sipehsâlâr'ın *Risale-i Sipehsalar be Menâkıb-ı Hüdavendigâr*'ı; Feyzî-i Hindî, Hafız ve Örfî'nin divanları; Sâdî'nin *Gazelîyât*, *Bostan* ve *Gülüstan*'ı, Feridüddin Attâr'ın *Pendnâme*'si ile *Mantiku't-Tayr*'ı; *Kaside-i Sulûkiye-i Hakânî*; *Rubâiyat*, Celâleddin ed-Devvânî'nin *ez-Zevra ve'l-Havra*'sı; Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ı; Molla Camî'nin *Divanı*, *Baharistan*, *Lüccetü'l-Esrâr* ve *Levâiyh* gibi isimli eserleriyle Vehbî ve Şahidî'nin Tuhfeleri camilerde yaygın olarak okutulan eserlerdendir. Bütün bu dersler Türkçe tercüme, şerh ve haşiyeler ile birlikte okutulmaktadır. Okutulan Farsça eserlerin ortak özelliği tasavvufî mahiyette eserler olmalarıdır. Bu eserler aynı zamanda farsça'nın giriş, orta ve üst seviyede okutulduğunu gösterir. Farsça eğitiminde *Baharistan* ve *Tuhfe* giriş, *Bostan* ve *Gülüstan* orta, *Örfî* ve *Feyzî divanları* ise en üst seviye olarak kabul edilebilir.

³²⁸ Alfred Pıku, **Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerinin Kur'an İlimleri ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları**, Doktora Tezi, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul 2020, s.20-21.

³²⁹ Recep Arpa, **Osmanlı Halkının Muteber Kitapları Tıbyan Tefsiri Örneği, Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017, s. 245.

³³⁰ Şeker, a.g.e., s.72, 75.

Divanlar içerisinde *Hâfız Divanı*, halk arasında meşhur olan ve fal kitabı gibi de kullanılan eserlerdendir. Bu sebeple *Fâl-i Hâfız* şeklinde de adlandırılmıştır. Farsça eserler içerisinde en çok Molla Cami'nin eserlerinin okutulduğu görülmektedir. Abdurrahman Cami'nin en bilinen eserlerinden *Baharistan*'ı, Sadi'nin *Gülistan*'ı ile benzer konulardadır. Eserleri genellikle tasavvufi ve ahlaki içeriğinin yanı sıra Farsça eğitimini kolaylaştırmak gibi bir amaca da hizmet eden eserlerdendir. Şebüsteri'nin (ö.720/1320) *Gülşen-i Râz*³³¹ mesnevisi de yine tasavvufi içeriği dolayısıyla tekke ve medrese çevrelerinin rağbet ettiği, camilerde de okutulan eserler arasındadır. Feridüddin Attar'ın Osmanlı düşünce dünyasını etkileyen *Pendnâme* ile *Mantıku't-Tayr* isimli eserleri de camilerde okutulan diğer eserler arasındadır. Osmanlılarda edebiyat alanında en meşhur müelliflerden Sadi'nin *Bostan* ve *Gülistan*'ı³³² da eski dönemlerden beri hem yazılı kaynaklarda karşımıza çıkan hem de cami derslerinde okutulan eserlerdendir. Sadi'nin toplumda ve ilim muhitinde rağbet edilen bir eser olmasında cami derslerinde yoğun bir şekilde okutulmasının etkisi olmalıdır.³³³

Arap dili ve edebiyatından ise sarf, nahiv ve belagata dair eserler, tasavvufi kasideler, Muhyiddin İbni Arabî'nin *Füsusü'l-Hikem*'i; manzum akaid kitaplarıyla ilm-i aruzlar, *Kaside-i Bür'e*, *Kaside-i Bürde*, *Kaside-i Nûniyye*, *Kaside-i Tâiye*, *Kaside-i Hamriye*'nin metinleri ve şerhleri, *Muğni'l-Lebîb* ve *Makamât-ı Harirî* en çok okunan eserler arasındadır. Bütün bu dersler Türkçe tercüme, şerh ve haşiyeler ile birlikte okutulmaktadır.

Arap edebiyatına ait eserlerden ilk grup naatler ve kasidelerdir. Hz. Peygamber'e olan sevgi ve hürmetin göstergesi olarak naatler ve onu öven kasideler arap diline ait özellikli eserlerdir. Asıl adı *el-Kevâkibu'd-Dürriyye fî Medh-i Hayri'l-Berîyye* olan 161 beyitlik *Kasîde-i Bür'e*, Muhammed b. Saîd b. Hammad b. Abdullah el-Bûsîrî'nin (ö.695/1296) Hz. Muhammed için yazdığı en meşhur kasidesidir. *Kaside-i Bür'e* olarak da bilinir. İslam dünyasında onun kadar meşhur olan ve yaygın

³³¹ Feridüddin Attar, İbn Arabî ve Mevlana Celaled-din-i Rumi'nin vahdet-i vücud konusundaki fikirlerinin etkisinde yazılan bu eser neşredildiği tarihten itibaren Kuran, hadis ve Mesnevi'den sonra sıkça başvurulmuş bir kaynak olmuştur. İslam dünyasında pek çok şerhinin yapılması ve ondan ilham alarak başka eserlerin de yazılması ilmi çevrelerdeki etkisini ve yaygınlığını göstermektedir. Şeker, **a.g.e.**, s.78.

³³² XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Sadi'nin *Bostan* ve *Gülistan*'ı, camilerde okutulan en meşhur eserlerden olan Mevlana'nın Mesnevi'sinin yerini almıştır. Şeker, **a.g.e.**, s.79.

³³³ Şeker, **a.g.e.**, s.77-80.

bir şekilde okunan, bilinen; üzerine muhtelif şerh, haşiye ve nazireler yazılan başka bir kaside yoktur. Bu minvalde yazılan eserlerin toplamı 350 civarındadır. Hz. Peygamber'e olan sevginin anlatıldığı bir diğer meşhur kaside, Kâ'ab bin Züheyr'in (ö.24/645) *Kasîde-i Bürde*'sidir. Bu kasidenin en önemli özelliği Hz. Peygamber zamanında yazılmış ve onun beğenisine mazhar olmasıdır. Hz. Peygamber'e olan sevgisiyle meşhur olan İbnü'l-Fârız'ın *Kasîde-i Tâiyye*'si de yine üzerine pek çok şerh yazılmış ve yine aynı müellif tarafından yazılmış olan *Kaside-i Elfiyye* ve *Kaside-i Mimiyye* ve *Râiyye*'siyle birlikte okutulmuştur. Sadreddin Konevî'nin her mecliste bu kasideye ait birkaç beyti okuduğu, halifesi Şemseddin-i Eygi'nin de camilerde derslere devam edenlere bu kasideyi ezberlettiği rivayet edilir. Bu esere yazılmış en meşhur şerhler Molla Cami, Şeyh Abdullah Salahî, Şeyh Saîd-i Fergâni, İsmail Rusûhî-i Ankaravî tarafından yazılmıştır. Şihabeddin Sühreverdî ve Muhyiddin Arabî de bu eseri övmüşlerdir.

Cami derslerinin en önemli unsurlarından biri de *Mesnevî* okumalarıdır. Daha evvel medreselerde okutulmayan *Mesnevî*, XVIII. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kendi adına tesis ettiği medresede ders olarak okutulmasıyla medrese dersleri arasına da girmiştir. *Mesnevî* hiç şüphesiz yazıldığı tarihten bugüne kadar İslam ve Osmanlı toplumunun en değerli eserlerinden biri haline gelmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren tasavvufî muhitlerden topluma doğru geniş bir kitleyi etkisi altına alan *Mesnevî*, özellikle Kadirî ve Nakşî tekkelerinde de okunmaya başlanmıştır.³³⁴

Cami derslerinde eğitimin tam olarak nasıl icra edildiği ile ilgili derinlikli bir bilgiye sahip değiliz fakat türlü ipuçlarından öğrenebildiğimiz kadarıyla yalnızca eserin okunması ve tekrar edilmesi çerçevesinde değil üzerine tartışmaların yapıldığı daha etkileşimli bir ders ortamı olduğudur. Bu derslerin, caminin bir köşesinde dersi veren hocanın rahlesi çevresinde bir ders halkası şeklinde yapıldığını anlıyoruz.³³⁵

Camilerde dersi takip eden, belli aşamalardan geçen talebelere icazetnâme verme geleneği de bulunmaktadır. Mesela XIX. yüzyılın ulemasından Hafız Şakir Ahmed Efendi (ö.1897), çeşitli camilerde üç farklı zamanda toplamda 500'e yakın

³³⁴ Şeker, a.g.e., s. 85.

³³⁵ Şeker, a.g.e., s.86.

talebeye icâzet vermiştir. Aynı zamanda Arap dili konusundaki uzmanlığı ile de meşhur olmuştur.³³⁶

Bunun yanında hat meşki, Kur'an tâlimi ve hıfzı gibi uygulamalı derslerin camilerde verildiği de bilinmektedir. Hatta o dönemde İstanbul'da bazı camiler geleneksel olarak yerleşmiş dersleriyle meşhur olmuştur. Meselâ Nuruosmaniye ve Amasya Beyazıt gibi bazı camilerde hat meşkedilirdi. Nitekim Ârif Efendi Nuruosmaniye'de verdiği hat dersleriyle tanınmıştı. Bu dersler bazen camiye bir kapı ile açılan bitişik odalarda yapılırdı.³³⁷

³³⁶ Murat Akgündüz, **Osmanlı Medreseleri XIX. Asır**, Beyan yayınları, 2004 İstanbul, s.70.

³³⁷ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi", **DİA**, s.51.

1.2.3. Okuma Gelenekleri ve Kültürü

Her toplumun kendine has alışkanlıkları, dinî ve k t rel inançları bulunur ve bu inançlar nesilden nesile aktarılan bazı sözlü ve yazılı kaynaklardan beslenir. Bir kitap kaç kişi tarafından bilinir sorusunun cevabı, biraz da Osmanlı toplumunun okuma geleneklerinin nasıl, ne şekilde ve nerede gerçekleştiğiyle ilgilidir. Bu noktada sosyal hayat pratikleri içerisinde gerçekleşen kitap okuma ya da sözlü anlatma geleneği ve bu okumaların/anlatının hangi amaçla, ne sebeple ve nerelerde yapıldığı önem kazanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda  zellikle İstanbul'un fethinden sonra başkent olarak gelişen İstanbul, imparatorluğun merkezi olduğu kadar aynı zamanda İslam sanat, edebiyat ve m sikisinin de merkezi haline geldi. Bu gelişmeye bağlı olarak Kanuni döneminde (1520-1566) şehir, İslam medeniyetinin büyük kütüphanelerinin ve kitap koleksiyonlarının da merkezi hüviyetini kazandı. Sultanın ve saray mensuplarının oluşturduğu bu kütüphaneler ve kitap koleksiyonları imparatorluk kültürünün   yüz yıl içerisinde ürettiği bütün edebi ve bilim eserlerinin yanı sıra İslam dünyasından miras kalan kitapları da bünyesinde barındırıyordu. İstanbul dışındaki kütüphanelere ek olarak Anadolu ve Balkanlarda tekkelerde ve medreselerde üretilen kitaplar da yerel bürokrat veya ulema çevrelerinin kurduğu kütüphanelerde toplanıyordu. Bütün bu kütüphane ve merkezlerde toplanan kitaplar Kur'an ilimleri, hadis, tecvid gibi alanlarda üretilmiş eserlerin yanı sıra Arapça ve Farsça gramer kitapları, hukuk kitapları, risaleler ve tasavvufi eserlerden oluşuyordu. Öğretim amaçlı bu metinlerin dışında tarih ve tabakat kitapları, sufilerin menakıbnameleri ve Osmanlı şairlerinin divanları da kütüphanelerin koleksiyonlarında yer alıyordu.³³⁸

Bu kütüphanelerin oluşumunda   yüz yıl boyunca ortaya çıkan eğitimli ve okur yazar sınıfın önemli bir rolü vardı. Bu sınıflar medrese, saray ve tekke ortamında teşekkül etmişti. Osmanlılarda medrese dışı eğitim ve  ğretim imkanları var mıydı? Özellikle de esnaf, tüccar veya İstanbul'daki çeşitli loncalardaki işçiler okuma yazma biliyorlar mıydı? Eğer biliyorlarsa bu beceriyi nasıl elde etmişlerdi? Osmanlılarda eğitime dair ölçülebilir verilerin yokluğu, bu soruyu sadece dağınık halde literatürde

³³⁸  zgen Felek, "The Ottoman Empire", **Culturel History of Reading**, C.I, ed.:Gabrielle Watling, Greenwood Pres, London, pp. 541-562.

geçen anekdotlara veya bilgi kırıntılarına bağlı olarak değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Mesela yalnızca Kur'an okuma becerisi, "okurluk" olarak tanımlanabilir mi? Ve Osmanlı toplumunun yüzde kaç Kur'an okuma becerisine sahipti? Teoride Osmanlı Müslüman nüfusunun tamamının ibadet edebilecek kadar arapça bilgisine sahip olması gerektiği söylenebilir. Fakat bu ne oranda gerçekleşmiştir? Osmanlı'da bu bilginin veya becerinin kazanıldığı yerler sıbyan mektepleri veya muallimhanelerdir. Fakat bu mekteplerin Kur'an okuma becerisini ancak belli ölçülerde kazandırdığı söylenebilir. Toplumun tamamının Kur'an okumasını bildiğini iddia etmek güçtür.³³⁹

Genel itibariyle İslam dünyasında ve özellikle Osmanlılar'da çocuklara temel eğitimin verildiği yer olarak bilinen *sıbyan mektepleri* 'nde³⁴⁰, temel eğitim kavramının neyi içerdiği ve eğitim ile neyin kastedildiği, okuma yazma eğitimini içerip içermediği ile ilgili muhtelif görüşler bulunmaktadır. Erünsal'ın da söylediği gibi uzun bir zamana ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bir imparatorlukta bu tip konular hakkında kesin bir şeyler söylemek zor olduğu gibi, kurumların standart bir eğitim verdiğini söylemek pek sağlıklı bir yaklaşım olmaz. Sıbyan mektepleri hakkında her ne kadar her bölgede ve her dönemde farklılıkların olabileceği söz konusu olsa da Erünsal'a göre XVI. yüzyıla kadar okuma-yazma öğretimini içermediği düşünülebilir. Vakfiyelerdeki kayıtlara göre bu kurumlarda genellikle Kuran okuma dersleriyle, sözlü olarak anlatılan ilmiyal bilgilerinin verildiği görülmektedir. Kızların bu mekteplerde eğitim görmesi ile ilgili bilgiler ise son derece azdır. Fatih döneminden itibaren bazı eserlerde her ne kadar kız çocuklarının da sınıftaki oturma düzeni ile ilgili birtakım bilgiler yer alsa da, vakfiyelerdeki kayıtların çoğu erkek öğrenciler dikkate alınarak hazırlanmış, nadiren kız çocuklarından bahsedilmiştir. Fakat bu durum ilerleyen yıllarda, özellikle XVIII. yüzyılda değişikliğe uğramış, vakfiyelerde kız ve erkek öğrencilerden daha fazla bahsedilmiş ve önemli yerleşim bölgelerinde kızlara mahsus sıbyan mektepleri bulunduğu bahsedilmiştir.³⁴¹

³³⁹ Miri Shefer Mossensohn, **Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Akışı**, Çev.: Kübra Oğuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 107-109.

³⁴⁰ Cahit Baltacı, "Mektep" **DİA**, Ankara 2004, cilt 29, 6-7.

³⁴¹ İsmail E. Erünsal, "Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu? XVI.-XVII. Asırlar", **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri**, Timaş, İstanbul 2019, s. 70-72.

Bunun dışında halkın İslâm ve dinî konularda yani fıkıh ve ibadetlerle ilgili hususlarda temel Türkçe ilmihal kitaplarına müracaat ettiğini ve bunları da gene sıbyan mektepleri vasıtasıyla okuyup öğrendiğini söyleyebiliriz. Bu yüzden sıbyan mektepleri medreselerde göre daha yaygın ve çok daha fazla sayıda kurulmuştur. Sıbyan mekteplerinde okutulan eserler hakkında henüz derli toplu bir çalışma yapılmamıştır.

Miri Shefer Mossensohn *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi* adlı eserinde XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasının Türkçe konuşulan bölgelerinde kent nüfusunun en az dörtte birinin Türkçe okuyup yazdığını veya en azından Arapça Kur'an surelerini bildiğini iler sürer. Nelly Hanna da Arapça konuşulan Kahire'de eğitilmiş bir kentli orta sınıfın varlığından bahseder. Nelly Hanna'ya göre XVII. yüzyıldan itibaren okur yazarlık artmıştır. Ayrıca eğitilmiş sınıfın yanı sıra gündelik Arapça ile yazılmış eserler de çoğalmıştır. Okur yazarlığın tamamen şehirli sınıflara mahsus olduğu ve özellikle de büyük şehir merkezlerinde bu oranın şehrin ticari ve kültürel gelişmişliğine bağlı olarak arttığı söylenebilir.³⁴²

Osmanlı toplumunda medrese dışı eğitim veya öğrenimin sıbyan mektepleri haricinde kurumsal olarak icra edildiği başka mekanlar nerelerdi? Bu mekanlar ne derece yaygındı ve toplumun hangi kesimlerine hitap ediyordu? Bu sorular çerçevesinde kurumsal olmasa da tekke ve camilerde medrese eğitiminin tamamlayıcısı veya devamı niteliğinde bir eğitimden söz edilebilir. Bu mekânlarda insanların topluca kitap okuduğu, ders ve sohbet halkası içerisinde belli bir kültürel kimlik kazandığından bahsedilebilir. Bunlara gayri resmi öğrenme mekanları olarak konaklar, ulema evleri, oda sohbetlerini ve kahvehaneleri de ekleyebiliriz.

Bursa şairlerinden Harîrî, Resmî ve Şeyhî'nin eğitim geçmişleri ve ticari faaliyetleri bize XV. yüzyıl Bursa'sının ilginç bir panoramasını sunar. Bunlardan Harîrî, Bursa'da ibrişim ve ipekli kumaş satan bir tüccardı, Resmî ise bez ticareti yapıyordu. Demek ki erken devirlerde Bursa'da esnaf muhitinde de şiirle ve edebiyatla ilgilenen, okuma yazma bilen isimler vardı. Şeyhî ise bir çakşırcı dükkanına sahipti. Üç şairin de okuma yazmayı ve şiiri hangi vasıtalarla öğrendiği ve esnaflık dönemlerinde bu ilgiyi nasıl devam ettirdiklerini çok fazla bilemiyoruz. Bu üç şairi de dönemin meşhur şairi ve devlet adamı Ahmet Paşa himaye ediyordu. Ahmet Paşa

³⁴² Mossensohn, *a.g.e.*, s. 71-72.

Fatih'in kendisini Bursa'ya sürgün etmesi üzerine konağında adı geçen şairleri toplamış ve onları konağında ağırlamıştır.³⁴³

Osmanlı toplumundaki okuma gelenekleri toplumu oluşturan sosyal gruplara göre değişkenlik gösterir. İlmiye, kalemiye ve seyfiyenin okuma gelenekleri ve kültürü, bu gelenek ve kültürü oluşturan muhitlere (Medrese, saray, yeniçeri ocakları, vs.) göre şekillenmiştir. Bu sınıfların dışında kalan sıradan Osmanlılar'ın okuma gelenekleri ve kültürü ise oldukça farklı bir karakterdedir. Halkın okuduğu eserler ise yüzyıllar boyunca hem zaman zaman değişen ve bazen de aynı kalan özelliklere sahip olmuştur.

Okuma geleneklerine konu olan eserlerin neler olduğuna geçmeden önce “halk” adı verilen bu kitlenin kimlerden oluştuğu ve okuma kültürünü hangi mekanlarda sürdürdükleri sorusunun cevabını aramak gerekir. Mesleği ya da mensup olduğu sosyal gruplardan bağımsız olarak kimler okuma kültürünü sürdürür? Erünsal, *Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif* isimli makalesinde bu konuyu tartışmaya açmıştır. Sosyolog ve antropologlar toplumun kültür seviyeleri ile ilgili olarak yüksek kültür, halk kültürü ve geleneksel kültür gibi kavramlar geliştirmişlerse de bu sınıflara kimlerin mensup olduğunu tayin etmede bazı kriterler geliştirmek yararlı olacaktır. Acaba alt ve üst kültüre mensup kişiler kendi içlerinde benzer bir yapıya mı sahiptirler? Toplumbilimci ve tarihçiler genellikle Osmanlı toplumunu ilmiye, seyfiye, kalemiye ve reaya şeklinde katmanlara ayırırlar fakat her sınıf kendi içinde bile çok çeşitli kültür seviyelerine sahip kimseler barındırır. Halk şeklinde tanımlanan esnaf, tüccar, serbest meslek erbabı ve köylülerden oluşan sınıflar içerisinde örneğin hiç kitabı olmayanlar olacağı gibi önemli miktarlarda

³⁴³ Haluk İpekten, **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 218-223. Osmanlı saray muhittinin dışında özellikle de taşrada vali, paşa ve beylerin konakları Osmanlı bilgisinin toplumsallaşmasında ve yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Ahmet Paşa Fatih'in kendisini Bursa'ya sürgün etmesi üzerine konağında şairleri toplamış ve kışın konağında dönemin Bursa şairlerinden Harîrî, Resmî ve Şeyhî'yi ağırlamıştır. Kanuni döneminde Hama Sancak Beyi olan Cafer Paşa, Celal Bey isimli şairi himaye etmiş daha sonra Celal Bey Cafer Paşa'nın damadı olmuş ve Şehzade Selim'e intisap ederek onun musahibi ve nedimi olarak yanında kalmıştır. Bağdat Beylerbeyi Süleyman Bey 1535'te başlamış olduğu beylerbeyliği görevi döneminde Kutsî isimli divan katibini himaye etmiştir. Aynı şekilde, Mihaloğulları'nda Gazi Ali Bey (ö.1500) ve Ahmed Bey şairleri himaye eder ve kendileri de şiir yazardı. Bu iki isim Sûzî Çelebi, Hayretî, Muammayî, Nihâlî Cafer Çelebi'yi himaye etmişlerdir. Sûzî Çelebi 1485 yılında Ali Bey'in Boğdan'a yaptığı seferi 18 bin beyitlik *gazavatnâmesi* ile nazmetmiştir. Hayretî isimli şair de (ö.1535) Mehmed Bey'in konağının müdavimlerindendi.

kitapları bulunanlara da rastlanmaktadır. O halde okuma ve kitap kültürünü toplumsal sınıflara göre kesin olarak ayırmak ve eserleri de bu gruplara göre kategorize etmek çok da sağlıklı olmayacaktır. Erünsal, halkın kim olduğu sorusuna dair verdiği cevabın meseleyi çözmek yerine daha da karmaşık hale getirdiğinden bahseder. Şöyle ki, terekelerde bir kimsenin halk tabakasına mensup olduğunu gösteren bir kayıt yoktur, bunun tespiti bazı ipuçları üzerinden size düşer ve siz de bazen halk sınıfından olmayan birini bu sınıfa dahil edebilir yahut halk sınıfından olması gereken birini gözardı edebilirsiniz.³⁴⁴

Halkın geleneksel İslam anlayışını ve bu anlayışı besleyen kaynakları inceleyen önemli çalışmalardan biri Hatice Kelpetin Arpaguş'un *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları* isimli çalışmasıdır. Kelpetin bu çalışmasında halkın İslam anlayışına etki eden eserlerin neler olduğu üzerinde durmuş ve fakat bunu yapmadan önce de "halk eserleri" adı verilen kaynakların neler olduğunu 6 kategoride incelemiştir. Kelpetin'e göre bu kitaplar, *Mızraklı İlmihal*, *Şürutü's-Salât* gibi doğrudan dinî konuları içeren eserler, *Muhammed Haneî Cengî*, *Hayber Kalesi*, *Kan Kalesi Cengi*, *Battal Gazi* gibi dinî hüviyetli cenk kitapları, *Köroğlu* gibi milli kahramanlık kitapları, *Leyla ile Mecnun*, *Kerem Aşlı* gibi aşk hikayeleri ve *Karacaoğlan*, *Yunus Emre* ve *Niyazi-i Mısri* gibi mutasavvıf ozanların divanları gibi kaynaklardan oluşur. Bu gruplar içerisinde dinî inançları şekillendiren eserler *Muhammediye*, *Envârü'l-Aşikîn*, *Müzekki'n-Nüfûs*, *Kara Dâvud*, *Ahmediyye*, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, *Şerhu Şir'ati'l-İslam*, *İmâdü'l-İslâm*, *Mızraklı İlmihal*, *Şerh-i Vasıyeti'l-Muhammediye*, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, *Delâilü'l-Hayrât*, *Mârifetnâme* gibi farklı konuları işleyen bir çeşitliliğe sahiptir.³⁴⁵

Osmanlılarda dinî ve ilmi konular hakkında halka bilgi vermek için sade bir dille yazılan ve onlara intikali istenen kitaplar aynı zamanda bazı mekanlarda herkese açık olarak sesli okunurdu. Bu faaliyetler bazı dönemlerde hızlanmış bazı dönemlerde yavaşlamış olsa da tamamen kesilmemiştir. Bu okumlara konu olan kitapların bazıları

³⁴⁴ İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif", *Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı*, TEDEV (Türk Edebiyatı Vakfı) Yayınları, 2022, 355-362.

³⁴⁵ Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2015.

zamanla kaybolmuş bazıları ise yüzyıllar boyunca okunan kitaplar arasında yer almıştır.³⁴⁶

Toplunun dinî tutum ve davranışlarının belirlenmesinde, sosyal hayattaki pratiklerini düzenleyen bazı kitaplar öne çıkmaktadır ve bu kitapların etkisi geleneksel dinî kültürün canlılığını korumak bakımından diğer kitaplara nazaran daha fazladır. Yazıcıoğlu Mehmed Bîcan'ın (ö. 857/1453) *Muhammediyye'si*, Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan'ın (ö. 870/1466'dan sonra) *Envârü'l-âşıkîn'i*, Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469) *Müzekki'n-nüfûs'u*, Ahmed Mürşidî Efendi'nin (ö. 1174/1760) *Ahmediyye'si* gibi mev'iza türü eserler, Kutbüddîn İznîkî'nin (ö. 821/1418) *Mukaddime'si*, Mızraklı ilmihal, Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî'nin *İmâdü'l İslâm'ı*, Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emin İslâmbolî'nin (ö. 1197/1783) *Şerhi Vasiyyeti'l-Muhammediyye'si* gibi ilmihal türü eserlerin Osmanlı toplumunun İslâm anlayışının oluşmasında önemli katkıları olmuştur. Yine halk tarafından bilinmesi ve yayılması amacıyla yazılan en-Nevevî'nin *El-Ezkâr*, Karadâvûdzâde Mehmed b. Ahmed'in (ö. 1170/1757) *Delailü'l-hayrât şerhi* gibi duâ türündeki eserler ve Ebû Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Bustânu'l-ârifîn*, *Tenbîhü'l-gâfilîn* ve Ya'kûb b. Seyyid Alizâde'nin (ö. 931/1525) *Şerhu Şir'âti'l-İslâm* gibi eserleri Osmanlı muhitinde yazılmış veya tercüme edilmiş ve toplumunun yaygın olarak sahip olduğu Türkçe eserlerdir. *El-Ezkâr*, *Delailü'l-hayrât*, *Bustânu'l-ârifîn*, *Tenbîhü'l-gâfilîn* gibi eserler ise Osmanlı toplumuna tercüme yoluyla ulaşan eserlerdir.³⁴⁷

Peki yukarıda bahsi geçen eserler gerçekten yaygın olarak bilinen ve toplumun geniş kesimi tarafından okunan eserler midir?³⁴⁸ İsmail E. Erünsal, halkın okuduğu kitaplar başlıklı makalesinde XVI.-XVIII. yüzyıllara ait taradığı sicil defterleri içerisindeki terekelere dayanarak kendi geliştirdiği kriterlerle 3.000'in üzerinde kişiyi

³⁴⁶ Zehra Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.5, S.9 (2007), s. 442.

³⁴⁷ Recep Arpa, Osmanlı Halkının Muteber Kitapları Tıbyan Tefsiri Örneği, **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2017, s. 243-244.

³⁴⁸ Evliya Çelebi'nin Seyhatname'si üzerinden bir eserin yaygınlığı üzerine farklı bir perspektif için bakınız: İsmail E. Erünsal, Osmanlı Münevverinin Evliya Çelebi'ye Bakışı, **Evliya Çelebi'nin Dünyası**, Ed. Coşkun Yılmaz, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, s. 91-103.

halktan kişiler olarak değerlendirmiş ve terekelerde en çok geçen kitapları geçme sıklıklarına göre sıralamıştır. Bu sıralamaya göre 394 kitapla *Birgivî Risalesi ve Şerhi*, 250 kitapla *Muhammediye*, 177 kitapla *Halebî / Mülteka'l-Ebhur*, 130 kitapla *Duanâme*, 102 kitapla *Gülistan* ilk sıralarda yer almaktadır. Yine *Tarihler*, *Menâsik-i Hac*, *Kudurî*, *Envârü'l-Âşikin*, *Mevlid*, *Yusuf Züleyha*, *Altıparmak*, *Taberi*, *Divan-ı Hafız ve Şerhleri*, *İmâdü'l-İslam*, *Üstüvânî*, *Münye*, *Tabirnâme*, *Bostan*, *İlmihal*, *Tarikat-ı Muhammediye*, *Pend-i Attar*, *Şurut-ı Salat*, *Vikaye* (şerhi ve tercümesi), *Hulviyyât*, *İskendernâme*, *Acâyib-i Mahlukat*, *Hayriye-i Nâbi* ve *Müzekki'n-Nüfûs* ve *Hamzanâme* 10'un üzerinde sayılarla terekelerde yer alan eserlerdir. *Leyla vü Mecnun*, *Tezkiretü'l-Evliya*, *Şâhnâme*, *Kara Davud*, *Kahramannâme*, *Ahmediye*, *Ebu Müslim*, *Battalnâme*, *Divan-ı Nâbi*, *Tenbihü'l-Gafilîn*, *Maktel-i Hüseyin*, *Güzide* ve *Firûznâme* gibi kitaplar da az miktarlarda olsa terekelerde rastlanılan eserlerdendir.³⁴⁹

Kitabın Adı	Geçme Sayısı
<i>Birgivî Risalesi ve Şerhi</i>	394
<i>Muhammediye</i>	250
<i>Halebî / Mülteka'l-Ebhur</i>	177
<i>Duanâme</i>	130
<i>Gülistan</i>	102
<i>Tarihler</i>	79
<i>Menâsik-i Hac</i>	78
<i>Kudurî</i>	63
<i>Envârü'l-Âşikin</i>	61
<i>Mevlid</i>	57
<i>Yusuf Züleyha</i>	54
<i>Altıparmak</i>	51
<i>Taberi</i>	49
<i>Divan-ı Hafız ve Şerhleri</i>	48
<i>İmâdü'l-İslam</i>	48
<i>Üstüvânî</i>	38
<i>Münye</i>	37
<i>Tabirnâme</i>	36
<i>Bostan</i>	35
<i>İlmihal</i>	34
<i>Tarikat-ı Muhammediye</i>	29
<i>Pend-i Attar</i>	28
<i>Şurut-ı Salat</i>	28
<i>Vikaye</i> (şerhi ve tercümesi)	20
<i>Hulviyyât</i>	19
<i>İskendernâme</i>	16

³⁴⁹ Erünsal, a.g.m., 2022, s. 359.

<i>Acâyib-i Mahlukat</i>	14
<i>Hayriye-i Nâbi</i>	12
<i>Müzekki'n-Nüfûs</i>	10
<i>Hamzanâme</i>	10
<i>Leyla vü Mecnun</i>	8
<i>Tezkiretü'l-Evliya</i>	7
<i>Şâhnâme</i>	7
<i>Kara Davud</i>	4
<i>Kahramannâme</i>	4
<i>Ahmediye</i>	3
<i>Ebu Müslim</i>	3
<i>Battalnâme</i>	3
<i>Divan-ı Nâbi</i>	3
<i>Tenbihü'l-Gafilin</i>	3
<i>Maktel-i Hüseyin</i>	3
<i>Güzide</i>	2
<i>Firûznâme</i>	2

Tablo 1.16: XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Terekelerde En Sık Geçen Halk Kitapları³⁵⁰

Erünsal'ın 3.000'in üzerinde tereke aracılığıyla tespit ettiği eserlerin içerisinde Hatice Kelpetin Arpaguş'un İslâm anlayışını oluşturan ilk on eser olarak sıraladığı eserlerden bazılarının çok az miktarda olması ya da hiç olmaması dikkat çekicidir. Örneğin ilk on eser arasında sayılan *Delâil şerhi Kara Davud*, Erünsal'ın tespit ettiği ilk 25 eser içerisinde yer almamaktadır. Yine Arpaguş'un ilk on eser arasında saydığı *Tarikat-ı Muhammediye*, *Müzekki'n-Nüfûs*, *Ahmediye* ve *Tenbihü'l-Gafilin* Erünsal'ın listesinin sonlarında yer almaktadır. Öyleyse, bir eserin halkın dinî inanç ve kültür dünyasını şekillendirmesi amacıyla kaleme alınması onun aynı amaç ölçüsünde halk tarafından bilindiği, kabul edildiği ve toplumda yaygınlaştığı sonucunu doğurmamaktadır. Tam da bu nedenle İsmail Erünsal, kimlerin hangi sınıflara mensup olduğunun tesbitinin kolay olmamasından dolayı “halkın okuduğu kitaplar” yerine “halk için yazılmış kitaplar” ifadesinin daha uygun olacağını ifade etmektedir.³⁵¹

İsmail Erünsal XVI–XVIII. yüzyıllarda 3.000'in üzerinde terekede mevcut kitaplar arasında 394 kitapla *Birgivi Risalesi*'nin ilk sırada yer aldığını tespit etmiştir.³⁵² *Birgivi Risalesi*, Birgivi Mehmed Efendi'nin (ö.1573) Türkçe yazdığı tek

³⁵⁰ Bu tablo oluşturulurken İsmail E. Erünsal'ın “Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif” başlıklı makalesinden faydalanılmıştır.

³⁵¹ Bu açıklama uyarınca ileride kitap konuları kategorize edilirken “halkın okuduğu kitaplar” başlığı yerine “halk için yazılmış kitaplar” başlığı kullanılacaktır.; Erünsal, **a.g.m.**, 2022, s. 355-362.

³⁵² Erünsal, **a.g.m.**, 2022, s. 359.

eserdir. Bir akaid ve ilmihal kitabı olan *Birgivî Risalesi*'nin toplumda bu kadar yaygın olması özellikle Türkçe olması ve konusu bakımından ilmihal konularını içermesi dolayısıyladır. Toplumun günlük ibadetlerinin yapılış biçimlerini ve ibadetlerde uyulması gereken kuralları içerdiği için bir ilmihal olarak *Birgivî Risalesi*'nin bu kadar yaygın olması şaşırtıcı değildir.

Birgivî'nin en tanınmış eseri olan ve adına nisbetle *Birgivî Risalesi* diye meşhur olan *Vasiyetnâme*, ilk sayfasında geçen “vasiyet” kelimesinden dolayı bu adı almıştır. Eserin 1562-1563 tarihinde yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca *Risâle-i Birgivî*, *Birgivi Vasiyetnâmesi* ve *Birgivî / Birgili Risâlesi* gibi adlarla da anılır. Genelde iman esaslarını, ibadet ve ahlâk konularını içerir. Birgivî diğer eserlerinde olduğu gibi *Vasiyetnâme*'de de kelâm, fıkıh ve ahlâk kitaplarında geniş biçimde yer alan konuları başarıyla özetlemiştir.³⁵³

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki popüler kitapları ve okuma kültürünü inceleyen Hakan Karateke, *Muhammediye*, *Envârü'l-Aşîkîn*, *Mevlid*, *Hadikatü's-Süeda*, *Birgivi Risalesi*'nden oluşan 5 kitap üzerinden bu kitapların tereke kayıtlarındaki yaygınlık durumunu sorgulamış ve bunların Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki anlatı bakımından değerlendirmesini yapmıştır. Evliya Çelebi bu eserin halk arasında çokça okunduğunu ve muteber bir risale olduğunu belirtir.³⁵⁴

Orlin Sabev, Sofya'ya ait olan ve 1671-1833 yıllarını kapsayan 52 kadı sicili içerisinde tespit ettiği 180 terekede yer alan kitaplar arasında ilk başta gelen kitapların *Kur'an-ı Kerim* ve *Muhammediye* olduğunu bildirmektedir. Listede dördüncü sırada ise *Birgivî Risalesi* bulunmaktadır.³⁵⁵ Tijana Krstic, Bosna ve Bulgaristan'da bulunan Osmanlı yazmaları arasında Birgivi Mehmed Efendi'nin *Birgivî Risalesi* olarak da bilinen *Vasiyetname* adlı eserinin ilk sırada yer aldığını belirtir. İkinci sırada *Tarikat-ı Muhammediye* adlı eserin, üçüncü sırada ise *Muhammediye*'nin geldiğini ifade eder.³⁵⁶

Muhammediye ve *Envârü'l-Aşîkîn* adlı eserlerde ne tür bir İslâm anlayışının topluma aktarılmaya çalışıldığı ve bu aktarımın yönteminin ne olduğu Osmanlı

³⁵³ Ahmet Turan Arslan, “Vasiyetnâme”, *DİA*, 2012, C. 42, s. 556-558.

³⁵⁴ Karateke, **a.g.m.**, Ankara 2012, s. 234-235.

³⁵⁵ Orlin Sabev, “Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary Notes)”, *Academie Des Sciences de Bulgarie Institut D'etudes Balkaniques Etudes Balkaniques*, 2003, No:1, 34-82.

³⁵⁶ Şahin, **a.g.e.**, s. 134.

toplumunu anlamak açısından da önem arz etmektedir. Kısmen birbirinden farklı noktaları olsa da bu iki eser neredeyse aynı içeriklere sahiptir. Bu eserlerde yüceltilen değerler çok belirgin olarak tasavvufî etkiler taşır. Her iki eser de Gazali'nin *İhya Ulumi'd-Din* ve İbni Arabî'nin *el-Fütuhâtü'l-Mekkiye* adlı eserlerinden ve fıkıh konularında da Ebu'l-Leys el-Semerkindî'den etkilenmişlerdir. Muhammediye ve *Envarü'l-Aşîkîn* her ne kadar sûfî eğilimlerle yazılmış olsalar da müellifleri tarafından radikal sûfî inanışlara karşı çıkılmış buna karşın şariat ve takva temelinde inşa edilmişlerdir. Tijana Krstic'in ifadesiyle "Yazıcızâde kardeşlerin eserlerinin altında yatan esas unsur, Kur'an-ı Kerim'in de temelini oluşturan ahir zaman trajedisidir."³⁵⁷

"Kıyamet trajedisi" ile ilgili yazılmış bir diğer eser, hakkında çok fazla bilgi sahibi olamadığımız Hibetullah b. İbrahim'in *Saatnâme* adlı eseridir. Bu eser Osmanlıların yaygın dindarlık anlayışlarına ilmihal türü üzerinden damga vurmuş ama bu zamana kadar araştırmacıların dikkatinden kaçmış bir eserdir. Bu eserin XIV. yüzyıl Anadolu'sunda kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Bu eserin yalnızca İstanbul'daki kütüphanelerde elliye yakın nüshası vardır ve bunlar arasında en eski tarihli 1477 tarihini taşır. Yine Bosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bu eserin yirmiye yakın nüshası mevcuttur. Eser, dönemin tasavvufî ortamından etkilenerek bir Müslümanın kıyamet kopmadan önce yapması gereken duaları ayrıntılı bir şekilde anlatır.³⁵⁸

İsmail Erünsal, 394 kayıta geçen *Birgivi Risalesi*'nden sonra 250 kayıta adı geçen *Muhammediye*'nin ikinci sırada yer aldığını belirtir. Osmanlı toplumunu etkilemiş ve onların zihin dünyasında ve din algısının oluşmasında etkili olmuş eserlerin başında *Muhammediye* gelmektedir.³⁵⁹ Yazıldığı XV. yüzyıldan itibaren

³⁵⁷ Tijana Krstic, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları 15.-17. Yüzyıllar*, çev.: Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 57-59.

³⁵⁸ Krstic, *a.g.e.*, s. 59-60.

³⁵⁹ Yazıcızade *Muhammediye* adlı eserinde aklı över ve ilk yaratılan varlığın külli akıl olduğunu belirtir sonra cüzi aklın sonra kalem ve levhin yaratıldığını ve her şeyin o levhaya kaydedildiğini ifade eder. Muhammediye'de yaratılış ve Hazreti Muhammed'in ruhunun yaratılması cennet cehennem yer ve gökler melekler mahlukatın yaratılması Âdem ve Havva'nın yaratılması cennetten yeryüzüne inmeleri Arafat'ta buluşmaları birinci bölümün konularıdır. Doğal olarak insanın yeryüzündeki varlığını tasvir eden ve bütünüyle bunu İslam kaynakları dairesinde değerlendiren bu eser, toplumun bu konudaki bilgi birikiminin nazmedilmiş en veciz ifadeleri olması dolayısıyla yüzlerce yıl Osmanlı toplumunda çok değerli görülmüştür. Eserin ikinci bölümü peygamberlerden bahseder ve Hazreti peygamberin hayatı ve mucizelerini anlatır. Üçüncü bölüm ise kıyamet ve ahiret konularına değinir. 15. yüzyılın meşhur şairi Zaimi Çelebi *Muhammediye*'nin türkçenin en güzel örneklerinden biri olduğunu belirtir.: Şahin, *a.g.e.*, s. 128-130.

eserin Balkanlardan Anadolu'ya çok geniş bir coğrafyada topluma mal olduğu terekeler üzerine yapılan muhtelif çalışmalardan da anlaşılmaktadır. Ali İhsan Karataş, *16. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar* başlığını taşıyan çalışmasında bu yüzyıla ait 200 sicil içerisinde 400 farklı türde 2098 adet kitap kaydı tespit etmiş ve ilk beş sırada yer alan kitaplardan birinin *Muhammediye* olduğunu belirtmiştir. Onun tespitlerine göre terekelerde en çok *Kur'an* ve *Mevlid* bulunmaktadır.³⁶⁰

Muhammediye'nin camilerde görevli Muhammediyehanlar aracılığıyla okunması için muhtelif vakıf kayıtlarında ücret tahsis edildiğine dair kayıtlar mevcuttur. Bursa'daki vakıflarda kendilerine para tahsis edilen görevliler arasında özellikle okuyucular başlığıyla sınıflandırılmış bir grup bulunmaktadır. Bunların içerisinde *Delâilü'l-Hayrat* ve hadis kitapları okuyanların (biri kişi) yanı sıra *Muhammediye* okuyan 13 Muhammediye-hân bulunmaktaydı. *Muhammediye* okumakla görevli 13 kişi 1775-76 yıllarında yıllık olarak 53,375 kuruş ücret almışlardır. Bu 13 kişinin yıllık aldığı ücret miktarı akçe cinsinden 6405 akçe olup kişi başı yaklaşık 500 akçe düşmektedir.³⁶¹ Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa'nın kurmuş olduğu vakıf arasında İstanbul Üsküdar'da kendisinin yeniden inşa ettiği camideki görevlilere harcanmak üzere tahsis ettiği cihetler arasında naathân ve muhammediyehan da bulunmaktadır. Cuma günleri *Naat* okumakla görevli Naathân'a günlük 4 akçe, *Muhammediye* okumakla görevli Muhammediyehan'a ise günlük 3 akçe ücret ödeneceği belirlenmiştir.³⁶²

Muhammediye bürokrat ve askerî sınıf arasında halk kadar yaygın değildir. Henning Sievert 1716-1783 yılları arasında 36 tereke kaydını incelemiş ve 3000'e yakın kitaba ulaşan bir sayı elde etmiştir. Bu listeye sadece yüksek bürokratların kitap koleksiyonları dahil edilmiştir. Çoğu paşa rütbesinde olan bu kişilerin koleksiyonları arasında sadece 3 *Muhammediye* bulunmaktadır. Konusal olarak çok geniş bir yelpazeye dağılan bu koleksiyonlarda Kuran'dan sonra en çok Kadı İyaz'ın *Kitabü'ş-*

³⁶⁰ Ali İhsan Karataş, *XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995, 116 s.

³⁶¹ Cafer Çiftçi, *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri: Avârız Vakıfları, Hirfet Vakıfları, Para Vakıfları, Selâtin Vakıfları*, Gaye Kitabevi, Bursa 2004, s. 133.

³⁶² H. Mustafa Eravcı, "Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Vakfı", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 6-7-8 Eylül 2006*, Denizli 2007, s. 181-182.

Şifa'sı ve dört ve beşinci sıralarda *Naima* ve *Peçevi* tarihleri gelir. Osmanlı bürokrat entelektüelinin tarih kadar *Mesnevi*, *Yusuf ve Züleyha* ve *Cihannüma*'ya ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. 19 *Kitabü'ş-Şifa* ve 16 *Naima* tarihinin bulunduğu 36 tereke içinde sadece üç *Muhammediye* yer alır.³⁶³

Gelibolu'da yazılan *Muhammediye*, Gelibolu halkı arasında o kadar meşhurdur ki Kur'an gibi ezberlenir ve topluca okunurdu. Gelibolu'da çok sayıda insan, çocuk, kadın ve kızlar, *Muhammediye* hafızı olarak bilinmektedirler ve eseri bütün halinde ezberlemişlerdir. *Muhammediye* müstakil okumalara ve toplu okumalara konu olmuş bir eser olarak cami, tekke ve medreseler de dahil olmak üzere Osmanlı toplumunun her kesimi tarafından ilgi görmüş ve Balkanlar'da Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar uzanan coğrafyada meşhur olmuştur. *Sefine* yazarı Vassaf, annesinin elinden *Ahmediye* ve *Muhammediye* eserlerinin düşmediğini komşularla bir araya gelerek bu eserin okunduğunu belirtmektedir. Osmanlı döneminde yaşayan kadınların bu esere ilgisi o kadar çoktur ki daha XVI. yüzyılın ortalarında yazarının ölümünden yaklaşık 100 yıl sonra Gelibolu'da demircilik yaptığı tahmin edilen Ahmet isimli bir şahsın kızı olan hattat Ümmü Hatun tarafından Siroz'daki Cami-i Atik'de okunmak üzere çoğaltılmış ve Temmuz 1552 tarihinde vakfedilmiştir.³⁶⁴ Kadınlar tarafından *Muhammediye*'nin XIX. yüzyılda da Kastamonulu Nesibe Feride Hanım tarafından hocasının kontrolünde istinsah edildiği bilinmektedir. *Muhammediye* yalnızca halk arasında muteber bir eser olmakla kalmamış aynı zamanda kadı, müderris veya talebelerin de koleksiyonlarında yer almıştır. Eserin uzun müddet medreselerde ve mekteplerde ders kitabı olarak da okutulduğu bilinmektedir. Eserin Rumlar arasında da bilindiği ve Rumca ve Türkçe olarak birbirini takip eden satırlar halinde yazıldığı da belirtilmektedir.³⁶⁵

Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediye*'si cami derslerinde okutulan eserler arasında da yer almaktadır.³⁶⁶ İstanbul camilerinde *Muhammediye*'nin okutulduğuna dair en erken örneğe 1625 yılında rastlanmaktadır. Hacı Mehmed 1625 yılında

³⁶³ Karateke, **a.g.m.**, 237-238.

³⁶⁴ Zehra Öztürk, *Muhammediye'nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih*, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 1, s. 334.; Şahin, **a.g.e.**, s. 135.

³⁶⁵ Şahin, **a.g.e.**, s. 135.

³⁶⁶ Mustafa Asım Yediyıldız, **Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulucami**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s.106.

kurduğu vakıf ile Kasımpaşa'daki Cami-i Kebir'de siyer ve *Muhammediye* kitaplarının okunmasını vakfiye şartları arasında zikretmişti.³⁶⁷

Muhammediye'nin etkisinde kalarak kaleme alınan eserler olduğu kadar ondan nakledenler ya da nazire yazanlar da olmuştur. İlmî Mehmed Efendi'nin *Manzume-i Akaid*'i, Yusuf'un *Muhammediye*'si, Abdürrahim Fedâî'nin *Kasîde-i Nûniye*'si, Mehmed'in *Siretün-Nebî*'si, Seyyid İbrahim'in *Siyer*'i, Zühdi Efendinin *Nazmüssiyer*'i, Abdurrahman'ın *Siyer-i Nebî*'si bu tarz eserlere örnek olarak sayılabilir. *Muhammediye* bir de Esirî tarafından, Bursalı İsmail Hakkı tarafından iki cilt halinde şerh edilmiştir.³⁶⁸

Muhammediye'nin bazı parçaları yakın dönemlere kadar Mevlidhanların *Mevlid* okuması gibi Muhammediyehanlar da bu eseri okuyorlardı. Atıf Efendi Kitaplığına giderken Şeyh Vefa türbesinin yanında bulunan bir mezar kitabesinde bunun bir örneği yazılı olarak bulunmaktadır. Muhammediye, son zamanların tanınmış Melâmî şeyhlerinden Seyyid Mehmed Nûrî'l-Arabi tarafından ders olarak da okutulmuştur.³⁶⁹

Yazıcıoğlu Mehmed, Muhammediye adlı eseri ile büyük bir üne sahip olmuş, Fuat Köprülü'nin ifadesiyle “Muhammediye yalnız Türkiye’de değil, Kırım’da ve daha sonra Kazan’da ve Başkurt Türkleri arasında büyük bir kutsiyet kazanmış”, hemen bütün Türk-İslam coğrafyasında okunup değer bulmuş bir eserdir.³⁷⁰

Balkan şehirlerinde de XVIII. yüzyılda *Muhammediye*'nin camilerde okutulduğu görülmektedir. Derviş Ali, Hanya'da Temmuz 1759 tarihli vakfiyesiyle iki adet dükkan vakfederek Gâzî Hüseyin Paşa Câmii'nde Pazartesi ve Cuma günleri ikinci namazından sonra cemaate *Muhammediye* isimli kitabı okuyacak olan Molla Mustafa'ya ücret tahsis etmişti. Alizâde Hasan Ağa da Hanya'da Zilhicce 1202/Eylül 1788 tarihli vakfiyesiyle Arap Câmii'nde Pazartesi ve perşembe günleri ikinci namazından sonra *Muhammediye* okunması için para tahsis etmiş ve kıraat için aylık 60 para verilmesini talep etmişti.³⁷¹

³⁶⁷ İstanbul Şer'iyye Sicilleri Galata Mahkemesi No: 541, varak 54b/2.

³⁶⁸ Amil Çelebioğlu, **Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 174.

³⁶⁹ Amil Çelebioğlu, **Muhammediye**, Dergâh Yayınları, 2018, s. 183.

³⁷⁰ Amil Çelebioğlu, **a.g.e.**, s. 182.

³⁷¹ **Balkanlarda Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler**, Yunanistan, c. 3, s. 511-517.

Yazıcızade Mehmet'in küçük kardeşi olan Ahmed'in, abisi Mehmed'in *Meğaribü'z-Zaman li-Gurûbi'l-Eşya fi'l-Ayn ve'l-Iyan* adlı eserinin tercümesi olan ve *Ahmediye* adıyla da bilinen *Envârü'l-Aşıkîn* adlı kitabı da *Muhammediye* kadar meşhur olmuş eserlerdendir. Ahmet Bîcân 1446 yılında yazmaya başladığı eseri 1451'de Gelibolu'da tamamlamıştır. Hacı Bayram Veli'nin isteği üzerine eseri Türkçeye çevirerek yazmıştır. Eserin Balkanlar, Anadolu ve daha sonra Kazan'da basıldığı göz önüne alınırsa Osmanlı toplumunun İslâm dinî ve kültürü hakkındaki başlıca kaynaklarından biri olduğu söylenebilir. Yazıldığı tarihten XX. yüzyılın başlarına kadar bütün Osmanlı coğrafyasında okunan eser *Muhammediye* kadar etkili ve yaygın olmasa da Osmanlı toplumunun okuduğu eserler arasında önemli bir yer tutmuştur. Bunun sonucu olarak *Envârü'l-âşıkîn*'in yüzlerce yazma nüshası meydana gelmiştir. Kitap İstanbul (1261), Kazan (1278) ve Bulak'ta (1300) defalarca basılmıştır.³⁷² *Envârü'l-âşıkîn*, Batı dillerine en erken tercüme edilip basılan Türkçe kitaplardan biridir. Eser 1624 yılında Erdel hükümdarı Gábor Bethşen'in tercümanı ve başkatibi János lansi tarafından Macarcaya tercüme edilmiş ve 1626 yılında Macaristan'da Kassa şehrinde basılmıştır.³⁷³

Osmanlı toplumunda okuma kültürü bakımından değerlendirilmesi gereken eserlerden önemli bir grubu da kahramanlık hikayeleri adını verebileceğimiz tür oluşturur. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı okur yazarlığı ve yazma pratikleri özellikle de İstanbul merkezli olarak çok daha geniş kitlelere ulaştı. Bu yüzyılda yeni yazar grupları, okuyucu grupları, farklı okur yazar kitleleri ortaya çıktı. Bunun sonucunda Elif Sezer'in isimlendirmesi ile yazma eserler etrafında teşekkül eden bir sınıf, “manuscript community” teşekkül etti. Daha çok kahramanlık hikâyeleri özellikle de Hamza ve Ebu Müslim hikâyeleri üzerinden gelişen bu faaliyet XVIII. ve XIX. yüzyılda İstanbul'da oldukça popülerdi ve bu hikayeler etrafında yeni bir kültürel ortam teşekkül etmişti. Bu yeni okuma yazma faaliyeti özellikle de kendi kültürel ortamlarını oluşturmuş kahvehaneler, dükkanlar, okullar yeni okuma mekanları olarak bu hikayelerin topluma ulaşmasını sağlamıştı. Özellikle de bu türden kahramanlık hikayelerine düşülmüş okuma notları XVIII. ve XIX. yüzyılda kitapların bireysel ve

³⁷² Mustafa İsmet Uzun, “Envârü'l-Aşıkîn” **DİA**, İstanbul 1995, C.11, 258-260.

³⁷³ Şahin, **a.g.e.**, s. 136-137.

toplumsal serüvenini anlamak bakımından yepyeni ve çok ilginç bir boyutta kitap kültürünün farklı toplumsal kesimlere açılan yönlerini ortaya koymuştur. Bu yazmalar üzerine düşülen notlar kâtiplik, kitap istinsahı, kitap sahibi olma, sosyal ve ahlaki kodlar ve toplumsal hafıza bakımından ayrı ayrı değer taşır. Bu tür hikâyelerin yer aldığı yazmalar, yazma çalışmaları, okuma tarihi ve kitap kültürü bakımından yeni bir çalışma alanı geliştirmek için imkanlar sunmaktadır.³⁷⁴

Zehra Öztürk, kitapların topluca veya sesli olarak okunmasının Selçuklular’dan Osmanlı’lara intikal eden bir gelenek olduğunu ve köklerinin XII. yüzyıla kadar indiğini belirtir. Bir gruba kitap okumanın Anadolu’da da köklü bir gelenek olduğu ve bu tür toplantılarda genellikle popüler hikayelerin tercih edildiği bilinmektedir. Halil İncelik da erken devir Osmanlı kroniklerinden bazılarının yüksek sesle okunmak üzere yazıldıklarını belirtir.³⁷⁵

XVII. yüzyıl başında yaşayan Kastamonu’lu bir sipahinin hikayesinin işleyen bir yazma eser (Hikâyât-ı Sipâhî-yi Kastamonî ve Tûtî) üzerine düşülmüş notlar bu eserin çok sevilerek elden ele dolaştığını ve kitabın ilginç dolaşım güzergahını gözler önüne serer. Eser, 1712-1726 yılları arasında Topkapı Sarayı Seferli Koğuşunda ve Galata Sarayı’nda yüksek sesle bir dinleyici grubuna okunmuştur. Kendisi de bir iç oğlanı olan Ali Ufki Bey ya da Albertus Bobovius iç oğlanların okudukları kitaplar arasında *Kırk Vezir*, *Hümayunname*, *Kelile ve Dimne*, *Seyyid Battal* ve *Kahramannâme* gibi eserleri sayar. Süleyman Faik Efendi de XIX. yüzyılda kaleme aldığı mecmuasında *Hamzânâme*’nin sahaflardan kiralanarak kahvehanelerde bu işe ilgisi olan kişilerce okunup ezberlenerek anlatıldığını aktarır.³⁷⁶

Eserlerin üzerine yazılan okuma notlarından evlerin, konakların kitap okuma meclislerine ev sahipliği yapan mekanların başında geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin

³⁷⁴ Elif Sezer Aydın, **A Manuscript Community in Ottoman Istanbul (18th-19th Centuries) Heroic Stories, Social Profiles, and Reading Space**, Doctora Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Konrad Hirschler, Department of History and Cultural Studies of Freie Universität Berlin, 2022.

³⁷⁵ Osmanlı toplumunda farklı dönemlerde halk arasında çok okunan kitaplar ve okuma biçimleri için bkz: Tülün Değirmenci, “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13 (2011), s.8-9.; Zehra Öztürk, “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.5, S.9 (2007), s.401-445; Johann Strauss, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu (19.-20. Yüzyıllar)?”, çev. Günil Ayaydın Cebe, **Kritik**, C.1, S.3 (2009), s.205-265.

³⁷⁶ Değirmenci, **a.g.m.**, s. 15, 17.; Tülün Değirmenci, “Söz Bir Nesnedir ki Zail Olmaz: Osmanlı İstanbul’unda Hamzaname Geleneğine Göre Kamusal Okuma (Hikaye – Resim Kitap)”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, 2015, C. 7, s. 634-649.

Firuzşah Hikayesi'inde yer alan notlardan hangi mekanlarda okunduğuna dair izler sürülebilmektedir. Kitap ilk olarak 1793'te *Silahşör-ü Hazret-i Şehriyârî* Ahmed Ağa'nın konağında okunmuş, daha sonra 1797'de başmuhasebe katiplerinden defterci yamağı Bende İbrahim'in Hocapaşa'daki hânesinde okunmuştur. Yine *Süheyl ü Nevbahar*, *Hikâyât-ı Mihr ile Vefâ*, *Kıssa-i Ebû 'Ali Sinâ ve Ebü 'l-Hâris*, *Şehnâme* ve *Mısır Valisi Koca Cafer Paşa'nın Hikâyesi* muhtelif ev, hâne, konak ve yalılarda okunan eserler arasındadır. Evlerin yanı sıra kahvehaneler gibi kamusal mekanlarda da kitap okuma geleneği devam etmekteydi.³⁷⁷ Yine yayınlanmış kitap notlarından anlaşıldığına göre *Firuzşah Hikâyesi*, 1817'de Eyüp Çömlekçiler civarında Akçeşme'de el-Hac Berber Süleyman Ağa'nın kahvesinde Hüseyin Efendi tarafından okunmuştur. Yine *Ferhad ile Şirin*'in, 1757 yılında Kasımpaşa civarında Çebeci Ali kahvesinde okunduğu, *Hikâyât-ı Mihr ü Vefâ*'nın da 1805'te Yeni Cami yakınlarında Alemdar Riyâzî kahvesinde okunduğu anlaşılr.³⁷⁸

Kitap notları, önkabullerimizin çok ötesinde bir okuma mekanları portresi ortaya koymaktadır. Örneğin *Hikâyât-ı Mihr ü Vefâ* isimli kitabın üzerindeki okuma notları onun 1807'de Selanik Esnafı Şakir Ağazâde Ömer Ağa'nın kardeşi Cevizci Ali tarafından leblebiciler pazarında okunduğunu gösterir. Notu yazan Kâtip İzzet, notu yazdığına dair altına imzasını da atar. Yine başka bir notta aynı kitabın 1807'de ayakkabıcı Sa'd Ağa'nın Terlikçiler sokağındaki dükkanında okunduğu yazar. Bazı notlarda ise sadece mahalle ismi verilir. *Firuz Şah Hikayesi*'nin Kabataş'ta, *Mısır Valisi Koca Cafer Paşa'nın Hikayesi*'nin Beşiktaş Hayreddin Paşa Mahallesi'nde, Aksaray'da, Kumkapı'da ve Çifte Saray karşısında okunduğu üzerindeki notlardan anlaşılr. *Mısır Valisi Koca Cafer Paşa* eserinde olduğu gibi bir eser bazen sadece İstanbul'u değil Halep gibi imparatorluğun başka coğrafyalarını da dolaşmaktaydı.³⁷⁹

³⁷⁷ Uğur Kömeçoğlu, "Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusalılık ve Toplumsallık: Osmanlı Kahvehaneleri", **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, haz. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2018, s. 63.

³⁷⁸ Değirmenci, **a.g.m.**, s. 20-23.

³⁷⁹ Değirmenci, **a.g.m.**, s. 24-25.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜSKÜDAR'DA KİTAP SAHİPLERİ VE KİTAPLAR

2.1. XVI. Yüzyılda Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahipleri ve Kitaplar

Osmanlı kültür tarihi çalışmalarında bir kaynak grubuna bağlı olarak, belli bir bölgenin toplumsal bilgi haritasını çıkarmak düşüncesiyle yapılmış çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu açıdan Osmanlı toplumunun kitapla olan ilişkisini ve Osmanlı bilgi birikiminin toplumsallaşması süreçlerini incelemek üzere tezin bu bölümünde öncelikle XVI. yüzyıl Üsküdar muhiti incelenecektir.

XVI. yüzyıl Üsküdar kitap kültürünün terekelerde tespit edilen eserlere bağlı kalarak bir haritasının çıkarılması ve kitapların bireyler bazında genel bir değerlendirmesinin yapılması bu bölümün temel amaçlarındandır. Osmanlı toplumunda belli bir bölgede kitaplara bağlı olarak şekillenen bilgi birikimi ve bu birikimin toplumsallaşma süreci nasıl bir seyir gösteriyordu? Din, tarih ya da edebiyat gibi temel alanlarda üretilen bilgi, Üsküdar halkı arasında hangi kitaplar aracılığıyla ve ne şekilde dolaşıma giriyordu? Bu bağlamda Üsküdar halkının muhtelif bilgi türleri ile ilgisi, bu bilgi türlerinin toplumsallaşması nasıl gerçekleşiyordu soruları çerçevesinde bir Osmanlı şehrinin kitap kültürünün gelişimi tereke kayıtları özelinde incelenmiştir.

Üsküdar'ın XVI. yüzyıldaki toplum yapısı ve kültürü hakkında en önemli belge grubu Üsküdar kadılarının idari, hukuki ve beledi faaliyetleri sonucu ortaya çıkan *şer'iyye sicilleri*dir. Osmanlı sosyal hayatına dair son yüzyılda çok yoğun bir ilgiye mazhar olan bu kaynak grubu, toplumsal tarihin bütün yönleriyle çalışılmasına imkân tanımaktadır. XVI. yüzyıl sicillerinde yer alan belgeler genellikle hüccet ve tereke kayıtlarından oluşmaktadır. Tereke kayıtları Osmanlı Üsküdar'ında maddi kültürün, bireysel zenginliklerin, mülkiyet ve buna bağlı tasarruf şekillerinin, esnaf gruplarının, ticari yapının tarihsel olarak incelenmesine imkân tanır. Tereke kayıtlarının en önemli

yönlerinden birisi ise kültür ve kitap tarihi için elimizdeki yegâne kaynak grubunu oluşturmaktadır.³⁸⁰

Tereke kayıtları, tarihsel bir veri kaynağı olarak önemli olmakla beraber bilimsel bir çalışmada kullanım amacına bağlı olarak sorgulanması gereken ve dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi zarureti bulunan husûsiyetler de taşımaktadır. Özellikle XV.-XVI. yüzyıl Osmanlı toplumsal tarihinin en önemli kaynağı olarak bütün toplum kesimleri için bilgi edinebileceğimiz yegâne kayıt türü olan bu belgeler istatistiksel veriler, maddi kültür ve ekonomik yapı hakkında çok değerli bilgi ve veriler içermekle beraber sınırları ve toplumsal karşılığı iyi bir şekilde analiz edilmediği müddetçe hatalı yorumlara da sebebiyet verebilmektedir.

Bir şehrin nüfusu, ekonomik yapısı ve bireysel zenginlikler bakımından belki de en değerli kaynak olan tereke kayıtları şehir bütünlüğü içerisinde değerlendirilirken genel sonuçlara varmak için çoğu zaman yetersiz kalmaktadır. Elbette bu kayıtların oluşturulma amacı bize tarihsel bir veri bırakmak değildi fakat biz bu kayıtlar sayesinde Osmanlı Üsküdar'ında toplumun ilgilendiği bilgi alanları ve bireysel bilgi birikimi bakımından dolaylı da olsa önemli veriler elde edebiliyoruz. Bu yönüyle toplumun bütününe dair olmasa bile bir bölümünün kitapla ilişkisi hakkında belli bir düzeye kadar bir şeyler söylenebilir.

XVI. yüzyıl Üsküdar sicillerinde yer alan terekelerden elde ettiğimiz verilerin Üsküdar'da bilginin toplumsallaşması bağlamında sayısal bakımdan çok net ve yeterli yorum yapacak bir oranda olmadığını söyleyebiliriz. Yüzyıl boyunca ve 1541 tereke içerisinde sadece 25 adet terekenin kitap ihtiva ettiği bir ortamda genel değerlendirmeler yapmak fazla iddialı olacaktır. Fakat yine de eldeki verilerin analizi bize mikro ölçekte de olsa bir tablo ortaya çıkaracaktır.

³⁸⁰ Ekrem Tak tarafından yapılan tezlerde Üsküdar Kadı Sicillerinin ihtiva ettiği belge türleri diplomatik, hukuki ve ekonomik bakımdan incelenmiştir. Ekrem Tak, **XVI. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da sosyal ve iktisadi hayatın göstergeleri (Üsküdar Kadı Sicilleri üzerine bir çalışma)**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2002, XXIV, 224; Ekrem Tak, **Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, 2009, IX, 279; Doktora tezi aynı zamanda kitap olarak da basılmıştır. Ekrem Tak, **XVI-XVII. yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri: Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, XIV, 360. Yine sicillerde yer alan terekelere dayalı önemli bir çalışma doktora tezi olarak çalışılmıştır. Yvonne J. Seng, **The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town 1521-1524**, The University of Chicago, Doctor of Philosophy, 1991, sf.103-107.

Terekelere kitap sahibi olanların profilleri özelinde baktığımızda, XVI. yüzyılda ticari ve askeri faaliyet yürüten kişilerin kitap ile ilişkilerinin kayda değer bir düzeyde olmadığını görüyoruz. Bu dönemde tespit edilen kitap sahipleri içerisinde ilmiye sınıfı dışında kalanların pek varlık gösteremediğini söyleyebiliriz. Kitaplar özelinde terekelere baktığımızda dolaşımda olan kitapların pek de çeşitli konularda olmadığı, ağırlığın ise medrese kitapları ve Mushaflar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bakımdan erken dönem Osmanlı kitap kültürünün genellikle medrese kökenli olduğu, Üsküdar özelinde de ortaya çıkan bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

2.1.1 XVI. Yüzyılda Şehir ve Nüfus Bağlamında Üsküdar

Üsküdar'ın fiziksel anlamda büyüklüğünü ve nüfus yoğunluğunu ortaya koymadan şehrin kültürel kimliğini, eğitim yapısını ve kitap kültürüyle olan ilişkisini sağlıklı bir şekilde değerlendirmek mümkün olmayacaktır. Üsküdar kitap tarihi hakkındaki verilerin nitelikli bir şekilde değerlendirilmesi de buna bağlıdır. Bu açıdan öncelikle Üsküdar'ın XV. ve XVI. yüzyıllarda bir şehir olarak portresinin ortaya konulması faydalı olacaktır. Bu yüzyıllarda Üsküdar henüz küçük bir kasaba görünümünde olup XVI. yüzyılın ikinci yarısında bile ancak 5000'e yakın nüfusa ulaşabilmiş bir şehir özelliği göstermektedir. Üsküdar çok eski bir yerleşim yeri olmakla beraber, XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehir olarak gelişimi ve nüfusu hakkında elimizde yeterli bir bilgi bulunmamaktadır. Payitahtın karşı kıyısında yer alan ve İstanbul'un Anadolu yüzünü oluşturan Üsküdar'ın Osmanlılar Dönemi'nde ilk olarak Orhan Gazi ile Bizans İmparatoru III. Andronikos arasında 1329'da gerçekleşen Pelekanon Savaşı'ndan sonra Osmanlı kontrolüne girdiği tahmin edilir. Bundan yaklaşık 100 yıl sonra 1424'de Çelebi Sultan Mehmed zamanında Üsküdar ve çevresi kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.³⁸¹

1424 yılında Osmanlı hakimiyetine kesin olarak giren Üsküdar'da ilk yerleşim Salacak tarafında başlamış ve ilk olarak burada bir mahalle teşekkül etmiştir. Daha sonra Rum Mehmed Paşa'nın yaptırdığı külliye çevresinde Mehmed Paşa Mahallesi teşekkül etmiştir. XV. yüzyılda Üsküdar henüz iki veya üç mahalleden ibaret bir

³⁸¹ M. Hanefi Bostan, "Üsküdar", *DİA*, C. 42, s. 365.

yerleşim yeridir ve bu yüzyılda Üsküdar'ın nüfusu hakkında da elimizde veriler bulunmamaktadır.

Üsküdar nüfusunun zaman içerisindeki gelişimi hakkında bilgi alabileceğimiz yegâne kaynak grubu tahrir defterleri olup, bu defterlerden günümüze ulaşan ilk tahrir verileri XVI. yüzyılın ilk çeyreğine aittir. 1530 tarihli tahrir defterine göre Üsküdar'da toplam 8 mahalle bulunmaktaydı. Bunlar İmâret-i Mehmed Paşa, Kepçe, Hergele (Sancak), Hamza Fakih, Dâvud Paşa, Geredeli, Bulgurlu ve Selman Ağa mahalleleridir. Ayrıca buraya bağlı altı köy Üsküdar merkeziyle organik bir bütün oluşturuyordu. Bütün ünitenin toplam nüfusu 463 hane ve 75 bekar erkekten ibaretti (yaklaşık 2400 kişi). Nüfusun %48'i Üsküdar kasabasında, %52'si kasabanın yakınındaki köylerde oturuyordu.³⁸² Bu durumda Üsküdar'ın merkez nüfusunun XVI. yüzyılın başlarında henüz 1200 civarında olduğunu söylemek mümkündür. Bundan tam 30 yıl sonra tutulan 968/1561 tarihli tahrir defterine göre mahalle sayısı 18'e, hane sayısı 903 ve bekar erkek sayısı da 276'ya yükselmiştir (yaklaşık 4800 kişi). Yine bu tarihte nüfusun yaklaşık %59'u Üsküdar merkezinde yaşamaktaydı. Bir önceki tahrir göre 10 yeni mahallenin kurulmuş olması büyük bir yerleşimin gelişmekte olduğunu göstermektedir.³⁸³ XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgedeki nüfus yoğunluğunun merkeze kayması, kasabanın fizikî yönden büyük gelişme gösterdiğinin de işaretidir. Tahrir kayıtlarından elde edilen genel toplam içerisinde askerler, ulemâ ve medrese öğrencileri veya esirler yer almamaktadır. Bunların yekûnunun nüfusun beşte birine denk olduğunu ve her hanenin beş kişiden oluştuğunu varsayan Barkan'ın hesaplamaları esas alındığında toplam nüfus tahmini çok daha yukarılara çıkmaktadır.³⁸⁴

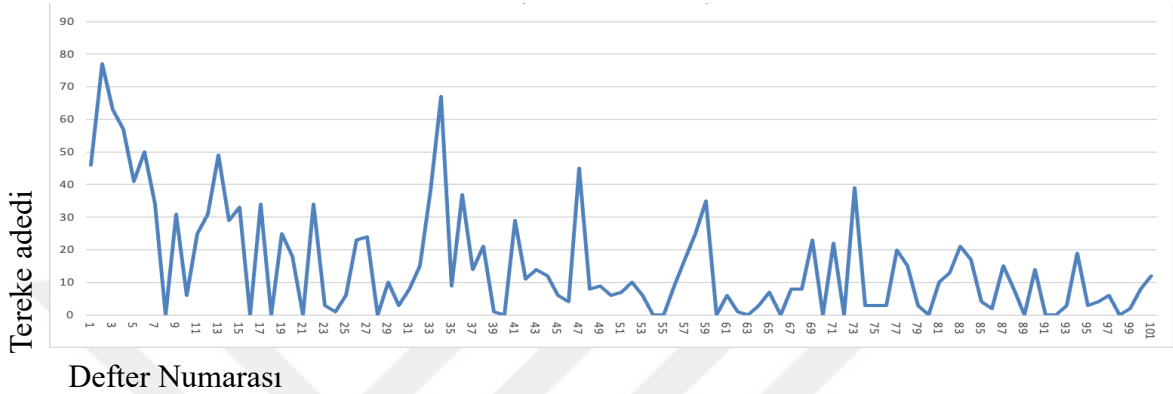
XVI. yüzyılda Üsküdar, İstanbul'un bir parçası olarak görülmeye başlanmış ve saray çevresi ile devlet adamlarının mimari alandaki yatırımlarıyla hızla gelişmiştir. Ayrıca batılı seyyahlara ait bazı seyahatnamelerde XVI. yüzyılda Üsküdar'ın İstanbul'a geçiş için bir durak noktası olduğunun yanı sıra, ordunun sefere çıkmadan önce burada hazırlık yaptığı ve saraya ait at, köpek gibi hayvanların bakımının sağlanarak yetiştirildiği, hayvancılıkla beraber kırsal yaşamın yaygın olduğu bir bölge

³⁸² M. Hanefi Bostan, "Üsküdar", *DİA*, C. 42, s. 365.

³⁸³ M. Hanefi Bostan, "Üsküdar", *DİA*, C. 42, s. 365.

³⁸⁴ Halil İnalçık, "İstanbul", *DİA*, C. 23, s. (220-239)

olduğundan bahsedilmiştir.³⁸⁵ Batılı seyyahların yanı sıra Tebriz gibi doğu bölgelerden İstanbul'a gelen elçilerin ve seyyahların zihninde de Üsküdar önemli bir yer edinmiştir.³⁸⁶

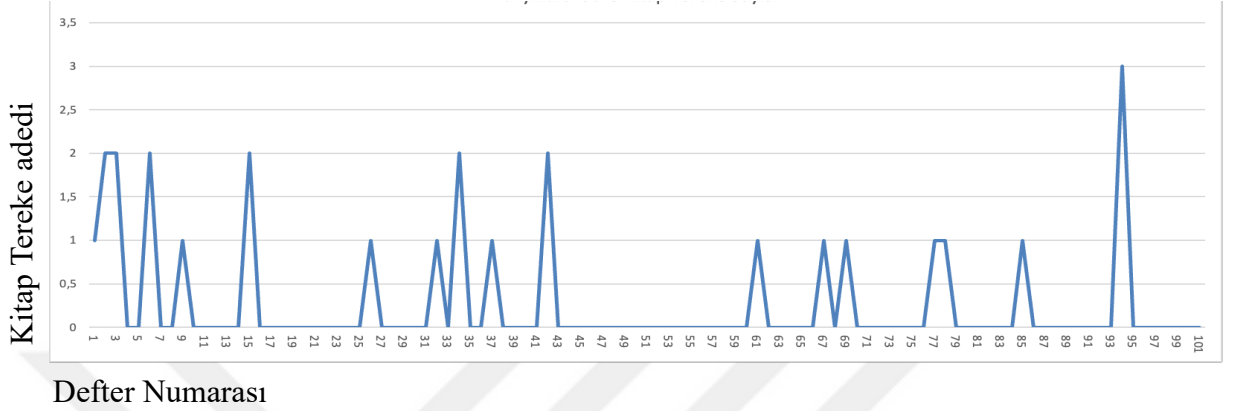
Şekil 2.1. XVI. Yüzyılda Üsküdar Sicillerine Kaydedilmiş Terekelerin Grafiğı

XVI. yüzyıl boyunca sürekli gelişen ve yeni bir Osmanlı kültür merkezi haline gelen Üsküdar'ın bu gelişimini izleyebileceğimiz en önemli kaynak gruplarından biri bu bölgenin 1513'ten itibaren aralıksız bir şekilde tutulmuş ve günümüze bu şekilde ulaşmış olan kadı sicilleridir. Osmanlı arşiv belgeleri ve özellikle de Üsküdar kadı sicilleri bizlere Üsküdar'da medrese ve tekke mensuplarının ilgili oldukları veya yazdıkları kitapları öğrenebileceğimiz çeşitli veriler sunmaktadır. Bunlardan bir grubunu da ölen kişilerin mal varlıklarını tespit amacıyla tutulan tereke veya muhallefat kayıtları oluşturmaktadır. Bu kayıtların yer aldığı Üsküdar Kadılığı sicillerinin 101 adedi XVI. yüzyıla ait olup yüzyıl boyunca sicillere kaydedilmiş olan 1541 tereke kaydı bulunmaktadır. Bu terekelerden 359'u kadınlara, 1182'si de erkeklere aittir. Bunlardan 19 adedi kitap kayıtlarını ihtiva etmekte olup, farklı gayelerle tanzim edilmiş ve kitap içeren listelerle bu sayı 25'e çıkmaktadır. 25 kişiden

³⁸⁵ Yirmi kadar batılı seyyahın seyahatnamelerini Üsküdar özelinde inceleyen çalışmalar için bkz: Jean-Louis Bacque-Grammont, "16. Ve 17. Yüzyılların Üsküdar'ına Bakış", **Bir Allame-i Cihan Stefanos Yerasimos 1942-2005**, Kitap Yayınevi, 2012, sf.141-160.; Hasan Boynukara, "15. ve 16. Yüzyıl Yabancı Seyahatnamelerde Üsküdar", **Üsküdar Sempozyumu II** 12-13 Mart 2004, C. I, sf.29-34.

³⁸⁶ Namık Musalı, "Farsça Kaynaklara Göre Üsküdar'ın Tarihi ve Coğrafyası", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI** 6-9 Kasım 2008, Cilt II, sf. 37-42.

24'ü erkek, 1'i kadındır. Toplam tereke sayısı içerisinde kitap sahibi olanların oranı %1,62'dir.

Şekil 2.2. XVI. Yüzyılda Üsküdar Sicillerinde Kitap İhtiva Eden Terekelerin Grafiğı

2.1.2. XVI. Yüzyıl Üsküdar Sicillerine Göre Kitap Sahipleri ve Kitap Mevcutları

XVI. yüzyıl boyunca Üsküdar sicillerinde kitaplara rastladığımız 25 kayıttan 6'sı tereke dışında farklı muhtevada belgelerden oluşmaktadır. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren iktisâdi, kültürel ve sosyal bakımdan önemli gelişme gösteren Üsküdar şehrinin sakinlerinin dışında seyahat, ticaret yahut başka amaçlarla Üsküdar'a gelen kişilerin sahip olduğu eşya ve kitaplar hakkında kadı sicilleri ilginç bilgiler vermektedir. Bunlardan bir kısmı sakin oldukları hanlarda veya başka mekanlarda vefat etmiş ve sonrasında malları kadı tarafından tespit edilmiş kişilerdir.

Üsküdar'a gelen ve bir şekilde burada vefat eden kişilerin yanlarında kitaplar da bulunmakta ve bunlar kadı tarafından kayıt altına alınmaktaydı. Bu kayıtlar, dönemin ticari ve kültürel bir metaı olarak kitapların şehirler veya ülkeler arasındaki hareketliliğı ve kitap ticaretinin potansiyeli hakkında bizlere değerli bilgiler vermektedir. Bunlar hakkında şer'iyye sicillerinde tutulmuş olan kayıtlar, terekelerden farklı olarak düzenlenmiştir. Bu türden belgeler daha çok kadılar tarafından ölen kimsenin mal varlığını kayda almak ve muhafazasını sağlamak amacıyla düzenlenmiştir. Özellikle bunlar arasında Mahmud Şah b. Abdullah'a ait olan eşya ve kitap listesi her ne kadar Üsküdar toplum hayatının kitapla ilişkisi bakımından bir

anlam taşımasa da kitap ticareti ve kitap kültürünün yaygınlaşması bağlamında ufuk açıcı bir değere sahiptir.³⁸⁷ Kadı tarafından düzenlenmiş bu tür listelere XVI. yüzyıl sicillerinde 6 farklı kayıta rastlanmaktadır. Abdurrahman Kadı'nın biraderi Emir Alaaddin'e teslim edilen eşyaların listesi (M. 1568),³⁸⁸ Çoban Mustafa Paşa Evkafı'nın mütevellilik görevinin Keyvan Bey'e tevcihi dolayısıyla Mustafa Paşa Camii'nde bulunan kitap ve eşyaların listesi (M. 1584),³⁸⁹ bir handa ölü bulunmuş olan Besim b. Abdullah'ın eşya listesi (M. 1582),³⁹⁰ tüccar Mahmud Şah b. Abdullah'ın sahip olduğu kitapların özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde tarif edildiği eşya listesi (M. 1590),³⁹¹ "Kallab'ın esbabıdır" başlıklı bir liste ile bir sahtekarın eşya listesi (M. 1596)³⁹² ve bir ağanın kahvehanesinde ölen Cin Ali lakaplı birinin eşya listesi (M. 1596)³⁹³ bahsi geçen formdaki kayıtları oluşturmaktadır.

Sayıları yüze ulaşan müderrisin görev yaptığı, onlarca kadı, imam, müezzin, hatip, medrese talebesinin bulunduğu Üsküdar'da XVI. yüzyıl boyunca kaç kişi kitap sahibiydi? Maalesef bu soruya cevap teşkil edecek hiçbir veri elimizde bulunmamaktadır. Fakat tereke kayıtları sınırlı da olsa kitap sahipleri ve bunların genel nüfusa oranı hakkında bir fikir verecek bazı verilere sahiptir. Üsküdar nüfusu ile terekesinde kitap bulunanların sayısı arasında nasıl bir oran bulunmaktadır? Bunun için nüfus verileri ile tereke sayısı ve tereke sayısı ile kitap sahiplerinin mukayesesi faydalı olacaktır. Üsküdar nüfusunu köyleri ile birlikte 1530 yılında 3000 rakamı üzerinden hesaplayacak ve yıllık ölüm oranını %3 kabul edecek olursak³⁹⁴ bir yılda ölen kişi sayısının bu dönem için 90 kişiye tekabül ettiğini söyleyebiliriz.³⁹⁵ Yılda 90

³⁸⁷ Rossitsa Gradeva, "Osmanlı Taşra Toplumunda "Zengin" Portresi: 1670'lerde Sofya", **Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri**, Editör: Antonis Anastasopoulos, Çev.: H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, Temmuz 2021, s. 228.

³⁸⁸ ÜŞS. No.32, vr.52b

³⁸⁹ ÜŞS. No.61, vr.205a

³⁹⁰ ÜŞS. No.69, vr.84a

³⁹¹ ÜŞS. No.78, vr.96a

³⁹² ÜŞS. No.94, vr.30a

³⁹³ ÜŞS. No.94, vr.30b

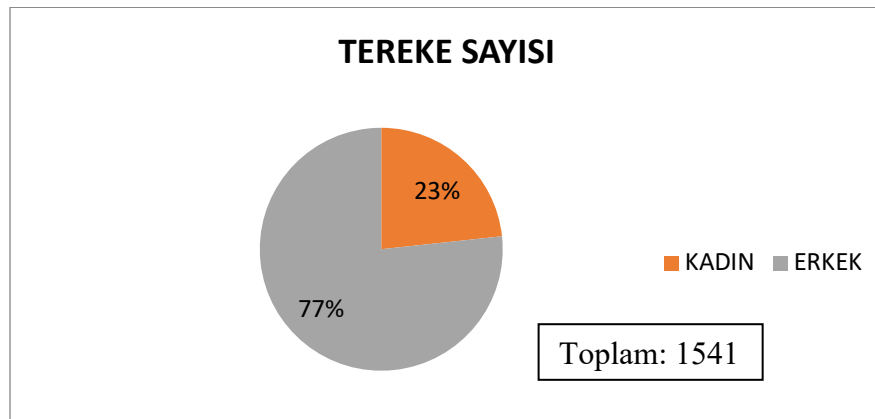
³⁹⁴ Justin McCarthy, Yıllık ölüm oranlarının nüfusun yaklaşık %2,5 ila %3'ü arasında olduğunu söylemiştir. Justin McCarthy, **The Ottoman Turks : An Introductory History to 1923.**, 1945, New York, Addison Wesley Longman Inc., 1997, s. 281.

³⁹⁵ 1530 yılına ait icmal defteri verilerinden elde ettiğimiz rakamlar Üsküdar merkez ve köylerinde yaklaşık olarak 2.400 kişinin yaşadığını ortaya koymaktadır. Bu hesaplamada merkez nüfusundaki erkek nüfusun kat sayı olarak 5 ile çarpılması esas alınmıştır. Bunun dışında nüfusun genellikle hesap edilmeyen bir kesimi olarak 5'te 1 oranında asker, ulema ve diğer vakıf çalışanlarına ait rakamlar ilave edildiğinde 2.400 olan rakam 3000lere kadar çıkmaktadır.

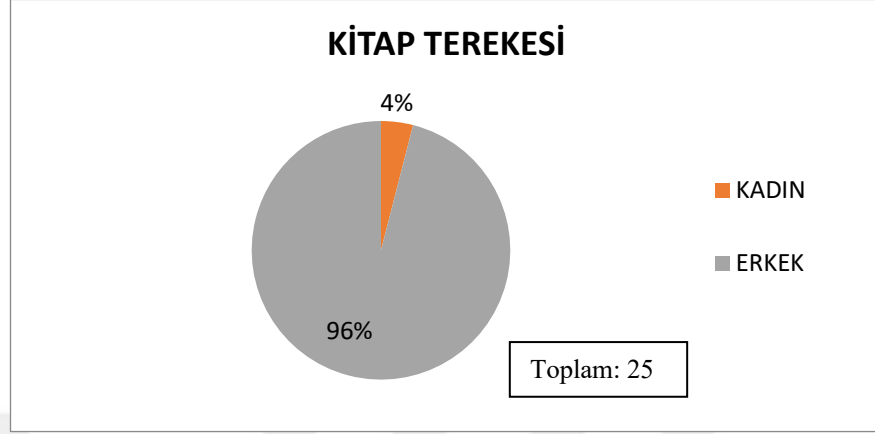
kişinin öldüğü bir şehirde acaba kaç kişinin terekesi kaydediliyordu? Bunun için Üsküdar Kadı sicillerinde yer alan tereke kayıtlarına baktığımız zaman sicillerin başlangıç tarihinden sonraki 17 yıllık bir dönemde (1513-1530) 368 kişinin terekesinin kayda geçildiği görülmekte olup bu rakamı 17 yıla böldüğümüzde yıllık olarak ortalama 21 kişinin terekesinin sicillerde yer aldığını söyleyebiliriz. Yıllık ölüm miktarını nüfusun %3'ü olarak kabul ettiğimizde, elde ettiğimiz 90 rakamı ile sicillerdeki tereke kayıtlarının oranını karşılaştırdığımızda 21/90 oranına ulaşırız. Yani Üsküdar'da ölen yaklaşık her 4 kişiden birinin terekesi kayda geçiriliyordu. Buna göre kadı sicilleri içerisindeki terekelerin, gerçek ölüm rakamlarının yaklaşık olarak %23'ünü temsil ettiği söylenebilir. 1513-1530 yılları arasında kayda geçmiş olan 368 terekede kitap sahibi olanların oranına baktığımızda 17 yıllık bir dönemde 6 kişinin terekesinde kitap olduğu görülmektedir. Buna göre kitap sahiplerinin ölenlere oranı %1,6'dır.

Sicil Sayısı	101
Toplam Tereke Sayısı	1541
Kadın Tereke Sayısı	359
Erkek Tereke Sayısı	1182
Kitap İçeren Tereke Sayısı	25
Terekelerde Tespit Edilen Kitap Sayısı	140
Erkek terekelerinde kitap sahibi olanların yüzdesi	%2
Kadın terekelerinde kitap sahibi olanların yüzdesi	%0,3
Toplam terekeler içerisinde kitap sahibi olanların yüzdesi	%1,6

Tablo 2.1.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Sicilleri Tereke Kayıtları ve Kitap Sahiplerine Oranları

Şekil 2.3. XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Terekelerin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı

Şekil 2.4. XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Terekelerinin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı

Çalışmamızın bu bölümünde XVI. yüzyıla ait 1541 tereke kaydında kitap ihtiva eden 25 adet tereke ve kitap listesi incelenerek Üsküdar kitap kültürü üzerine değerlendirmelerle beraber bir Osmanlı şehrinin kitap kültürü yüzyıllık bir süre ile izlenmeye çalışılmıştır. Üsküdar terekeleri bize bu dönemde kitap sahiplerinin profilinin yanı sıra bir asırlık dönemde bu Osmanlı şehrinin kitapla olan ilişkisini ve sahip olunan kitapların miktarını, fiyatları bakımından en yüksek değerdeki kitaplar ile en düşük değerdeki kitapların neler olduğunu, muhtelif konulardaki kitapların XVI. yüzyılda ilk olarak hangi tarihte Üsküdar toplum hayatında dolaşıma girdiğini ve toplum içindeki muhtemel dolaşım tarihleri hakkında bilgi vermektedir.

Üsküdar Sicilleri arasında kitap kaydı olan ilk terekeler Yavuz Sultan Selim dönemine (1513-1520) aittir. Üsküdar Kadılığı'nın bu döneme ait olan 1 ve 2 numaralı sicillerinde 1516 ve 1519 tarihlerine ait 2 terekede kitap tespit edilmiştir. Bu tereke sahiplerinden ikisinin de kimliği belli olup, kitap sayıları 1 ve 7 olmak üzere toplam 8'dir. Bu kayıtlar, Yavuz döneminden itibaren Üsküdar'da kitap sahibi bir zümrenin teşekkül etmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir.

Tespit ettiğimiz kayıtların en erken tarihli olanı Şeyhî b. Osman'ın H.922/M.1516 tarihli terekesidir.³⁹⁶ Adı dolayısıyla bir tarikata mensubiyeti veya tarikatla ailevi bir bağlantısı olduğunu düşünebileceğimiz bu şahsın münzevi bir hayat

³⁹⁶ ÜŞS. No.1, vr.79a

yaşadığı görülmektedir. Hayatını “zühd” kavramı çerçevesinde devam ettirdiğini söyleyebileceğimiz bu zatın sahip olduğu bütün mal varlığı 300 akçedir. 300 akçelik serveti içerisinde 200 akçelik bir *Mushaf-ı Şerif* yer almaktadır. Sahip olduğu *Mushaf*’ın servet içindeki oranı %66’dır. Dolayısıyla Şeyhî b. Osman’ın hayatta sahip olduğu bütün mal varlığı 200 akçelik *Mushaf*’ının yarısı kadar bir değere sahiptir.

Sahip olduğu kitapların niteliği ile mesleği arasında bir bağ kurmak mümkün olmayan ve terekesinde 7 kitap bulunan Abdi b. Ömer’in³⁹⁷ 1519 tarihli terekesi ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Sahip olduğu kitaplar içerisinde en düşük değerli olan kitap 10 akçe ile *Kitâb-ı Mukaddime*, en yüksek değerli kitap ise 150 akçelik bir *Kelam-ı Kadim*’dir. 2 adet *Kitab-ı Kuduri*³⁹⁸ (20 akçe) ve *Kitab-ı Mukaddime*³⁹⁹ (10 akçe) Üsküdar’da ilk kez 925/1519 yılında bu terekede kayıtlara geçmiştir. Abdi b. Ömer’in diğer 3 kitabının ismi terekenin bulunduğu sayfanın silinmiş ve yıpranmış olması dolayısıyla okunamamaktadır. Bu terekede kayıtlı tüm kitapların toplam değeri 202 akçedir. Abdi b. Ömer ile ilgili bilgiler yalnızca tereke kaydı ile sınırlı değildir. Sicillerde hakkında düzenlenen ilk kayıt, ölümünden 3 sene önce 1-10 Rebiülahir 922 tarihinde muhtemelen oturmuş olduğu evi Nasi b. Misran’dan 2800 akçeye satın aldığını gösteren kayıttır.⁴⁰⁰ Vefatından önceye ait olan bir diğer kayıt ise, Evail-i Cemaziyelevvel 925 tarihli olup İsa b. Durmuş’un satmış olduğu yerin tapu bedelini ödediğine dair bir davada şahit olarak görülmektedir.⁴⁰¹ Bu iki kayıttan sonra vefatıyla ilgili kayıtlar ilk olarak 1 Zilkade 925 tarihinden itibaren sicillerde görülmeye başlanır. Abdi b. Ömer’in Samandıra’da yaşadığını ölümü sonrasında miras taksimiyle ilgili düzenlenen kayıtlardan anlıyoruz. Ardı ardına kaydedilmiş bu belgelerde, Abdi’nin ölümünden sonra annesi ile kendisinin sahip olduğu mal varlıklarının mülkiyet durumlarını tespit etmek üzere duruşmaların yapıldığı görülmektedir. 1 Zilkade 925 tarihli bu kayıtlardan ilkinde göre 2 ineğin annesi Muhti’ye ait olduğu şahitler huzurunda tescil edilmiştir.⁴⁰² Daha sonraki iki kayıta ise bir arazinin ve bir evin yine

³⁹⁷ ÜŞS. No.2, vr.50b

³⁹⁸ Ünlü Hanefî alimlerinden Kuduri’nin kendi adıyla meşhur olmuş fakat asıl adı *el-Muhtasar* olan fıkha dair eseri.; Ferhat Koca, “el-Muhtasar”, *DİA*, Ankara 2020, C. 31, s. 64-66.

³⁹⁹ İbn Haldûn’un (ö. 808/1406) tarih felsefesini, içtimâî ve beşerî ilimleri temellendirdiği toplum metafiziğine dair ünlü eseri olduğu tahmin edilmektedir. Tahsin Görgün, “Mukaddime” *DİA*, Ankara 2020, C. 31, 118-120.

⁴⁰⁰ ÜŞS. Defter No:1, vr.61a

⁴⁰¹ ÜŞS. Defter No:2, vr.9a

⁴⁰² ÜŞS. Defter No:2, vr. 38b

annesine ait olduğu iki şahit huzurunda tescil edilmiştir.⁴⁰³ Annesinin dışında Abdi b. Ömer'in mülkiyet meselelerine konu olan diğer bir kayıt, ortağı Hüseyin b. Mehmed isimli şahıs ile ilgili olup onunla ticari ortaklığı olduğunu yine ölümü sonrası düzenlenen kayıtlardan anlıyoruz.⁴⁰⁴ Burada 168 bağ ketenin yarı hissesinin Hüseyin b. Mehmet'e ait olduğu şahitler huzurunda ispat edilmiş ve hissesinin mahkeme kararıyla Hüseyin'e verilmesi karara bağlanmıştır.⁴⁰⁵ Abdi b. Ömer'in aynı zamanda bir kereste tüccarı olduğu mal varlığının incelenmesinden anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyıl başlarında bir Osmanlı keten ve kereste tüccarının yedi kitaptan oluşan bir koleksiyona sahip olması nasıl izah edilebilir? İlginç olan husus Abdi b. Ömer'in herhangi bir şekilde adının önünde ve sonunda onu ilmiye sınıfıyla ilişkilendirecek bir unvan olmadığı halde, kitaplarının tamamının Arapça olması nasıl açıklanabilir? İlmiye sınıfına dahil olmadığını bildiğimiz keten ve kereste ticareti yapan bir tüccar neden bir medrese mensubunda olması beklenen türden kitaplara sahiptir? Abdi b. Ömer'in Arapça bilip bilmediğine dair hiçbir bilginiz yok fakat bu kitapların terekesi içerisinde kaydedilmiş olması ilk olarak onun bir şekilde kitapları miras olarak ya da ticari amaçlarla elinde tuttuğunu düşündürmektedir. Babasının adının terekede sadece Ömer adıyla hiçbir unvan olmadan kaydedilmesi kitapların miras olarak kalma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bir diğer ihtimal ise Abdi b. Ömer'in okuma yazma bilmediği halde ticari amaçlarla kitapları tutuyor olmasıdır fakat kitapları arasındaki en değerli eserin 150 akçelik bir *Kuran-ı Kerim* olması ve diğer kitapların da çok düşük fiyatlarla kaydedilmesi de bu ihtimali zayıflatmaktadır. Genelde okuma yazma bilen ve medrese mensubu insanların terekelerinde

⁴⁰³ ÜŞS. Defter No:2, vr.39a

⁴⁰⁴ ÜŞS. Defter No:2, vr.39a

⁴⁰⁵ Terekesinden öğrendiğimize göre Abdi b. Ömer'in bazı kişilerde alacağı bulunmakta olup bunlar arasında en yüksek rakam Hızır adlı bir şahıstaki 650 akçelik alacağıdır. Ketenci İbrahim'den de yine yüksek sayılabilecek bir rakam olarak 250 akçelik bir alacağı bulunmaktadır. Tüm bu alacak kayıtlarının yanı sıra İstanbul Dikili'de emanet olarak konulan 210 akçelik keteni bulunmaktadır. Bu kayıtlardan öğrendiğimize göre Abdi b. Ömer ticari yatırımlarının büyük bir bölümünü keten üzerine oluşturmuş bir tüccardır. Aynı zamanda bir kereste tüccarı olduğu mal varlığının incelenmesinden anlaşılmaktadır. Mal varlıklarının toplamı ise 12.814 akçe etmektedir. Vasiyeti gereğince 500 akçenin terekesinden ayrılarak vasiyetinin yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Borçları ise 1567 akçedir ve yine yekundan düşülmüştür. Teçhiz ve tekfin için 102 akçe, kadı resmi olarak da 210 akçe harcanmıştır. Tüm bu kayıtlardan sonra Abdi b. Ömer'in geriye kalan 10.400 akçesi mirasçıları arasında taksim edilerek eşine 1300, annesine 1733, küçük oğlu Salih'e de 7.367 akçenin miras kaldığı görülmektedir. Daha sonra mirasçılarından oğlu Salih'in küçük yaşta olması dolayısıyla Elif binti Hamza ona vasi olarak tayin edilmiştir.

rastladığımız kitap dışı yazı malzemeleri de terekesinde bulunmamaktadır. Samandıra gibi merkeze uzak bir yerde yaşıyor olmasına rağmen ticari ilişkileri bağlamında çok aktif biri olması sebebiyle belki okuma yazma bildiği düşünülebilir fakat tüm kitaplarının da Arapça olması ayrı bir soru oluşturmaktadır. XVI. yüzyılın başlarında birden fazla kitaba sahip ilk kişi olarak tespit ettiğimiz Abdi b. Ömer, hayatı ve kitaplarıyla ilgili cevabı olmayan soruları ardında bırakan bir Üsküdarlı olarak karşımızda durmaktadır.

Kanuni dönemine (1520-1566) ait kitap terekelerine baktığımızda, 25 sicil içerisinde, 1521, 1522, 1528, 1530, 1535, 1550, 1564 tarihlerinde kaydedilmiş 9 adet tereke tespit edilmektedir. Yavuz dönemine ait 7 yıllık süreçte 2 kitap terekesi tespit edilmişken 46 yıllık Kanuni döneminde bu sayı 9'a çıkmıştır. Kanuni döneminde kitap sahibi 9 kişiden 8'inin kimliği tespit edilmiş olup, bir tanesi kaydın bulunduğu defterin yıpranması sebebiyle tespit edilememiştir. Aralarında *medrese talebesi, silahtar, fakih, kadı oğlu, kâtip ve kayyum* gibi toplumun muhtelif sınıflarından kişiler bulunmaktadır. Tespit edilen bu dokuz terekede sırasıyla 14, 14, 4, 8, 7, 1, 1, 13 ve 7 olmak üzere toplam 69 adet kitap kaydedilmiştir. Bu dönemde en düşük fiyatlı kitaplar 2'şer akçe ile *Avâmil ve Hüsâm-ı Kâtî*,⁴⁰⁶ en yüksek değerli kitap ise 422 akçe ile *Kelâmullah*'tır. Mushaf dışındaki en yüksek değerli kitaplar, 120 akçe ile *Kitâb-ı Muhammediye* ve 79 akçe ile *Kitâb-ı Kudûrî*'dir. Bu 9 terekede kaydedilen toplam 69 adet kitabın toplam değeri 2.186 akçedir.

Kanuni dönemine ait terekelerden ilkinin sahibinin adı terekenin kayıtlı olduğu sayfanın üst kısımlarının yıpranmış olmasından dolayı tespit edilememiş olup, 1521 yılında kayda geçen terekesinde 14 farklı kitap bulunmaktadır.⁴⁰⁷ Bu şahsın dönemine göre Üsküdar'ın hatırı sayılır ve birbirinden farklı kitapları içeren bir koleksiyona sahip olduğunu ve kitapların içeriği dolayısıyla medrese ile ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu kitaplar; *Kitab-ı Kudûrî, Hüsâm-ı Kâtî, Muhtasar Sarf ma'a Şerh, Muhammesât, Mazbût, Maksûd, Risâle-i Tecvîd, İzzi, İftitah, İsfehânî Cüzleri, Ferâiz maa Şerh, Dibace Şerhi ve Metn-i Şemsiyye*'dir. Tamamı Arapça eserlerden oluşan bu

⁴⁰⁶ Hüsâmeddin Hasan el-Kâtî (v. 760/1359) İsagoci'ye ilk şerh yazan kişidir.

⁴⁰⁷ ÜŞS. No.2, vr.124b

koleksiyon Üsküdar'da XVI. yüzyıl başlarında bir medrese mensubunun sahip olduğu kitapların konusal dağılımını göstermesi bakımından da önemlidir.

Yine bu dönemde ismini olmasa da mesleğini tespit edebildiğimiz bir diğer tereke sahibi Selman Ağa Mescidi önünde vefat ettiği kayıtlara geçen bir medrese talebesidir.⁴⁰⁸ Bu terekede *Akaid*, *Küçük Haşiye* (2 adet), *Hasan Paşa*, *Mutavassıt maa Kafiye*, *Vaz'*, *Vikâye*, *Hüsâm-ı Kâtî*, *Gülistân*, *Muhtâr*, *Misbâh* ve *eczâ* şeklinde kaydedilmiş kitap cüzleri olmak üzere 14 adet kitap bulunmaktadır. Bu terekede dikkat çeken husus terekelerin çoğunluğunun aksine kitapların bağımsız olarak bir bölümde toplanmayıp, diğer eşyaların arasında karışık olarak kaydedilmiş olmasıdır. Bu terekenin sahibi olan suhtenin yani medrese talebesinin ismi kayıtta belirtilmemiştir. H. 928 / M. 1522 yılının Recep ayında vefat ettiği terekesinden tespit edilen medrese talebesinin sahip olduğu kitaplar, küçük bir koleksiyon teşkil etmesine rağmen Kanuni döneminde bir medrese talebesinin sahip olduğu kitapları ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. XVI. yüzyılda başka bir örneğine rastlamadığımız bu talebe terekesi günümüze ulaşmış en eski talebe terekelerinden biri olarak da dikkati çekmektedir.⁴⁰⁹ Sahip olduğu 14 kitabın toplam değeri 364 akçedir. Terekede yer alan eşyaların toplam değeri 718 akçe olup kitapların toplam servete oranı %50,6 gibi önemli bir miktardır. Fiyat açısından en değerli olanlar 77 akçe ile *Mütevassıt ma'a Kâfiye* ve 54 akçe ile *Vaz'* kitabı; en düşük fiyatlı kitap ise 8 akçe ile *Misbah*'tır. 14 kitaplık bu tereke kaydı Osmanlı medrese eğitiminin niteliğini gösteren en eski belgelerden birisidir. Bu kitaplardan *Kafiye*, *Hasan Paşa* ve *Misbah* Osmanlı medrese talebelerinin Arapça öğrenimi için kullandıkları kitaplar olup eğitimlerinin ilk

⁴⁰⁸ Selman Ağa Mescidi önünde vefat eden bu suhtenin ismi ve ölüm nedeni tereke kaydında geçmemektedir fakat bu medrese talebesinin ölümünden bir sene önce sicillerde suhte unvanıyla kaydedilmiş olan Muhyiddin b. Mustafa'ya ait 2 dava kaydı dikkati çekmektedir. (ÜŞS. Defter No:3, vr. 8a) Bu kayıtların her ikisi de suhte Muhyiddin b. Mustafa'nın ciddi kavgalara karıştığından bahseder. İlk kayıta İlyas b. Abdullah isimli köle ile bu suhte arasında sicilde darb-ı şedid olarak bahsedilen birbirlerini yaralayacak şekilde bir kavga yaşanmıştır. Darp edilen İlyas'ın bundan dolayı mahkemeye şikâyetinde bulunması üzerine kadı tarafından Muhyiddin b. Mustafa'nın tazir ile cezalandırıldığını görmekteyiz. Bundan hemen sonra yine suhtenin aynı tarihte benzer başka bir kavgaya daha karıştığı görülmektedir. (927) Bu vukuatlı medrese öğrencisi ile Selman Ağa Mescidi önünde vefat eden suhtenin ilgisi olup olmadığını bilemiyoruz. Suhtenin terekesi Recep 928 tarihinde tutulmuştur ve belki de suhte Muhyiddin ile incelediğimiz tereke kaydının sahibi olan suhte aynı kişilerdir fakat hakkında elimizde başka hiçbir veri olmadığı için bu iki şahıs arasında bir ilişki olup olmadığını da kesin olarak söylemek mümkün değildir. ÜŞS. No.3, vr.33a

⁴⁰⁹ Yvonne J. Seng, *The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town 1521-1524*, The University of Chicago, Doctor of Philosophy, 1991, s. 103-107.

evrelerinde okudukları eserlerdendir. *Kaḫfiye*, İbn Ömer Osman'ın⁴¹⁰, *Misbah* ise Nasır b. Abdüsseyyid Matrizi'nin⁴¹¹ medreselerde ders kitabı olarak okunan nahve ait eserleridir. Arapça dil bilgisi ile ilgili olan kitapların dışında fıkıh ile ilgili de *Haḫḫiye*, *Vikaye* ve *Muhtar* gibi eserler terekede yer almaktadır. *Muhtar fî fîrûi'l-hanefiyye*, Mecdüddîn Abdullah Musulî'nin⁴¹², *Vikaye* ise İbrahim Halebî'nin Hanefi fikhına ait eserleridir.⁴¹³ Bunların yanında yine medrese talebelerine okutulan önemli bir mantık kitabı olan *Hüsâm-ı Kâtî* ve Sadi-i Şirazi'nin İran edebiyatına ait en meşhur eserlerinden biri olan edebiyat kitabı *Gülîstan* da bulunmaktadır. XVI. yüzyıl başında hangi medresede okuduğu bilinmemekle beraber bu medrese talebesinin kitaplarıyla diğer medrese talebelerinin kitapları aşağı yukarı aynı türden eserler ihtiva etmektedir.⁴¹⁴ Bu açıdan da kimliği belirsiz bu suhtenin terekesi XVI. yüzyıl başında bir Üsküdar medrese talebesinin kitap koleksiyonunu temsil edebilecek değer ve önemdedir.

Diğer dikkat çekici bir tereke de Sinan b. Abdullah'ın terekesidir.⁴¹⁵ Kitapların sahibinin askerî zümreden olması sebebiyle önem arz eden bu tereke bir silahtara aittir. Tereke kaydı, Sinan b. Abdullah'ın Şirmert adlı kişinin evinde öldüğünü belirtir. Hayatı hakkında çok detaylı bilgilere sahip olmamakla beraber onun Üsküdar'da kale muhafızı olarak görev yapması dolayısıyla önemli bir isim olduğunu söyleyebiliriz. Terekesi dışında sicillerdeki kayıtlar ondan yeniçeri olarak bahseder. Yeniçeri Sinan b. Abdullah bir kale dizdarıdır. Onunla ilgili vefatından önceki ilk kayıt Koca Hızır b. Abdullah'ın arazisine el koymak suçlaması dolayısıyla mahkeme huzuruna çıkması sebebiyle düzenlenmiştir.⁴¹⁶ Sinan b. Abdullah, Koca Hızır b. Abdullah'ı mahkemeye davet edip kendisinin Bulgurlu'da yeniçeri kale dizdarı tımarına sahip olduğunu söyleyerek dizdardan tapu aldığını ve araziye kendisinin tasarruf ettiğini bildirmiştir.

⁴¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 30.

⁴¹¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 40.

⁴¹² Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 173.

⁴¹³ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 22.

⁴¹⁴ İsmail E. Erünsal, Bilgin Aydın "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)", **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere**, İstanbul 2019, 173-203; Ekrem Tak, Bilgin Aydın, "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, 2019, 19. sayı, 183-236.

⁴¹⁵ ÜŞS. No:3, vr.35a

⁴¹⁶ ÜŞS. No:2, vr.17b

Fakat Hızır b. Abdullah bu arazinin kendine ait olduğunu söyleyerek suçlamayı reddetmiş ve arazinin sahibi olduğunu söylemişti. Mahkeme Sinan b. Abdullah'ın davasını ispat edecek herhangi bir delil gösteremediği için davayı reddetmiş ve Hızır'ı haklı bularak mahkemeyi sonlandırmıştır.

Sinan b. Abdullah ile ilgili ikinci kayıt Gaybi b. Cemal'den 900 akçeye ev satın alması üzerine tanzim edilmiştir.⁴¹⁷ Bir diğer kayıtta ise Yeniçeri Sinan b. Abdullah'ın iki bağına sahip olduğu fakat söz verdiği gibi ekip biçmediği için 926 senesinin Safer ayının ortasında teftiş için gönderilen Cafer Bey tarafından tapu bedeli olarak kendisinden 50 akçe alındığı kaydedilmiştir.⁴¹⁸ İlk kayıtta olduğu gibi bu kayıtta da Sinan b. Abdullah'ın işlemek üzere aldığı araziye değerlendirmedeği tespit edilmektedir. Sicillerdeki dava kayıtlarından kendisinin görevine çok bağlı olmadığını ve iki ayrı davada da aleyhine karar verildiği görüldüğü için Sinan b. Abdullah'ın askeri zümreden olmasına rağmen çok düzenli bir hayatı olmadığı ve işlerinde de ihmalkâr olduğu gözlemlenmektedir.

Sinan b. Abdullah'ın 1522 yılında kayda geçmiş olan terekesinde 4 kitap bulunmaktadır. Kanuni döneminde askeri sınıftan birinin okuma yazma bildiğini ve küçük de olsa bir kitap koleksiyonu olduğunu göstermesi açısından önemli olan bu kayıt dolayısıyla XVI. yüzyılın ilk yarısında, okur-yazar askerlerin varlığından ve askerlerin de eğitim almış olduğundan söz edebiliriz. Silahtar Sinan'ın kitapları *Kelamullah*, *Farisî Risale*, *Mecmua* ve *Fal-i Kur'an*'dan ibarettir. Konuları açısından baktığımız zaman sahip olduğu eserler dikkat çekicidir. Burada askeri sınıfa mensup bir silahtarın Farsça bir risaleye sahip olması onun Farsça bildiğini göstermesi açısından dikkate değerdir. *Fal-i Kur'an* adlı eser de yine medrese kitaplarından daha ziyade toplumun geneline ait eserler içerisinde düşünebileceğimiz bir eserdir. Silahtar Sinan'ın sahip olduğu *Kelamullah* 422 akçedir. Diğer üç kitaba ise birlikte değer biçilmiş olup bunlar 40 akçedir. 462 akçe olan kitapları toplamının 8.189 akçelik servet içerisindeki oranı %5,6'dır.

Bir zaviyede öldüğü kayıtlara geçen Yusuf Fakih'in terekesi de dikkate değer terekelerden biridir.⁴¹⁹ Fakih unvanlı olması dolayısıyla bu zatın herhangi bir kurumda

⁴¹⁷ ÜŞS. No:2, vr.17b

⁴¹⁸ ÜŞS. No:2, vr.60b

⁴¹⁹ ÜŞS. No.6, vr.47b

dinî hizmetlerde bulunduğu, mesela vefatından önce belki ikamet ettiği İbrahim Ağa Zaviyesi'nde imamlık görevini yürüttüğünü düşünebiliriz. Bu zatın *Sarf Kitabı*, *Maksud*, *İzzî*, *Merah*, *Hasan Paşa*, *Misbah* (2) ve *Avamil* gibi tamamı Arapça gramer eğitimi ile ilgili kitaplarından oluşan 8 kitaplık mütevazı bir koleksiyonu olduğunu görmekteyiz. İzzettin İbrahim'in medreselerde Arapça dil öğrenimi için okutulan *İzzî* ya da *Sarf* ismiyle meşhur olan kitabı bu koleksiyonda iki farklı şekilde de yer almaktadır. Yine sarf konusunda meşhur kitaplardan olan *Maksud* ile Ahmed b. Ali b. Mesud'un *Merahü'l-Ervah* isimli eser Yusuf Fakih'in sahip olduğu sarf kitaplarındandır. Medrese mensuplarının terekelerinde rastlanan ve bazı terekelerde *İftitah* olarak da geçen gramer kitaplarından biri olan *Hasan Paşa* bu yüzyılda bu isimde görülen iki kitaptan biridir. Nasır b. Abdüsseyyid Matrîzi'nin *Misbah* isimli eseri ile Abdülkadir Cürcanî'nin *Avamil* isimli nahiv ilmine ait eserleri de Fakih unvanlı bu şahsın koleksiyonunda bulunmakta ve tüm bu kitaplar dönemin medreselerde yer alan gramer eğitimindeki kitapları yansıtmaktadır. Bunlar geleneksel olarak medreselerde okutulan kitaplardır. *Sarf kitabı* ile *Hasan Paşa* ve *Avamil*'in mesleği ile ilgili kitaplar olduğunu söyleyebiliriz. Zaviyede kalıyor olması bir tasavvuf ehli olduğunu göstermekte fakat sahip olduğu hiçbir kitap tekke kültürünü yansıtan bir özellik taşımamaktadır. *Sarf Kitabı*, *Maksud*, *İzzî* ve *Merah*'a tek bir fiyat biçilmiş olması bunların tek bir ciltte toplanmış olabileceğini de düşündürmektedir. 40 akçe değerinde toplam 8 kitabı bulunan Yusuf Fakih'in kitapları toplamının, 100 akçelik servetine oranı %40'ı bulmaktadır. Şeyhî b. Osman gibi onun da mütevazı bir kimse olduğu ve zühd hayatı yaşadığı mal varlığından anlaşılmaktadır.

Bir diğer dikkat çekici tereke ise *çelebi* unvanını taşıyan Mustafa adlı bir kişiye aittir.⁴²⁰ Terekede babasının adı İsa Kadı olarak kaydedilmiş olan ve bir kadı oğlu olması dolayısıyla *çelebi* unvanını taşıyan Mustafa'nın terekesinde 7 adet kitabı bulunmaktadır. *Arabî Lügat*, *Cönk* ve *En'am* kitapları Üsküdar'da ilk olarak 1530 yılında bu tereke vesilesiyle kayda geçmiştir. Bunların dışında koleksiyonunda önemli gramer kitaplarından biri olan *Kitab-ı Sarf*, *Türki bir kitap*, *Mecmua* ve *cüzler* bulunmaktadır. *Cönk* genellikle âşık edebiyatı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerinin

⁴²⁰ ÜŞS. No.6, vr.151b

toplandığı anonim mahiyette bir mecmua türüdür⁴²¹, *En'am* ise bazı sûre ve ayetleri içeren dinî muhtevalı bir dua kitabıdır. Terekede fiyat açısından öne çıkan 2 kitap vardır. Bunlar 50 akçe ile *En'am* ve 40 akçe ile *Cönk* kitaplarıdır. *En'am* kitabı fiyatlandırılırken onun da altına *Mushaf* gibi “hediyesi” ibaresinin yazılması *Kur'an* gibi ona da benzer bir saygının gösterildiğini ortaya koymaktadır.

Terekesinde mesleği kâtip olarak kaydedilmiş olan Hasan'ın 1535 tarihli terekesi içerisinde yer alan kitap isimleri kaydedilmemiştir.⁴²² Muhtemelen terekeyi yazan kâtibin adlarını tespit edemediği ve “*kitaplar*” şeklinde kaydetmeyi tercih ettiği kitapların sayısı belli değildir ve 51 akçelik bir değer biçilerek kaydedilmiştir. Kâtip Hasan'ın terekesinde olduğu gibi kitap adları kaydedilmemiş olan iki tereke daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki Abdurrahman Kadı'nın biraderi Emir Alaaddin'e teslim edilen eşyaların listesi içerisinde 1568 tarihinde kayda geçen kitaplardır. Diğeri ise Hasan b. Beşir adında zengin bir Üsküdarlı'nın terekesinde yer almaktadır. Terekesinde yer alan eşyaların toplam değeri 25.614 akçe olup, kitaplarının sayısı ikidir. Adı ve konusu belirsiz iki kitabın değeri ise 6 akçe gibi küçük bir miktardır.

12 kitaplık koleksiyonu ile öne çıkan ve 1550 yılında kayda geçmiş olan Merkezade Muslihiddin Halife'nin terekesi Arapça kitaplar bakımından zengin olup içerisinde onun edebiyatla ilgisi olduğunu düşündüren bir de *Cönk* bulunmaktadır.⁴²³ Yalnızca Halife unvanını taşıyan Muslihiddin'in mesleği hakkında maalesef bir bilgi edinememekteyiz fakat sahip olduğu kitaplar bize onun medrese eğitimi almış olduğunu göstermektedir. Fiyatları 2 akçe ile 300 akçe arasında değişen ve 12 kitaptan oluşan Muslihiddin Halife'nin koleksiyonunda *Kelamullah*, *Kudurî*, *Mutavassıt*, *Cönk*, *Cetvel-i Ferâiz*, *Ahkam*, *Metn-i Şemsiye* ve *Hüsâm-ı Kâtî* kitaplarının yanı sıra *evrak-ı perişan* başlığıyla kaydedilmiş muhtelif kitap parçaları, ders notları da bulunmaktadır. Bu kitapların toplam fiyatı 490 akçedir, bu miktarın büyük bir kısmını 300 akçe ile *Kelâmullah* oluşturmaktadır. Toplam serveti 2.206 akçe olan Muslihiddin Halife'nin kitaplarının servetine oranı %22,2'dir.

⁴²¹ Orhan Şaik Gökyay, “Cönk”, *DİA*, C. 8, s. 73.

⁴²² ÜŞS. No.9, vr.110b

⁴²³ ÜŞS. No.15, vr.146b

Mehmed Paşa Vakfı'nda kayyım olan Seydi'nin⁴²⁴ 1564 yılında kayda geçmiş olan terekesi de yine 6 kitapla dönemine göre dikkate değer bir terekedir. Kitapları *Kitab-ı Muhammediye* (120 akçe), *Kelam-ı Kadim* (200 akçe), *Kitab-ı Sarf* (30 akçe), *Kitab-ı Kafile* (5 akçe), *Avamil maa Misbah* (5 akçe) ve *Cönkler* (5 akçe)'dir. Türkçe olan *Muhammediye*'nin ilk defa bir medrese mensubunun terekesinde yer aldığı ve değerli bir nüsha olduğu görülmektedir. Mehmet Paşa Mahallesi'nde ikamet eden Seydi evli olup, toplam serveti 5.428 akçedir. Değeri 365 akçe olan kitaplarının servetine oranı ise %6,7'dir.

II. Selim dönemine (1566-1574) ait 10 sicil içerisinde 1570 ve 1571 yıllarında kitap ihtiva eden iki tereke bir de 1568 yılında kayda geçen bir eşya listesi tespit edilmektedir. II. Selim dönemine ait 8 yıllık bir süreçte kitap ihtiva eden toplam 3 kaydın bulunduğu görülmektedir. Bu üç kişinin de kimlikleri belli olup, ikisi erkek biri de kadındır. Bu dönemde tespit edilen terekeler ve eşya listeleri sayı bakımından azlığıyla dikkat çekmektedir. Terekelerde sırasıyla 1, 2 ve 1 adet olmak üzere toplam 4 kitap kaydı bulunmaktadır. *Mushaf* ve diğerlerinin adı belirtilmeden kitap şeklinde kaydedilmiş olan bu 4 kitabın toplam değeri 88 akçedir.

II. Selim döneminde yer alan kayıtları incelediğimizde, bunlardan ilki Emir Alaaddin'in eşya listesidir (M. 1568)⁴²⁵. Bu listedeki kitabın adı ve konusu terekede belirtilmemiş olup yalnızca "kitab" şeklinde kaydedilmiştir. Daha sonra 1570 yılında vefat etmiş Hasan b. Beşir'in yine yalnızca "kitab" olarak kayıtlara geçen 2 kitaplık terekesi gelmektedir.⁴²⁶ Bu iki kitaba 6 akçelik bir değer biçilmiştir. 1571 yılında kaydına rastladığımız ve Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet eden Fatma binti Ali⁴²⁷, terekesinde kitap kaydı geçen ilk kadın olması dolayısıyla önem taşımaktadır. Dönemine göre 23.101 akçelik serveti ile hatırı sayılır bir mal varlığına sahip olan Fatma hanımın terekesinde 82 akçelik bir *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. Bu *Mushaf*'ın servetine oranı %0,35'dir.

III. Murad dönemine ait (1574-1595) 21 yıllık bir süreçte Üsküdar Kadılığınca tutulmuş 52 sicil tespit edilmekte olup, defterler içerisinde 1576 (2 adet), 1582, 1584,

⁴²⁴ ÜŞS. No.26, vr.97b

⁴²⁵ ÜŞS. No.32, vr.52b

⁴²⁶ ÜŞS. No. 34, vr.66b

⁴²⁷ ÜŞS. No.37, vr.15a

1586, 1589, 1590, 1592 ve 1593 tarihlerinde kaydedilmiş 6 tereke ile 3 eşya listesinde kitap kaydına rastlanmaktadır. Bu dönemde, 9 kayıt içerisinde toplam 54 kitap bulunmaktadır. En düşük değerli kitap 24 akçe ile *Tabirname* ve *Fal* isimleriyle birlikte kaydedilmiş 2 kitap, en yüksek değerli kitap ise 800 akçe ile *Muhammediye*'dir. Terekelerde bulunan 54 kitabın toplam değeri 2.754 akçedir.

III. Murad dönemindeki sicillerde yer alan eşya listelerinde kitap bulunan şahıslar Mehmed b. Said, tüccar Mahmud Şah b. Abdullah ile ismi belirtilmeyen Mustafa Paşa Evkafının mütevellisidir. Bunların sırasıyla 1, 39 ve 3 adet kitabı bulunmaktadır. Bu dönemde kitap ticareti ile meşgul olduğunu düşündüğümüz Mahmud Şah. Abdullah⁴²⁸ 1590 yılında vefat etmiş ve eşya listesi Üsküdar Sicillerinde kayıt altına alınmıştır. Mahmud Şah b. Abdullah'ın⁴²⁹ eşya listesi hem XVI. yüzyılda rastlanmış olan ilk tüccar terekesi olması açısından hem de listesinde özellikleri tarif edilmiş muhtelif kitapların bulunması açısından dikkati çekmektedir. Bu kitaplar; *Mushaf-ı Şerif-i Kebir müzehheb Kasım Ali eş-Şirazi hattıyla*, *Mushaf-ı Şerif-i Sağır müzehheb nesih hattıyla*, *diğer Mushaf-ı Şerif, Kasım Şirazi hattıyla*, *sülüs ve nesih ve gubar* büyük ve küçük kıt'a 7 *Kitab-ı Farisi ve Arabi* aded 29'dur. Üsküdar sicillerinde kitap ticaretine ait en eski belge olarak nitelendirebileceğimiz bu kayıt, ağırlığını Mushafların oluşturduğu bir koleksiyonu gözler önüne serer.

III. Murad döneminde terekelerinde kitap bulunduğu tespit edilen şahıslar ise El-Hac Veliyüddin b. Şaban, Besim b. Abdullah, Mehmed b. Yusuf, Süleyman b. Hızır, Ahmed b. Abdullah ve Yusuf b. Budak'tır. 1576 yılında vefat eden el-Hac Veliyüddin b. Şaban'ın toplam değeri 700 akçe olan 3 kitabı vardır. Bu kitaplardan ikisi 400 akçe değerinde *Mushaf-ı Şerif* diğeri ise 300 akçe değerindeki *Muhammediyye*'dir. 1582 yılında bir handa ölü bulunmuş olan Besim b. Abdullah'ın terekesi ise hem listenin düzenleniş biçimi açısından hem de içerisinde *Tabirname* ve *Fal* isimli iki kitabın bulunması açısından dikkate değerdir.⁴³⁰

1586 yılında kayda geçmiş olan Mehmed b. Yusuf terekesinde 300 akçe değerinde *Kelam-ı Şerif* ve 30 akçe değerinde *Hamayil* olmak üzere iki kitabı

⁴²⁸ ÜŞS. No.69, vr.84a

⁴²⁹ ÜŞS. No.78, vr.96a

⁴³⁰ Liste farklı dellalların isimlerine göre eşya eşya gruplandırılmıştır. 69 numaralı bu defterde buna benzer çok fazla kayıt bulunmaktadır.

bulunmaktadır. Süleyman b. Hızır'ın 1589 yılında kaydedilen terekesinde 300 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Ahmed b. Abdullah'ın 1592 tarihli terekesinde 800 akçelik *Muhammediye* kitabı bulunmaktadır. Bu kitap XVI. yüzyılda Üsküdar terekelerinde yer alan en pahalı eserdir. 1593 yılında kayıtlara geçmiş olan Yusuf b. Budak'ın⁴³¹ terekesi ise 500 akçe değerinde bir *En'am-ı Şerif* içermesi bakımından önemlidir. Terekede bir de 100 akçelik bir *Hamayil* bulunmaktadır. Toplam serveti 35.915 akçe olan Yusuf b. Budak'ın kitapları toplamının (600 akçe) servetine oranı %1,67'dir.

Üsküdar sicillerinde kitap kaydı bulunan son siciller III. Mehmed dönemine (1595-1603) aittir. 1600'lere kadar olan döneme ait 9 sicil defterinde kitap ihtiva eden 2 farklı kayıt bulunmaktadır. Birincisi 1596 yılında "Kallabın Esbabıdır" başlığıyla kaydedilmiş olan bir sahtekarın eşya listesidir⁴³². Bu liste içerisinde *Kelam-ı Kadim* ve *altı pare hırdavat kitaplar* bulunmaktadır. Fiyatları belli değildir. Bir diğer kayıt ise, bir ağanın kahvehanesinde vefat eden Cin Ali adında bir şahsın eşya listesidir.⁴³³ Bu kayıt 1594 yılına ait olup, eşya listesi içerisinde *Türkî Kitab* ve *bazı evrak* kayıtlarına rastlanmaktadır. Bu kitapların da fiyatları belirtilmemiştir.

Dönemi	Yıl	Sicil Sayısı	Kitap İçeren Tereke Sayısı	Kitap Sayısı
Yavuz Sultan Selim Dönemi (1513-1520)	7	2	2	8
Kanuni Sultan Süleyman Dönemi (1520-1566)	46	25	9	69
II Selim Dönemi (1566-1574)	8	12	3	4
III. Murad Dönemi (1574-1595)	21	52	9	54
III. Mehmed Dönemi (1595-1603)	5	10	2	4
Toplam	87	101	25	140

Tablo 2.2.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Kadı Sicillerinde Kitap İçeren Terekeler ve Kitap Sayıları

2 Numaralı tabloda Üsküdar Kadılığında XVI. yüzyıl boyunca tutulan siciller ve bunların ihtiva ettiği kitap kayıtlarına baktığımızda 7 yıllık Yavuz Sultan Selim dönemine ait sicil sayısı 2 defter ile sınırlı kalmış ve bu sicillerde 2 tereke kaydında

⁴³¹ ÜŞS. No.94, vr.5b

⁴³² ÜŞS. No.94, vr.30a

⁴³³ ÜŞS. No.94, vr.30b

kitaba rastlanmışken, 46 yıllık Kanuni döneminde sicil sayısı 25'e çıkmış ve kitap içeren tereke sayısı ise 9'a yükselmiştir. Bu dönemde, sicil sayısı 12 kat artmışken, kitap içeren tereke kayıtlarının sayısı ise 4,5 kat artmıştır. 7 yıllık Yavuz Sultan Selim (2 tereke de 8 kitap) ve 8 yıllık II. Selim dönemlerini (3 terekede 4 kitap) karşılaştırdığımızda defter sayısı 5 kat artmışken kitap terekelerinde aynı oranda bir artışın olmadığını, hatta kitap sayısı bakımından düşüşün olduğunu görüyoruz. II. Selim döneminde kitap içeren kayıt sayısı 3'le sınırlı kalmışken III. Murad döneminde tespit edilen 9 tereke kaydı neredeyse Kanuni Sultan Süleyman döneminde tespit edilen kitap tereke sayısına eş değerde bir artış göstermiştir. Yine III. Mehmed'in 5 yıllık iktidar döneminde de Yavuz ve II. Selim dönemlerine yakın olarak 2 kitap terekesi tespit edilmiştir

Sıra No	Şahıs Adı	Miladi Tarih	Kitap Sayısı	Serveti	Kitapların Toplam Fiyatı	Kitapların Servete Oranı
1	Şeyhî b. Osman	1516	1	331	200	%66.6
2	Abdi b. Ömer	1519	7	12.814	202	%1.57
3	(...)	1521	14	(...)	186	
4	Suhte	1522	14	718	364	%50,60
5	Sinan b. Abdullah	1522	4	8.189	462	%5.6
6	Yusuf Fakih	1528	8	100	40	%40
7	Mustafa Çelebi b. İsa Kadı	1530	7	1357	147	%10.8
8	Katip Hasan	1535	1	943	51	%5.4
9	İbrahim b. Musa	1550	1	8842	81	%0.91
10	Merkepzade Muslihiddin Halife	1550	12	2206	490	%22.2
11	Seydî el-Kayyım Mehmed Paşa	1564	7	5428	365	%6.7
12	Emir Alaaddin'in eşya listesindeki kitaplar	1568	1			
13	Hasan b. Beşir	1570	2	25614	6	%0.02
14	Fatma binti Ali	1571	1	23101	82	%0.35
15	Mehmed b. Said	1576	1			
16	el-Hac Veliyüddin b. Şaban	1576	4	153480	700	%0.45

17	Mustafa Paşa Evkafının mütevellisi Keyvan Bey	1584	3			
18	Mehmed b. Yusuf	1585/1586	2	8576	330	%3.84
19	Besim b. Abdullah	1582	2	3883	24	%0.61
20	Süleyman b. Hızır	1589	1	13298	300	%2.2
21	Mahmud Şah b. Abdullah	1590	39			
22	Ahmed b. Abdullah	1592	1	2009	800	%39.8
23	Yusuf b. Budak	1593	2	35915	600	%1.67
24	Kallab (Adı belirsiz)	1596	2			
25	Cin Ali	1596	2			

Tablo 2.3.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahiplerinin Listesi

2.2. XVII. Yüzyılda Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahipleri ve Kitaplar

XVII. yüzyıl boyunca kayıtlara geçmiş olan 1266 tereke içerisinde sadece 57'sinin kitap ihtiva ettiği bir ortamda, dönemle ilgili genel değerlendirmeler yapmak hiç şüphesiz eksik olacaktır. Fakat bir önceki yüzyıl ile benzer hareket noktaları üzerinden bir karşılaştırma yaptığımızda, Üsküdar'da kitap sahiplerinin sayısı ve kimliği bağlamında yelpazenin genişlediği ve kitapların konuları bakımından oldukça zenginleştiği gözlemlenmektedir.

XVI. yüzyılda incelediğimiz tereke kayıtlarında kitap sahiplerinin zümrelere göre dağılımında asıl grupları *ilmiye*, *seyfiye*, *kalemiye* belirlerken XVII. yüzyılda çarpıcı bir şekilde artık toplumun kitapla olan ilişkisinin daha geniş bir çevreye yayıldığı görülmektedir. Bu bağlamda daha önce karşımıza çıkmayan *tabib*, *kethüde*, *helvacı*, *cündî*, *paşa hizmetkari*, *saray kapıcısı*, *çavuş*, *odabaşı*, *keresteci* ve *berber* gibi hem esnafın çeşitli gruplarından hem de askeri sınıfa ait farklı statülerden insanlar kitap sahibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınlardan ise daha önceki yüzyılda sadece bir kişi ve o da yalnızca bir kitaba sahipken XVII. yüzyıla ait elimizdeki verilerin incelenmesinden anlaşıldığına göre kitap sahibi kadınların sayısal artışı dikkat çekici boyutlardadır. Bu dönemde 12 tane kadının kitap sahibi olduğu görülmektedir.⁴³⁴ Daha önceki yüzyılda üst sınıfa ait kitap sahibi kimselerin terekesine rastlanmazken bu dönem Hasan Paşa gibi hem varlıklı hem de bürokrat ve devletin üst düzey yöneticilerinden birine rastlıyoruz. Dönemim önemli valilerinden birinin terekesinin bu sicillerde yer alması Üsküdar'ın XVII. yüzyıldaki sosyo-kültürel yapının da değişmiş olduğunu göstermektedir.

XVI. yüzyıla ait terekelerde kitap konuları ve türleri Kur'an-ı Kerim ve ilgili ilimler, medrese kitapları ve halk için yazılmış kitaplar ile sınırlıyken XVII. yüzyılda hem mevcut alanlardaki kitapların çeşitliliğinin çok fazla arttığı hem de tarih, tıp,

⁴³⁴ Osmanlı toplumunda kadınların kitap okuma ve kitaba sahip olma durumunu terekelere bağlı olarak inceleyen İsmail Erünsal, kadınlar arasında okuma yazma oranının çok fazla olmadığı, daha çok dini içerikli kitaplarla ilgilendikleri ve bir kısmında kitapları kendileri satın almak yerine gelir düzeyi yüksek bir kimsenin ölümü sonrası vasiyeti üzerine yoksullara mushaf dağıtılması yoluyla edindiklerini ifade etmektedir. İsmail E. Erünsal, "Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu (XVI-XVII. Asırlar)" **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri**, Timaş Yayınları (İstanbul 2019) 69-94.

siyaset, astronomi gibi daha önce hiç rastlanmayan konularda kitapların sıklıkla terekelerde yer aldığı görülmektedir. XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyılda tespit edilen kitaplardan 40'ı ortaktır. XVII. yüzyılda ise 187 adet yeni kitabın Üsküdar toplumunda dolaşımında olduğu görülmüştür.

Üsküdar terekelerini incelerken tespit ettiğimiz 57 adet terekeden bazıları vardı ki hem listelediği kitap sayısı açısından hem de sahip oldukları toplam servet bakımından dikkat çekici özelliklere sahiptiler. O dönemde belli bir sayının üzerinde kitaba sahip olmak, belli bir gelir gelir düzeyine sahip ve müreffeh bir zümreye mensup olmanın işaretiydi. Koleksiyonlarındaki zengin kitap çeşitliliğini gördüğümüz bu kişilerin terekelerini daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye çalıştık.

2.2.1 XVII. Yüzyılda Şehir ve Nüfus Bağlamında Üsküdar

Üsküdar'ın fiziksel anlamda yüzyıllara göre büyüklüğünü, gelişimini ve nüfus yoğunluğunu ortaya koymadan şehrin kültürel yapı bakımından gelişimini sağlıklı bir şekilde değerlendirmek çok da mümkün olmayacaktır. XVI. yüzyılın ortalarına doğru tespit edilen tahrir kayıtlarına göre Üsküdar'da 8 mahalle bulunurken, bu çalışmanın incelediği dönemi kapsayan XVII. yüzyılın başlarında ise Üsküdar sınırları içerisinde on sekiz mahalle, yedi köy ve bir zaviye ile birlikte toplam yirmi altı yerleşim yeri vardı. Bu yerleşim yerlerindeki sayısal artış, Üsküdar'ın şehir ve nüfus bağlamında ne denli hızlı bir gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu yüzyılda Ahmed Çelebi Trabzonî, Torbalı ve İsfendiyar mahallelerinin yeni teşekkül ettiği, Salacak (Hergele), Emîrâhur ve Abdullah Hoca mahallelerinin ortadan kalktığı görülmektedir.⁴³⁵

Üsküdar'a epey önem verdiği bilinen IV. Murad döneminde (1623-1640) buradaki ilmî müesseselerin ve mîrî binaların bir dökümü yapılmıştır. Buna göre Üsküdar'da 12 saray, 12 cami ve mescid, 5 medrese, 4 dârü'l-kurra, 3 imâret, 11 aşhâne, 6 tekke, 5 hamam, 4 kervansaray, 5 han, 2 çeşme, 2 yağhâne, 2500 dükkân, 8 mesîre ve 7 gezi yeri bulunmaktadır.⁴³⁶ Bölgedeki en önemli XVII. yy yapısı, Kösem Valide Sultan'ın 1640'da bir medrese, mektep, çeşme, sebîl ve hamamla birlikte yaptırdığı Çinili Camii'dir. XVII. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi Üsküdar'da

⁴³⁵ M. Hanefî Bostan, "Üsküdar", *DİA*, İstanbul 2012, C. 42, s. 364-368.

⁴³⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul 1976, C.I, s. 34

yaşayan ahalinin farklı etnik ve dinî kökende insanlardan oluştuğunu, halkın çoğunun Anadolu'dan, bir bölümünün de Tebriz'den geldiğini yazmakta ve 70 mahallenin Müslüman, 11 mahallenin Rum ve Ermeni, 1 mahallenin Yahudi mahallesi olduğunu ve bölgede hiç Frenk yaşamadığını belirtmektedir.⁴³⁷ Hanefi Bostan'ın tespitlerine göre XVII. yüzyıl başında 18 mahalle ve 7 köyden oluşan Üsküdar'ın, Evliya Çelebi'nin (D.1611-Ö. 1682) her ne kadar abartılı olma ihtimali olsa da aktardığına göre yüzyılın sonlarına doğru 82 mahalleye çıkması bu yüzyıldaki fiziki ve demografik gelimeyi göstermesi açısından önemlidir.

Tahrir kayıtlarına göre bu yüzyılın başında, kasabada 375 hane ve otuz beş bekar erkek, köylerde ise 265 hane ve 111 bekar erkek olmak üzere tahminen 3350 kişi bulunmaktaydı. Merkez kasabada gayrimüslim iskanı bulunmamaktaydı. Bostan, XVII. yüzyılın başlarında tahrir defterlerinden hareketle söz konusu nüfus rakamlarının bir önceki yüzyıla ait tahrir rakamlarına oranla %30'luk bir düşüşe işaret ettiğinden bahseder. Yüzyılın başında Üsküdar nüfusunun azalmasının Celâli isyanlarından kaynaklandığını, fakat şehrin bu yüzyılın ortalarında ve son çeyreğine doğru yeniden büyük bir gelişme gösterdiği Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi bu yüzyılın sonlarına doğru Üsküdar'ı 9000 haneli imaretlerle süslenmiş bir şehir olarak tasvir etmiştir.⁴³⁸

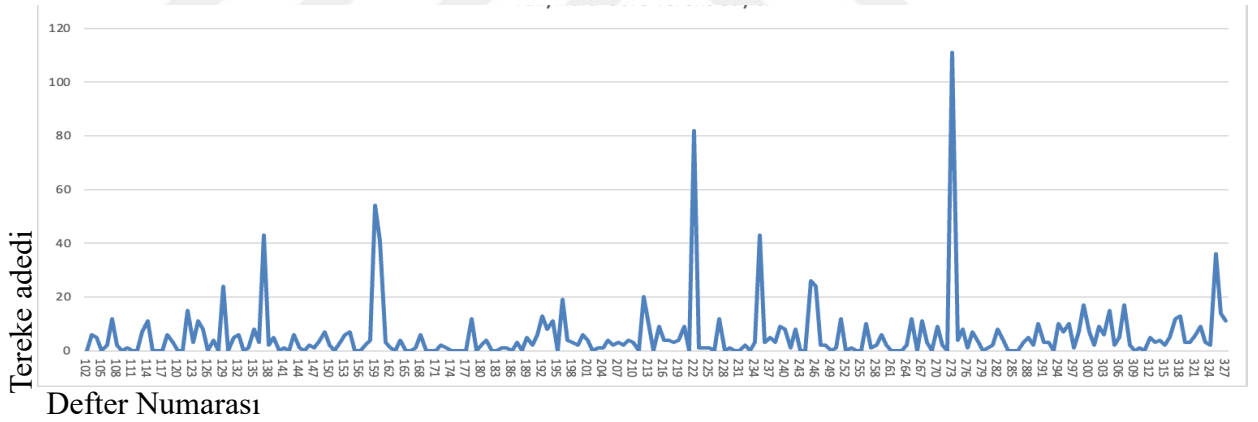
Bu dönemde 225 adet sicil defterinde yer almış toplam tereke sayısı 1266'dır. Bir önceki yüzyılda 87 yıllık bir dönemde 101 adet sicil defterine yansıyan toplam tereke sayısı ise 1541'dir. Tahrir defterlerinden hareketle ortaya çıkan nüfus verilerine paralel olarak, fiziki ve demografik açıdan gelişme gösteren Üsküdar şehrinde, sicillerde tutulan tereke miktarının artması beklenirken yaklaşık %18'lik bir düşüş gerçekleşmiştir. XVII. yüzyılda tespit edilen terekeleri kadın ve erkekler açısından değerlendirecek olursak bu düşüşten daha enteresan bir tablo ile karşılaşmaktayız. Bir önceki yüzyılda tespit edilen kadın tereke sayısı (359 kişi) bu yüzyılın sonunda (540 kişi) %50 oranında bir artış gösterirken, bir önceki yüzyılda tespit edilen erkek tereke sayısı (1.182 kişi) XVII. yüzyılın sonunda (726 kişi) yaklaşık %39 oranında bir azalış göstermektedir.

⁴³⁷ Deniz Mazlum, "Üsküdar", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, VII, İstanbul 1994, s. 343-346.

⁴³⁸ M. Hanefi Bostan, "Üsküdar", **DİA**, XLII, İstanbul 2012, s. 366.

2.2.2. XVII. Yüzyıl Üsküdar Sicillerine Göre Kitap Sahipleri ve Kitap Mevcutları

XVII. yüzyıl boyunca Üsküdar'ın kültürel gelişimini izleyebileceğimiz en önemli kaynak gruplarından biri olan kadı sicillerinin 225 adedi XVII. yüzyıla ait olup yüzyıl boyunca sicillere kaydedilmiş olan 1266 tereke kaydı bulunmaktadır. Bir önceki yüzyılda 101 sicil defteri içerisinde 1541 tereke kaydı yer alırken bu yüzyılda şehrin fiziki, buna bağlı olarak demografik ve kültürel anlamda genişlemesine ve sicil sayısının iki kattan fazla artmasına rağmen çok daha az sayıda tereke kaydının yer alması şaşırtıcıdır. Bu yüzyılda 225 sicilde 1266 tereke tespit edilmiştir. Bunların 540'ı kadınlara, 726'sı da erkeklere aittir.

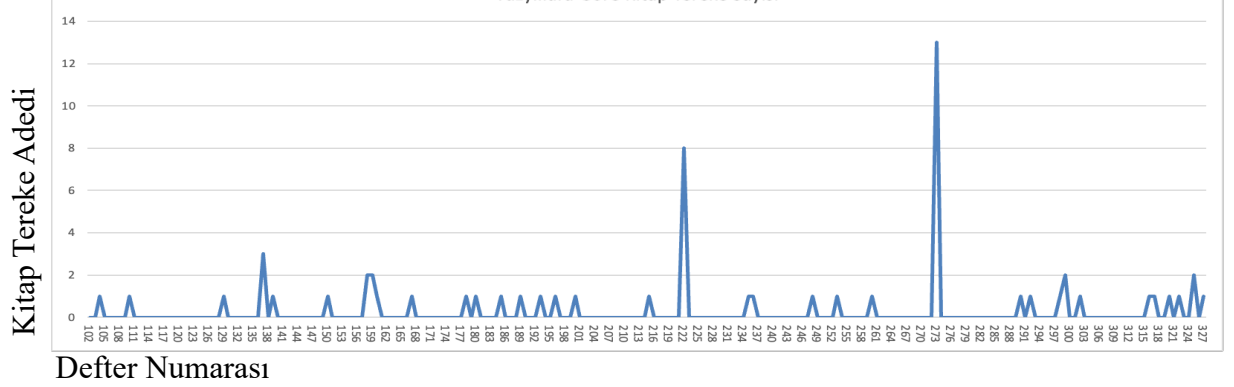

Şekil 2.5. XVII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerine Kaydedilmiş Terekelerin Grafiği

1266 terekeden 51'i kitap kayıtlarını ihtiva etmekte olup, farklı gayelerle tanzim edilmiş ve kitap içeren listelerle bu sayı 57'e çıkmaktadır. 57 kişiden 45'i erkek, 12'si kadındır. Toplam tereke sayısı içerisinde kitap sahibi olanların oranı %4,5'tir. Bir önceki yüzyılda bu oranın %1,6 olması, 17 yüzyıla gelindiğinde toplam tereke kaydı içerisinde kitap sahibi olanların oranının neredeyse tam 3 katı bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Sicil Sayısı	225
Toplam Tereke Sayısı	1266
Kadın Tereke Sayısı	540
Erkek Tereke Sayısı	726
Kitap Bulunan Tereke Sayısı	57
Terekelerde Tespit Edilen Toplam Kitap Sayısı	536
Erkek terekelerinde kitap sahibi olanların (45) yüzdesi	6,20%
Kadın terekelerinde kitap sahibi olanların (12) yüzdesi	2,22%
Toplam terekeler içerisinde kitap sahibi olanların yüzdesi	4,50%

Tablo 2.4.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Sicilleri Tereke Kayıtları ve Kitap Sahiplerine Oranları

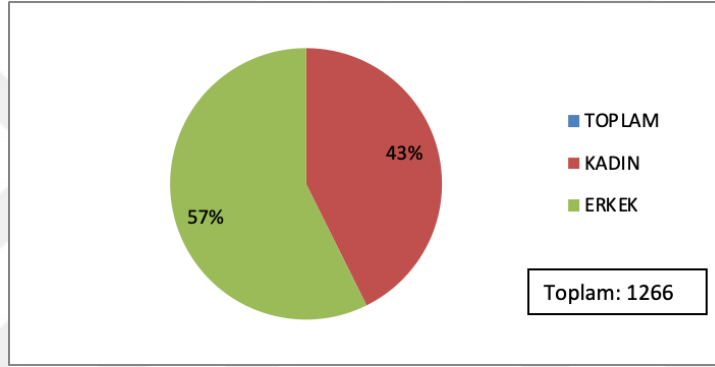

Şekil 2.6. XVII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerinde Kitap İhtiva Eden Terekelerin Grafiği

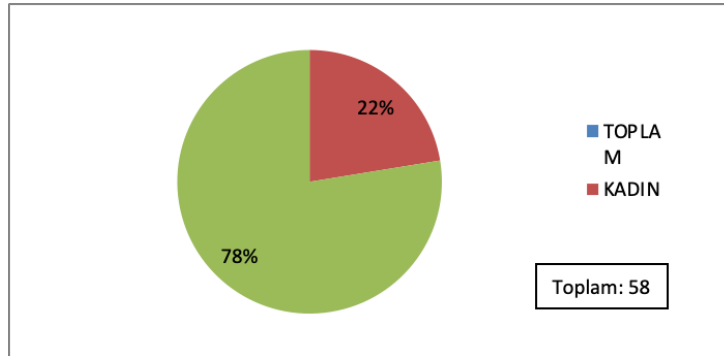
Çalışmamızın bu bölümünde XVII. yüzyıla ait 57 adet tereke kaydı ve kitap listesi değerlendirilerek Üsküdar şehrinin kitap kültürü yüzyıllık bir süre ile izlenmeye çalışılmıştır. İncelenen defterlerde toplam 57 kişiye ait tereke kaydında 536 adet kitap ismine rastlanmıştır.

1601-1656 yılları arasındaki terekelerde kitap sahibi olanlar defter başına sadece bir veya iki kişi ile sınırlıyken daha sonraki süreçte bir yılda çok ciddi anlamda bir farklılaşma yaşandığını görüyoruz. 1676 yılında yüzyılda tespit edilen tüm terekelerin %20'sine tekabül eden terekeler sadece tek bir defterde toplanmıştır. Yüzyıl boyunca sadece 1676 yılında vefat eden şahısların terekelerinde bir yoğunlaşma olmakla (12 kişi) birlikte ekserisinin sadece bir kitabı olduğu için bu yıla ve deftere özel bir anlam atfetmek güçtür.

Üsküdar'da bu yüzyılda kayıtlara geçen terekelerin %43'ü kadınlara, %57'si de erkeklere aittir. Bu yüzyıla ait kadın ve erkek tereke kayıtlarının neredeyse eşitlenmesi ilginç bir durumdur. Bir önceki yüzyılda 359 kadın terekesine karşın 1182 erkek terekesi mevcutken XVII. yüzyılda sayının bu derece artması sosyolojik, ekonomik ve kültürel açıdan Üsküdar erkek ve kadın terekelerinin değerlendirilmesi çok ilginç veriler sunabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Nitekim kitap sahibi kadınlar XVI. yüzyılda bir kişiden ibaretken XVII. yüzyılda oran oldukça değişmiştir. Kadın ve erkeklerin kitap sahibi olma açısından oranlarına bakacak olursak, kitap sahibi 57 terekeden %22'si kadınlara, %78'i de erkeklere aittir.

Şekil 2.7. XVII. Yüzyılda Üsküdar'da Terekelerin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı

Şekil 2.8. XVII. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Terekelerinin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı

XVII. yüzyıl Üsküdar terekelerinden içerisinde kitap bulunan 57 terekeden 45'i erkeklere aittir. Tespit edilen 536 adet kitabın da yine 517'sinin sahibi erkeklerdir. Elbette bu 517 kitabın 45 kişi arasında orantılı olarak dağılmış olduğu söylenemez, zira müreffeh bir zümreye mensup yalnızca 6 kişinin kitapları toplamı 402'dir. Geriye

kalan 39 kişinin sahibi olduğu kitap sayısı bir iki kitapla sınırlı olup bunlar da dinî içerikli kitaplardır.

Erkek Sayısı	Toplam Kitap Sayısı	Toplam Kitap Fiyatı	Toplam Servet	Kitap Fiyatlarının Toplam Servete Oranı %
45	517	267.426	8.504.815	%3

Tablo 2.5.: Erkek terekelerinin kitap sayısı ve servet içindeki oranı

XVII. yüzyılda tespit edilen 12 adet kadın terekesinde yer alan kitapların toplamı 17'dir. Kadınlardan yalnızca birinin farklı konulara ait 4 kitabı bulunmaktadır. Geriye kalan 12 kadının terekesinde yalnızca *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır.

Kadın Sayısı	Toplam Kitap Sayısı	Toplam Kitap Fiyatı	Toplam Servet	Kitap Fiyatlarının Toplam Servete Oranı %
12	17	5.814	564.547	%1

Tablo 2.6.: Kadın terekelerinin kitap sayısı ve servet içindeki oranı

XVII. yüzyılda iktisâdi, kültürel ve sosyal bakımdan önemli bir gelişme gösteren Üsküdar şehrinin sakinlerinin dışında seyahat, ticaret yahut başka amaçlarla Üsküdar'a gelen kişilerin sahip olduğu eşya ve kitaplar hakkında kadı sicilleri ilginç bilgiler içermektedir. Farklı gayelerle düzenlenmiş bu belgelerde ismi geçen kişilerden kimi başka bir şehirden ticaret için Üsküdar'a gelmiş ve burada vefat etmiş kimselerken, bazıları da eşyalarını bırakıp firar etmiş veya mahkemece tutuklanmış ve eşyaları yine mahkeme tarafından kayıt altına alınmış kimselerdir. Bu belgeleri enteresan kılan şey; aslen Üsküdarlı olmadıkları halde, seyahat eden ya da bir vesileyle yolu Üsküdar'a düşen, orada geçici olarak konaklayan birtakım kişilerin yanlarında kitap taşımalarıdır. Bu durum iki ihtimale dayanabilir. Bunlar ya iyi bir okurdur veya kitabın ticaretini yapmaktadır. Okumak için taşıdıkları görüşü biraz zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Fakat ticaret noktasında kitapların mevcudiyeti nasıl değerlendirilebilir? Dönemin ekonomik şartlarını, kitapların fiyatlarını ve sahip olan

kişilerin genellikle belli bir gelir düzeyinin üzerinde insanlar olduklarını düşünürsek, kitapların da tıpkı mücevher, ev, arsa, hayvan ve buna benzer maddi değeri olan şeyler gibi servet içerisinde önemli bir yeri olduklarını ve ticari gayelerle taşındıklarını söyleyebiliriz.

XVI. yüzyılda Üsküdar'da geçici olarak ikamet ederken vefat eden veya başka sebeplerle kadılık tarafından mal varlıkları kayda alınan kişilerden kitap sahibi olanların sayısı 6 kadarken XVII. yüzyılda bu şekilde 7 farklı kişinin kitap sahibi olduğunu, Üsküdarlı olmadıkları halde kadı sicillerinde kitaplarının kaydedildiğini görmekteyiz.

Kadı tarafından genellikle ölen kişinin eşyalarını muhafaza altına almak için düzenlenmiş olan bu tür listelere XVII. yüzyıl sicillerinde 7 farklı kayıta rastlanmaktadır. Mir Şeref'in kethüdası Molla Mahmud'un eşya listesi (M. 1601),⁴³⁹ Şem'i Hatun binti. Abdullah'ın eşya listesi (M. 1605),⁴⁴⁰ firari Mehmed'in eşya listesi (M. 1627),⁴⁴¹ es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi (M. 1638),⁴⁴² Helvacı Mehmed'in bir olaya karışık tutuklanması dolayısıyla kayıt altına alınan emanet eşya listesi (M. 1639),⁴⁴³ Diyarbakır Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın hizmetkarlarından olan İbrahim Bey b. Abdullah'ın eşya listesi (M. 1645)⁴⁴⁴ ve son olarak İdris Efendi b. Himmet'in eşya listesi (M.1695)⁴⁴⁵ bahsi geçen formdaki kayıtları oluşturmaktadır.

XVII. yüzyıl Üsküdar Sicilleri arasında kitap kaydı olan ilk tereke III. Mehmed dönemine (1595-1603) aittir. Bu döneme ait olan 104 numaralı sicilde 1601 tarihine ait bir terekede kitap tespit edilmiştir. Bu tereke toplamda 7 kitabı bulunan (H.1010/M.1601) Molla Mahmud'un terekesidir. ⁴⁴⁶ Üsküdar sakini olmayan Mir Şeref'in Kethüdası⁴⁴⁷ Molla Mahmud'un Üsküdar'a geldikten sonra vefatı sebebiyle ikamet ettiği mahaldeki sandığında tespit edilen eşyalar hakkında Şıkk-ı Evvel

⁴³⁹ ÜŞS. No:104,v81b

⁴⁴⁰ ÜŞS. No:110,vr22

⁴⁴¹ ÜŞS. No:158,v120b

⁴⁴² ÜŞS. No.185,v47

⁴⁴³ ÜŞS. No.189, vr.46

⁴⁴⁴ ÜŞS. No.200, vr.91b

⁴⁴⁵ ÜŞS. No.317,vr48a

⁴⁴⁶ ÜŞS: No: 104/v81b.

⁴⁴⁷ *Kethüda* unvanının terim, kelime anlamı ve kullanılış biçimi üzerine yapılmış çalışma için bakınız: Mehmet Canatar, "Kahyâ ve Kethüdâ Terimleri Üzerine", **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002**, C.I, İstanbul 2003, s.181-199.

Defterdarı'nın bizzat mahkemeye bir yazı göndermesi onun önemli bir mevkide olduğunu göstermektedir.

Metinde "Müşârün ileyh külli malın getirmiş" ibâresi yer aldığına göre bu tereke ticari amaçlı olarak taşınmakta olan malların bir dökümünü tespit etmek üzere hazırlanmış olmalıdır. Fakat bununla ilgili metnin devamında açık bir ifade bulunmamaktadır. Terekede öncelikle kitaplara yer verilmiştir. Toplam 7 adet kitap bulunmaktadır. Bunlar; *Kelâm-ı Şerîf bâ cild-i müzehheb*, *Muhtasar Vikaye*, *Şerh-i Çağminî*, *Minşâr-ı Meclis-i Kerîme?*, *Külliyyât-ı Kemâl İsmail?* ve *Der kîse Evrâd-ı Şerîfe*'dir. Terekede kitapların fiyatlarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kitaplardan sonra dolu bir sandıktan bahsedilmektedir. Bu sandığın muhteviyatında bazı silahlar ve büyük miktarda kumaş ve günlük kıyafetler bulunmaktadır. Terekenin sonunda açık kaşlı orta boylu macar asıllı olduğu belirtilen Handan isimli bir köleye de yer verilmiştir. Bunun dışında bir doru at ve diğer binek hayvanları ile davarları kaydedilmiştir. Bu kayıt XVII. yüzyılda III. Mehmed döneminde kitap ihtiva eden yegâne metin olarak kayıtlara geçmiştir.

I. Ahmet dönemine (1603-1617) gelindiğinde 14 yıl içerisinde tutulmuş olan 24 sicil içerisinde 3 tereke kaydında toplam 39 adet kitaba rastlanmıştır. Bunlardan ilki XVII. yüzyılın ilk kadın kitap sahibi olan Şem'i Hatun bnt. Abdullah'a ait olup (H.1013/M.1604) içerisinde muhtelif eşyaların yanı sıra bir adet *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır.

Bu dönemde kitap sahibi olan bir diğer kişi Hacı Kadın Mahallesi'nde yaşamış olan Mehmed b. Recep'tir. XVII. yüzyılın başlarında vefat etmiş bir Üsküdarlı olan Mehmed'in varisleri arasında terekede isimleri zikredilmeyen annesi, babası, hanımı ve bir kızı bulunmaktadır. Diğer terekelerden farklı olarak, varislerin isimlerine yer verilmemiştir. Bir başka farklılık ise, diğer terekelerde şahitlerin ismi genelde yer almazken bu terekede önemli kişilerden oluşan bir şahitler listesi verilmiştir. Bu şahitler dönemin önde gelen şahsiyetlerinden olan Seyyid İbrahim b. Kadı Halil, el-Hac Ahmed b Kadı Halil, Hamza Fakih Mahallesi İmamı Veli Halife ve mahkeme muhızı Müstecab'dır. Bu belge tamamlanmamış bir belgedir. Tereke yekûnu kaydedilmemiştir. Defterde herhangi bir bilgi verilmeksizin kayıt iptal edilmiştir. Yekûn bulunmasa da terekede yer alan eşyaların fiyatlarını topladığımızda 5.062 akçelik servet ortaya çıkmaktadır. 30 kitabın yekûnu olan 2.810 akçe, bu toplam

servetin %55,51'ini oluşturmaktadır. Bu oran elbette ki terekede yer alan eşyaların fiyatları toplamından yola çıkılarak hesaplanmış bir orandır ve yanılma payı yüksektir, zira sebep gösterilmeksizin kaydın üstünün çizilmesi henüz eşya listesinin tamamlanmamış olması ihtimalini akla getirmektedir.

Terekede Mehmed b. Receb'in mesleği hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. İsminin yanında bir unvan bulunmaması sebebiyle de bir tahminde bulunmak güçtür. Fakat dönemin kitap sahipliği ve kültürel düzeyi düşünüldüğünde Mehmed b. Receb'in ilim adamı olduğu, ya da ilimle uğraşan bir aileye mensup olduğu söylenebilir. Sahip olduğu bu 30 kitabı ya kendi edinmiş ya da bir kısmı ailesinden miras olarak kalmış olmalıdır.

Mehmed b. Receb'in bütün bu kitapları kendi ilgi ve merakına göre oluşturduğundan hareketle kitapların konuları üzerine bir değerlendirme yapacak olursak, 8 kitap ile gramer alanı hiç şüphesiz en çok ilgiye mazhar olan alandır. Gramer alanını 5 kitapla tasavvuf/edebiyat ve 4 kitapla fıkıh alanı takip etmektedir. Bunların yanı sıra koleksiyonda eğitim, lügat, hadis ve tarih alanlarında birer kitap bulunmaktadır.

Mehmed b. Receb'in koleksiyonu içerisinde ilgi alanına giren, kitap türleri arasında fiyat olarak öne çıkan eserleri arasında gramer alanında *Kitab-ı Kafîye* (300 akçe), Tasavvuf / Edebiyat alanında *Gülistan* (200 akçe), *Fazâil-i Salah* (150 akçe), eğitim alanında *Ta'lim-i Müteallim* (150 akçe), lügat olarak *Farîsî Lügat* (50 akçe), , hadis / dua kitabı *Kitâb-ı Ediyye* (30 akçe), tarih alanında *Tevârihe müteallik* (50 akçe), Kuran cüzlerinden oluşan *Ba'zı Eczâ* (150 akçe), *Cezerî* (50 akçe) gibi eserler bulunmaktadır. Bilinmeyen grubu içerisinde ise en yüksek fiyatlı eser *Zav/Dav* (150 akçe)dir.

Bu döneme ait son kayıt ise Mahmud Çelebi b. İlyas'ın H.1025/M.1616 tarihli terekesidir.⁴⁴⁸ Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde ikamet eden toplam fiyatı 310 akçeyi bulan 8 adet kitabı bulunmaktadır. Bunlar *Kitab-ı Ravzatu'r-Riyazîn*, *Muhtar*, *Şerh-i Akaid*, *Kavâid-i Kuran*, *Kitab-ı Mantık*, *Kudbuddin*, *Sadruşşeria* ve evrak-ı perişandır. Kitaplarının 77.120 akçelik servetine oranı %0,4 gibi çok küçük bir orandır. Dönemine göre pek de az sayılmayacak sekiz kitabı olmasına rağmen toplam serveti çok yüksek

⁴⁴⁸ ÜŞS. No: 129/v11b

olduğundan kitaplarının servete oranı epey düşük kalmıştır. Osmanlı toplumunda kişilerin sahip oldukları unvanlar, icra ettikleri meslekler ve toplum nezdinde statüleri hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Mahmud Çelebi'nin de hem sahip olduğu kitapların muhteviyatından hem de unvanından hareketle ilmiye sınıfına yahut toplumun gelir seviyesi yüksek diğer sınıflarından birine mensup olduğunu söyleyebiliriz.

I. Mustafa'nın yalnızca bir yıl tahtta kaldığı 1617-1618 yılları arasındaki dönemde hiç kitap kaydına rastlanmamıştır. Hemen ardından tahta çıkan Genç Osman döneminde (1618-1622) ise 8 sicilde kayıtları yer alan 3 kişinin terekesinde toplam 146 kitaba rastlanmıştır.

XVII. yüzyılda Üsküdar sicillerine yansımış en fazla kitaba sahip kişi olan Hasan Paşa, dönemin ve XVII. yüzyıl Üsküdar'ının en dikkat çekici koleksiyonuna sahip kişisi olarak öne çıkmaktadır (H.1028/M.1619).⁴⁴⁹ Hasan Paşa, Erzurum Eyaleti Mutasarrıfı olduğu sırada İran üzerine seferde iken Erdebil Sahrası'nda evâî'l-i Rebiülevvel 1027'de (16-25 Şubat 1618)'da şehid olmuştur.⁴⁵⁰ 2.895.585 akçe gibi yüksek bir meblağa ulaşan mirası kayıt altına alınan Hasan Paşa'nın ilgi alanlarını ve kültür dünyasını ortaya koyan ve toplam değeri 51.845 akçe olan 130'dan fazla kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların büyük çoğunluğu tasavvuf/edebiyat konulu kitaplar olmakla beraber İslami ilimler, tarih, mantık ve lügat alanına ait eserler de mevcuttur.

Hasan Paşa ile ilgili *Sicill-i Osmânî*'de verilen bilgiler şunlardan ibarettir.

“Hasan Paşa - Bıyıklı:- Enderun-ı Hümâyundan yetişip kapıcıbaşı 1012 (1603/4) de turnacıbaşı ve sonra 1017 (1608) de Erzurum beylerbeyisi oldu ve bir aralık azledildi. 1023 (1614) de ikinci defa Erzurum valisi olup İran üzerine serdar oldu. 1027 (1618) de muharebede şehit oldu ki, o gün Mehmed ve Mustafa Paşa'lar esir oldular. Cesur, işbilir ve gayretli idi. (II/131)”⁴⁵¹

Tereke kaydında geçen tarih ile *Sicill-i Osmânî*'de kayda geçmiş tarih arasında bir senelik fark bulunmaktadır. Bu fark, miras taksimi işinin ordunun seferden dönmesinden sonra yapılmış olmasıyla ilgilidir.

⁴⁴⁹ ÜŞŞ. No: 137/v21a

⁴⁵⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye II*, yay. haz. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s.140

⁴⁵¹ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 140

Sicill-i Osmânî'deki kayıttan 1017/1608 yılında Erzurum Beylerbeyi olduktan sonra bir dönem azledildiğini, daha sonra 1023/1614'te yeniden Erzurum Valisi olduğunu öğrendiğimiz Hasan Paşa ve ailesi Üsküdar Hacı Hatun Mahallesi'nde oturmaktaydı.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ne uzun yıllar hizmet etmiş bir devlet adamı olan Hasan Paşa'nın Raziye Hanım ve Afife Hatun adlarında iki eşi ve İbrahim Bey, Mustafa Bey, Murad Bey, Ali Bey, Ömer Bey, Mehmed Bey, Hüseyin Bey adlarında hayatta olan 7 oğlu ile Fatma Hanım, Raziye Hanım, Aişe Hanım, Rabia Hanım, Saliha Hanım, Hatice Hanım, Ümmühânî Hanım, Mazriye Hanım, Belkis Hanım, Huricihan Hanım adlarında 10 kızı bulunmaktadır.⁴⁵²

2.895.585 akçe gibi yüksek bir meblağa ulaşan mirası kayıt altına alınan Hasan Paşa'nın ilgi alanlarını ve kültür dünyasını ortaya koyan ve toplam değeri 51.845 akçe olan 130'dan fazla kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların değerinin toplam servet içerisindeki oranını hesapladığımızda ortaya %1,8 gibi bir sonuç çıkmaktadır. Bu oran ilk etapta çok büyük bir değer gibi görünmese de Hasan Paşa'nın kitaba verdiği değeri göstermesi açısından önemlidir.⁴⁵³

Yukarıdaki tablodan hareketle Hasan Paşa'nın edebiyat ve tasavvuf eserlerine ilgisinden söz edilebilir, zira bu alandaki kitap sayısı, dönemindeki kitap sahibi olma oranlarına göre azımsanmayacak bir miktardadır. Edebiyat ve tasavvuf alanındaki kitaplar toplam kitap sayısının yaklaşık 1/3'ünü oluşturmaktadır. Kitapların sayısal dağılımına baktığımız zaman tasavvuf edebiyat alanında 43, fıkıh alanında 16, Mushaf ve ilgili eserlerden 7, İslâm hukuku alanında 6, tefsir, ahlak ve tarih alanında 5'er, hadis alanında 4, gramer alanında 3, akaid ve lügat kitaplarından 2'ser, mantık, dua ve belagat alanında ise birer eser bulunmaktadır. Koleksiyondaki eserlerin 31'inin konusu belirlenememiştir.

Kitaplara fiyatları açısından baktığımızda, terekede hiç şüphesiz en dikkat çekici eser 12.000 akçelik bir değere sahip olan *Tefsîr-i Ebu's-Suud Efendi*'dir. Bu

⁴⁵² Metinde adı geçmeyen fakat hisseler kısmında adına miras taksimi yapılan, hayatta olmayan bir kızının daha olduğunu öğrendiğimizden yalnızca hayatta olanların metin kısmında zikredildiğini anlıyoruz.

⁴⁵³ Bilgin Aydın, Rıfat Günelan "XVI. Yüzyılda Üsküdar Evi ve Üsküdar'da Ev Satışları", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V. 1-5 Kasım 2007**, İstanbul 2008, s.217-226

eserin fiyatı Üsküdar'da ortalama fiyatı 4 bin akçe olan⁴⁵⁴ bir evden üç adet alabilecek ölçüdedir. Hasan Paşa'nın koleksiyonu içerisinde fiyat bakımından diğerlerinden farklı olarak ayrıışan eserlere bakacak olursak;⁴⁵⁵ tefsir alanında *Tefsîr-i Ebu's-Suud Efendi* (12.000 akçe), Kur'an ve Kur'an İlimleri alanında *Mushaf-ı Şerîf* (4.000 akçe), fıkıh alanında *Kadı Han* (4.000 akçe), lügat alanında *Ahterî* (1.500 akçe), inşâ alanında *Düstûrî'l-Kâtib* (1.300 akçe),⁴⁵⁶ hadis / sünnet / siyer alanında *Cami'ü'l-Hadîs* (1.300 akçe),⁴⁵⁷ Edebiyat/tasavvuf alanında *Silsiletü'z-Zeheb maa Muamma-i Fârîsî* (420 akçe), akaid / kelam alanında *Nureddin maa Şerhi't-Tecrîd* (380 akçe), dua kitapları içerisinde *Duanâme* (330 akçe)⁴⁵⁸ tarih alanında *Silsile-i Osmaniyye* (300 akçe), ahlak alanında *Sirâcü'l-Mülûk* (120 akçe), belağât alanında *Müeyyidü'l-Vâizîn* (120 akçe), mantık alanında *Mantık* (45 akçe) ve son olarak İslam hukuku alanında *Usûliddin*'dir (25 akçe). Konusunu tespit edemediğimiz kitaplar içerisinde ise en yüksek fiyatlı olan eser *Hüseyin Vaiz*'dir (1.500 akçe).

Hasan Paşa'nın dışında bu dönemde 10 kitaplık bir koleksiyonu bulunan ve H.1029/M.1619-1620 yılında kayıtlara geçmiş olan bir diğer tereke sahibi Bayram Çelebi'dir.⁴⁵⁹ Bayram Çelebi'nin de hem sahip olduğu unvan hem de toplam serveti dolayısıyla toplumun gelir ve kültür düzeyi yüksek bir sınıfına mensup olduğunu söyleyebiliriz. Bayram Çelebi'nin toplam değeri 3.250 akçe olan kitaplarının 43.443 akçelik toplam servetine oranı %7,5'tir.

Kitapları arasında daha çok halk ve edebiyat kitapları türünden diyebileceğimiz *Muhammediye*. (1.200 akçe), *Türkî Vikaye* (300 akçe), *Yusuf Züleyha* (100 akçe), *Envarü'l-Aşîkîn* (500 akçe), *Hadikatü's-Süeda*⁴⁶⁰ (300 akçe), *İnşâ* (20

⁴⁵⁴ Aydın, a.g.m., s.217-226

⁴⁵⁵ Başka alandaki kitaplarla birlikte değerlendirilmiş olan edebiyat / tasavvuf, fıkıh, ahlâk, İslâm hukuku ve tarih kitapları fiyatları belli olmadığından dahil edilmemiştir.

⁴⁵⁶ Terekede tek başına gramer kitabı bulunmadığından yanında bulunan diğer alanlardaki kitaplarla birlikte fiyatı en yüksek olan gramer kitabının adı verilmiştir.

⁴⁵⁷ Terekede tek başına hadis kitabı bulunmadığından yanında bulunan diğer alanlardaki kitaplarla birlikte fiyatı en yüksek olan hadis kitabının adı verilmiştir.

⁴⁵⁸ Terekede tek başına Dua kitabı bulunmadığından yanında bulunan diğer alanlardaki kitaplarla birlikte fiyatı verilmiştir.

⁴⁵⁹ ÜŞS. No: 137/v.72

⁴⁶⁰ Mevlî kültürüne ait en önemli eserlerden biri olan *Hadikatü's-Süeda* adlı eserin Mevlî dergahlarında hazırlanmış ve Konya Mevlâna Müzesi'nde yer alan minyatürlü yazmalarının incelendiği çalışma için bakınız: Zeynep Atbaş, "Mevlî Dergahlarında Hazırlanmış Konya Mevlâna Müzesindeki Minyatürlü Hadikatü's-Süeda Yazmaları", **Mevlana Ocağı**, Konya, 2007, s. 305-320.

akçe) ve fıkıh alanında *Kudurî* (80 *akçe*) ile *Ecza-i Perişan* (300 *akçe*) bulunmaktadır. Bu koleksiyondaki en pahalı kitap 1200 *akçe* ile *Muhammediye*'dir.

Genç Osman döneminde (1618-1622) kayıtlara geçen son kişi hatırı sayılır bir serveti bulunan Şahzeman Hatun bnt. Abdullah'dır.⁴⁶¹ Şahzeman Hatun, XVI. yüzyılın başından terekesinin kaydedildiği H.1029/M.1620 yılına kadar kayıtlara geçen terekeler içerisinde Mushaf-ı Şerif dışında başka kitaplara sahip olan ilk kadın olması sebebiyle de Üsküdar kitap kültürü açısından önemli bir yere sahiptir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda toplam 14 kadının terekesinde yalnızca *Mushaf-ı Şerif* görülürken Şahzeman Hatun'un terekesinde *Muhammediye* (150 *akçe*), *Cönk* (30 *akçe*), *Kitab-ı Merah* (80 *akçe*), *Kitab-ı Tıbb* (15 *akçe*) isimlerinde toplam değerleri 275 *akçe* olan dört ayrı kitap tespit edilmektedir. Kendisinin sahip olduğu bazı kitaplar Osmanlı toplumunun en çok okunan kitaplarından. O dönem Beykoz'da ikamet eden bu hanım hakkında terekesinden yola çıkarak bazı tahminlerde bulunabiliriz. Dilaver isimli bir kölesi ve terekesinde İznik sahanı, İznik çinisi gibi eşyaları bulunan Şahzeman Hatun'un herhangi bir şekilde kültürlü ve gelir düzeyi yüksek bir kadın olduğunu düşünebiliriz. Şahzeman Hatun'un Çeşitli konulardaki kitaplarının yanı sıra 111.426 *akçe* olan servetinin büyüklüğüyle de dikkat çeken bir hanımdır.

Şahzeman Hatun'un sahip olduğu kitapların konusal dağılımı da dikkat çekicidir. *Muhammediye* gibi yaygın bir kitaba sahip olması onun dinî ve edebî yönüne dair ipuçları verir. *Kitab-ı Tıbb* adlı bir kitaba sahip olması tıpla da ilgili olduğunu gösterir. *Cönk* gibi bir kitap ise onun edebi yönünden bir derleme yaptığını veya derlenmiş bir metne sahip olduğuna işaret eder. Koleksiyonunda bir tane de *Kitab-ı Merah* isimli bir medrese kitabı bulunmaktadır. Üsküdar tereke kayıtlarında kitap sahibi olanların çoğunluğunun aksine Şahzeman Hatun'un kitapları arasında *Mushaf-ı Şerif* bulunmamaktadır.

Genç Osman'dan sonra tahta ikinci kez çıkan ve yine çok kısa bir süre tahtta kalan I. Mustafa dönemine (1622-1623) gelindiğinde yalnızca bir tereke kaydında kitaba rastlanmıştır. Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde ikamet eden Ahmed Çelebi b. Abdullatif'in terekesinde 300 *akçelik* bir *Kelam-ı Kadim* kitabı yer almaktadır

⁴⁶¹ ÜŞS. NO:137/v53a

(H.1032/M.1623).⁴⁶² Sınırlı bilgilerin yer aldığı terekesinden 59.008 akçelik bir servete sahip olduğunu ve iki çocuğu bulunduğunu öğrenebilmekteyiz.

IV. Murad dönemine (1623-1640) ait 17 yıllık süreçte 48 sicil içerisinde kitap ihtiva eden altı tereke üç de eşya listesi tespit edilmektedir. Bu dokuz kişinin sekizi erkek biri kadındır. Terekelerde toplam 162 kitap kaydı bulunmakta ve bu kitapların toplam değeri de 46.364 akçeye ulaşmaktadır.

Bu terekelerden ilki *reis* unvanı dolayısıyla deniz taşımacılığı veya gemi kaptanlığı yaptığını düşünebileceğimiz Mehmed Reis b. Piri?’nin H.1035/M.1626 yılında kayda geçen terekesidir.⁴⁶³ Solak Sinan Mahallesi’nde ikamet eden Mehmed Reis’in 120 akçelik bir *Kelam-ı Kadim*’i bulunmaktadır. Terekesinden hakkında daha fazla bilgiye sahip olamadığımız Mehmed Reis’in toplam 50.905 akçe değerinde bir serveti bulunmaktadır.

Metinde “bir husus için” şeklinde kayda geçtiğinden ne için firâr ettiği belli olmayan Mehmed adlı şahsın Cami’-i Şerif Mahallesinde At Pazarı dahilinde Yusuf Beşe isimli birinin idaresinde bulunan bir handa eşyalarını terk ettiği görülmektedir. Muhtemelen belli bir müddet gelmemesi üzerine eşyalar mahkemeye götürülerek H.1037/M.1627 yılında kayıt altına alınmıştır.⁴⁶⁴ Eşyaları arasında 11 adet kitap bulunmaktadır. Bunlar *Kitab-ı Darir*, *Kitab-ı Mutavassıt*, *Kitab-ı Kısas-i Yusuf Farisî*, *Kitâb-ı Misbah ve maa ... ve Şerh-i Dibace*, *Mantika Müteallik Hidaye / Hikmet*, *Kitâb-ı Kafiye*, *Cönk*, *Şerh-i Dibâce*, *Seyit Battal*, *tımara müteallik Türkî kitap ve tecvîde müteallik* bir eserdir. Listede yer alan kitapların konularına baktığımızda gramer, tasavvuf/edebiyat, nahiv, mantık ve tecvid konularında olduklarını görüyoruz. Kitapların dağınık bir konu yelpazesi olduğunu, tek bir ilgi alanı üzerine yoğunlaşmadığını söyleyebiliriz. Kesin olmamakla birlikte Mehmed’in bu kitapları daha çok ticaret amaçlı yanında taşıdığı düşünülebilir.

Efendi lakabından ötürü ilmiye sınıfına mensup bir Üsküdarlı olduğunu tahmin edebileceğimiz Abdülhalim Efendi b. Mehmed’in kitaplarının neredeyse tamamı medrese kitaplarıdır. 58.460 akçelik bir yekunu olan serveti, dönemine göre azımsanmayacak bir ölçüdedir. Bu servetin %40,3’lük bölümünü 23.606 akçe ile

⁴⁶² ÜŞS. No: 159/v4a

⁴⁶³ ÜŞS. No:150/v88

⁴⁶⁴ ÜŞS. No:158/v120b

yaklaşık 120'den fazla kitap oluşturmaktadır.⁴⁶⁵ Terekesinden hakkında pek fazla bilgi sahibi olamadığımız Abdülhalim Efendi, Hayreddin Çavuş mahallesinde yaşamış ve 27 Zilkade 1038 (13 Temmuz 1629) tarihinde vefat etmiş bir Üsküdarlı'dır. Aişe Hatun bnt. Bâyezid adında bir hanımı ve Ahmed ve Mehmed adlarında iki oğlu ile Havva adında bir kızı olmak üzere toplam 3 çocuğu bulunmaktadır. Bu bilgiler dışında Abdülhalim Efendi'nin hayatı, mesleği gibi muhtelif konularda daha kapsamlı bilgilere vakıf olmamıza terekedeki kısıtlı veriler izin vermemektedir.

Abdülhalim Efendi 26 adet kitapla en fazla fıkıh alanıyla ilgili kitaplara sahiptir. Zîra koleksiyonunda diğer alanlara oranla sayıca epey fazla fıkıh kitabı bulunmaktadır. Bu ilgi yalnızca kişisel meraktan mı yoksa terekede zikredilmediği halde fıkıh alanında çalışan bir müderris ya da din alimi olmasından mı kaynaklandığı hakkında yorum yapamıyoruz. Fıkıh konusu yanında tefsir (12 adet), gramer (7 adet) ve hadis (6 kitap) konuları da yine koleksiyonun öne çıkan alanlarındandır. Tasavvuf/edebiyat, akaid/kelam, belagat ve lügat alanlarında 2'şer kitabı bulunmaktadır. Konusu belirlenemeyen kitapların sayısı ise 60 kitapla neredeyse toplam kitap sayısının yarısı kadardır.

Abdülhalim Efendi'nin koleksiyonu içerisinde ilgi alanına giren, kitap türleri arasında fiyat bakımından diğerlerinden farklı olarak öne çıkan eserlerin başında koleksiyonun en pahalı eseri olan *Tefsîr-i Keşşâf* (1.500 akçe) başta gelmektedir. Bunu fıkıh alanında *Dürer* (1.050 akçe), lügatler içerisinde değerli bir *Ahterî* (900 akçe), hadis alanında *Şerh-i Mesâbih* (460 akçe), tasavvuf/edebiyat alanında *Cevâhir Kısâs* (300 akçe), belagat alanında *Muhtasar*'dır (240 akçe), gramer alanında *Şerh-i Kâfiye* (140 akçe) ve son olarak akaid/kelam alanında *Haşiye Şerh-i Akâid* (110 akçe) takip etmektedir.

Saliha Hatun bnt. el-Hac Yusuf H.1041/M.1632 tarihinde terekesi kayıtlara geçen ve Üsküdar'da 17 yüzyılda terekesinde kitap bulunan üçüncü kadındır.⁴⁶⁶ Davud Paşa Mahallesi'nde oturan Saliha Hatun'un 7.072 akçelik bir serveti ve 241 akçelik bir *Kelam-ı Şerif* kitabı bulunmaktadır.

⁴⁶⁵ ÜŞS. No: 160/v47a

⁴⁶⁶ ÜŞS. No: 167/v.54

Valide Sultan Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Dede'nin terekesi H.1043/M.1634 yılında kayıtlara geçmiş ve kitapları genel eğilimin aksine terekenin başında değil sonunda kaydedilmiştir.⁴⁶⁷ Mehmed Dede'nin sahip olduğu ilk kitap Bayram Çelebi'nin koleksiyonundan sonra bu yüzyılda ikinci kez karşımıza çıkan fıkıh kitabı *Kitab-ı Kuduri*'dir (80 akçe). Bir diğer kitap ise halk arasında çokça rağbet gören *Kitab-ı Hamayil*'dir. Mehmed Dede 705 akçe gibi çok az bir servete sahip olduğu için kitapları toplamının servetine oranı %15 gibi görece yüksek bir rakama ulaşmaktadır.

El-Hac Mustafa b. İbrahim, Solak Sinan Mahallesi'nde ikamet eden ve mesleğine dair terekesinden bir bilgi edinemediğimiz bir Üsküdarlıdır.⁴⁶⁸ H.1044/M.1635 yılında kayıtlara geçmiş olan terekesinde iki adet *Kelam-ı Şerif* bulunmaktadır. *Mushaf*'ın fiziki özelliklerinden olsa gerek kitaplardan biri 1.500 akçe iken diğeri 375 akçe değerindedir. 32.127 akçelik toplam serveti olan el-Hac Mustafa'nın kitaplarının toplamının servetine oranı %6'dır.

IV. Murad döneminde Üsküdar sicillerine yansıyan bir diğer eşya listesi, sahibi hakkında pek fazla bir bilgi edinemediğimiz es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi'nin H.1047/M.1638 yılında sicillere kaydedilmiş olan mal varlığıdır.⁴⁶⁹ Hasan Ağa Mahallesi'nde vefat eden ve Üsküdar'da vefat ettiği için ölümü bu mahkemede kayıt altına alınan Abdurrahim Efendi'nin eşyaları arasında 1.117 akçe değerinde iki bez kese içerisinde muhafaza edilen bir *Risale-i Arus* bulunmaktadır.⁴⁷⁰ Edebî eser türünde sayılabilecek bu eser dışında hiçbir eşyanın fiyatı kayıta belirtilmemiştir.

Bu dönemdeki bir diğer eşya listesi aşçı Mehmed'in evinde hastalığı dolayısıyla ikamet etmekte olan Helvacı Mehmed'e aittir. Civandilsiz Ağa'nın evine taş atması ve zarar vermesi dolayısıyla yakalanıp Üsküdar'dan uzaklaştırılmasına dair Sadrazam tarafından Üsküdar Kadı'sına yazılan buyruğunun neticesinde yakalanan ve oradan Bab-ı Ali'ye gönderilen Helvacı Mehmed, geride Üsküdar kadılığınca zabt edilen eşyalarını bırakmıştır.⁴⁷¹ H. 1048/M.1639 yılında kaydedilen bu listede 3 adet kitap

⁴⁶⁷ ÜŞS. No:178/v.39ba

⁴⁶⁸ ÜŞS. No:180/v.89b

⁴⁶⁹ ÜŞS. No:185/v47

⁴⁷⁰ Câmî'nin (IX./XV. yüzyıl) ve Gülşehrî'nin *Risâle-i Aruz* eserlerinden biri olabileceği tahmin edilmektedir. Nihad M. Çetin, "Aruz", **DİA**, İstanbul 1991, cilt 3, 424-437.

⁴⁷¹ ÜŞS. No:189/v.46

bulunmaktadır. Bunlar; *En'am-ı Şerif*, *Kitâb-ı Şâhidî* ve *Kitâb-ı Mevlüd*'dür. Bu kitapların da diğer belgelerde olduğu gibi fiyatları verilmemiştir. Bu belgede Helvacı Mehmed'in toplam servetine yer verilmiştir. Bu rakam 4.000 akçedir.

IV. Murad dönemine ait son tereke ise İbrahim Efendi b. el-Hac Hasan'a aittir.

⁴⁷² İbrahim Efendi b. el-Hâc Hasan'ın terekesinden yola çıkarak hakkında pek fazla bilgiye sahip olamıyoruz. *Efendi* unvanından dolayı onun da ilmiye sınıfına mensup olduğunu söyleyebiliriz. İbrahim Efendi, Evliya Hoca Mahallesi'nde yaşamış, 25 Zilkade 1049 (18 Mart 1640) yılında terekesi kayıtlara geçmiştir. Annesi Hatice Hatun bnt. eş-Şeyh Osman, oğlu Mehmet Çelebi ve kızları Hatice Hatun ile Ümmühani Hatun'dur. Dedesinin Şeyh Osman adında biri olduğunu ve kızlarından birine de annesinin adını verdiğini terekesinden anlıyoruz. Eşinin adı zikredilmemiş olması dolayısıyla muhtemelen vefat etmiş olduğunu söyleyebiliriz. İbrahim Efendi XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış varlıklı bir Üsküdarlıdır. Dönemin gelir düzeyi düşünüldüğünde 1.665.038 akçelik dikkat çekici bir servete sahiptir. Zira XVII. yüzyılda ancak Hasan Paşa gibi önemli mevkilerde, devlet görevinde bulunan paşalar ya da beyler bu miktarda servet sahibi olabilmekteydiler. İbrahim Efendi'nin serveti bir ilim adamı için oldukça yüksek bir miktardır. İbrahim Efendi'nin terekesinde, borçlarının 270.790 akçe olduğu görülmektedir. Toplam servetten çıkarıldığı zaman kalan rakam 1.394.248 akçeden annesine 232.374 akçe, oğlu Mehmet Çelebi'ye 580.936 akçe, kızları Hatice Hatun ve Ümmühani Hatun'a da 290.468'er akçe taksim edilmiştir.

İbrahim Efendi'nin toplam değeri 19.300 akçe olan 21 adet kitabı bulunmaktadır. Servetinin yalnızca %1,15'ini kitapların oluşturduğunu görmek şaşırtıcıdır. Bu denli yüksek bir servete sahip olan İbrahim Efendi'nin dedesinin bir şeyh olması, sahip olduğu kitapların dedesi ve annesi aracılığıyla kendisine intikal etmiş olabileceğini akla getirmektedir.

İbrahim Efendi'nin sahip olduğu kitapların türlerine bakıldığında, en fazla fıkıh alanında eseri olduğu görülür. Bunun yanı sıra tefsir, tarih, tasavvuf / edebiyat ve gramer alanlarına da ilgisiz kalmadığı söylenebilir. Koleksiyonda 5 adet fıkıh,

⁴⁷² ÜŞS. No: 193/v26a

2'ser adet tefsir, tasavvuf/edebiyat, tarih, lügat ve gramer konularında, 1 adet Mushaf ve 1 adet de hadis konulu kitaplar bulunmaktadır.

İbrahim Efendi'nin koleksiyonu içerisinde ilgi alanına giren, kitap türleri arasında fiyat olarak diğerlerinden ayrılarak öne çıkan eserler değerli bir Kur'an nüshası olan *Kelâm-ı İzzet* hediye (8.000 akçe-ki bu rakam döneminde iyi halli bir evi tek başına almaya yetecek miktardadır), tefsir alanında *Tefsîr-i Keşşâf* (3.000 akçe), Fıkıh alanında *Dürer Gürer* (2.000 akçe), lügatler içerisinde değerli bir nüsha olan *Kâmus Lügat* (2.000 akçe), *Muhtar-ı Sıhah*'dır (600akçe), gramer alanında *Şerh-i Şâfiye* (500 akçe), edebiyat alanında *Hümâyunnâme* (200 akçe) ve tarih alanında *Mukaddime*'dir (40 akçe).

Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) on üç sicil içerisinde kitap ihtiva eden bir tereke bir de eşya listesi yer almaktadır. Bu iki kişinin kimlikleri belli olup ikisi de erkektir. Bu kayıtlarda 30 kitap kaydı bulunmakta ve bu kitapların toplam değeri de 5.639 akçeye ulaşmaktadır.

Sultan İbrahim'in 8 yıllık padişahlık döneminde kitap ihtiva ettiğini tespit ettiğimiz ilk tereke H.1052/M.1643 yılında kayıtlara geçen Yusuf Efendi b. el-Müderriş el-Bosnevî'nin terekesidir.⁴⁷³ Üsküdar sicilleri içerisinde ilk kez bir terekede babasının mesleği müderriş olarak geçmiştir. Aslen Bosnalı olan Yusuf Efendi'nin unvanından ve sahip olduğu 29 adet kitabın konularından hareketle kendisinin de babası gibi ulema sınıfından biri olduğunu söyleyebiliriz. Terekesinden kimliği ve ailesi hakkında pek fazla bir şey öğrenemiyoruz, yalnızca Behlül adında bir oğlu olduğu kayıtlara geçmiştir. Yusuf Efendi'nin kitapları sırasıyla *Siraciye Şerh-i Ferayiz*, *Divan-ı Hafız*, *Haşiye-i Küçük*, *Sarf*, *Gülistan*, *Kafiye*, *Abdulgafur*, *Zav/Dav*, *Tuhfetü'l-Ahbab*, *Mecmua*, *Sadruşşeria*, *Haşiye-i Hatayi*, *nakıs Muhtasar maa nakıs Telhis*, *Telvih*, *Bostan*, *Feteva-i İbrahim*, *Lügat-ı Müntehab*, *Ruh-ı Ruh?*, *Metn-i Feraiz maa Bedreddin*, *Mollazâde*, *Şafiye*, *Kuduri*, *Hat*, *Mültekab*, *Cami*, *Hasmekani*, *Tavzih*, *Siyer* ve *Feraiz*'dir. Çoğunlukla medreselerde okutulan kitapların hâkim olduğu terekede Osmanlı toplumunda çok yaygın olan bazı edebiyat kitaplarının da yer aldığını söyleyebiliriz. İçerisinde pahalı kitapların da yer aldığı bu koleksiyondaki

⁴⁷³ ÜŞS. No:196/v.215

kitapların toplam miktarı 5.693 akçedir. 13.089 akçelik toplam servet içerisinde kitapların oranı %43,5'tir.

Bu döneme ait son kayıt İbrahim Bey b. Abdullah'ın H.1055/M.1645 tarihli eşya listesidir.⁴⁷⁴ Rumeli'de Öziçe Kazası'ndan gelip Diyarbekir Beylerbeyi olan Melek Ahmed Paşa'nın hizmetinde olan İbrahim Bey'in varisi kız kardeşi Emine Hatun'dur. Eşyaları arasında fiyatı belli olmayan bir *En'am-ı Şerif* bulunan İbrahim Bey'in terekesinde kimliği hakkında başka bilgi bulunmamaktadır.

Tam 39 yıl tahtta kalan IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Üsküdar Mahkemesi'nde 100 adet defter tutulmuştur. 100 defter içerisinde yer alan terekelerden 34'ünde kitap kaydına rastlanmıştır. Bu 34 kişinin de 25'i erkek 9'u kadındır. 1676 yılında kayda geçen terekeler içerisinde kitap sahibi olanların yoğunluk kazandığı görülmektedir. 34 kitap sahibinden 12'sinin terekesi 1676 yılında kayıtlara geçmiştir. Terekelerde toplam 171 kitap kaydı bulunmakta ve bu kitapların toplam değeri de 53.214 akçeye ulaşmaktadır.

IV. Mehmed döneminde terekesinde kitap yer alan ilk kişi H.1067/M.1656 yılında vefat eden Ali Bey b. Abdullah'dır.⁴⁷⁵ Murat Reis Mahallesi'nde ikamet eden Ali Bey'in bir eşi ve üç çocuğu bulunmaktadır. Terekesinde mesleği ve hayatı hakkında fazla bir bilgi yer almasa da *bey* unvanından dolayı askeri sınıfa mensup bir Üsküdarlı olduğunu söyleyebiliriz. Kesin olarak hangi işle meşgul olduğunu bilemesek de 140.000 akçelik serveti toplumun gelir seviyesi yüksek müreffeh bir zümresine mensup olduğunu göstermektedir. Eşyaları arasında bir *Mushaf-ı Şerif* (300 akçe), ilm-i hal kitabı *İmadü'l-İslam* (700 akçe) ve Osmanlı toplumunda en yaygın halk kitaplarından biri olan *Muhammediye* (800 akçe) bulunmaktadır. Kitapları toplamı 1.800 akçe olan Ali Bey'in 140.000 akçelik servetinde kitapların oranı yaklaşık %1,5'tir.

Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde ikamet eden Derviş Odabaşı b. Ahmed'in terekesi H.1067/M.1657 yılında Üsküdar sicillerinde kayıtlara geçmiştir.⁴⁷⁶ Üsküdar sicillerinde terekesi bulunan meslek grupları içerisinde, ilk kez bir saray unvanı olan

⁴⁷⁴ ÜŞS. No:200/91b.

⁴⁷⁵ ÜŞS. No:222/v.17b

⁴⁷⁶ ÜŞS. No:222/v.31a

odabaşı unvanına rastlanmaktadır.⁴⁷⁷ Onun terekesinde 200 akçelik bir *Kelâm-ı Şerif* bulunmaktadır. Derviş Odabaşı, 536.099 akçelik yüklü serveti ile XVII. yüzyılda servet sahipleri arasında öne çıkmaktadır.

Terekesine yer verdiğimiz bir diğer şahıs olan Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi 2 Şevval 1067 (14 Temmuz 1657) tarihinde Gülfem Hatun Mahallesi'nde vefat etmiştir.⁴⁷⁸ Terekesinde vefat tarihi ve varisleri dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Yine mesleği hakkında söyleyebileceğimiz şey, efendi unvanından yola çıkarak ilmiye sınıfa mensup bir Üsküdar'lı olduğudur. Abdurrahman Efendi'nin toplam serveti 769.344 akçe gibi yüksek bir meblağ tutmaktadır. Bu servet içerisinde yekûnu 14.275 akçe olan 15 kitap vardır. Kitapların toplam servete oranı yalnızca %1,85'tir. 15 kitabın toplam değeri bir Üsküdarlının sahip olabileceği evinden ve dükkanından bile değerlidir. Koleksiyonun sayıca az fakat değerli bir koleksiyon olduğunu söyleyebiliriz. Koleksiyonu bu açıdan incelediğimizde ilk etapta göze çarpan eser 7.000 akçelik değeriyle bir *Kelâm-ı Şerif*'dir. Zira bu Kur'an-ı Kerim tek başına kitapların değer olarak toplamının yarısını oluşturmaktadır. Bu eseri yine 1.400 akçe ile diğer bir *Kelâm-ı Şerif* ve 1.100 akçe ile *Tecrîd maa Mufasssal* takip etmektedir.

Abdurrahman Efendi'nin koleksiyonuna dinî ilimlerin hâkim olduğunu görmekteyiz. Abdurrahman Efendi'nin ilgi alanına giren bu eserleri fiyat açısından incelediğimizde; 7.000 akçelik *Kelâm-ı Şerif*'ten sonra, Gramer alanında *Tecrîd maa Mufasssal* (1.100 akçe), lügat olarak değerli bir *Ahterî* (600 akçe), tasavvuf alanında *Cevâhir maa Nefehatü'l-Üns*⁴⁷⁹ (350 akçe), hadis alanında *Münyetü'l- Müsalli maa meşârik* (200 akçe), fıkıh alanında *Muharrerât* (150 akçe), kelim alanında *Esrâr-ı Tevhîd*'i (50 akçe) sayabiliriz. Konusu belirlenemeyenler içerisinde ise en yüksek fiyatlı eser 805 akçe ile *Kitab-ı Meserret* olarak öne çıkmaktadır.

H.1068/M.1658 yılında kitap bulunan iki tereke kaydı sicillerde yer almaktadır. Bunlardan ilki saray kapıcılarından Ali Bey'in 125.387 akçelik terekesidir.⁴⁸⁰ Terekesinde 200 akçelik bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Bu yılda kayıtlara geçen bir diğer tereke de Saliha Hatun bnt. Mustafa'ya aittir. Solak Sinan Mahallesi'nde

⁴⁷⁷ Mehmed İpşirli, "Enderûn" *DİA*, 1995 İstanbul, XI, s.185-187.

⁴⁷⁸ ÜŞS. No: 222/v33a

⁴⁷⁹ Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) sûfî tabakat kitabıdır. Süleyman Uludağ, "Nefehâtü'l-Üns" *DİA*, İstanbul 2006, cilt 32, 521-522.

⁴⁸⁰ ÜŞS. No: 222/v.3a

ikamet eden Saliha Hatun'un 1.500 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif*i bulunmaktadır. XVII. yüzyılda sicillerde rastlanan dördüncü kitap sahibi kadın olan Saliha Sultan'ın 82.046 akçelik serveti içerisinde *Mushaf*'ın oranı yaklaşık %2'dir.

Hüseyin Bey b. Ahmet, İstavroz Mahallesi'nde ikamet eden ve terekesi H.1069/M.1659 yılında kayıtlara geçen bir Üsküdarlıdır.⁴⁸¹ Bey unvanından yola çıkarak askerî sınıfa mensup biri olduğunu söyleyebiliriz. Terekesinde 3000 akçelik değerli bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. 108.864 akçelik bir serveti olan Hüseyin Bey'in sahip olduğu kitapların servetine oranı %3'tür.

Yine aynı yıl (H.1069/M.1659) terekesi Üsküdar sicillerine kaydedilen Mustafa Bey b. Musalli'nin mesleği terekesinde *Cündî* (asker) olarak geçmektedir.⁴⁸² Cündî kavramı Üsküdar sicillerinde kitap sahibi olanlar arasında ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Hamza Fakih Mahallesi'nde ikamet eden Mustafa Bey'in toplam 5000 akçe değerinde iki adet *Mushaf'ı* kitabı bulunmaktadır. 173.049 akçe değerindeki servetinde kitapların oranı yaklaşık %3'tür.

Bu yüzyılda terekesinde kitap yer alan kadınların büyük çoğunluğu belli bir gelir seviyesinin üzerinde mal varlığına sahiptirler. Genelde de eşyaları arasında bir adet Mushaf bulunmakta ve bu *Mushaf*'ın servetlerine oranı doğal olarak düşük olmaktadır. Fakat Debbağlar Mahallesi'nde ikamet eden ve 1660 yılında vefat eden Fatıma Hatun bnt. Abdullah pek de yüksek sayılmayacak serveti ve dönemine göre değerli sayılabilecek *Mushaf* dolayısıyla kitapların değeri servetine oranla en yüksek kadın olarak karşımıza çıkmaktadır. (H.1070/M.1660)⁴⁸³ Fatıma Hatun'un 19.521 akçelik serveti içerisindeki 2000 akçelik *Mushaf*'ın oranı %10,5 gibi yüksek bir rakamdır.

Fatıma Hatun gibi Debbağlar Mahallesi'nde oturan ve H.1073/M.1662 yılında vefat eden Aişe Hatun, bu yüzyılda sicillerde terekesi yer alan altıncı kadındır.⁴⁸⁴ 48.113 akçe değerinde toplam serveti ve 500 akçelik *Kelam-ı Kadim* kitabı bulunmaktadır.

⁴⁸¹ ÜŞS. No: 222/v22a

⁴⁸² ÜŞS. No: 222/v48b

⁴⁸³ ÜŞS. No: 222/v54b

⁴⁸⁴ ÜŞS. No: 235/93a

H.1074/M.1663 yılında vefat eden ve terekesi Üsküdar sicillerinde yer alan Rabia Hatun bnt. Arslan da Fatıma Hatun gibi gelir düzeyi çoğu kitap sahiplerine nispeten daha düşük olmasına rağmen bir *Mushaf-ı Şerif'e* sahiptir.⁴⁸⁵ 12.405 akçe olan toplam serveti içerisinde 190 akçelik Mushaf'ın oranı %1,5'tir.

Üsküdar Sicillerinde 1666 yılından 1676 yılına kadar geçen 10 yıllık sürede 8 kişinin terekesinde birer adet kitaba rastlanmıştır. Solak Sinan Mahallesi'nde sakin olan Ali b. Halil'in 600 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim* kitabı bulunmaktadır (H.1076/M.1666).⁴⁸⁶

Bu yüzyılda kitap sahibi olduğunu öğrendiğimiz sekizinci kadın olan Aişe binti Musli, Hasan Ağa Mahallesi'nde sakin olup ve 60 akçelik bir *Kelam-ı Kadim'e* sahiptir (H.1077/M.1666).⁴⁸⁷ Mehmed b. Hanbel?, İstavroz Mahallesi'nde ikamet etmekte olup 6.229 akçe gibi çok düşük bir servete sahiptir. Eşyaları arasında 15 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim* kitabı bulunmaktadır (H.1078/M.1667).⁴⁸⁸

Tembel Hacı Mehmed Mahallesi'nde ikamet eden ve 1667 yılında vefat eden Saliha bnt. Behram⁴⁸⁹ 91.398 akçelik hatırı sayılır bir servete sahiptir. 300 akçelik bir *Kelam-ı Şerif* bulunmaktadır. Bu tarihten bir buçuk sene sonra aynı mahallede aynı isimli bir kadının kaydı daha tespit edilmiştir.⁴⁹⁰ Onun da 72.820 akçe serveti ve 32 akçelik bir *Kelam-ı Şerif* kitabının olduğu terekesinde kayıtlara geçmiştir. (H.1079/M.1669) Bu şahsın bir buçuk sene arayla iki ayrı defterde tereke kaydının olduğu anlaşılmaktadır.

Selman Ağa Mahallesi'nde yaşamış ve H.1081/M.1671 yılında vefat etmiş olan Recep Dede b. Veli, kitaplarının toplamı servetine oranı en yüksek ikinci kişidir.⁴⁹¹ 3.881 akçe gibi çok düşük bir mal varlığına sahip olan Recep Dede'nin 1000 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim'i* bulunmaktadır. Kitap fiyatının servetine oranı %26'dır.

⁴⁸⁵ ÜŞS. No: 236/5a

⁴⁸⁶ ÜŞS. No: 215/v.140

⁴⁸⁷ ÜŞS. No: 299/v49b

⁴⁸⁸ ÜŞS. No: 299/v69a

⁴⁸⁹ ÜŞS. No: 248/v52b

⁴⁹⁰ ÜŞS. No: 253/v24a

⁴⁹¹ ÜŞS. No:260/v.104b

Ali Çavuş, Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet eden askerî sınıfa mensup bir Üsküdarlı'dır.⁴⁹² H.1086/M.1675 yılında vefat etmiş ve eşyaları arasında 360 akçelik bir *Kelamullah* bulunmuştur. Ali Çavuş'un toplam serveti 78.480 akçedir.

H.1086/M.1676 yılı XVII. yüzyıl boyunca terekesinde kitap yer alan kişilerin sayısı bakımından öne çıkan bir senedir. Bu yüzyılda kitap sahibi olan 57 kişiden 12'sinin terekesi 1676 yılında kayıtlara geçmiştir. 12 kişiden 3'ü birden fazla kitaba sahipken, 9'unun ise yalnızca *Mushaf*'ı bulunmaktadır.

Bu yılda terekesi kayıtlara geçen ilk kişi 300 akçelik bir *Kelamullah* kitabı bulunan Sefer b. Hasan Paşa'dır.⁴⁹³ Solak Sinan Mahallesi'nde ikamet eden Safer'in 3.876 akçe değerinde bir serveti bulunmaktadır. Gelir düzeyi düşük olduğu anlaşılan Safer b. Hasan Paşa'nın kitap fiyatı toplamının servetine oranı yaklaşık %8'dir.

Gülfem Hatun Mahallesi'nde sakin olan Hayrunnisa Hatun bnt. İsmail, bu yüzyılda terekesinde birden fazla kitabı olan iki kadından biridir.⁴⁹⁴ 541 akçe değerinde iki adet *Kelamullah*'a sahip olan Hayrunnisa Hatun'un 32.993 akçelik bir serveti bulunmaktadır.

Abdülkerim Çelebi b. Murat Hoca, çelebi unvanından kalemiye sınıfına mensup olduğunu düşünebileceğimiz bir Üsküdarlıdır.⁴⁹⁵ 320 akçe değerinde bir *Kelamullah* kitabı ve 23.356 akçelik bir serveti bulunmaktadır.

Mehmed Paşa Mahallesi'nde sakin olan Ümmühani binti el-Hac Mehmed, 76.108 akçelik servete sahiptir ve eşyaları arasında 200 akçe değerinde bir *Kelamullah* yer almaktadır.⁴⁹⁶

El-Hac Recep Ağa, Kadıköy'de ikamet eden varlıklı bir Üsküdarlı'dır. H.1087/M.1676 yılında Üsküdar sicillerine kaydedilen eşyaları arasında 2.050 akçelik değerli bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Kitap sahipleri içerisinde toplam serveti bakımından öne çıkan el-Hac Recep Ağa, geride 413.207 akçe değerinde servet bırakmıştır.

⁴⁹² ÜŞS. No: 273/v15a

⁴⁹³ ÜŞS. No: 273/v20b

⁴⁹⁴ ÜŞS. No: 273/v29a

⁴⁹⁵ ÜŞS. No:273/v33b

⁴⁹⁶ ÜŞS. No:273/35b

Mustafa Dede b. Mehmed, 9.770 akçe gibi mütevazı bir servete sahiptir.⁴⁹⁷ Terekesinde 120 akçe değerinde bir *Kelamullah* kitabı bulunmaktadır.

Debbağlar Mahallesi sakinlerinden Kasım Odabaşı b. Sefer'in terekesinde de 500 akçelik bir *Kelamullah* bulunmaktadır.⁴⁹⁸ Toplam serveti 58.675 akçedir. Kasım Odabaşı, bu yüzyılda askeriye de ve sarayda çeşitli kademelerde kullanılan odabaşılık unvanına sahip ikinci kişidir.

Atık Valide Sultan Mahallesi'nde ikamet eden Hasan Bey b. Abdullah'ın kimliği hakkında çok fazla bilgi sahibi olamasak da *Bey* unvanından dolayı askerî sınıfa mensup bir Üsküdarlı olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁹⁹ Fakat genelde bu sınıfa mensup kişiler belli bir gelir seviyesi üzerinde insanlar olmasına karşın Hasan Bey'in, 9.136 akçe gibi küçük bir servete sahip olması düşündürücüdür.⁵⁰⁰ Terekesinde 250 akçe değerinde bir de *Kelam-ı Şerif* bulunmaktadır.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Üsküdarlı bir tabibin terekesi, onun ailesi ve mal varlığı hakkında farklı açılardan değerlendirme yapmaya imkân sağlamaktadır. Üsküdar'da yaşamış ve 1676 yılında vefat etmiş kitap sahibi on iki kişiden biri olan Tabib Mehmed Efendi b. Receb'in 86'dan fazla kitabı bulunmaktadır.⁵⁰¹ Tabib Mehmed Efendi'nin toplam serveti 102.390 akçedir. Borçlarının yekûnu ise 930 akçe gibi düşük bir rakamdır. Nakit miktarı 1.000 akçedir. Terekede “dellaliye-i kitab”, “dellâliye-i eşya” gibi kayıtların bulunmasından eşyaların satışa çıkarıldığını anlıyoruz. Borçlar, vergiler, bürokratik işlemler neticesinde yapılan harcamalar gibi giderler için toplam harcanan para 13.370 akçedir. Yekûndan düşüldüğü zaman kalan miras 89.120 akçedir. Bu kalan miktardan hayır işleri için harcanan 29.706 akçe de çıkarıldığı zaman varislere paylaştırılmak üzere kalan miktar 59.414 akçedir. Varisleri arasında Tabib Mehmed Efendi'nin muhtemelen cariye olan eşi Aişe Hatun bnt. Abdullah ve kardeşi Ömer Beşe de bulunmaktadır. Başka bir varis ismi zikredilmediğinden Tabib Mehmed Efendi'nin çocuğu olmadığını anlıyoruz. Bu

⁴⁹⁷ ÜŞS. No:273/41a

⁴⁹⁸ ÜŞS. No:273/42a

⁴⁹⁹ ÜŞS. No:273/50b

⁵⁰⁰ XVII. yüzyılda terekesinde kitap yer alan ve Bey unvanını almış 6 kişi bulunmakta olup, bunlardan Hasan Bey dışındaki 4'ünün 100.000 akçenin üzerinde 1'ini de 50.000 akçenin üzerinde serveti bulunmaktadır.

⁵⁰¹ ÜŞS. No: 273/v52b

varisler arasında yapılan taksimat sonucu eşi Aişe Hatun'a 14.853 akçe, kardeşi Ömer Beşe'ye ise 44.559 akçe taksim edilmiştir.

Tabib Mehmed Efendi'nin mesleği gereği büyük çoğunluğu tıp ile ilgili, bir kısmı da özel ilgi alanına giren ve toplam değeri 10.203 akçe olan 86'dan fazla kitabı bulunmaktadır. Mehmed Efendi'nin terekesinde yer alan eşyanın önemli bir bölümünü kitaplar oluşturmaktadır. Bu kitap listesi sayesinde Tabib Mehmed Efendi'nin sahip olduğu ve okuduğu kitaplar ile en çok ilgi duyduğu konular hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bu kitaplar, değeri 102.390 akçe olan toplam servet içerisinde %9,6 gibi bir orana sahiptir. Dönemin refah düzeyi göz önünde bulundurulduğunda Tabib Mehmed Efendi'nin müreffeh bir zümreye mensup olduğu anlaşılmaktadır. Terekedeki kitaplar incelendiğinde tıp kitapları arasında önemli bir yeri olan *Kaysûnîzâde*'nin eserinin bir nüshasının bulunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra listede 1.118 akçe gibi diğer eserlere nispetle yüksek bir fiyata sahip olan *Molla Cami*' adlı eseri de özellikle belirtmek gerekir. Osmanlı tabiblerinin medrese eğitimi almış olmaları sebebiyle, bir tabibin kitapları arasında azımsanmayacak kadar dînî ilimlerle ilgili eserlerin yer alması şaşırtıcı değildir. Bunun yanı sıra *Kitâb-ı Gunye* ve *Şah u Gedâ* gibi eserlerin yer alması, Tabib Mehmed Efendi'nin edebiyata da ilgi duymuş olduğunu göstermektedir.

Terekede yer alan 86'dan fazla kitabı, konularına göre sıralamak gerekirse Mehmed Efendi'nin 20 kitapla en çok tıp alanında kitaba sahip olduğu görülür. Bunu 11 kitapla fıkıh, 10 kitapla edebiyat-tasavvuf ve 8 kitapla gramer alanındaki kitaplar takip etmektedir. Bunların dışında 4 adet Mushaf ve ilgili eserler, 3'er adet ahlak ve eğitim, 2'şer adet tefsir, lügat ve hadis alanlarında, 1'er adet de akaid/kelam, felsefe ve tarih konulu kitapları bulunmaktadır. 18 adet kitabın konusu tespit edilememiştir.

Tabib Mehmed Efendi'nin ilgilendiği, merak duyduğu kitap türleri arasından fiyat olarak diğerlerine göre öne çıkan eserleri sayacak olursak:

Tıp alanında İbn Şerîf'in *Tıbb-ı Nebevî*'si (305 akçe), *Şifâ*' (305 akçe) ve *Mecmua-i Tıbb* (359 akçe); Fıkıh alanında *Sadrü's-Şeri'a* (455 akçe); Edebiyat alanında *Hayâlî maa Menâsik-i Hâc* (150 akçe); Gramer alanında epey değerli bir nüsha olan *Molla Cami*' (1.118 akçe); Kur'an ve Kur'an İlimleri alanında *Kelâmullah* (500 akçe); Ahlak kitapları arasında *Şir'atü'l-İslâm* (405 akçe); Eğitim alanında *Şâtîbî et-Ta'lim* (100 akçe); Tefsir alanında *Tefsir-i Tebâreke* (*Bahnâme* ile birlikte 70 akçe); lügatlar

içerisinden Arapça-Türkçe lügat olan *Lügat-ı Ahterî* (350 akçe), Hadis ve Sünnet alanında *Esâmi-i Sahabe maa Fârisî Risale* (120 akçe), Akaid alanında *Şerh-i Akaid* (*Risâle-i Sûfîyye* ile birlikte 300 akçe); Felsefe alanında ilim felsefesi kitabı olan *Netâyic-i Fünûn* (43 akçe) ve *Kâfiye maa Şerh-i Enmûzec* (10 akçe) yer almaktadır.

Taşköprü Nahiyesi Sofular Karyesi'nde sakin olan Ahmed Efendi, 1676 yılında vefat etmiş ve terekesi Üsküdar sicillerine kaydedilmiştir.⁵⁰² Eşyaları arasında 300 akçe değerinde bir *Kelamullah* bulunan Ahmed Efendi'nin 32.930 akçelik bir serveti bulunmaktadır. Efendi unvanı ilmiyeye mensup olduğunu göstermektedir.

Mahmud Efendi b. Ali'nin de Ahmed Efendi gibi unvanından dolayı ilmiye sınıfına mensup bir çevreden geldiği tahmin edebiliriz.⁵⁰³ Terekesinde 1.405 akçe değerinde bir *Kelamullah* 'dan başka kitap yoktur. Mehmed Paşa Mahallesi'nde sakin olan Mahmud Efendi'nin serveti 73.726 akçedir.

1676 yılında kayıtlara geçen 12 adet kitap terekesinin de sonuncusu el-Hac Mahmud Bey b. el-Hac Durak'a aittir. Mehmed Paşa Mahallesi'nde ikamet eden ve terekesinde 3 adet *Kelamullah* bulunan bir Üsküdarlıdır.⁵⁰⁴ Kitaplardan biri 1.500 akçe gibi değerli bir eser olup, 3 kitabın fiyatları toplamı 1900 akçeyi bulmaktadır. Mahmud Bey'in serveti 68.130 akçedir.

Terekesinden keresteci olduğunu anladığımız Ahmed Çelebi b. el-Hac Mehmed'in vefatı sonrası H.1094/M.1683 yılında terekesi sicillere kaydedilmiştir.⁵⁰⁵ Kitap sahibi farklı meslek gruplarından keresteci olarak XVII. yüzyılda ilk kez, Üsküdar sicillerinde ise ikinci kez karşımıza çıkan bu meslek grubuna ait tereke dikkate değerdir.⁵⁰⁶ Mehmed Paşa Mahallesi'nde sakin olan keresteci Ahmed Çelebi'nin eşyaları arasında 265 akçe değerinde bir *Kelamullah* kitabı bulunmakta olup toplam serveti de 19.807 akçedir.

Solak Sinan Mahallesi'nde ikamet eden el-Hac Ahmed b. Mustafa'nın terekesi H.1094/M.1683 yılında sicillere kaydedilmiştir.⁵⁰⁷ *Evrak-ı Perişan*, *En'am-ı Şerif* ve

⁵⁰² ÜŞS. No: 273/53a

⁵⁰³ ÜŞS. No:273/49a

⁵⁰⁴ ÜŞS. No:273/v57b

⁵⁰⁵ ÜŞS. No:290/v1

⁵⁰⁶ XVI. Yüzyıla ait sicillerde tespit edilen Abdi b. Ömer'in terekesi bir keten ve kereste tüccarı olarak bu meslek grubunda karşımıza çıkan ilk terekedir. ÜŞS. No:2/v50b

⁵⁰⁷ ÜŞS. No:292/OC (Poz3)

yalnızca “*kitab*” şeklinde kayıt altına alındığı için konusunu bilemediğimiz 4 kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların fiyatları toplamı 423, toplam serveti ise 51.973 akçedir.

Yine Üsküdar sicillerinde yer alan kitap terekelerinde ilk kez karşımıza çıkan bir meslek grubunu temsil eden ve berberlik yapan Şaban’ın oldukça mütevazı olan serveti içerisinde 135 akçelik bir *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır.⁵⁰⁸ H.1097/M.1685 yılında terekesi kayıtlara geçen ve Solak Sinan Mahallesi sakinlerinden olan Şaban’ın serveti 2.316 akçedir.

IV. Mehmed döneminde terekesinde kitap tespit edilen 34 kişiden sonuncusu Murat Reis Mahallesi’nde sakin olan ve terekesi H.1098/M.1687 yılında kayıtlara geçen Abdurrezzak b. Muhammed’dir.⁵⁰⁹ 5.141 akçe gibi mütevazı bir servete sahip olan Abdurrezzak’ın eşyaları arasında 260 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır.

II. Süleyman’ın (1687-1691) 4 yıllık padişahlık döneminde Üsküdar Mahkemesi’nde 6 adet sicil bulunmakta ve bu sicillerin hiçbirinde kitap kaydı olan yer alan terekeye rastlanmamaktadır.

II. Ahmed dönemine ait (1691-1695) 7 adet sicil günümüze ulaşmıştır. Bu defterler içerisinde dört erkek bir kadın olmak üzere toplam beş kişinin terekesinde kitap kaydı yer almaktadır. Bu dönemde beş kişiden birinin 5 adet kitabı, diğer dördünün ise birer kitabı olmak üzere toplam 9 adet kitap kaydına rastlanmıştır.

Bunlardan ilki Kadıköy’de ikamet eden Ahmed b. Mustafa’nın terekesidir.⁵¹⁰ H.1106/M.1694 yılında terekesi sicillere kaydedilmiş olan Ahmed b. Mustafa’nın 129.410 akçelik hatırı sayılır serveti içerisinde 500 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif*’i bulunmaktadır. Mesleği ya da hayatı hakkında terekesinde bir bilgi yer almamaktadır.

Fatıma binti Abdullah, H.1106/M.1695 yılında terekesi kayıtlara geçen ve bu yüzyılda kitap sahibi olduğunu gördüğümüz son kadındır.⁵¹¹ 1.130 akçe gibi çok mütevazı olan serveti içerisinde 160 akçe değerinde bir *Kelam-ı Şerif* yer almaktadır.

⁵⁰⁸ ÜŞS. No:298/23a

⁵⁰⁹ ÜŞS. No:302/16a

⁵¹⁰ ÜŞS. No: 320/v.34a.

⁵¹¹ ÜŞS. No: 327/v77.

Bu kitap, evrak-ı perişan adıyla adlandırılan bir takım kitap cüzleri veya not defterleri ile birlikte fiyatlandırılmıştır.⁵¹²

Çavuş Deresi Mahallesi'nde sakin olan İdris Efendi b. Himmet'in H.1106/M.1695 yılında sicillere kaydedilen eşya listesi bu yüzyılda tespit edilen son listedir.⁵¹³ Eşyaları arasında fiyatı belirtilmemiş olan bir *Kelamullah* bulunmaktadır.

XVII. yüzyılda birden fazla kitaba sahip son kişi olan Mahmud Efendi b. Habib'in terekesi H.1107/M.1695 yılında sicillere kaydedilmiştir.⁵¹⁴ Mahmud Efendi'nin terekesi birkaç açıdan dikkate değerdir. Arakiyeci Hacı Mehmed Mahallesi'nde ikamet eden ve unvanı dolayısıyla ilmiye sınıfına mensup olduğunu düşünebileceğimiz Mahmud Efendi, İzmir'e misafir olarak gittiği sırada vefat etmiş ve daha sonra terekesi Üsküdar Mahkemesi'nde kayıt altına alınmıştır. Terekeyi yazan kâtibin okunaklı ve özenli yazısı dikkate değer bir güzelliكتedir. Mahmud Efendi'nin eşyaları arasında 5 adet kitap bulunmaktadır. Bunlar *Kelam-ı Kadim* (1.300 akçe), fıkıh alanında meşhur kitaplardan biri olan *Sadrü's-Şeria*⁵¹⁵ (500 akçe), *İbrahim Çelebi*⁵¹⁶ (150 akçe), *Ferişteoğlu*⁵¹⁷ (40 akçe), *Münyetü'l-Müsallî*⁵¹⁸ (40 akçe) isimli kitaplardır. Kitap fiyatları toplamı 2.030 akçedir. Toplam serveti 35.295 akçe olan Mahmud Efendi'nin kitap fiyatlarının servetine oranı yaklaşık %6'dır. Evli ve üç çocuk sahibidir.

II. Ahmed döneminde içerisinde kitap yer alan son tereke, Osman Çelebi b. Abdullah'ın H.1107/M.1695 yılında sicillere kaydedilmiş olan terekesidir.⁵¹⁹ Osman Çelebi'nin 80 akçe değerinde *Kitab-ı Turuk* isimli bir kitabı bulunmaktadır. Gülfem

⁵¹² Osmanlı toplumunda kadınların kitap okuma ve sahip olma durumunu terekelere bağlı olarak inceleyen İsmail Erünsal, kadınlar arasında okuma yazma oranının çok fazla olmadığı, daha çok dini içerikli kitaplarla ilgilendikleri ve bir kısmında kitapları kendileri satın almak yerine gelir düzeyi yüksek bir kimsenin ölümü sonrası vasiyeti üzerine yoksullara mushaf dağıtılması yoluyla edindiklerini ifade etmektedir. İsmail E. Erünsal, "Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu (XVI-XVII. Asırlar)" **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri**, Timaş Yayınları (İstanbul 2019) s. 69-94.

⁵¹³ ÜŞŞ. No:317/v.48a

⁵¹⁴ ÜŞŞ. No: 316/v86a

⁵¹⁵ Şükrü Özen, "Sadrüşşeria", **DİA**, İstanbul 2008, XXXV, s.427-431.

⁵¹⁶ Cihan Okuyucu "Azeri, İbrahim Çelebi", **DİA**, İstanbul 1991, IV, s.325-326.

⁵¹⁷ Tarihte Ferišteoğlu lakabıyla bilinen iki müellif bulunmaktadır, bunlardan biri Hurûfilîğin Anadolu ve Rumeli'de yayılmasında büyük rolü olan eserlerden Abdülmecid, diğeri de Hanefi fıkıh alimi ve lûgat yazarı İbn. Melek'tir. Hüsamettin Aksu, "Ferišteoğlu, Abdülmecid" **DİA**, İstanbul 1996, XIII, s.134-135; Mustafa Baktır, "İbn Melek", **DİA**, İstanbul 1999, XX, 175-176.

⁵¹⁸ Sedüddin el-Kâşgarî'nin (ö.705/1305) namaza dair eseri: Hüseyin Kayapınar "Münyetü'l-Musallî" **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, s.32-33.

⁵¹⁹ ÜŞŞ. No:322/v.49b

Hatun Mahallesi'nde ikamet etmekte olan Osman Çelebi geride varis olarak sadece eşini bırakmıştır. Çelebi unvanından dolayı ilmiye sınıfına mensup olduğunu düşünebileceğimiz Osman Çelebi'nin 41.156 akçe değerinde serveti bulunmaktadır.

Bu yüzyılın son padişahlarından II. Mustafa dönemine (1695-1703) ait 10 adet sicil defteri mevcut olup ve bu defterler içerisindeki terekelerden sadece birinde kitap kaydı bulunmaktadır. Bu kişi İzmir'de misafir iken vefat eden ve daha sonra terekesi H.1111/M.1699 yılında Üsküdar Mahkemesi'nde kaydedilen el-Hac Hüseyin Ağa b. Veli'dir.⁵²⁰ Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet etmekte olup Hatice Hatun isminde bir eşi bulunmaktadır. Eşyaları arasında 1.440 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif* kitabı bulunan Hüseyin Ağa'nın toplam değeri 32.250 akçe olan servetinin içinde *Mushaf*'ın oranı yaklaşık %5'tir.

Dönemi	Yıl	Defter Sayısı	Kitap İçeren Tereke Sayısı	Kitap Sayısı
III. Mehmed Dönemi (1595-1603)	3	8	1	7
I. Ahmed (1603 – 1617)	14	24	3	39
I. Mustafa (1617 – 1618)	1		-	-
Genç Osman (1618 – 1622)	4	8	3	146
I. Mustafa (1622 – 1623)	1	2	1	1
IV. Murad (1623 – 1640)	17	48	9	162
İbrahim (1640 – 1648)	8	13	2	30
IV. Mehmed (1648 – 1687)	39	100	32	141
II. Süleyman (1687 – 1691)	4	6	-	-
II. Ahmed (1691 – 1695)	4	7	5	9
II. Mustafa (1695 – 1703)	5 ⁵²¹	10	1	1
Toplam		226	57	536

Tablo 2.7.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Kadı Sicillerinde Kitap İçeren Terekeler ve Kitap Sayıları

Yukarıdaki tabloda Üsküdar Kadılığı'nda XVII. yüzyıl boyunca tutulan siciller ve bunların ihtiva ettiği kitap kayıtlarına baktığımızda III. Mehmed'in üç yıllık saltanatı

⁵²⁰ ÜŞŞ. No:325/v95

⁵²¹ Yalnızca XVII. yüzyılı kapsayan 5 yıllık dönem dikkate alınmıştır.

dönemine ait 8 sicilde 1 tereke kaydında kitaba rastlanmışken, 14 yıllık I. Ahmed döneminde 24 sicilde kitap içeren tereke sayısı 3 olarak tespit edilmiştir. Bu dönemde sicil sayısı 3 kat artmışken, kitap içeren tereke kayıtlarının sayısı da buna paralel olarak 3 kat artmıştır. I. Mustafa'nın 1 yıllık kısa padişahlık döneminde hiç tereke kaydına rastlanmamıştır. Genç Osman'ın 4 yıllık kısa padişahlık döneminde 8 sicil defterinde 3 kişinin terekesinde kitap görülmektedir. Bu terekelerde 146 kitap mevcuttur. IV. Murad'ın 17 yıllık padişahlık döneminde 48 sicil defteri tutulmuş ve bu defterler içerisinde 9 kişinin terekesinde kitap kaydına rastlanmıştır. Bu terekelerde yer alan kitapların toplam sayısı 162'dir. 8 yıllık İbrahim döneminde 13 sicil defteri tutulmuş ve bu defterlerde 2 terekede toplam 30 kitap kaydına rastlanmıştır. IV. Mehmed dönemi, bu yüzyılda hem tahtta kaldığı süre bakımından hem tutulan sicil sayısı ve içerisinde yer alan kitap terekesi bakımından çok dikkat çekici ve zengin bir dönemdir. 39 yıllık bu dönemde 100 sicil defteri tutulmuş ve bu defterler içerisinde 32 kişinin terekesinde toplam 141 kitap kaydına rastlanmıştır. II. Süleyman'ın döneminde, 8 yıllık saltanat döneminde 6 defter tutulmasına rağmen hiç kitap kaydına rastlanmamıştır. 4 yıllık II. Ahmed döneminde 7 sicil içerisinde 5 kitap terekesi tespit edilmişken, bu yüzyılın son 5 yılını kapsayan II. Mustafa döneminde 10 defter içerisinde 1 terekede kitap kaydı olduğu görülmüştür. Bu tabloya baktığımızda, XVII. yüzyılda 11 padişahın hüküm sürdüğü bir ortamda görev süreleri, bu süre içinde tutulan defterler ve defterlerin içerisinde yer alan kitap kayıtları arasında anlamlı bir artış, azalış yahut oran bulunmadığını söyleyebiliriz.

Sıra No	Sahıs Adı	Miladi Tarih	Kitap Sayısı	Serveti	Kitapların Toplam Fiyatı	Kitapların Servete Oranı
	Molla Mahmud	20 Aralık 1601	7	eşya listesi	*	*
2	Mehmed b. Recep	10-20 Mayıs 1064	30	yekun yok-üstü çizilmiş bir tereke	3.010	*
3	Şem'i Hatun b. Abdullah	Aralık/Ocak 1604/1605	1	eşya listesi	*	*
4	Mahmud Çelebi b. İlyas	Eylül 1616	8	77120	310	0,40%
5	Hasan Paşa	16-25 Şubat 1619	131	2895585	159.845	5,52%
6	Bayram Çelebi	1619-1620	10	43443	3.250	7,48%

7	Şahzeman Hatun İbnete Abdullah	1619-1620	4	111426	290	0,26%
8	Ahmed Çelebi b. Abdullatif	9-19 Haziran 1623	1	59008	300	0,51%
9	Mehmed Reis b. Piri?	14 Mart 1626	1	50905	120	0,24%
10	Mehmed	25 Ekim 1627	11	eşya listesi	*	*
11	Abdülhalim Efendi b. Mehmed	13 Temmuz 1629	120	58460	23.606	40,38%
12	Saliha Hatun bnt. el-Hac Yusuf	Nisan 1632	1	7072	241	3,41%
13	Mehmed Dede	12 Haziran 1634	2	705	105	14,89%
14	el-Hâc Mustafa b. İbrahim	30 Nisan 1635	2	32127	1.875	5,84%
15	Es-Seyyid eş- Şeyh Abdurrahim Efendi	25 Şubat 1638	1	eşya listesi	1.117	*
16	Helvacı Mehmed	28 Şubat 1639	3	4000 - emanet eşya listesi	*	*
17	İbrahim Efendi b. el-Hâc Hasan	18 Mart 1640	21	1665038	19.300	1,16%
18	Yusuf Efendi b. Mehmed el- Müderriş el- Bosnevî	20-30 Şubat 1643	29		5.693	
19	İbrahim Bey b. Abdullah	22 Mart 1645	1	eşya listesi	*	*
20	Ali Bey b. Abdullah	11 Aralık 1656	3	140000	1.800	1,29%
21	Derviş Odabaşı b. Ahmed	29 Mayıs 1657	1	536099	200	0,04%
22	Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi	14 Temmuz 1657	15	769344	14.275	1,86%
23	Ali b.	3 Ocak 1658	1	125387	200	0,16%
24	Saliha Hatun bnt. Mustafa	15 Mart 1658	1	82046	1.500	1,83%
25	Hüseyin Bey b. Ahmed	10 Mart 1659	1	108.864	3.000	2,76%
26	Mustafa Bey b. Musallî	Ekim / Kasım 1659	2	173049	5.000	2,89%
27	Fatıma Hatun bnt. Abdullah	8 Ocak 1660	1	19521	2000	10,25%
28	Aişe Hatun bnt. ()	27 Ağustos 1662	1	48113	500	1,04%
29	Rabia Hatun bnt. Arslan	3 Aralık 1663	1	12405	190	1,53%

30	Ali b. Halil?	Şubat/Mart 1666	1	*	600	
31	Aişe bnt. Musli	4 Temmuz 1666	1	9515	60	0,63%
32	Mehmed b. Hanbel?	6 Temmuz 1667	1	6229	15	0,24%
33	Saliha bnt. Behram	9 Ağustos 1667 / Şubat/Mart 1669	2	164.218	332	0,20%
34	Receb Dede b. Veli	13 Mart 1671	1	3881	1.000	25,77%
35	Ali Çavuş	Kasım/Aralık 1675	1	78480	360	0,46%
36	Safer [b.] Hasan Paşa	1 Ocak 1676	1	3876	300	7,74%
37	Hayrunnisa Hatun bnt. İsmail	5 Şubat 1676	2	32993	541	1,64%
38	Abdülkerim Çelebi b. Murat Hoca	1 Nisan 1676	1	23356	320	1,37%
39	 binti el-Hacı Mehmed	11 Nisan 1676	1	76108	200	0,26%
40	el-Hac Recep Ağa	Nisan/Mayıs 1676	1	413207	2.050	0,50%
41	Mustafa Dede b. Mehmed	16 Mayıs 1676	1	9770	120	1,23%
42	 Kasım Odabaşı b. Sefir	29 Mayıs 1676	1	58675	500	0,85%
43	Hasan Bey b. Abdullah	16 Temmuz 1676	1	9136	250	2,74%
44	Mehmed Efendi b. Receb	19 Ağustos 1676	86	102390	10.203	9,96%
45	Ahmed Efendi	4 Eylül 1676	1	32930	300	0,91%
46	Mahmud Efendi b. Ali	11 Ekim 1676	1	73726	1.405	1,91%
47	el-Hâc Mahmud Bey b. el-Hâc Durak	30 Ekim 1676	3	68130	1.900	2,79%
48	Ahmed Çelebi b. el-Hâc Mehmed	21 Şubat 1683	1	19807	265	1,34%
49	El-Hac Ahmed b. Mustafa	Nisan / Mayıs 1683	4	51.973	423	0,81%
50	Şa'ban	28 Aralık 1685	1	2316	135	5,83%
51	Abdurrezzak b. Muhammed	3 Haziran 1687	1	5141	260	5,06%
52	Ahmed b. Mustafa	13 Aralık 1694	1	129410	500	0,39%
53	Fatıma binti Abdullah	26 Şubat 1695	1	1130	160	14,16%
54	İdris Efendi b. Himmet	30 Mayıs 1695	1	eşya listesi	*	*
55	Mahmud Efendi b. Habib	2 Eylül 1695	5	35295	2.030	5,75%

56	Osman Çelebi b. Abdullah	1 Aralık 1695	1	41156	80	0,19%
57	El-Hac Hüseyin Ağa b. Veli	19 Kasım 1699	1	32250	1.440	4,47%

Tablo 2.8.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahiplerinin Listesi

2.3. XVIII. Yüzyılda Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahipleri ve Kitaplar

Kitap sahiplerini, mensup oldukları sınıflara göre incelediğimizde 16 yüzyılda *ilmiye*, sınıfının hâkim olduğunu, XVII. yüzyılda *kalemiye* ve *seyfiyenin* sayısal olarak arttığı ve mevcut gruplara ek olarak *tabib*, *kethüda*, *saray kapıcısı*, *paşa hizmetkârı*, *çavuş*, *odabaşı*, *keresteci* ve *berber* gibi mesleklerle daha geniş bir çerçeveye yayıldığını gözlemlemiştik. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise kitap sahibi sınıflar arasındaki bu çeşitliliğin farklı grupları da içine alarak büyüdüğünü söyleyebiliriz. *Saray görevlileri*, *ağalar*, *tasavvuf ehli* ve sayıca fazla olan *kadınlar* 17 yüzyılda değişmeye başlayan sosyo-kültürel yapının 18 yüzyılda yerleşik hale gelmeye başladığını göstermektedir.

Kadınlardan 16 yüzyılda sadece bir kişi, XVII. yüzyılda ise 13 kişi kitap sahibi olarak karşımıza çıkmaktaydı. XVII. yüzyılda kitap sahibi kadınların terekelerinde bir artış olmasına rağmen eserlerin konularında pek farklılık olmadığı, terekelerde genelde Mushaf ve ilgili eserlerin yer aldığı tespit edilmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise kitap sahibi kadın terekesi sayısı 25'e yükselmiştir. Bu terekelerde geçmiş yüzyıllardan farklı olarak medrese, tasavvuf ve halk kitaplarının da koleksiyonlarda yer aldığını görmekteyiz. Dikkat çeken bir başka husus da kitap sahibi kadınların toplam servetlerinin ve sahip oldukları kitapların fiyatlarının önceki yüzyıllara nispeten çok daha yüksek değerlerde olmasıdır. Bu yüzyılda kitap sahibi kadınlardan ikisinin babası ağa, ikisinin babası da efendi unvanlıdır. Gelir düzeyi yüksek sınıfı temsil eden bu unvanlara sahip babaların kızları olmaları birer ikişer kitapları olsa da kitap sahibi kadınlar içerisinde yer almalarını doğal olarak sağlamış veyahut kolaylaştırmış diyebiliriz.

XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçişte gözlemlediğimiz kitap konularının çeşitliliği, 18 yüzyılda da genişleyerek devam etmiştir. Bu yüzyılda daha önce hiç görülmemiş konularda birçok kitabın terekeler aracılığıyla dolaşımında olduğunu görmekteyiz. Örneğin edebiyat, tasavvuf, tıp, tarih, lügat, havass ve biyografi konulu birçok eserin ilk kez terekelerde yer aldığını, ansiklopedi, coğrafya, felsefe, geometri-gök bilimleri, matematik, siyasetname, astronomi ile ilgili eserlerin de az sayıda da olsa ilk kez görüldüğünü söyleyebiliriz. Tespit edilen kitap isimlerinden hareketle XVI. yüzyıldan

XVII. yüzyıla gelindiğinde bir önceki yüzyılda görülen kitaplardan farklı olarak 187 adet yeni kitabın dolaşımında olduğunu gözlemleyebilmiştik. 18 yüzyıla gelindiğinde ise 17 yüzyılda tereke kayıtlarında yer alan kitaplardan farklı olarak yaklaşık 350 kitabın ilk kez bu yüzyılda görüldüğünü söyleyebiliriz.

Bu yüzyılda terekesi tespit edilen kişilerden bazıları kitap koleksiyonları açısından çok daha öne çıkmaktadırlar. Bu kişilerin terekeleri ve sahip oldukları kitaplar biraz daha detaylı incelenmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra unvanların kitap sahibi olma durumu ile ilişkileri de ayrıca mercek altına alınan konulardan biridir.

2.3.1 XVIII. Yüzyılda Şehir ve Nüfus Bağlamında Üsküdar

XVIII. yüzyılda artık Üsküdar her ne kadar “nefs-i İstanbul” denilen bölgenin dışında kalsa da Galata ve Eyüp ile beraber (bilad-ı selase) şehrin gelişimine dahil olarak teşkilatlanmış ve İstanbul adı ile bütünleşir hale gelmiştir.⁵²²

Bu teşkilatlanmada şüphesiz saray ve çevresindekilerin Üsküdar’da bulunan bahçe ve koruluklarının bir bölümünü arsa haline getirmeleri etkili olmuş ve dolayısıyla buralarda yeni mahallelerin oluşmasına da katkı sağlamışlardır. Hanefi Bostan, XVIII. yüzyılda 1700-1712 ve 1764-1765 tarihli sicil kayıtlarından hareketle Üsküdar’ın gelişerek Bağlarbaşı ve Selimiye’ye doğru büyüdüğünden ve bu dönemde Debbâğlar, Arakiyeci Câfer Ağa, Kazasker, Nakkaş Baba, Hâce Hatun, Pazarbaşı, Ayazma, Şeyh Selâmi Efendi, İhsâniye, Aşçıbaşı, Reis, Atık Vâlîde, Sinan Paşa, Kefere ve Kasım Ağa mahallelerinin teşekkül ettiğinden söz etmektedir.⁵²³

XVIII. yüzyılda Üsküdar nüfusu ile ilgili bazı tahminler olsa da bunu teyit eden resmi bir belge bulunmamaktadır. Ancak bölgenin genişlemesi ve buraya Anadolu’nun çeşitli bölgelerinden göçlerin gelmesi, bahçıvanlık yapmak üzere Rumeli’den bazı gayri müslim halkın yerleşmesiyle nüfusun da buna paralel olarak artmış olabileceğini söyleyebiliriz. Bu yüzyılda tarihi yarımada nüfusun çok artmadığı, fakat buna karşın Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar’da yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir.⁵²⁴

⁵²² Halil İnalçık, “İstanbul” **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, 220. (220-239)

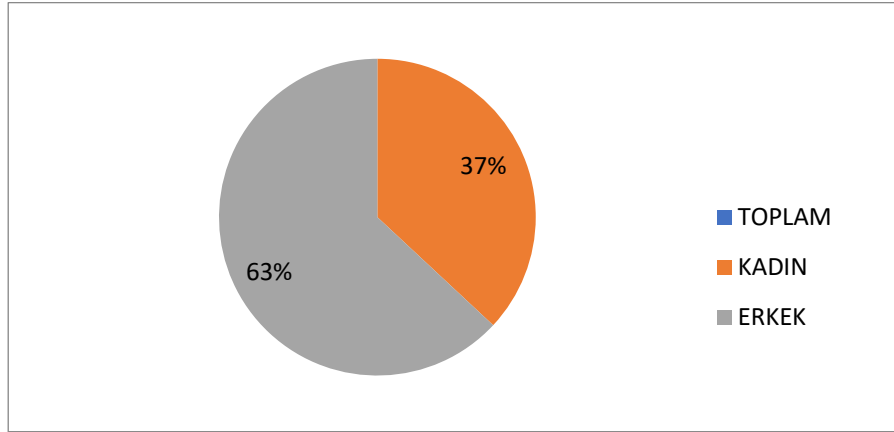
⁵²³ M. Hanefi Bostan, “Üsküdar” **DİA**, İstanbul 2012, cilt 42, 366.(364-368)

⁵²⁴ Deniz Mazlum, “Üsküdar” **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, 344-345.

Bu yüzyılın en önemli yapıları III. Ahmed'in annesi Gülnuş Emetullah için 1708-1710 arasında inşa ettirdiği Yeni Valide Külliyesi ve yine şehrin silüetine egemen yapılardan biri olan III. Mustafa'nın barok üslupta yaptırdığı Ayazma Camii'dir (tamamlanma tarihi 1761). III. Mustafa aynı zamanda, Osmanlı döneminin önemli menzilhane şehirlerinden olan Üsküdar'da menzilcilerin ikamet etmesi, hayvanların her türlü bakımı ve yetiştirilmesiyle ilgili üç yeni menzilhane yaptırmıştır. Yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde ise III. Selim, eski kavak sarayını yıktırması ve yerine Selimiye Kışlası'nın inşasına başlanmıştır (1789-1807). Bu yapı da Üsküdar'ın yine bu dönemde askeri ve stratejik önemini göstermesi açısından önemlidir.⁵²⁵

2.3.2. XVIII. Yüzyıl Üsküdar Sicillerine Göre Kitap Sahipleri ve Kitap Mevcutları

Çalışmamızın bu bölümünde XVIII. yüzyıla ait 93 adet tereke incelenerek kitap sahipleri ve sahip oldukları koleksiyonların bir değerlendirmesi yapılacaktır. Bu çalışmanın ana kaynaklarından olan Üsküdar sicillerinin 227 adedi XVIII. yüzyıla ait olup bu yüzyılda sicillere kaydedilmiş olan 2.195 tereke kaydı bulunmaktadır. Bu terekelerden 811'i kadınlara (%37), 1.384'ü (%63) erkeklere aittir.

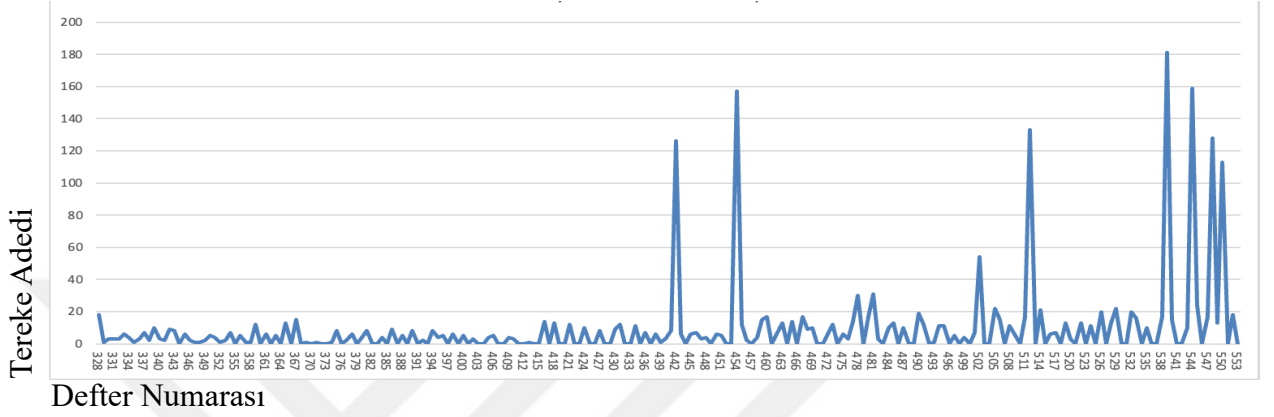

Şekil 2.9. XVIII. Yüzyılda Üsküdar'da Terekelerin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı

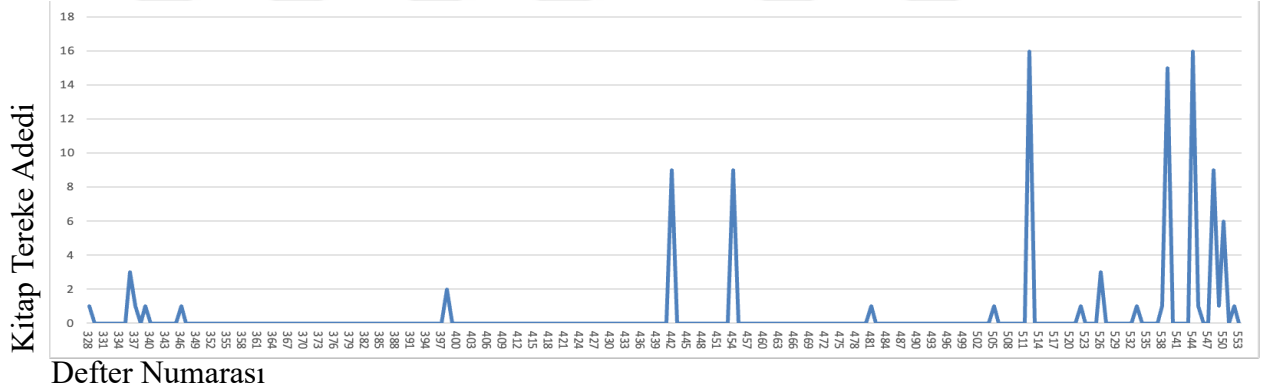
XVII. yüzyılda toplam tereke sayısı 1.266 iken XVIII. yüzyılda bu rakam 2.195'e çıkmış, kitap sahibi olanların sayısı 57 iken XVIII. yüzyılda bu sayı 93'e çıkmıştır. XVII. Yüzyılda terekelerde geçen toplam kitap adedi 535 iken XVIII.

⁵²⁵ Deniz Mazlum, "Üsküdar" **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, 345.

yüzyılda bu sayı 1.331 olmuştur. Dolayısıyla toplam tereke sayısı XVIII. yüzyılda %73 oranında artmış iken kitap sahibi olanların sayısı ise yüzde %63 artmıştır. Toplam kitap adedindeki artış ise yüzde %117 olmuştur.

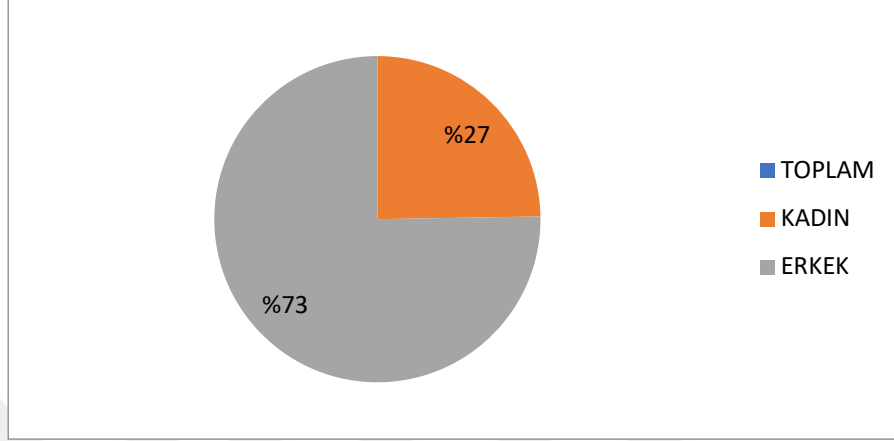
Şekil 2.10. XVIII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerine Kaydedilmiş Terekelerin Grafiği

Şekil 2.11. XVIII. Yüzyılda Üsküdar Sicillerinde Kitap İhtiva Eden Terekelerin Grafiği

XVIII. yüzyılda 2.195 tereke kaydı içerisinde 90 adedi kitap kayıtlarını ihtiva etmekte olup, farklı amaçlarla düzenlenmiş olan ve kitap içeren listelerle beraber bu sayı 93'e çıkmaktadır. 93 kişiden 25'i kadın, 68'i erkektir. Toplam tereke sayısı içerisinde kitap sahibi olanların oranı %4,2'dir. Bir önceki yüzyılda bu oran %4,5'tu. XVI. yüzyılda toplam terekelerin içerisinde kitap sahiplerinin oranı %1,6 iken XVII. yüzyılda %4,5 olmuş ve üç katı bir artış gözlemlenmiştir. XVIII. yüzyılda ise oran fazla değişmeyerek %4,2 oranında kalmıştır.

Kadın ve erkeklerin kitap sahibi olma açısından oranlarına bakacak olursak, terekesinde kitap ihtiva eden 93 kişiden %27'si kadın, %73'ü de erkektir.

Şekil 2.12. XVIII. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Terekelerinin Kadın ve Erkeklere Göre Dağılımı

Yukarıdaki rakamları topluca değerlendirdiğimiz zaman XVIII. yüzyılda hem toplam tereke sayısı hem kitap sahibi olanların sayısı hem de kitap adedi bakımından ciddi bir artış görülmektedir. Kitap sahibi olanların toplam tereke sayısına oranına baktığımızda ise benzer bir artışın yaşanmadığı anlaşılmıştır. XVII. yüzyılda %4,5 olan oran XVIII. yüzyılda %4,2 olmuştur.

Sicil Sayısı	227
Toplam Tereke Sayısı	2.195
Kadın Tereke Sayısı	811
Erkek Tereke Sayısı	1.384
Kitap Bulunan Tereke Sayısı	93
Terekelerde Tespit Edilen Toplam Kitap Sayısı	1.331
Erkek terekelerinde kitap sahibi olanların (68) yüzdesi	5%
Kadın terekelerinde kitap sahibi olanların (25) yüzdesi	3%
Toplam terekeler içerisinde kitap sahibi olanların yüzdesi	4,24%

Tablo 2.9.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Sicilleri Tereke Kayıtları ve Kitap Sahiplerine Oranları

XVIII. yüzyılda incelenen defterlerde toplam 93 kişiye ait tereke kaydında 1.331 adet kitap ismine rastlanmıştır. Üsküdar kadılığınca tutulan defterlere ihtiva ettikleri kitap terekesi açısından baktığımızda bu yüzyılın ilk yarısının hem kitap ihtiva eden tereke sayısı açısından (4 tereke) hem de kitap adedi (26 adet) açısından çok az sayıda olduğu görülmektedir. Buna karşın XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle de son on yılında her açıdan ciddi bir sıçrama yaşandığı görülmektedir. Terekelerinde kitap bulunan 93 kişiye ait kayıtların 89'u 18 yüzyılın ikinci yarısında sicillere yansımıştır. 89 kişiden 53'ünün kayıtları ise sicillerin son 10 yılında yer almaktadır. 1.331 kitaptan 803 adedi de son 10 yılda kaydedilmiş terekelerde görülmektedir. XVIII. yüzyıl ikinci yarısında kitap sahibi olan 89 kişinin dağılımına baktığımızda özellikle 1760, 1783, 1795, 1798 ve 1799 yılları sayısal olarak öne çıkmaktadır. 1760 yılında 8 kişi kitap sahibi iken, 1783 yılında 16, 1795 yılında 15, 1798 yılında 19 ve 1799 yılında 11 kişinin kitap sahibi olarak terekelerde yer aldığı görülmektedir.

Üsküdar'da XVIII. yüzyılda kitap sahipleri ve kitap sayıları bakımından yukarıda görülen tablo acaba İstanbul'un diğer bölgelerinde nasıldı? XVIII. yüzyılda Galata Mahkemesi üzerine yapılan bir çalışma ilginç sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. 1700-1780 yılları arasında Üsküdar Mahkeme'sinde 180 defter, Galata Mahkemesi'nde ise 202 defter tutulmuştur. Bu defterlerde yer alan terekelerden hareketle Üsküdar'da 22 kişinin (6'sı kadın) Galata'da ise 59 kişinin (1'i kadın) kitap sahibi olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Kişi sayısından ziyade kitap adetleri noktasında çok farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Üsküdar'da bahsi geçen yıllar içerisinde 22 kişinin toplam 116 adet kitabı varken Galata'da 59 kişinin 2.219 adet kitabı bulunmaktadır. Bu rakamlar bize aynı yüzyılda Galata ile Üsküdar arasında kitapların niceliği ve dolaşımında olanların çeşitliliği bakımından birbirinden çok farklı bir tablo ortaya koymaktadır.⁵²⁶

⁵²⁶ Galata Sicillerinden hareketle kitap sahiplerini ve sahip olunan kitapların neler olduğunu inceleyen yüksek lisans tezi için bakınız: Nisa Öktem, **XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı'da Kitap Kültürü**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2017, VIII, 101 s.

Önceki yüzyıllarda olduğu gibi bu yüzyılda tespit edilen kayıtlar içerisinde de muhtelif sebeplerle Üsküdar'a gelmiş iken vefat eden yahut Üsküdarlı olduğu halde farklı amaçlarla eşyalarının kadılar tarafından sicile işlenen kimselere ait kayıtlara rastlanmaktadır. XVI. yüzyılda bu şekilde düzenlenmiş 6 kayıt, XVII. yüzyılda 7 kayıt tespit edilmişken XVIII. yüzyılda 3 farklı kayıt bulunmaktadır. Kefçe'de oturan Saime bnt. Abdullah'ın eşya listesi (M.1739),⁵²⁷ kemankeş İsmail Ağa b. Abdullah Ağa'nın ismi ve konusu belirsiz 41 kitaptan oluşan eşya ve kitap listesi (M.1795)⁵²⁸ ve Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet eden Mustafa b. İsmail'in içerisinde bir adet *Mushaf* bulunan eşya listesi (M.1799)⁵²⁹ bahsi geçen formdaki kayıtları oluşturmaktadır.

XVIII. yüzyıl terekelerinde kitap geçen 93 terekenin 68'i erkeklere aittir. Tespit edilen 1.331 kitabın da yine 1.280'inin sahibi erkeklerdir. 68 erkekten 25'inin birer, 8'inin ikişer, 4'ünün üçer, 6'sının dörder kitabı bulunmaktadır. 5 ila 10 arasında kitabı bulunan 9 kişi, 10-50 arasında kitabı bulunan 11 kişi, 50 ila 100 arasında kitabı bulunan 1 kişi, 100 ila 200 arasında kitabı bulunan 3 kişi, 200'ün üzerinde kitabı bulunan da 1 kişi bulunmaktadır. Müreffeh bir zümreye mensup olduğunu düşündüğümüz kitap sahibi 14 kişinin kitapları toplamı 1.110'dur. Geriye kalan 54 kişinin ise kitapları toplamı 170 olup bunlar da bir iki kitapla sınırlı olan dinî içerikli kitaplardır.

Erkek Sayısı	Toplam Kitap Sayısı	Toplam Kitap Fiyatı	Toplam Servet	Kitap Fiyatları Toplamının Servete Oranı %
68	1.1280	892.698	15.300.024	%5,83

Tablo 2.10.: XVIII. Yüzyılda Erkek Terekelerinin Kitap Sayısı ve Servet İçindeki Oranı

Tespit edilen 25 adet kadın terekesinde yer alan kitapların toplamı 51'dir. Kadınlardan en fazla kitabı bulunan Şerife Fatma bnt. el-Mevla'nın (M.1798) 8 kitaplık bir koleksiyonu vardır.⁵³⁰ Bu koleksiyonda kadınlarda yaygın olarak görülen

⁵²⁷ ÜŞŞ. No:398, v69a.

⁵²⁸ ÜŞŞ. No:538, v33b

⁵²⁹ ÜŞŞ. No:549, v67b.

⁵³⁰ ÜŞŞ. No:544, v.52a.

Mushaf ve dua kitapları dışında edebiyat ve medrese kitapları gibi farklı konularda kitaplar bulunmaktadır. İki kadının terekesinde 5 kitap, dört kadının terekesinde 3 kitap, üç kadının terekesinde ise 2 kitap bulunmaktadır. Geriye kalan 15 kişinin terekelerinde yalnızca Mushaf olmak üzere birer kitap bulunmaktadır. En çok okunan halk kitapları arasında sayılan *Birgivi şerhi* Üsküdar terekeleri içerisinde ilk kez bir kadın terekesinde 1783 yılında Fatıma Hanım bnt. el-Hac Ahmed Ağa'nın eşyaları arasında görülmüştür.⁵³¹

Kadın Sayısı	Toplam Kitap Sayısı	Toplam Kitap Fiyatı	Toplam Servet	Kitap Fiyatları Toplamının Servete Oranı %
25	51	241.454	4.156.906	%5,80

Tablo 2.11.: XVIII. Yüzyılda Kadın Terekelerinin Kitap Sayısı ve Servet İçindeki Oranı

XVIII. yüzyıl Üsküdar sicilleri arasında kitap kaydı olan ilk tereke II. Mustafa dönemine (1695-1703) aittir. Bu dönemde 3 adet sicil tutulmuş ve bunlardan 325 numaralı sicilde 1700 tarihine ait bir terekede kitap tespit edilmiştir. Bu tereke eşyaları arasında 3 adet kitabı bulunan Mustafa b. Abdullah'a aittir.⁵³² 5000 akçelik bir adet *Kelam-ı Şerif* ve 160 ila 200 akçe olmak üzere iki adet *Enam-ı Şerif* kitabı bulunan Mustafa b. Abdullah, Camii'i Kebir Mahallesi'nde oturan Boşnak kökenli bir Üsküdarlıdır. Bir eşi ve bir oğlu olan Mustafa'nın 66.538 akçelik serveti içerisinde kitaplarının toplam değeri %8 gibi yüksek bir orana denk gelmektedir.

III. Ahmed dönemine (1703-1730) gelindiğinde 27 yıllık padişahlık süresince 54 sicil tutulmuş ve bu defterler içerisinde 2 tereke kaydında 3 ve 19 adet olmak üzere toplam 22 kitap kaydına rastlanmıştır. Bu kadar uzun bir döneme yayılmış olan 54 defter içerisinde yalnızca 2 tereke kaydında kitaba rastlanmış olması yüzyılın bu dönemi için enteresan bir durum teşkil etmektedir. Defter sayısı, dönem ve kitap terekesi bağlamında bir önceki yüzyıl nispeten daha dengeli bir dağılım grafiği çizmekteyken bu yüzyılın ilk yarısı bu bağlamda çok az sayıda veriler ortaya

⁵³¹ ÜŞŞ. No:512, 66b.

⁵³² ÜŞŞ. No:325, v.93

koymaktadır. Bir önceki yüzyılın sonlarına doğru mevcut verilere bakıldığında ise kitap terekeleri açısından bu azalışa dair sinyaller de verilmiştir aslında.

Bu dönemde yer alan ilk tereke Ali Efendi b. İslam'ın 1708 yılında sicillere kaydedilmiş olan terekesidir.⁵³³ Selman Ağa Mahallesi sakinlerinden olan Ali Efendi'nin 538 akçelik *Kelam-ı Şerif*, 98 akçe değerinde *Kudurî* ve bir sandık içerisinde 60 akçe değerinde *Evrak-ı Perişan*'ı bulunmaktadır. Rukiye isminde bir eşi olan ve daha önceki yüzyıllarda karşılaşılan örnekler üzerinden belirtildiği gibi Efendi lakabından ötürü ilmiye sınıfına dahil edebileceğimiz Abdullah Efendi'nin kitapları toplamının servetine oranı %7,43'tür.

III. Ahmed döneminde sicillerde yer alan ikinci tereke Yusuf Efendi b. Abdullah'ın 19 kitaplık koleksiyonunu içeren terekesidir.⁵³⁴ Kazasker Mahalle'sinde oturan Yusuf Efendi'nin bir eşi ve iki çocuğu bulunmaktadır. Babasının isminin Abdullah olarak kaydedilmesinden ve varisleri arasında “kendiyi îtak eden merhum Başlı Dumanlı İsmail Paşa b. Budak” isimli paşanın olmasından köle kökenli olduğunu anlıyoruz.⁵³⁵ Bir önceki yüzyılda daha önce hiç kaydedilmemiş kitapları da içeren ve toplam 3.913 akçe değerinde olan koleksiyonunda ağırlıklı olarak İslami ilimler ve fıkıh konulu kitaplar yer almaktadır. Dil ve gramer ile ilgili kitapların yanı sıra az miktarda tarih ve edebiyat kitapları da bulunmaktadır. Kitapları arasında yer alan *Ali Kârî*⁵³⁶ (345 akçe), *Mu'dilü's-Salâh* (50 akçe), *İbrahim Halebî*⁵³⁷ (470 akçe), *Mecâlis-i Rûhî* (500 akçe), *Rahâtu's-Sâlihîn* (50 akçe), *Üstüvânî*⁵³⁸ (305 akçe) gibi eserler Üsküdar'da XVIII. yüzyılda ilk kez bu terekede karşımıza çıkan eserlerdir. Yusuf

⁵³³ ÜŞŞ. No:336/v.56a

⁵³⁴ ÜŞŞ. No:346/v.30b

⁵³⁵ Paşa terekede -min ciheti'l-velâ- hak sahibidir. İslâm hukukuna göre azatlı köleler öldüğünde eski sahipleri “velâ” hakkı gereğince ölen kişinin mirascısı olabilmekteydiler.

⁵³⁶ Hadis, fıkıh, akaid ve kelam, kıraat ve biyografi alanlarında 180'e yakın eser veren Ali el-Kârî'nin birçok eseri terekelerde kendi adıyla kaydedilmiştir. Bu sebeple Yusuf Efendi'nin terekesinde yer alan eserin tam olarak hangi eseri olduğunu bilemesek de koleksiyonda yer alan diğer kitapların büyük çoğunluğu dil ve gramer alanında olduğu için bu konularda yazdığı eserlerden biri olduğu düşünülebilir. Ahmet Özel, “Ali el-Kârî”, *DİA*, İstanbul 1989, cilt 2, 403-405.

⁵³⁷ Osmanlı dönemi fıkıh alimlerinden olan İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhur* ve *Gunyetü'l-Mütemelli* isimli ünlü kitapları bulunmakta olup, bu tereke bahsi geçen kitabının bu ünlü kitaplarından biri mi yoksa diğer kaleme aldığı kitaplardan biri mi olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Şükrü Selim Has, “Halebi, İbrahim b. Muhammed”, *DİA*, İstanbul 1997, cilt 15, 231-232.

⁵³⁸ Ansiklopedi maddesinde Üstüvânî Mehmed Efendi'nin günümüze herhangi bir eserinin ulaşmadığı belirtilmektedir. Kendisine izâfe edilen *Üstüvânî Risâlesi* (*Kitâb-ı Üstüvânî*) adlı eser için ölümünden sonra ismi bilinmeyen bir öğrencisi tarafından kaleme alınmıştır şeklinde bir bilgi yer alsa da bu eserin Üstüvânî'nin kendisinin mi yoksa öğrencisi tarafından kaleme alınan bir eser mi olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Muammer Göçmen, “Üstüvânî” *DİA*, İstanbul 2012, cilt 42, 396-397.

Efendi'nin 5000 akçelik servetinde kitaplarının oranı %78,26 gibi çok büyük bir orandır. Azatlı bir kölenin⁵³⁹ bu denli kitaba meraklı olması onun efendi unvanına sahip olması dolayısıyla cevabını bulmaktadır.

I. Mahmud dönemi (1730-1754), tahtta kaldığı 24 yıl boyunca hem üretilen defter sayısı hem de tutulan tereke kayıtları içerisinde kitap sahibi olanların sayısı açısından çok enteresan bir dönemdir. 24 yıl içerisinde Üsküdar Mahkemesi'nde 56 adet sicil üretilmiştir fakat bu 56 defter içerisinde yalnızca bir kayıta kitap adına rastlanmıştır. Bu kitabın sahibi olan Saime bnt. Abdullah, 1739 yılında eşya listesi sicillere yansıyan ve aynı zamanda bu yüzyılda sicil kayıtlarına göre kitap sahibi olduğu anlaşılan ilk kadındır.⁵⁴⁰ Kefçe'de oturan Saime Hanım evli olup eşyaları arasında bir adet *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. Listede *Mushaf*'ın fiyatı belirtilmemiştir.

Yüzyılın ortalarında III. Osman dönemine (1754-1757) gelindiğinde 3 yıllık nispeten kısa padişahlık döneminde 7 sicil tutulmuş ve bu sicillerde 6 kişinin tereke kaydında birer, 1 kişinin de terekesinde 21 adet olmak üzere toplam 7 kişinin terekesinde 27 adet kitaba rastlanmıştır. Dördü erkek üçü kadın olan bu yedi kişiden altısının terekesi 1756 birinin terekesi de 1757 yılında kayıtlara geçmiştir.

Bu dönemde terekesinde kitap bulunanlardan ilki Ahmed Çelebi Mahallesi'nde sakin olan Rabia bnt. Salih Ağa b. Mustafa'dır.⁵⁴¹ Ağustos 1756 yılında terekesi kaydedilen ve Salih Ağa isimli bir ağanın kızı olduğunu öğrendiğimiz Rabia hanımın 1.500 akçe değerinde *Mushaf-ı Şerif*'i bulunmaktadır. 777.249 akçelik yüklü serveti içerisinde kitap fiyatının oranı yüzde 1'in bile altında olan Rabia Hanım, XVIII. yüzyılda tespit edilen kadın terekeleri içerisindeki en varlıklı hanımdır.

⁵³⁹ Şer'iye Sicilleri sosyal gruplara dair de oldukça zengin bir malzeme içerir. Mehmet Canatar "Köle Şer'iye Sicillerinde Köle Ticareti ve Kölelik Muamelatı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler" başlıklı çalışmada Yusuf Efendi gibi azatlı kölelerin hukukuna dair sicillerde yer alan kayıtlar üzerinden konuya ışık tutmuştur. Canatar, kölenin azad edilmesinin bazı şartlara bağlı olduğunu belirtir. Bunlardan ilki gönüllü, kefareti borcu olarak, mukatebe yoluyla olması, ikincisi mecburi, ölüme bağlı, Ümm-i veled olma yoluyla ve devlet tarafından azat şeklindedir. Köle azadı dönüşü olmayan bir işlem olup, efendinin tek taraflı irade beyanıyla sabit olurdu ve bu sebeple de mahkemeye müracaatla durum tescillenirdi.: Mehmet Canatar, "Köle Şer'iye Sicillerinde Köle Ticareti ve Kölelik Muamelatı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler", *Arşiv Dünyası*, S.12, 2009, 38-41.

⁵⁴⁰ ÜŞŞ. No:398/v69a

⁵⁴¹ ÜŞŞ.No:442/v28a

Züleyha bnt. Mehmed b. Ahmed yine bu dönemde Ağustos 1756 yılında Üsküdar sicillerine terekesi kaydedilen ve eşyaları arasında bir adet *Mushaf-ı Şerif* bulunan bir diğer Üsküdarlı hanımdır.⁵⁴² Kadıköy’de ikamet eden Züleyha hanımın Mushaf’ı 2.400 akçe gibi kıymetli bir nüshadır. 127.420 akçe gibi hatırı sayılır bir servete sahip olan Züleyha hanımın Mushaf’ı fiyatının servetine oranı %1,88’dir.

Mesleği hakkında bilgi sahibi olamadığımız Menar b. el-Hac Hüseyin, 1756 yılının Eylül ayında terekesi sicillere kaydedilen bir başka kitap sahibidir.⁵⁴³ Davut Paşa Mahallesi sakinlerinden olan Menar’ın eşyaları arasında 720 akçelik bir Mushaf-ı Şerif bulunmaktadır. Bu Mushaf’ın dönemine göre mütevazi sayılabilecek 31.036 akçelik servetine oranı %2,32’dir.

Atik Valide Sultan Mahallesi’nde ikamet eden Abdullah b. Abdülmennan’ın Ekim 1756 yılında kaydedilmiş terekesinde yer alan kitap, III. Osman dönemindeki diğer terekelerden kitap adı noktasında ayrılmaktadır.⁵⁴⁴ Bu dönemde birer kitabı olan altı kişiden beşinde *Mushaf-ı Şerif* varken Abdullah b. Abdülmennan’ın diğerlerinden farklı olarak 64 akçelik bir Enam-ı Şerif kitabı bulunmaktadır. Bu kitabın 19.868 akçe değerindeki servetine oranı yüzde birin bile çok altındadır.

Molla lakabına XVI. yüzyılda tespit edilen kitap terekelerinde hiç rastlanmamışken XVII. yüzyıl kitap terekelerinde ise yalnızca Mir Şeref’in kethüdası olan Molla Mahmud’da karşımıza çıkmış XVIII. yüzyılda ise üç ayrı terekede rastlanmıştır. Bunlardan ilki olan ve Kadıköy’de ikamet eden ve 1756 yılında kaydedilen terekesinden müezzin olduğunu anladığımız es-Seyyid Molla Halil’in 300 akçe değerinde bir Mushaf-ı Şerif’i bulunmaktadır.⁵⁴⁵ 8.427 akçe değerinde oldukça mütevazi olan serveti içinde Mushaf’ın oranı %3,56’dır. Bu tereke ilk kez bir müezzinin kitap sahibi olduğunun zikredilmesi ve o meslek grubuna ait bir tereke olması açısından da önemlidir.

1756 yılının son kitap içeren terekesi Vidin Muvakkiti Ahmed Efendi b. el-Hac Receb b. Ebu Bekir’in terekesidir.⁵⁴⁶ Şehirlerde genelde büyük camilerin bahçesine inşa edilmiş ve bir iki odadan büyük olmayan yapılara *Muvakkithane* ve

⁵⁴² ÜŞŞ. No:442/v.27b

⁵⁴³ ÜŞŞ. No: 442/v.43a

⁵⁴⁴ ÜŞŞ. No:442/v.41a

⁵⁴⁵ ÜŞŞ. No:442/54b.

⁵⁴⁶ ÜŞŞ. No:442/v50b.

burada çalışan kimselere de namaz/ibadet vakitlerini tespit eden kişi anlamında *Muvakkit* denilirdi. Ahmet Efendi'de Vidin şehrinde muvakkitlik yapmış daha sonra da Üsküdar'da Cami-i Kebir mahallesinde sakin iken vefat etmiş bir Üsküdarlıdır. Bu özelliği ile de Üsküdar toplumunda kitap sahibi yeni bir meslek grubunun daha varlığını öğrenebiliyoruz. Terekesinden öğrenebildiğimiz kadarıyla bir eşi ve iki çocuğu bulunan Vidin muvakkiti Ahmed Efendi'nin eşyaları arasında 21 adet kitabı bulunmaktadır. Kitaplarının çoğunluğunu medrese kitapları ve özellikle fıkıh kitapları oluşturmaktadır. Bu kitaplar; *Dürer Gürer* (1.320 akçe), *Kaftiye alayı* (390 akçe), *Muğrib alayı* (260 akçe), *Feteva-yi Ali Efendi* (1.170 akçe), *Üskübi* (200 akçe), *Sadrü'ş-Şeria* (210 akçe), *Muhtasar* (480 akçe) ve *Tercih-i Beyyinat*'tır (360 akçe). Daha çok medreselerde okutulan bu kitapların yanı sıra halk arasında yaygın olan *Birgivi* (175 akçe), *Kudurî* (300 akçe), *Şerh-i Delail* (270 akçe), *Envarü'l-Aşikin* (560 akçe) ve *Mültekal Ebhur* (330 akçe) gibi kitaplar da Ahmed Efendi'nin koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu kitaplar arasında *Feteva-yı Ali Efendi*⁵⁴⁷, *Üskübî*⁵⁴⁸, *Fetâvi-i Behçe*⁵⁴⁹ ve *Tercih-i Beyyinât* ilk kez bu yüzyılda Üsküdar sicillerindeki terekelerde görülmüştür. Kitaplarının toplam fiyatı 9.760 akçe olup 140.055 akçe olan toplam serveti içinde kitaplarının oranı yaklaşık %7'dir.

III. Osman döneminde sicillerde yer alan son kitap terekesi 1757 yılında kayıtlara geçmiş olan Emine bnt. Ahmed'in terekesidir.⁵⁵⁰ Gülfem Hatun Mahallesi'nde ikamet eden Emine hanım'ın 800 akçe değerinde bir Mushaf-ı Şerif'i olup, bu kitabın 13.126 akçelik servetine oranı %6'dır.

III. Mustafa dönemi (1757-1774), terekelerdeki kitapların sayı ve tür bakımından arttığı bir dönem olmuştur. III. Mustafa'nın 17 yıllık padişahlık döneminde Üsküdar mahkemesinde 41 sicil tutulmuştur. Bu defterlerde kitap ihtiva eden terekelerin sayısı 10'dur. Bu on kişiden ikisi kadın 8i erkek olup terekelerinde

⁵⁴⁷ Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) fetvalarını bir araya getiren eserin adıdır. Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi" **DİA**, İstanbul 1995, cilt 12, 438.

⁵⁴⁸ XVI. Yüzyıl Osmanlı alimlerinden Pir Mehmed Üskübî'nin (ö.1020/1611) asıl adı *Muînü'l-müftî fi'l-cevâb ale'l-müsteftî* olan fakat *Fetâvâ-yı Üskübî* adıyla meşhur olmuş eseridir. Şükrü Özen, "Pir Mehmed Üskübî" **DİA**, İstanbul 2007, cilt 34, 276-277.

⁵⁴⁹ Osmanlı Lale Devri'nin meşhur Şeyhülislamlarından Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvalarının Mehmet Fikhî el-Aynî tarafından bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan *Behcetü'l-fetâvâ* isimli eser olduğu tahmin edilmektedir. Mehmed İpşirli, "Abdullah Efendi, Yenişehirli", **DİA**, İstanbul 1988, cilt 1, 100-101.

⁵⁵⁰ ÜŞŞ. No:442/v81a.

dördünün birer, dördünün ikişer, birinin 6 ve birinin de 45 olmak üzere toplam 62 kitap kaydı bulunmaktadır. Bu on kişiden birinin 1759 yılında diğer dokuz kişinin ise 1760 yılında terekeleri sicillere kaydedilmiştir.

Bunlardan ilki 1759 yılında terekesi kayıtlara geçen Mehmed Ağa b. Ömer b. Mustafa'dır.⁵⁵¹ Terekesinde 3.600 akçelik *Enam-ı Şerif* ve 4.050 akçelik *Mushaf-ı Şerif*'i bulunan Mehmed Ağa'nın toplam serveti 126.463 akçedir. Serveti içindeki kitapların oranı %6'dır. Ağa unvanı XVI. yüzyılda kitap terekelerinde hiç rastlamadığımız, XVII. yüzyılın sonlarına doğru yalnızca iki kitap sahibi terekesinde gördüğümüz bir unvan olup bu yüzyılda çok daha sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.⁵⁵² Mehmed Ağa'nın terekesinde ölümü ile ilgili "*İskele-i Kebir derununda vefat eden*" şeklinde bazı detaylar da verilmiştir.

Fatıma binti Abdullah b. Abdülmennan Atik Valide Sultan Mahallesi'nde sakin iken 1760 yılında terekesi sicillere yansımış olan bir Üsküdarlıdır.⁵⁵³ Mütevazi eşyaları arasında 330 akçelik bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. 7.224 akçelik serveti içinde kitapların oranı %4,5'tur.

Molla Süleyman b. Ahmed b. Abdullah terekesi 1760 yılında sicillere kaydedilen ve bu yüzyılda molla lakabını taşıyan ikinci kişidir. Eşyaları arasında evrak-ı perişan ile birlikte fiyatlandırılmış olan 240 akçelik bir *Mushaf-ı Şerif* ve 63 akçe değerinde bir *Enam-ı Şerif* kitabı bulunmaktadır. Molla Süleyman 1.311 akçelik serveti ile bu yüzyılın en düşük servete sahip kişisidir. Gerçekten çok az sayılabilecek serveti içerisinde iki adet kitabı bulunmakta ve bu kitapların da servetine oranı %23'tür.

Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Ağa b. Ömer b. Mahmud'un terekesi 1760 yılında sicillere yansıyan bir diğer terekedir.⁵⁵⁴ Üsküdar sicillerinde ilk kez karşımıza çıkan serracbaşılık unvanına sahip olan Mehmed Ağa'nın eşyaları arasında muhtelif eşyalarla birlikte fiyatlandırılmış olan 1.055 akçe değerinde bir *Enam-ı Şerif* kitabı bulunmaktadır. Bu kitabın 30.808 akçelik servetine oranı yaklaşık %3,5'tur.

⁵⁵¹ ÜŞŞ. No: 454/v52b.

⁵⁵² XVIII. Yüzyılda 28 terekede ağa lakabına rastlanmıştır.

⁵⁵³ ÜŞŞ. No: 545/v.58b.

⁵⁵⁴ ÜŞŞ. No:454/v64a.

Zeynep binti Ali b. Abdullah yine terekese 1760 yılında sicillere yansımış Üsküdarlı kitap sahibi bir hanımdır.⁵⁵⁵ Kefçe Mahallesi'nde sakin olan Zeynep binti Ali'nin *İlm-i Hal Kitabı ve Amme Cüzü* şeklinde birlikte fiyatlandırılmış iki adet kitabı bulunmaktadır. Kitapları fiyatının 4.525 akçe olan servetine oranı %1'dir.

1760 yılında terekesinde kitap bulunan bir diğer kişi yine ağa unvanlı Hasan Ağa b. Abdullah b. Abdülmennan'dır.⁵⁵⁶ Tembel Hacı Mehmed Mahallesi'nde sakin olan Hasan Ağa'nın eşyaları arasında 3.400 akçe değerinde *Mushaf-ı Şerif* ve 1.100 akçe değerinde *Delâil-i Şerif* olmak üzere toplam 4.500 akçelik iki kitabı bulunmaktadır. *Delâil-i Şerif*, Üsküdar sicillerindeki terekelerde ilk kez karşımıza çıkan ve Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî (ö. 870/1465) tarafından derlenen halk arasında yaygın bir salavat mecmuasıdır.⁵⁵⁷ Toplam serveti 115.528 akçe olan Hasan Ağa'nın kitapları toplamının servetine oranı %3,90'dır.

Rumeli'den Üsküdar'a gelmiş ve At Pazarı haricinde Ali Beşir Hanı'nda misafir iken vefat etmiş olan Hafız el-Hac İsmail b. Abdullah b. Abdülmennan'ın kitap içeren terekese 1760 yılında sicillere yansıyan bir diğer terekedir.⁵⁵⁸ 1.200 akçelik *Mushaf-ı Şerif* ve 300 akçe değerinde evraklar ile birlikte fiyatlandırılmış olan *Mülteka*⁵⁵⁹ kitabı olmak üzere toplam 1.500 akçe değerinde iki kitabı bulunmaktadır. Toplam serveti 18.375 akçe olan Davud el-Hac İsmail'in kitapları toplamının (1.500 akçe) servetine oranı yaklaşık %8'dir.

Salih Efendi b. Mehmed b. Abdullah, terekesinde hafız olduğu belirtilen ve 6 adet kitabı bulunan bir Üsküdarlıdır.⁵⁶⁰ Cami-i Kebir Mahallesi'nde ikamet eden Salih Efendi, Üsküdar terekelerinde kitap sahibi olanlar arasında hafız unvanına sahip ilk kişidir. Kitapları arasında on sekiz cüz *Mushaf-ı Şerif* (400 akçe), *Taygûrî/Tayfûrî?* (230 akçe), *Melhame Kitabı* (310 akçe) gibi eserler vardır. İki ayrı şekilde

⁵⁵⁵ ÜŞŞ. No:454/v66b.

⁵⁵⁶ ÜŞŞ. No:454/v72b.

⁵⁵⁷ Türkler arasında daha çok *Delâ'il-i Şerif*, *Delâ'il-i Hayrât* ve *Delâ'il* diye bilinen risâlenin tam adı *Delâ'ilü'l-hayrât ve şevâriku'l-envâr fî zikri's-salât 'ale'n-nebiyyi'l-muhtâr*'dır. Şâzeliyye tarikatının Cezûliyye kolunun kurucusu olan Şeyh Cezûlî'nin bu risâlesi, bir tarikat evrâdı olarak müridleri arasında çok okunmuş ve dolayısıyla çok sayıda istinsah edilmiştir. Süleyman Uludağ, "Delâ'ilü'l-Hayrât" **DİA**, İstanbul 1994, cilt 9, 113-114.

⁵⁵⁸ ÜŞŞ. No:454/v81a.

⁵⁵⁹ *Mülteka* kitabı XVII. Yüzyılda 1643 yılında yalnızca bir terekede görülmüşken bu yüzyılda muhtelif tarihlerde 7 adet görülmüştür.

⁵⁶⁰ ÜŞŞ. No:454/v82b.

fiyatlandırılmış *Evrak-ı Perişan* (450 ve 320 akçe) da bulunmaktadır. *Melhame* XVIII. yüzyılda Üsküdar terekelerinde ilk kez karşımıza çıkan bir kitaptır. Gelecekte ortaya çıkacak toplumsal karışıklık, iç savaş ve kıyamet alâmetlerine dair haberlerle bunlara dair meselelerin ele alındığı bir türü ifade eden *Melhame* muhtelif müellifler tarafından kaleme alınmış çok sayıda nüshası olan bir eserdir.⁵⁶¹ Dolayısıyla Hafız Salih Efendi'nin kitapları arasında yer alan bu eserin de yazarı ve tam adı bilinmemektedir. Toplam serveti 15.497 akçe olan Salih Efendi'nin kitapları toplamının (1.830 akçe) servetine oranı %11,81'dir.

Terekesinde kitapları “Ma'lümü'l-Esâmi'l-Kütüb” şeklinde kaydedilen Selanik Kadısı? İmadzâde es-Seyyid Mehmed⁵⁶² Said Efendi b. el-Merhûm es-Seyyid Mehmed Ebu Said Efendi b. el-merhûm es-Seyyid Mustafa Efendi'nin 1760 yılında kaydedilen terekesi kitap adları ve sayısı yazılmadan kaydedilmiştir.⁵⁶³ Daha önceki yüzyıllarda sicillerde yer alan terekelerde *kütüb*, *kitablar* şeklinde kaydedilen toplu kitap gruplarına rastlanmıştır fakat kitapların “isimleri bilinen kitaplar” şeklinde kaydedilmesi ilk kez rastlanan bir örnektir. Bu kitapları acaba kimler ne ölçüde biliyorlardı? Dönem içinde yaygın olan kitaplardan kaçısı bu kitap grubu içerisindeydi? Aile silsilesinden anladığımız kadarıyla ilmiye sınıfına mensup olduğunu düşündüğümüz Selanikzade es-Seyyid Mehmed Said Efendi'nin isimleri ve sayısı belli olmayan kitaplarının fiyatı 3.000 akçedir. Bu kitapların 300.000 akçe gibi hatırı sayılır bir servete oranı %1'dir.

Müderri el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah, III. Mustafa döneminde terekelere yansımış olan son kitap sahibidir.⁵⁶⁴ Bir önceki yüzyılda kendisi değil fakat babası müderri olan bir tereke sahibine rastlanmıştır fakat bu yüzyılda müderri olduğu terekesinde belirtilen ilk kişi Süleyman Efendi'dir. Koleksiyonu 1760 yılında sicillere yansımıştır. Cami-i Kebir Mahallesi'nde sakin olan Şemsi Ahmed Paşa Medresesi müderrilerinden el-Hac Süleyman Efendi'nin eşyaları arasında toplam değeri 26.405 akçe olan 45 adet kitabı bulunmaktadır. Kitapları arasında önceki

⁵⁶¹ İlyas Çelebi, “Fiten ve Melâhim” *DİA*, İstanbul 1996, cilt 13, 149-153.

⁵⁶² “İmâd-zâde es-Seyyid Mehemmed Efendi Süleymâniyye Medresesi müderri iken Selanik kâdîsi olup ba'dehu 'azl olindılar. Fî-gurre-i Şafer sene 1140.” *Vekayîü'l-Füzelâda* bu şekilde bir kayıt bulunmaktadır. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fuzâlâ: Şeyhî'nin Şakayık Zeyli*, Haz.: Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, cilt 4, s.3383.

⁵⁶³ ÜŞŞ. No:454/v89b

⁵⁶⁴ ÜŞŞ. No:454/v94a.

yüzyıllarda terekelerde rastlanmış kitapların yanı sıra (*Dürer Gürer, Gülistan, Molla Cami, Sadruşşeria* gibi) ilk kez bu yüzyılda terekeler aracılığıyla dolaşımda olduğunu öğrendiğimiz birçok kitap adına da (*Ali Kuşçu, Muğni'l-Lebib, Şerh-i Ali Kari, Nimetullah, Taşköprü*) rastlanmıştır. Kitaplarının büyük bir çoğunluğunu mesleğinden anlaşılacağı üzere medrese kitapları oluşturmakta ve bunların yanında halk için yazılmış kitaplar diyebileceğimiz kitaplar da müderris el-Hac Süleyman Efendi'nin koleksiyonunda yer almaktadır. Kitapları arasında en değerli eser 2.020 akçelik *Tefsir-i Beyzâzi*'dir. Bunu 1.060 akçe ile *Merah Şerh-i Felah*, 1.040 akçe ile *Mesabih-i Şerif* ve 1.030 akçe ile *Hidaye* isimli eserler takip etmektedir. En düşük değerdeki eserler ise 33 akçe ile *Nimetullah*, 60 akçe ile *Sebiyyat*, 63 akçe ile *Ruhu's-Şuruh* ve 75 akçe ile *Talimü'l- Müteallim* kitaplarıdır. Vefat ettiğinde bir eşi ve bir de kızı bulunan müderris Süleyman Efendi'nin 35.517 akçelik serveti bulunmaktadır. Bu servete kitapları toplamının (26.405) oranı %74,34 gibi dikkat çekici bir düzeyde olup bu yüzyılda toplam serveti içerisinde kitapları oranı en yüksek olan ikinci kişidir.

I. Abdülhamid dönemine ait (1774-1789) günümüze 39 adet sicil ulaşmıştır. 15 yılı kapsayan bu siciller içerisinde 1780 (1 kişi), 1783 (16 kişi), 1786 (1 kişi), 1788 (2 kişi) tarihlerinde kaydedilmiş 20 adet kitap terekesi tespit edilmiştir. Bu kişilerden 16'sı erkek 4'ü de kadındır. Aralarında hafız, ağa, efendi lakaplarına sahip toplumun muhtelif kesimlerinden insanlar bulunmaktadır. Tespit edilen bu 20 terekede toplam 266 adet kitap kaydedilmiştir. Bu dönemde tespit edilen kitaplardan en değerlisi “Şeyh Hattıyla Kelam-ı Kadim Hediyesi” şeklinde kaydedilmiş olan 180.000 akçe değerinde bir Mushaf'tır. Onun dışında 12.000 akçe ile *Müntehab-ı Kütüb-i Sitte*, 7.200 akçe ile *Hatt-ı İmad*, 4.800 akçe ile *Mesnevi*, 4.010 akçe ile *Dürer Gürer* ve 4000 akçe ile *Delailü'l-Hayrat* dönemin en pahalı kitapları arasında sayılabilir. I. Abdülhamid döneminin terekelere yansıyan en düşük değerdeki kitaplar ise 60 akçe ile *Enam-ı Şerif*, 100 akçe ile *Siyer-i Nebiyye*, 120 akçe ile birlikte fiyatlandırılmış olan *Şurutu's-Salat* ve *Risale-i Birgivi*, yine 120 akçe ile *Tevarih-i Kostantiniyye*, 140 akçe ile birlikte fiyatlandırılmış olan *Gülşen-i Niyaz ve Divan-ı Baki* ve 200 akçe ile *Takvim Tarihi* sayılabilir. 20 terekede bulunan 266 adet kitabın toplam değeri 423.906 akçedir.

I Abdülhamid dönemine ait terekelerden ilki 1780 tarihinde vefatı sonrası eşyaları sicillere kaydedilen Hafız el-Hac Mustafa Edib b. el-Hac Mehmed b. el-Hac

İsmail'dir.⁵⁶⁵ Hacı Hatun Mahallesi'nde ikamet eden Hafız el-Hac Musfafa Edib'in 1.600 akçe değerinde birlikte fiyatlandırılmış olan bir *Şifa-i Şerif* ve *Mecmua* kitabı bulunmaktadır. Terekesinden Attar olduğunu anladığımız el-Hac Mustafa Edib'in sahip olduğu *Şifa-i Şerif* Osmanlı toplumunda Cuma vaazlarında bile okunan ve muhtelif yazarların kaleme aldığı yaygın bir halk kitabıdır.⁵⁶⁶ Üsküdar sicillerindeki terekelerde ilk kez bu yüzyılda bir Attarın eşyaları arasında kitaba rastlanmış ve bu vesile ile Üsküdar toplumu içerisinde kitap sahiplerine yeni bir meslek grubu ilave edilmiştir.⁵⁶⁷ Attar el-Hac Mustafa Edib'in hatırı sayılır bir serveti vardır. 554.400 akçelik serveti içerisinde 1.600 akçe değerindeki kitaplarının oranı %1'in bile altındadır.⁵⁶⁸

Kandilli Mahallesi sakinlerinden Osman Ağa b. Abdullah, yine bu dönemde terekesinde bir adet kitabına rastlanmış olan bir Üsküdarlıdır.⁵⁶⁹ 1783 yılında terekesi kayıtlara geçmiş Osman Ağa'nın 4000 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim* kitabı bulunmaktadır. 75.780 akçe olan servetinin kitaplarına oranı %5,28'dir.

I Abdülhamid döneminin ilk kadın tereke sahibi olan Münire Hatun bnt. Hayrullah'ın terekesi hem dönemin en değerli kitabına sahip olması açısından hem de hatırı sayılır bir servete sahip bir kadın olması dolayısıyla öne çıkmaktadır.⁵⁷⁰ Daha önce genelde serveti çok düşük kadın terekelerinde mevcut kitaplar artık varlıklı kadınların da terekeleri içerisinde yer almaya başlar. Muhtemelen saray ve çevresindeki kadınlar için de Üsküdar'ın cazip yerleşim yerlerinden biri haline gelmesi bu sonucu doğurmuş olmalıdır. İhsaniye Mahallesi'nde ikamet eden Minüre Hatun'un 1783 yılında sicillere kaydedilmiş eşyaları arasında 180.000 akçe değerinde *Şeyh hattıyla Kelam-ı Kadim* kitabı bulunmaktadır. Ünlü Hattat Şeyh Hamdullah'ın

⁵⁶⁵ ÜŞŞ. No:505/v73b.

⁵⁶⁶ Ömer Faruk Köse, "Cuma Vaizliği" **DİA**, Ankara 2020, Ek 1.cilt, s.271.

⁵⁶⁷ Eskiden bir nevi eczacılık yapan, güzel kokular satan, bugün ise baharat, şifalı otlar ve kurutulmuş çeşitli gıda maddeleri ticareti yapan kimselere verilen ad, bir meslek grubu. Nil Sarı, "Attar" **DİA**, İstanbul 1991, cilt 4, 94-95.

⁵⁶⁸ Aynı yıl Galata Mahkemesi'nde 1780 yılında terekesi sicillere yansıyan İstanbul Şah Sultan Medresesi Müderrisi es-Seyyid Mehmed Efendi'nin 466 kitaplık oldukça zengin bir koleksiyona sahip olduğunu görüyoruz. Nisa Öktem, "18. Yy Osmanlı Dönemi Galata'sında Yaşayan Bir Müderristen Geriye Kalanlar: Esseyid Mehmed Efendi'nin Terekesi" **International Journal of Social Sciences and Education Research**, 2017, Volume:3(2), 667-674.

⁵⁶⁹ ÜŞŞ.No:512/v10a.

⁵⁷⁰ ÜŞŞ. No:512/v12b.

kaleminden çıkan eserler genelde “Şeyh hattı” diye belirtilirdi.⁵⁷¹ 689.005 akçe değerindeki yüklü servetine *Mushaf*’ın oranı %26’nın üzerindedir.

1783 tarihinde terekesi sicillere yansıyan ve eşyaları arasında 4 adet kitap bulunan bir diğer kişi Kalınoğlu? el-Hâc Ahmed Ağa b. Mehmed’dir.⁵⁷² Rum Mehmed Paşa Mahallesi’nde ikamet eden Ahmed Ağa’nın 6000 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif*’i bulunmaktadır. Bunun yanı sıra XVIII. yüzyılda ilk kez karşımıza çıkan 464 akçe değerinde Gazali’nin *Minhâcü’l-Âbîdîn*,⁵⁷³ 600 akçe değerinde *Birgivi Risalesi* ve 400 akçe değerinde *Ed’iye* kitapları da eşyaları arasında yer almaktadır. Kitapları fiyatı toplamı 7.464 akçe olan Ahmed Ağa’nın 700.044 akçe olan serveti içinde kitapların oranı %1’dir.

1783 yılı 16 kişinin terekesinde kitap kaydına rastlanmasıyla önce çıkan bir tarihtir. Bu kişiler içerisinde ise hem kitap sayısı bakımından hem de sahip olduğu servetin miktarı bakımından dikkati çeken bazı kimseler bulunmaktadır. 1.035.040 akçe değerinde hatırı sayılır bir serveti olduğu tereke kayıtlarına yansıyan es-Seyyid el-Hac Ali Ağa b. Hafız b. Abdullah bunlardan biridir.⁵⁷⁴ Merdibanlı Mahallesi’nde ikamet eden ve terekesinde *menkuhalar* ifadesi geçtiği için 3 eşi ve 1 oğlu olduğunu anladığımız el-Hac Ali Ağa’nın muhtelif konularda fiyat bakımından da değerli olan 24 adet kitabı bulunmaktadır. Terekesinde mallarının *ba’del-müzayede* satılacağı belirtilmiştir. Bu satış vesilesiyle Ali Ağa’nın koleksiyonundaki kitapların fiyatlarını öğrenebilmekteyiz. 26.220, 4.040 ve 3.520 akçe değerlerinde olan üç *Mushaf-ı Şerif* ile 4000 akçe değerinde *Delailü’l-Hayrat* ve 4.010 akçe değerinde *Dürer Gürer* bu koleksiyonun en pahalı kitaplarıdır. Fiyat bakımından en düşük değerdeki kitaplar da 109 akçe ile *Kaside-i Bürde*, 120 akçe ile *Tevarih-i Kostantiniyye* kitaplarıdır. Bu kitapların konularına bakacak olursak çoğunluğunun halk için yazılmış kitaplardan oluştuğunu (10 kitap), daha sonra kuran ilimleri (4 kitap) ve medrese ile ilgili kitapların (4 kitap) takip ettiğini, az miktarda da olsa tarih, tıp ve gizli ilimler diyebileceğimiz konularda da kitapların varlığından bahsedebiliriz. Bu kitaplardan *Halebî*, *Gayetü’l-Beyan*, *Avamil-i Cedid*, *Kaside-i Bürde*, *Delailü’l-Hayrat*, *Târih-i Acâyib-i Mahlûkât*,

⁵⁷¹ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s.411.

⁵⁷² ÜŞŞ. No:512/v15a.

⁵⁷³ H. Bekir Karlığa, “Gazzali” **DİA**, İstanbul 1996, cilt 13, 518-530.

⁵⁷⁴ ÜŞŞ. No:512/19b.

Tarih-i Mısır, Tevârih-i Kostantiniyye gibi içlerinde meşhur olan kitapların da bulunduğu bu kitaplar Üsküdar sicillerindeki terekelerde ilk kez 1783 yılında Ali Ağa'nın terekesinde karşımıza çıkan kitaplardır.

Arakiyeci el-Hac Mehmed Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Ağa b. Hasan'ın yüklü serveti içerisinde fiyat bakımından çok düşük değerde (400 akçe) bir *Enam-ı Şerif* kitabı bulunmaktadır.⁵⁷⁵ 1783 yılında terekesi Üsküdar sicillerine kaydedilmiş olan Mehmed Ağa'nın 542.409 akçe serveti bulunmaktadır.

Mustafa Efendi b. Mehmed Kadıköy'de ikamet eden ve terekesi yine 1783 yılında kayıtlara geçen bir Üsküdarlı'dır.⁵⁷⁶ Eşyaları arasında *Mushaf-ı Şerif* (2.600 akçe), *Delail-i Hayrat* (900 akçe), *Siyer-i Nebiyye* (100 akçe) kitaplarının yanı sıra ismi ve konusu belirsiz *kitablar, evrak-ı perişan, mecmua* şeklinde terekede yer almış 7'den fazla kitap bulunmaktadır. Bu yüzyılda kitapların yanı sıra türlü kağıt çeşitleri de kitaplarla beraber fiyatlandırılmaya başlanmıştır. Mustafa Efendi'nin de terekesinde *bir miktar kağıd* şeklinde kaydedilmiş ve 40 akçe değer biçilmiş kağıtlar bulunmaktadır. Toplam değeri 40.996 akçe olan servetinin 4.005 akçe değerindeki kitaplarına oranı yaklaşık %10'dur.

Bu yüzyılda Arakiyeci el-Hac Mehmed Mahallesi'nde kitap sahibi olan ikinci kişi İbrahim Ağa b. Mehmed olup terekesi de yine 1783 yılında sicillere kaydedilmiştir.⁵⁷⁷ Terekesinden *miftah ağası* olduğunu anladığımız İbrahim Ağa'nın kitapları arasında genelin aksine Mushaf ya da dinî içerikli kitaplar bulunmamaktadır. Sahip olduğu 9 kitaptan 6'sı edebiyat içerikli halk için yazılmış kitaplar, 3'ü de bu yüzyılda terekelerde ilk kez karşılaştığımız tarih kitaplarıdır. Bunlar *Tarih-i Süleyman*⁵⁷⁸ (1.700 akçe), *Tarih-i İbn-i Kesir* (380 akçe). Halk için yazılmış kitaplar ise *Muhammediye* (900 akçe), *Kıyas-ı Embiya ve Süleymanname*⁵⁷⁹ (1.300 akçe), *Gülşen-i Niyaz ve Divan-ı Baki* (140 akçe) ve *İskendernâme'dir* (310 akçe). Bir ağanın eşyaları arasında yer alan kitapların tarih ve edebiyat kitaplarından oluşması dikkati

⁵⁷⁵ ÜŞŞ. No:512/v27b.

⁵⁷⁶ ÜŞŞ. No:512/v33a.

⁵⁷⁷ ÜŞŞ. No:512/v39a.

⁵⁷⁸ Osmanlı tarihçisi olan Peçuylu İbrahim'in (ö. 1059/1649 [?]) Kanûnî Sultan Süleyman dönemi başından 1640 yılına kadar gelen olayları anlattığı tarihi eseri olduğu tahmin edilmektedir. Erika Hancz, "Peçuylu İbrahim" **DİA**, İstanbul 2007, cilt 34, 216-218.

⁵⁷⁹ Kanuni Sultan Süleyman'ı ve dönemini (1520-1566) konu alan eserlere verilen genel addır. Abdurrahman Sağırılı, "Süleymanname", **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 124-127.

çeken bir husustur. Kitapları fiyatı toplamı 5.350 akçe olan İbrahim Ağa'nın toplam 145.644 akçe olan serveti içinde kitapların oranı %3,67'dir.

Gülfem Hatun Mahallesi'nde bu yüzyılda kitap sahibi olduğunu tespit ettiğimiz ilk kişi es-Seyyid el-Hac Hüseyin Efendi b. el-Hac Taha'dır.⁵⁸⁰ Mesleği hakkında bilgi sahibi olamadığımız Hüseyin Efendi'nin mütevazı eşyaları arasında 640 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif*'i bulunmaktadır. 29.078 akçe değerindeki serveti içinde *Mushaf*'ın oranı %2,20'dir.

Osmanlı Devleti'nde Enderun teşkilâtında Has Oda ağalarından biri olan çuhadarlık⁵⁸¹ unvanına sahip ilk Üsküdar'lı 1783 yılında kayıtlara geçen bir terekenin sahibi olan Osman Ağa b. Musa'dır. Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde ikamet eden ve eşyaları arasında 660 akçelik *Mushaf-ı Şerif* bulunan Osman Ağa'nın⁵⁸² 29.438 akçe değerindeki serveti içinde *Mushaf*'ın oranı %2,24'tür.

İhsaniye Mahallesi'nde ikamet eden Abdullah Ağa b. Ömer'in yine terekesi 1783 yılında sicillere kaydedilmiş ve eşyaları arasında 60 akçe değerinde fiyat bakımından dönemine göre çok düşük değerde sayılabilecek bir *Enam-ı Şerif* kitabı bulunmaktadır.⁵⁸³ 21.600 akçelik serveti içerisinde kitabın oranı %1'in bile çok altındadır.

Aslen Davutpaşa karyesinde Kasap İlyas Mahallesi⁵⁸⁴ sakinlerinden olan Haşim Ali Ağa b. Mustafa Üsküdar'da vefat etmiş ve bunun üzerine 1783 yılında Murad Reis Mahallesi'nde terekesi sicillere kaydedilmiştir.⁵⁸⁵ Konusu belli olmayan ve “*kütüp 4*” şeklinde terekesinde yer alan kitapların değeri 400 akçedir. Hatırı sayılır bir servete sahip olan Haşim Ali Ağa'nın 493.065 akçe değerinde serveti bulunmakta olup bu servet içerisinde sahip olduğu 4 kitabın oranı %0,08'dir.

İbrahim Efendi b. Yusuf 1783 yılında terekesi sicillere kaydedilmiş ve Atik Valide Mahallesi'ndeki At Pazarında yaralıyken vefat etmiş bir şahıstır.⁵⁸⁶ Ölümü

⁵⁸⁰ ÜŞŞ. No:512/v42b.

⁵⁸¹ Abdülkadir Özcan, “Çuhadar” *DİA*, İstanbul 1993, cilt 8, 381-382.

⁵⁸² ÜŞŞ. No:512/v51b.

⁵⁸³ ÜŞŞ. No:512/v52b

⁵⁸⁴ Bu mahalle ile ilgili detaylı bir çalışma için bakınız: Cem Behar, **Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, 321 s.

⁵⁸⁵ ÜŞŞ. No:512/v53a.

⁵⁸⁶ ÜŞŞ. No:512/v55a(1)

sonrası eşyaları kayıt altına alınmış ve bu eşyalar arasında değerli bir *Mushaf-ı Şerif* (3.600 akçe) ve birlikte fiyatlandırılmış olan *Delailü'l-Hayrat* ile *Tarikat* ve *Metn-i Siraciye* (405 akçe) ve 4 cilt *Mecmua* (120 akçe) bulunmaktadır. 246.920 akçe değerindeki servet içinde kitapların oranı %1,67'dir.

Bu yüzyılda İstavroz Mahallesi'nde ilk kez bir kitap sahibine rastlanmaktadır. Halil Ağa b. Abdullah'ın⁵⁸⁷ terekesi 1783 yılında kayıtlara geçmiştir. Halil Ağa'nın toplam değeri 4.020 akçe olan 4 adet kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplar *Mushaf-ı Şerif* (3.100 akçe), *Enam-ı Şerif* (800 akçe) ve birlikte fiyatlandırılmış olan *Şurûtu's-Salat* ile *Risale-i Birgivi*'dir (120 akçe). Halil Ağa'nın 50.189 akçe olan servetinde kitapların oranı %8'dir.

I Abdülhamid döneminin varlıklı ve fiyat bakımından yüksek değerde kitaba sahip olan bir diğer kadın tereke sahibi Fatıma Hanım bnt. el-Hac Ahmed Ağa'dır.⁵⁸⁸ 1783 yılında terekesi sicillere kaydedilmiş olan Fatıma Hanım Rum Mehmed Paşa Mahallesi'nde ikamet etmekte ve eşyaları arasında 2 adet kitabı bulunmaktadır. Toplam değeri 13.320 akçe olan bu kitaplardan biri dönemin pahalı kitapları arasında sayılabilecek 10.920 akçe değerinde *Mushaf-ı Şerif* ve yine 2.400 akçe değerinde olan bir *Birgivi Şerhi*'dir. 215.668 akçe değerinde hatırı sayılır bir serveti olan Fatıma Hanım'ın servetinde kitapların oranı %6'nın üzerindedir.

Defterin bazı kısımlarının yıpranmasından dolayı ismi okunamayan (...) b. İsmail'in 20 kitaplık koleksiyonunu da içine alan terekesi 1783 yılında Üsküdar mahkemesinde sicillere kaydedilmiştir.⁵⁸⁹ Gülfem Hatun Mahallesi'nde ikamet eden (...) b. İsmail'in bir eşi ve 3 çocuğu bulunmaktadır. Koleksiyon içerisinde birlikte fiyatlandırılmış olan (810 akçe) ve Şeyhülislâm Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi'nin (ö. 1053/1644) fetvalarını bir araya getiren eser olan *Fetevâ-yı Yahya Efendi*⁵⁹⁰, *Münşeât-ı Nebi Efendi* ve asıl adı *Gencine-i Râz*⁵⁹¹ olan Taşlıcalı Yahyâ'nın (ö. 990/1582) dinî-ahlâkî konulara dair mesnevisini içeren *Gencine-i Yahya* adlı eserler Üsküdar sicilleri içerisinde ilk kez bu terekede karşımıza çıkmaktadır. Koleksiyonda bu kitapların yanı sıra 2650 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif*, 200 akçe değerinde 5 cilt *Takvim Tarihi*,

⁵⁸⁷ ÜŞŞ. No:512/v55a(2)

⁵⁸⁸ ÜŞŞ. No:512/v66b.

⁵⁸⁹ ÜŞŞ. No:512/v69a.

⁵⁹⁰ Mustafa Yayla, "Fetava-yı Yahya Efendi" **DİA**, İstanbul 1995, cilt 12, 449-450.

⁵⁹¹ İsmail Ünver, "Gencine-i Râz", **DİA**, İstanbul 1996, cilt 14, s.20.

305 akçe değerinde *Kudurî* ve 6 cilt *Kütüp* ile 220 akçe değerinde 5 ciltlik *Gülistan* kitapları bulunmaktadır. Bu kitapların toplam değeri 4.185 akçe olup 100.114 akçe gibi yüklü sayılabilecek servetine oranı %4,18'dir.

Şerife Emetullah Hatun bnt. Kasım b. Abdullah, Gülfem Hatun Mahallesi'nde ikamet eden ve terekesi 1783 yılında sicillere kaydedilmiş son kitap sahibi kadındır.⁵⁹² Eşyaları arasında 1.340 akçe değerinde *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. XVIII. yüzyılda karşılaştığımız kadınların ekseriyetinin serveti genel ortalamanın üzerindedir. 539.035 akçelik yüklü serveti ile karşımıza çıkan Şerife Emetullah Hatun'un terekesi de örneklerden biridir. Sahip olduğu *Mushaf* fiyatının servetine oranı %1'in çok altındadır.

1786 yılında terekesine rastladığımız Mehmed Efendi b. Osman b. Abdülmennan, İbrahim Ağa Zaviyesi Mahallesi'nde ikamet etmektedir.⁵⁹³ Eşyaları arasında 1.200 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Toplam serveti 81.675 akçe olan Mehmed Efendi'nin kitaplarının servetine oranı %1,47'dir.

Müderri Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el-Merhum Nureddin Bey Efendi, XVIII. yüzyılda tespit edilen terekeler içerisinde müreffeh bir zümreye mensup olduğu anlaşılan ve vefatı sonrası 1788 yılında sicillere kaydedilen terekesi sayesinde 170 kitaplık koleksiyonundan haberdar olduğumuz dikkat çekici bir şahsiyettir.⁵⁹⁴ Koleksiyonu içerisinde geçmiş yıllarda terekelerde yaygın olarak görülen kitaplar olduğu gibi ilk kez bu tereke vasıtasıyla Üsküdar sicillerinde kaydına rastladığımız farklı konularda ve isimlerde birçok kitaba da rastlanmıştır. Koleksiyondaki en pahalı kitaplar 12.120 akçe ile *Kelam-ı Kadim*, 12.000 akçe ile *Müntehab-ı Kütüb-ü Sitte*'dir. En düşük değerdeki kitapları ise 300 akçe değerinde *Falname* ve 160 akçe değerinde *Kaside-i Bürde*'dir. Nuri Beyzade Osman İsmet Bey'in sahip olduğu kitaplardan epey geniş ve renkli bir ilgi alanı olduğunu anlıyoruz.

Her ne kadar terekesinde iki adet değerli *Ali Kari* nüshası (3.900 ve 3.630 akçe), *Feteva-yı Üskübi* (420 akçe), *Molla Cami* (390 akçe), *Müntehab-ı Kütüb-i Sitte* (12.000 akçe), *Tasavvurat* (600 akçe) ve *Tercih-i Beyyinat* (610 akçe) gibi çoğunlukla medresede okutulan kitaplar yer alsada bu medrese kitaplarından daha fazla edebiyat,

⁵⁹² ÜŞŞ. No:512/v67b.

⁵⁹³ ÜŞŞ. No:522/v14b.

⁵⁹⁴ ÜŞŞ. No:526/65a

tasavvuf, tarih, biyografi, gizli ilimler, siyasetname ve halk için yazılmış toplumda yaygın başka kitapların olduğu görülmektedir. *Kaside-i Bürde* (2 adet - 320 akçe), *Münyetü'l-Musalli* (4000 akçe), *Şerh-i Gülistan* (490 akçe), *Şerh-i Muhammediye* (2 adet, 3150 akçe) ve *Şifa-ı Şerif* (600 akçe) gibi halk için yazılmış kitaplara koleksiyonda rastlıyoruz. Bunun yanı sıra *Divan-ı Hüdayi* (6 adet- 950 akçe), *Divan-ı İsmet* (3.200 akçe), *Divan-ı Muhibbi* (3 adet - 510 akçe), *Divan-ı Nabi* (2 adet – 2.400 akçe), *Divan-ı Nahifî* (920 akçe), *Divan-ı Sami* (660 akçe), *Divan-ı Selimi* (2.600 akçe) ve *Divan-ı Yahya* (10 adet – 760) gibi bir çok divan, *Mesnevi* (4.800 akçe) ve *Sakiname* (6 adet – 1.850 akçe) gibi edebiyat kitapları bulunmaktadır. *Cevahirü'n-Nusûs* (600 akçe), *Kaside-i Bürde* (2.000 akçe), *Tıbrü'l-Mesbuk* (720 akçe) ve *Tuhfe-i Hasekiyye* (480 akçe) gibi tasavvuf kitapları, gizli ilimler konusunda sayabileceğimiz *Falname* (7 adet – 300 akçe), Üsküdar terekelerinde karşımıza çıkan ve yeni bir tür olan *Hadikatü'l-Mülûk ve Hadikatü'l-Vüzerâ* (1.810 akçe) ile *Hamse-i Atai* (2 adet – 1.089 akçe) gibi biyografik eserler, *Nasihatü'l-Mülûk* (2 adet - 3.190 akçe) gibi bir siyasetname kitabı, *Tarih-i Mısır* (5 adet – 510 akçe) ve *Tarih-i Takvim* (2.530 akçe) gibi tarih kitapları Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi'nin zengin kültür dünyasını ortaya koymaktadır.

Nuri Beyzadenin koleksiyonu sayesinde bu yüzyılda ilk kez karşımıza çıkan ve bu vesile ile Üsküdar toplumunda dolaşımda olduğunu anladığımız kitaplar, *Cevahirü'n-Nusûs*, *Hadikatü'l-Mülûk*, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, *Tıbrü'l-Mesbûk*, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Tuhfe-i Hasekiye*, *Sakiname*⁵⁹⁵, *Tuhfetu's-Salat*, *Zaruret-i Emsal*, *Tasavvurât*⁵⁹⁶, *Hamse-i Nizami*⁵⁹⁷, Maverdi'ye nisbet edilen *Nasihatü'l-Mülûk*⁵⁹⁸ tür.

Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi İhsaniye Mahallesi'nde ikamet etmiştir. Cemile Hanım adında bir eşi ile Aişe Hanım, Fatma Hanım ile Mustafa Naim Bey adlarında 3 çocuğu bulunmaktadır. Eşyaları arasında çok değerli kitapların yanı sıra çeşitli yazı türlerine ait kıtalar ve hatlar, yazı malzemeleri, kağıt kesesi ve sim divit

⁵⁹⁵ Doğu edebiyatlarında içkili sohbet meclislerini ve bunlarla ilgili unsurları gerçek ve mecazi mânasıyla anlatan manzume- Rıdvan Canım, Adnan Karaismailoğlu, “Sakinâme”, *DİA*, İstanbul 2009, cilt 36, 13-15.

⁵⁹⁶ Birçok müellif tarafından kaleme alınan bir mantık kitabı, yazmalarda bir sürü farklı yazara ait nüsha bulunmaktadır

⁵⁹⁷ Mehmet Kanar, “Nizami-i Gencevi” *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, 183-185.

⁵⁹⁸ Coşkun Yılmaz, “Siyasetname” *DİA*, İstanbul 2009, cilt 37, 306-308.; adlı eser fakat yazmalar sitesinde birçok müellifin bu adda eseri görülmektedir (Siyasetname)

gibi malzemeler de bulunmaktadır. Toplam serveti 291.905 akçe olan Osman İsmet Bey Efendi'nin 170 adet kitaplık koleksiyonunun toplam değeri 127.103 akçedir. Serveti içinde kitapların oranı %43,54'tür. Neredeyse servetinin yarısını çeşitli ve değerli kitapların kapsadığı bu özelliği ile de dönemin öne çıkan şahsiyetlerindendir.

Nuri Beyzade Osman İsmet Bey'in vefatından üç gün sonra eşi Cemile Hanım da vefat etmiş ve terekesi aynı defterde aynı varakta aynı tarihte (18 Ekim 1788) arka arkaya kaydedilmiştir.⁵⁹⁹ Osman Bey'in terekesinde olduğu gibi Cemile Hanım'ın terekesinde de İhsaniye Mahallesinde ikamet ettiği, bir eşi ve 3 çocuğu olduğundan bahsedilmektedir. Eşyaları arasında fiyat bakımından değeri yüksek 5 adet kitap ve bir takım yazı malzemeleri bulunmaktadır. Kitapları arasında *Kelam-ı Kadim* (2.400 akçe), *Enam-ı Şerif* (3.000 akçe), *Delai'l-i Şerif* (500 akçe), *Ali Kari Duaname* (2.700 akçe), *Duaname* (1.200 akçe) bulunmaktadır. Bunların yanı sıra 2000 akçe değerinde *devat* yer almaktadır. Kitaplarının toplam değeri 9.800 akçe kadardır. 184.094 akçe değerinde hatırı sayılır bir serveti bulunan Cemile Hanım'ın serveti içinde kitapların oranı %5 buçuktur.⁶⁰⁰

1788 yılından 1793 yılına kadar geçen 5 yıllık sürede Üsküdar Mahkemesi'nde tutulmuş sicillerde kitap içeren tereke kaydına rastlanmamıştır. Bu bağlamda 1789'da başlayan III. Selim döneminin (1789-1807) ilk 4 yılında Üsküdar'da kitap içeren tereke kaydı olmadığını söyleyebiliriz. Bu dönemde 1793 yılında yalnızca Kömürcüzade Mehmed Ağa'nın terekesinde bir adet kitap görülmüş fakat 1795 yılından sonra ciddi bir artış yaşanmıştır. Üsküdar terekelerinde bu yüzyılda tespit edilen 93 terekenin 51'i bu dönemde ve 1795 yılından itibaren tutulan sicillerde görülmüştür. 1795 yılında on beş kişinin terekesinde 431 adet kitap, 1796 yılında üç kişinin terekesinde 39 adet kitap, 1797 yılında üç kişinin terekesinde 6 adet kitap, 1798 yılında 19 kişinin terekesinde 427 adet kitap, 1799 yılında on bir kişinin terekesinde 45 adet kitap kaydına rastlanmıştır. Bu özellikleri ile XVIII. yüzyılın son 5 yılına ait verilerin, bu yüzyılın kitap sahibi sayısı ve kitap adetleri bağlamında rakamların yüzde olarak büyük bir çoğunluğunu oluşturduğunu ve belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁹⁹ ÜŞŞ. No:526/65b

⁶⁰⁰ Terekeyi takip eden kayıtlarda vefat edenlerin vesayet ve miras taksimi meselelerine dair hususlar yer almaktadır. ÜŞŞ. No:526/v65b

Bu haliyle XVIII. yüzyıl için başlı başına ele alınması gereken yılları temsil etmektedirler.

III. Selim dönemine ait (1789-1800) günümüze 27 adet sicil ulaşmıştır. 11 yılını ele aldığımız bu siciller içerisinde 52 adet kitap terekesi tespit edilmiştir. Bu kişilerden 37'si erkek 15'i de kadındır. Aralarında *Köprülü Kazası defter nazırı, kadı, bölükbaşı, hattat, şeyh, müderris, kâtip, talebe, imam, kemankeş* gibi toplumun muhtelif sınıflarından insanlar bulunmaktadır. Tespit edilen bu 52 terekede toplam 782 adet kitap kaydedilmiştir. Bu dönemde tespit edilen kitaplardan en değerlisi 36.000 akçe değerindeki *Tefsir-i Ruhu'l-Beyan*'dır. Daha sonra 11.880 ve 10.800 akçe değerinde iki adet *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. 9.600 akçe ile *Şerh-i Tarikat-i Abdülgani*, 6.020 akçe ile *Bostan Şerhi*, 6000 akçe ile *Cihannüma*, 5.600 akçe ile *Fetava-yı Ali Efendi*, 5.400 akçe ile *Şerh-i Muhammediye* ve 5.280 akçe ile *Tarih-i Taberi* dönemin 5000 akçe üzeri en pahalı kitapları arasında sayılabilir. III. Selim döneminin terekelere yansıyan en düşük değerdeki kitaplar ise 60 akçe ile *Mücmelü'l-Lüga* ve *Şerh-i Gülistan li-Surûrî*, 110 akçe ile *Nahiv*, 120 akçe ile *Tarih Evrakı*, yine 120 akçe ile *Vasît*, *Zeyl-i Cami'üs-Sağır*, *Molla Cami*, *Şerh-i Müşkilat-ı Mesabih*, 140 akçe ile *Fetavây-ı Ali Efendi* ve 150 akçe ile *Tefsir-i Vahidî* sayılabilir. 52 terekede bulunan 782 adet kitabın toplam değeri 683.115 akçedir.

III Selim dönemine ait terekelerden ilki 1793 tarihinde vefatı sonrası eşyaları sicillere kaydedilen Kömürcüzade Mehmed Ağa b. İsmail'in terekesidir.⁶⁰¹ Mehmet Ağa Bulgurlu Mahallesi'nde ikamet etmekte ve Üsküdar sicillerinden bu mahallede kitap sahibi olduğu terekesinden anlaşılan ilk kişidir. 1.920 akçe değerinde bir adet *Mushaf-ı Şerif*i bulunmaktadır. Mehmed Ağa'nın hayli yüksek sayılabilecek 341.100 akçe değerinde servetine kitapların oranı %1'in altındadır. Kömürcüzâde Mehmed Ağa'nın terekesi artık bu tarihte Üsküdar'ın Bulgurlu Mahallesi'nde de gelir ve kültür düzeyi yüksek insanların yaşamaya başladığı, şehir olarak büyüdüğü ve geliştiğini gösteren bir örnek olması açısından dikkat çekicidir. Bu tarihten önce terekelerde Bulgurlu Mahallesi'nde ikamet eden kitap sahibi kaydına rastlanmamıştır.⁶⁰²

⁶⁰¹ ÜŞŞ. No:539/v15a.

⁶⁰² 1797 ve 1798 yıllarında birer kitap sahibi bir erkek ve bir kadının daha Bulgurlu'da ikamet ettiği tespit edilmiştir.

1795 yılı Üsküdar terekelerinden 15 kişinin kitap sahibi olduğunu anladığımız dikkat çeken bir senedir. Bu yıl vefatı sonrası ocak ayında terekesi sicillere kaydedin Hacı Esmâ Hatun bnt. Yakub, Murat Reis Mahallesi'nde ikamet eden ve eşyaları arasında 1.330 akçe değerinde bir adet *Kelâm-ı Kadim*'i olan varlıklı bir Üsküdar'lı hanımdır.⁶⁰³ 101.100 akçe değerinde olan servetine kitaplarının oranı %1,32'dir.

Hasan Ağa Mahallesi'nde ikamet eden Müderriszâde Ahmed Ağa b. Mehmed'in terekesi Şubat 1795 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁶⁰⁴ Bir eşi ve iki çocuğu bulunan Ahmed Ağa'nın eşyaları arasında fiyatları toplamı 17.720 akçeyi bulan üç adet kitap bulunmaktadır. Bu değerli kitaplardan biri dönemin en değerli kitabı olan 11.880 akçe değerindeki *Kelâm-ı Kadim*'dir. Bunun yanı sıra 3000 akçe değerinde bir adet daha *Kelâm-ı Kadim* ve 1.840 akçe değerinde bir adet *Delâi'l-i Hayrat* kitabı bulunmaktadır. Müderriszade Ahmed Ağa'nın dönemine göre yüksek sayılabilecek bir serveti vardır. Toplam değeri 368.503 akçeyi bulan servetine kitaplarının oranı yaklaşık %5'tir.

Üsküdar'da ilk kez bir Bölükbaşı'nın kitap içeren terekesi olarak karşımıza çıkan Mehmed Ağa b. Ahmed'in terekesi yine Şubat 1795 yılında sicillere kaydedilmiştir.⁶⁰⁵ Rum Mehmed Paşa Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Ağa'nın eşyaları arasında 480 akçe değerinde bir Enâm-ı Şerif bulunmaktadır. Terekesinde başka bir kitaba rastlanmamıştır.

Tereke kayıtlarına göre Hasan Ağa Mahallesi'nde kitap sahibi olduğunu anladığımız ikinci kişi Ali Ağa b. Salih'tir.⁶⁰⁶ Terekesinde 2.550 akçelik bir *Kelâm-ı Kadim* bulunmaktadır. 148.060 akçe gibi yüksek bir meblağı bulan servetinin Mushaf'a oranı %1,72'dir.

Davut Paşa Mahallesi'nde ikamet ettiği sırada vefatı sonrası terekesi sicillere kaydedilen ve yine terekesinden anladığımız kadarıyla Rumeli Babağı Kazası ahalisinden olan el-Hac Ahmed b. el-Hac Ali'nin eşyaları arasında bir adet kitap bulunmaktadır.⁶⁰⁷ Şubat 1795 tarihinde tutulan kayda göre 1.200 akçe değerinde bir

⁶⁰³ ÜŞŞ. No:539/v31a.

⁶⁰⁴ ÜŞŞ. No:539/v28b.

⁶⁰⁵ ÜŞŞ. No:539/v21b.

⁶⁰⁶ ÜŞŞ. No:539/v30b.

⁶⁰⁷ ÜŞŞ. No:539/v22a.

Mushaf-ı Şerif'i bulunmaktadır. Toplam serveti 492.923 akçeyi bulan El-Hac Ahmed'in Mushaf'ının servetine oranı %1'in çok altındadır.

Fatma Hanım bnt. Süleyman'ın terekesi yine Şubat 1775 tarihinde sicillere kaydedilmiş ve Çengel karyesinde ikamet ettiği anlaşılmıştır.⁶⁰⁸ XVI. yüzyıldan bu yana incelenen terekelerde ilk kez Çengel Karyesi'nde ikamet edenler içerisinde kitap sahibi birinin terekesi sicillere yansımıştır. Fatma Hanım'ın 97.142 akçelik terekesi bu açıdan önemlidir. Eşyaları arasında 1.800 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. Fatma Hanım'ın serveti içinde kitapların oranı yaklaşık %2'dir.

İsmail Ağa b. Abdullah Ağa'nın 1795 yılında sicillere kaydedilmiş olan eşya listesi bu yüzyılda tespit ettiğimiz kitap içeren ikinci eşya listesidir.⁶⁰⁹ Terekesinden *kemankeş* olduğunu öğrendiğimiz İsmail Ağa'nın Hersekli Ahmed Paşa Vakfı'nın mütevellisinden olup Enderun-u Hümayun emektarlarından eski kemankeş olduğunu ve Sinan Paşa Mahallesi'nde sakin iken vefat ettiği gibi hayatı hakkında başka birtakım bilgiler daha öğrenebiliyoruz. Eşyaları arasında bir adet *Kelam-ı Kadim*, bir adet *Delai'l-i Şerif* ve *sair ve kebir kütüb 39* şeklinde ismi ve konuları belirtilmeden birlikte zikredilmiş bazı kitaplar bulunmaktadır. Toplam 41 adet kitabı olup bu kitapların fiyatları belirtilmemiş muhtemelen sadece mal tespiti için kayıt altına alınmıştır. Bu kitapları neden yanında taşıdığı ile ilgili bir bilgi yoktur.

5 Nisan 1795 tarihinde Üsküdar sicillerinde kayda alınan eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi b. Abdurrahman Efendi'nin terekesi bu yüzyılın en dikkat çekici terekelerinden biridir.⁶¹⁰ Aziz Mahmud Hüdayi Tekkesi Şeyhlerinden biri olan Mehmed Ruşen Efendi'nin torunu da aynı isimle kendi gibi Aziz Mahmud Hüdayi Tekkesi Şeyhi olduğundan kendisi Büyük Ruşen Efendi ve Mudanyalı Şeyh Ruşen

⁶⁰⁸ ÜŞŞ. No:539/v23a.

⁶⁰⁹ ÜŞŞ. No:538/v33b.

⁶¹⁰ ÜŞŞ. No:539/v31b; 1719 yılında Mudanya'da doğan Ruşen Efendi'nin Dedesi Mustafa Efendi, Atpazarlı Osman Efendi'nin, babası Abdurrahman Efendi de İsmail Hakkı Bursavî Hazretleri'nin talebelerindendir. Ruşen Efendi doğduğu zaman, İsmail Hakkı Bursevî Hazretleri Mudanya'da bulunmuş ve Mehmed Ruşen Efendi ismini vermiştir. Babası Abdurrahman Efendi, I. Mahmud Han devrinde İstanbul'a gelerek Kapıbaşı Zaviyesi'ne şeyh olmuş ve Ruşen Efendi'de tahsiline burada devam etmiştir. Celvetiyye yolunun halifeliğini, İsmail Hakkı Bursevî Hazretleri'nin halifesi Çorlulu Pertev Efendi Hazretleri'nden, Nakşibendiyye yolunun halifeliğini de Abdülgani Nablusi Hazretleri'nden almıştır. 1774 yılında Aziz Mahmud Hüdayi Dergâhı'na şeyh oldu. 1795 yılında vefatına kadar, kısa bir müddet hariç, bu görevini sürdürdü. Ruşen Efendi Hazretleri'nin kabri, Aziz Mahmud Hüdayi Dergâhı'nın Üsküdar tarafından girişte, sağdadır. <http://www.evliyalarimiz.com/rusen-efendi-hazretleri-buyuk-rusen> (08.08.2022)

Efendi olarak tanınmış torunu ise ikinci Ruşen Efendi ve Küçük Ruşen diye meşhur olmuştur.⁶¹¹ Gülfem Hatun Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Ruşen Efendi'nin Şerife Hafize Molla bnt. es-Seyyid İbrahim Efendi ve Fatma Kadın bnt. Abdullah isimlerinde iki eşi vardır. Şerife Hafize Molla'dan es-Seyyid Mehmed Şemseddin Efendi, es-Seyyid Mehmed Ziyaüddin Efendi, es-Seyyid Mehmed Şehabettin Efendi⁶¹² ve es-Şeyh Abdullah Efendi isimlerinde dört oğlu ile Fatma Kadın'dan Abdurrahim Molla ve Mahmud Sadullah Molla isimlerinde iki oğlu olmak üzere toplam altı erkek çocuğu bulunmaktadır.

1.126.930 akçe gibi yüksek bir meblağa ulaşan mirası kayıt altına alınan Mehmed Rûşen Efendi'nin ilgi alanlarını ve kültür dünyasını ortaya koyan ve toplam değeri 221.520 akçe olan 246'dan fazla kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların değerinin toplam servet içerisindeki oranını hesapladığımızda ortaya yaklaşık %20 gibi bir oran çıkmaktadır. Konumu itibarıyla Mehmed Ruşen Efendi'nin serveti içerisinde sayıca bu kadar çok ve pahaca bu kadar değerli kitapların olması şaşırtıcı değildir.

Mehmed Ruşen Efendi'nin koleksiyonun da tıpkı Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi'nin koleksiyonunda olduğu gibi, kitapları arasında geçmiş yıllarda terekelerde yaygın olarak görülen kitaplar olduğu gibi ilk kez bu tereke vasıtasıyla Üsküdar sicillerinde kaydına rastladığımız farklı konularda ve isimlerde birçok kitaba da rastlanmıştır. Koleksiyondaki en pahalı kitaplar 36.000 akçe ile *Tefsir-i Ruhu'l-Beyân*, 9.600 akçe ile *Şerh-i Tarikat-i Abdülğani*, 5.400 akçe ile *Şerh-i Muhammediye*, 4.800'er akçe ile *Vabkulu-ı Cedid*, *Tefsir-i Ebussuud*, *Muhammediye* ve *Futuhât* kitaplarıdır. En düşük değerdeki kitapları ise 60 akçe değerinde *Şerh-i Gülistanü li-Surûri* ve 120'şer akçe değerinde *Şerh-i Müşkilat-ı Mesabih*, *Molla Cami Nakıs*, *Zeyl-i Cami'ü's-Sağır* ve *Vasit* kitaplarıdır. Mehmed Ruşen Efendi'nin kitaplarını incelediğimizde kitaplarının çoğunun ilk kez bu yüzyılda terekelerde isimlerinin geçtiğini görmekteyiz. Bu açıdan döneminin yeni çıkan kitaplarına meraklı olduğunu ya da bir konu ile ilgili birbirinden farklı müelliflere ait kitapları elinde bulundurduğu düşünülmektedir.

⁶¹¹ Hasan Aksoy, "Mehmed Ruşen Efendi" **DİA**, Ankara 2003, cilt 28, 520-521; Talip Mert, "Aziz Mahmud Hüdayi Şeyhi Mehmed Rûşen Efendi" **Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyum Bildirileri 20-22 Mayıs 2005**, editör: Hasan Kamil Yılmaz, Üsküdar Belediyesi, cilt 2, s.255.

⁶¹² Küçük Rûşen Efendi'nin dedesi.

Ruşen Efendi'nin koleksiyonu içerisinde Üsküdar terekelerinde ilk kez karşılaşılan kitaplara bakacak olursak; *Ahi Çelebi Ale's-Sadr*,⁶¹³ *Bali Efendi Şerh-i Fusûs*,⁶¹⁴ *Basita*,⁶¹⁵ *Behcetü'l-Esrar*, *Cami'i'l-Fezâil*, *Cami'ü'n-Nükûl fî Ahvali'l-Fühûl*, *Camiü'l-Ayât li-İsmail Efendi*,⁶¹⁶ *Canibü'l-Garbî*,⁶¹⁷ *Cevâhirü'l-Hikem*, *İtkanu's-Suyûtî*,⁶¹⁸ *Divan-ı Aziz Mahmud Efendi*,⁶¹⁹ *Divan-ı Fenai*,⁶²⁰ *Dürerü's-Seniyye*,⁶²¹ *Dürrü'n-Nazım*,⁶²² *Dürrü'n-Nazım Mecmuası*, *Ebsarü'l-Kulûb*, *Envâr-ı Kudsiye*, *Farisi Kimta-yı Saadet*, *Feraiz Havaşisi*, *Tertib-i Ziba*,⁶²³ *Fethu'r-Rabbani*,⁶²⁴ *el-Futuhât-ı Mekkiyye*,⁶²⁵ *Farisi Kimyay-ı Saadet*, *Ferâiz Havâşisi*, *Ferhengi Şu'uri*,⁶²⁶ *Fetavay-i Sufiyye*, *Fethu'r-Rabbani*, *Fezâil-i Muharrem Mev'izesi*,

⁶¹³ Ahi Çelebi Ale's-Sadr ismiyle terekede geçmiş olan eser, tokatlı Hanefî fakihî olan Ahizade Yusuf Efendi'nin tam adı *Zahîretü'l-'ukbâ fî şerhi Sadri's-şerî'ati'l-'uzmâ* olan eseri olduğu tahmin edilmektedir. Halit Ünal, "Ahizade Yusuf Efendi", *DİA*, İstanbul 1998, cilt 1, 549.

⁶¹⁴ Sofyalı Bali Efendi'nin Muhyiddin Arabinin tasavvuf ile ilgili temel eserine yaptığı şerh. Mustafa Kara, "Bali Efendi, Sofyalı" *DİA*, İstanbul 1992, cilt 5, 20-21.

⁶¹⁵ Geometri, gök bilimleri ile ilgili farklı müelliflere ait eserler bulunmaktadır, bunlardan biri olabilir.

⁶¹⁶ Erhan Yetik, "Ankaravî, İsmail Rusuhi" *DİA*, İstanbul 1991, cilt 3, 211-213.

⁶¹⁷ Molla Câmî'nin talebelerinden Şeyh Muhammed b. Hamîdüddin el-Mekkî'nin kitabı. Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem" *DİA*, İstanbul 1996, cilt 13, 235. (230-237)

⁶¹⁸ Süyûtî'nin (ö. 911/1505) Kur'an ilimlerine dair eseri. Mehmet Ali Sarı, "El-İtkân", *DİA*, İstanbul 2001, cilt 23, 464.

⁶¹⁹ Asıl adı Divan-ı İlahiyyat olan ve Aziz Mahmud Hüdayî'nin 255 kadar ilâhisi ile rubâî ve kıtalarından oluşan eseridir. Hasan Kamil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdayî" *DİA*, İstanbul 1991, cilt 4, 338-340.

⁶²⁰ Her ne kadar literatürde "Fenâî mahlası ile şiir yazan Ali Efendi'nin mürettep bir divanı olduğu söylenmekteyse de eski kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır" şeklinde bir bilgi dolaşsa da, Ruşen Efendi'nin terekesinde Fenai Efendi'nin Divanı'nın bir nüshasına rastlanmaktadır. Celvetiye tarikatı şeyhlerinden Fenai Ali Efendi'nin *Divan-ı Fenai* isminde kaydedilmiş divanı. Cemal Bayak, "Fenâî Ali Efendi" *DİA*, İstanbul 1995, cilt 12, 335. (335-336)

⁶²¹ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir.

⁶²² Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir.

⁶²³ Vardar müftüsü Hâfız Mahmud Efendi'nin Kur'an âyetlerini daha kolay bulmak için baş taraflarını alfabetik olarak sıraladığı eserin adı. Şükrü Özen, "Nablusi, İsmail b. Abdülgani" *DİA*, İstanbul 2006, cilt 32, 271. (270-271)

⁶²⁴ Ahmed b. Abdurrahman es-Sââtî'nin (ö. 1958) Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini kitab ve bablara göre tanzim ettiği eseri. M. Yaşar Kandemir "el-Müsned" *DİA*, İstanbul 2006, cilt 32, 104-105.

⁶²⁵ Terekede Futuhât Kıt'aları olarak geçen fakat tam adı el-Futuhât-ı Mekkiyye olan eser. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) tasavvufî görüşlerini en geniş boyutlarıyla açıkladığı eseri. Mahmud Erol Kılıç, "El-Fütühâtü'l-Mekkiyye" *DİA*, İstanbul 1996, cilt 13, 251-258.

⁶²⁶ Şuuri Hasan Efendi'nin Farsça eseri. Farsça-Türkçe ihtisas sözlüklerinden biri *Ferheng-i Şu'urî* dir. Şu'urî Hasan Efendi bu eserini on iki yılda yazmış, 1092/1682 yılında tamamlamıştır. İbn Manzûr'un Lisânü'l-Arab adlı sözlüğüne nazire olarak yazılmış olan *Lisânu'l-Acem*, yani bilinen adıyla *Ferheng-i Şu'urî*, Farsça kelime ve darb-ı mesel hükmündeki mecazi kullanımların Osmanlı Türkçesi karşılıklarını içermektedir. Kelimelere mana verildikten sonra, ağırlıklı olarak Fars edebiyatından bazen de özellikle Ali Şîr Nevâî'den alınan şahid beyitlerle bu manalar desteklenmiştir. Bu eser, Osmanlı Türkçesinin Fars dilinden ciddi manada etkilenmesinden dolayı Klasik Türk Şiiri araştırmaları için de önemli bir kaynak niteliğindedir.; Şuuri Hasan Efendi, *Ferhengi Şu'urî*, yay. haz. Ozan Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

*Füsûs, Gayetü'l-Beyan fi't-Tıbb, Gayetü'l-İtkan, Gülabâdi [Kelabazi] Şerh-i Ehâdis, Hadayikü'l-Evliya, Hakku's-Sarih ve'l-Keşfü's-Sahih,*⁶²⁷ *Halebi-i Sağır,*⁶²⁸ *Hülasatü'l-Hakayık,*⁶²⁹ *Hallu'r-Rumuz,*⁶³⁰ *Harac-ı Ebu Yusuf,*⁶³¹ *Hayatü'l-Hayevân,*⁶³² *Heyâkilü'n-Nur,*⁶³³ *Hüccet-i Baliğa li-Hakkı, Hüsnü't-Tasarruf Şerhi't-Ta'arruf, İnsan-ı Kamil,*⁶³⁴ *İşârat Ta'birname,*⁶³⁵ *İtkanu's-Suyûtî,*⁶³⁶ *Kadri Efendi Fetavası,*⁶³⁷ *Kalaidü'l-Ferâid,*⁶³⁸ *Kitab-ı Kebir li-Hakkı,*⁶³⁹ *Kûtü'l-Kulûb,*⁶⁴⁰ *Mealimü't-Tenzil Tefsiri,*⁶⁴¹ *Mecmua-yı Şahidi,*⁶⁴² *Mecmuay-ı Tabakat,*⁶⁴³ *Meşariku'l-Envâr,*⁶⁴⁴ *Mev'ize-i Abdülhayy, Mev'ize-i Hasan Efendi, Mevâhibu'l-Leduniye, Mişkat,*⁶⁴⁵ *Nefayisü'l-*

⁶²⁷ Celveti Şeyhi olan İsmail Hakkı b. Mustafa Bursevî'nin tasavvuf ile ilgili eseri. Murat Yurtsever, "İsmail Hakkı Bursevî", **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, s.107-108.

⁶²⁸ İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549) tarafından yazılmış ve medreselerde uzunca süre okutulan fıkıh kitabı. Şükrü Selim Has, "Halebi, İbrahim b. Muhammed", **DİA**, İstanbul 1997, cilt 15, 231-232.

⁶²⁹ Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ahmed b. Ebî'l-Hasan el-Fârâbî'nin tam adı Hâlisatu'l-Hakâ'ik li-mâ fih min Esâlibi'l-Dekâ'ik olan tasavvufi eseri. – Yazmalar Kurumu'nda bir çok nüshası bulunmaktadır.

⁶³⁰ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir. Tasavvufi bir eser.

⁶³¹ Kitâbü'l-Harac, Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) malî konular yanında, muâmelât, ceza, idare ve devletler hukuku kapsamına giren çeşitli meseleleri ele alan eseri. Cengiz Kallek, "Kitâbü'l-Harâc" **DİA**, Ankara 2002, cilt 26, 101-104.

⁶³² Demîrî'nin (ö. 808/1405) hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki eseri. Cevat İzgi, "Hayâtü'l-Hayevân" **DİA**, İstanbul 1998, cilt 17, 18-20.

⁶³³ Ebû'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191)'ün eseri. İlhan Kutluer, "Sühreverdî, Maktûl" **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 36-40.

⁶³⁴ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir. Tasavvufi bir eser.

⁶³⁵ Garsüddîn Halil b. Şâhîn ez-Zâhirî'nin (ö. 873/1468) rüya tabirleri ile ilgili eseri. Asri Çubukcu, "Halil b. Şahin" **DİA**, İstanbul 1997, cilt 15, 328-329.

⁶³⁶ Süyûtî'nin (ö. 911/1505) Kur'an ilimlerine dair eseri. Mehmet Ali Sarı, "el-İtkân", **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, 464.

⁶³⁷ Osmanlı alimi ve kazasker olan Kadri Efendi'nin fıkıh ve fetva kitaplarından derlediği meseleleri bir araya getirdiği eseri. Ahmet Özel, "Kadri Efendi", **DİA**, İstanbul 2001, cilt 24, 140-141.

⁶³⁸ Kıraat, hadis ve kelim alimi olan Ebû Alî Hasen b. Alî b. İbrâhîm b. Yezdâd el-Ehvâzî'nin (ö. 446/1055) eseri. Yusuf Şevki Yavuz, "Ahvâzî, Hasan b. Ali" **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 194.

⁶³⁹ Celveti şeyhi, müfessir ve şair olan İsmail Hakkı Bursevî'nin tasavvufa dair eseri. Murat Yurtsever, "İsmail Hakkı Bursevî", **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, 107-108.

⁶⁴⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (ö. 386/996) tasavvufa dair eseri. Bilal Saklan, "Kûtü'l-Kulûb" **DİA**, Ankara 2002, cilt 26, 501-502.

⁶⁴¹ Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) Kur'an-ı Kerîm tefsiri. Saffet Bakırcı, "Meâlimü't-Tenzil" **DİA**, Ankara 2003, cilt 28, 203-204.

⁶⁴² Divan şairi ve lügat yazarı olan Şahidi'nin (ö. 957/1550) eseri. Mustafa Çıpan, "Şahidi, İbrahim" **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 273-274.

⁶⁴³ İslâm telif geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen telif türü.

⁶⁴⁴ Radıyyüddin es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252), derlediği bazı sahih hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği eseri. İbrahim Hatiboğlu, "Meşariku'l-Envârî'l-Nebeviyye" **DİA**, Ankara 2004, cilt 29, 361-362.

⁶⁴⁵ Hatîb et-Tebrîzî (ö. 741/1340) tarafından Ferrâ el-Begavî'ye ait *Meşâbîhu's-Sünne*'yi tamamlamak için yazılan eser olduğu tahmin edilmektedir. İbrahim Hatipoğlu, "Mesâbihu's-Sünne" **DİA**, Ankara 2004, cilt 29, 258-260.

Mecâlis,⁶⁴⁶ *Nevâdirü'l-Usûl*,⁶⁴⁷ *Nuniyye Şerhi*,⁶⁴⁸ *Melheme-i Cevrî*,⁶⁴⁹ *Resâil-i Aliyyü'l-Kârî*, *Resâil-i Kuşeyrî*, *Şerh-i Miftahü'l-Gayb*,⁶⁵⁰ *Tecelliyatü'l-İlahiye*,⁶⁵¹ *Tuhfe-i Hasekiye*,⁶⁵² *Vankulu-ı Cedid*, *Tertib-i Ziba*⁶⁵³ gibi eserler karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerin birçoğu bugün günümüzde hala bilinen kitaplardan olup bazıları da herhangi bir şekilde yazarını, konusu bilemediğimiz fakat terekeler aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz kitaplardır.

Mehmed Ruşen Efendi'nin 240 kitaplık koleksiyonuna konuları açısından bakacak olursak medrese, tasavvuf ve edebiyat konulu kitapların sayıca öne çıktığını görmekteyiz. Bu konuların yanı sıra biyografi, ansiklopedi, felsefe, geometri, gizli ilimler, lügat, tarih ve tıp gibi konularda da kitapları olduğu görülmektedir. Ruşen Efendi'nin sahip olduğu zengin kitap yelpazesi bizlere, bir tekke şeyhinin kültürel dünyasını ortaya koyan bir portre çizmemize yardımcı olmaktadır. Bu özelliği sebebiyle de terekesi ve içerisinde yer alan kitap adlarına ulaşabiliyor olmamız çok önemlidir.

eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi'nin sahip olduğu kitapların konularına göre sayısal dağılımı şu şekildedir. 68 adet medrese, 62 adet tasavvuf/edebiyat, 12 adet lügat, 11 adet felsefe, 7 adet *Mushaf* ve ilgili eserler, 5 adet biyografi, 3 adet geometri, 1'er adet gizli ilimler, tarih, tıp, ansiklopedi alanında eserler bulunmaktadır. 57 eserin konusu belirlenememiştir.

⁶⁴⁶ Celvetiyye tarikatının kurucusu, mutasavvıf, şair Aziz Mahmud Hüdayi'nin tasavvufi bir tefsiridir. Ancak Kur'an âyetlerinin tamamı değil seçilen bazı âyetler açıklanmıştır. Yazmalarının bir kısmı iki, diğerleri üç cilt halinde olup en düzgün ve en eski nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 172-174). Hasan Kamil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdayi", *DİA*, İstanbul 1991, cilt 4, 338-340.

⁶⁴⁷ Tam adı *Nevâdirü'l-uşûl fî ma'rifeti aḥbâri'r-Resûl* olan ve 291 hadisin şerhini ihtiva eden Hakîm et-Tirmizî'nin eseri. Abdülfettah Abdullah Bereke, "Hâkim et-Tirmizî" *DİA*, İstanbul 1997, cilt 15, 196-199.

⁶⁴⁸ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir.

⁶⁴⁹ Divan Şairi ve hattat olan Cevrî İbrahim Çelebi'nin en çok tanınan mesnevisir. Hüseyin Ayan, "Cevri İbrahim Çelebi", *DİA*, İstanbul 1993, cilt 7, 460-461.

⁶⁵⁰ Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) Allah-âlem ilişkisinde ilâhî bilginin yeri ve değerine dair Arapça eserine *Miftâhu'l-gayb* üzerine Osmanlılar döneminde birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhin hangisi olduğu bilinmemektedir. Reşat Öngören, "Miftâhu'l-Gayb" *DİA*, 2020, cilt 30, 16-17.

⁶⁵¹ Bu isimde hem İbn-i Arabî'nin hem de Aziz Mahmud Hüdayi'nin eseri olduğundan müellifin hangisi olduğu kesin olarak bilinmemektedir fakat Ruşen Efendi Aziz Mahmud Hüdayi Tekkesi Şeyh-i olduğundan Hüdayi'ye ait eser olması daha kuvvetle ihtimaldir.

⁶⁵² Celveti Şeyhi olan İsmail Hakkı b. Mustafa Bursevî'nin tasavvuf ile ilgili eseri. Murat Yurtsever, "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, İstanbul 2001, cilt 23, s.107-108.

⁶⁵³ Hâfiz Mahmûd Efendî Vârdârî (öl. 1045/1635)'nin Kuran ilimlerine dair eseri.

Arakiyeci el-Hac Mehmed Mahallesi'nde ikamet eden Hafız Ebu Bekir Efendi b. Veliiddin'in terekesi Nisan 1795 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁶⁵⁴ Eşyaları arasında 1.520 akçe değerinde Acem Hattı ile bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Toplam değeri 134.106 akçeyi bulan servetine *Mushaf*'ın oranı %1,13'tür.

El-Hac İsmail Ağa'nın Mayıs 1795 tarihinde Üsküdar sicillerine kaydedilen terekesi, hakkında çok fazla bilgi sahibi olamasak da 492.923 akçe değerindeki yüklü serveti dolayısıyla onun gelir düzeyi yüksek bir sınıfa mensup olduğunu gösterir.⁶⁵⁵ Eşyaları arasında 1.200 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif*'i bulunmaktadır. Hatırı sayılır bir servete sahip olan el-Hac İsmail Ağa'nın servetine *Mushaf*'ın oranı %1'in çok altındadır.

Sinan Paşa Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden ve terekesi Temmuz 1795 tarihinde sicillere kaydedilen Mustafa Ağa b. Hasan'ın eşyaları arasında 2 adet kitaba rastlanmıştır.⁶⁵⁶ Bunlar 6.150 akçe değerinde pahalı bir *Kelam-ı Kadim* ve bir kese içerisinde 660 akçe değerinde bir *Enam-ı Şerif*'tir. Genellikle Ağa lakabı olan Üsküdarlıların gelir seviyesi yüksek bir kesimi temsil ettiğini söyleyebiliriz. Mustafa Ağa'nın 370.685 akçe değerindeki serveti diğer ağa lakaplı tereke sahipleri gibi bu duruma örnektir. Mustafa Ağa'nın toplamı 6.810 akçe olan kitaplarının servetine oranı yaklaşık %2'dir.

Terekesinden babasının daha önce kahvecilik yaptığını anladığımız Kahveci Cemal oğlu el-Hac Mehmed Ağa b. Ali'nin terekesi Ağustos 1795 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁶⁵⁷ Tembel el-Hac Mehmed Mahallesi'nde ikamet eden el-Hac Mehmed Ağa'nın terekesinde 2000 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Toplam değeri 212.519 akçeyi bulan servetinin *Mushaf*'a oranı yaklaşık %1'dir.

eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi b. İbrahim Efendi'nin 1795 tarihinde sicillere kaydedilen terekesine göre eşyaları arasında 128 adet kitabı bulunmaktadır.⁶⁵⁸ Mehmet Hasib Efendi'nin ölümünden bir sene önce 1208/1793-1794 tarihinde Üsküdar'da yaptırdığı tekkesinde bir kütüphane kurduğu ve 1210/1795 tarihinde 74 adet kitap vakfettiği anlaşılmaktadır. Bu kitapların hemen hepsi tasavvufa dâir

⁶⁵⁴ ÜŞŞ. No:539/v44b.

⁶⁵⁵ ÜŞŞ. No:539/v22b.

⁶⁵⁶ ÜŞŞ. No:539/v64a.

⁶⁵⁷ ÜŞŞ. No:539/v68b.

⁶⁵⁸ ÜŞŞ. No:539/v83b.

eserlerdir.⁶⁵⁹ Tekkesine bağışladığı kitaplarla birlikte Mehmed Hasib Efendi'nin kitap sayısı 202'ye çıkmaktadır. Fakat elimizde bu kitapların isimleri ve fiyatlarına dair bir veri olmadığından kitaplarına dair değerlendirmeyi yalnızca terekesinde yer alanlar üzerinden sürdürebilmekteyiz.

Terekesinden Celvetiye ve Nakşibendiye kollarına mensup bir müderris olduğu anlaşılan Mehmed Hasip Efendi, Debbağlar Mahallesi'nde ikamet ederken vefatı sonrası terekesi sicillere kaydedilmiş ve buna göre toplam 305.931 akçe değerinde serveti olduğu anlaşılmıştır. Sahip olduğu 128 adet kitabın değeri 28.896 akçedir. Serveti içinde kitapların oranı ise %9,5'tir.

Terekesinde birçok medrese kitabı, edebi eser, halk için yazılmış kitaplar, lügat, ile muhtelif kağıt ve yazı malzemeleri bulunmaktadır. Aynı zamanda bu yüzyılda ilk kez terekelerde karşımıza çıkan biyografi eserlerinden de Nakşibendi şeyhlerinin biyografilerini konu alan *Reşâhat-ı Kudsi*⁶⁶⁰ ya da bugün hala ününü koruyan ilk resmi Osmanlı vak'anüvisine ait *Naima Tarihi*⁶⁶¹ gibi enteresan kitaplar vardır. Müderris Mehmed Hasib Efendi'nin koleksiyonu, muhtelif konularda 128 kitabı bulunmasına rağmen içerisinde hiç *Mushaf* olmaması bakımından da dikkat çekicidir. Genelde karşılaştığımız kitap içeren hele de kitap bakımından böylesine sayıca fazla olan terekelerde bir ya da birden fazla Mushaf mutlaka bulunuyordu. Fıstık kağıdı, abadi kağıt gibi birbirinden farklı türlerde çok fazla *kağıt ve pergel*, *cetvel*, *mühür*, *cilbend*, *kubur*, *sim hokka* gibi muhtelif yazı malzemelerini fazlaca içermesi bakımından da dikkat çeken bir terekedir.

Mehmed Hasip Efendi'nin terekesinde *Hey'et Alayı* (11 cilt), *Cerrahname* (11 cilt), *Sakk*⁶⁶² (10 cilt), *Lügat* (8 cilt), *Gülşen-i Raz* (4 cilt) örneklerinde olduğu gibi aynı kitabın birden çok nüshasının olduğu görülmektedir. Koleksiyonun en pahalı kitabı 3.000 akçe ile bugün hala Osmanlı uleması ile ilgili konularda en çok kullanılan biyografik eserler arasında sayılan ve birçok zeyli yapılan Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade'nin tam adı *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fî ulemai'd-*

⁶⁵⁹ Erünsal, a.g.e., 2020, s.311.

⁶⁶⁰ Fahrreddin Ali Safî'nin (ö. 939/1532) Nakşibendî şeyhlerinin biyografisine dair Farsça eseri. Necdet Tosun, "Reşahat", *DİA*, İstanbul 2008, cilt 35, 8-9.

⁶⁶¹ Mehmet İpşirli, "Naîmâ", *DİA*, İstanbul 2006, cilt 32, 316-318.

⁶⁶² Mahzar, istihkak belgesi, ödeme emri, çek gibi anlamlara gelen bir hukuk, maliye ve ticaret ile ilgili ve terekelerde kitap adlandırması için bir çok müellife nisbet edilerek kullanılan bir terim. Süleyman Kaya, "Sak" *DİA*, İstanbul 2008, cilt 35, 586-587.

devleti'l-Osmaniyye olan biyografik eseridir.⁶⁶³ Diğer pahalı kitaplar 2.320 akçe ile *Şahidi*, 1.450 akçe ile *Cerrahname*, 1.270 akçe ile eksik bir *Fetava-yi Ali Efendi*, 1.209 akçe ile *Sadru's-Şeria* ve 1.200 akçe ile *Müfidü'l-Ulûm*'dur. En ucuz kitaplar ise 60 akçe ile *Mücmelü'l-Lüga*, 120 akçe ile *Tarih Evrakı*, 140 akçe ile *Fetava-yi Ali Efendi* ve 150 akçe ile *Tefsir-i Vahidî*'dir. *Fetava-yi Ali Efendi* kitabında olduğu gibi aynı kitabın aynı koleksiyon içerisinde bile çok farklı fiyatlarda olduğu görülmektedir.

Bu tereke vasıtasıyla ilk kez Üsküdar sicillerinde karşılaştığımız bazı önemli eserler vardır. Bunlar; *Tezkiretü's-Şuara*,⁶⁶⁴ *Cami'ül-Hikayat*, *Makamat*,⁶⁶⁵ *Menahic*,⁶⁶⁶ *Şahidi*,⁶⁶⁷ *Murakka*,⁶⁶⁸ *Süleymanname*,⁶⁶⁹ *Nefehat*⁶⁷⁰ ve *Gülşen-i Raz*⁶⁷¹ gibi eserlerdir.

eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi'nin kitaplarının konularına sayıca bakacak olursak, medrese kitaplarının 26, tasavvuf/edebiyat kitaplarının 24, lügat 16, tıp 11, halk için yazılmış kitaplardan 8, biyografi kitaplarından 4, tarih kitaplarından 3 adet kitabı bulunmaktadır. 38 adet kitabın konusu belirlenememiştir.

⁶⁶³ Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade Ahmed Efendi, **eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye, el-İkdü'l-manzum fi zikri efdali'r-rum**, Hısım Manik Çelebi Ali b. Bali Ali Çelebi, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1975/1395, 520; Bu eserin zeyillerinden ilki: Nev'izade Ataullah Efendi Atai, **Zeyl-i Şekaik**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1268, 771; Şeyhi Mehmed Efendi, **eş-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Vekayü'l-fudala I**, (neşre haz: Abdülkadir Özcan) Çağrı, İstanbul: 1989, III, 108, 720; Nev'izade Ataullah Efendi Atai, **eş-Şekaikü'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Hadaikü'l-hakaik fi tekmileti's-Şekaik**, (neşre haz: Abdülkadir Özcan) Çağrı, İstanbul 1989, II, 771, 103. İkincisi: Şeyhi Mehmed Efendi, **eş-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Vekayü'l-fudala I**, (neşre haz: Abdülkadir Özcan) Çağrı, İstanbul: 1989, III, 108, 720

⁶⁶⁴ İran şairleri hakkındaki tezkiresiyle meşhur olan Türk asıllı müellif Devletşah'ın (ö. 900/1494-95 [?]) İran şairlerine dair Farsça tezkiresi. Ayla Demiroğlu, "Devletşah", **DİA**, İstanbul 1994, cilt 9, 244-245.

⁶⁶⁵ Makâmât, hayalî bir kahramanın başından geçen olayların hayalî bir hikâyeci tarafından dile getirildiği kısa hikâyeler serisinden meydana gelen edebî tür ve bu konuda yazılan eserlerin ortak adıdır. Erol Ayyıldız, "Makâme", **DİA**, Ankara 2003, cilt 27, 417-419.

⁶⁶⁶ Şafii fakihi Zekeriyâ el-Ensârî'nin Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in sarf ilmine dair eserine şerh olarak yazdığı tam adı *el-Menâhicü'l-kâfiye fi şerhi's-Şâfiye* olan eseri olduğu tahmin edilmektedir. Ahmet Özel, Cengiz Kallek, "Zekeriyâ el-Ensârî", **DİA**, İstanbul 2013, cilt 44, 212-215.

⁶⁶⁷ Divan şairi ve lügat yazarı olan Şahidi'nin (ö. 957/1550) eseri olduğu tahmin edilmektedir. Mustafa Çıpan, "Şahidi, İbrahim", **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 273-274.

⁶⁶⁸ Güzel yazı örneklerinin bir araya getirilmesiyle hazırlanan türde albümlere verilen addır. M. Uğur Derman, "Murakka", **DİA**, Ankara 2020, cilt 31, 204-205.

⁶⁶⁹ Kanuni Sultan Süleyman'ı ve dönemini (1520-1566) konu alan eserlere verilen genel addır. Abdurrahman Sağırılı, "Süleymannâme", **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 124-127.

⁶⁷⁰ Abdurrahman-ı Câmî'nin (ö. 898/1492) sûfi tabakat kitabıdır. Süleyman Uludağ, "Nefehâtü'l-Üns" **DİA**, İstanbul 2006, cilt 32, 521-522.

⁶⁷¹ Şebüsterî'nin (ö. 720/1320) ünlü tasavvufi mesnevisidir. H. Ahmet Sevgi, "Gülşen-i Râz", **DİA**, İstanbul 1996, cilt 14, 253-254.

Arakiyeci el-Hac Cağfer Mahallesi'nde ikamet eden Habibe Hatun bnt. Hasan'ın terekesi Eylül 1795 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁶⁷² Eşyaları arasında 3.033 akçe değerinde pahalı bir *Kelam-ı Kadim*'i ve 30 akçe değerinde *Evrak-ı Perişan*'ı bulunmaktadır. Değeri 17.330 akçeyi bulan mütevazî serveti içinde kitapların oranı %17,67'dir.

Muhsine Hatun bnt. el-Hac Ali, Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde ikamet eden ve terekesi Ekim 1795 tarihinde sicillere kaydedilen Üsküdarlı bir hanımdır.⁶⁷³ Terekesinde 5.310 akçe değerinde *Mushaf-ı Şerif bâ Hattı-ı Sivâsî* şeklinde kaydedilmiş bir *Mushaf* bulunmaktadır. Muhsine Hatun oldukça varlıklı bir hanımdır. Toplam değeri 472.280 akçe olan servetine *Mushaf*'ın oranı %1'in biraz üzerindedir.

1796 yılında içerisinde kitap ihtiva eden üç tereke bulunmaktadır. Bunlardan ilki Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet eden Hacı Emine Hatun bnt. İbrahim'in terekesidir.⁶⁷⁴ Eşyaları arasında biri 920 diğeri 330 akçe değerinde iki adet *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. Toplam değeri 97.830 akçeyi bulan servetinin 1.250 akçe olan *Mushaf*lara oranı %1,28'dir.

1796 yılında terekesi sicillere yansıyan kitap sahibi ikinci kadın Emine binti Hasan'dır.⁶⁷⁵ Kazasker Mahallesi sakinlerinden olan Emine Hanım'ın terekesinde 3 adet kitap bulunmaktadır. Bunlar *Mushaf-ı Şerif* (960 akçe), *Nakıs Mushaf-ı Şerif* (300 akçe) ile birlikte fiyatlandırılmış olan *Cüz-i Nebe ve Sûre-i Mülk*'dür (45 akçe). Kitapların değeri 1.305 akçedir. 111.978 akçe olan serveti içinde kitapların oranı %1,17'dir.

XVIII. yüzyılda tespit edilen tereke sahiplerinden ikisinin hattat olduğu ve bu meslek grubundan daha önceki yüzyıllarda kitap sahibi olanlara rastlanmadığı anlaşılmıştır. Bu hattatlardan ilki Haziran 1796 yılında terekesi sicillere kaydedilen Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi b. Ahmed Efendi'dir.⁶⁷⁶ Ahmed Çelebi Mahallesi'nde ikamet eden Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi'nin bir eşi ve iki çocuğu bulunmaktadır. Eşyaları arasında 34 adet kitaba ve muhtelif levha, kağıt ile yazı malzemelerine rastlanmıştır. Koleksiyondaki en pahalı kitaplar 4.400 akçe ile *Acem*

⁶⁷² ÜŞŞ. No:539/v92a.

⁶⁷³ ÜŞŞ. No:539/v91b.

⁶⁷⁴ ÜŞŞ. No:539/v96a.

⁶⁷⁵ ÜŞŞ. No:539/v105b.

⁶⁷⁶ ÜŞŞ. No:539/v59b.

Hattı Mushaf-ı Şerif, 1.710 akçe ile *Delailü'l-Hayrat*, 1.520 akçe ile *Minhacü'l-Abidin* isimli kitaplardır. En düşük değerdeki kitaplar ise 240 akçe ile *Birgivi*, 310 akçe ile *Tuhfe-i Aşikîn* [Uşşakîn olmalı] ve 320 akçe ile birlikte fiyatlandırılmış olan *Akaid ve Pend-i Attar* kitaplarıdır. Kitapların geneli *Enam-ı Şerif*, *Birgivi*, *Duaname*, *Bostan* gibi halk için yazılmış kitaplar diyebileceğimiz eserlerden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra bu yüzyılda ilk kez terekelerde görülmüş olan *Tuhfe-i Aşikîn*, *Pend-i Attar*, *Nasihatü'l- Ervah*, *Feteva-yı Esterûşî?*, *İmam Gazali'nin Tasavvuf Risalesi*⁶⁷⁷ gibi eserler bulunmaktadır. Koleksiyonda pahalı sayılabilecek kağıt ve yazı malzemeleri de bulunmaktadır. Bunlar; Fıstık Kağıdı (2.415 ve 1.410, 1.000, 840, 680 akçe), Envai Kağıt (700 akçe), Cilbend ve Hatai Kağıt (1.200 akçe), Kalemtraş'tır (42 akçe). Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi'nin kitaplarının değeri 16.265 akçedir. 191.406 akçeyi bulan serveti içinde kitapların oranı ise %8,5'tir.

Bulgurlu Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Arif b. Mustafa'nın terekesi 1797 yılında sicillere kaydedilmiştir.⁶⁷⁸ Kimliği hakkında çok fazla bilgi sahibi olamadığımız Mehmed Arif'in terekesinde 60 akçe değerinde bir *Enam-ı Şerif* bulunmaktadır. Fiyat bakımından çok düşük değerinde olan bu kitabın toplam 23.448 akçe olan serveti içinde oranı %1'in bile çok altındadır.

es-Seyyid Mehmed Emin Ağa b. es-Seyyid eş-Şeyh Fahrüddin Efendi, Pazar Başı Mahallesi'nde sakin iken vefatı sonrası 1797 yılında terekesi sicillere kaydedilen bir Üsküdarlı'dır.⁶⁷⁹ Terekesinden hakkında çok fazla bilgi sahibi olamasak da isminden ulema sınıfından bir aileye mensup olduğunu anlayabiliyoruz. Eşyaları arasında 4 adet kitap ve bir cilbent ile evraklar bulunmaktadır. Bu kitaplar 14.640 akçe değerinde çok değerli bir *Kelam-ı Kadim*, 3.030 akçe değerinde *Delail-i Hayrat* ve 180 akçe değerinde birlikte fiyatlandırılmış olan *Şahidi ve Emâlî Şerhi* olup bu kitapların yanı sıra 315 akçe değerinde *Cilbend ve Evrak* da bulunmaktadır. Kitap ve malzemelerin toplam fiyatı 18.165 akçedir. 42.591 akçeyi bulan serveti içinde kitapların oranı ise %42,65 gibi çok yüksek bir orandır.

⁶⁷⁷ Süleyman Uludağ, "Gazzali, Tasavvufi Görüşleri", **DİA**, İstanbul 1996, cilt 13, 515-518.

⁶⁷⁸ ÜŞŞ. No:544/v8a.

⁶⁷⁹ ÜŞŞ. No:544/v3b

İsmail Beşe b. Mehmed'in terekesi 1797 yılında Üsküdar terekelerine yansıyan son kitap içeren terekedir.⁶⁸⁰ Kadı Mahallesi'nde ikamet eden İsmail Beşe'nin terekesinde 3.240 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. Toplam değeri 195.877 akçeyi bulan yüklü sayılabilecek servetine *Mushaf*'ın oranı %1,65'tir.

1798 yılında Üsküdar sicillerinde terekesinde kitap ihtiva eden 18 kişiye rastlanmıştır. Bunlardan ilki Bedevî Derviş Ahmed b. el-Hac Mustafa'nın terekesidir.⁶⁸¹ Eşyaları arasında *Enam-ı Şerif* (490 akçe) ve Cevahirü'l-Fıkıh (450 akçe) olmak üzere 2 adet kitap bulunmaktadır. 940 akçe olan bu kitapların 51.820 akçelik servetine oranı yaklaşık %2'dir.

Es-Seyyid Mehmed Celali babası es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed İşret b. Abdullah'ın terekesi Ocak 1798 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁶⁸² Eşyaları arasında Üsküdar sicillerinde ilk kez bu terekede görülmüş olan bazı kitapları da içeren 5 adet kitap bulunmaktadır. Bu kitaplar *Delai'l-i Hayrat* (360 akçe), *Kaf* (600 akçe), *Divan-ı Nesimi* (60 akçe) ve iki ayrı şekilde fiyatlandırılmış (120 ve 240 akçe) mecmualar bulunmaktadır. Bu kitapların toplam fiyatı 1.280 akçe olup, 55.980 akçeyi bulan servetine kitapları oranı %2,29'dur.

Şubat 1798 tarihinde terekesi sicillere kaydedilen İmam Mustafa Efendi b. Ali, Hayreddin Çavuş Mahallesi sakinlerindendi.⁶⁸³ Terekesinde 5.400 akçelik değerli bir *Mushaf-ı Şerif*'i olduğu kaydedilmiştir. Üsküdar sicillerinde yer alan terekelerden imamlık mesleği yapan ve terekesinde kitap adı geçen ilk kişi Mustafa Efendi'dir. 450.613 akçe gibi yüklü servetine *Mushaf*'ın oranı %1,20'dir.

Es-Seyyid Numan Ağa b. Osman, Tembel el-Hac Mehmed Mahallesi sakinlerinden iken vefatı sonrası Mart 1798 tarihinde terekesi sicillere kaydedilmiş bir Üsküdarlıdır.⁶⁸⁴ Eşyaları arasında 4.000 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Bu *Mushaf*'ın 170.463 akçe olan servetine oranı %2,35'tir.

Es-Seyyid Ahmed b. es-Seyyid Bekir? Abdullah'ın terekesi de yine es-Seyyid Numan Ağa gibi Mart 1798 tarihinde Üsküdar sicillerinde kayıt altına alınmıştır.⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ ÜŞŞ. No:544/v30a.

⁶⁸¹ ÜŞŞ. No:544/v17b.

⁶⁸² ÜŞŞ. No:544/v21a.

⁶⁸³ ÜŞŞ. No:544/v28b.

⁶⁸⁴ ÜŞŞ. No:544/v23a.

⁶⁸⁵ ÜŞŞ. No:544/v24a.

Hangi mahallede sakin olduğu ve hakkında pek fazla başka bilginin yer almadığı terekesinde 420 akçe değerinde simli bir kese içerisinde *Enam-ı Şerif* kitabı bulunmaktadır. Bu kitabın 57.875 akçe olan servetine oranı yaklaşık %1'dir.

XVIII. yüzyıl, kitap içeren terekeler bağlamında meslek grupları açısından zengin bir dönemdir. Katiplik mesleğinden kitap sahibi olduğunu anladığımız ilk kişi XVI. yüzyılda 1535 yılında terekesi sicillere yansıyan ve 2 kitabı bulunan Kâtip Hasan'ın terekesiydi.⁶⁸⁶ XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde terekesinden *kâtip* olduğunu anladığımız ikinci kitap sahibi kişiyle karşılaşmaktayız. Bu kişi Solak Sinan Mahallesi'nde sakin iken vefatı sonrası terekesi Mart 1798'de kaydedilen Harpirîzade Baş Kâtip Mehmed Said Efendi b. Mehmed Emin Efendi'dir. Genelde birden fazla kitabı olan terekelerde *Mushaf*'a rastlanmaktayken Kâtip Mehmed Said Efendi'nin 7 kitaplık koleksiyonunda *Mushaf* bulunmamaktadır. Kitapları arasında *Ta'rîfat-ı Seyyid*⁶⁸⁷ (80 akçe), *Mecmua-i İlahiyyat* (90 akçe), *Kaside Şerhi* (400 akçe) ve *Ed'îye* (15 akçe) gibi daha önce terekelerde yer almış kitapların yanı sıra ilk kez görülen *Lisanü'l-Hükkam* (1.050 akçe) ve *La'lizâde Sakkı* (1.200 akçe) gibi eserler de yer almaktadır. 7 kitabının fiyatları toplamı 2.835 akçedir. Kâtip Mehmed Said Efendi'nin 22.705 akçe gibi mütevazı bir servetine kitapların oranı %12,5'tir.

Rumeli'de bulunan Köprülü Kazası Defter Nazırı iken vefat eden ve vefatı sonrasında Üsküdar Mahkemesi'nde terekesi sicillere kaydedilen Mehmed Ağa b. Hasan Ağa'nın terekesinde unvanı "*Silahşörân-ı Hazret-i Şehriyârîden*" şeklinde kaydedilmiştir. Eşyaları arasında 22 adet kitap bulunmaktadır.⁶⁸⁸ 1798 yılında kayıt altına alınan terekesine göre Toygar Hamza Mahallesi'nde ikamet etmekte ve iki eşi ile iki çocuğu bulunmaktadır. Mehmed Ağa'nın kitapları arasında 10.800 akçe değerinde bir *Kelam-ı Kadim*, halk için yazılmış kitaplardan sayılabilecek *Enam-ı Şerif* (1.800 akçe), *Gülîstan ve Hafız* (2.400 akçe), *Muhammediye* (3.300 akçe), *Bostan* (600 akçe), *Şîfâ-yı Şerif* (729 akçe), *Hizb-i Azam* kitabı ile birlikte fiyatlandırılan *Delail'ül-Hayrat* (1.449), *İskendernâme* (400 akçe), *Tarih-i Nâima* (4.800 akçe) ve *Kırk Sual* (720 akçe) gibi kitaplar, daha çok medreselerde okutulan kitaplar içinde yer alan *Şerh-*

⁶⁸⁶ ÜŞŞ. No:9/v110b.

⁶⁸⁷ Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) İslâmî ilimlere dair terimler sözlüğü. Sadreddin Gümüş, "et-Ta'rîfât" **DİA**, İstanbul 2011, cilt 40, 29-30.

⁶⁸⁸ ÜŞŞ. No:544/v35b.

i Mirkat (3.109 akçe), *Sarf* (1.200 akçe), *Nahiv* (110 akçe) gibi kitaplar bulunmaktadır. Defter Nazırı Mehmed Ağa'nın tarihe de meraklı biri olduğunu sahip olduğu kitaplardan anlıyoruz. Değerli bir *Cihannüma* (6.000 akçe) nüshası, *Saatnâme* (720 akçe), *Tarih-i Taberi* (5.280 akçe) ve *Kırk Sual* (720 akçe) gibi kitaplar Üsküdar sicillerindeki terekelerde ilk kez karşılaşılan kitaplardır. Bu terekede diğer terekelerden farklı olarak Mushaf dışındaki tüm kitaplar listelenmiş ve *Cem'an yekûnü'l-Kütüp* ifadesiyle toplam fiyatı verilmiş, Kelam-ı Kadim fiyatı ise, toplamı belirtilen 21 kitaptan ayrı olarak yazılmıştır. Böylece 22 kitabın fiyatlarının toplamı 47.827 akçeyi bulmaktadır. Defter Nazırı Mehmed Ağa'nın sayıca az fakat fiyat bakımından çok değerli ve nadir görülen kitapları bir araya topladığını anlıyoruz. Mehmed Ağa'nın 339.280 akçe olan servetine kitapların oranı %14,10'dur.

Hediyetullah Hatun bnt. Hafız Mehmed Emin Efendi, Kazasker Mahallesi'nde ikamet eden ve Nisan 1798 tarihinde terekesi sicillere kaydedilen Üsküdarlı bir hanımdır.⁶⁸⁹ Terekesinde 960 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. 70.747 akçeyi bulan servetinin *Mushaf*'a oranı %1,36'dır.

Kâşif Ali Efendi b. Ömer, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonuna kadar incelenen tüm terekeler içerisinde kadılık meslek grubundan biri olduğu belirtilen iki kişiden biridir.⁶⁹⁰ Fakat kadılıktan çok edebi yönü ile meşhur olmuş bir şahsiyettir. Kaynaklarda Üsküdar'da doğduğu, medrese eğitimi aldığı, Üsküdarlı Kassam-zâde İsmail Efendi'nin hizmetinde bulunarak mülâzım olduğu, Şeyhülislâm Mirza-zâde Seyyid Mehmed Sa'îd Efendi'nin kitapçılığını yaptığı ve son zamanlarında kadı olduğu yazmaktadır. Yine kaynaklarda Ölüm tarihi hakkında birtakım tahminler olsa da kesin bir bilgi bulunamamaktadır.⁶⁹¹ Fakat Nisan 1798 tarihinde Üsküdar sicillerine kaydedildiğini tespit ettiğimiz bu tereke sayesinde Üsküdar'lı Kâşif Ali Efendi'nin ölüm tarihini kesin olarak bilebiliyoruz.

Kâşif unvanlı Ali Efendi'nin eşyaları arasında 183 adet kitaba rastlanmıştır. Genellikle pahalı kitapların yer aldığı bu terekede kitapların toplam fiyatı 104.205 akçe gibi yüksek bir meblağı bulmaktadır. Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde ikamet eden

⁶⁸⁹ ÜŞŞ. No:544/v26a.

⁶⁹⁰ ÜŞŞ. No:544/v36a.

⁶⁹¹ Beyhan Kesik, "Kâşif, Üsküdarlı Kâşif Ali Efendi" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2020. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kasif-uskudari-ali-kasif-efendi> Erişim Tarihi: 11.08.2022

Kâşif Ali Efendi'nin bir eşi ve üç çocuğu bulunmaktadır. 660.306 akçe gibi hatırı sayılır bir servetine kitapları oranı %15,75'tir.

Koleksiyonundaki en pahalı kitaplar 6.020 akçe ile *Bostan Şerh-i Sudi*, 5.600 akçe ile *Fetava-yi Ali Efendi*, 4.800 akçe ile *Behçetü'l-Fetava*, 4.500 akçe ile *Dürer Gürer*, 4.350 akçe ile *Tarih-i Raşid* ve 4.000 akçe ile *Tefsir-i Uyûn*'dur. En düşük değerdeki kitaplar ise 240 akçe ile *Menar*, 249 akçe ile *Meserretü'l-Hikme*, 300 akçe ile *Takvim Tarihi* ve 310 akçe ile *Ta'lim-i Müteallim*'dir.

Kâşif Ali Efendi'nin koleksiyonunda Üsküdar terekelerinde sıkça rastlanan kitapların yanı sıra *Hadikatü'l-Vüzerâ*,⁶⁹² *Fezleke Tarihi*,⁶⁹³ *Mutavvel*,⁶⁹⁴ *Nisâbü'l-İhtisâb*,⁶⁹⁵ *Tezkire-i Aşık Çelebi*,⁶⁹⁶ *Fezâil-i Âli Osman*,⁶⁹⁷ *Dinkoz*,⁶⁹⁸ *Enîsü'l-Arifîn*,⁶⁹⁹ *Halîmî*,⁷⁰⁰ *Tarîkü'l-Mukarrebîn*,⁷⁰¹ *Vakî'at-ı Kara Çelebi*, *Cevâhirü'l-Kanâdil*, *Tercümân-ı Sıhah*,⁷⁰² *Meâni-i Muhtasar*, *Lisânü'l-Hukkam*, *Şerh-i Mecmaü'l-*

⁶⁹² Osmanzâde Ahmed Tâib'in (ö. 1136/1724) Osmanlı sadrazamlarına dair biyografik eseri. Abdülkadir Özcan, "Hadikatü'l-Vüzerâ", *DİA*, İstanbul 1997, cilt 15, 22-23.

⁶⁹³ Fezleketü't-Tevârih, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) umumi tarihe dair Arapça kaleme aldığı bir eseridir. Abdülkadir Özcan, "Fezleketü't-Tevârih", *DİA*, İstanbul 1995, cilt 12, s. 542-544.; Bu eser hakkında yapılmış ayrıntılı çalışma için ayrıca bakınız: Mehmet Canatar, "Kâtip Çelebi ve Fezleketü't-Tevârih Adlı Tarih Kitabı Hakkında Bazı Görüşler" *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi*, Ankara, 2009, s. 241-249.

⁶⁹⁴ Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'unun belâgatla ilgili bölümü için Hatîb el-Kazvînî'nin kaleme aldığı *Telhîşü'l-Miftâh* üzerine Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından yazılan şerh. Mehmet Sami Benli, "Miftahu'l-Ulûm", *DİA*, Ankara 2020, cilt 30, 20-21.

⁶⁹⁵ Şeyh Ömer b. Mehmed eş-Şâmî'nin fetva mecmuasıdır. Abdülkadir Özcan, "Ali Çelebi, Hısıım", *DİA*, İstanbul 1989, cilt 2, 385.

⁶⁹⁶ Aşık Çelebi'nin (ö. 979/1572) Türk edebiyatı tarihinde en ön sırada gelen şairler tezkiresi. Orhan Şaik Gökyay, "Meşâirü's-Şuarâ", *DİA*, Ankara 2004, cilt 19, 355-357.

⁶⁹⁷ Eyüp Öztürk, *Osmanlı Tarihçiliğinde Fezail Edebiyatı (Mer'i b. Yusuf'un Kalaidü'l-İkyan fi Fezaili Ali Osman örneği)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

⁶⁹⁸ Afro-Asyatik diller Sami dillerine ait bir eser. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hasiye-ala-serhi-dinkoz/186605> erişim:16.08.2022

⁶⁹⁹ *Ahlâk-ı Muhsinî*, Doğu ülkelerinde ve özellikle Hindistan'da çok tutunmuş, başta Türkçe olmak üzere çeşitli dillere çevrilmiştir. Eserin Türkçe'ye ilk tercümesi II. Selim zamanında, Azmî mahlasıyla tanınan Pîr Muhammed tarafından *Enîsü'l-ârifîn* adıyla yapılmıştır. M. Nazif Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Muhsinî", *DİA*, İstanbul 1989, cilt 2, 17.

⁷⁰⁰ Kırım hanları tarihine dair *Gülbün-i Hânân* adlı eserin müellifi Halim Giray'ın (ö. 1239/1823) mahlası. Kitap terekeye eserin adı yerine yazarın adıyla kaydedilmiştir. Muzaffer Ürekli, "Gülbün-i Hânân", *DİA*, İstanbul 1996, cilt 14, 235-236.

⁷⁰¹ Felekzâde Ahmed b. Hamza'nın akaid ve kelim ile ilgili eseri. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tarîkul-mukarebbîn-ve-sebîlul-mutebbîn/106635> erişim tarihi: 16.08.2022

⁷⁰² İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) Arapça sözlüğü üzerine bir tercüme eseri. Hulusi Kılıç, "Tâcü'l-Luga", *DİA*, İstanbul 2010, cilt 39, 356-357.

Bahreyn,⁷⁰³ *Altı Parmak*,⁷⁰⁴ *Ahkâmü's-Sığâr*, *Hüsn-ü Dil*⁷⁰⁵ gibi ilk kez kendisinin koleksiyonunda karşımıza çıkan kitaplar bulunmaktadır. Enteresan bir biçimde Kadı Kâşif Ali Efendi'nin kitapları arasında hiç *Mushaf* kaydına rastlanmamıştır.

Kâşif Ali Efendi'nin kitap konularına sayıca baktığımız zaman, medrese kitaplarının 81 adet, tasavvuf/edebiyat 31, halk için yazılmış kitapların 27, tarih kitaplarının 15, biyografi kitaplarının 6, tıp konulu 1 kitap ve 1 *Mushaf* olduğu görülmektedir. 11 kitabın konusu belirlenememiştir.

Rum Mehmed Paşa Mahallesi sakinlerinden es-Seyyid Osman Ağa b. Ömer'in terekesi Mayıs 1798 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁷⁰⁶ Eşyaları arasında birlikte fiyatlandırılmış olan *Nahiv ve Sarf* (600 akçe), *Enam-ı Şerif* (240 akçe) ve *At Mecmuası* (90 akçe) olmak üzere 4 adet kitap bulunmaktadır. Bu kitapların toplam fiyatı 930 akçe olup, 882.524 akçeyi bulan yüklü servetine kitapların oranı %0,11 gibi çok düşük bir orandır.

Bulgurlu Mahallesi sakinlerinden, terekesinden kitap sahibi olduğunu anladığımız üçüncü kişi Şerife Hatice b. es-Seyyid Ahmed'tir.⁷⁰⁷ 2.400 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif*'i bulunmaktadır. Hakkında pek fazla bilgi sahibi olamadığımız Şerife Hanım'ın 83.077 akçe olan servetine *Mushaf*'ın oranı yaklaşık %3'tür.

Şerife Fatma bnt. el-Mevla, sahip olduğu kitapların sayısı ve türleri bakımından kadın terekeleri içerisinde öne çıkan bir şahsiyettir.⁷⁰⁸ Hamza Fakih Mahallesi'nde ikamet eden Şerife Fatma'nın toplam değeri 4.240 akçe olan 8 adet kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların içerisine dinî ve edebiyat konulu kitaplar bulunmaktadır. Bu kitaplar; *Şifa-yı Şerif maa Menasik* (2.550 akçe), *Vikaye* (370 akçe), *Şerh-i Gülistan* (150 akçe), *Telhis ve Fıkh-ı Ekber* (200 akçe), *Sarf* (120 akçe), *Cevheretü'l-Ukala* (330 akçe), *Acem Mecmuaları* (480 akçe)'dir. Bu kitapların yanında 40 akçe değerinde

⁷⁰³ Hanefî fakihî İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) mezhep literatüründe "mütûn-ı erbaa" diye anılan dört temel kitaptan biri olan eserine İbn Melek'in (ö. 821/1418'den sonra) yaptığı şerh kitabı. Ahmet Özel, "İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin", *DİA*, İstanbul 2000, cilt 21, 190-192; Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA*, İstanbul 1999, cilt 20, s.175-176.

⁷⁰⁴ Bu eser yazarının adı ile meşhur olmuştur. Türk Mutasavvıf ve alim Altıparmak Mehmed Efendi'nin *Meâricü'n-nübüvve Tercümesi* isimli eseri Altıparmak adıyla meşhur olduğunda bu eser olduğu tahmin edilmektedir. Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1989, cilt 2, 542.

⁷⁰⁵ İran şairi Fettâhî'nin (ö. 852/1448 [?]) alegorik eseri. Tahsin Yazıcı, "Fettâhî", *DİA*, İstanbul 1995, cilt 12, 485-486.

⁷⁰⁶ ÜŞŞ. No:544/v67a.

⁷⁰⁷ ÜŞŞ. No:544/v44b.

⁷⁰⁸ ÜŞŞ. No:544/v52a.

levha üzerine yazı şeklinde kaydedilmiş bir hat bulunmaktadır. Kitapları arasında *Mushaf* yoktur. 197.682 akçeyi bulan servetinden varlıklı bir hanım olduğunu anladığımız Şerife Fatma'nın servetine kitapları oranı %2,14'tür.

Es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi'nin terekesinde de Kaşif Ali Efendi'nin terekesinde olduğu gibi “eşraf-ı kuzattan” şeklinde kadılık meslek grubundan biri olduğu belirtilen ikinci kişidir.⁷⁰⁹ İbrahim Efendi hem Seyyid hem de Hacı'dır. Ağustos tarihinde kaydedilen terekesine göre eşyaları arasında 47 adet kitaba rastlanmış olan İbrahim Efendi Rum Mehmed Paşa Mahallesi'nde ikamet etmekteydi. Neredeyse bir milyona yakın serveti bulunan (988.389 akçe) el-Hac İbrahim Efendi'nin değeri 43.696 akçe olan kitaplarına oranı %3,5'tir.

Koleksiyondaki en pahalı kitaplar 7.370 akçe ile *Mushaf-ı Şerif*, 3.020 akçe ile *Dürer Gürer*, 2.200 akçe ile *Behçetü'l-Fetava* ve 2.100 akçe ile *Delail-i Şerif* tir. En düşük değerdeki kitaplar ise 120 akçe ile *Hacibzade Sakki* ve 240 akçe ile *Tuhfetü'l-Kibar*'dır. Bu koleksiyon vesilesiyle ilk kez ismine rastladığımız ve Üsküdar toplumunda dolaşımda olduğunuz öğrendiğimiz kitaplar da bulunmaktadır. Bunlar; *Eşbah-ı Nezâir*,⁷¹⁰ *Ataullah Efendi Fetavası*, *Hacibzâde Sakki*,⁷¹¹ *Tuhfetü'l-Kibar*⁷¹² gibi muhtelif konularda kitaplardır.

Es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi'nin kitaplarının konusal dağılışına sayıca baktığımız zaman 22 kitabın medrese, 8 kitabın tasavvuf/edebiyat, 3 kitabın tarih, halk için yazılmış kitapların 2 ve *Mushaf*'ın da yine 2 adet olduğu görülmektedir. 10 kitabın konusu belirlenememiştir.

⁷⁰⁹ ÜŞŞ. No:544/v53a.

⁷¹⁰ İslâm hukukundaki küllî kaideleri, benzer meselelerin tâbi olduğu ortak veya farklı hükümleri açıklamayı konu alan ilim dalı ve bu dalda yazılan eserlerin ortak adıdır. Mustafa Baktır, “Eşbâh ve Nezâir”, *DİA*, İstanbul 1995, cilt 11, 456-457

⁷¹¹ Sakki kavramının “mahkemelerde belgelerin yazılma işlemi ve belgelerin yazılma usulü” mânasına geldiği gibi mahkemelerde yazılan i'lâm, hüccet ve belgeler için kullanıldığı söylenebilir. Ancak teknik anlamda sakkin mahkemelerde yazılıp kadının tasdik yazısını içermeyen belge olduğu anlaşılır. Bu tür belgelerin bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulan sak mecmuaları mahkemelerde belge düzenleyecek olanlar için kılavuz vazifesi görmektedir. Hâcibzâde, bu belgeler ve bunların yazılma usulünü konu edinen ilm-i sakke dair ayrıntılı bilgi verdiği bir eser kaleme almıştır. Süleyman Kaya, “Sak”, *DİA*, İstanbul 2008, cilt 35, 586-587.

⁷¹² Tam adı *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr* olan bu eser 1645'te başlayan ve yıllarca süren Girit seferi münasebetiyle kaleme alınmış ve 1656 yılına kadar gelen Osmanlı deniz savaşları anlatılmıştır. Osmanlı denizcilik tarihi için önemli bir kaynak olan kitap çok ilgi çekmiş ve 1141'de (1729) Mütferrika Matbaası'nda basılmıştır. İkinci defa İstanbul'da neşredilen (1329) *Tuhfetü'l-kibâr*, Orhan Şaik Gökyay tarafından sadeleştirilip notlar ilâve edilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1973, 1980). Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi”, *DİA*, Ankara 2022, cilt 25, 38. (36-40).

Hamza Fakih Mahallesi sakinlerinden olan Mühürdarzade⁷¹³ Mehmed Tahir Efendi b. el-Hac Ahmed'in vefatı sonrası terekesi Ağustos 1798 tarihin sicillere kaydedilmiştir.⁷¹⁴ 462.360 akçeyi bulan yüklü serveti içerisinde toplam değeri 43.041 akçe olan 84 adet kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların ekseriyeti edebiyat ve halk için yazılmış kitaplardan oluşmaktadır. Koleksiyondaki en pahalı kitaplar *Mecmua-i Sa'di Efendi Musavver* (4.203 akçe), *Delail-i Şerif* (3.600 akçe) ve *Enam-ı Şerif*'tir (3.390 akçe). En düşük değerdeki kitaplar ise *Divan-ı Nahif* (120 akçe) ve konusu bilinmeyen bir *Mecmua*'dır (120 akçe). *Münşeat*⁷¹⁵ ve *Çarperdi*⁷¹⁶ şeklinde terekede yazarının adıyla kaydedilmiş fakat tam olarak hangi eseri olduğunu bilemediğimiz iki yeni kitap da ilk kez bu koleksiyonda karşımıza çıkmaktadır.

Mühürdarzade Mehmed Tahir Efendi b. el-Hac Ahmed'in sahip olduğu kitapların konusal dağılışı medrese kitapları (14 adet), tasavvuf/edebiyat kitapları (28 adet), halk için yazılmış kitaplar (19 adet), lügatler (6 adet), Kur'an ve Kur'an ilimleri (4 adet) ve gizli ilimlerden (2 adet) oluşmaktadır. 11 kitabın konusu belirlenememiştir.

Şerife Nazife Hanım Eylül 1798 tarihinde terekesi sicillere yansıyan ve eşyaları arasında 3 adet kitap bulunan bir Üsküdarlı'dır.⁷¹⁷ 6.120 akçe değerinde değerli bir *Mushaf-ı Şerif*'i, 150 akçe değerinde *İlm-i Hal* kitabı ve 140 akçe değerinde bir *Hilye-i Şerif*'i bulunmaktadır. Toplam değeri 6.410 akçeyi bulan kitaplarının 90.481 akçe olan servetine oranı %7'dir.

Hayreddin Çavuş Mahallesi sakinlerinden Molla İsa b. Musa'nın terekesi yine Eylül 1798 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁷¹⁸ 18.888 akçe gibi mütevazı serveti içerisinde toplam değeri 1.800 akçe olan 8 adet kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplar; birlikte fiyatlandırılmış olan *Suretü'l-En'am-ı Şerif Sarf ve Şahidi* (240 akçe), *Meşarik ve Buhari noksan* (400 akçe), *Şerh-i Birgivi* (300 akçe), *Halebî* (370 akçe), *Enmüzece* (180 akçe) ve *Evrak-ı Perişan*'dır (310 akçe). Molla İsa'nın servetinin yaklaşık %10'unu sahip olduğu kitaplar oluşturmaktadır.

⁷¹³ Mühürdarzade ailesi ile ilgi çok fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat DİA "Yalı" maddesinde Üsküdar sınırları içerisindeki Vaniköy'e doğru Mühürdarzade'lerin bir yalısı olduğundan bahsedilmektedir. A. Fulya Eruz, "Yalı", DİA, İstanbul 2013, cilt 43, 304. (301-305)

⁷¹⁴ ÜŞŞ. No:544/v59a.

⁷¹⁵ Mektup dahil her türlü resmî ve hususî yazıyı toplayan, yazım esaslarını gösteren eserlerin genel adıdır. Mustafa İsmet Uzun, "Münşeat", DİA, İstanbul 2006, cilt 32, 18-20.

⁷¹⁶ Şafii fakihi ve dil alimidir. Mehmet Şener, "Çârperdi" DİA, İstanbul 1993, cilt 8, 230-231.

⁷¹⁷ ÜŞŞ. No:544/v66a.

⁷¹⁸ ÜŞŞ. No:544/v68a.

Şerife Hatice Hatun bnt. Ahmed'in terekesi Aralık 1798 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁷¹⁹ Arakiyeci el-Hac Mehmed Mahallesi sakinlerinden Şerife Hatice Hatun'un eşyaları arasında *Ed'ye-i Mesure* (245 akçe), *Evrak-ı Perişan* (270 akçe) ve *Hilye-i Şerif* (60 akçe) bulunmaktadır. 54.375 akçe olan servetine 575 akçelik kitapların oranı %1'dir.

Terekesinde “*Cennetmekan merhum Sultan Abdulhamid Han tabe's-seraha hazretlerinin mahmiye-i İstanbul hısnî ebvâbindan Bağçekapısı kurbunda bina buyurdıkları kütüphanede Hafız-ı Kütüb-i salis olup medine-i Üsküdar'a tabi' Bulgurlu karyesinde misafiren sakin iken bundan akdem vefat eden*” şeklinde mesleği ve vefat yeri tanımlanan Mustafa Efendi b. Murtaza'nın terekesi, XVIII. yüzyılın sonuna kadar tespit edilen terekeler içerisinde Aralık 1798 tarihinde karşılaşılan ilk *Hafız-ı Kütüp* terekesi olması açısından önemlidir.⁷²⁰ Mustafa Efendi'nin eşyaları arasında toplam değeri 14.120 akçe olan 45 adet kitabı bulunmaktadır. Sahip olduğu kitapların sayısı görece fazla olmasına rağmen fiyat bakımından incelediğimizde genellikle düşük değerde oldukları görülmektedir. 268.865 akçeyi bulan servetine kitapların oranı %5,25'tir.

Koleksiyonundaki en pahalı kitaplar 1.600 akçe ile *Zübdetü'l-Kelam*, 1.200 akçe ile *Kaside-i Bürde* ve 720 akçe ile *Ta'rifat Seyyid* kitaplarıdır. En ucuz kitaplar ise 60 akçe ile *Şeceretü'n-Numaniye*, 120'şer akçe ile *Mu'addilü's-Salat*, *Şahidi*, *Manzume*, *Tercüme-i Ferâiz*, *Tercüme-i Akaid*, *Lügat-ı Mahmudiye*, *İlm-i Hadis*, *Şerh-i Kaside-i Emali*, *Şirvani*, *Müntetü'l-Musalli*, *Nuhbetü'l-Meserrat* ve *Şerh-i Şurût-ı es-Salat* kitaplarıdır. Koleksiyonda ilk kez bu terekede karşımıza çıkan çok fazla kitap bulunmaktadır. Genel ahlak ve ictimaiyyat konulu *Hizb-i Azam*, Arap dili ve edebiyatı konusunda *İkdü'l-Ferayid (Ferid)*, *Zübdetü'l-Kelam*, *Şerhi's-Sudur*⁷²¹, ilim dalı olarak ilk kez karşımıza çıkan matematik hesaplama alanında *İlm-i Hisab*, *Zuhrü'l-Müte'ehhilin*⁷²² bunlardan bazılarıdır. Aynı zamanda konusunu belirleyemediğimiz

⁷¹⁹ ÜŞŞ. No:548/v43a.

⁷²⁰ ÜŞŞ. No:548/v18a.

⁷²¹ Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi Suyutî'nin tam adı *Şerhu's-sudûr bi-şerhi hâli'l-müteveffâ* olan eseri. Halit Özkan, “Suyutî” **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 192. (188-198)

⁷²² Tam adı *Zuhrü'l-müte'ehhilin ve'n-nisâ' fî ta'rifi'l-aḥâr ve'd-dimâ'* olan ve kadınların ay halleriyle ilgili bir risâle olan bu eser Birgivi tarafından 979'da (1571-72) yazılmıştır. Emrullah Yüksel, “Birgivi”, **DİA**, İstanbul 1992, cilt 6, 193. (191-194)

Vezayif, Nuhbetü'l-Meserrat, Şirvani,⁷²³ *Te'lifat-ı Kadızade*,⁷²⁴ *Veli Arif Mecmuası* gibi birçok kitap kaydı da yer almaktadır. Mustafa Efendi'nin terekesinde de enteresan bir şekilde *Mushaf* hiç yer almamaktadır.

Mustafa Efendi b. Murtaza'nın sahip olduğu kitapların konusal dağılışı medrese (15 adet), halk için yazılmış kitaplar (10 adet), tasavvuf/edebiyat (5 adet), lügat (3 adet), ve birer adet Arap dili, matematik, biyografi konulu eserlerden oluşmaktadır. 10 adet kitabın konusu belirlenememiştir.

Murat Reis Mahallesi'nde ikamet eden Cemile binti İbrahim'in terekesi 1798 yılında kaydedilmiş terekeler içerisinde kitap ihtiva eden son terekedir.⁷²⁵ Cemile hanımın eşyaları arasında 500 akçelik bir *Kelam-ı Kadim* bulunmaktadır. Serveti 15.594 akçe gibi çok düşük bir rakamdır. *Mushaf*'ın servetine oranı ise %3,21'dir.

1799 yılını kapsayan sicil defterlerinde 11 kişinin terekesinde kitap tespit edilmiştir. Bu kişilerden ilk 13 kitaplık koleksiyonu terekesine yansıyan es-Seyyid Halil Abdi b. el-Hac Hüseyin'dir.⁷²⁶ es-Seyyid Halil Abdi'nin tam olarak hangi görevde olduğunu bilemesek de terekesinde geçen “*Medine-i Üsküdar'da Atik Valide Sultan Tabe Seraha hazretlerinin Camii Kebir Medresesi'nde sakin iken vefat eden*” ibaresinden anladığımız kadarıyla medresede müderris ya da talebe olabileceğini tahmin edebiliriz. Fakat 8.495 akçe olan servetine baktığımızda talebe olabileceği ihtimali biraz daha güç kazanmaktadır. Kitapları arasında çoğunlukla medreselerde okutulan *Sarf Şerhi* (240 akçe), *Nahiv cümlesi ve İstiare* (85 akçe), *Sarf cümle* (330 akçe), *Surutu's-Salat* (305 akçe), *Lügat* (305 akçe) kitaplar yer almaktadır. Bunların yanı sıra birçok müellif tarafından bu isimde kitap yazıldığından tam olarak hangisi olduğu bilinmeyen *Hayali Şerhi* (370 akçe), Ahmed b. Muhammed el-Eşari Tebrizî'nin yazmalar kurumunda birçok nüshası bulunan tasavvufî eseri *Sirâcü'l-Kulûb* (190 akçe), Feridüddin Attar'ın ünlü edebi eseri olan *Pend-i Attar*⁷²⁷ (310 akçe),

⁷²³ Bu isimde pek çok müellif bulunduğundan hangi yazara ait hangi kitap olduğu bilinmemektedir.

⁷²⁴ Bu isimde pek çok müellif bulunduğundan hangi yazara ait hangi kitap olduğu bilinmemektedir.

⁷²⁵ ÜŞŞ. No:548/v16b.

⁷²⁶ ÜŞŞ. No:544/v21a.

⁷²⁷ M. Nazif Şahinoğlu, “Attar, Feridüddin”, **DİA**, İstanbul 1991, cilt 4, 95-98.

*Musannifek*⁷²⁸ (185 akçe), *Şehzade*⁷²⁹ (320 akçe) ve Cinânî'nin (ö. 1004/1595) ahlâkî mesnevisi olan *Cilâü'l-Kulûb*⁷³⁰ (350 akçe) gibi terekelerde ilk kez karşımıza çıkan kitaplar bulunmaktadır. Kitapları arasında son dönemlerde terekelerde sıkça karşılaşılan *Delailü'l-Hayrat* (290 akçe) kitabı da bulunurken *Mushaf* yer almamaktadır. Kitapları toplam fiyatı 3.470 akçedir. 8.495 akçe olan servetine kitaplarının oranı ise fiyat bakımından düşük bir servete sahip olması sebebiyle %40,85 gibi yüksek bir orana denk gelmektedir.

Hattat Mustafa Sabri Efendi b. Abdullah'ın terekesi, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonlarına kadar tespit edilen terekelerde kitap ihtiva eden ikinci hattat terekesidir.⁷³¹ Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet eden Hattat Mustafa Sabri Efendi'nin eşyaları arasında *fıstık kağıdı* (76 akçe) *abadi kağıt* (305 akçe) gibi bir takım kağıt ve yazı malzemelerinin yanı sıra bazı kitaplar da bulunmaktadır. Bu kitaplardan *Kelam-ı Kadim* ve *Mesabih*⁷³² (300 akçe) kitabı dışında diğer mecmua ve evrakların konuları bilinmemektedir. Daha çok mecmua, evrak-ı perişan halde kağıtların olduğu malzemelerinin fiyatı toplamı 1.426 akçedir. Hattat Mustafa Sabri Efendi, 16.529 akçe gibi düşük sayılabilecek bir servete sahiptir. Servetinin kitap ve muhtelif mecmualara oranı ise %8,63'tür.

Ahmed Çelebi Mahallesi'nde Minkarizade Medresesinde sakin iken vefat eden ve terekesi Mart 1799 tarihinde sicillere kaydedilen Ahmed Efendi b. Ali'nin eşyaları arasında 5 adet kitap bulunmaktadır.⁷³³ Bu kitaplardan ikisi *Fazilet-i Ashab-ı Resul* (315 akçe – 5 cilt) ve *Kaside*'dir (310 akçe). Diğer üç kitap ise farklı fiyatlarda *Evrak-ı Perişan* (360, 180 ve 75 akçe) olarak kayıtlara geçmiştir. Toplam değeri 1.240 akçe olan kitapların yanı sıra terekesinde levha, piştahta gibi bir takım yazı malzemeleri de bulunmaktadır. Terekesinden yola çıkarak Ahmed Efendi'nin ilmiye sınıfına mensup

⁷²⁸ Genç yaşta eser telif etmeye başladığı için Musannifek (küçük yazar) lakabıyla tanınan ve tam adı Alâüddîn Ali b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî (ö. 875/1470) olan müellifin eserlerinden biri olduğu tahmin edilmektedir. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Musannifek", *DİA*, Ankara 2020, cilt 31, 239-240.

⁷²⁹ Yazmalar kurumunda bu isimde birçok kitap bulunmaktadır bu sebeple hangisi olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

⁷³⁰ Cihan Okuyucu, "Cilâü'l-Kulûb", *DİA*, İstanbul 1993, cilt 7, 549-550.

⁷³¹ ÜŞŞ. No:548/v28a.

⁷³² Terekede bu kitabın eksik olduğu belirtilmiştir. Bu isimde birden farklı yazara ait birçok eser bulunmaktadır, genellikle hadis ilmine ait olan bu kitaplardan hangisi olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

⁷³³ ÜŞŞ. No:548/v32b.

olduğunu söyleyebiliriz. 34.132 akçe olan toplam servetine kitaplarının oranı %3,63'tür.

Es-Seyyid Halil Efendi b. Musa yüklü servetine karşılık eşyaları arasında bir adet *Delâil-i Hayrat* (2.400 akçe) ve *İnşa* (360 akçe) olmak üzere iki adet kitabı kayıtlara geçmiş bir Üsküdarlı'dır.⁷³⁴ Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde ikamet etmiş ve 809.719 akçe gibi yüklü bir serveti geride bırakmıştır. Kitaplarının servetine oranı %1'in çok altındadır.

Hoca Emine Hanım bnt. Mehmed'in Haziran 1799 tarihinde sicillere kaydedilen terekesi kitap sahibi olanlar içerisinde ilk kez bir kadın için "Hoca" lakabının kullanılmış olması açısından önemlidir.⁷³⁵ Gülfem Hatun Mahallesi sakinlerinden olan Hoca Emine Hanım'ın terekesinde toplamı 2.376 akçeyi bulan 5 adet kitabı yer almaktadır. Kitaplarının hepsi halk için yazılmış kitaplardan sayılabilecek *Delail-i Şerif ve Salat-ı Şerif* (360 akçe), *Envarü'l-Aşikin* (86 akçe) ve *Dürrü'n-Nasihin* (530 akçe) gibi kitaplardır. Bir de 1.400 akçe değerinde *Kelam-ı Kadim*'i bulunmaktadır. Kitaplarından ve lakabından Hoca Emine Hanım'ın çeşitli dinî kitapları ve duaları okumak için evlere giden yahut birilerine bunları öğreten biri olabileceğini düşünebiliriz. Toplam değeri 56.670 akçe olan servetine kitapları oranı %4,19'dur.

Kadı Karyesi'nde ikamet eden Salih Ağa b. Mustafa'nın terekesi Temmuz 1799'da sicillere kaydedilmiştir.⁷³⁶ Terekesinde 6.000 akçe değerinde bir *Mushaf-ı Şerif* ve 4.800 akçe değerinde bir *Enam* olmak üzere iki kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplardan ikisi de pahalı nüshalardır. Ağa lakabından dolayı toplumun belli bir gelir seviyesinin üzerinde bir sınıfa mensup olduğunu anladığımız fakat terekesinden hakkında çok fazla bilgi sahibi olamadığımız Salih Ağa'nın 97.320 akçe değerinde bir serveti vardır. Bu servetin, 10.800 akçe olan kitaplarına oranı %11'in üzerindedir.

Eylül 1799 tarihinde sicillerde karşımıza çıkan Mustafa b. İsmail'in eşya listesi içerisinde kitap kaydı olan ve bu yüzyılda karşımıza çıkan üçüncü ve son eşya

⁷³⁴ ÜŞŞ. No:548/v56a.

⁷³⁵ ÜŞŞ. No:548/v69a.

⁷³⁶ ÜŞŞ. No:550/v15a.

listesidir.⁷³⁷ Kayıтта Selman Ağa Mahallesi'nde sakın olduğu yazılan Mustafa b. İsmail'in eşyaları arasında fiyatı belirtilmemiş olan bir *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır.

Aişe Hatun bnt. Yusuf, Murat Reis Mahallesi'ndeki “*merhume Atik Valide Sultan tabe's-seraha hazretlerinin evkafı dahilindeyken*” vefat eden ve eşyaları arasında 100 akçe değerinde birlikte fiyatlandırılmış olan *En'am ve Ecza-i Kur'an-ı Kerim ve İlm-i Hal* gibi kitapların olduğu Üsküdarlı bir hanımdır.⁷³⁸ 9.477 akçe olan servetine kitapların oranı %1'dir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru terekelerde yer alan kitaplar içerisinde çoğunlukla Mushaf görülmemeye başlanmıştır. 1795-1799 tarihleri arasında sicillerde kitap içerdiği tespit edilen 51 terekeden 21'inde hiç *Mushaf* bulunmamaktadır. Mehmed Efendi b. Mustafa Efendi'nin sahip olduğu 3 kitap ve bu kitaplar içerisinde Mushaf olmaması buna örnek gösterilebilir.⁷³⁹ 1799 yılında kaydedilen terekesine göre Kefçe Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Efendi'nin kese içerisinde bir *Enam-ı Şerif* (360 akçe), *İlm-i Hal* (35 akçe) ve *Mecmua* (65 akçe) olmak üzere toplam değeri 460 akçe olan üç kitabı bulunmaktadır. 30.224 akçe olan servetine kitaplarının oranı %1,5'tur.

Şerife Hesna Hatun bnt. es-Seyyid Mehmed Efendi'nin terekesi bu yüzyılda kitap sahibi olduğunu anladığımız son kadındır.⁷⁴⁰ Ekim 1799 tarihinde kayıtlara geçen terekesinden anladığımız kadarıyla Sinan Paşa Mahallesi'nde ikamet eden ve 128.813 akçe gibi hayli yüklü bir serveti olan Şerife Hesna Hatun'un eşyaları arasında 300 akçe değerinde bir *Enam-ı Şerif* bulunmaktadır.

XVIII. yüzyılda kitap sahibi olduğunu anladığımız ve serveti 5.000 akçenin bile altında olan düşük gelirli bir kadın ve bir erkek olmak üzere iki kişi bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1760 yılında terekesi Üsküdar sicillerine kaydedilmiş 4.525 akçe serveti olan ve bu servetin içerisinde 45 akçelik *İlmi-i hal ve Amme cüzü* bulunan Zeynep binti Ali b. Abdullah'tır.⁷⁴¹ Çok dar gelirli olmasına rağmen kitap sahibi olan ikinci kişi ise Aralık 1799 tarihinde terekesi tespit edilen Osman Efendi b. Mehmed'in terekesidir.⁷⁴²

⁷³⁷ ÜŞŞ. No:549/v67b

⁷³⁸ ÜŞŞ. No:548/v76b.

⁷³⁹ ÜŞŞ. No:548/v8a.

⁷⁴⁰ ÜŞŞ. No:550/v6a.

⁷⁴¹ ÜŞŞ. No:454/v66b.

⁷⁴² ÜŞŞ. No:550/v25a.

Terekesinde Pazarbaşı Mahallesi sakinlerinden olup “*Aşık Valide Sultan tabe’s-seraha Hazretleri Evkafı hudud dahilinde Fenai Ali Efendi Zaviyesi’nde*” kaldığı ve “talebe-i ulumdan” olduğu belirtilen Osman Efendi’nin mütevazi eşyaları arasında toplam fiyatı 1.000 akçe olan 4 adet kitabı bulunmaktadır. Bunlar birlikte fiyatlandırılmış olan *Delail-i Hayrat ve Enam-ı Şerif* (430 akçe), *Halebî* (210 akçe) ve *Evrak-ı Perişan*’dır (360 akçe). 4.704 akçe gibi oldukça düşük bir servete sahip olan bu talebenin neden nasıl vefat ettiğini bilemiyoruz. Servetinin düşük olması ve bunun da 1.000 akçesini kitapların oluşturması dolayısıyla birbirlerine oranları %21,26 gibi yüksek bir seviyededir.

XVI. ve XVIII. yüzyılları kapsayan Üsküdar sicilleri içerisinde kitap sahibi olan ve talebe olduğu terekesinde belirtilen iki kişiye rastlanmıştır. Bunlardan ilki XVI. yüzyılın başlarında 1522 yılında terekesi kayıtlara geçmiş ismi ve neden vefat ettiği belirtilmeyen bir suhte idi. Neredeyse tamamı medrese kitaplarından oluşan 14 kitaplık bir koleksiyonu vardı. İkinci kişi ise XVIII. yüzyılın son senesinde son ayında vefat eden ve terekesi yukarıda incelenen bir talebe olan Osman Efendi’dir. İkisinin de servetleri çok düşük bir seviyede olup bu servetlerinin önemli bir kısmını sahip oldukları kitaplar oluşturmaktadır.

Dönemi	Yıl	Defter Sayısı	Kitap İçeren Tereke Sayısı	Kitap Sayısı
II. Mustafa (1695-1703)	3	3	1	3
III. Ahmed (1703-1730)	27	54	2	22
I. Mahmud (1730-1754)	24	56	1	1
III. Osman (1754-1757)	3	7	7	27
III. Mustafa (1757-1774)	17	41	10	62
I. Abdülhamid (1774-1789)	15	39	20	266
III. Selim (1789-1800)	11	27	52	949
Toplam		227	93	1.331

Tablo 2.12.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinin Dönemlere Göre Dağılımı

Sıra No	Şahıs Adı	Miladi Tarih	Kitap Sayısı	Kitap Fiyatları Toplamı	Serveti	Kitapların Servete Oranı
1	Mustafa b. Abdullah	1700	3	5.360	66.538	8,06%
2	Ali Efendi b. İslâm	1708	3	696	9.366	7,43%
3	el-Yusuf Efendi b. Abdullah	1712	19	3.913	5.000	78,26%
4	Saime binti Abdullah	1739	1			
5	Rabia binti Salih Ağa b. Mustafa	1756	1	1.500	777.249	0,19%
6	Züleyha binti Mehmed b. Ahmed	1756	1	2.400	127.420	1,88%
7	Menar? b. el-Hac Hüseyin	1756	1	720	31.036	2,32%
8	Abdullah b. Abdülmennân	1756	1	64	19.868	0,32%
9	es-Seyyid Molla Halil	1756	1	300	8.427	3,56%
10	Ahmed Efendi b. el-Hâc Receb b. Ebi Bekir	1756	21	9.760	140.055	6,97%
11	Emine binti Ahmed	1757	1	800	13.126	6,09%
12	Mehmed Ağa b. Ömer b. Mustafa	1759	2	7.650	126.463	6,05%
13	Fatıma binti Abdullah b. Abdülmennân	1760	1	330	7.224	4,57%
14	Molla Süleyman b. Ahmed b. Abdullah	1760	2	303	1.311	23,11%
15	Mehmed Ağa b. Ömer b. Mahmud	1760	1	1.055	30.808	3,42%
16	Zeynep binti Ali b. Abdullah	1760	1	45	4.525	0,99%
17	Hasan Ağa b. Abdullah b. Abdülmennan	1760	2	4.500	115.528	3,90%
18	Davud el-Hac İsmail b. Abdullah b. Abdülmennân	1760	2	1.500	18.375	8,16%
19	Salih Efendi b. Mehmed b. Abdullah	1760	6	1.830	15.497	11,81%
20	Selanikzâde es-Seyyid Mehmed Said Efendi b. el-Merhûm es-Seyyid Mehmed Ebu Said Efendi b. el-	1760	*	3.000	300.000	1,00%

	merhûm es-Seyyid Mustafa Efendi Bey					
21	Müderriş b. el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah	1760	45	26.405	35.517	74,34%
22	Hafız el-Hâc Mustafa Edib b. el-Hâc Mehmed b. el-Hâc İsmail	1780	1	1.600	554.400	0,29%
23	Minüre Hatun bnt. Hayrullah	1783	1	180.000	689.005	26,12%
24	Kalınoglu? el-Hâc Ahmed Ağa b. Mehmed	1783	4	7.464	700.044	1,07%
25	es-Seyyid el-Hâc Ali Ağa b. Hafız b. Abdullah	1783	24	54.234	1.035.040	5,24%
26	İbrahim Ağa b. Mehmed	1783	9	5.350	145.644	3,67%
27	Osman Ağa b. Abdullah	1783	1	4.000	75.780	5,28%
28	Mehmed Ağa b. Hasan	1783	1	400	542.409	0,07%
29	Mustafa Efendi b. Mehmed	1783	7	4.005	40.996	9,77%
30	es-Seyîd el-Hâc Hüseyin Efendi b. el- Hâc Talha	1783	1	640	29.078	2,20%
31	Hâşim Ali Ağa b. Mustafa	1783	4	400	493.065	0,08%
32	Abdullah Ağa b. Ömer	1783	1	60	21.600	0,28%
33	Osman Ağa b. Musâ	1783	1	660	29.438	2,24%
34	İbrahim Efendi b. Yusuf	1783	8	4.125	246.920	1,67%
35	Halil Ağa b. Abdullah	1783	4	4.020	50.189	8,01%
36	Şerife Emetullah Hatun bnt. Kasım b. Abdullah	1783	1	1.340	539.035	0,25%
37	Fatıma Hanım bnt. el- Hâc Ahmed Ağa	1783	2	13.320	215.668	6,18%

38	 b. İsmail	1783	20	4.185	100.114	4,18%
39	Mehmed Efendi b. Osman b. Abdülmennân	1786	1	1200	81.675	1,47%
40	Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el- Merhûm Nureddin Bey Efendi	1788	170	127.103	291.905	43,54%
41	Cemile Hanım	1788	5	9.800	184.094	5,32%
42	Kömürcüzade Mehmet Ağa b. İsmail	1793	1	1920	341.100	0,56%
43	Hace Esma Hatun bnt. Yakub	1795	1	1.330	101.100	1,32%
44	Müderrişzade Ahmed Ağa b. Mehmed	1795	3	17.720	368.503	4,81%
45	Mehmed Ağa b. Ahmed	1795	1	480	59.745	0,80%
46	Ali ağa b. Salih	1795	1	2.550	148.060	1,72%
47	Rumeli Babadağı Kazası ahalisinden el- Hac Ahmed b. el-Hac Ali	1795	1	1200	492.923	0,24%
48	Fatma Hatun bnt. Süleyman	1795	1	1800	97.142	1,85%
49	İsmail Ağa b. Abdullah Ağa	1795	41			
50	eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi b. Abdurrahman Efendi	1795	246	221.520	1.126.930	19,66%
51	Hafız Ebu Bekir Efendi b. Veliiddin	1795	1	1.520	134.106	1,13%
52	el-Hac İsmail Ağa	1795	1	1.200	492.923	0,24%
53	Mustafa Ağa b. Hasan	1795	2	6.810	370.685	1,84%
54	Kahveci Cemal oğlu el-Hac Mehmed Ağa b. Ali	1795	1	2000	212.519	0,94%
55	eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi b. el-merhum el- mebrur İbrahim Efendi	1795	128	28.896	305.931	9,45%
56	Habibe Hatun bnt. Hasan	1795	2	3.063	17.330	17,67%
57	Muhsine Hatun bnt. El-Hac Ali	1795	1	5.310	472.280	1,12%

58	Hacı Emine Hatun bnt. İbrahim	1796	2	1.250	97.830	1,28%
59	Emine binti Hasan	1796	3	1.305	111.978	1,17%
60	Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi b. Ahmed Efendi	1796	34	16.265	191.406	8,50%
61	Mehmed Arif b. Mustafa	1797	1	60	23.448	0,26%
62	es-Seyyid Mehmed Emin Ağa b. es-Seyyid eş-Şeyh Fahrudin Efendi	1797	4	18.165	42.591	42,65%
63	Cevlânîoğlu? İsmail Beşe b. Mehmed	1797	1	3.240	195.877	1,65%
64	Bedevî Derviş Ahmed b. el-Hac Mustafa	1798	2	940	51.820	1,81%
65	es-Seyyid Mehmed Celali babası es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed İşret? b. Abdullah	1798	5	1.280	55.980	2,29%
66	İmam Mustafa Efendi b. Ali	1798	1	5.400	450.613	1,20%
67	es-Seyyid Numan Ağa b. Osman	1798	1	4000	170.463	2,35%
68	es-Seyyid Ahmed b. es-Seyyid Bekir? Abdullah	1798	1	420	57.875	0,73%
69	Harpîrîzade Baş Katip Mehmed Said Efendi b. Mehmed Emin Efendi	1798	7	2.835	22.705	12,49%
70	Mehmed Ağa b. Hasan Ağa	1798	22	47.827	339.280	14,10%
71	Hediyetullah Hatun bnt. Hafız Mehmed Emin Efendi	1798	1	960	70.747	1,36%
72	Kaşif Ali Efendi b. Ömer	1798	183	104.205	660.306	15,78%
73	es-Seyyid Osman Ağa b. Ömer	1798	4	930	882.524	0,11%
74	Şerife Hatice b. es-Seyyid Ahmed	1798	1	2.400	83.077	2,89%
75	Şerife Fatma İbnete el-Mevla	1798	8	4.240	197.682	2,14%

76	es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi	1798	47	34.696	988.389	3,51%
77	Mühürdarzade Mehmed Tahir Efendi b. el-Hac Ahmed	1798	84	43.041	462.360	9,31%
78	Şerife Nazife Hanım	1798	3	6.410	90.481	7,08%
79	Molla İsa? b. Musa	1798	8	1.800	18.888	9,53%
80	Şerife Hatice Hatun bnt. Ahmed	1798	3	575	54.357	1,06%
81	Mustafa Efendi b. Murtaza	1798	45	14.120	268.865	5,25%
82	Cemile binti İbrahim	1798	1	500	15.596	3,21%
83	es-Seyyid Halil Abdi b. el-Hac Hüseyin	1799	13	3.470	8.495	40,85%
84	Hattat Mustafa Sabri Efendi b. Abdullah	1799	6	1.426	16.529	8,63%
85	Ahmed Efendi b. Ali	1799	5	1.240	34.132	3,63%
86	es-Seyyid Halil Efendi b. Musa	1799	2	2.760	809.719	0,34%
87	Hoca Emine Hanım bnt. Mehmed	1799	5	2.376	56.670	4,19%
88	Salih Ağa b. Mustafa	1799	2	10.800	97.320	11,10%
89	Mustafa b İsmail	1799	1			
90	Aişe Hatun bnt. Yusuf	1799	3	100	9.477	1,06%
91	Mehmed Efendi b. Mustafa Efendi	1799	3	460	30.224	1,52%
92	Şerife Hesna Hatun bnt. es-Seyyid Mehmed Efendi	1799	1	300	123.813	0,24%
93	Osman Efendi b. Mehmed	1799	4	1.000	4.704	21,26%

Tablo 2.13.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sahiplerinin Listesi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜSKÜDAR'DA SOSYAL GRUPLAR VE KİTAP

Osmanlı bürokratik ve askeri yapılanması temel olarak ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden oluşmaktadır. Bunlardan ilmiye sınıfı gerek sayı gerekse etki bakımından en önemli zümredir. Kalemiye, sayısal olarak en küçük fakat etki bakımından ilmiyeden sonra gelen ve özellikle de XVII. yüzyıldan itibaren devlet sistemi içerisinde gittikçe gücünü arttıran bir sınıf olmuştur. Bu sınıf mensuplarının başında, nişancı ve reisülkütuba bağlı olarak çalışan kâtip, halife ve hâcegân gelmektedir.

Kitap sahibi olanlar arasında da doğal olarak bu sınıfların belirgin farklılıklarını görmek mümkündür. Ölenlerin terekelerinde mesleklerinin belirtiliyor olması o kişilerin mensup oldukları sınıfın tespitinde de bir veri sağlamasına karşılık, 16. yy'da Üsküdar'da terekesi sicillere geçmiş olan 25 kişiden yalnızca 5'inin terekesinde meslek bilgisine yer verilmiştir. Bunlar; *silahdar*, *kâtip*, *kayyum*, *halife*, *suhte* ve *tacirdir*. Diğer kitap sahiplerinden ise bazılarının yalnızca unvanları dolayısıyla yahut sahip oldukları kitaplar sayesinde meslekleri hakkında ancak tahminlerde bulunulabilmektedir. Örneğin, XVI. yüzyılda ilmiye sınıfına mensup olarak kabul ettiğimiz kişiler *fakih*, *çelebi*, *hacı* unvanı taşımaktadırlar. Koleksiyonlarındaki eserlerin medrese kitapları olması dolayısıyla ilmiye sınıfına dahil ettiğimiz bazı isimler ise herhangi bir unvan taşımamaktadır. Diğer taraftan, genellikle ilmiye mensuplarının kullandığı *efendi* unvanına XVI. yüzyıl tereke sahipleri arasında rastlanmazken XVII. yy'da bu unvanı taşıyan 10, XVIII. yy'daysa 26 kişi bulunmaktadır.

XVII. yüzyıla gelindiğinde ise 57 kişiden sadece 10'unun mesleği terekelerinden anlaşılmaktadır. Bunlar Üsküdar toplumunda kitap sahibi olarak karşımıza çıkan ve tamamen yeni toplumsal gruplar olan *paşa*, *tabib*, *saray kapıcısı*, *kethüda*, *helvacı*, *cümdi*, *paşa hizmetlisi*, *çavuş*, *keresteci*, *odabaşı* ve *berber* gibi meslek veya unvan sahibi kimselerdir.⁷⁴³ Terekelerde kitap sahibi olarak karşımıza çıkan bu gruplar toplumsal yapının değiştiğini ve aynı zamanda kitap sahiplerinin de mensup oldukları sınıflar

⁷⁴³ Abdülhalim Efendi b. Mehmed (ÜŞS. No: 160/47), Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi (ÜŞS. No: 222/v33a), Mahmud Efendi b. Habib (ÜŞS. No: 316/86b), İbrahim Efendi b. El-Hâc Hasan (ÜŞS. No: 193/25a), vb. Kayıtlarda olduğu gibi mesleği terekede zikredilmese de, terekeleri değerlendirilirken koleksiyonlarında bulunan kitaplar ve konularından yola çıkarak ilmiye sınıfına mensup olduklarını söylemek pek de yanlış olmaz.

bakımından farklılaştığını göstermektedir. Terekelerde çok sayıda kitaba sahip kişilerin genelde iyi bir gelir düzeyinde oldukları dikkat çekmektedir. Dönemin ekonomik şartları ve kitapların fiyatları dikkate alındığında kitaplara sahip olmak ancak elit bir zümreye mensup olmayı ya da belli bir düzeyde gelir sahibi olmayı gerektirdiği yorumunda bulunulabilir. Terekelerinden mesleklerini kesin olarak anlayabildiklerimiz dışında unvanları dolayısıyla mensup oldukları sınıfları tahmin edebileceğimiz kişiler de bulunmaktadır. Örneğin bu dönemde oldukça fazla görülen *bey* unvanına sahip kişilerin bir kısmının askeri sınıfa bir kısmının da saray görevlileri grubuna, *çelebi* unvanına sahip kişilerin okur yazar kesimi temsil ettiği için efendi unvanına sahip kimseler gibi ilmiye sınıfına dahil olduklarını söyleyebiliriz. Mehmet İpşirli, Osmanlılar'da özellikle XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar toplumun kültürlü sınıflarına mensup olan, ilmiye, divan şairleri, kalem erbabı, Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleri gibi genel olarak okumuş, bilgili kimselere, hatta bazı gayrimüslimlere bile *çelebi* unvanının verildiğinden bahsetmektedir.⁷⁴⁴

Yine tereke kayıtlarından hareketle unvanlar ve bu unvanların temsil ettiği meslek grupları üzerine birtakım değerlendirmelerde bulunulabilir. Şöyle ki, *çelebi*, *molla*, *efendi* unvanlarına sahip olanların ilmiye sınıfına; *beşe*, *bey*, *paşa* unvanlara sahip olanların ise seyfiye sınıfa mensup kişiler olduklarını ileri sürebiliriz.

XVIII. yüzyılda daha önceki yüzyıllarda varlıklarını tespit ettiğimiz sınıflara ve mesleklere eklenenler olmuş ve unvanlar da buna göre farklılaşmıştır. Bu yüzyılda karşımıza en çok çıkan yeni unvan *ağa* olmuştur. Bu grup içerisinde saray mensuplarının yanı sıra tüccar, yerel idareci gibi kesimler de bulunmaktadır. Bu dönemde tereklerini tespit ettiğimiz meslek grupları ise *kadı*, *şeyh*, *müderris*, *talebe*, *hafız-ı kütüp*, *kemankeş*, *hattat*, *defter nazırı*, *muvaqqit*, *miḥtâh ağası*, *katip*, *hoca*, *derviş*, *attar*, *bölükbaşı*, *çukadar*, *imam*, *müezzin* ve *serracbaşı* olmuştur. XVIII. yüzyılda toplumu oluşturan zümrelere bakıldığında, önceki yüzyıllarda kitap sahibi olarak karşımıza çıkan *ilmiye*, *seyfiye* ve *kalemiye* sınıflarına ek olarak esnaf ve sarayla ilişkili muhtelif görevlerde bulunan kişilerin de varlığına tanık oluyoruz.

⁷⁴⁴ Mehmet İpşirli, “Çelebi” *DİA*, 1993 İstanbul, VIII, s.259.

3.1. Bilgiyi Üreten ve Yayan Bir Zümre: Osmanlı Uleması ve Kitapları

XIV. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda kadı, müderris, tabip gibi medrese kökenli ulema Osmanlı ilmiye sınıfının başlıca temsilcilerini oluşturmaktaydı. İlmiye, imparatorluğun en geniş ve yaygın meslek gruplarını temsil etmesinin yanı sıra bütün sistem üzerinde etkili bir sınıftı. Örneğin, XVI. yüzyılda Osmanlı coğrafyasına yayılmış 500 kadar medrese ile 600 kadar kadılığın ilmiye denetiminde olması, bu sınıfın etki alanının ne kadar geniş olduğunu göstermektedir. Bu etki alanı, ulema sınıfının elinde büyük bir gücü bulundurmasını da sağlamaktaydı. Toderini ulemanın bu gücünü, sürgün edilebilirler fakat, malları müsadere edilemez ve canlarına dokunulmaz, şeklinde ifade eder.⁷⁴⁵

Osmanlı toplumunda muhtelif sınıflara ait unvanlar toplumsal statüyü belirleyici bir özelliktedir. Bu unvanlar sayesinde meslek veya görevi tespit veya tahmin etmek mümkün olmaktadır. *Efendi*, *seyyid* ve *molla* sıfatları da *ilmiye* sınıfı içerisinde yer alan kişilerin sahip oldukları unvanlar olarak bir zümreyi tanımlamaktadır.

Üsküdar'da bilginin üretilmesi ve yaygınlaştırılması noktasında en temel grubu oluşturan ilmiye sınıfı, medresede tahsil etmiş olduğu dersleri ve bilgiyi çeşitli araçlarla toplumsallaştırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun yayıldığı büyük coğrafyada bilginin yegâne üreticisi ve dağıtıcısı olan kurumsal yapı medresedir. Zira, incelediğimiz üç yüzyıllık periyotta tereke sahiplerinden yaklaşık %27'sinin ilmiye sınıfına mensup medrese kökenli kişiler olduğu görülmektedir. Bu kişilerin terekelerinde yer alan kitaplar, Osmanlı ulemasının medresede okuduğu veya yararlandığı kaynak eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle, Osmanlı toplumsal kültürünü oluşturan temel bilgi türünün medrese kökenli bilgi olduğunu söyleyebilmekteyiz.

İlmiye sınıfı, doğal olarak XVI.-XVIII. yüzyıllarda Üsküdar'da okuryazar, kitap sahibi kitlenin önde gelen sınıflarındandır. Bu sınıf da kendi içinde kültürel ve ekonomik açıdan değişimler geçirmiştir. XVI. yüzyılda kitap sahipleri içerisinde %24 gibi bir paya

⁷⁴⁵ Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*, çev.: Ali Berkay, Yapı Kredi Yayınları, Mart 2018, s.38-39.

sahip olan ulema, XVII. yüzyılda %19, XVIII. yüzyılda %33'lük bir grubu temsil etmektedir. Her yüzyılda serveti ve sahip olduğu kitap sayısı ve kitaplarının değeri gittikçe artan ulema şüphesiz ki Osmanlı toplumunun olduğu kadar Üsküdar'ın da en seçkin sınıflarından biriydi.

Kitap sayılarının sosyal gruplara dağılımına baktığımız zaman sayıca kitabı fazla olan kişilerin çok büyük bir kısmının ilmiye mensubu olduğunu görmekteyiz. XVI. yüzyılda 14 kitaplık iki terekenin sahibi ilmiye sınıfına mensup olup bu iki kişi Üsküdar'da bu yüzyılda en fazla kitaba sahip olan kimselerdir. Buna ilave olarak, isminin yanında halife unvanı bulunan birinin de terekesinde 12 kitap kaydedilmişti. XVII. yüzyılda ise 100'ün üzerinde kitabı olan iki kişiden biri, 50'nin üzerinde kitabı olan 3 kişiden biri ve 10'un üzerinde kitabı olan dokuz kişiden üçü ilmiye sınıfındandı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise ortaya çıkan tabloda 100'ün üzerinde kitap sahibi olan 3; 10'un üzerinde kitap sahibi olan yedi kişinin ilmiyeden olduğu, kitap sayısı bakımından da bu sınıfın epeyce zenginleştiği görülmektedir.

XVI. yüzyılda ilmiye sınıfına mensup kitap sahipleri olarak 5 kişiyi tespit etmekteyiz. Fakat terekelerdeki kitapları konuları bakımından incelediğimizde, bazılarını da sahip oldukları medrese kitapları üzerinden yine ilmiye sınıfına dahil edebiliriz. Terekelerinde mesleklerine dair bilgiler zikredilmese de lakaplarından ve sahip oldukları kitapların konu çeşitliliğinden anladığımız kadarıyla XVI. yüzyıl Üsküdar'ında, ulema sınıfına mensup ilk kişiler olarak 1521 yılında terekesi kayda geçmiş olan fakat defterdeki tahribat dolayısıyla ismi okunamayan bir kişi ile Yusuf Fakih, Mustafa Çelebi b. İsa Kadı, Mehmed Paşa Camii kayyumu Seydî'yi ve medrese talebesi olan bir suhteyi sayabiliriz. Koleksiyonunda bulunan eserlerin medrese kitapları olması dolayısıyla Merkezade Muslihiddin Halife de bu sınıfta yer alabilir. Bu kişilerin de ilavesiyle ve yalnızca Üsküdar'da sakin kitap sahibi 25 kişi içerisinde ilmiyeden olanların sayısı 6 (%24) olmaktadır. Ayrıca, XVI. yy terekelerinden tespit edilen toplam 140 kitabın 62'si ulema sınıfına aittir.

XVI. yy'daki en erken tarihli ulema terekesinde 14 farklı kitap bulunmaktadır.⁷⁴⁶ Bu şahsın, kitaplarının muhtevalarından ulemadan olduğunu tahmin edebileceğimiz gibi dönemine göre Üsküdar için kayda değer ve birbirinden farklı

⁷⁴⁶ ÜŞŞ. No.2, vr.124b. Belgenin deforme olması nedeniyle tereke sahibinin ismini okuyamıyoruz.

kitapları içeren bir koleksiyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu kitaplar; *Kitab-ı Kudûrî, Hüsâm-ı Kâtî, Muhtasar Sarf ma'a Şerh, Muhammesât, Mazbût, Maksûd, Risâle-i Tecvîd, İzzî, İftitah, İsfehânî Cüzleri, Ferâiz maa Şerh, Dibace Şerhi ve Metn-i Şemsiyye*'dir. Tamamı Arapça eserlerden oluşan bu koleksiyon, Üsküdar'da XVI. yüzyıl başlarında bir medrese mensubunun sahip olduğu kitapların konu çeşitliliğini göstermesi bakımından da önemlidir.

İlmiye sınıfından saydığımız bu kişinin sahip olduğu kitapların tamamının Osmanlı medreselerinde yaygın olan kitaplardan oluştuğunu öncelikle vurgulamak gerekir. Terekede kayıtlı kitaplardan Fıkıh alanındaki *Kuduri*, mantık alanındaki *Hüsâm-ı Kâtî, Şemsiyye*, belagat ve gramer alanındaki *Muhtasar, Sarf* vs., Osmanlı medreselerinde okutulan başlıca eserleri teşkil etmektedir. Ayrıca *Kur'ân* ilimlerinin başlıca konularına ait *Risale-i Tecvid* ve miras taksimine dair *Ferâiz*'de terekede kayıtlı kitaplar arasındadır.

Yine bu dönemde ismini olmasa da mesleğini tespit edebildiğimiz bir diğer tereke sahibi Selman Ağa Mescidi önünde vefat ettiği kayıtlara geçen bir medrese talebesidir.⁷⁴⁷ Bu terekede *Akaid, Küçük Haşiye* (2 adet), *Hasan Paşa, Mutavassıt ma'a Kâfiye, Vaz', Vikâye, Hüsâm-ı Kâtî, Gülistân, Muhtâr, Misbâh ve eczâ* şeklinde kaydedilmiş cüzler olmak üzere 14 adet kitap bulunmaktadır. Yine tamamı medrese kitaplarından oluşan bu terekede ilk terekedeki kitaplardan sadece *Hüsâm-ı Kati* yer almakta diğerleri ise tamamen farklı eserlerden oluşmaktadır. Bu terekenin sahibi olan medrese talebesinin (suhte) ismi kayıta belirtilmemiştir. Receb 928 / Haziran 1522 tarihinde vefat eden medrese talebesinin terekesindeki kitaplar, Kanuni devrinde bir medrese talebesinin sahip olduğu kitapları listelemesi bakımından oldukça değerlidir. Diğer taraftan söz konusu belge, tespit edilebilen en eski talebe terekelerinden ve Osmanlı medrese eğitiminin niteliğini gösteren en eski belgelerden biri olarak ayrı bir öneme sahiptir.⁷⁴⁸ 718 akçelik toplam ederi olan terekede, 364 akçe değerindeki 14 kitap, %50.6'lık oranla dikkate değer bir bölümü teşkil etmektedir. . Bu kitaplardan *Kafiye, Hasan Paşa, Vaz' ve Misbah* Osmanlı medrese talebelerinin Arapça öğrenimi için kullandıkları kitaplar olup eğitimlerinin ilk evrelerinde okudukları eserlerdendir.

⁷⁴⁷ ÜŞŞ. No.3, vr.33a

⁷⁴⁸ Yvonne J. Seng, *The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town 1521-1524*, The University of Chicago, Doctor of Philosophy, 1991, s.103-107.

Kaḫfiye, İbn Ömer Osman'ın⁷⁴⁹, *Misbah* ise Nasır b. Abdüsseyyid Mutarrizî'nin⁷⁵⁰ medreselerde ders kitabı olarak okunan nahve ait eserleridir. Arapça dil bilgisi ile ilgili olan kitapların dışında fıkıh alanında da *Haṣiye*, *Vikaye* ve *Muhtar* gibi eserler terekede yer almaktadır. *Muhtâr fî Fîrû 'i'l-Hanefiyye* Mecdüddîn Abdullah Musulî'nin⁷⁵¹, *Vikaye* ise İbrahim Halebî'nin Hanefî fikhına ait eserleridir.⁷⁵² Bunların yanında yine medrese talebelerine okutulan önemli bir mantık kitabı olan *Hüsâm-ı Kâtî* ve Sadi-i Şirazi'nin İran edebiyatına ait en meşhur eserlerinden biri olan edebiyat kitabı *Gülîstan* da bulunmaktadır. XVI. yüzyıl başlarında hangi medresede okuduğu bilinmemekle beraber bu medrese talebesi ile diğer medrese talebelerinin kitapları genel itibariyle aynı türdendir.⁷⁵³ Bu açıdan da ismini tespit edemediğimiz bu suhtenin terekesi XVI. yüzyıl başında bir Üsküdar medrese talebesinin kitap koleksiyonunu temsil edebilecek değer ve önemdedir.

Bir zaviyede öldüğü kayıtlara geçen Yusuf Fakih'in terekesi de dikkate değer terekelerden biridir.⁷⁵⁴ Fakih unvanlı olması dolayısıyla bu zatın herhangi bir kurumda dinî hizmetlerde bulunduğu, ikamet ettiği İbrahim Ağa Zaviyesi'nde imamlık yaptığını düşünebiliriz. Bu zatın *Sarf Kitabı*, *Maksud*, *İzzî*, *Merah*, *Hasan Paşa*, *Misbah* (2) ve *Avamil* gibi tamamı Arapça gramer eğitimi ile ilgili eserlerden oluşan 8 kitaplık mütevazı bir koleksiyonu olduğunu görmekteyiz. *Avamil* ve *Merah* Üsküdar'da ilk olarak bu terekede karşımıza çıkmaktadır. İzzettin İbrahim'in medreselerde Arapça dil öğrenimi için okutulan *İzzî* ya da *Sarf* ismiyle meşhur olan kitabı bu koleksiyonda iki farklı şekilde yer almaktadır. Yine sarf konusunda meşhur kitaplardan olan *Maksud* ile Ahmed b. Ali b. Mesud'un *Merahü'l-Ervah*'ı Yusuf Fakih'in sahip olduğu sarf kitaplarındandır. Medrese mensuplarının terekelerinde rastlanan ve bazı terekelerde *İftitah* olarak da kaydedilen *Hasan Paşa* eseri bir gramer kitabı olup, XVI. yüzyıl terekelerinde iki yerde geçmektedir. "Fakih" unvanlı bu şahsın koleksiyonunda

⁷⁴⁹ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 30.

⁷⁵⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 40.

⁷⁵¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s.173.

⁷⁵² Uzunçarşılı, a.g.e., s. 22.

⁷⁵³ İsmail E. Erünsal, Bilgin Aydın "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)", **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere**, İstanbul 2019, 173-203; Ekrem Tak, Bilgin Aydın, "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, 2019, 19. sayı, 183-236.

⁷⁵⁴ ÜŞŞ. No.6, vr.47b

bulunan Nasır b. Abdüsseyyid Mutarrizi'nin *Misbah*'ı ve Abdülkadir Cürcani'nin *Avamil*'i ile diğer kitaplar, dönemin medreselerinde okutulan gramer kitaplarının bilgisini vermektedir. Bunlar medreselerde geleneksel olarak okutulan kitaplardır. *Sarf kitabı* ile *Hasan Paşa* ve *Avamil*'in tereke sahibinin mesleği ile ilgili kitaplar olduğunu söyleyebiliriz. Zaviyede kalıyor olması bir tasavvuf ehli olduğunu göstermekle birlikte sahip olduğu hiçbir kitap tekke kültürünü yansıtan bir özellik taşımamaktadır. *Sarf Kitabı*, *Maksud*, *İzzî* ve *Merah* için terekede tek bir fiyatın yazılı olması, bunların tek bir ciltte toplanmış olabileceğini değilse, topluca fiyatlandırılarak satılmış olabileceğini düşündürmektedir. Toplam varlığı 100 akçe gibi çok çok mütevazı bir seviyede olan Yusuf Fakih'in 8 kitabının değeri 40 akçedir.

Bir diğer dikkat çekici tereke ise *çelebi* unvanını taşıyan Mustafa adlı bir kişiye aittir.⁷⁵⁵ Terekede babasının adı İsa Kadı olarak kaydedilmiş olan Mustafa Çelebi'nin terekesinde 7 adet kitap kayıtlıdır. *Arabî Lügat*, *Cönk* ve *En'am Üsküdar*'da ilk olarak 1530 tarihli bu terekede görülmektedir. Bunların dışında koleksiyonunda önemli gramer kitaplarından biri olan *Kitab-ı Sarf*, *Türkî bir kitap*, *Mecmua* ve *cüzler* bulunmaktadır. *Cönk* genellikle âşık edebiyatı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerinin toplandığı anonim mahiyette bir mecmua türüdür⁷⁵⁶, *En'am* ise bazı sûre ve ayetleri içeren bir dua kitabıdır.

12 kitaplık koleksiyonu ile öne çıkan ve 1550 yılında kayda geçmiş olan Merkezade Muslihiddin Halife'nin terekesi Arapça kitaplar bakımından zengin olup içerisinde onun edebiyatla ilgisi olduğunu düşündüren bir de *Cönk* bulunmaktadır.⁷⁵⁷ Halife unvanını taşıyan Muslihiddin'in mesleği hakkında herhangi bir bilgimiz olmamakla birlikte terekesindeki kitaplar Muslihiddin Halife'nin medrese eğitimi almış olduğunu göstermektedir. 12 kitaptan oluşan koleksiyonunda *Kelamullah*, *Kudurî*, *Mutavassıt*, *Cönk*, *Cetvel-i Ferâiz*, *Ahkam*, *Metn-i Şemsiye* ve *Hüsâm-ı Kâtî*'nin yanı sıra *evrak-ı perişan* başlığıyla kaydedilmiş muhtelif kitap parçaları, ders notları da bulunmaktadır. Toplam 490 akçelik kitap bedelinin 300 akçe gibi önemli bir bölümü *Kelâmullah* satışından elde edilmiştir. Toplam serveti 2.206 akçe olan Muslihiddin Halife'nin kitaplarının servetine oranı ise %22,2'dir.

⁷⁵⁵ ÜŞŞ. No.6, vr.151b

⁷⁵⁶ Orhan Şaik Gökyay, "Cönk", *DİA*, C. 8, s. 73.

⁷⁵⁷ ÜŞŞ. No.15, vr.146b

Mehmed Paşa Vakfı'nda kayyım olan Seydi'nin⁷⁵⁸ 6 kitap kayıtlı terekesi de dönemine göre dikkate değer bir niteliktedir. Kitapları *Kitab-ı Muhammediye*, *Kelam-ı Kadim*, *Kitab-ı Sarf*, *Kitab-ı Kafiye*, *Avamil maa Misbah* ve *Cönkler*'dir. Türkçe olan *Muhammediye*'nin ilk defa bir medrese mensubunun terekesinde yer aldığı ve değerli bir nüsha olduğu görülmektedir. Toplam servet tutarı 5.428 akçe olan terekede kitaplar 365 akçe değerinde olup birbirine oranı %6,7'dir.

Yukarıda bahse konu olan ve ilmiyeden olduklarını düşündüğümüz 6 kişiyi birlikte değerlendirdiğimizde, toplam servetlerinin 9.809 akçe tuttuğunu görmekteyiz. Kişi başı yaklaşık 1600 akçe olan servetin 1.592 akçesi 62 adet kitaptan sağlanmıştır. Kitap fiyatlarının toplam servete oranı ise %17'dir.

İlmiye sınıfı içerisinde en fazla servete sahip olan kişi 5.428 akçelik serveti ile Mehmed Paşa kayyımı Seydi olup eşyaları arasında 7 kitap bulunmaktadır. Kitapları arasında bir adet cönkün dışında tamamı medrese kitaplarından oluşmaktadır.

XVI. yüzyılda ilmiye sınıfı arasında dolaşımda olan kitapların pek de çeşitli konularda olmadığı, ağırlığın ise medrese kitapları ve Mushaflar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bakımdan erken dönem Osmanlı kitap kültürünün genellikle medrese kökenli olduğu, Üsküdar özelinde de ortaya çıkan bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
Suhte	Talebe	14
(...)	Talebe?	14
Merkepzade Muslihiddin Halife	Halife	12
Yusuf Fakih	Fakih	8
Seydî el-Kayyım Mehmed Paşa	Kayyum	7
Mustafa Çelebi b. İsa Kadı	Çelebi	7

Tablo 3.1.: XVI. Yüzyılda Ulema ve Kitap Sayıları

XVII. yüzyılda da kitap sahipleri arasında en önemli sınıfı yine *ulema* oluşturmaktadır. Ulemanın kitap ihtiva eden terekeler içerisindeki yeri bize ilmiye sınıfının bütün yüzyıllar boyunca kitap sahipliği bakımından en önemli sınıf olduğunu göstermektedir. XVI. yüzyılda tespit edilen kitap sahiplerinden, 6 kişi ilmiye sınıfına mensup iken XVII. yüzyıldan itibaren ulemanın hem sayısal (11 kişi), hem de sahip

⁷⁵⁸ ÜŞŞ. No.26, vr.97b

olduğu kitap sayısı (287 adet) bakımından artış gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda rakamlara odaklandığımızda ulema sınıfına ait XVI. yüzyılda 6 terekede 62 kitap, XVII. yüzyılda ise 11 kişiye ait 287 kitapbulunduğunu görmekteyiz. Kitap sahipleri sayısal bakımdan iki katı, sahip oldukları kitaplar bakımından ise yaklaşık altı katı bir artış göstermiştir. XVI. yüzyılda sadece meslekleriyle ilgili kitaplara sahip olan ulema sınıfı XVII. yüzyıldan itibaren edebi türdeki eserlerle tarih, edebiyat, tasavvuf, tıp, lügat, astronomi, siyaset-idare gibi alanlarda eserlere de sahip olmaya başlamıştır.

XVII. yüzyılda ilmiye sınıfına mensup kitap sahipleri arasında Abdülhalim Efendi 1629 yılındaki terekesi ile ilk tespit edilen isim olmaktadır. Efendi lakabından ötürü ilmiye sınıfına mensup bir Üsküdar'lı olduğunu tahmin edebileceğimiz Abdülhalim Efendi b. Mehmed'in kitaplarının neredeyse tamamı medrese kitaplarıdır. 58.460 akçelik bir yekünü olan serveti, dönemine göre azımsanmayacak ölçüdedir. Bu servetin %40,3'lük bölümünü 23.606 akçe değerindeki 120'den fazla kitap oluşturmaktadır.⁷⁵⁹ Abdülhalim Efendi 120 kitapla XVI. yüzyılda ilmiye sınıfına mensup 6 kişinin sahip olduğu 62 kitabın iki katı kadar kitaba tek başına sahiptir. Abdülhalim Efendi'nin sahip olduğu servet ise 6 kişinin toplam serveti olan 9.809 akçenin 6 katına yakındır (58.460 akçe).

Abdülhalim Efendi'nin terekesinde yer alan 120'den fazla kitabı konularına göre ayıracak olursak kitaplarının çok büyük kısmını fıkıh, gramer, tefsir, akaid gibi çeşitli konularda medrese kitapları oluşturmaktadır. Bunların içinde en fazla fıkıh alanıyla ilgili olarak *Dürrer Gürrer*, *Kuduri*, *Şerh-i Feraiz*, *Vikaye İbn-i Melek*, *İhya*, *İhtiyar*, *Şerh-i Menar*, *Sadruşşeria*, *Kadı Han* gibi ünlü fıkıh kitaplarının olduğunu görmekteyiz. Bu ilginin yalnızca kişisel meraktan mı yoksa terekede zikredilmediği halde fıkıh alanında çalışan bir müderris ya da din alimi olmasından mı kaynaklandığı hakkında yorum yapamıyoruz. Fıkıh kitapları yanı sıra *Tefsir-i Vahid Paşa*, *Tefsir-i Kadı*, *Tefsir-i Keşşaf* gibi tefsir alanında, *Şerh-i Mesabih*, *Riyazü's-Salihin*, *Tergib*, *Zühretü'l-Riyaz ve Mine'l-Mesabih* gibi hadis alanında ve *Sarf*, *Mutavassıt*, *Kafiye* gibi gramer alanında, az miktarda da olsa *Divan-ı Farisi*, *Cevahir Kissa* gibi edebi eserlere, *Ta'rifat* ve *Ahteri* gibi lügatlere sahip olduğunu görüyoruz.

⁷⁵⁹ ÜŞS. No: 160/v47a

XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Üsküdarlı bir tabibin terekesi de ilmiye sınıfı içinde değerlendirilmiştir. Üsküdar'da yaşamış ve 1676 yılında vefat etmiş Tabib Mehmed Efendi⁷⁶⁰ hem mesleğiyle ilgili kitaplara hem de dönemin genel kültürüne ait kitaplara sahip olması bakımından Osmanlı münevveri için iyi bir örnektir.

Tabib Mehmed Efendi'nin mesleği gereği büyük çoğunluğu tıp ile ilgili, bir kısmı da özel ilgi alanına giren ve toplam değeri 10.203 akçe olan 86'dan fazla kitabı bulunmaktadır. Mehmed Efendi'nin terekesinde yer alan eşyanın önemli bir bölümünü kitaplar oluşturmaktadır. Bu kitap listesi sayesinde Tabib Mehmed Efendi'nin sahip olduğu ve okuduğu kitaplar ile en çok ilgi duyduğu konular hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Konu bakımından çok daha zengin bir kitap koleksiyonu olan Tabib Mehmed Efendi'nin koleksiyonda medrese kitaplarının yanı sıra fazlaca tıp, edebiyat ve halk kitapları da bulunmaktadır. Bu kitaplar, değeri 102.390 akçe olan toplam servet içerisinde %9,6 gibi bir orana sahiptir. Dönemin refah düzeyi göz önünde bulundurulduğunda Tabib Mehmed Efendi'nin müreffeh bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır. Terekedeki kitaplar incelendiğinde tıp kitapları arasında önemli bir yeri olan *Kaysûnîzâde*'nin eserinin bir nüshasının bulunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra listede bulunan *Molla Cami* 'adlı eseri de özellikle belirtmek gerekir. Osmanlı tabiblerinin medrese eğitimi almış olmaları sebebiyle, bir tabibin kitapları arasında azımsanmayacak kadar dinî ilimlerle ilgili eserlerin yer alması şaşırtıcı değildir. Bunun yanı sıra *Kitâb-ı Gunye* ve *Şah u Gedâ* gibi eserlerin yer alması, Tabib Mehmed Efendi'nin edebiyata olan ilgisini de yansıtmaktadır.

Terekede yer alan 86'dan fazla kitabı, konularına göre sıralamak gerekirse Mehmed Efendi'nin 20 kitapla tıp alanındaki en çok kitaba sahip olduğu görülür. Diğer alanlardaki kitap sayıları ise şöyledir: fıkıh 11, edebiyat-tasavvuf 10 ve gramer 8. Tabib Mehmed Efendi'nin ilgilendiği, merak duyduğu kitap türleri arasından Tıp alanında İbn Şerîf'in *Tıbb-ı Nebevî*'si, *Şifâ* ve *Mecmua-i Tıbb*; Fıkıh alanında *Sadrü's-Şeri'a*; Edebiyat alanında *Hayâlî maa Menâsik-i Hâc*; Gramer alanında epey değerli bir nüsha olan *Molla Cami*; Kur'an ve Kur'an İlimleri alanında *Kelâmullah*; Ahlak kitapları arasında *Şir'atü'l-İslâm*; Eğitim alanında *Şâtîbî et-Ta'lim*; Tefsir alanında *Tefsir-i Tebâreke*; lügatlar içerisinde Arapça-Türkçe lügat olan *Lügat-ı Ahterî*, Hadis

⁷⁶⁰ ÜŞŞ. No: 273/v52b

ve Sünnet alanında *Esâmi-i Sahabe maa Fârisî Risale*, Akaid alanında *Şerh-i Akaid*; Felsefe alanında ilim felsefesi kitabı olan *Netâyic-i Fünûn* ve *Kâfiye maa Şerh-i Enmûzec* yer almaktadır.

H.1052/M.1643 yılında kayıtlara geçen Yusuf Efendi b. el-Müderriş el-Bosnevî'nin terekesi,⁷⁶¹ Üsküdar sicilleri içerisinde ilk kez bir tereke sahibinin müderriş olarak karşımıza çıkması bakımından dikkate değerdir. Aslen Bosnalı olan Yusuf Efendi'nin unvanından ve sahip olduğu 29 adet kitabı bulunmaktadır. Bosna kökenli bir müderriş olan Yusuf Efendi'nin kitapları sırasıyla *Siraciye*, *Şerh-i Ferayiz*, *Divan-ı Hafız*, *Haşiye-i Küçük*, *Sarf*, *Gülistan*, *Kafiye*, *Abdulgafur*, *Zav/Dav*, *Tuhfetü'l-Ahbab*, *Mecmua*, *Sadruşşeria*, *Haşiye-i Hatayi*, *nakıs Muhtasar maa nakıs Telhis*, *Telvihi*, *Bostan*, *Feteva-i İbrahim*, *Lügat-ı Müntehab*, *Ruh-ı Ruh?*, *Metn-i Feraiz maa Bedreddin?*, *Mollazâde*, *Şafiye*, *Kuduri*, *Hat*, *Mültekeb*, *Cami*, *Hasmekani*, *Tavzihi*, *Siyer* ve *Feraiz*'dir. Çoğunlukla medreselerde okutulan kitapların hâkim olduğu terekede Osmanlı toplumunda çok yaygın olan bazı edebiyat kitaplarının da yer aldığını söyleyebiliriz. İçerisinde pahalı kitapların da yer aldığı bu koleksiyondaki kitapların toplam miktarı 5.693 akçedir. 13.089 akçelik toplam servet içerisinde kitapların oranı %43,5'tir.

25 Zilkade 1049 (18 Mart 1640) yılında terekesi kayıtlara geçen İbrahim Efendi b. el-Hac Hasan'ın⁷⁶² terekesinden yola çıkarak hakkında pek fazla bilgiye sahip olamıyoruz. *Efendi* ünvanından dolayı onun da ilmiye sınıfına mensup olduğunu söyleyebiliriz. İbrahim Efendi'nin toplam değeri 19.300 akçe olan 21 adet kitabı bulunmaktadır. Serveti ise 1.665.038 akçedir. Servetinin yalnızca %1,15'ini kitapların oluşturduğunu görmek şaşırtıcıdır. Bu denli yüksek bir servete sahip olan İbrahim Efendi'nin dedesinin bir şeyh olması, sahip olduğu kitapların dedesi ve annesi aracılığıyla kendisine intikal etmiş olabileceğini akla getirmektedir.

İbrahim Efendi'nin sahip olduğu kitapların türlerine bakıldığında, en fazla fıkıh alanında eseri olduğu görülür. Bunun yanı sıra tefsir, tarih, tasavvuf / edebiyat ve gramer alanlarına da ilgisiz kalmadığı söylenebilir. İbrahim Efendi'nin koleksiyonu içerisinde ilgi alanına giren, kitap türleri arasında değerli bir Kur'an

⁷⁶¹ ÜŞŞ. No:196/v.215

⁷⁶² ÜŞŞ. No: 193/v26a

nüshası olan *Kelâm-ı İzzet*, tefsir alanında *Tefsîr-i Keşşâf*, Fıkıh alanında *Dürer Gürer*, lügatlar içerisinde değerli bir nüsha olan *Kâmus Lügat*, *Muhtar-ı Sıhah*'dır, gramer alanında *Şerh-i Şâfiye*, edebiyat alanında *Hümâyunnâme* ve tarih alanında *Mukaddime*'dir.

Terekesine yer verdiğimiz bir diğer şahıs olan Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi'nin terekesi 1657 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁷⁶³ Terekesinden yola çıkarak mesleği hakkında söyleyebileceğimiz şey, efendi unvanı dolayısıyla ilmiye sınıfa mensup bir Üsküdar'lı olduğudur. Abdurrahman Efendi'nin toplam serveti 769.344 akçe gibi yüksek bir meblağ tutmaktadır. Bu servet içerisinde yekûnu 14.275 akçe olan 15 kitap vardır. Kitapların toplam servete oranı yalnızca %1,85'tir.

Nicelik yönünden az olmasına karşılık nitelik yönünden koleksiyonun kıymetli olduğunu söyleyebiliriz. Koleksiyonu bu açıdan incelediğimizde ilk bakışta göze çarpan eser 7.000 akçelik değeriyle bir *Kelâm-ı Şerîf*'dir. Zîra bu Kur'an-ı Kerim tek başına kitapların değer olarak toplamının yarısını oluşturmaktadır. Bu eseri yine 1.400 akçe ile diğer bir *Kelâm-ı Şerîf* ve 1.100 akçe ile *Tecrîd maa Mufasssal* takip etmektedir.

Abdurrahman Efendi'nin terekesinde yer alan 15 adet kitabın konularına göre dağılımına baktığımızda koleksiyonda dinî ilimlere ait kitapların çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Abdurrahman Efendi'nin ilgi alanına giren bu eserler *Kelâm-ı Şerîf*, Gramer alanında *Tecrîd maa Mufasssal*, lügat olarak değerli bir *Ahterî*, tasavvuf alanında *Cevâhir maa Nefâhatü'l-Üns*, hadis alanında *Münyetü'l- Müsalli maa meşârik*, fıkıh alanında *Muharrerât*, kelim alanında *Esrâr-ı Tevhîd*'i sayabiliriz.

Mahmud Efendi b. Habib'in terekesi H.1107/M.1695 yılında sicillere kaydedilmiştir.⁷⁶⁴ Mahmud Efendi'nin terekesi birkaç açıdan dikkate değerdir. Unvanı dolayısıyla ilmiye sınıfına mensup olduğunu düşünebileceğimiz Mahmud Efendi, İzmir'e misafir olarak gittiği sırada vefat etmiş ve daha sonra terekesi Üsküdar Mahkemesi'nde kayıt altına alınmıştır. Terekeyi yazan kâtibin okunaklı ve özenli yazısı dikkate değer bir güzelliكتedir. Mahmud Efendi'nin eşyaları arasında 5 adet kitap bulunmaktadır. Bunlar *Kelâm-ı Kadim*, fıkıh alanında meşhur kitaplardan biri

⁷⁶³ ÜŞŞ. No: 222/v33a

⁷⁶⁴ ÜŞŞ. No: 316/v86a

olan *Sadrü’ş-Şeria*⁷⁶⁵, *İbrahim Çelebi*⁷⁶⁶, *Ferişteoğlu*⁷⁶⁷, *Münyetü’l-Müsalli*⁷⁶⁸ isimli kitaplardır. Kitap fiyatları toplamı 2.030 akçedir. Toplam serveti 35.295 akçe olan Mahmud Efendi’nin kitaplarının servetine oranı yaklaşık %6’dır.

XVII. yüzyılda ilmiye sınıfı içerisinde en fazla servete sahip olan kişi 1.665.038 akçelik serveti ile İbrahim Efendi b. el-Hâc Hasan’dır. Babasının hacı olduğunu öğrendiğimiz İbrahim Efendi’nin 21 kitaplık bir koleksiyonu bulunmaktadır. Kitapları arasında daha çok *Dürer Gürer*, *Sadrüşşeria*, *Menar*, *Tefsir-i Keşşaf* gibi ünlü medrese kitapları yer almakta, az sayıda da olsa *Yusuf Züleyha* gibi edebi, *Lügat-ı Ahteri* gibi sözlük bilimine ait eserler de bulunmaktadır.

XVII. yüzyılda ilmiye sınıfına mensup kişilerin koleksiyonlarından anladığımız kadarıyla, bir önceki yüzyılın aksine, ulema sınıfının sahip olduğu kitapların medrese kitapları ile sınırlı kalmadığı, edebiyat, tasavvuf, tarih, lügat, halk kitapları gibi alanlarda da fazlaca kitaba sahip oldukları görülmektedir.

XVII. yüzyılda ilmiye sınıfının mensup olduğunu tespit ettiğimiz 11 kişinin toplam 2.750.281 akçe servetlerinin olduğunu görmekteyiz. Kişi başı ortalama servet yaklaşık 250 bin akçe civarındadır. Bu servet içerisinde 77.929 akçe değerinde 287 adet kitap bulunmaktadır. Kitap fiyatlarının toplam servet içerisindeki yeri ise yaklaşık %3’tür.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
Abdülhalim Efendi b. Mehmed	Efendi	120
Mehmed Efendi b. Receb	Efendi - Tabib	86
Yusuf Efendi b. Mehmed el-Müderris el-Bosnevî	Efendi - Müderris	29
İbrahim Efendi b. el-Hâc Hasan	Efendi	21
Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi	Efendi	15
Molla Mahmud	Molla - Kethüda	7
Mahmud Efendi b. Habib	Efendi	5
Ahmed Efendi	Efendi	1
İdris Efendi b. Himmet	Efendi	1
Mahmud Efendi b. Ali	Efendi	1
Es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi	Efendi	1

Tablo 3.2.: XVII. Yüzyılda Ulema Sınıfı (Efendi – Molla)

⁷⁶⁵ Şükrü Özen, “Sadrüşşeria”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s.427-431.

⁷⁶⁶ Cihan Okuyucu “Azeri, İbrahim Çelebi”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, s.325-326.

⁷⁶⁷ Hüsamettin Aksu, “Ferişteoğlu, Abdülmecid” *DİA*, İstanbul 1996, XIII, s.134-135; Mustafa Baktır, “İbn Melek”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 175-176.

⁷⁶⁸ Hüseyin Kayapınar “Münyetü’l-Musallî” *DİA*, İstanbul 2006, C. XXXII, s.32-33.

XVIII. yüzyılda terekelerden tespit ettiğimiz kadarıyla ilmiye sınıfına mensup olan ve *efendi*, *Seyyid* ve *molla* unvanı taşıyan 31 kişi bulunmaktadır. Bunlardan 12'sinin meslekleri belirtilmiştir. Bunlar; *kadı*, *müderris*, *hafız-ı kütüp*, *hattat*, *muvaqqit*, *kâtip*, *talebe*, *imam* ve *müezzindir*. Diğer 19 kişinin efendi, molla ve seyyid lakapları taşımasına rağmen hangi meslekleri icra ettiklerini bilemiyoruz. XVIII. yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında çok önemli bir sayısal fark bulunmaktadır. Yüzyılın ilk yarısında bu unvanları taşıyan yalnızca 2 kişi varken ikinci yarısında sayı 29 kişiye ulaşmıştır. İlmiye sınıfına mensup ilk isim Ali Efendi b. İslam'dır. 1708 tarihli terekesine göre üç kitabı olan Ali Efendi'nin kitapları toplamı yaklaşık 700 akçedir.

İlmiye sınıfı içerisinde en fazla kitaba sahip olanları incelediğimizde daha çok kadı ve müderrislerin öne çıktığını, Kaşif Ali Efendi b. Ömer'in de 183 kitabıyla ilk sırada yer aldığını söyleyebiliriz. Kadılık da yapmış olan Ali Efendi daha çok edebi yönü ile ün salmıştır. 170 kitabı bulunan müderris Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el-Merhûm Nureddin Bey Efendi, ilmiye içinde bu dönemde en fazla kitaba sahip ikinci kişidir. Daha sonra yine müderris olarak görev yapmış eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi b. el-merhum el-mebrur İbrahim Efendi'nin 128 adet kitabı olduğunu görmekteyiz. İlmiye sınıfı arasında kitap sayısı bakımından öne çıkan bir diğer isim tam olarak hangi görev dolayısıyla efendi unvanını aldığını bilemediğimiz fakat hem *seyyid* hem de *hacı* unvanlarıyla kaydedilen İbrahim Efendi'dir. İbrahim Efendi'nin 47 adet kitabı bulunmaktadır. Bunların dışında hafız-ı kütüp Mustafa Efendi ile müderris el-Hac Süleyman Efendi'nin 45'er, hattat Abdülkadir Efendi'nin 34, Mühürdarzâde Mehmed Tahir Efendi'nin 32 kitabı bulunmaktadır. Buna karşılık, 18 kişinin 25'ten az, 10 kişinin de yalnızca 1'er kitabı bulunmaktadır.

Mesleği belli olan kitap sahipleri içerisinde kadı, müderris ve hafız-ı kütüp gibi görevlerde bulunan kişilerin sayıca çok fazla kitaba sahip olan kimseler olarak karşımıza çıkmaları şaşırtıcı değildir. Buna karşılık *attar*, *bölükbaşı*, *çukadar*, *imam*, *müezzin* ve *serrac* başı gibi mesleklerdeki kişiler *Mushaf-ı Şerif*, *Şifa-i Şerif* ve *En'am-ı Şer'if* gibi yalnızca birer kitaba sahip bulunmaktadır. XVII. yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda da kitap sahiplerinin toplumsal grup olarak ağırlığını ilmiye sınıfı teşkil etmektedir. Bununla beraber her ne kadar karşımıza yeni meslek grupları çıksa da

bunların sahip olduğu kitap sayısı ve çeşitliliği çok sınırlıdır. Bu bağlamda sayıca ve nitelik bakımından fazla kitaba sahip olmak noktasında ilmiye sınıfı örneğinde olduğu gibi meslek ve görev türünün fazlaca etkili olduğu görülmektedir.

İlmiye sınıfının servet dağılımına baktığımız zaman 17 kişinin 100.000 akçenin üzerinde servetlerinin olduğunu görmekteyiz. Geriye kalan 19 kişinin servetleri 10 bin akçe ile 90 bin akçe arasında değişkenlik göstermektedir. İlmiye sınıfı içerisinde en fazla servete sahip olan kişi 988.389 akçelik serveti ile es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi'dir. Kadılık da yapmış olan İbrahim Efendi'nin eşyaları arasında 47 kitap bulunmaktadır. Kitapları arasında daha çok Mushaf-ı Şerif, fıkıh ağırlıklı medrese kitapları, halk arasında yaygın olarak okunan halk kitaplar bulunmakta, birer adet de edebiyat ve biyografi ile ilgili eserler yer almaktadır.

XVIII. yüzyılda tespit edilen tüm ilmiye sınıfına ait kişilerin servetinin toplamına baktığımız zaman karşımıza 5.747.557 akçelik bir servet çıkmaktadır. Kişi başı ortalama servet 185.400 akçe civarındadır. Bu servet içerisinde 443.445 akçe değerinde 683 adet kitap bulunmaktadır. Kitap fiyatlarının toplam servet içerisindeki yeri ise yaklaşık %8'dir.

Bu dönemde yer alan ilk ulema terekesi Ali Efendi b. İslam'ın 1708 yılında sicillere kaydedilmiş olan terekesidir.⁷⁶⁹ Selman Ağa Mahallesi sakinlerinden olan Ali Efendi'nin *Kelam-ı Şerif*, *Kudurî* ve bir sandık içerisinde *Evrak-ı Perişan*'ı bulunmaktadır. Efendi lakabından ötürü ilmiye sınıfına dahil edebileceğimiz Abdullah Efendi'nin kitapları toplamının servetine oranı %7,43'tür.

Kadı Kâşif Ali Efendi b. Ömer,⁷⁷⁰ kadılıktan çok edebi yönü ile meşhur olmuş bir şahsiyettir. Kaynaklarda ölüm tarihi hakkında birtakım tahminler olsa da kesin bir bilgi bulunmamaktadır⁷⁷¹. Fakat Nisan 1798 tarihinde Üsküdar sicillerine kaydedilen bu tereke sayesinde Üsküdar'lı Kâşif Ali Efendi'nin en azından Nisan 1798 tarihinden önce öldüğünü söyleyebiliriz.

Kâşif lakaplı Ali Efendi'nin eşyaları arasında 183 adet kitaba rastlanmıştır. Genellikle pahalı kitapların yer aldığı bu terekede kitapların fiyatı toplamı 104.205

⁷⁶⁹ ÜŞŞ. No:336/v.56a

⁷⁷⁰ ÜŞŞ. No:544/v36a.

⁷⁷¹ Beyhan Kesik, "Kâşif, Üsküdarı Kaşif Ali Efendi" *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2020. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kasif-uskudari-ali-kasif-efendi> Erişim Tarihi: 11.08.2022

akçe gibi yüksek bir meblağı bulmaktadır. 660.306 akçe gibi hatırı sayılır bir servetine kitapları oranı %15,75'tir.

Kaşif Ali Efendi'nin koleksiyonunda *Bostan Şerh-i Sudi*, *Fetava-yi Ali Efendi*, *Behçetü'l-Fetava*, *Dürer Gürer*, *Tarih-i Raşid* ve *Tefsir-i Uyûn*, *Menar*, *Meserretü'l-Hikme*, *Takvim Tarihi* ve *Ta'lim-i Müteallim* gibi daha önce sıkça rastladığımız kitapların yanı sıra, *Hadikatü'l-Vüzerâ*,⁷⁷² *Fezleke Tarihi*,⁷⁷³ *Mutavvel*,⁷⁷⁴ *Nisâbü'l-İhtisâb*,⁷⁷⁵ *Tezkire-i Aşık Çelebi*,⁷⁷⁶ *Fezâil-i Âli Osman*,⁷⁷⁷ *Dinkoz*,⁷⁷⁸ *Enîsü'l-Arifîn*,⁷⁷⁹ *Halîmî*,⁷⁸⁰ *Tarîkü'l-Mukarrebîn*,⁷⁸¹ *Vakı'at-ı Kara Çelebi*, *Cevâhirü'l-Kanâdil*, *Tercümân-ı Sıhah*,⁷⁸² *Meâni-i Muhtasar*, *Lisânü'l-Hukkam*, *Şerh-i Mecmaü'l-Bahreyn*,⁷⁸³ *Altı Parmak*,⁷⁸⁴ *Ahkâmü's-Sığâr*, *Hüsnü Dil*⁷⁸⁵ gibi ilk kez bu koleksiyonunda karşımıza çıkan kitaplar da bulunmaktadır. Enteresan bir biçimde Kadı Kâşif Ali Efendi'nin kitapları arasında hiç *Mushaf* kaydına rastlanmamıştır.

Müderris Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el-Merhum Nureddin Bey Efendi, XVIII. yüzyılda tespit edilen terekeler içerisinde müreffeh bir zümreye mensup olduğu anlaşılan ve vefatı sonrası 1788 yılında sicillere kaydedilen terekesi sayesinde 170 kitaplık koleksiyonundan haberdar olduğumuz dikkat çekici bir şahsiyettir.⁷⁸⁶ Koleksiyonu içerisinde geçmiş yıllarda terekelerde yaygın olarak görülen kitaplar olduğu gibi ilk kez bu tereke vasıtasıyla Üsküdar sicillerinde kaydına rastladığımız farklı konularda ve isimlerde birçok kitaba da rastlanmıştır.

⁷⁷² Abdülkadir Özcan, "Hadikatü'l-Vüzerâ" **DİA**, İstanbul 1997, cilt 15, 22-23.

⁷⁷³ Abdülkadir Özcan, "Fezleketü't-Tevârih" **DİA**, İstanbul 1995, cilt 12, 542-544.

⁷⁷⁴ Mehmet Sami Benli, "Miftahu'l-Ulûm" **DİA**, Ankara 2020, cilt 30, 20-21.

⁷⁷⁵ Abdülkadir Özcan, "Ali Çelebi, Hısım" **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 385.

⁷⁷⁶ Orhan Şaik Gökyay, "Meşâirü's-Şuarâ" **DİA**, Ankara 2004, cilt 19, 355-357.

⁷⁷⁷ Eyüp Öztürk, **Osmanlı Tarihçiliğinde Fezail Edebiyatı (Mer'i b. Yusuf'un Kalaidü'l-İkyan fi Fezaili Ali Osman örneği)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

⁷⁷⁸ Afro-Asyatik diller Sami dillerine ait bir eser. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hasiye-ala-serhi-dinkoz/186605> erişim:16.08.2022

⁷⁷⁹ M. Nazif Şahinoğlu, "Ahlâk-ı Muhsinî" **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 17.

⁷⁸⁰ Muzaffer Ürekli, "Gülbün-i Hânân" **DİA**, İstanbul 1996, cilt 14, 235-236.

⁷⁸¹ Felekezâde Ahmed b. Hamza'nın akaid ve kalam ile ilgili eseri. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/tarikul-mukarebbin-ve-sebilul-mutebbiin/106635> erişim tarihi: 16.08.2022

⁷⁸² Hulusi Kılıç, "Tâcü'l-Luga" **DİA**, İstanbul 2010, cilt 39, 356-357.

⁷⁸³ Ahmet Özel, "İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin" **DİA**, İstanbul 2000, cilt 21, 190-192; Mustafa Baktır, "İbn Melek" **DİA**, İstanbul 1999, cilt 20, s.175-176.

⁷⁸⁴ Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi" **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 542.

⁷⁸⁵ Tahsin Yazıcı, "Fettâhî", **DİA**, İstanbul 1995, cilt 12, 485-486.

⁷⁸⁶ ÜŞŞ. No:526/65a

Koleksiyondaki *Kelam-ı Kadim*, *Müntehab-ı Kütüb-ü Sitte* gibi değerli kitapların yanı sıra *Falname* ve *Kaside-i Bürde* gibi nisbeten daha düşük fiyatlı fakat halk arasında yaygın kitaplar bulunmaktadır. Nuri Beyzade Osman İsmet Bey'in sahip olduğu kitaplardan epey geniş ve renkli bir ilgi alanı olduğunu anlıyoruz.

Her ne kadar terekesinde iki adet değerli *Ali Kari* nüshası (3.900 ve 3.630 akçe), *Feteva-yı Üskübi*, *Molla Cami*, *Müntehab-ı Kütüb-i Sitte* (12.000 akçe), *Tasavvurat* ve *Tercih-i Beyyinat* gibi çoğunlukla medresede okutulan kitaplar yer alsa da bunlardan daha fazla edebiyat, tasavvuf, tarih, biyografi, gizli ilimler, siyasetname ve halk için yazılmış, toplumda yaygın başka kitapların olduğu görülmektedir. *Kaside-i Bürde* (2 adet), *Münyetü'l-Musalli*, *Şerh-i Gülistan*, *Şerh-i Muhammediye* (2 adet ve *Şifa-ı Şerif* gibi halk arasında yaygın kitaplara koleksiyonda rastlıyoruz. Bunun yanı sıra *Divan-ı Hüdayi* (6 adet), *Divan-ı İsmet*, *Divan-ı Muhibbi* (3 adet), *Divan-ı Nabi* (2 adet), *Divan-ı Nahifi*, *Divan-ı Sami*, *Divan-ı Selimi* ve *Divan-ı Yahya* (10 adet) gibi birçok divan, *Mesnevi* ve *Sakiname* (6 adet) gibi edebiyat kitapları bulunmaktadır. *Cevahirü'n-Nusûs*, *Kaside-i Bürde*, *Tıbrü'l-Mesbuk* ve *Tuhfe-i Hasekiyye* gibi tasavvuf kitapları, gizli ilimler konusunda sayabileceğimiz *Falname* (7 adet), Üsküdar terekelerinde karşımıza çıkan ve yeni bir tür olan *Hadikatü'l-Mülûk* ve *Hadikatü'l-Vüzerâ* ile *Hamse-i Atai* (2 adet) gibi biyografik eserler, *Nasihatu'l-Mülûk* (2 adet) gibi bir siyasetname kitabı, *Tarih-i Mısır* (5 adet) ve *Tarih-i Takvim* gibi tarih kitapları Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi'nin zengin kültür dünyasını ortaya koymaktadır.

Nuri Beyzadenin koleksiyonu sayesinde bu yüzyılda ilk kez karşımıza çıkan ve bu vesile ile Üsküdar toplumunda dolaşımda olduğunu anladığımız kitaplar, *Cevahirü'n-Nusûs*, *Hadikatü'l-Mülûk*, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, *Tıbrü'l-Mesbûk*, İsmail Hakkı Bursevi'nin *Tuhfe-i Hasekiye*, *Sakiname*⁷⁸⁷, *Tuhfetu's-Salat*, *Zaruret-i Emsal*, *Tasavvurât*⁷⁸⁸, *Hamse-i Nizami*⁷⁸⁹, Maverdi'ye nisbet edilen *Nasihatu'l-Mülûk*⁷⁹⁰ tür.

Eşyaları arasında çok değerli kitapların yanı sıra çeşitli yazı türlerine ait kıtalar ve hatlar, yazı malzemeleri, kağıt ve sim divit gibi malzemeler de bulunmaktadır.

⁷⁸⁷ Rıdvan Canım, Adnan Karaismailoğlu, "Sakinâme", *DİA*, İstanbul 2009, cilt 36, 13-15.

⁷⁸⁸ Birçok müellif tarafından kaleme alınan bir mantık kitabı, yazmalarda bir sürü farklı yazara ait nüsha bulunmaktadır

⁷⁸⁹ Mehmet Kanar, "Nizami-i Gencevi" *DİA*, İstanbul 2007, cilt 33, 183-185.

⁷⁹⁰ Coşkun Yılmaz, "Siyasetname" *DİA*, İstanbul 2009, cilt 37, 306-308.; adlı eser fakat yazmalar sitesinde birçok müellifin bu adda eseri görülmektedir (Siyasetname)

Toplam serveti 291.905 akçe olan Osman İsmet Bey Efendi'nin 170 adet kitaplık koleksiyonunun toplam değeri 127.103 akçedir. Serveti içinde kitapların oranı %43,54'tür. Neredeyse servetinin yarısı çeşitli ve değerli kitaplardan oluşan Osman İsmet Bey bu özelliği ile de dönemin öne çıkan şahsiyetlerindendir.

1756 yılının son kitap içeren terekesi Vidin Muvakkiti Ahmed Efendi b. el-Hac Receb b. Ebu Bekir'in terekesidir.⁷⁹¹ Şehirlerde genelde büyük camilerin bahçesine inşa edilmiş ve bir iki odadan büyük olmayan yapılara *Muvakkithane* ve burada çalışan kimselere de namaz/ibadet vakitlerini tespit eden kişi anlamında *Muvakkit* denilirdi. Ahmet Efendi de Vidin şehrinde muvakkitlik yapmış daha sonra da Üsküdar'da Cami-i Kebir mahallesinde sakin iken vefat etmiş bir Üsküdarlıdır. Bu özelliği ile de Üsküdar toplumunda kitap sahibi yeni bir meslek grubunun daha varlığını öğrenebiliyoruz. Vidin muvakkiti Ahmed Efendi'nin eşyaları arasında 21 adet kitabı bulunmaktadır. Kitaplarının çoğunluğunu medrese kitapları ve özellikle fıkıh kitapları oluşturmaktadır. Bu kitaplar; *Dürer Gürer*, *Kafiye alayı*, *Muğrib alayı*, *Feteva-yi Ali Efendi*, *Üskübi*, *Sadrü'ş-Şeria*, *Muhtasar* ve *Tercih-i Beyyinat*'tır. Daha çok medreselerde okutulan bu kitapların yanı sıra halk arasında yaygın olan *Birgivi*, *Kudurî*, *Şerh-i Delail*, *Envarü'l-Aşikin* ve *Mültekal Ebhur*⁷⁹² gibi kitaplar da Ahmed Efendi'nin koleksiyonunda bulunmaktadır. Bu kitaplar arasında *Feteva-yi Ali Efendi*⁷⁹³, *Üskübî*⁷⁹⁴, *Fetâvi-i Behçe*⁷⁹⁵ ve *Tercih-i Beyyinât* ilk kez bu yüzyılda Üsküdar sicillerindeki terekelerde görülmüştür. Kitaplarının toplam fiyatı 9.760 akçe olup 140.055 akçe olan toplam serveti içinde kitaplarının oranı yaklaşık %7'dir.

Es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi'nin terekesinde de Kaşif Ali Efendi'nin terekesinde olduğu gibi “eşraf-ı kuzattan” olduğu belirtilir. İbrahim Efendi meseği kadılık olan ikinci kişidir.⁷⁹⁶ İbrahim Efendi hem Seyyid hem de Hacı'dır. Ağustos 1798 tarihinde kaydedilen terekesine göre eşyaları arasında 47 adet kitaba rastlanmıştır. Neredeyse bir milyon akçeye yakın serveti bulunan (988.389

⁷⁹¹ ÜŞŞ. No:442/v50b.

⁷⁹² Halepli İbrahim tarafından derlenen bu kitaba, *Kuduri*, *Muhtar*, *Vikaye* ve *Hidaye* gibi kitaplarda yazılanların bir araya toplanmasından dolayı denizlerin birleştiği yer anlamında *Mülteka'l-Ebhur* adı verilmiştir.: Giambattista Toderini, **Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)**, çev.: Ali Berkay, Yapı Kredi Yayınları, Mart 2018, s. 40.

⁷⁹³ Cengiz Kallek, “Fetâvâ-yı Ali Efendi” **DİA**, İstanbul 1995, cilt 12, 438.

⁷⁹⁴ Şükrü Özen, “Pir Mehmed Üskübî” **DİA**, İstanbul 2007, cilt 34, 276-277.

⁷⁹⁵ Mehmed İpşirli, “Abdullah Efendi, Yenişehirli”, **DİA**, İstanbul 1988, cilt 1, 100-101.

⁷⁹⁶ ÜŞŞ. No:544/v53a.

akçe) el-Hac İbrahim Efendi'nin kitaplarının toplam değeri 43.696 akçedir. Kitaplarının servete oranı %3,5'tir.

Koleksiyondaki kitaplara bakacak olursak *Mushaf-ı Şerif* den sonra *Behçetü'l-Fetava*, *Dürer Gürer*, *Ali Efendi Fetavası*, *Feraiz*, *Sadruşşeria*, *Tefsir-i Kadı Beyzavi*, *Ataullah Efendi Fetavası*, *Hacibzade Sakki*, *Muhtar*, *Eşbah-ı Nezâir* gibi medrese kitapları, önemli biyografi kitaplarından Sakayık-ı Numaniye ve halk arasında yaygın olarak okutulan *Delail-i Şerif*, *Mülteka'l-Ebhur*, *Gülşen-i Hulefa*⁷⁹⁷ gibi kitaplar bulunmaktadır. Ayrıca *Tuhfetü'l-Kibar ve Mısır Tarihi* gibi tarih kitapları da İbrahim Efendi'nin koleksiyonunda yer bulmaktadır. Bu koleksiyon vesilesiyle ilk kez ismine rastladığımız ve Üsküdar toplumunda dolaşımda olduğunuz öğrendiğimiz kitaplar da bulunmaktadır. Bunlar; *Eşbah-ı Nezâir*⁷⁹⁸, *Ataullah Efendi Fetavası*, *Hacibzâde Sakki*⁷⁹⁹, *Tuhfetü'l-Kibar*⁸⁰⁰ gibi muhtelif konularda kitaplardır.

Mustafa Efendi b. Murtaza'nın terekesi, XVIII. yüzyılın sonuna kadar tespit edilen terekeler içerisinde Aralık 1798 tarihinde karşılaşılan ilk Hafız-ı Kütüp terekesi olması bakımından önemlidir.⁸⁰¹ Mustafa Efendi'nin eşyaları arasında toplam değeri 14.120 akçe olan 45 adet kitabı bulunmaktadır. Sahip olduğu kitapların sayısı görece fazla olmakla birlikte düşük fiyatlı oldukları görülmektedir. 268.865 akçeyi bulan servetine kitapların oranı %5,25'tir.

Koleksiyonundaki kitaplardan bazıları *Zübdetü'l-Kelam*, *Kaside-i Bürde* ve *Ta'rifat Seyyid* ile daha düşük değerlerde olan *Şeceretü'n-Numaniye*, *Mu'addilü's-Salat*, *Şahidi*, *Manzume*, *Tercüme-i Ferâiz*, *Tercüme-i Akaid*, *Lügat-ı Mahmudiye*, *İlm-i Hadis*, *Şerh-i Kaside-i Emali*, *Şirvani*, *Müntetü'l-Musalli*, *Nuhbetü'l-Meserrat* ve *Şerh-i Şurût-ı es-Salat* gibi kitaplardır. Bu terekede, yukarıda ele aldığımız terekelerde rastgelmediğimiz çok fazla kitap bulunmaktadır. Genel ahlak ve ictimaiyyat konulu *Hizb-i Azam*, Arap dili ve edebiyatı konusunda *İkdü'l-Ferayid (Ferid)*, *Zübdetü'l-Kelam*, *Şerhi's-Sudur*⁸⁰², ilim dalı olarak ilk kez karşımıza çıkan matematik hesaplama

⁷⁹⁷ Nazmîzâde Murtaza Efendi'nin (ö. 1136/1723?) 1718 yılına kadar Osmanlı dönemi Bağdat valilerini ve tarihini konu alan eseridir. Tahsin Özcan, "Nazmîzâde Murtaza Efendi" **DİA**, İstanbul 2006, cilt 32, 461-463.

⁷⁹⁸ Mustafa Baktır, "Eşbâh ve Nezâir", **DİA**, İstanbul 1995, cilt 11, 456-457

⁷⁹⁹ Süleyman Kaya, "Sak" **DİA**, İstanbul 2008, cilt 35, 586-587.

⁸⁰⁰ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi" **DİA**, Ankara 2022, cilt 25, 38. (36-40).

⁸⁰¹ ÜŞŞ. No:548/v18a.

⁸⁰² Halit Özkan, "Suyutî" **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 192. (188-198)

alanında *İlm-i Hisab*, *Zuhrü'l-Müte'ehhilin*⁸⁰³ bunlardan bazılarıdır. Aynı zamanda konusunu belirleyemediğimiz *Vezayif*, *Nuhbetü'l-Meserrat*, *Şirvani*⁸⁰⁴, *Te'lifat-ı Kadızade*⁸⁰⁵, *Veli Arif Mecmuası* gibi birçok kitap kaydı da yer almaktadır. Mustafa Efendi'nin terekesinde de enteresan bir şekilde *Mushaf* hiç yer almamaktadır.

Müderri el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah'ın Koleksiyonu 1760 yılında sicillere yansımıştır.⁸⁰⁶ Bir önceki yüzyılda müderri olduğu terekesinde belirtilen bir kişi vardı. İkinci müderri olarak karşımıza çıkan kişi Süleyman Efendi'dir. Cami-i Kebir Mahallesi'nde sakin olan Şemsi Ahmed Paşa Medresesi müderrilerinden el-Hac Süleyman Efendi'nin eşyaları arasında toplam değeri 26.405 akçe olan 45 kitabı bulunmaktadır. Koleksiyonunda, *Dürer Gürer*, *Gülistan*, *Molla Cami*, *Sadruşşeria* gibi önceki yüzyıl terekelerinde bulunabilen kitapların yanı sıra, *Ali Kuşçu*, *Muğni'l-Lebib*, *Şerh-i Ali Kari*, *Nimetullah*, *Taşköprü* gibi ilk defa bu belgede karşılaştığımız kitaplar mevcuttur. Kitaplarının büyük bir çoğunluğunu mesleğinden anlaşılabileceği üzere medrese kitapları oluşturmakta ve bunların yanında halk için yazılmış kitaplar diyebileceğimiz kitaplar da müderri el-Hac Süleyman Efendi'nin koleksiyonunda yer almaktadır. Kitapları arasında en değerlisi 2.020 akçelik *Tefsir-i Beyzâvî*'dir. Bunu 1.060 akçe ile *Merah Şerh-i Felah*, 1.040 akçe ile *Mesabih-i Şerif* ve 1.030 akçe ile *Hidaye* isimli eserler takip etmektedir. En düşük değerdeki eserler ise 33 akçe ile *Nimetullah*, 60 akçe ile *Sebiyyat*, 63 akçe ile *Ruhu's-Şuruh* ve 75 akçe ile *Talimü'l- Müteallim* kitaplarıdır. Vefat ettiğinde bir eşi ve bir de kızı bulunan müderri Süleyman Efendi'nin 35.517 akçelik serveti bulunmaktadır. Bu servete kitaplarının (26.405) oranı %74,34 gibi dikkat çekici bir düzeyde olup bu yüzyılda toplam serveti içerisinde kitapları oranı en yüksek olan ikinci kişidir.

XVIII. yüzyılda tespit edilen tereke sahiplerinden ikisi hattattır. Bu meslek grubundan daha önceki yüzyıllarda kitap sahibi olanlara rastlanmamıştır. Bu hattatlardan ilki Haziran 1796 yılında terekesi sicillere kaydedilen Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi b. Ahmed Efendi'dir.⁸⁰⁷ Eşyaları arasında 34 adet kitaba ve muhtelif levha, kağıt ile yazı malzemelerine rastlanmıştır. Kitapların geneli *Enam-ı Şerif*,

⁸⁰³ Emrullah Yüksel, "Birgivi" *DİA*, İstanbul 1992, cilt 6, 193. (191-194)

⁸⁰⁴ Bu isimde pek çok müellif bulunduğundan hangi yazara ait hangi kitap olduğu bilinmemektedir.

⁸⁰⁵ Bu isimde pek çok müellif bulunduğundan hangi yazara ait hangi kitap olduğu bilinmemektedir.

⁸⁰⁶ ÜŞŞ. No:454/v94a.

⁸⁰⁷ ÜŞŞ. No:539/v59b.

Birgivi, Duaname, Bostan, Acem Hattı Mushaf-ı Şerif, Delailü'l-Hayrat, Minhacü'l-Abidin, Birgivi, Tuhfe-i Aşikîn [Uşşakîn olmalı] ve *Akaid ve Pend-i Attar* gibi halk için yazılmış kitaplar diyebileceğimiz tasavvuf, edebiyat ve dinî ilimler ile ilgili eserlerden oluşmaktadır. Bunların yanı sıra bu yüzyılda ilk kez terekelerde görülmüş olan *Tuhfe-i Aşikîn* [Uşşakîn olmalı], *Pend-i Attar, Nasihatü'l- Ervah, Feteva-yı Esterûşî?, İmam Gazali'nin Tasavvuf Risalesi*⁸⁰⁸ gibi eserler bulunmaktadır.

Hamza Fakih Mahallesi sakinlerinden olan Mühürdarzade⁸⁰⁹ Mehmed Tahir Efendi b. el-Hac Ahmed'in vefatı sonrası terekesi Ağustos 1798 tarihin sicillere kaydedilmiştir.⁸¹⁰ 462.360 akçeyi bulan yüklü serveti içerisinde toplam değeri 43.041 akçe olan 84 adet kitabı bulunmaktadır. Bu kitapların ekseriyeti edebiyat ve halk için yazılmış kitaplardan oluşmaktadır. Koleksiyondaki en pahalı kitaplar *Mecmua-i Sa'di Efendi Musavver, Delail-i Şerif* ve *Enam-ı Şerif* tir, En düşük değerdeki kitaplar ise *Divan-ı Nahif* (120 akçe) ve konusu bilinmeyen bir *Mecmua* 'dır (120 akçe). *Münşeat*⁸¹¹ ve *Çarperdi*⁸¹² şeklinde terekede yazarının adıyla kaydedilmiş fakat tam olarak hangi eseri olduğunu bilemediğimiz iki yeni kitap da ilk kez bu koleksiyonda karşımıza çıkmaktadır.

Yusuf Efendi b. Abdullah'ın terekesinden 19 kitaplık koleksiyonu olduğunu anlıyoruz.⁸¹³ Babasının isminin Abdullah olarak kaydedilmesinden ve varisleri arasında “kendiyi îtak eden merhum Başî Dumanlı İsmail Paşa b. Budak” isimli paşanın olmasından köle kökenli olduğunu anlıyoruz.⁸¹⁴ Bir önceki yüzyılda daha önce hiç kaydedilmemiş kitapları da içeren ve toplam 3.913 akçe değerinde olan koleksiyonunda ağırlıklı olarak İslami ilimler ve fıkıh konulu kitaplar yer almaktadır. Dil ve gramer ile ilgili kitapların yanı sıra az miktarda tarih ve edebiyat kitapları da bulunmaktadır. Kitapları arasında yer alan *Ali Kârî*⁸¹⁵, *Mu'dilü's-Salâh, İbrahim*

⁸⁰⁸ Süleyman Uludağ, “Gazzali, Tasavvufî Görüşleri” **DİA**, İstanbul 1996, cilt 13, 515-518.

⁸⁰⁹ A. Fulya Eruz, “Yalı”, **DİA**, İstanbul 2013, cilt 43, 304. (301-305)

⁸¹⁰ ÜŞŞ. No:544/v.59a.

⁸¹¹ Mustafa İsmet Uzun, “Münşeat” **DİA**, İstanbul 2006, cilt 32, 18-20.

⁸¹² Mehmet Şener, “Çarperdi” **DİA**, İstanbul 1993, cilt 8, 230-231.

⁸¹³ ÜŞŞ. No:346/v.30b

⁸¹⁴ Paşa terekede -min ciheti'l-velâ- hak sahibidir. İslâm hukukuna göre azatlı köleler öldüğünde eski sahipleri "velâ" hakkı gereğince ölen kişinin mirascısı olabilmekteydiler.

⁸¹⁵ Ahmet Özel, “Ali el-Kârî”, **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 403-405.

*Halebi*⁸¹⁶, *Mecâlis-i Rûhî*, *Rahâtu's-Sâlihîn*, *Üstüvânî*⁸¹⁷ gibi eserler Üsküdar'da XVIII. yüzyılda ilk kez bu terekede karşımıza çıkan eserlerdir. Yusuf Efendi'nin 5000 akçelik servetinde kitaplarının oranı %78,26 gibi çok büyük bir orandır. Azatlı bir kölenin bu denli kitaba meraklı olması onun efendi unvanına sahip olması dolayısıyla cevabını bulmaktadır.

İbrahim Efendi b. Yusuf 1783 yılında terekesi sicillere kaydedilmiş ve Atik Valide Mahallesi'ndeki At Pazarında yaralıyken vefat etmiş bir şahıstır.⁸¹⁸ Ölümü sonrası eşyaları kayıt altına alınmış ve bu eşyalar arasında değerli bir *Mushaf-ı Şerif* (3.600 akçe) ve birlikte fiyatlandırılmış olan *Delailü'l-Hayrat* ile *Tarikat* ve *Metn-i Siraciye* (405 akçe) ve 4 cilt *Mecmua* (120 akçe) bulunmaktadır. 246.920 akçe değerindeki servet içinde kitapların oranı %1,67'dir.

Mustafa Efendi b. Mehmed Kadıköy'de ikamet eden ve terekesi yine 1783 yılında kayıtlara geçen bir Üsküdarlı'dır.⁸¹⁹ Eşyaları arasında *Mushaf-ı Şerif*, *Delail-i Hayrat*, *Siyer-i Nebiyye* kitaplarının yanı sıra ismi ve konusu belirsiz *kitablar*, *evrak-ı perişan*, *mecmua* şeklinde terekede yer almış 7'den fazla kitap bulunmaktadır. Toplam değeri 40.996 akçe olan servetinin 4.005 akçe değerindeki kitaplarına oranı yaklaşık %10'dur.

XVIII. yüzyıl, kitap içeren terekeler bağlamında meslek grupları açısından zengin bir dönemdir. Katiplik mesleğinden kitap sahibi olduğunu anladığımız ilk kişi XVI. yüzyılda 1535 yılında terekesi sicillere yansıyan ve 2 kitabı bulunan Kâtip Hasan'ın terekesiydi.⁸²⁰ XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde terekesinden *kâtip* olduğunu anladığımız ikinci kitap sahibi kişiyle karşılaşmaktayız. Bu kişi Solak Sinan Mahallesi'nde sakin iken vefatı sonrası terekesi Mart 1798'de kaydedilen Harpirîzade Baş Kâtip Mehmed Said Efendi b. Mehmed Emin Efendi'dir. Kâtip Mehmed Said Efendi'nin 7 kitaplık koleksiyonunda *Mushaf* bulunmamaktadır. Kitapları arasında *Ta'rîfat-ı Seyyid*⁸²¹, *Mecmua-i İlahiyyat*, *Kaside Şerhi* ve *Ed'îye* gibi daha önce terekelerde yer almış kitapların yanı sıra ilk kez görülen *Lisanü'l-Hükka* ve *La'lizâde*

⁸¹⁶ Şükrü Selim Has, "Halebi, İbrahim b. Muhammed", *DİA*, İstanbul 1997, cilt 15, 231-232.

⁸¹⁷ Muammer Göçmen, "Üstüvânî" *DİA*, İstanbul 2012, cilt 42, 396-397.

⁸¹⁸ ÜŞŞ. No:512/v55a(1)

⁸¹⁹ ÜŞŞ. No:512/v33a.

⁸²⁰ ÜŞŞ. No:9/v110b.

⁸²¹ Sadreddin Gümüş, "et-Ta'rîfât" *DİA*, İstanbul 2011, cilt 40, 29-30.

Sakkı gibi eserler de yer almaktadır. 7 kitabının fiyatları toplamı 2.835 akçedir. Kâtip Mehmed Said Efendi'nin 22.705 akçe gibi mütevazı bir servetine kitapların oranı %12,5'tir.

Hattat Mustafa Sabri Efendi b. Abdullah'ın terekesi, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonlarına kadar tespit edilen terekelerde kitap ihtiva eden ikinci hattat terekesidir.⁸²² Selman Ağa Mahallesi'nde ikamet eden Hattat Mustafa Sabri Efendi'nin eşyaları arasında *fıstık kağıdı*, *abadi kağıt* gibi bir takım kağıt ve yazı malzemelerinin yanı sıra bazı kitaplar da bulunmaktadır. Bu kitaplardan *Kelam-ı Kadim* ve *Mesabih*⁸²³ kitabı dışında diğer mecmua ve evrakların konuları bilinmemektedir. Daha çok mecmua, evrak-ı perişan halde kağıtların olduğu malzemelerinin fiyatı toplamı 1.426 akçedir. Hattat Mustafa Sabri Efendi, 16.529 akçe gibi düşük sayılabilecek bir servete sahiptir. Servetinin kitap ve muhtelif mecmualara oranı ise %8,63'tür.

Salih Efendi b. Mehmed b. Abdullah, terekesinde hafız olduğu belirtilen ve 6 adet kitabı bulunan bir Üsküdarlıdır.⁸²⁴ Cami-i Kebir Mahallesi'nde ikamet eden Salih Efendi, Üsküdar terekelerinde kitap sahibi olanlar arasında hafız unvanına sahip ilk kişidir. Kitapları arasında on sekiz cüz *Mushaf-ı Şerif*, *Taygûrî/Tayfûrî?*, *Melhame Kitabı* gibi eserler ve *Evrak-ı Perişan* vardır. *Melhame* XVIII. yüzyılda Üsküdar terekelerinde ilk kez karşımıza çıkan bir kitaptır. Gelecekte ortaya çıkacak toplumsal karışıklık, iç savaş ve kıyamet alâmetlerine dair haberlerle bunlara dair meselelerin ele alındığı bir türü ifade eden *Melhame* muhtelif müellifler tarafından kaleme alınmış çok sayıda nüshası olan bir eserdir.⁸²⁵ Dolayısıyla Hafız Salih Efendi'nin kitapları arasında yer alan bu eserin de yazarı ve tam adı bilinmemektedir. Toplam serveti 15.497 akçe olan Salih Efendi'nin kitapları toplamının (1.830 akçe) servetine oranı %11,81'dir.

Es-Seyyid Mehmed Celali babası es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed İşret b. Abdullah'ın terekesi Ocak 1798 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁸²⁶ Eşyaları arasında Üsküdar sicillerinde ilk kez bu terekede görülmüş olan bazı kitapları da içeren 5 adet

⁸²² ÜŞŞ. No:548/v28a.

⁸²³ Terekede bu kitabın eksik olduğu belirtilmiştir. Bu isimde birden farklı yazara ait bir çok eser bulunmaktadır, genellikle hadis ilmine ait olan bu kitaplardan hangisi olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

⁸²⁴ ÜŞŞ. No:454/v82b.

⁸²⁵ İlyas Çelebi, "Fiten ve Melâhim" **DİA**, İstanbul 1996, cilt 13, 149-153.

⁸²⁶ ÜŞŞ. No:544/v21a.

kitap bulunmaktadır. Bu kitaplar *Delail-i Hayrat*, *Kaf*, *Divan-ı Nesimi* ve *mecmualar* bulunmaktadır. Bu kitapların toplam fiyatı 1.280 akçe olup, 55.980 akçeyi bulan servetine kitapları oranı %2,29'dur.

Ahmed Çelebi Mahallesi'nde Minkarizade Medresesinde sakin iken vefat eden ve terekesi Mart 1799 tarihinde sicillere kaydedilen Ahmed Efendi b. Ali'nin eşyaları arasında 5 adet kitap bulunmaktadır.⁸²⁷ Bu kitaplardan ikisi *Fazilet-i Ashab-ı Resul* (5 cilt) ve *Kaside*'dir. Diğer üç kitap ise farklı fiyatlarda *Evrak-ı Perişan* olarak kayıtlara geçmiştir. Toplam değeri 1.240 akçe olan kitapların yanı sıra terekesinde levha, piştahta gibi bir takım yazı malzemeleri de bulunmaktadır. 34.132 akçe olan toplam servetine kitaplarının oranı %3,63'tür.

Aralık 1799 tarihinde terekesi tespit edilen Osman Efendi b. Mehmed'in terekesinde Pazarbaşı Mahallesi sakinlerinden olup "*Aşık Valide Sultan tabe's-seraha Hazretleri Evkafi hudud dahilinde Fenai Ali Efendi Zaviyesi'nde*" kaldığı ve "talebe-i ulumdan" olduğu belirtilir.⁸²⁸ Osman Efendi'nin mütevazi eşyaları arasında toplam fiyatı 1.000 akçe olan 4 adet kitabı bulunmaktadır. Bunlar *Delail-i Hayrat* ve *Enam-ı Şerif*, *Halebî* ve *Evrak-ı Perişan*'dır. 4.704 akçe gibi oldukça düşük bir servete sahip olan bu talebenin neden ve nasıl vefat ettiğini bilemiyoruz. Servetinin düşük olması ve bunun da 1.000 akçesini kitapların oluşturması dolayısıyla birbirlerine oranları %21,26 gibi yüksek bir seviyededir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru terekelerde yer alan kitaplar içerisinde çoğunlukla Mushaf görülmemeye başlanmıştır. 1795-1799 tarihleri arasında sicillerde kitap içerdiği tespit edilen 51 terekeden 21'inde hiç *Mushaf* bulunmamaktadır. Mehmed Efendi b. Mustafa Efendi'nin sahip olduğu 3 kitap ve bu kitaplar içerisinde Mushaf olmaması buna örnek gösterilebilir.⁸²⁹ 1799 yılında kaydedilen terekesine göre Mehmed Efendi'nin kese içerisinde bir *Enam-ı Şerif*, *İlm-i Hal* ve *Mecmua* olmak üzere toplam değeri 460 akçe olan üç kitabı bulunmaktadır. 30.224 akçe olan servetine kitaplarının oranı %1,5'tur.

Es-Seyyid Halil Efendi b. Musa yüklü servetine karşılık eşyaları arasında bir adet *Delâil-i Hayrat* ve *İnşa* olmak üzere iki adet kitabı kayıtlara geçmiş bir

⁸²⁷ ÜŞŞ. No:548/v32b.

⁸²⁸ ÜŞŞ. No:550/v25a.

⁸²⁹ ÜŞŞ. No:548/v8a.

Üsküdarlı'dır.⁸³⁰ Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde ikamet etmiş ve terekesi Nisan 1799 tarihinde sicillere kaydedilmiş olan Halil Efendi 809.719 akçe gibi yüklü bir serveti geride bırakmıştır. Kitaplarının servetine oranı %1'in çok altındadır.

Terekesinde kitapları "Ma'lümü'l-Esâmi'l-Kütüb" şeklinde kaydedilen Selanik Kadısı İmadzâde es-Seyyid Mehmed Said Efendi b. el-Merhûm es-Seyyid Mehmed Ebu Said Efendi b. el-merhûm es-Seyyid Mustafa Efendi'nin⁸³¹ 1760 yılında kaydedilen terekesi kitap adları ve sayısı yazılmadan kaydedilmiştir.⁸³² Daha önceki yüzyıllarda sicillerde yer alan terekelerde *kütüb*, *kitablar* şeklinde kaydedilen toplu kitap gruplarına rastlanmıştır fakat kitapların "isimleri bilinen kitaplar" şeklinde kaydedilmesi ilk kez rastlanan bir örnektir. Bu kitapları acaba kimler ne ölçüde biliyorlardı? Dönem içinde yaygın olan kitaplardan kaçısı bu kitap grubu içerisindeydi? es-Seyyid Mehmed Said Efendi'nin isimleri ve sayısı belli olmayan kitaplarının fiyatı 3.000 akçedir. Bu kitapların 300.000 akçe gibi hatırı sayılır bir servete oranı %1'dir.

Molla unvanı⁸³³ farklı zaman ve bölgelerde muhtelif kişileri kapsayan geniş bir kullanım alanına sahiptir. İlmiye sınıfı ile içiçe olduğu açık olmakla birlikte hem Osmanlı öncesi hem de Osmanlı döneminde sıklıkla kullanılan bir unvandır. Osmanlı'da ilk dönemler müderrislik sonrası bazı büyük şehirlerin kadılarına verilen bu unvanın⁸³⁴, son dönemlerine doğru ise medrese talebelerine de verildiği görülmektedir. Ümit Güler, Diyarbakır sicillerine dayanarak yaptığı ve XVIII.-XIX. yüzyılları kapsayan çalışmasında, molla veya monla unvanının, dinî bir görevi olsun olmasın medrese mezunu tüm kişiler için, hatta kadınlar arasında Kur'an ve Mevlid okuma gibi hizmetleri yerine getiren ve evlerinde bunları öğreten hanımlar için de kullanıldığı ifade etmiştir.⁸³⁵

⁸³⁰ ÜŞŞ. No:548/v56a.

⁸³¹ "İmadzade es-Seyyid Mehemmed Efendi Süleymaniye Medresesi müderrisi iken Selanik kadısı olup ba'dehu 'azl olundular. Fi-gurre-i Safer sene 1140." Vekayü'l-Füzelada bu şekilde bir kayıt bulunmaktadır. Şeyhî Mehmed Efendi, **Vekâyiü'l-Fuzâlâ: Şeyhî'nin Şakayık Zeyli**, haz.: Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, cilt 4, s.3383.

⁸³² ÜŞŞ. No:454/v89b

⁸³³ Hamid Algar, "Molla", **DİA**, Ankara 2020, C. 30, 238-239.

⁸³⁴ Örneğin "Edirne mollası", "Diyarbakır mollası" gibi ifadelerin kullanıldığı bilinmektedir. Hamid Algar, "Molla", **DİA**, C. 30, 238.

⁸³⁵ Ümit Güler, "Osmanlı Hayatında Mollalar: 18. ve 19. YY. Diyarbakır Örneği", **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, 2019, cilt 11, sayı 2(24), s.862.

XVI. yüzyılda tespit edilen kitap terekelerinde hiç rastlanmamışken XVII. yüzyıl kitap terekelerinde ise yalnızca Mir Şeref'in kethüdası olan Molla Mahmud'da karşımıza çıkmış XVIII. yüzyılda ise üç ayrı terekede rastlanmıştır. Bunlardan ilki olan ve Kadıköy'de ikamet eden ve 1756 yılında kayıtlara geçen terekesinden müezzin olduğunu anladığımız es-Seyyid Molla Halil'in bir Mushaf-ı Şerif'i bulunmaktadır.⁸³⁶ 8.427 akçe değerinde oldukça mütevazi olan serveti içinde Mushaf'ın oranı %3,56'dır. Bu tereke ilk kez bir müezzinin kitap sahibi olduğunun zikredilmesi ve o meslek grubuna ait bir tereke olması açısından da önemlidir.

Molla Süleyman b. Ahmed b. Abdullah terekesi 1760 yılında sicillere kaydedilen ve bu yüzyılda molla lakabını taşıyan ikinci kişidir. Eşyaları arasında evrak-ı perişan ile birlikte fiyatlandırılmış olan bir *Mushaf-ı Şerif* ve *Enam-ı Şerif* kitabı bulunmaktadır. Molla Süleyman 1.311 akçelik serveti ile bu yüzyılın en düşük servete sahip kişisidir. Gerçekten çok az sayılabilecek serveti içerisinde iki adet kitabı bulunmakta ve bu kitapların da servetine oranı %23'tür.

Hayreddin Çavuş Mahallesi sakinlerinden Molla İsa b. Musa'nın terekesi 1798 tarihinde sicillere kaydedilmiştir.⁸³⁷ 18.888 akçe gibi mütevazi serveti içerisinde toplam değeri 1.800 akçe olan 8 adet kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplar; *Suretü'l-En'am-ı Şerif Sarf* ve *Şahidi*, *Meşarik* ve *Buhari noksan*, *Şerh-i Birgivi*, *Halebî*, *Enmüzece* ve *Evrak-ı Perişan*'dır. Molla İsa'nın servetinin yaklaşık %10'unu sahip olduğu kitaplar oluşturmaktadır.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
Kaşif Ali Efendi b. Ömer	Kadı - Efendi	183
Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el-Merhûm Nureddin Bey Efendi	Müderres - Bey - Efendi	170
eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi b. el-merhum el-mebrur İbrahim Efendi	Müderres - Şeyh - Seyyid - Efendi	128
Mühürdarzade Mehmed Tahir Efendi b. el-Hac Ahmed	Efendi	84
es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi	Kadı - Seyyid - el-Hac - Efendi	47
Mustafa Efendi b. Murtaza	Hafız-ı Kütüp - Efendi	45
Müderres b. el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah	Müderres - el-Hac - Efendi	45

⁸³⁶ ÜŞŞ. No:442/54b.

⁸³⁷ ÜŞŞ. No:544/v68a.

Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi b. Ahmed Efendi	Hattat - Efendi	34
Ahmed Efendi b. el-Hâc Receb b. Ebu Bekir	Vidin muvakkiti - Efendi	21
el-Yusuf Efendi b. Abdullah	Efendi	19
İbrahim Efendi b. Yusuf	Efendi	8
Molla İsa b. Musa	Molla	8
Mustafa Efendi b. Mehmed	Efendi	7
Harpîrîzade Baş Katip Mehmed Said Efendi b. Mehmed Emin Efendi	Katip - Efendi	7
Hattat Mustafa Sabri Efendi b. Abdullah	Hattat - Efendi	6
Salih Efendi b. Mehmed b. Abdullah	Hafız - Efendi	6
Es-Seyyid Mehmed Celali babası es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed İşret? b. Abdullah	es-Seyyid	5
Ahmed Efendi b. Ali	Efendi	5
Osman Efendi b. Mehmed	Talebe-i Ulûmdan - Efendi	4
Mehmed Efendi b. Mustafa Efendi	Efendi	3
Ali Efendi b. İslâm	Efendi	3
es-Seyyid Halil Efendi b. Musa	es-Seyyid - Efendi	2
Molla Süleyman b. Ahmed b. Abdullah	Molla	2
İmam Mustafa Efendi b. Ali	İmam - Efendi	1
Selanik İmadzâde es-Seyyid Mehmed Said Efendi b. el-Merhûm es-Seyyid Mehmed Ebu Said Efendi b. el-merhûm es-Seyyid Mustafa Efendi	es-Seyyid - Efendi	1
Hafız Ebu Bekir Efendi b. Veliiddin	Hafız - Efendi	1
Mehmed Efendi b. Osman b. Abdülmennân	Efendi	1
es-Seyyid Ahmed b. es-Seyyid Bekir? Abdullah	es-Seyyid	1
es-Seyyid el-Hâc Hüseyin Efendi b. el-Hâc Talha	es-Seyyid - el-Hac - Efendi	1
es-Seyyid Molla Halil	Müezzîn - es-Seyyid - Molla	1

Tablo 3.3.: XVIII. Yüzyılda Ulema Sınıfı (Efendi –Seyyid - Molla)

3.2. Saray Merkezli Bilgi: (Kalemiye Mensupları ve Ağaların Kitapları)

Üsküdar sicillerinde yer alan terekelerde doğrudan bu gruba ait kayıtlara rastlanmamış fakat çevresine ait kalemiye gibi bazı meslek gruplarından kimseleri kitap sahibi olarak görmekteyiz. Osmanlı kalemiyesi büyük oranda saray merkezli bir sınıftır. Bu sınıf suriçi İstanbul’unda Topkapı Sarayı ve çevresinde yaşamını sürdüren bir çoğunluğa sahiptir. Dolayısıyla bürokrasinin henüz gelişmekte olduğu bir dönemi temsil eden XVI. yüzyıl Üsküdar’ında, bu sınıfın İstanbul merkezinden farklı olarak hemen hemen yok denecek kadar az olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen yıllarda *ağa*, *çelebi* gibi farklı unvanlar alan bu sınıfın mensupları Üsküdar’da daha fazla yaşamaya başlamış ve kitap sahipleri olarak terekelere karşımıza çıkmışlardır.

Osmanlı sarayında görev almış Darüssaade ağalarından kitaba düşkün olanları kurdukları kütüphâneler dolayısıyla da ayrıca hatırlanmaya değerdir. Bunlardan XVIII. asırda yaşamış aynı adı taşıyan Beşir Ağalar meşhur kitap meraklıları arasındadır. Reisülküttaplar arasında da kitap merakıyla tanınanlar bulunmaktaydı. Bunların zengin kütüphâneler kurmuş olmaları, sahafların müdavimleri arasında yer aldıklarını göstermektedir. Vezirler, defterdarlar, nişancılar ve devletin muhtelif eyaletlerindeki diğer kademelerdeki bürokrat ve kâtipler, beylerbeyiler, sancakbeyleri ve eyaletlerdeki diğer görevliler Osmanlılarda okur yazar zümrenin belli başlıları olarak sahafların müşterileri arasında yer alıyordu. Divanlar, tarihler bürokratların tercih ettiği kitaplardı.⁸³⁸

XVI. yüzyılda unvanlarından anlayacağımız üzere Kâtip Hasan ve Merkepzâde Muslihiddin Halife’yi bu sınıfa dahil edebiliriz. Bu iki kişi dışında terekelerdeki bilgilerden hareketle kalemiye sınıfına dahil edebileceğimiz başka kimse bulunmamaktadır. Kâtip Hasan’ın terekesinde kitaplar belki de kâtibin kitap adlarını tespit edememesinden dolayı *kitablar* ve *kitab* şekilde kaydedilmiştir. Dolayısıyla içeriğine dair bir fikrimiz yok. Fakat Merkepzâde Muslihiddin Halife’nin (12 kitap)

⁸³⁸ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş, İstanbul 2021, s. 224.

kitaplarına baktığımızda, kalemiye mensuplarının sahip olabileceği türlerden daha çok medreseye mensup kişilerin sahip olduğu türden kitaplar olduğunu söyleyebiliriz. Bu örnekten hareketle, medrese kökenli bilginin ikincil dolaşım alanı olarak da kalemiyeye mensup kişilerden bahsedebiliriz.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Üsküdar'da saray merkezli bilgiyi elinde bulunduran grupların bir önceki yüzyıla kıyasla çok fazla çeşitlendiğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda bir önceki yüzyılda rastlamadığımız *odabaşı*, *çelebi*, *ağa* gibi meslek yahut unvanlara sahip kişiler karşımıza çıkmaktadır. XVII. yüzyılda sarayın çeşitli alanlarında görev alan kişilerden odabaşı mesleğine mensup kitap sahiplerine yalnızca 2 tere de rastlıyoruz. Bu kişiler birer adet *Mushaf*'ı bulunan Derviş Odabaşı ve Kasım Odabaşı'dır. Kitap sayıları bir kitapla sınırlı olmakla birlikte hatırı sayılır bir servete sahip olduklarını (536.099 akçe ve 58.674 akçe) ve bu bağlamda sarayla ilişkili görevlerde bulunan kişilerin gelir düzeylerinin yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
Derviş Odabaşı b. Ahmed	Odabaşı	1
..... Kasım Odabaşı b. Sefir	Odabaşı	1

Tablo 3.4.: XVII. Yüzyılda Saray Görevlisi

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Çelebi unvanı birkaç sınıf için kullanılmıştır. 17 yüzyılda genellikle ilmiye sınıfına mensup kişilerde olduğu gibi bürokrat çocukları ve bazı şeyh çocukları için de bu unvan kullanılabilir. Bu yüzyılda çelebi unvanı olan 6 kitap sahibi bulunmaktadır. Bunlar herhangi bir şekilde ilmiye sınıfına mensup olan kimselerin çocukları olabileceği gibi katipler veyahut da maliye katipleri gibi çeşitli sınıflara mensup insanlar da olabilirler. Çelebi unvanlı 6 kişiden ikisinin babalarının unvanları dolayısıyla ilmiye sınıfına mensup olabileceğini düşünebilir öte yandan diğerlerin de kalemiyeye ait bazı mesleklerde bulunabileceklerini tahmin edebiliriz. Fakat açık bir şekilde belirtilmediği müddetçe bu konuda yorum yapmak mümkün olmamaktadır. Bu açıdan listemizdeki 6 çelebi'den sadece Abdülkerim Çelebi b. Murat Hoca için ilmiye sınıfına mensup olduğunu söyleyebiliyoruz. Bir de terekisinde keresteci olduğu belirtilen Ahmed Çelebi'nin babasının el-Hâc Mehmed unvanlı bir hacı olması

dolayısıyla oğlunun buna bağılı olarak çelevi unvanını aldığı düşünölebilse de bunu yine de kesin olarak söylemek mümkün değıldir.

Çelebi unvanlı kişilerden en fazla kitaba sahip olan kişi terekesinde 10 kitap kaydı yer alan Bayram Çelebi'dir. Koleksiyonunda daha çok *Muhammediye*, *Hadikatü's-Süeda*, *Yusuf Züleyha* ve *Envarü'l-Aşikin* gibi halk için yazılmış kitaplar, *Kudurî*, *Türki Vikaye* ve *İnşa* gibi medrese kitapları ile bir adet *Mushaf-ı Şerif* bulunmaktadır. Çelebi unvanlı bir diğerk kitap sahibi Mahmud Çelebi b. İlyas'tır. *Muhtar*, *Şerh-i Alkaid*, *Kitab-ı Mantık*, *Sadruşşeria* gibi medrese kitapları, *Kavaid-i Kuran* ve *evrak-ı perişan* olmak üzere 8 kitabı bulunmaktadır. Kitaplarının çoğunluğu medrese kitaplarından oluşmaktadır. Osman Çelebi b. Abdullah'ın *Kitab-ı Turuk*, Ahmed Çelebi b. Abdüllatif, Abdülkerim Çelebi b. Murat Hoca ve Ahmed Çelebi b. el-Hac Mehmed'in de Mushaf olmak üzere birer kitabı bulunmaktadır.

Şahıs Adı	Mesleğı	Kitap Sayısı
Bayram Çelebi	Çelebi	10
Mahmud Çelebi b. İlyas	Çelebi	8
Osman Çelebi b. Abdullah	Çelebi	1
Ahmed Çelebi b. Abdullatif	Çelebi	1
Abdülkerim Çelebi b. Murat Hoca	Çelebi	1
Ahmed Çelebi b. el-Hâc Mehmed	Çelebi - Keresteci	1

Tablo 3.5.: XVII. Yüzyılda Çelebi Unvanlılar

Ağa unvanlı terekelerde ise XVII. yüzyılda kitap sahibi olarak iki kişiye rastlanmıştır. Tam olarak hangi görevde oldukları bilemediğimiz el-Hac Recep Ağa'nın 2.050 akçelik Mushaf-ı Şerif'i, el-Hac Hüseyin Ağa b. Veli'nin de 1.440 akçelik Mushaf'ı bulunmaktadır. Genelde sarayla ilişkili görevlerde bulunan kişilerin kullandığı bir unvan olan ağa unvanının ilk kez bu yüzyılda az da olsa görölmeye başlandığını, fakat kitap sahibi profiller içerisinde XVII. yüzyıl özelinde çok önemli bir yerleri olmadığını söyleyebiliriz.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
el-Hac Recep Ağa	Ağa	1
el-Hac Hüseyin Ağa b. Veli	Ağa	1

Tablo 3.6.: XVII. Yüzyılda Ağalar

Sarayın çeşitli alanlarında görev alan kişiler, kitap sahibi olarak XVIII. yüzyılda ayrıca değerlendirmeye tabi tutulacak sayı ve mahiyete ulaşmışlardır. Önceki dönemlerde pek rastlamadığımız fakat XVIII. yüzyılda kitap sahibi olarak karşımıza çıkan kemankuş, miftah ağası, bölükbaşı, çukadar ve serrac başı gibi sarayla ilişkili muhtelif görevliler sayısal bakımdan büyük bir orandadır. Bunlardan kemankuş İsmail Ağa'nın 41 kitaplık hatırı sayılır bir koleksiyonu vardır. Miftah ağası İbrahim Ağa'nın ise tarih ve halk kitaplarından oluşan 9 kitabı bulunmaktadır. Bölükbaşı Mehmed Ağa'nın, Çukadar Osman Ağa'nın ve Serrac Başı Mehmed Ağa'nın ise Enam ve Mushaf'dan oluşan birer kitapları bulunmaktadır. Saray görevlileri içerisinde 145 bin akçe ile en fazla servete sahip olan miftah ağası İbrahim Ağa'dır. Diğer görevlilerin servetleri 50 bin, 30 bin ve 10 bin akçe dolaylarında değişmektedir. Saray görevlilerinin sahip oldukları toplam servet yaklaşık 266 bindir. Bu servet içerisinde 7.545 akçe değerinde 53 adet kitap bulunmaktadır. Kitap fiyatlarının toplam servet içerisindeki yeri ise yaklaşık %3'tür. Bu tabloya baktığımızda hem servet hem kitap sayısı hem de kitapların fiyatları bakımından çok varlıklı bir meslek grubu olduğunu söyleyemeyiz.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
İsmail Ağa b. Abdullah Ağa	Kemankuş - Ağa	41
İbrahim Ağa b. Mehmed	Miftah ağası - Ağa	9
Mehmed Ağa b. Ahmed	Bölükbaşı - Ağa	1
Osman Ağa b. Musâ	Çukadar [Çuhadar] - Ağa	1
Mehmed Ağa b. Ömer b. Mahmud	Serrâc Başı - Ağa	1

Tablo 3.7.: XVIII. Yüzyılda Saray Görevlileri

XVIII. yüzyılda Osmanlı kitap koleksiyonerleri arasında yeni bir sınıfın daha ortaya çıkmaya başladığını görüyoruz ki bunlar hem servetler bakımından hem de kültürel değişim bakımından Osmanlı toplumunun geçirmiş olduğu genel değişime paralel olarak incelenebilecek bir grup teşkil etmektedir. XVII. yüzyılda sadece 2 terekede karşımıza çıkan ağalar XVIII. yüzyıla gelindiği zaman 25 ayrı terekede karşımıza çıkmaktadır ki bu da 18 yüzyılda tespit edilen terekelerin yaklaşık %27'ye yakın bir grubunu temsil etmektedir. Bu oran kitap sahipleri arasında yeni bir okur yazar sınıfın oluşmaya başladığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ağalar kimdir sorusuna karşılık olarak bu kişilerin kimliklerine baktığımız zaman, genellikle sarayla ilişkili olduklarını ve unvan olarak ağaların bu dönemde sistemde önemli ve öncelikli bir yer aldığını görüyoruz. Bu sınıfın ikinci önemli bir yönü de saray dışındaki çeşitli idari ve askeri görevler dolayısıyla bu unvanı taşıyan insanlar olmalarıdır. Osmanlı Devleti teşkilâtının genişleme ve gelişmesi üzerine ağa, askerî teşkilâtta en çok kullanılan unvan haline gelmiştir.⁸³⁹ Bunların içerisinde çeşitli bölgelerdeki idareci gruplar ile yerel mültezimler ve benzeri vazifelerde yer alan insanlar vardır. XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılda tüccar sınıfından bir grup da ağa unvanıyla anılmaya başlanmıştır. Bunların arasında toprak sahipleri de bulunabilmektedir.

Terekelerden tespit ettiğimiz kadarıyla ağa unvanı taşıyan 25 kişiden 6'sının meslekleri belirtilmiştir. Bunlar; *bölükbaşı*, *çukadar*, *kemankeş*, *miftah ağası*, *defter nazırı* ve *serrac başı*dır. Diğer 18 kişinin ağa unvanı taşımasına rağmen tam olarak hangi görevde olduklarını bilemiyoruz. XVIII. yüzyılın ilk yarısında ağa unvanıyla kaydedilmiş kimsenin terekesine rastlamıyoruz. Fakat yüzyılın ikinci yarısında ağa unvanı ile kaydedilmiş 24 kişi mevcut olup bunlar arasında terekesi tespit edilen ilk isim Mehmed Ağa b. Ömer b. Mustafa'dır. 28 Kasım 1759 tarihli terekesine göre iki kitabı olan Mehmed Ağa'nın kitapları toplamı 7.650 akçedir.

Ağalar içerisinde en fazla kitaba sahip olanları incelediğimizde daha çok sarayla ilişkili görevlerde bulunanların öne çıktığını görmekteyiz. 41 adet kitabı bulunan Kemankeş İsmail Ağa b. Abdullah, ağalar içerisinde en fazla kitaba sahip olan kişidir. Daha sonra Rumeli'deki Köprülü Kazası'nda Defter Nazırı olarak görev

⁸³⁹ Faruk Sümer, "Ağa" *DİA*, İstanbul 1988, cilt 1, 451-452.

yapmış Mehmed Ağa'nın 21 kitabı olduğunu görmekteyiz. Yine sarayla ilişkisi ve görevi dolayısıyla ağa unvanı alan miftah ağası İbrahim Ağa'nın 9 kitabı bulunmaktadır. Ağalar arasında kitap sayısı bakımından öne çıkan bir diğer isim tam olarak hangi görev dolayısıyla ağa unvanı aldığını bilemediğimiz fakat hem *seyyid* hem de *hacı* unvanlarıyla kaydedilen Ali Ağa'dır. Ali Ağa'nın 24 adet kitabı bulunmaktadır. Bunların dışında kalan ağa unvanlı kitap sahiplerinden beşinin 4 kitabı, birinin 3, dördünün 2 ve on birinin de 1 kitabı bulunmaktadır.

Ağaların servet dağılımına baktığımız zaman genellikle 100.000 akçenin üzerinde servetlerinin olduğunu görmekteyiz. 25 kişiden 8'inin serveti 30.000 akçe ile 100.000 akçe arasında değişirken diğer 17 kişinin servetinin 100.000 akçe ile 1 milyon akçe arasında değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Ağalar arasında en fazla servete sahip olan kişi 1.035.040 akçelik serveti ile es-Seyyid el-Hac Ali Ağa b. Hafız b. Abdullah'tır. Kitap sayısı bakımından da 24 kitapla ağalar arasında hem serveti hem de sahip olduğu kitapların sayısı bakımından dikkate değer bir isimdir. Kitapları arasında daha çok *Mushaf*, *Amme ve Tebareke Cüzleri*, halk arasında yaygın olarak okunan *Delailü'l-Hayrat*, *Mülteka*, *Halebî*, *Birgivi Şerhi*, *Gülistan*, *Tarikat-ı Muhammediye*, *Kaside-i Bürde*, medreselerde sıkça okutulan *Dürer Gürer*, *Avamil-i Cedid*, *Molla Cami*, *Sarf ve Nahiv*, ilk kez bu yüzyılda görülen *Tarih-i Mısır* ve *Tevarih-i Kostantiniyye* gibi tarih kitapları, *Gayetü'l-Beyan* gibi tıp ve *Tarih-i Acayibi Mahlukat* gibi havass ile ilgili eserler bulunmaktadır.

XVIII. yüzyılda tespit edilen tüm ağaların servetinin toplamına baktığımız zaman ise karşımıza yaklaşık 7 milyonluk bir servet çıkmaktadır. Kişi başı ortalama servet 280.000 akçedir. Bu servet içerisinde 204.195 akçe değerinde 138 adet kitap bulunmaktadır. Kitap fiyatlarının toplam servet içerisindeki yeri ise yaklaşık %3,5'tur. Kitap sahibi ağaların kişi başı ortalama serveti ise yaklaşık 276 bin akçedir. Bu yüzyılda ortaya çıkan yeni bir toplumsal sınıfın servetleri içerisinde bu oranda bir kitap varlığının görülmesi kitap kültürü ve okur yazar kitlesinin dağılımı açısından oldukça önemlidir.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
İsmail Ağa b. Abdullah Ağa	Kemankeş - Ağa	41
es-Seyyid el-Hâc Ali Ağa b. Hafız b. Abdullah	es-Seyyid - el-Hac - Ağa	24
Mehmed Ağa b. Hasan Ağa	Rumeli'deki Köprülü Kazası Defter Nazırı - Ağa	22
İbrahim Ağa b. Mehmed	Miftah ağası - Ağa	9
es-Seyyid Osman Ağa b. Ömer	es-Seyyid - Ağa	4
Kalınoglu? el-Hâc Ahmed Ağa b. Mehmed	el-Hac	4
Hâşim Ali Ağa b. Mustafa	Ağa	4
Halil Ağa b. Abdullah	Ağa	4
es-Seyyid Mehmed Emin Ağa b. es-Seyyid eş-Şeyh Fahrüddin Efendi	es-Seyyid - Ağa	4
Müderrişzade Ahmed Ağa b. Mehmed	Ağa	3
Mustafa Ağa b. Hasan	Ağa	2
Mehmed Ağa b. Ömer b. Mustafa	Ağa	2
Hasan Ağa b. Abdullah b. Abdülmennan	Ağa	2
Salih Ağa b. Mustafa	Ağa	2
Mehmed Ağa b. Hasan	Ağa	1
el-Hac İsmail Ağa	el-Hac - Ağa	1
Kömürçüzade Mehmed Ağa b. İsmail	Ağa	1
Kahveci Cemal oğlu el-Hac Mehmed Ağa b. Ali	el-Hac - Ağa	1
es-Seyyid Numan Ağa b. Osman	es-Seyyid - Ağa	1
Ali Ağa b. Salih	Ağa	1
Osman Ağa b. Abdullah	Ağa	1
Mehmed Ağa b. Ahmed	Bölükbaşı - Ağa	1
Mehmed Ağa b. Ömer b. Mahmud	Serrâc Başı - Ağa	1
Osman Ağa b. Musâ	Çukadar [Çuhadar] - Ağa	1
Abdullah Ağa b. Ömer	Ağa	1

Tablo 3.8.: XVIII. Yüzyılda Tespit Edilen Ağa Unvanlı Kişilerin Listesi

Kalemiye sınıfı Üsküdar toplumunda, XVI. ve XVII. yüzyıllarda da terekeler aracılığıyla kitap sahibi olarak karşımıza çıkmış bir sınıftır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise yalnızca *kâtip* unvanlı bir kişiyi kitap sahibi olarak görmekteyiz. Harirîzade Baş Katip Mehmed Said Efendi'nin 3 adet medrese, 3 adet halk kitabı ve 1 adet de lügat olmak üzere toplam 7 kitabı bulunmaktadır. Baş Katip Mehmed Said Efendi'nin 22.705 akçe serveti bulunmaktadır. Toplamı 2.385 akçe olan kitaplarının servetine oranı ise %10,5'tir.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
Harirîzade Baş Katip Mehmed Said Efendi b. Mehmed Emin Efendi	Katip - Efendi	7

Tablo 3.9.: XVIII. Yüzyılda Kalemiye

3.3. Askerler ve Kitapları: Paşa ve Beylerin Kitapları

Seyfiyye/askeri sınıfının, kalemiye sınıfı gibi sayısal bakımdan dikkate alınacak derecede bir kitap varlığı olmadığını görmekteyiz. Bu açıdan XVI. yüzyıl terekelere baktığımızda sadece 4 kitaptan oluşan bir koleksiyona sahip Silahtar Sinan b. Abdullah dışında herhangi bir seyfiye mensubuna rastlanmamış olması şaşırtıcı değildir. Üsküdar'da bir yüzyıl boyunca, 25 tereke içerisinde tek bir askeri sınıftan kimsenin kaydının olması birkaç şekilde izah edilebilir. Bu yüzyılda Üsküdar henüz az bir nüfusa sahip ve merkeze nispeten küçük bir yerleşim yeridir. Bu açıdan da burada askeri sınıftan kimselerin ikamet edebileceği bir ortam henüz oluşmamış olduğundan 100 yıl boyunca tek bir askeri sınıfa mensup kişinin kaydının olması genellikle bu şartların bir sonucudur. Netice itibarıyla Üsküdar, XVI. yüzyılda kalemiye ve seyfiye sınıflarının çokça varlığından söz edemeyeceğimiz bir şehir hüviyetindedir.

XVI. yüzyılda üst sınıfa ait kitap sahibi kimselerin terekesine rastlanmazken XVII. yüzyıla gelindiğinde Hasan Paşa gibi hem varlıklı hem de bürokrat ve devletin üst düzey yöneticilerinden birine rastlıyoruz. Dönemim önemli valilerinden birinin terekесinin bu sicillerde yer alması Üsküdar'ın XVII. yüzyıldaki sosyo-kültürel yapının da değişmiş olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra XVI. yüzyılda terekelerde kitap sahibi olarak hiç görmediğimiz *bey* unvanlı kişiler bu yüzyılda 7 kişi ile karşımıza çıkmaktadır. Bir de terekесinden çavuş olduğunu anladığımız bir kişi bulunmaktadır.

Bu sınıfa ait kimselerin Hasan Paşa dışında hemen hemen hepsi bir iki kitaba sahiptir. Hasan Paşa'nın terekесi kitap kültürü açısından hem yüzyılın bütünü için hem de askeri sınıf içerisinde kitap sahipleri için oldukça önem arz etmektedir. Hasan Paşa'nın konu bakımından oldukça zengin olan koleksiyonu aynı zamanda dönemin sayıca en fazla kitap içeren terekесi olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Mesleklerine göre kitap sayısı bakımından bir değerlendirme yaparsak askeri sınıfa mensup Hasan Paşa'nın 131 kitabının bulunması diğer meslek mensuplarına göre şaşırtıcı değildir. Paşalar devlette en üst gelir grubuna mensup bireyler olarak kitapla en çok ilgili olan zümrelerin başında gelmektedir. Bunun yanı sıra diğer esnafa yahut askeriye'nin ve kalemiye'nin alt kademelerine ait meslek gruplarının sahip olduğu

kitapların -Hasan Paşa gibi bazı istisnalar dışında- sayıca çok az olduğu görülmektedir. Bu da bizi meslek / görev türünün ve eğitim seviyesinin, sayıca fazla kitap sahibi olmakta büyük rol oynadığı sonucuna götürebilir.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
Hasan Paşa	Paşa	131
Ali Bey b. Abdullah	Bey	3
el-Hâc Mahmud Bey b. el-Hâc Durak	Bey	3
Mustafa Bey b. Musallî	Bey - Cündî (asker)	2
Hüseyin Bey b. Ahmed	Bey	1
Hasan Bey b. Abdullah	Bey	1
İbrahim Bey b. Abdullah	Bey - Paşa hizmetinde	1
Ali Bey	Bey - Saray Kapıcılarından	1
Ali Çavuş	Çavuş	1

Tablo 3.10.: XVII. Yüzyılda Askerî – İdarî Sınıf

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise enteresan bir şekilde bu sınıfa ait ne meslek adı kaydedilen ne de unvanından askeri sınıfa mensup olduğu anladığımız hiç kimse terekelerde kitap sahibi olarak karşımıza çıkmamıştır.

3.4. Tekke Mensupları ve Kitapları

Toplumu oluşturan sosyal grupları değerlendirirken ürettiği bilgi anlamında ilmiye sınıfı içerisinde değerlendirilebilecek fakat icra ettiği meslekler veya sahip olduğu unvanlar dolayısıyla ayrı olarak değerlendirilmesi gereken tasavvuf ehlinde bahsetmek gerekir.

XVI. yüzyılda kitap sahipleri arasında bu sınıfa dahil olabilecek kimsenin terekese rastlanmamıştır. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise *seyyid*, *şeyh*, *dede* unvanlarına sahip bazı kitap sahipleri terekelerde karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu’da kurulan bazı tarikatlarda belirli bir mertebeye ulaşan dervişlere verilen ad olan Dede unvanı,⁸⁴⁰ XVI. ve XVIII. yüzyıllarda hiç karşılaşmadığımız fakat XVII. yüzyılda üç kişide kitap sahibi olarak karşılaştığımız bir unvandır. Bunlardan Mehmed Dede’nin *Kitab-ı Kudurî* ve *Kitab-ı Hamayil* olmak üzere iki kitabı, Receb Dede’nin *Kelam-ı Kadim* ve Mustafa Dede’nin de *Kelamullah* olmak üzere birer kitabı bulunmaktadır. Bu kişilerin servetlerine baktığımızda (3.881 akçe, 9.770 akçe ve 705 akçe) çok düşük değerdede olduklarını görüyoruz. Birer kitap da olsa kitap sahibi fakat gelir düzeyi düşük bir grup olduğunu söyleyebiliriz. Hem seyyid hem de şeyh unvanına sahip es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi’nin⁸⁴¹ ise eşyaları arasında ise iki bez kese içerisinde muhafaza edilen bir *Risale-i Arus* bulunmaktadır.⁸⁴²

Şahıs Adı	Unvanı	Kitap Sayısı
Mehmed Dede	Dede	2
Receb Dede b. Veli	Dede	1
Mustafa Dede b. Mehmed	Dede	1
es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi	Seyyid, Şeyh	1

Tablo 3.11.: XVII. Yüzyılda Tasavvuf Ehli

XVIII. yüzyılda ise tekke mensupları grubuna dahil edebileceğimiz üç kişi bulunmaktadır. Bunlardan ilki XVIII. yüzyılda sahip olduğu kitapların sayısı bakımından en önde gelen ve 246 kitabı bulunan Aziz Mahmud Hüdayi Tekkesi şeyhlerinden eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi’dir. Mehmed Rüşen Efendi’nin ilgi alanlarını ve kültür dünyasını ortaya koyan ve toplam değeri 221.520 akçe olan 246’dan fazla kitabı

⁸⁴⁰ Süleyman Uludağ, “Dede”, *DİA*, İstanbul 1994, cilt 9, 76.

⁸⁴¹ ÜŞŞ. No:185/v47

⁸⁴² Nihad M. Çetin, “Arus”, *DİA*, İstanbul 1991, cilt 3, 424-437.

bulunmaktadır. Bu kitapların değerinin toplam servet içerisindeki oranını hesapladığımızda ortaya yaklaşık %20 gibi bir oran çıkmaktadır. Konumu itibariyle Mehmed Ruşen Efendi'nin serveti içerisinde sayıca bu kadar çok ve pahaca bu kadar değerli kitapların olması şaşırtıcı değildir.

Mehmed Ruşen Efendi'nin koleksiyonunda geçmiş yıllarda terekelerde yaygın olarak görülen kitaplar olduğu gibi ilk kez bu tereke vasıtasıyla Üsküdar sicillerinde kaydına rastladığımız farklı konularda ve isimlerde birçok kitaba da rastlanmıştır. Koleksiyondaki en pahalı kitaplar 36.000 akçe ile *Tefsir-i Ruhul-Beyân*, 9.600 akçe ile *Şerh-i Tarikat-i Abdülğani*, 5.400 akçe ile *Şerh-i Muhammediye*, 4.800'er akçe ile *Vankulu-ı Cedid*, *Tefsir-i Ebussuud*, *Muhammediye* ve *Futuhât* kitaplarıdır. En düşük değerdeki kitapları ise 60 akçe değerinde *Şerh-i Gülistan li-Surûrî* ve 120'şer akçe değerinde *Şerh-i Müşkilat-ı Mesabih*, *Molla Cami Nakıs*, *Zeyl-i Cami'ü's-Sağır* ve *Vasit* kitaplarıdır. Mehmed Ruşen Efendi'nin kitaplarını incelediğimizde kitaplarının çoğunun ilk kez bu yüzyılda terekelerde isimlerinin geçtiğini görmekteyiz. Bu açıdan döneminin yeni çıkan kitaplarına meraklı olduğunu ya da bir konu ile ilgili birbirinden farklı müelliflere ait kitapları elinde bulundurduğu düşünülmektedir.

Ruşen Efendi'nin koleksiyonu içerisinde Üsküdar terekelerinde ilk kez karşılaşılan kitaplara bakacak olursak; *Ahi Çelebi Ale's-Sadr*,⁸⁴³ *Bali Efendi Şerh-i Fusûs*,⁸⁴⁴ *Basita*,⁸⁴⁵ *Behcetü'l-Esrar*, *Cami'i'l-Fezâil*, *Cami'ü'n-Nükûl fî Ahvali'l-Fühûl*, *Camiü'l-Ayât li-İsmail Efendi*,⁸⁴⁶ *Canibü'l-Garbî*,⁸⁴⁷ *Cevâhirü'l-Hikem*, *İtkanu's-Suyûtî*,⁸⁴⁸ *Divan-ı Aziz Mahmud Efendi*,⁸⁴⁹ *Divan-ı Fenai*,⁸⁵⁰ *Dürerü's-Seniyye*,⁸⁵¹ *Dürrü'n-Nazım*,⁸⁵² *Dürrü'n-Nazım Mecmuası*, *Ebsarü'l-Kulûb*, *Envâr-ı Kudsiye*, *Farisi Kimta-yı Saadet*, *Feraiz Havaşisi*, *Tertib-i Ziba*,⁸⁵³ *Fethu'r-*

⁸⁴³ Halit Ünal, "Ahizade Yusuf Efendi", *DİA*, İstanbul 1998, cilt 1, 549.

⁸⁴⁴ Mustafa Kara, "Bali Efendi, Sofyalı" *DİA*, İstanbul 1992, cilt 5, 20-21.

⁸⁴⁵ Geometri, gök bilimleri ile ilgili farklı müelliflere ait eserler bulunmaktadır, bunlardan biri olabilir.

⁸⁴⁶ Erhan Yetik, "Ankaravî, İsmail Rusuhi" *DİA*, İstanbul 1991, cilt 3, 211-213.

⁸⁴⁷ Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem" *DİA*, İstanbul 1996, cilt 13, 235. (230-237)

⁸⁴⁸ Mehmet Ali Sarı, "El-İtkân", *DİA*, İstanbul 2001, cilt 23, 464.

⁸⁴⁹ Hasan Kamil Yılmaz, "Aziz Mahmud Hüdayî" *DİA*, İstanbul 1991, cilt 4, 338-340.

⁸⁵⁰ Cemal Bayak, "Fenâî Ali Efendi" *DİA*, İstanbul 1995, cilt 12, 335. (335-336)

⁸⁵¹ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir.

⁸⁵² Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir.

⁸⁵³ Şükrü Özen, "Nablusi, İsmail b. Abdülğani" *DİA*, İstanbul 2006, cilt 32, 271. (270-271)

Rabbani,⁸⁵⁴ *el-Futuhât-ı Mekkiyye*,⁸⁵⁵ *Farisi Kimyay-ı Saadet, Ferâiz Havâşisi, Ferhengi Şu'uri*,⁸⁵⁶ *Fetavay-i Sufiyye, Fethu'r-Rabbani, Fezâil-i Muharrem Mev'izesi, Füsûs, Gayetü'l-Beyan fi't-Tıbb, Gayetü'l-İtkan, Gülabâdi [Kelabazi] Şerh-i Ehâdis, Hadayikü'l-Evliya, Hakku's-Sarih ve'l-Keşfü's-Sahih*,⁸⁵⁷ *Halebi-i Sağır*,⁸⁵⁸ *Hülasatü'l-Hakayık*,⁸⁵⁹ *Hallu'r-Rumuz*,⁸⁶⁰ *Harac-ı Ebu Yusuf*,⁸⁶¹ *Hayatü'l-Hayevân*,⁸⁶² *Heyâkilü'n-Nur*,⁸⁶³ *Hüccet-i Baliğa li-Hakkı, Hüsnü't-Tasarruf Şerhi't-Ta'arruf, İnsan-ı Kamil*,⁸⁶⁴ *İşârat Ta'birname*,⁸⁶⁵ *İtkanu's-Suyûtî*,⁸⁶⁶ *Kadri Efendi Fetavası*,⁸⁶⁷ *Kalaidü'l-Ferâid*,⁸⁶⁸ *Kitab-ı Kebir li-Hakkı*,⁸⁶⁹ *Kütü'l-Kulûb*,⁸⁷⁰ *Mealimü't-Tenzil Tefsiri*,⁸⁷¹ *Mecmua-yı Şahidi*,⁸⁷² *Mecmuay-ı Tabakat*,⁸⁷³ *Meşariku'l-Envar*,⁸⁷⁴ *Mev'iza-i Abdülhayy, Mev'ize-i Hasan Efendi, Mevâhibu'l-Leduniye, Mişkat*,⁸⁷⁵ *Nefayisü'l-Mecâlis*,⁸⁷⁶ *Nevâdirü'l-Usûl*,⁸⁷⁷ *Nuniyye Şerhi*,⁸⁷⁸ *Melheme-i Cevrî*,⁸⁷⁹ *Resâil-i Aliyyü'l-Kârî, Resâil-i Kuşeyrî, Şerh-i Miftahü'l-Gayb*,⁸⁸⁰ *Tecelliyatu'l-İlahiye*,⁸⁸¹

⁸⁵⁴ M. Yaşar Kandemir “el-Müsned” **DİA**, İstanbul 2006, cilt 32, 104-105.

⁸⁵⁵ Mahmud Erol Kılıç, “El-Fütühâtü'l-Mekkiyye” **DİA**, İstanbul 1996, cilt 13, 251-258.

⁸⁵⁶ Şuuri Hasan Efendi, **Ferhengi Şu'ûri**, yay. haz. Ozan Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

⁸⁵⁷ Murat Yurtsever, “İsmail Hakkı Bursevî”, **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, s.107-108.

⁸⁵⁸ Şükrü Selim Has, “Halebi, İbrahim b. Muhammed”, **DİA**, İstanbul 1997, cilt 15, 231-232.

⁸⁵⁹ Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ahmed b. Ebî'l-Hasan el-Fârâbî'nin tam adı *Hâlisatu'l-Hakâ'ik li-mâ fih min Esâlibi'l-Dekâ'ik* olan tasavvufi eseri. – Yazmalar Kurumu'nda birçok nüshası bulunmaktadır.

⁸⁶⁰ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir. Tasavvufi bir eser.

⁸⁶¹ Cengiz Kallek, “Kitâbü'l-Harâc” **DİA**, Ankara 2002, cilt 26, 101-104.

⁸⁶² Cevat İzgi, “Hayâtü'l-Hayevân” **DİA**, İstanbul 1998, cilt 17, 18-20.

⁸⁶³ İlhan Kutluer, “Sühreverdi, Maktûl” **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 36-40.

⁸⁶⁴ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir. Tasavvufi bir eser.

⁸⁶⁵ Arsi Çubukcu, “Halil b. Şahin” **DİA**, İstanbul 1997, cilt 15, 328-329.

⁸⁶⁶ Mehmet Ali Sarı, “el-İtkân”, **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, 464.

⁸⁶⁷ Ahmet Özel, “Kadri Efendi”, **DİA**, İstanbul 2001, cilt 24, 140-141.

⁸⁶⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Ahvâzî, Hasan b. Ali” **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 194.

⁸⁶⁹ Murat Yurtsever, “İsmail Hakkı Bursevî”, **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, 107-108.

⁸⁷⁰ Bilal Saklan, “Kütü'l-Kulûb” **DİA**, Ankara 2002, cilt 26, 501-502.

⁸⁷¹ Saffet Bakırcı, “Mealimü't-Tenzîl” **DİA**, Ankara 2003, cilt 28, 203-204.

⁸⁷² Mustafa Çıpan, “Şahidi, İbrahim” **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 273-274.

⁸⁷³ İslâm telif geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen telif türü.

⁸⁷⁴ İbrahim Hatiboğlu, “Meşâriku'l-Envârî'l-Nebeviyye” **DİA**, Ankara 2004, cilt 29, 361-362.

⁸⁷⁵ İbrahim Hatipoğlu, “Mesâbihu's-Sünne” **DİA**, Ankara 2004, cilt 29, 258-260.

⁸⁷⁶ Hasan Kamil Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdayî”, **DİA**, İstanbul 1991, cilt 4, 338-340.

⁸⁷⁷ Abdülfettah Abdullah Bereke, “Hâkim et-Tirmizî”, **DİA**, İstanbul 1997, cilt 15, 196-199.

⁸⁷⁸ Bu isimde birden fazla yazara ait kitap bulunduğundan tam olarak hangisi olduğu bilinmemektedir.

⁸⁷⁹ Hüseyin Ayan, “Cevri İbrahim Çelebi”, **DİA**, İstanbul 1993, cilt 7, 460-461.

⁸⁸⁰ Reşat Öngören, “Miftâhu'l-Gayb”, **DİA**, 2020, cilt 30, 16-17.

⁸⁸¹ Bu isimde hem İbn-i Arabî'nin hem de Aziz Mahmud Hüdayî'nin eseri olduğunda hangisi olduğu kesin olarak bilinmemektedir fakat Ruşen Efendi Aziz Mahmud Hüdayî Tekkesi Şeyh-i olduğundan Hüdayî'ye ait eser olması daha kuvvetle ihtimaldir.

Tuhfe-i Hasekiye,⁸⁸² *Vankulu-ı Cedid*, *Tertib-i Ziba*⁸⁸³ gibi eserler karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerin birçoğu bugün günümüzde hala bilinen kitaplardan olup bazıları da herhangi bir şekilde yazarını, konusu bilemediğimiz fakat terekeler aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz kitaplardır.

Mehmed Ruşen Efendi'nin 246 kitaplık koleksiyonuna konuları açısından bakacak olursak medrese, tasavvuf ve edebiyat konulu kitapların sayıca öne çıktığını görmekteyiz. Bu konuların yanı sıra biyografi, ansiklopedi, felsefe, geometri, gizli ilimler, lügat, tarih ve tıp gibi konularda da kitapları olduğu görülmektedir. Ruşen Efendi'nin sahip olduğu zengin kitap yelpazesi bizlere, bir tekke şeyhinin kültürel dünyasını ortaya koyan bir portre çizmemize yardımcı olmaktadır. Bu özelliği sebebiyle de terekesi ve içerisinde yer alan kitap adlarına ulaşabiliyor olmamız çok önemlidir.

XVIII. yüzyılda tasavvuf ehli olduğunu anladığımız diğer bir kişi müderrisliğinin yanı sıra şeyh unvanı dolayısıyla hangi tekkede olduğunu bilemesek de bir dönem bir tekkenin şeyhliğini yaptığını anladığımız eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi'dir.⁸⁸⁴ Terekesine göre eşyaları arasında 128 adet kitabı bulunmakta ve Celvetiye ve Nakşibensiye kollarına mensup bir müderris olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸⁵ Koleksiyonunda birçok medrese kitabı, edebi eser, halk için yazılmış kitaplar, lügat, ile muhtelif kağıt ve yazı malzemeleri bulunmaktadır. Aynı zamanda bu yüzyılda ilk kez terekelerde karşımıza çıkan biyografi eserlerinden de Nakşibendi şeyhlerinin biyografilerini konu alan *Reşâhat-ı Kudsi*⁸⁸⁶ ya da bugün hala ününü koruyan ilk resmi Osmanlı vak'anüvisine ait *Naima Tarihi*⁸⁸⁷ gibi enteresan kitaplar vardır. Müderris Mehmed Hasib Efendi'nin koleksiyonu, muhtelif konularda 128 kitabı bulunmasına rağmen içerisinde hiç Mushaf olmaması bakımından da dikkat çekicidir. Genelde karşılaştığımız kitap içeren hele de kitap bakımından böylesine sayıca fazla olan terekelerde bir ya da birden fazla Mushaf mutlaka bulunuyordu. Fıstık kağıdı, abadi kağıt gibi birbirinden farklı türlerde çok fazla kağıt ve pergel, cetvel, mühür, ciltbend,

⁸⁸² Murat Yurtsever, "İsmail Hakkı Bursevi", **DİA**, İstanbul 2001, cilt 23, s.107-108.

⁸⁸³ Hâfız Mahmûd Efendî Vârdârî (öl. 1045/1635)'nin Kuran ilimlerine dair eseri.

⁸⁸⁴ ÜŞŞ. No:539/v83b.

⁸⁸⁵ Biyografiler kısmında kitapları detaylı bir şekilde incelenmiştir.

⁸⁸⁶ Necdet Tosun, "Reşâhat", **DİA**, İstanbul 2008, cilt 35, 8-9.

⁸⁸⁷ Mehmet İpşirli, "Naîmâ" **DİA**, İstanbul 2006, cilt 32, 316-318.

kubur, sim hokka gibi muhtelif yazı malzemelerini fazlaca içermesi bakımından da dikkat çeken bir terekedir.

Mehmed Hasip Efendi'nin terekesinde *Hey'et Alayı* (11 cilt), *Cerrahname* (11 cilt), *Sakk*⁸⁸⁸ (10 cilt), *Lügat* (8 cilt), *Gülşen-i Raz* (4 cilt) örneklerinde olduğu gibi aynı kitabın birden çok nüshasının olduğu görülmektedir. Koleksiyonun en pahalı kitabı 3.000 akçe ile bugün hala Osmanlı uleması ile ilgili konularda en çok kullanılan biyografik eserler arasında sayılan ve birçok zeyli yapılan Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade'nin tam adı *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fî ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye* olan biyografik eseridir. Diğer pahalı kitaplar 2.320 akçe ile *Şahidi*, 1.450 akçe ile *Cerrahname*, 1.270 akçe ile eksik bir *Fetava-yi Ali Efendi*, 1.209 akçe ile *Sadru's-Şeria* ve 1.200 akçe ile *Müfîdü'l-Ulûm*'dur. En ucuz kitaplar ise 60 akçe ile *Mücmelü'l-Lüga*, 120 akçe ile *Tarih Evrakı*, 140 akçe ile *Fetava-yi Ali Efendi* ve 150 akçe ile *Tefsir-i Vahidi*'dir. *Fetava-yi Ali Efendi* kitabında olduğu gibi aynı kitabın aynı koleksiyon içerisinde bile çok farklı fiyatlarda olduğu görülmektedir.

Bu tereke vasıtasıyla ilk kez Üsküdar sicillerinde karşılaştığımız bazı önemli eserler vardır. Bunlar; Tezkiretü's-Şuara⁸⁸⁹, Cami'ül-Hikayat, Makamat⁸⁹⁰, Menahic⁸⁹¹, Şahidi⁸⁹², Murakka, Süleymanname, Nefahat ve Gülşen-i Raz⁸⁹³ gibi eserlerdir.

Derviş unvanından dolayı bu gruba dahil edebileceğimiz bir diğer kişi ise mütevazî serveti içerisinde *Enam-ı Şerif* ile *Cevahirü'l-Fıkh* olmak üzere 2 kitabı bulunan Bedevî Derviş Ahmed'dir.

Bu kişilerin servetlerini incelediğimizde tekke şeyhlerinden Ruşen Efendi'nin 1 milyonun üzerinde, Mehmed Hasip Efendi'nin 300 bin akçenin üzerinde servetleri olduğu buna karşın bedevî dervişin ise yalnızca 50 bin akçe dolaylarında kaldığını söyleyebiliriz. Tasavvuf ehline mensup bu kişilerin servetinin toplamına baktığımız zaman karşımıza yaklaşık 1 milyon 500 bin akçelik bir servet çıkmaktadır. Bu servet içerisinde 28.896

⁸⁸⁸ Süleyman Kaya, "Sak" **DİA**, İstanbul 2008, cilt 35, 586-587.

⁸⁸⁹ Ayla Demiroğlu, "Devletşah" **DİA**, İstanbul 1994, cilt 9, 244-245.

⁸⁹⁰ Erol Ayyıldız, "Makâme" **DİA**, Ankara 2003, cilt 27, 417-419.

⁸⁹¹ Ahmet Özel, Cengiz Kallek, "Zekeriyya el-Ensârî" **DİA**, İstanbul 2013, cilt 44, 212-215.

⁸⁹² Mustafa Çıpan, "Şahidi, İbrahim" **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 273-274.

⁸⁹³ H. Ahmet Sevgi, "Gülşen-i Râz", **DİA**, İstanbul 1996, cilt 14, 253-254.

akçe değerinde 376 adet kitap bulunmaktadır. Kitap fiyatlarının toplam servet içerisindeki yeri ise yaklaşık %2'dir.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi b. Abdurrahman Efendi	Şeyh - Efendi	246
eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi b. el-merhum el-mebrur İbrahim Efendi	Müderris - Şeyh - Seyyid - Efendi	128
Bedevî Derviş Ahmed b. el-Hac Mustafa	Derviş	2

Tablo 3.12.: XVIII. Yüzyılda Tasavvuf Ehli

3.5. Muhtelif Sınıflar: Esnaf – Tüccar – Vakıf Görevlileri ve Hacılar

Orta sınıfa mensup esnâf ve zanaatkârlar, sahaf dükkânlarında Türkçe ilmihaller, Birgivî Mehmed Efendi'nin Birgivî Risâlesi, du'a mecmuaları, cüz'ler ve pahalı olmayan mushaflar bulabilmekteydiler. XIX. asırda eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması sonucunda okuma yazma oranlarının yükselmesi ortaya bu sınıfa mensup yeni bir okuyucu kitlesi çıkarmıştır. Çeşitli konulardaki eserlerin asrın ilk yarısından itibaren basılmaya başlanması, bu okuyucu kitlesini basılı kitap ticaretine yönelen sahafların başlıca müşterisi hâline getirmiştir. Çocuklar sahaflarda kendilerine hitap eden bir şey bula- biliyorlar mıydı? Çocukların alabileceği tek Elif-ba vardı ve o da XIX. asrın ortalarına kadar sahaf terekelerinde pek gözükmemektedir. Matbaanın devreye girmesiyle Elif-ba'lar sahaf dükkânlarında yerlerini almaya başlarlar. XIX. asrın ikinci yarısında çocuklar da sahaf dükkânlarında alabilecekleri hikâye kitapları, dergiler bulabilmişlerdir.⁸⁹⁴

XVI.-XVIII. yüzyıllarda kitap sahibi zümreleri incelerken *ilmiye*, *kalemiye* ve *askeri* sınıf gibi sayıca ve koleksiyonlarının zenginliği bakımından çok belirgin şekilde ayrılan grupların yanı sıra tüccar, vakıf görevlisi ya da hacı unvanlı muhtelif kesimlerden kimselerle de karşılaşmaktayız. XVI. yüzyılda bu gruplardan birer kişi kitap sahibi olarak terekelerde karşımıza çıkmıştır. Dönemin en fazla kitabına sahip tacir Mahmud Şah b. Abdullah'ın 39 kitabı bulunmaktadır. Osmanlılarda okuyan yazan sınıflardan biri de tüccarlardır. Çünkü tüccar ticaret yapabilmek için belli bir kültür ve bilgi birikimine sahip olmak zorundadır. Ticaret tam da bu noktada ona bu imkânı vermektedir.

Terekede Mushaflar dışında diğer kitapların isimleri ayrı ayrı yazılmadığı için kitapların konularına vakıf olamıyoruz. Bir diğer kişi Merhum Mustafa Paşa Evkafının müteveli-i refiisi olan ve camide bulunan eşyaları içinde 3 adet *Mushaf* ile 90 adet *Ecza-i Şerife* bulunan bir vakıf görevlisidir. XVI. yüzyılda hacı unvanlı ise

⁸⁹⁴ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş, İstanbul 2021, s.225-226.

yalnızca bir kişiye rastlanmıştır. el-Hac Veliyüddin b. Şaban'ın ikişer adet *Mushaf-ı Şerif* ve *Muhammediye* kitabı olmak üzere toplam 4 kitabı bulunmaktadır.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
Mahmud Şah b. Abdullah	Tacir	39
Mustafa Paşa Evkafı mütevellisi	Vakıf Görevlisi	3
el-Hac Veliyüddin b. Şaban	Hacı	4

Tablo 3.13.: XVI. Yüzyılda Tüccar, Vakıf Görevlisi ve Hacı

XVII. yüzyıla gelindiğinde hacı unvanlı kitap sahibi 3 kişiye rastlanmaktadır. Aynı zamanda bunlardan ikisi ağa biri de bey unvanı taşımaktadır. El-Hac Mahmud Bey'in 3 adet el-Hac Recep Ağa'nın ve el-Hac Hüseyin Ağa'nın bir adet Mushaf'ı bulunmaktadır. Sayıca az olmalarına rağmen servetlerine baktığımız zaman 513.587 akçe gibi yüksek bir meblağ ortaya çıkmaktadır. Bu 5 kitabın değeri 5.390 akçedir.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
el-Hâc Mahmud Bey b. el-Hâc Durak	Bey	3
el-Hac Recep Ağa	Ağa	1
El-Hac Hüseyin Ağa b. Veli	Ağa	1

Tablo 3.14.: XVII. Yüzyılda Hacılar

XVII. yüzyılda ensaf sınıfına dahil edebileceğimiz 4 kişi bulunmaktadır. Bunlardan ilki emanet eşya listesine sicillerde rastlanan helvacı Mehmed adlı şahıstır. *En'am-ı Şerif*, *Kitab-ı Şahidi* ve *Kitab-ı Mevlüd* olmak üzere 3 kitabı bulunmaktadır. Kitaplarının hepsi halk arasında yaygın olarak bilinen kitaplardandır. Şaban isimli bir berberin 1 adet *Kelam-ı Kadim*'i, keresteci Ahmed Çelebi b. el-Hac Mehmed'in bir adet *Kelamullah*'ı, Mehmed Reis'in de bir adet *Kelam-ı Şerif*'i bulunmaktadır. Bu sınıfa ait kişiler hem servet bakımından hem de kitap çeşitliliği bakımından düşük seviyededir. 77.028 akçelik nispeten düşük bir serveti ellerinde tutmaktadırlar. Elleriinde bulunan *Mushaf* lar da düşük değerde kitaplardandır.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
Helvacı Mehmed	Helvacı	3
Şaban	Berber	1
Ahmed Çelebi b. el-Hâc Mehmed	Çelebi - Keresteci	1
Mehmed Reis b. Piri?	Reis	1

Tablo 3.15.: XVII. Yüzyılda Esnaf Sınıfı

XVIII. yüzyıla geldiğimizde hacı unvanı taşıyan muhtelif meslek mensuplarını, kitap sahipleri içerisinde ayrıca değerlendirdiğimizde XVI. yüzyılda hacı unvanı taşıyan bir kişi (toplam 2 kitap) bulunurken, XVII. yüzyılda gelindiğinde 5 hacı (toplam 11 kitap) unvanlı kişi bulunmaktadır. Bu hacılardan 2'si ağa 1'i beydir. XVIII. yüzyılda ise hacı unvanlı 10 kişi (toplam 128 kitap) bulunmaktadır. Bu hacılardan 3'ü aynı zamanda efendi, 3'ü ağa, 1'i de kadındır. Hacı Emine Hatun, XVI. yüzyıldan bu yana Üsküdar sicillerinde kitap sahibi hacı bir kadın olarak karşımıza çıkan ilk ve son kişidir. Hacı olmuş kitap sahiplerinin servetinin toplamına baktığımız zaman karşımıza yaklaşık 4 milyon 103 bin akçelik bir servet çıkmaktadır. Kişi başı ortalama servet yaklaşık 410.000'dir. Bu servet içerisinde 130.600 akçe değerinde 128 adet kitap bulunmaktadır. Kitap fiyatlarının toplam servet içerisindeki oranı ise %3,20 'dir.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
es-Seyyid el-Hac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi	Kadı - Seyyid - el-Hac - Efendi	47
Müderris b. el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah	Müderris - el-Hac - Efendi	45
Es-Seyyid el-Hâc Ali Ağa b. Hafız b. Abdullah	es-Seyyid - el-Hac - Ağa	24
Kalınoglu? el-Hâc Ahmed Ağa b. Mehmed	el-Hac	4
Davud el-Hac İsmail b. Abdullah b. Abdülmennân	el-Hac	2
Hacı Emine Hatun bnt. İbrahim	Hacı - Hatun	2
Rumeli Babadağı Kazası ahalisinden el-Hac Ahmed b. el-Hac Ali	el-Hac	1
el-Hac İsmail Ağa	el-Hac - Ağa	1

Kahveci Cemal oğlu el-Hac Mehmed Ağa b. Ali	el-Hac - Ağa	1
es-Seyîd el-Hâc Hüseyin Efendi b. el-Hâc Talha	es-Seyyid - el-Hac - Efendi	1

Tablo 3.16.: XVIII. Yüzyılda Hacılar

XVIII. yüzyıla gelindiğinde daha önce hiç karşılaşmadığımız *hafız-ı kütüp*, *defter nazırı*, *muvaqqit* gibi meslek vakıf görevlilerinden oluşan bir grubu da kitap sahibi olarak görmekteyiz. Hafız-ı kütüp Mustafa Efendi, 45 kitabı ile kalemiye sınıfı içerisinde en fazla kitaba sahip Üsküdar'lıdır. Kitapları arasında medrese, edebiyat ve halk kitaplarının yanı sıra ilk kez bir matematik kitabına rastlanmıştır. Defter nazırı Mehmed Ağa'nın genelde koleksiyonlarda sıkça görülen medrese ve halk kitaplarının yanı sıra daha az rastlanan kitaplardan coğrafya, astronomi ve tarih kitaplarını içeren 22 kitabı bulunmaktadır. Vidin muvaqqiti Ahmed Efendi'nin ise 21 adet kitabı bulunmaktadır.

Vakıf görevlilerinin serveti toplamına baktığımız zaman karşımıza yaklaşık 748.200 akçelik bir servet çıkmaktadır. Kişi başı ortalama servet yaklaşık 250 bindir. Bu servet içerisinde 71.705 akçe değerinde 88 adet kitap bulunmaktadır. Servet içerisinde kitapların yeri ise yaklaşık %10'dur.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
Mustafa Efendi b. Murtaza	Hafız-ı Kütüp - Efendi	45
Mehmed Ağa b. Hasan Ağa	Rumeli'deki Köprülü Kazası Defter Nazırı - Ağa	22
Ahmed Efendi b. el-Hâc Receb b. Ebu Bekir	Vidin muvaqqiti - Efendi	21

Tablo 3.17.: XVIII. Yüzyılda Vakıf Görevlileri

3.6. Kadınlar ve Kitap

Kız çocuklarının ve kadınların eğitim hayatı Osmanlı döneminde çok fazla bilgi sahibi olamadığımız alanlardan biridir. Fakat elimizde kadınlar hakkında erkekler ve erkek çocuklara nazaran daha az veri olması, aslında eğitim sistemi içerisine çok yüksek katılımlı ve düzenli ilerleyen bir yerleri olmadığına işaret etmektedir. Sıbyan mektepleri ile ilgili vakfiyelerde kız çocukları ile ilgili çok az bilgi yer almaktadır. Bu nedenle her ne kadar bazı yerleşik bölgelerde kızlara mahsus sıbyan mektepleri bulunsa da bunun genele yayılmış bir uygulama ya da karma bir eğitim sistemi olduğunu söylemek çok güçtür.⁸⁹⁵ İmparatorluğun son dönemlerine kadar büyük şehirlerde kız çocuklarına mahsus sıbyan mektepleri varlığını sürdürse de bazı muallimelerin evlerinde de kız çocuklarına eğitim verildiği ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.⁸⁹⁶

Sıbyan mekteplerinden sonra erkek çocuklarına açık olan medreseye geçiş süreci kız çocukları için benzer şekilde seyretmiyordu.⁸⁹⁷ Bu nedenle olsa gerek, yüzlerce medresenin kurulduğu ve bu medreselerde eğitim veren müderrisler ile eğitim göre talebeler arasında kadınlara rastlanmamıştır. Zaten terekelere çok az sayıda yansıyan ilmiye sınıfına ait tespit ettiğimiz tüm terekeler erkeklere aittir. Yalnızca bir kadın için “hoca” unvanı kullanılmıştır. Hoca Emine Hanım bnt. Mehmed’in⁸⁹⁸ bir adet *Mushaf*’ı, halk arasında yaygın olarak bilinen *Delail-i Şerif*, *Salat-ı Şerif*, *Envarü’l-Aşikin* gibi kitaplar ile *Dürrü’n-Nasihin* isimli bir tasavvufi kitabı bulunmaktadır. Hoca unvanlı Emine hanımın evlerde *Kuran* ve *Delail-i Şerif* benzeri kitapları okuyan, belki kız öğrencilere de evinde eğitim veren bir hoca hanım olduğunu düşünebiliriz. Fakat bu örnek üç yüz yıl boyunca incelediğimiz terekeler içerisinde karşılaştığımız tek örnektir. Bu açıdan Üsküdar şehri için terekeler üzerinden kadınların eğitim hayatı üzerine bir şeyler söylemek çok güçtür.

Osmanlıda kadınların eğitilmiş kişiler arasına katılması, yazma bilmesi bile en azından okur olması büyük oranda ailelerin ya da belli sınıfların bireysel çabaları ile

⁸⁹⁵ İsmail E. Erünsal, “Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu? XVI.-XVII. Asırlar”, **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri**, Timaş, İstanbul 2019, s.72-73.

⁸⁹⁶ Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s.72.

⁸⁹⁷ Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s.73.

⁸⁹⁸ ÜŞŞ. No:548/69a

olmaktaydı. Çünkü bu eğitimin verilmesi belli bir ekonomik düzeyi gerekli kılmaktaydı.⁸⁹⁹ XVII. yüzyılda terekesi tespit edilen 11 kadından ikisinin babası hacıdır, dolayısıyla belli bir gelir seviyesinin üstünde insanlardır. Diğerlerinin unvanlarını bilemediğimizde pek fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat XVIII. yüzyılda terekesi tespit edilen 25 kadın ile ilgili biraz daha detaylı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Bu kadınlardan Fatıma Hanım⁹⁰⁰ ile Muhsine Hatun'un⁹⁰¹ babaları *hacı*, Hediyeullah Hatun⁹⁰² ile Şerife Hesna Hatun'un⁹⁰³ babaları *efendi* unvanlı ve ilmiye sınıfına mensup kişiler, Fatıma Hanım⁹⁰⁴ ile Rabia Hanım'ın⁹⁰⁵ babaları da *ağa*, Şerife Hesna Hatun⁹⁰⁶ ile Şerife Hatice'nin⁹⁰⁷ de babaları *seyyid* unvanlı kimselerdir.

Elbette hem bu tezin kaynaklarından olan terekelerde hem de başka çalışmalar vesilesiyle incelenen kaynaklarda kadınlar ve onların eğitim hayatı, okur-yazar olma durumları ile ilgili çok az veri elimizde olsa da bilgi aktarımının yalnızca yazılı kaynaklar üzerinden olmadığı, sözlü aktarım geleneğinin hem Osmanlı'da hem de başka coğrafyalarda çok yaygın bir gelenek olduğunu göz ardı etmemeliyiz.⁹⁰⁸ Ayrıca elimizdeki kaynakların da sınırlı bir temsiliyet oranı olduğunu fakat buna karşın mikro ölçekte sıradan kadınların hangi tür kitaplara sahip olduğunu görebileceğimiz başka kayıtların elimizde bulunmadığını unutmamak gerekir.

Bu perspektiften hareketle, bu konuda elimize ulaşan yegâne kaynak olan terekeler üzerinden kadınların oranına ve bu kadın terekeleri içerisinde kaçının kitap sahibi olduğuna bakabiliriz. 1513-1800 yılları arasında Üsküdar Mahkemesinde kaydedilen terekelerden 1.710'u kadınlara aittir. Bu kadınlar içerisinde kitap sahibi olanların (39 kişi) oranı ise yaklaşık %2,5'tir. Aslında karşımıza çıkan bu düşük oran, Erünsal'ın da söylediği gibi "Osmanlı döneminde her evde bir Mushaf ve Enam

⁸⁹⁹ Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s.73-74.

⁹⁰⁰ ÜŞŞ. No:512/66b

⁹⁰¹ ÜŞŞ. No:539/91b

⁹⁰² ÜŞŞ. No: 544/26a

⁹⁰³ ÜŞŞ. No:550/6a

⁹⁰⁴ ÜŞŞ. No:512/66b

⁹⁰⁵ ÜŞŞ. No:442/28a

⁹⁰⁶ ÜŞŞ. No:550/6a

⁹⁰⁷ ÜŞŞ. No:544/44b

⁹⁰⁸ Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s. 76.

bulunmaktaydı şeklindeki yaygın kanaatin aksine, Mushaf sahibi aile sayısının bile oldukça düşük olduğunu” göstermektedir.⁹⁰⁹

XVII. yüzyılda 13 kadının terekesinde kitaba rastlanmıştır. Bir önceki yüzyılda yalnızca 1 kadın kitap sahibi olarak görülmüşken bu yüzyılda sayının 13’e çıkması, zengin koleksiyonları bulunmasa da kitap sahibi kadın sayısında bir yükseliş olduğunu göstermektedir. Kitap sahibi 13 kadından 5’inin ismi tek başına yazılmışken 8’inin isminin yanında hatun unvanı bulunmaktadır. Birden fazla kitaba sahip yalnızca iki kadın vardır. Bunlardan ilki *Muhammediye*, *Cönk*, *Kitab-ı Merah* ve *Kitab-ı Tıp* olmak üzere 4 kitabı bulunan Şahzeman Hatun bnt. Abdullah ve iki adet *Mushaf*’ı bulunan Hayrunnisa Hatun bnt. İsmail’dir. Diğer kadınların da *Mushaf* olmak üzere yalnızca birer kitabı bulunmaktadır. Kitap sahibi kadınların toplam servetine baktığımız zaman 564 bin 547 akçe olduğu görülmektedir. Kişi başı ortalama servet yaklaşık 43.500’dir. Bu servet içerisinde 6.000 akçe değerinde 17 kitap bulunmaktadır. Kitapların servet içerisindeki yer ise %1’dir.

Servet açısından baktığımızda XVII. yüzyılda Üsküdar’da gelir düzeyi yüksek hanımların yaşamış olduğundan bahsedebiliriz. 24 Rebiülahir 1070/8 Ocak 1660 tarihinde vefat eden ve terekesi sicillere işlenmiş olan Fatıma Hatun bnt. Abdullah⁹¹⁰ bunlardan biridir. Eşyaları arasında yer alan Mushaf-ı Şerîf’in değeri tam 2.000 akçedir. Bu fiyat döneminde birçok meslek grubunun aylık gelirine eşit olup küçük bir ev satın alabilecek bir düzeydedir. Yahut terekesinde 4 adet kitabın bulunan Şahzeman Hatun bnt. Abdullah’ın 111.426 akçelik hatırı sayılır bir serveti vardır.⁹¹¹

Şahıs Adı	Unvanı	Kitap Sayısı
Şahzeman Hatun bnt. Abdullah	Hatun	4
Hayrunnisa Hatun bnt. İsmail	Hatun	2
Rabia Hatun bnt. Arslan	Hatun	1
Saliha Hatun bnt. Mustafa	Hatun	1
Aişe Hatun bnt. ()	Hatun	1
Fatıma Hatun bnt. Abdullah	Hatun	1

⁹⁰⁹ Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s. 79.

⁹¹⁰ ÜŞŞ. No: 222/v54b

⁹¹¹ ÜŞŞ. No:137/v53a

Şem'i Hatun b. Abdullah	Hatun	1
Saliha Hatun İbn. el-Hac Yusuf	Hatun	1
Saliha bnt. Behram		1
Saliha bnt. Behram		1
Ümmühani binti el-Hac Mehmed		1
Aişe binti Musli		1
Fatıma binti Abdullah		1

Tablo 3.18.: XVII. Yüzyılda Üsküdar'da Kitap Sahibi Kadınlar

XVIII. yüzyılda 25 kadının terekesinde kitaba rastlanmıştır. Bu kadınlardan bazılarının isminin yanında unvan bulunurken bazılarının ismi ise tek başına yazılmıştır. 25 kadından 4'ü *hanım* 11'i de *hatun* unvanı almıştır. Hanımlardan biri, aynı zamanda hoca unvanı da taşımaktadır. Bu *hoca hanım* unvanı, kadınların da toplum içerisinde bilginin yayılmasına katkı sağlayan gruplardan biri olduğunu göstermektedir. Kadınlar içerisinde en fazla kitaba sahip olan kişi 8 kitabı ile Şerife Fatma, daha sonra beşer kitabı olan Cemile Hanım ile Hoca Emine Hanım'dır. Kitap sahibi kadınların toplam servetine baktığımız zaman 4 milyon 160 bin akçelik servetleri olduğu görülmektedir. Kişi başı ortalama servet 166.400'dür. Bu servet içerisinde 240.454 akçe değerinde 51 adet kitap bulunmaktadır. Kitapların toplam servet içerisindeki yeri ise %5,80'dir.

Şahıs Adı	Mesleği / Unvanı	Kitap Sayısı
Şerife Fatma bnt. el-Mevla		8
Cemile Hanım	Hanım	5
Hoca Emine Hanım bnt. Mehmed	Hoca - Hanım	5
Şerife Nazife Hanım	Hanım	3
Şerife Hatice Hatun bnt. Ahmed	Hatun	3
Aişe Hatun bnt. Yusuf	Hatun	3
Emine binti Hasan		3
Hacı Emine Hatun bnt. İbrahim	Hacı - Hatun	2
Fatıma Hanım bnt. el-Hâc Ahmed Ağa	Hanım	2
Habibe Hatun bnt. Hasan	Hatun	2
Minüre Hatun bnt. Hayrullah	Hatun	1
Şerife Emetullah Hatun bnt. Kasım b. Abdullah	Hatun	1
Fatma Hatun bnt. Süleyman	Hatun	1
Hace Esma Hatun bnt. Yakub	Hatun	1
Muhsine Hatun bnt. el-Hac Ali	Hatun	1
Hediyeullah Hatun bnt. Hafız Mehmed Emin Efendi	Hatun	1

Şerife Hesna Hatun bnt. es-Seyyid Mehmed Efendi	Hatun	1
Saime bnt. Abdullah		1
Züleyha bnt. Mehmed b. Ahmed		1
Rabia bnt. Salih Ağa b. Mustafa		1
Emine bnt. Ahmed		1
Fatıma bnt. Abdullah b. Abdülmennân		1
Zeynep bnt. Ali b. Abdullah		1
Cemile bnt. İbrahim		1
Şerife Hatice bnt. es-Seyyid Ahmed		1

Tablo 3.19.: XVIII. Yüzyılda Üsküdar’da Kitap Sahibi Kadınlar

XVI.-XVIII. yüzyıl boyunca incelenmiş Üsküdar sicillerinde 39 kadının terekesinde toplam 78 kitaba rastlanmıştır. Kitap sahibi olan kadınlara ortalama kişi başı 2 kitap düşmektedir. Sıbyan mektebine giden kadınların çoğu ise yazma bilme de Kur’an ve Kur’an surelerinden oluşan *Enam* türü cüzleri okumayı öğrenmişlerdir. Erünsal’ın çalışmalarına göre ise eğer bir kadının terekesinde *Muhammediye*, *Envarü’l-Aşikin*, *Mevlid* ve *Birgili* gibi kitaplar var ise bu kadınların büyük oranda okuma yazma bildiği kabul edilir.⁹¹² Üsküdar’da tespit ettiğimiz kitap sahibi 39 kadından 6’sının terekesinde bu türden kitaplar vardır. Şerife Fatma bnt. el-Mevla bunlar içerisinde en dikkat çekici kişidir. Serveti ile de dikkat çeken bu hanımın koleksiyonunda *Şifa-yı Şerif maa Menasik*, *Vikaye*, *Şerh-i Gülistan*, *Telhis ve Fıkh-ı Ekber*, *Sarf Cümlesi*, *Cevheretü’l-Ukala*, *Acem Mecmuaları* gibi farklı konularda kitapları bulunmaktadır. Şerife Fatma Hanım’ın kitapları arasında Mushaf yoktur. Sahip olduğu kitaplara bakarsak eğitilmiş, farklı ilgi alanları olan ve bu konularda kitaplar okuyup yazabilen biri olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonra Hoca Emine Hanım bnt. Mehmed’in *Mushaf* dışında *Delail-i Şerif*, *Salat-ı Şerif*, *Envarü’l-Aşikin* ve *Dürrü’n-Nasihin* gibi kitapları terekesinde yer almaktadır. 170 kitaplık koleksiyonun sahibi müderris Nuri Beyzade Osman İsmet Bey’in eşi olan Cemile Hanım’ın da eşyaları arasında hem *Delail-i Şerif*, *Ali Kari*, *Duaname* gibi kitaplar hem de bir takım yazı malzemeleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Cemile Hanım’ın da okur yazar bir Üsküdarlı Hanım olduğunu söyleyebiliriz. Şahzeman Hatun’un terekesi de yine farklı kitapların bir arada bulunduğu bir terekedir. Kitapları arasında Mushaf bulunmamakta fakat *Muhammediye*, *Cönk*, *Kitab-ı Merah* ve *Kitab-ı Tıp* gibi hem halk arasında yaygın kitaplardan hem de kendi özel ilgisi sayılabilecek tıp gibi alanlardan kitabı

⁹¹² Erünsal, a.g.m., 2019, s. 76.

bulunmaktadır. Şerife Nazife Hanım'ın terekesinde ise Mushaf dışında *İlm-i Hal Kitabı* ve bir adet *Hilye-i Şerif* bulunmaktadır. Ayrıca eşyaları arasında devat gibi yazı malzemeleri de bulunmakta ve Şerife hanımın da aynı zamanda okur yazar biri olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak bir ağa kızı ve aynı zamanda yüklü bir servetin sahibi olan Fatıma Hanım bnt. el-Hac Ahmed Ağa'nın yaklaşık 11.000 akçe değerinde bir *Mushaf*'ı ve *Birgili Şerhi* kitabı bulunmaktadır. Bu tabloya baktığımızda üç yüz yıl boyunca Üsküdar'da terekelere kitap sahibi olarak yansımış olan kadınların %15'inin okuma yazma bildiğini söyleyebiliriz.

Geriye kalan 33 kadının terekesinde yalnızca Mushaf ve ilgili eserler bulunmaktadır. Yalnızca Mushaf bulunan kadınların servetlerine baktığımızda genellikle fakir ve orta halli diyebileceğimiz kadınlardan oluştuğunu görmekteyiz. Bunların yanı sıra az miktarda da olsa bir kitabı olmasına rağmen serveti 500 bin akçenin üzerinde olan üç kadın terekesi daha karşımıza çıkmaktadır. Bu durum XVI. yüzyıldan başlayarak devam eden ve kişilerin vefatı sonrası vasiyetlerinde *Mushaf* dağıtılmasının yer almasıyla ilgili olarak açıklanabilir.⁹¹³ Diğer taraftan Mushaf dışında farklı türden kitaplara sahip olan kadınların 197.682, 56.670, 184.094, 111.426, 90.481, 215.668 akçe gibi farklı aralıklarla servetlere sahip orta halli kadınlar olduklarını görmekteyiz.

Aşağıdaki tabloda kadın terekelerindeki kitapların miktar olarak az fakat çeşitli konularda olduğu söyleyebiliriz. Mushaf dışında fazlaca fıkıh, dua, halk arasında yaygın olan ilmihal kitapları bulunmaktadır. Burada dikkati çeken bir diğer husus bu konular içerisinde erkek terekelerinde sıklıkla görülen edebi eserlerin kadın terekelerinde neredeyse hiç görülmeiştir. Yalnızca bir terekede *Şerh-i Gülistan* bulunmaktadır. Yine erkek terekelerinde karşımıza çıkan tarih, lügat, astronomi, biyografi gibi muhtelif konularda kitaplara kadınlarda hiç rastlanmamıştır. Bu durum bize kadınların keyif almak ya da bir şeyler öğrenmek maksadıyla değil daha çok dinî kaygılarla kitap edindiklerini göstermektedir. Fakat elbette bu tip yorumlarda genelleme yapmayı, üç yüz yıl boyunca Üsküdar terekelerinde çok az sayıda kadın ve bu kadınların da az sayıda kitapları olması oldukça güç kılmaktadır.⁹¹⁴

⁹¹³ Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s. 81.

⁹¹⁴ XVI.-XVII. yüzyıllarda muhtelif mahkeme ve bölgeler üzerinden değerlendirmelerin yer aldığı ve kadınların okur-yazar olma, eğitim durumları ile terekelerinde yer alan kitapların mahiyeti üzerine yapılmış sistematik bir çalışma için bakınız: Erünsal, **a.g.m.**, 2019, s. 69-94.

Eser Adı	Geçtiği Tarih	Fiyatı	Geçtiği Miktar
Kelam-ı Kadim	1571, 1662, 1739, 1783, 1788, 1795(3), 1796(2), 1798, 1799	82, 2400, 500, 1800, 1340, 1330, 3033, 920, 330, 1400, 500	12
Mushaf-ı Şerif	1663, 1756(2), 1757, 1760, 1796, 1786(3), 1658, 1783	960, 6120, 960, 2400, 2400, 1500, 800, 330, 190, 1500, 10.920	11
Ed'ye-i Mesure alayı 4	1798	245	4
Sûre-i Mülk ⁹¹⁵	1796	45	3
En'am, En'am-ı Şerif(2)	1788, 1799(2)	100, 3000, 300	3
İlm-i Hal, İlm-i Hal Kitabı, İlm-i Hal Kitabı ⁹¹⁶	1799, 1798, 1760	100, 150, 45	3
Evrâk-ı Perîşan ⁹¹⁷	1695(2), 1798	160, 30, 270	3
Dela'il-i Şerif, Delail-i Şerif ⁹¹⁸	1788, 1799	500, 360	2
Duaname ⁹¹⁹	1788(2)	1200, 2700	2
Mushaf(2)	1604, 1660	2000	2
Hilye-i Şerif	1798(2)	140, 60	2
Kelam-ı Şerif	1632, 1667	241, 300	2
Kelâmullah	1676(2)	200, 435	2
Acem Mecmuaları	1798	480	1
Ali Kari ⁹²⁰	1788	2700	1
Bilgîvî [Birgîvî] Şerhi	1783	2400	1
Cevheretü'l-Ukala	1798	330	1
Cönk	1619	30	1
Cüz-i Nebe ⁹²¹	1796	45	1
Salat-ı Şerif ⁹²²	1799	360	1
Devat	1788	2000	1
Dürrü'n- Nasihin Alayı cild	1799	530	1
Ecza-i Kuran-ı Kerim	1799	100	1
Envarü'l- Aşîkîn	1799	86	1
Kelâm-ı Şerîf Cüz'ü Hediyesi ⁹²³	1695	160	1

⁹¹⁵ Cüz-i Nebe ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹¹⁶ Kitaplardan 45 akçe değerinde olan eser Amme Cüzü ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹¹⁷ Kelam-ı Şerif ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹¹⁸ Kitaplardan 360 akçe değerinde olan eser Salat-ı Şerif ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹¹⁹ Kitaplardan 2.700 akçe değerinde olan eser Ali Kari kitabı ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹²⁰ Duaname kitabı ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹²¹ Sûre-i Mülk ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹²² Delail-i Şerif ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

⁹²³ Evrak-ı Perîşan ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

Amme Cüzü ⁹²⁴	1760	45	1
Kelâm-ı İzzet	1666	60	1
Kitab-ı Merah	1619	80	1
Kitab-ı Tıbb	1619	15	1
Levha üzerine yazı	1798	40	1
Muhammediye	1619	150	1
Mushaf-ı Şerif bâ hatt-ı Sivasi	1795	5310	1
Nâkıs Mushaf-ı Şerif	1796	300	1
Nısıf Kelâmullah hesiyesi	1676	106	1
Sarf Cümlesi	1798	120	1
Şerh-i Gülistan	1798	150	1
Şeyh Hattıyla Kelâm-ı Kadîm hediyesi	1783	180000	1
Şifa-yı Şerif maa Menasik	1798	2550	1
Telhis ve Fıkh-ı Ekber	1798	200	1
Vikaye	1798	370	1

Tablo 3.20.: XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Tespit Edilen Kadın Terekelerinde Geçen Kitaplar

⁹²⁴ İlm-i Hal kitabı ile birlikte fiyatlandırılmıştır.

3.7. Kitap Sahipleri ve Unvan İlişkisi

Üsküdar’da kitap sahibi olan sınıfların toplumsal dağılımına bakacak olursak XVI. yüzyılda 25 kişiden yalnızca beşinin mesleği terekesinde zikredilmişti. Bunlar; *silahtar*, *katip*, *kayyım*, *suhte* ve *tacirdi*. Diğer kitap sahiplerinden ise bazılarının yalnızca unvanları dolayısıyla yahut sahip oldukları kitaplar sayesinde meslekleri hakkında tahminlerde bulunabildik.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
Mahmud Şah b. Abdullah	Tacir	39
Suhte	Talebe	14
Merkepzade Muslihiddin Halife	Halife	12
Yusuf Fakih	Fakih	8
Mustafa Çelebi b. İsa Kadı	Çelebi	7
Seydî el-Kayyım Mehmed Paşa	Kayyum	7
Sinan b. Abdullah	Silahtar	4
el-Hac Veliyüddin b. Şaban	Hacı	4
Mustafa Paşa Evkafının mütevellisi Keyvan Bey	Mütevelli	3
Katip Hasan	Katip	1

Tablo 3.21.: XVI. Yüzyılda Meslek ve Unvanlara Göre Kitap Sayısı

XVII. yüzyıla gelindiğinde ise 57 kişiden 10’unun mesleği terekelerinden anlaşılabilmektedir. Bunlar Üsküdar toplumunda kitap sahibi olarak karşımıza çıkan ve tamamen yeni toplumsal gruplar olan *paşa*, *tabib*, *saray kapıcısı*, *kethüda*, *helvacı*, *cüendi*, *paşa hizmetlisi*, *çavuş*, *keresteci*, *odabaşı* ve *berber* gibi meslek veya unvan sahibi kimselerdir. Terekelerde kitap sahibi olarak karşımıza çıkan bu gruplar toplumsal yapının değiştiğini ve aynı zamanda kitap sahiplerinin de ait oldukları sınıflar bakımından farklılaştığını göstermektedir.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
Hasan Paşa	Paşa	131
Abdülhalim Efendi b. Mehmed	Efendi	120
Mehmed Efendi b. Receb	Efendi - Tabib	86
Yusuf Efendi b. Mehmed el-Müderriş el-Bosnevî	Efendi - Müderriş	29
İbrahim Efendi b. el-Hâc Hasan	Efendi	21
Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi	Efendi	15

Bayram Çelebi	Çelebi	10
Mahmud Çelebi b. İlyas	Çelebi	8
Molla Mahmud	Molla - Kethüda	7
Mahmud Efendi b. Habib	Efendi	5
Şahzeman Hatun bnt. Abdullah	Hatun	4
Ali Bey b. Abdullah	Bey	3
el-Hâc Mahmud Bey b. el-Hâc Durak	Bey	3
Helvacı Mehmed	Helvacı	3
Mustafa Bey b. Musallî	Bey - Cündî (asker)	2
Mehmed Dede	Dede	2
Hayrunnisa Hatun bnt. İsmail	Hatun	2
el-Hac Recep Ağa	Ağa	1
el-Hac Hüseyin Ağa b. Veli	Ağa	1
Şaban	Berber	1
Hüseyin Bey b. Ahmed	Bey	1
Hasan Bey b. Abdullah	Bey	1
İbrahim Bey b. Abdullah	Bey - Paşa hizmetinde	1
Ali Bey	Bey - Saray Kapıcılarından	1
Ali Çavuş	Çavuş	1
Osman Çelebi b. Abdullah	Çelebi	1
Ahmed Çelebi b. Abdullatif	Çelebi	1
Abdülkerim Çelebi b. Murat Hoca	Çelebi	1
Ahmed Çelebi b. el-Hâc Mehmed	Çelebi - Keresteci	1
Receb Dede b. Veli	Dede	1
Mustafa Dede b. Mehmed	Dede	1
Ahmed Efendi	Efendi	1
İdris Efendi b. Himmet	Efendi	1
Mahmud Efendi b. Ali	Efendi	1
es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi	Efendi	1
Rabia Hatun bnt. Arslan	Hatun	1
Saliha Hatun bnt. Mustafa	Hatun	1
Aişe Hatun bnt. ()	Hatun	1
Fatıma Hatun bnt. Abdullah	Hatun	1
Şem'i Hatun b. Abdullah	Hatun	1
Saliha Hatun İbn. el-Hac Yusuf	Hatun	1
Derviş Odabaşı b. Ahmed	Odabaşı	1
Kasım Odabaşı b. Sefir	Odabaşı	1
Mehmed Reis b. Piri?	Reis	1

Tablo 3.22.: XVII. Yüzyılda Meslek ve Unvanlara Göre Kitap Sayısı

XVIII. yüzyılda daha önceki sınıflara ve mesleklere yeni eklenenler olmuş ve unvanlar da buna göre farklılaşmıştır. XVIII. yüzyılda en çok karşımıza çıkan yeni unvan grubu *ağa* unvanını taşıyan bireyler olmuştur. Bu grup içerisinde saray mensuplarının yanı sıra tüccar, yerel idareci gibi kesimler vardır. XVIII. yüzyılda karşımıza çıkan meslek

isimleri ise *kadı*, *şeyh*, *müderris*, *talebe*, *hafız-ı kütüp*, *kemankeş*, *hattat*, *defter nazırı*, *muvaqqit*, *miftah ağası*, *katip*, *hoca*, *derviş*, *attar*, *bölükbaşı*, *çukadar*, *imam*, *müezzin* ve *serrac* başıdır. XVIII. yüzyılda toplumu oluşturan zümrelere bakıldığında, önceki yüzyıllarda kitap sahibi olarak karşımıza çıkan *ilmiye*, *seyfiye* ve *kalemiye* sınıflarına ek olarak esnaf ve sarayla ilişkili muhtelif görevlerde bulunan insanların da eklendiğini görüyoruz.

Şahıs Adı	Mesleği	Kitap Sayısı
eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi	Şeyh - Efendi	246
Kaşif Ali Efendi	Kadı - Efendi	183
Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi	Müderris - Bey - Efendi	170
eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi	Müderris - Şeyh - Seyyid - Efendi	128
Mustafa Efendi	Hafız-ı Kütüp - Efendi	45
Müderris b. el-Hâc Süleyman Efendi	Müderris - el-Hac - Efendi	45
İsmail Ağa	Kemankeş - Ağa	41
Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi	Hattat - Efendi	34
Mehmed Ağa	Rumeli'deki Köprülü Kazası Defter Nazırı - Ağa	22
Ahmed Efendi	Vidin Muvakkiti - Efendi	21
es-Seyyid Halil Abdi	Talebe - es-Seyyid	13
İbrahim Ağa	Miftah ağası - Ağa	9
Harirîzade Baş Katip Mehmed Said Efendi	Katip - Efendi	7
Hattat Mustafa Sabri Efendi	Hattat - Efendi	6
Hoca Emine Hanım	Hoca - Hanım	5
Osman Efendi	Talebe - Efendi	4
Bedevî Derviş Ahmed	Derviş	2
Hafız el-Hâc Mustafa Edib	Attar - el-Hac	1
Mehmed Ağa	Bölükbaşı - Ağa	1

Osman Ağa	Çukadar [Çuhadar] - Ağa	1
İmam Mustafa Efendi	İmam - Efendi	1
es-Seyyid Molla Halil	Müezzin - es-Seyyid - Molla	1
Mehmed Ağa	Serrâc Başı - Ağa	1

Tablo 3.23.: XVIII. Yüzyılda Meslek ve Unvanlara Göre Kitap Sayısı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÜSKÜDAR'DA KİTAP KÜLTÜRÜNÜN ANALİZİ

4.1. Bilginin Toplumsallaşması Bağlamında Üsküdar Terekelerinde Kitaplar

4.1.1 XVI. Yüzyıl

XVI. yüzyıl Üsküdar terekelerinde tespit edilen kitapların sayısı 140'a ulaşmaktadır. Bu verilerden hareketle Üsküdar'da XVI. yüzyılda bilginin toplumsallaşması bağlamında çok net ve yeterli bir yorum yapacak malzemenin olmadığını söyleyebiliriz. 25 adet terekenin 140 kadar kitap ihtiva ettiği bir ortamda yüzyıllık bir süre için genel değerlendirmeler yapmak fazla iddialı olacaktır fakat eldeki verilerin analizi bize mikro ölçekte de olsa bir tablo ortaya çıkarmaktadır.

XVI. yüzyıl Üsküdar terekelerindeki kitapların büyük bir ekseriyetini Osmanlı medrese kültürünün yansıması olan ders kitapları ile dinî ilimlere ait kitaplar oluşturmaktadır. Kitap adlarının analizinden anladığımız kadarıyla, XVI. yüzyılda dolaşımda olan kitapların pek de çeşitli konularda olmadığı, ağırlığın ise medrese kitapları ve Mushaflar üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Diğer bir deyişle erken dönem Osmanlı kitap kültürünün genellikle medrese kökenli olduğu, Üsküdar özelinde de ortaya çıkan bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

XVI. yüzyıl başlarından itibaren bütün Osmanlı coğrafyasında okutulan medrese kitaplarının ekserisinin Üsküdar terekelerinde de yer aldığını ve bu bağlamda da medrese kitaplarının Üsküdar özelinde de çok yaygın olarak dolaşımda olduğunu söyleyebiliriz.

XVI. yüzyıl Üsküdar terekelerinde yer alan Mushaf'ları ayrıca değerlendirmek gerekir. Çünkü Mushaf'lar sadece medrese mezunlarının değil sıbyan mekteplerinde Kur'an okumasını öğrenmiş bütün Osmanlı halkının sahip olabileceği bir kitaptır. Dolayısıyla Mushaf'lara okuma kültürü içerisinde ayrı bir parantez açmak gerekmektedir.

Üsküdar sicillerinden elde edilen 25 terekenin 13'ünde *Kelamullah*, *Kelam-ı Kadim*, *Mushaf-ı Şerif* gibi farklı şekillerde ifade edilmiş Kur'an-ı Kerim bulunurken diğer 12 terekede *Mushaf* bulunmamaktadır. XVI. yüzyıla ait 13 terekede 28 ayrı yerde kaydedilmiş olan *Mushaflar*, İslam dünyasında ve Osmanlı İmparatorluğunda en yaygın olarak okunan kitapların başında gelmektedir. 25 terekenin 13'ünde yer alması da *Mushaf* a olan rağbeti göstermektedir.

En'âm sûresinin Yâsîn ve Mülk sûreleriyle beraber bir mecmua halinde yazıldığı *En'am-ı Şerif* kitabı, bu yüzyıldaki terekelerde iki kere yer almıştır. Bilhassa Osmanlı sanatkârları *En'âm-ı Şerif* lerin yazılması, tezhiplenmesi ve ciltlenmesi hususunda ince zevk ve hünerlerini göstermişler, bu alanda İslâm sanatlarının en güzel örneklerini vermişlerdir.⁹²⁵ Bu nedenle olsa gerek, terekelerde bu eserlerden biri 50 akçe değere sahipken diğeri 500 akçe gibi oldukça yüksek bir değerde kaydedilmiştir.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Mushaf-ı Şerif	10	1576 (2), 1584, 1589, 1590
Kasım Şirazî Hattıyla Gubâr Mushaf	7	1590
Kasım Şirazî Hattıyla Nesih Mushaf		1590
Kasım Şirazî Hattıyla Sülüs Mushaf		1590
Kelâm-ı Kadîm		1516, 1519, 1564, 1571, 1596
Kelâmullah	3	1522, 1550(2)
Eczâ-i Şerîfe	2	1522, 1584
En'âm-ı Şerif	2	1530, 1593
Fâl-i Kur'an	1	1522
Kelâm-ı Şerîf	1	1585/86
Risâle-i Tecvid	1	1521
Mushaf-ı Şerif Sağır Müzehheb nesih hattıyla	1	1590
Mushaf-ı Şerif Kebir Müzehheb Kasım Ali eş-Şirazî Hattıyla	1	1590

Tablo 4.1.: XVI. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Geçen Mushaf ve İlgili Eserler

XVI. yüzyıl boyunca tespit edilen 140 adet kitaptan 42'si medrese kitaplarından oluşmaktadır. Bu kitaplara Mushaf ve ilgili eserleri de eklediğimizde bu

⁹²⁵ Emin Işık, "En'am Suresi", *DİA*, 1995, 11. Cilt, s. 169-170.

sayı 76'ya çıkmaktadır. İncelediğimiz terekeler içerisinde en yaygın eserlerin medrese kitapları olduğu görülmektedir. Bu yüzyılda 22 eser ile gramer kitaplarında bir yoğunlaşma olduğunu, bunu 11 eser ile fıkıh konusundaki kitapların takip ettiğini görüyoruz. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Hanefî fıkıh kitapları aynı zamanda, kadıların şer'î meselelerde verdikleri hükümlerin başlıca kaynağı idiler.⁹²⁶ Az miktarda olmakla beraber mantık, akaid, ferâiz, belagat ve lügat gibi çeşitli konularda medrese kitaplarının da konu çeşitliliğine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı medrese sisteminde okutulan ve bundan dolayı da toplumun çeşitli kesimlerine ve özellikle de ilmiye sınıfına ait kitaplar arasında sıklıkla geçen eserler yine Üsküdar kitap terekelerinde de en çok karşılaştığımız eserler arasında bulunmaktadır. Bu açıdan elimizdeki verilere baktığımız zaman Üsküdar'ın 1510'lu yıllardan başlayan tereke kayıtları aslında medrese kitaplarının XVI. yüzyıldaki coğrafi yaygınlığını görmemize de imkân vermektedir. Bu özelliğiyle de Üsküdar, Bursa'dan sonra en düzenli tereke kayıtlarına sahip olan şehir olarak düzenli veriler elde edebileceğimiz bir özelliğe sahiptir. Bu açıdan Üsküdar tereke kayıtlarındaki medrese kitaplarına baktığımız zaman özellikle *Misbah* ve *Sarf* kitaplarının (dörder adet) en çok kayda geçmiş kitaplar olarak öne çıktığını görmekteyiz. Bundan sonra sayı olarak 3 adet *Kudûrî* bulunmaktadır. *Hasan Paşa* ve *İftitah*'ın aynı eserler olduğunu kabul edersek bunların da 3 adet olduğunu söyleyebiliriz.⁹²⁷ *Hüsâm-ı Kâti*, *İzzî*, *Kafiye*, *Maksud*, *Metn-i Şemsiye* ve *Avamil* ikişer adet olarak terekelerde karşımıza çıkmıştır. XVI. yüzyılda Üsküdar terekelerinde yer alan medrese kitaplarından ilki olarak karşımıza çıkan *Kudûrî*, 1519'dan itibaren kayıtlarda yer

⁹²⁶ Bilgin Aydın, Ekrem Tak, "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)**, Bahar, 2019, s. 201.

⁹²⁷ Hasan Paşa'nın iftitah aslı nahve dair eseri yüze yakın nüshasıyla İstanbul – Anadolu hattında en mütedavil eserlerden biri haline gelmiştir. Bu esere yazılan haşiyeler revaçta ve tedavülde olduğunu gösterir. Bu eserden 9. Yüzyılda 2, 10. Yüzyılda 9, XI. Yüzyılda 30 ve XII. Yüzyılda 4 eser verilmiştir. Şükran Fazlıoğlu, **Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması**, Kitabevi, İstanbul 2012, s.26-27.

İftitah ve *Miftah* kitaplarının yazarı Hasan Paşa, Sultan Murad Hüdavendigâr devrinin meşhur alimlerinden Alaeddin Ali Esved'in oğludur. Ahmet Özel, "Alaeddin Ali Esved", **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, s.319.; Yazmalar kurumunda birçok nüshası bulunan Hasan Paşa b. Kara Alaeddin Ali'nin *el-İftitah ala'l-Misbah* isimli eseri olduğu tahmin edilmektedir. <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-iftitah-alal-misbah/4130> (Erişim tarihi: 10.09.2022);

almaktadır. 1521’den itibaren *Ferâiz maa Şerh*, *Hüsâm-ı Kâtî*, *İftitah*, *İzzi* ve *Maksud* gibi eserler terekelerde görülmeye başlanmaktadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Misbah	4	1522, 1528, 1564
Sarf	4	1521, 1528, 1530, 1564
Kudûrî	3	1519, 1521, 1550
Avâmil	2	1528, 1564
Hasan Paşa	2	1522, 1528
Hüsâm-ı Kâtî	2	1521, 1522
İzzî	2	1521
Kitâb-ı Kafiye	2	1522, 1564
Maksud	2	1521, 1528
Metn-i Şemsiyye	2	1521, 1550
Ahkam	1	1550
Akaid	1	1522
Arabî Lügat	1	1530
Cetvel-i Ferâiz	1	1550
Dibâce Şerhi	1	1521
Ferâiz ma’a Şerh	1	1521
İftitah	1	1521
Mazbut	1	1521
Merâh	1	1528
Muhammesât	1	1521
Muhtar	1	1522
Muhtasar Sarf maa Şerh	1	1521
Mukaddime	1	1519
Mutavassıt maa Kafiye	1	1522
Mutavassıt ve Gayruhu bir ciltte	1	1550
Vaz’	1	1522
Vikaye	1	1522

Tablo 4.2.: XVI. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Medrese Kitapları⁹²⁸

Medrese kitapları dışında 4 adet edebiyat kitabı, 4 adet gizli ilimler diyebileceğimiz konulara ait kitap bulunmaktadır. Kitaplar, adlarıyla açık olarak kaydedilmediği için 51 kitabın ise ismi ve konusu tespit edilememiştir.

⁹²⁸ Kitaplar konularına göre sınıflandırılırken; Bilgin Aydın ve İsmail E. Erünsal’ın “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)” isimli makalelerinden faydalanılmıştır. İsmail E. Erünsal, Bilgin Aydın, “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere**, Timaş, İstanbul 2019, s.173-203.

Bu yüzyıl terekelerinde 3 ayrı nüshası görülen *Muhammediye*⁹²⁹, konusu bakımından Osmanlı İmparatorluğunda en çok okunan halk kitaplarının başında gelmektedir. Üsküdar terekelerinde XVI. yüzyılın sonuna kadar tespit edilen kitaplar içerisinde *Mushaf*’lardan ve medrese kitapları olan *Misbah* ve *Sarf*’tan sonra en yaygın olarak *Muhammediye*’ye (3 kitap) rastlanmaktadır. Fiyat bakımından da pek çok kitabın üzerinde bir değere sahip olması, *Muhammediye*’ye halk arasında verilen önemi göstermektedir. 9028 beyitten oluşan bu uzun soluklu esere İsmail Hakkı Bursevî (ö.1724) gibi önemli birçok alim tarafından muhtelif şerh ve tercümeler de yapılmıştır.⁹³⁰ Üsküdar terekelerinde *Muhammediye*’ye ilk olarak Mehmed Paşa Vakfi kayyımlarından Seydî’nin 1564 tarihli terekesinde rastlanmaktadır. Bu tereke Üsküdar’da *Muhammediye*’nin topluma intikal edişinin ilk kayıtlı örneği olması bakımından önemlidir. Bu eser 120 akçe değerindedir. Bundan sonra el-Hac Velîyüddin b. Şaban’ın 1576’da kaydedilmiş terekesindeki 300 akçe değerindeki *Muhammediye* ve 1592’de kayda geçmiş olan Ahmed adlı şahsın sahip olduğu 800 akçe değerindeki *Muhammediye* gelmektedir. Bu nüsha XVI. yüzyılda Üsküdar’da rastlanan dönemin en pahalı kitabı olması bakımından önemlidir. *Muhammediye* ile ilgili tereke kayıtları, eserin yaygınlığı, fiyatlarının yüksekliği ve halk arasında bu esere olan rağbetin en dikkat çekici göstergelerindendir.

XVI. yüzyılda *Muhammediye*’den sonra edebî eserler arasında değerlendirebileceğimiz ve çeşitli dualar, sihirle ilgili notlar, ilâç tarifleri, sahibini ilgilendiren doğum ve ölüm tarihleri, alacak verecek hesapları, anonim türkû, mâni ve ilâhiler, halk hikâyeleri gibi daha birçok konu ile ilgili bilgileri içeren *Cönkler* gelmektedir.⁹³¹ Âşık edebiyatı, dinî-tasavvufî edebiyat ve birçok folklor örneklerinin yazılı kaynaklarının başında gelen *Cönkler* bu yüzyılda 3 adet terekede görülmektedir.

Edebi türdeki eserlerin içerisine dahil edebileceğimiz *Gülîstan*’a ise sadece bir terekede rastlanmaktadır. Sadî-i Şîrâzî’nin (ö. 691/1292) bu ünlü Farsça eseri münâcât, na‘t ve yazılış sebebini anlatan bir önsözden sonra padişahların hal ve hareketlerini, dervişlerin ahlâkını, kanaatin faziletini, susmanın faydalarını, aşk ve gençliği,

⁹²⁹ Mustafa İsmet Uzun, “Muhammediyye”, *DİA*, Ankara 2020, C. 30, 583-584.

⁹³⁰ Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği II*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 2011, s. 662-665.

⁹³¹ Orhan Şaik Gökyay, “Cönk”, *DİA*, cilt 8, sf.73-75.

güçsüzlük ve ihtiyarlığı, terbiyenin etkisini ve sohbet âdâbını konu alan sekiz bölümden oluşmaktadır.⁹³² 1522 yılında bir medrese talebesinin terekesinde rastlanan eser en azından bazı medrese talebelerinin Farsça bildiğine işaret etmekte ve aynı zamanda XVI. yüzyılın başlarında Üsküdar’da bu eserin dolaşıma girdiğini göstermektedir.

Fal, tabirnâme, hamayil gibi toplumda rağbet gören gizli ilimlere ait diyebileceğimiz eserlere de 3 farklı terekede rastlanmaktadır. 1586 yılında kayda geçmiş olan Mehmed b. Yusuf ile 1593 yılında kayda geçmiş olan Yusuf b. Budak’ın terekelerinde *Hamayil*, 1582 yılında terekesi kayda geçmiş olan Besim b. Abdullah’ın terekesinde ise *Tabirnâme* ve *Fal* kitapları bulunmaktadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Cönk	3	1530, 1550, 1564
Muhammediye	3	1564, 1576, 1592
Hamayil	2	1585/1586
Fal	1	1582
Gülistan	1	1522
Tabirnâme	1	1582

Tablo 4.3.: XVI. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Halk İçin Yazılmış

Terekelerde yer alan kitaplarla ilgili karşılaştığımız en büyük sorunlardan birisi konusu belirlenemeyen yahut muhtelif sebeplerle adı hiç okunamayan eserlerin mevcut olmasıdır. Mesela terekeyi yazan katipler kitap adını tespit edemediği durumlarda kitap adı yerine *Türki kitap*, *Farisi kitap*, *Arabi kitap* gibi isimlendirmeler yapmıştır. Bu durum, zaten sınırlı olarak ulaşabildiğimiz kitap adlarını değerlendirmeyi imkansızlaştırmaktadır. XVI. yüzyılda tespit edilen kitap içeren terekelerde de buna örnek olarak 47 adet kitap bulunmakta olup bunlar sicillerde aşağıdaki tabloda yer alan farklı şekillerde kaydedilmiştir.

⁹³² Tahsin Yazıcı, “Gülistan”, **DİA**, cilt 14, sf.240-241

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Kitâb-ı Arabî	29	1590
Kitâb-ı Fârisî		1590
Kitâb	6	1522, 1535, 1568, 1570
Evrâk / Evrak-ı muhtelif eczası	4	1530, 1550, 1596
Hâşiye	2	1522
Mecmua	2	1522, 1530
Fârisî Risâle	1	1522
İsfahânî Cüzleri	1	1521
Türkî Kitabı	1	1530
Türkî Kitab	1	1596

Tablo 4.4.: XVI. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Geçen Konusu Belirsiz Muhtelif Eserler

4.1.2 XVII. Yüzyıl

XVII. yüzyıl Üsküdar’ında terekelerde yer alan kitapların sayısı 535’ya ulaşmaktadır. Bunları konusal olarak incelediğimizde dönemin yaygın olarak okunan ve ilgi duyulan kitapları hakkında birtakım tespitler yapabiliriz. Özellikle ilmiye mensubu kadı, müderris, imam gibi meslekleri gereği ilmî faaliyetlerin içinde olanların fikrî yönelişlerinin belirlenmesinde, sahip oldukları kitapların muhtevası önemli ipuçları verecektir.⁹³³ Buradan hareketle XVII. yüzyılda Üsküdar’da kitap sahiplerinin hangi konulara ilgi duyduğu ve ilim adamlarının yönelimleri konusunda bir şeyler söyleyebiliriz.

XVII. yüzyıl terekelerinde yer alan kitapları konularına göre incelediğimizde medrese kitapları arasında en fazla fıkıh, gramer, tefsir, hadis gibi alanlarında bir yoğunlaşma olduğunu görüyoruz. Medrese kitapları dışında tasavvuf/edebiyat ve halk için yazılmış kitaplar, tıp, tarih, lügat, siyaset ve astronomi alanlarında da çeşitli kitaplara rastlanmaktadır. XVI. Yy.’dan XVII. Yy.’a geldiğimizde konu yelpazesinin epey genişlediğini, bir önceki dönemde hiç olmayan konularda kitapların bu yüzyılda Üsküdar toplumunda dolaşımda olduğunu görmekteyiz.

Üsküdar sicillerinde XVII. yüzyıla ait tereke kayıtlarında birden fazla nüshasına rastlanan 41 farklı kitap bulunmaktadır. Bu kitaplar içerisinde 60 terekede

⁹³³ Said Öztürk, **Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, s.178

yer alan *Kur'an-ı Kerîm* ilk sırada bulunmaktadır. En sık rastlanan diğer kitaplar; *Kafiye / Molla Cami'*, *Gülistan*, *Tefsir*, *Ahterî*, *İhtiyar*, *Risale mine't-Tıbb*, *Sadrü's-Şeri'a*, *Şerh-i Menâr*, *Dibâce Şerhi*, *Divân-ı Câmî'*, *En'âm-ı Şerif*, *İhyâ*, *Kudûrî*, *Mecmua*, *Yusuf ile Zeliha*, *Cami'u's-Sağir*, *Dîvân-ı Hafız*, *Divân-ı Kâsım*, *Dürer Gürer*, *Evrâd-ı Şerîfe*, *Hindî*, *İbrahim Çelebi*, *Kadı Han*, *Kavâid-i Îrâb*, *Kenz şerhi*, *Kitâb-ı Gunye*, *Leyla ve Mecnun*, *Manzume*, *Muhtasar*, *Mutavassıt*, *Rıza*, *Şah u Gedâ*, *Şerh-i Mesâbih*, *Şurût-ı Salah*, *Ta'lim-i Müteallim*, *Tefsîr-i Keşşâf* ve *Usûliddin*' dir.⁹³⁴

Tespit edilen 536 kitabın 127 adedinin konusu muhtelif sebeplerle belirlenememiştir. Bu belirlenemeyen kitapları toplam rakamdan çıkardığımızda geriye %77'lik bir kısım kalmaktadır. Bu oran üzerinden konusal bir dağılım ortaya koymaya çalışırsak ulemanın ve halkın dînî bilgi ihtiyaçlarına cevap veren birincil kaynaklar olan fıkıh kitapları; insanların sûfî eğilimleri dolayısıyla ilgi duydukları tasavvuf kitapları; ilimle uğraşmayan yüzlerce insanın dînî hassasiyetlerinin doğası gereği evinde bulundurduğu *Kur'an-ı Kerîm*; medreselerde okutulmuş başlıca kaynaklardan olan gramer, dilbilgisi, nahiv ve sarf kitapları ve *Kur'an*'ı anlamaya yönelik olarak ve ilim adamlarının başvurduğu kaynaklar olan tefsir kitapları öne çıkmaktadır. Bu kitapları diğer muhtelif ilim dalları takip etmektedir. Tereke kayıtlarında yer alan kitapları konuları bakımından sıralayacak olursak; 143 farklı isimde geçmiş 202 kitapla ilk sırada medrese kitaplarının geldiğini, bunu 69 kitapla *Kur'an-ı Kerîm* ve *Kur'an* İlimlerine ait kitapların takip ettiğini, arkasından 53 kitapla halk için yazılmış kitapların sıralandığını daha sonra 26 kitapla tıp konularında kitapların takip ettiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra tarih (16 kitap), lügat (13 kitap), siyaset-idare (6 kitap), astronomi (2 kitap) konularındaki kitapların da kitap türleri içerisinde azımsanmayacak bir yeri vardır. Yine bir önceki dönemde olduğu gibi bazı kitapların tam isimleri yazılmamış ve bunlar sadece *Kitab*, *Türki Kitab* gibi nitelendirmelerle terekelerde yer almışlar ve dolayısıyla konuları bakımından değerlendirme dışı kalmışlardır.

⁹³⁴ *Keşfü'z-Zünun* Osmanlı Coğrafyasında bu konuda yazılmış ilk büyük ansiklopedik eserlerin başında gelmektedir. Biyo-bibliyografik türden bir eser olan *Keşfü'z-Zünun* Batı'da en çok tanınan eserler arasındadır: Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn**, arapçadan terc. Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, c. I-V.

57 terekenin 48'inde *Kelâmullah*, *Mushaf-ı Şerîf*, *Kelâm-ı Şerîf*, *Kelâm-ı Kadîm* gibi farklı şekillerde ifade edilmiş *Mushaf* bulunmaktadır. Terekelerde en sık rastlanan kitapların başında gelen İslâm'ın ilâhî kitabı ve onunla ilgili eserler 15 farklı şekilde 69 adet olmak üzere muhtelif fiyat ve özelliklerde yer almıştır.

Yasin ve Mülk surelerinin beraber yer aldığı bir mecmua olan *En'am-ı Şerîf* kitabı, bu yüzyılda dört terekede yer almıştır. Kuran-ı Kerim'in cüzler halinde kaydedildiği dört tereke bulunmaktadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Kelâmullah	16	1675, 1676 (13), 1683, 1695
Kelâm-ı Şerîf	14	1601, 1629, 1635 (2), 1657 (4), 1659 (2), 1667, 1695
Mushaf-ı Şerîf	14	1694, 1659, 1699, 1663, 1658 (2), 1676, 1619 (5), 1656
Kelâm-ı Kadîm	7	1623, 1662, 1667, 1671, 1685, 1687, 1695
En'am-ı Şerîf	4	1645, 1639, 1676
Bazı Ecza, Ecza, Ecza-i Perişan	3	1604, 1619-1620
Kelâm-ı	2	1666 (2)
Mushaf	2	1660
Cüz'ü'ş-Şerîf ve maa enzelnâ	1	1619
Kavâid-i Kuran	1	
Kelâm-ı İzzet	1	1640
Kelâm...	1	1676
Kelâmullah-ı Şerîf	1	1676
Minhâcü'l-Beyân	1	1676
Tefsîre Kur'an	1	1676

Tablo 4.5.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Geçen Mushaf ve İlgili Eserler⁹³⁵

Üsküdar'da XVII. yüzyıl terekelerinde sıklıkla adları geçmesi dolayısıyla çok okunduğunu düşündüğümüz kitapları incelediğimizde, XVI. yüzyılda olduğu gibi XVII. yüzyılda da medrese kitaplarının öncelikli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu dönemde 143'ü birbirinden farklı kitaplar olmak üzere toplam 202 adet medrese kitabına rastlanmıştır. Bu kitaplardan 21'i XVI. Yy.'da tespit edilen medrese kitaplarıyla aynı iken 122'si tamamen yeni rastlanan kitaplardır.⁹³⁶ Hiç şüphesiz bir kitabın medresede okutuluyor olması o kitabın yaygınlaşmasında etkili olan nedenlerin

⁹³⁵ XVII. Yüzyılda ilk kez ortaya çıkan eser adları bold ile belirtilmiştir.

⁹³⁶ XVII. Yüzyılda ilk kez ortaya çıkan eser adları tabloda bold ile belirtilmiştir.

başında gelmektedir. Terekelerde birden fazla yer alan ve çoğunlukla medreselerde okutulan kitaplar arasında bazı eserler öne çıkmaktadır.⁹³⁷ Dönemin önde gelen bir fıkıh kitabı olan ve kayıtlarda 4 nüshasına rastlanmış olan *Sadrüşşerîa*, önemli bir medrese kitabıdır. İslâm alimleri arasında “Sadrüşşerîa” unvanıyla bilinen iki âlim vardır. Birinci “Sadrüşşerîa” (Sadrüşşerîatü’l-evvel) Ubeydullah b. İbrahim el-Mahbubî’dir. Bunun oğlu, “*Vikâye*” kitabının yazarı, “Burhânüşşerîa” adıyla da meşhur olan Mahmud b. Ahmed b. Sadrüşşerîadır. Bu âlim, kızının oğlu olan ikinci Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mesut için, “*Hidaye*” kitabından önemli gördüğü yerleri alarak “*Vikâye*” adlı kitabı hazırlamış; “Sadrüşşerîatü’s-sânî” denilen torun da bu kitabı “*Muhtasar-ı Vikâye*” veya “*Nikâye*” adıyla şerhetmiştir. Bu şerh, “*Sadrüşşerîa Şerhi*” adıyla meşhur olmuş ve yüzyıllarca medreselerde “*Sadrüşşerîa*” adıyla orta seviyede bir fıkıh kitabı olarak okutulmuştur.⁹³⁸

Bir diğer fıkıh kitabı olan *Şerh-i Menâr* adlı eser, Ebu’l-Berekât Hafızüddin en-Neseî’nin (ö.1310) Hanefî fıkıh usulü üzerine yazdığı “*Menârü’l-Envâr*” adlı kitabının şerhidir. 4 ayrı terekede rastladığımız bu esere İbni Melek’in (ö.1480) yaptığı şerh (*Şerhu Menâri’l-Envâr*) Osmanlı medreselerinde yüzlerce yıl ders kitabı olarak okutulmuş ve “*İbni Melek*” adıyla tanınmıştır.⁹³⁹

Yine Osmanlı medreselerinde okutulan ve halk arasında da *Kudûrî* adıyla meşhur olmuş eser, en meşhur fıkıh kitaplarından biridir. İmam Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî el-Bağdadî’nin (ö.1036) Hanefî fikhına dair yazdığı “*Muhtasaru’l-Kudûrî*” adıyla tanınan kitabının birçok şerhleri yapılmış ve eser Osmanlı medreselerinde *Kudûrî* adıyla okutulmuştur. Medreselerde “*Muhtasar*” adıyla Kudûrî’nin eserinin yanı sıra İbni Hâcib’in *Muhtasar*’ı ve buna Halil b. İshak Cündî’nin (ö.1374) şerh olan *Muhtasar-ı Halil* adlı fıkıh kitapları da okutulmaktaydı.⁹⁴⁰

⁹³⁷ Keşfü’z-Zünûn yanı sıra eserlerin tanıtımında faydalanan diğer çalışmalar; Mustafa Ergün, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, S. 1 (1996), s.7-37
Özen, **a.g.m.**, s. 71-124.

⁹³⁸ Şükrü Özen, “Sadrüşşerîa”, **DİA**, İstanbul 2008, cilt 35, 427-431.

⁹³⁹ Ferhat Koca, “Menâtü’l-Envâr”, **DİA**, Ankara 2004, cilt 29, 118-119.

⁹⁴⁰ Ferhat Koca, “el-Muhtasar” **DİA**, Ankara 2020, cilt 31, 64-66.

Fıkıh kitapları arasında önemli bir yeri olan bir diğer eser *Dürer*'dir. Fatih Sultan Mehmed devri Osmanlı âlimlerinden Molla Hüsrev'in (ö.1480) Hanefi fıkına dair yazdığı ve tam adı "*Dûreru'l-Hukkâm fî Şerh-i Ğureri'l-Ahkâm*" olan eser müellifin "*Ğurer*" adlı kitabına gene kendisinin yaptığı şerhtir. Bu hem Osmanlı hukukunun ana kaynaklarından biri olmuş hem de uzun yüzyıllar, şerhleriyle beraber Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁹⁴¹ Medreselerde fıkıh/fıkıh usulü alanlarında uzun yıllar okutulan ve terekelerde 2 kere rastladığımız *Kenz Şerhi* de yaygın fıkıh eserlerinden biridir.

Tefsir kitapları da fıkıh kitapları kadar terekelerde sık rastlanan ve medreselerde okutulan kitapların başında gelmektedir. Tam adı *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl* olan *Tefsîr-i Keşşâf*, Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammet b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö.1143) ünlü eseridir. Arapçayı Araplardan daha iyi bilen ve kullanan ve edebi yönü de güçlü olan Zemahşerî, soru-cevap tarzında açıklamalar yaparak bu tefsirini hazırlamıştır. Eserin sayısız şerh ve hâşiyesi yazılmış olup bunlar arasında *Seyyid Şerîf'in Hâşiyesi* gibi meşhur bilginlerin yazdığı hâşiyeler de yaygın olarak kullanılmaktaydı.⁹⁴²

XVII. yüzyıl Üsküdar terekelerinde Kur'an-ı Kerîm'den sonra en çok rastlanan kitapların başında gelen *Kafiye* bir gramer kitabı olup 6 farklı terekede rastlamıştır. İbni Hâcib ismiyle meşhur Osman b. Ömer (ö.1174) tarafından yazılmış bu eser, nahiv alanında ileri seviyede derslere konu olan, sadece örneklerle açıklama dışında konuların felsefesine de değinen bir eserdir. Muhammed Bahşî / Halebî (1628-1687) tarafından *eş-Şâfiye fî Nazmi'l-Kâfiye* adıyla nazım haline getirilmiştir. Molla Câmi (1414-1492) tarafından hazırlandığı için *Molla Câmi* adıyla meşhur olmuş fakat aslında bir *Kâfiye* şerhi olan *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye* nahiv kitapları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu eser Kurt Muhammed Efendi (ö.1587) tarafından Türkçeye çevirmiştir.⁹⁴³

⁹⁴¹ Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkam", **DİA**, İstanbul 1994, cilt 10, 27-28.

⁹⁴² Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşeri", **DİA**, İstanbul 2013, cilt 44, 235-238.

⁹⁴³ İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) Arap nahvine dair muhtasarıdır. Hulusi Kılıç, "el-Kafiye", **DİA**, İstanbul 2001, cilt 24, 153-154.

İbni Hişam'ın *nahive* dair bir kitabı olan *Kavaidü'l-İ'rab*, Osmanlı medreselerinde okutulan bir eser idi ve birçok hâşiyeleri vardı. Gene İbni Hişam'ın bu alanda, İrâkî'nin "*Tenkih*"i üzerinde yaptığı şerh olan "*Tevhîd*" kitabı da medreselerde okutuluyordu.⁹⁴⁴ Terekelerde birden fazla yer alan bir diğer kitap olan *Dibâce* de medreselerde uzun yıllar okutulan bir nahiv kitabıdır. Bir eserin özet halinde kaleme alınmasından meydana gelen telif türü olan *Muhtasar* birçok müellif tarafından yazılan eserlerin ortak adıdır. Yine medreselerde yaygın olarak okutulan ve terekelerde birden fazla yer almış olan bir kitaptır.⁹⁴⁵

Bir diğer medrese kitabı olan ve öğrencinin eğitimi anlamına gelen *Ta'lîmü'l-Müteallim* adlı eseri imam Burhaneddin ez-Zernûcî kaleme almıştır. Bu kitap 13 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm ilmin niteliği, ikinci bölüm niyet, üçüncü bölüm ilmi seçmek, dördüncü bölüm ilmi yüceltmek, beşinci bölüm gayret, altıncı bölüm ileri gitmenin başlangıcı, yedinci bölüm tevekkül, sekizinci bölüm ilim öğrenmenin vakti, dokuzuncu bölüm şefkat, onuncu bölüm bilgi öğrenmek, on birinci bölüm Allah'tan korkmak, on ikinci bölüm ezberlemeyi sağlayan şeyler ve on üçüncü bölüm de rızka sebep olan şeyler hakkındadır.⁹⁴⁶

Hala Müslüman topluluklar arasında ilgi duyulan ve hayatın her alanı ile ilgili konularda başvurulana bir diğer medrese kitabı da *İhyâü Ulûmi'd-Din*'dir. Bu eser terekelerde 3 kere kayıtlarda geçmiştir. Müellifi Şafii bir din âlimi olan Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'dir. Bu kitap ibadetler, âdetler, insanları helake götüren işler ve kurtaran işler adları altında dört bölüm şeklinde yazılmıştır.⁹⁴⁷

⁹⁴⁴ Mehmet Reşit Özbek, "İbn Hişam en-Nahvi", *DİA*, İstanbul 1999, cilt 20, 74-77.

⁹⁴⁵ Bir eserin özet halinde ele alınmasından meydana gelen telif türü olan *Muhtasar* isminde bir çok ünlü İslam aliminin eseri bulunmaktadır.

⁹⁴⁶ Mehmet Faruk Bayraktar, "Zernûcî", *DİA*, İstanbul 2013, cilt 44, 294-295.

⁹⁴⁷ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli eseridir. Birinci bölümde; ilim, inançların temelleri, temizliği sırları, namazın sırları, zekâtın sırları, orucun sırları, haccın sırları, Kur'an-ı Kerim okumak, zikirler ve virdler yer almaktadır. İkinci bölümde; yemenin adabı, kazanmanın adabı, nikahın adabı, helal ve haram, dostluğun adabı, yalnızlık, yolculuğun adabı, müzik, geçinmenin adabı ve peyamberlik ahlakından bahsetmektedir. Üçüncü bölümde; kalbin garip işlerinin açıklanması, nefsi eğitmek, iki arzunun afeti, dilin afetleri, öfkenin afeti, dünyayı kınamak, malı kınamak, makamı ve gösterişi kınamak, büyülenmeyi ve böbürlenmeyi kınamak yer almaktadır. Dördüncü bölümde ise; tövbe, sabır ve şükür, korku ve ümit, fakirlik ve zahitlik, Allah'ı birlemek, sevgi niyet ve doğruluk, kontrol, düşünme ve ölümü hatırlama gibi konulardan bahsedilmektedir. Her bölüm 10 ayrı kitaptan

Hadis alanında okutulan kitaplar *Buhârî*⁹⁴⁸, *İbni Melek*⁹⁴⁹ ve *Mesabih*⁹⁵⁰ adlı kitaplardır. Bunların yanında İmam Malik'in sahih rivayetleri derlediği eseri *Muvatta*⁹⁵¹, İmam-ı Suyûtî'nin *Câmiu's-Sağır*⁹⁵² ve *Câmiu'l-Kebîr* adlı kitapları⁹⁵³, Nevevî'nin *Riyâzü's-Salihîn*⁹⁵⁴ gibi kitapları da müderrisler tarafından çeşitli zamanlarda okutulmuştur.

XVII. yüzyıl terekelerinde birden fazla rastlanmış olan eserlerden biri de *Kadı Han*'dır. Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî'nin (ö. 592/1196) *Fetâvâ-yı Kâdihân* [el-Fetâva'l-Hâniyye] ya da *Fetâvâ-yı Siraciye* diye bilinen meşhur eseridir.⁹⁵⁵

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Tefsir	7	1629 (7)
Kâfiye / Kitâb-ı Kafiye (1)	6	1676 (2), 1629, 1627
Sadruşşeria	6	1619, 1676, 1695, 1640
İhtiyâr (3)	4	1629 (2), 1619
Dav / Zav	3	1676
Dibace Şerhi	3	1676 (2)
İhya	3	1629 (3)
Misbah / Kitâb-ı Misbah	3	1676 (2), 1627
Mutavassıt / Kitâb-ı Mutavassıt	3	1629 (2), 1627
Sarf / Kitâb-ı Sarf	3	1676
Şafiye / Kitâb-ı Şafiye	3	1676
Şerh-i Menâr	3	1629 (2), 1640
Abdulgafur	2	1604, 1643

olmak üzere toplam 40 ciltlik bir eserdir. Mustafa Çağrıncı, “İhyâü Ulûmi'd-Din” **DİA**, İstanbul 2000, cilt 22, 10-13.

⁹⁴⁸ M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu's-Sahih”, **DİA**, İstanbul 1993, cilt 7, 114-123.

⁹⁴⁹ Özellikle fıkıh, usûl-i fıkıh ve hadis ilimlerinde zamanının önde gelen isimlerinden biri olan İbn Melek Hanefî fıkıh âlimi ve aynı zamanda lugat yazarıdır. Mustafa Baktır, “İbn Melek”, **DİA**, İstanbul 1999, cilt 20, 175-176.

⁹⁵⁰ Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri ihtiva eden eseri olduğu tahmin edilmektedir. İbrahim Hatiboğlu, “Mesâbihu's-Sünne”, **DİA**, Ankara 2004, cilt 29, 258-260. Hadis alanındaki temel öğretim kitaplarından biri olan ve terekelerde *Mesâbih* adıyla yer alan eser, İmam Hüseyin b. Mesut Begavî'nin (-1126) “*Mesabihu's-Sünne*” veya “*Mişkat*” da denen “*Mişkati'l-Mesâbih*” adlı eseridir. Buhârî ve Müslim'den alınmış 4.719 hadisi anlatan bu esere Yakup Avfî (-1736) tarafından “*Mefâtiḥ*” adıyla şerh, Yakup b. Seyyid Ali (-1524) tarafından da hâşiye yapılmıştır.

⁹⁵¹ M. Yaşar Kandemir, “el-Muvatta”, **DİA**, Ankara 2020, cilt 31, 414-417.

⁹⁵² Mücteba Uğur, “el-Câmiu's-Sağır”, **DİA**, İstanbul 1993, cilt 7, 113-114.

⁹⁵³ Halit Özkan, “Süyûtî”, **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 188-189.

⁹⁵⁴ Bir müslümanın günlük hayatında ihtiyaç duyacağı âyet ve hadislerin derlediği Nevevî (ö. 676/1277) tarafından kaleme alınan eser. Raşit Küçük, “Riyâzü's-Sâlihîn”, **DİA**, İstanbul 2008, cilt 35, 146-147.

⁹⁵⁵ Ahmet Özel, “Kadihan”, **DİA**, İstanbul 2001, cilt 24, 121-123.

Ahlâk-ı Muhsinî	2	1619 (2)
Cami (Molla Cami Olabilir) / Na-tamam Cami	2	1604, 1643
Cami'i's-Sağır	2	1619, 1629
Dürer Gürer	2	1629, 1640
Ferîsteoğlu	2	1676, 1695
Hindî	2	1629, 1619
İslah ve İzah	2	1640, 1629
İbn-i Melek?	2	1629 (2)
Kadı Han	2	1619, 1629
Kavâid-i İrâb	2	1629, 1619
Kenz şerhi	2	1629 (2)
Kitâb-ı Gunye	2	1657 / 1676
Mantık / Kitab-ı Mantık	2	1619
Merah / Kitab-ı Merah	2	1619
Metn-i Feraiz	2	1676
Molla Cami'	2	1676 (2)
Mufasssal	2	1640, 1657
Muhtasar	2	1629
Müşkilât-ı Kudûri, Müşkilât-ı Kudûriye	2	1629 (2)
Seyyid Ali	2	1629 (2)
Şerh-i Akaid	2	1676
Şerh-i Dibâce	2	1627 (2)
Şerh-i Mesâbih	2	1629, 1619
Ta'lim-i Müteallim	2	1676
Tefsîr-i Keşşâf	2	1629, 1640
Usûliddin	2	1619 (2)
Ahkâm-ı Nebeviyye	1	1676
Ahkamu's-Salah	1	1604
Ahlâk-ı Alâi	1	1619
Akâid	1	1629
Câmi'ü'l-Fetevâ	1	1676
Cami'ü'l-Hadîs	1	1619
Cevâhir	1	1657
Cevâhir Kissa	1	1629
Cevâhir-i Fıkıh	1	1619
Cezerî	1	
Dekayikü' l-Hakayık	1	1604
Dibâce	1	1676
Ebü'l-Leys	1	1676
Ekmel mine'l-Meşârik	1	1629
Esrâr-ı Tevhîd	1	1657
Fârisî Fıkıh	1	1619
Farîsî Kavâid	1	1676
Fârisî Tefsîr-i Resâil	1	1619
Feraiz	1	1643
Ferâiz-i Bedî?	1	1619
Ferâiz-i Hacı Baba ?	1	1629
Ferâiz-i Kesîr	1	1619

Ferâiz-i Türkî Kameriye	1	1619
Feteva-i İbrahim	1	1643
Fevâid-i Kadrî/Kudurî	1	1619
Fezail-i Salat	1	1604
Haşiye Sadru's-Şerî'a	1	1629
Haşiye Şerh-i Akâid	1	1629
Haşiye-i Küçük	1	1643
Hâşiye-i Tecrîd	1	1619
Hâvî	1	1629
Hidâye	1	1619
İhtiyârât	1	1676
İrab-ı Fatiha?	1	1676
İrşâd-ı Kadı	1	1619
İrşâd-ı Kul Ahmed	1	1619
Kavâid	1	1676
Kenzü'd-Dekâyik	1	1619
Kitab-ı Matlûb	1	1604
Kitabü'l-Cümel	1	1604
Kudbuddîn	1	1616
Mantika Müteallik Hidaye / Hikmet	1	1627
Matlab	1	1619
Mecmau'l-Bahreyn	1	1629
Menâr ibni Melek	1	1640
Merahû'l-Ervâh	1	1604
Meşârik-ı ibni Melek	1	1619
Meşârik	1	1657
Metn-i meşârik	1	1619
Mine'l-Mesâbih	1	1629
Mirkat	1	1619
Molla Hafız	1	1640
Muhtar	1	1616
Muhtar-ı Fetâva'	1	1619
Muhtar-ı Sıhah	1	1640
Muhtasar Vikaye	1	1601
Mukaddime	1	1640
Müeyyidü'l-Vâizîn	1	1619
Münve şerhi	1	1629
Nahve müteallik bir küçük kitab	1	1604
Nukâye	1	1676
Nureddin maa Şerhi't-Tecrîd	1	1619
Riyâz (Riyaz'üs-Salihin)	1	1629
Sâfiye	1	1629
Sak	1	1676
Sarf şerhi?	1	1629
Sefine-i Ferâiz	1	1676
Siraciye Şerh-i Ferayiz	1	1643
Siyer	1	1643
Şâtubîe't-Ta'lim	1	1676

Şerh-i Enmûzec	1	1676
Şerh-i Ferâiz	1	1629
Şerh-i Kâfiye	1	1629
Şerh-i Kebîr	1	1629
Şerh-i Merah	1	1657
Şerh-i Muhtar	1	1619
Şerh-i Mukaddime	1	1629
Şerh-i Şâfiye	1	1640
Şerh-i Ta'lim-i Müteallim	1	1676
Şifâ-i Kudûrî	1	1629
Şir'atü'l-İslâm	1	1676
Şükriye	1	1604
Tashih-i Kudûrî	1	1676
Tavzih	1	1643
Tecrîd	1	1657
Tecvidden	1	1629
Tecvîde Müteallik	1	1627
Tefîr-i Keşşâf	1	1619
Tefsîr-i Ebu's-Suud Efendi	1	1619
Tefsîr-i Kadı	1	1629
Tefsîr-i Rahman Fârisî	1	1619
Tefsîr-i Şeyh?	1	1629
Tefsîr-i Şu'lî	1	1629
Tefsîr-i Tebâreke	1	1676
Tefsîr-i Vahid Paşa	1	1629
Telhis	1	1643
Telvih	1	1643
Tercüme-i Ferâiz	1	1676
Tergîb	1	1629
Tuhfetü'l-Vâiz	1	1619
Türkî Vikaye	1	1619-1620
Umdetü'l-Ahkâm	1	1619
Usûl-i Fıkıh	1	1676
Zahrü'l-Âbidîn	1	1676
Zühretü'l-Riyâz	1	1629

Tablo 4.6.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Medrese Kitapları⁹⁵⁶

Osmanlı toplumunun kültür hayatında ve halk için yazılmış olan kitaplar arasında önemli bir yeri olan edebiyat/tasavvuf kitapları da terekelerde XVII. yüzyıldan itibaren yaygın olarak rastladığımız eserler arasındadır.⁹⁵⁷ Bunların başında

⁹⁵⁶ XVII. Yüzyılda ilk kez ortaya çıkan eser adları tabloda **bold** ile belirtilmiştir.

⁹⁵⁷ Osmanlı toplumunda farklı dönemlerde halk arasında çok okunan kitaplar ve okuma biçimleri için bkz: Zehra Öztürk, “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.5, S.9 (2007), s.401-445; Johann Strauss, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu (19.-20. Yüzyıllar)?”, çev. Günil Ayaydın Cebe, **Kritik**, C.1, S.3 (2009), s.205-265; Tülün Değirmenci, “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13 (2011), s.7-43.

İranlı şair Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî'nin makâme türünde Farsça olarak kaleme aldığı *Gülistan* gelmektedir. Osmanlı kültür hayatının başucu eserlerinden biri olan *Gülistan*'a⁹⁵⁸ XVII. yüzyıl Üsküdar terekelerinde 8 kayıta rastlanmaktadır. Eserin Sururî tarafından şerhine de Üsküdar terekelerinde sıkça rastlanmaktadır.⁹⁵⁹ Önemli edebi eserlerden biri olan *Dîvân-ı Hafız*, Farsça olarak yazılmış olup müellifi Şemsüddîn Muhammed'dir. Hâfız Şîrazî adıyla ünlüdür. 792 yılında vefat etmiştir. Bu eser bütün dünyaca tanınan ve İran halkı arasında olduğu kadar İslam dünyasında da çokça okunan bir divandır. Bu divan ile fala bakılır, çoğu zaman da fala bakan kişinin durumuna göre ona uygun bir beyti gelir ve bundan dolayı da bu esere lisânü'l-gayb (bilinmeyenin dili) de denmektedir. Bu eser XVII. yüzyılda 3 kayıta yer almıştır.

Bir diğer edebiyat eseri olan *Divân-ı Kâsım* [Envâr], Farsça olarak yazılmış bir eserdir. Ali b. Nasr Ebü'l-Kasım el-Hüseyni et-Tebrizî tarafından yazılmıştır. Kasımî adıyla ünlüdür. 837 yılında vefat etmiş olan Kasımî'nin bu eserinin büyük bir bölümü tasavvuf konuları ve öğütler içerir.⁹⁶⁰

Leyla ile Mecnûn ünü günümüze ulaşan ve hala ilgiyle okunan edebî bir eserdir. En meşhûr müellifi Fuzûlî olmasına karşın bu edebî eserin pek çok müellif tarafından yazılmış örnekleri bulunmaktadır. *Leyla ve Mecnûn* ile ilgili üç farklı dilde muhtelif zamanlarda eserler yazıldığı bilinmektedir. Türkçe yazılmış olan eserlerin müellifleri şunlardır: Mahlası Fuzûlî el-Bağdâdî olan Muhammed b. Süleyman, Sultan Cem'in meddahı olan Şâhidi el-Edirnevî, Hamdullah b. Akşemseddin, Celîlî el-Bursevî, Hayâlî, Necâtî mahlaslı bir şair olan Îsâ, Sâlih b. Celil, Mîr Ali Şîr Nevâyî, Sinan b. Süleyman.⁹⁶¹

⁹⁵⁸ Tahsin Yazıcı, "Gülistan", **DİA**, cilt 14, sf.240-241

⁹⁵⁹ İsmail Güleç, "Sürûrî, Muslihuddin Mustafa" **DİA**, İstanbul 2010, cilt 38, 170-172.

⁹⁶⁰ Adnan Karaismailoğlu, "Kâsım-ı Envâr", **DİA**, İstanbul 2001, cilt 24, 542-543.

⁹⁶¹ Leyla ve Mecnun Doğu edebiyatlarında çok işlenmiş bir aşk hikâyesinin kahramanları ve bu hikâyeyi konu alan eserlerin ortak adıdır. İsmail Durmuş, Tahsin Yazıcı, İskender Pala, Hanif Fauq, "Leyla ve Mecnun" **DİA**, Ankara 2003, cilt 27, 159-162.

Terekelerde birkaç nüshasına rastladığımız, padişah ve dilenci anlamlarına gelen *Şah u Gedâ* adlı edebiyat eseri Türkçe olarak şiir tarzında, Anadolu şairlerinden biri olan Yahya Bey tarafından yazılmıştır.⁹⁶²

Yusuf ile Zeliha, *Leyla ile Mecnûn* gibi pek çok müellif tarafından kaleme alınmıştır. Bu edebî eserin, hangi müellife ait olduğu hakkında terekelerde bir bilgi verilmediğinden bu eserin yazarı hakkında bir şey söylemek güçtür. Fakat bilinen nüshalarının müelliflerini sayacak olursak; Türkçe olarak kaleme almış olanlar Hamdullah b. Akşemseddin Mehmed, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman, Zihnî Abdülcélil el-Bağdadî ve Yahya Beydir. Farsça olarak ise, Nureddin Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî aynı adlı bir eser kaleme almıştır.⁹⁶³

Tespit edilen terekeler içerisinde 3 kere rastlanmış olan bir diğer edebiyat eseri *Dîvân-ı Câmî*'dir. Molla Câmî diye bilinen Nureddin Abdurrahman Câmî'nin (ö.898/1492) Farsça divanıdır.⁹⁶⁴

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Gülistan / Gülistan Sururîsi / Gülistan-ı Sa'dî	8	1619 (3)
Kuduri / Kitâb-ı Kudûrî	6	1634, 1629 (2), 1676
Yusuf Zeliha	4	1619(3), 1640
Divan-ı Hafız	3	1619 (2)
Muhammediye	3	1656
Cönk	2	1627
Divân-ı Kâsım	2	1619 (2)
Hadikatü's-Süeda	2	1676
Hamse	2	1619 (2)
İmadü'l-İslam	2	1656
İnşâ	2	1676
Leyla ve Mecnun	2	1619 (2)
Manzume	2	1640, 1619
Münyetü'l- Müsalli	2	1657, 1695

⁹⁶² *Şâh u Gedâ* 1000 beyit civarındaki mesnevi şairin kendi tecrübesinin ürünü olup beşerî aşktan ilâhî aşka geçişi anlatan bir hikâyeyi konu alır. 1537'de yazıldığı tahmin edilen eser tamamen yerli olması sebebiyle hayli ün kazanmış, konusunun İstanbul'da geçmesi dolayısıyla ayrıca orijinal kabul edilmiştir. Bayram Ali Kaya, "Taşlıcalı Yahya" **DİA**, İstanbul 2011, cilt 40, 156-157.

⁹⁶³ Yusuf peygamberin Züleyhâ ile olan kıssası etrafında yazılan edebî eserlerin ortak adıdır. Hanife Koncu, Rıza Kurtuluş, "Yusuf ve Züleyha", **DİA**, İstanbul 2013, cilt 44, 38-41.

⁹⁶⁴ Nakşibendî tarikatına mensup İranlı âlim ve şairdir. Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman" **DİA**, İstanbul 1993, cilt 7, 94-99.

Risâle-i Sûfiyye	2	1676
Şah u Gedâ	2	1619, 1676
Şurut-u Salat	2	1604(2)
Baharistan-ı Latîfî	1	1619
Bostan	1	1643
Divân-ı Câmi'	1	1619
Divân-ı Câmi' Fârisî	1	1619
Dîvân-ı Fahr	1	1619
Divân-ı Fârisi	1	1629
Duânâme	1	1619
Envarü'l Aşıkîn	1	1619-1620
Kitâb-ı Hamâyil??	1	1634
Kitab-ı Kısâ-i Yusuf Farisî	1	1627
Kitâb-ı Mevlüd	1	1639
Menâsik-i Hâc	1	1676
Mevlüd	1	1619
Mülteka	1	1643
Vikâye	1	1676
Vikaye-i ibn-i Melek	1	1629
Zübdetü'l-A'mâl	1	1619
Dîvân-ı Hilâfî	1	1619
Dîvân-ı Mehmed	1	1619
Dîvân-ı Şâhî	1	1619
Divân-ı Ünsî?	1	1619
Hafız	1	1657
Haşiye-i Hatai/Hatayi	1	1643
Hayâlî	1	1676
Heft Manzar	1	1619
Hümâyunnâme	1	1640
Hüsnü'l-Kulûb	1	1619
Hüsrev	1	1619
İnşâ-i Şâhidî	1	1676
Kaside-i Bürde	1	1676
Kasîde-i Bürde Şerhi	1	1676
Kenzü's-Sâlikîn	1	1619
Mesneviye müteallik	1	1619
Nefâhatü'l-Üns	1	1657
Pendnâme-i Şem'î	1	1619
Risale-i Arus	1	1638
Risâle-i Şeyh Mahmud Efendi	1	1676
Rûznâme	1	1619
Sebebnâme-i Fârisî	1	1619
Selimnâme	1	1619
Silsiletü'l-Zehab	1	1619
Şerh-i Kasîde-i Lâmiyye	1	1676
Şerh-i Nevâyî	1	1619
Tenbih-i? Resâi'l-i Tasavvuf	1	1619
Tenbihü'l-Gâfilîn	1	1619
Tezkire-i Mevâiz	1	1619
Tuhfetü'l-Ahbab	1	1643

Türkî Divân-ı Câmî'	1	1619
Zübdetü'l-Esrâr	1	1619

Tablo 4.7.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Halk İçin Yazılmış / Edebiyat, Tasavvuf Kitapları⁹⁶⁵

Tıp alanında yazılmış kitaplar, Üsküdar terekelerinde ilk kez XVII. yüzyılda kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde 18 farklı kitap ismi altında 26 adet tıp kitabına rastlanmıştır. Terekelerde *Risale-i Tıbb* adıyla beş esere, *Risale mine 't-Tıbb* adıyla dört esere, *Kitab-ı Tıb*, *Mecmua-i Tıbb* adıyla birer esere rastlanmakta olup bunlar anonim eserler olabileceği gibi adı tespit edilemeyen müelliflere de ait olabilirler.

Tıp eserleri arasında alanında ünlü kitapların varlığı göze çarpmaktadır. Eski tıpta cinsî rahatsızlıkların tedavisine yönelik her türlü bilgiyi içene alan bir kitap türü olan *Bahnâme*'lere⁹⁶⁶ iki farklı tereke kaydında rastlanmıştır. Yine aynı şekilde Çağmini tarafından Arapça olarak kaleme alınan bir tıp eseri olan *Kanunçe*⁹⁶⁷ bu yüzyılda 2 terekede karşımıza çıkmıştır.

Bir diğer ünlü tıp kitabı *Cevâhîrnâme*, Ahmed Bîcan'ın mesnevisinde yakut, elmas, zümrüt, fîrûze, akik gibi mücevherlerin daha çok tıbbî yönden tedavi ve tesirleriyle ilgili özellikleri konu edinen kırk beyit civarındaki bilinen manzumesidir.⁹⁶⁸ *Nefisî*, Küçük kan dolaşımını keşfiyle ünlü hekim ve düşünür olan İbnü'n-Nefis'in eserlerine nisbet ettiği düşünülen bir tıp kitabıdır.⁹⁶⁹ Ünlü Türk hekimlerinden Kaysunizâde'nin eserlerinden biri⁹⁷⁰, *Keşfüddin, Nefisi, Risale-i Ahmed Efendi, Şifa', Tıbb-ı Nebevi* ve *Tuhfetü'l-Mülük* gibi eserlerden de birer adet bulunmaktadır.

⁹⁶⁵ XVII. Yüzyılda ilk kez ortaya çıkan eser adları tabloda **bold** ile belirtilmiştir.

⁹⁶⁶ Abdülkadir Özcan, “Bahnâme” **DİA**, İstanbul 1991, cilt 4, 489-490. Tunuslu kadı ve aynı zamanda kıymetli taş uzmanı olan Tîfâşî'nin bu türde eseri vardır. Kasım Kırbıyık, “Tîfâşî” **DİA**, İstanbul 2012, cilt 41, 148-150.

⁹⁶⁷ Sadettin Ökten, “Çağmini” **DİA**, İstanbul 1993, cilt 8, 182-183.

⁹⁶⁸ Amil Çelebioğlu, “Ahmed Bican”, **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 49-51.

⁹⁶⁹ Esin Kahya, “İbnü'n-Nefis”, **DİA**, İstanbul 2000, cilt 21, 173-176.

⁹⁷⁰ Ahmet Özel, “Kaysünizâde” **DİA**, Ankara 2022, cilt 25, 105-107.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Risâle-i Tıbb	5	1676 (4)
Risale mine't-Tıbb	4	1676 (4)
Bahnâme	2	1676 (2)
Kanunçe, Kanunçe maa Tıbb	2	1676 (2)
Cevâhîrnâme	1	1676
İbn-i Şerîf	1	1676
İbn-i Baytar	1	1676
Kaysûnîzâde	1	1676
Keşfüddîn	1	1676
Kitab-ı Tıbb	1	1619-1620
Mecmua-i Tıbb	1	1676
Metn-i Eylâmî mine't-Tıbb	1	1676
Nefîsî	1	1676
Risâle-i Ahmed Efendi	1	1676
Şifâ'	1	1676
Tıbb-ı Nebevî	1	1676
Tuhfetü'l-Mülûk	1	1676
Müciz mine't-Tıbb	1	1676

Tablo 4.8.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Yer Alan Tıp Kitapları

Tarih alanındaki kitaplar da tıp alanı gibi Üsküdar'da tereke kayıtlarında ilk olarak XVII. yüzyılda karşımıza çıkmıştır. Bu dönemde 13 farklı isim altında toplam 16 adet tarih kitabına rastlanmıştır.

Bu kitaplar arasında *Mollazâde* ile ilgili İslam Ansiklopedisi'nde *Tarih-i Mollazade* ve *Kitabı-ı Mollazade* olmak üzere iki eser adı sıklıkla geçmektedir. Bu eserin de bunlardan biri olabileceği tahmin edilmektedir. Yazma Eserler veri tabanında da iki nüshası bulunmaktadır.⁹⁷¹

Tam adı *Ravzatü'l-ibrâri'l-mübîn bi-vekâyii selefii mâziyye ve'l-ahbâr* olan *Ravzatü'l-Ahbâr* adlı tarih kitabı, Hz. Âdem'den 1648 yılına kadar gelen olayları içine alan umumi bir tarih kitabıdır. 1649'da Rumeli kazaskeri olduğu sırada eserini tamamlayan Abdülaziz Efendi, eserini IV. Mehmed'e takdim etmiştir. Bu eserin bir kısmı Avrupa kütüphanelerinde olmak üzere otuzun üzerinde yazma nüshası bulunmaktadır. Eserin günümüze bu kadar çok nüshasının ulaşması döneminde de ünlü, yaygın eserlerden biri olduğunu göstermektedir.⁹⁷²

⁹⁷¹ Yazma Eserler: Demirbaş No: FE2155/9 / Demirbaş no: FE2155/10 - <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/hasiye-ala-hidayetil-hikme-li-mollazade/185165>

⁹⁷² Nevzat Kaya, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi", *DİA*, İstanbul 2001, cilt 24, 381-383.

Bunların dışında terekelerde Bedir Savaşı'nı anlatan *Bedrü't-Tarih*, Peygamberlerin hayat hikayelerini ve tebliğ faaliyetlerini anlatan eserlere verilen genel ad olan *Kısas-ı Enbiya*⁹⁷³ ve *Müşkilât-ı Mukaddime* ikişer adet, *Esâmi-i Sahabe*, *Fezâil-i Mekke Medine*, *Futuhât-ı Şam*, *Ravzatu'l-ahbar*, *Ravzatü'l-Ulema*, *Silsile-i Osmaniye*, *Ta'rîf-i Şam*, *Tevarih-i Taberi* ve *Tevarih'e müteallik* kitaplar ise birer adet yer almıştır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Bedrü't-Tarih	2	1619(2)
Kısas / Kısas-ı Enbiya	2	1619
Müşkilât-ı Mukaddime	2	1640
Esâmi-i Sahabe	1	1676
Fezâil-i Mekke ve Medîne	1	1619
Futûhât-ı Şam	1	1619
Mollazade	1	1643
Ravzatü'l-Ahbâr	1	1619
Ravzatü'l-Ulemâ	1	1619
Silsile-i Osmaniyye	1	1619
Ta'rîf-i Şam	1	1619
Tevârih-i Taberî	1	1619
Tevarihe Müteallik	1	1604

Tablo 4.9.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tarih Kitapları

Sözlüklere (lûgat) bir önceki yüzyılda terekelerde hiç rastlanmamışken XVII. yüzyılda 9 farklı isim altında toplam 13 adet lûgate rastlanmıştır. Bunların en bilinenlerinden olan *Ahteri*'ye, farklı adlarla kaydedilmiş olmak üzere beş terekede rastlanmıştır. *Ahteri Lûgati*, *Lûgat-i Ahteri* veya *Ahteri-i Kebir* isimleriyle de bilinen Arapça-Türkçe lûgat kitabının müellifi, Ahterî mahlaslı ve Sultan Süleyman Han dönemi lûgat âlimlerinden Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin Karahisârî'dir. Muslihiddin Mustafa, 1496 yılında Afyonkarahisar' da doğmuştur, eserlerinin arasında basılan tek eseri lûgatidir. Bin sayfadan fazla olan eser yaklaşık kırk bin kelimeyi içine alır.⁹⁷⁴

⁹⁷³ M. Süreyya Şahin, "Kısas-ı Enbiya" **DİA**, Ankara 2022, cilt 25, 494-495.

⁹⁷⁴ Hulusi Kılıç, "Ahterî", **DİA**, İstanbul 1989, cilt 2, 184-185.

Manzum ve mensur eser veya eserlerden seçilmiş metinlerin yer aldığı *Müntehab* adlı esere XVII. yüzyılda iki ayrı terekede rastlanmıştır.⁹⁷⁵

Şerh-i Tuhfe, Şahidi lügatının şerhlerinden biri olmalıdır fakat müellifi veya şarihi belirtilmemiştir. Yazma Eserler veri tabanında yer alan nüshalar incelendiğinde bu tarihe uygun olarak Sûdî-i Bosnavî'nin 1598 yılından önce yazmış olduğu şerhin terekede geçen eser olabileceği söylenebilir.⁹⁷⁶

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Ahterî	3	1657, 1619, 1629
Lügat-ı Ahterî	2	1676, 1640
Lügat-ı Müntehab	2	1676
Farisî Lügat	1	1604
Kâmus Lügat	1	1640
Kitâb-ı Şâhidî	1	1639
Lügat-i Fârisî	1	1619
Şerh-i Tuhfe	1	1619
Ta'rifât	1	1629

Tablo 4.10.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Lügatlar

Siyaset ve idareye ait kitaplar da bu yüzyılda yeni karşılaştığımız eserlerdendir. Bu sahada 6 kitaba rastlanmıştır. Bu kitaplardan *Hatip Kasım Ravzası* şeklinde terekede yer alan kitap, Hatîb Kasım'ın *Ravzü'l-ahyâr* isimli siyasetnâme mahiyetindeki kitabıdır. Bu kitaba çeşitli şerhler yapılmıştır. Hasanbeyzâde Ahmed Paşa da bunlardan biridir.⁹⁷⁷

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Adâletnâme	1	1619
Düstûru'l-Kâtib	1	1619
Hatib Kasım Ravzası	1	1657
Kânunnâme	1	1619
Sirâcü'l-Mülûk	1	1619
Tımara Müteallik Türkî Kitap	1	1627

Tablo 4.11.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Siyaset-İdare Kitapları

⁹⁷⁵ Mustafa İsmet Uzun, "Müntehab" *DİA*, İstanbul 2006, cilt 32, 28-29.

⁹⁷⁶ Hasan Ekici, "Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe'si ve Şerh Metodu" *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 2017, sayı:2, 19-36.

⁹⁷⁷ Nezihi Aykut, "Hasanbeyzade Ahmed Paşa" *DİA*, İstanbul 1997, cilt 16, 363-364.

Astronomi ve astrolojiye ait bazı kitaplar yine Üsküdar'da ilk kez XVII. yüzyılda karşımıza çıkmıştır. Bu konuda 2 kitap tespit edilmiştir. Bunlardan tam adı *Netâyicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-mütûn* olan ve terekede yalnızca *Netayic-i Fünûn* olarak geçen eser “ilm-i nücûm” hakkındaki konuları ele almaktadır. Eserde İlm-i ahkâm-ı nücûm (astroloji) aleyhindeki âyet ve hadislerden de bahsedilmiştir.⁹⁷⁸

Bir diğer astronomi kitabı Çağminî'nin İslâm ilim tarihinde ünlü bir sima olarak yer almasını sağlayan *el-Mûlahhas fi'l-hey'e* adlı eseridir. Bu eseriyle İslâm dünyasında yaygın bir şöhrete sahip olan Çağmini'nin Osmanlı medreselerinde de uzun süre ders kitabı olarak okutulan eserine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁹⁷⁹ *Şerh-i Çağmini* ilk kez Üsküdar'da 1601 yılında karşımıza çıkmaktadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Netâyic-i Fünûn	1	1676
Şerh-i Çağminî	1	1601

Tablo 4.12.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Astronomi Kitapları

Bu yüzyılda da konusu belirlenemeyen yahut muhtelif sebeplerle adı hiç okunamayan eserler de mevcuttur. XVII. yüzyılda 53 farklı isim altında 114 adet kitabın konuları tespit edilememiştir. Bunlardan 41'i terekelerde sadece “kitab” şeklinde kaydedilmiştir. Mecmualara bu yüzyılda 8 ayrı terekede rastlanmaktadır. “Kütüb” şeklinde kaydedilmiş kitaplara 5 ayrı terekede rastlanırken eser veya yazar adı belirtilmeyen üç risale bulunmaktadır.

⁹⁷⁸ Mustafa İsmet Uzun, “Burç”, **DİA**, İstanbul 1992, cilt 6, 425.

⁹⁷⁹ Sadettin Ökten, “Çağmini”, **DİA**, İstanbul 1993, cilt 8, 182-183.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Kitab	41	1629 (39)
Mecmu'a	8	1619 (4), 1640, 1676
Evrak-ı Perişan	6	1695, 1676 (2)
Kütüb	5	1676 (5)
Risale	3	1676 (3)
İbrahim Çelebi	2	1695, 1676
Mir Şâhî	2	1629 (2)
Rıza ?	2	1629 (2)
Devlet-i Elviye?	1	1619
Ed'iyetü'l-muhayyer?	1	1619
Fârisî Risale	1	1676
Hasanvâhî	1	1619
Hikmetnümûn?	1	1619
Hüseyin Sa'dâd	1	1619
Hüseyin Vaiv?	1	1619
İ'lâm	1	1619
İhtilâmât?	1	1629
İsâr?	1	1629
İsmihâ	1	1640
Kelimât-ı Kemâl İsmail?	1	1601
Kıta-i Hat	1	1643
Kitâb-ı (...)	1	1601
Kitab-ı Darir?	1	1627
Kitab-ı Ravzatu'l- Riyazîn?	1	1616
Kitab-ı Turuk ?	1	1695
Küçük Haşiye	1	1619
Maktel-i Hüseyin	1	1619
Matla'-ı Saadeddin Arabî	1	1619
Mehâbih? / Mesâbih	1	1629
Minşâr-ı Meclis-i Kerîme?	1	1601
Mir Hızır/Sağır Kıt'ası	1	1619
Muamma-i Fârisî ⁹⁸⁰	1	1619
Muharrerât	1	1657
Müntehab?	1	1619
Resâil	1	1676
Resâil-i Muhtelif	1	1619
Resâil-i Müteaddide	1	1619
Risâle-i Mantık	1	1676
Risâletü'l-Rüşd/Erşâd?	1	1619
Ruh-ı Ruh	1	1643
Selâhâ/Melâhâ?	1	1676
Sual-i Rıdvân?	1	1629
Surûî	1	1676

⁹⁸⁰ Muamma, mesaj gizleme ve çözme yöntemleriyle klasik Arap, Fars ve Türk şiirinde içine isim gizlenmiş beyit ve kıtaları ifade eden bir terim olup farsça olarak yazılmış olan bu eserin yazarı ve konusuna dair belgede bir bilgi bulunmamaktadır. M. A. Yekta Saraç, “Muamma”, **DİA**, İstanbul 2020, cilt 30, 320-321.

Şer'a şerhi	1	1657
Şerefuddîn	1	1619
Şerh-i Mücemmâ	1	1619
Şir'at-ı Râhimî?	1	1629
Şu'le	1	1629
Ta'likât	1	1629
Talib	1	1619
Türkî	1	1619
Türkî Resâil	1	1619
Uyûni'l-meğârib	1	1629

Tablo 4.13.: XVII. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Yer Alan Konusu Belirsiz Kitaplar

4.1.3 XVIII. Yüzyıl

XVIII. yüzyıl Üsküdar sicillerinde 93 tereke kaydında tespit edilen kitapların sayısı 1331'i bulmaktadır. 1.331 kitabın yaklaşık 350'sinin konusu veya adı muhtelif sebeplerle belirlenememiştir. Konusu veya adı belirlenemeyen kitapları toplam rakamdan çıkardığımız zaman geriye %74'lük bir kısım kalmaktadır. Bunları Mushaf ve ilgili eserler, medrese ve halk için yazılmış kitaplar, edebiyat, tasavvuf, tıp, tarih, lügat, havass ve biyografi konulu eserler oluşturmaktadır.

XVIII. yüzyıl terekelerinde yer alan kitapları konuları bakımından sınıflandıracak olursak; 160 farklı isimle kaydedilmiş ve bazılarında birkaç nüsha bulunan 349 kitapla ilk sırada medrese kitapları yer almaktadır. Bunu 104 farklı türden 294 adet kitapla halk kitapları takip eder. Arkasından 44 farklı türden 128 kitapla edebiyat kitapları gelir. Daha sonra 110 adet kitapla (20 farklı tür) Kuran ve Kuran İlimleri, 79 adet kitapla (43 farklı tür) tasavvuf, 40 adet (17 farklı tür) kitap ile Lügat, 41 adet (18 farklı tür) kitap ile tarih, 21 adet (11 farklı tür) kitap ile biyografi, 17 adet (6 farklı tür) kitap ile tıp, 12 adet (5 farklı tür) kitap ile gizli ilimler takip eder. Bunun yanı sıra ansiklopedik eserler, coğrafya, felsefe, geometri-gök bilimleri, matematik, siyasetname, astronomi ile ilgili eserlerden de az sayıda bulunmaktadır.

Bu yüzyılda 93 tereke içerisinde tespit edilen kitaplardan 519'unun birbirinden farklı isimlerde yer aldığını ve muhtelif sayılarda nüshaları ile beraber 1.331 adede ulaştığını görmekteyiz. 319 adet kitabın ise ismi terekelere mecmua, evrak-ı perişan, kitab, vb. şekillerde kaydedildiğinden yahut kitapların adı eksik yazıldığından veya kitap hakkında bir bilgi bulunamadığından konusu belirlenememiştir.

Konusu	Tür Sayısı	Adedi
Medrese	160	349
Halk için yazılmış kitaplar	104	294
Edebiyat	44	128
Kuran ve Kuran İlimleri	20	110
Tasavvuf	43	79
Tarih	18	41
Lügat	17	40
Biyografi	11	21
Tıp	6	17
Gizli ilimler/Havass	5	12
Felsefe	1	11
Astronomi	1	4
Geometri	1	3
Siyasetname	1	3
Ansiklopedi	1	1
Coğrafya	1	1
Matematik	1	1
Bilinmeyen	81	319

Tablo 4.14.: XVIII. Yüzyılda Tespit Edilen Kitapların Konusal Dağılımı

Elde edilen 93 terekenin 61’inde *Kur’an-ı Kerim*, *Kelâm-ı Kadim*, *Kelâm-ı Şerif*, *Mağrib Kuran Kıtaları*, *Mushaf-ı Şerif* gibi farklı şekillerde ifade edilmiş Mushaf bulunurken diğer 32 terekede hiç Mushaf bulunmamaktadır. Mushaf bulunmayan terekelerin çoğu ilginç bir şekilde fazla sayıda kitabı olan tereke sahipleridir. Terekelerde çok yaygın bir şekilde karşılaşılan Mushaf ve onunla ilgili olan birtakım eserlere 20 farklı şekilde 110 farklı fiyat ve özelliklerde rastlanmıştır.

Geçtiğimiz yüzyıldan farklı olarak Mushaf dışında, *Amme ve Tebareke cüzleri*, *Besmele-i Şerif*, *Cüz-i Nebe* ve *Sure-i Mülk*, *Suretü’l-En’am-ı Şerif*, Vardar müftüsü Hâfız Mahmud Efendi’nin Kur’an âyetlerini daha kolay bulmak için baş taraflarını alfabetik olarak sıraladığı eser olan *Tertib-i Ziba* ve Ta’lik hattına Osmanlı-Türk kimliğini kazandıran hattat⁹⁸¹ Yesari Mehmed Esad’a ait *Yesâri Hurufâtı* gibi eserlerin olduğu görülmektedir.

⁹⁸¹ M. Uğur Derman, “Yesari Mehmed Esad”, *DİA*, İstanbul 2013, cilt 43, 486-487.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Amme ve Tebâreke cüzleri	2	1783, 1760
Besmele-i Şerif	1	1788
Cüz-i Nebe ve Sûre-i Mülk	1	1796
Ecza-i Kuran-ı Kerim	1	1799
En'am, En'am-ı Şerif,	27	1799, 1760 (2), 1756, 1788, 1796, 1798, 1795, 1759, 1783 (3), 1700 (2), 1795, 1799
Kelam-ı Kadim	20	1739, 1783 (2), 1788 (2), 1795(7), 1798
Kelâm-ı Kadîm (Şeyh Hattıyla)	1	1783
Kelam-ı Kadim Eczası (Perişan)	1	1799
Kelâm-ı Şerîf	2	1708, 1712
Kelâm-ı Şerîf-i Rabbânî	1	1700
Kısas-ı Kur'an	1	1795
Mağrib, Mağrib Kur'an Kıt'aları	6	1756, 1795 (6)
Mushaf-ı Şerif	37	1760 (4), 1783 (11), 1796, 1786, 1795 (4), 1756 (4), 1757, 1759, 1793
Mushaf-ı Şerif (Acem Hattı)	2	1795, 1796
Mushaf-ı Şerif bâ hatt-ı Sivasi	1	1795
Nâkıs Mushaf-ı Şerif	1	1796
Onsekiz cüz Muhaf-ı Şerif	1	1760
Suretü'l-En'am-ı Şerif	1	1798
Tertîb-i Zîbâ	2	1795, 1798
Yesari Hurufâtı	1	1788

Tablo 4.15.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Geçen Mushaf ve İlgili Eserler⁹⁸²

XVIII. yüzyılda incelediğimiz terekeler içerisinde sıklıkla kayıtlarda yer alan kitaplara baktığımızda XVI. ve XVII. yüzyıllarda olduğu gibi bu yüzyılda da medrese kitaplarının sayıca öne çıktığını görmekteyiz. Bu dönemde tespit edilen 357 adet medrese kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplar 162'si birbirinden farklı eserlerin muhtelif sayılarda nüshalarından oluşmaktadır.

Bu eserlerden 55'i bir önceki yüzyılda da bulunmakla birlikte, 107'si ise terekelerde ilk kez rastlanmış kitaplardır.⁹⁸³ Aynı durum XVII. yüzyılda tespit edilen kitaplarda da mevcuttur. Bu yüzyıla ait 143 eserden 21'i XVI. yüzyılda görülen kitaplarla aynı iken, 122'si ise bu yüzyılda ilk kez ortaya çıkmış eserlerdi. Bu tabloda anlaşılabileceği üzere, kitap adı bakımından çok zengin olan XVII. yüzyılda kayıtlarda yeni rastlanmış

⁹⁸² XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

⁹⁸³ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

bazı kitaplar XVIII. yüzyılda da görülmeye devam etmiş ama bazıları ise bir sonraki yüzyılda terekelerde hiç karşımıza çıkmamıştır. Yalnızca 17 yüzyıla ait kitaplar olarak kalmışlardır. Buna karşın XVIII. yüzyılda da bir önceki yüzyılda daha önce hiç karşılaşılmamış çok fazla medrese kitabına rastlanmıştır. Bu rakamlar üzerinden bir kitabın yazılı kültür aracılığıyla etkisi ve yaygınlığının süresine dair birtakım fikirler edinebiliriz. Bu dönemde İslâm miras hukukuna ait meseleleri konu edinen *Ferâiz* 17 terekede yer alarak en sık rastlanan eser olmuştur. Meşhur Fıkıh kitaplarından *Sadrü'sşeria*'da 11 ayrı terekede yer alır. *Fetavâ-yı Üskübî* ise ilk kez bu yüzyılda karşımıza çıkmakla beraber 10 nüshası ile en yaygın eserlerin başında gelir. Kadıların belge düzenlemede kullandıkları rehber kitaplar olan *Sakk Mecmuaları*'na 10 kayıta rastlanmıştır. Daha önceki yüzyıllarda da yaygın olarak rastladığımız *Sarf*, *Çarperdi*, *Menar*, *Nahiv Cümlesi* gibi eserler bu yüzyılda da en çok okunan eserler arasındadır. *Tarikü'l-Mukarrebîn* ve *Tercih-i Beyyinât*'a ilk kez bu yüzyılda rastlanmak beraber her iki eser de 8 ve 7 nüsha ile bu yüzyılda en yaygın eserler arasında yer almaktadır. *Ahkâmü's-Sığar* ve *Enîsü'l-Ârifîn* 6 nüsha ile ilk kez karşımıza çıkmakla beraber en yaygın eserler arasındadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Ferâiz	17	1756, 1760 (9), 1798
Sadru's-Şeri'a	11	1756, 1760, 1795(3), 1798(2)
Fetevây-ı Üskübî	10	1798 (4), 1788 (5)
Sakk	10	1795(10)
Sarf	10	1712, 1798(2)
Çarperdi	8	1798
Tarikü'l-Mukarrebîn	8	1798(8)
Menar Alayı	7	1798
Nahiv Cümlesi	7	1798(6), 1799
Tercih-i Beyyinât	7	1756, 1788, 1798
Ahkâmü's-Sığar	6	1798 (6)
Enîsü'l-Arifîn	6	1798 (6)
Siyer Kıt'ası	5	1795(5)
Dinkoz	5	1798 (5)
Dürer Gürer	5	1756, 1783, 1798, 1795
Fıkıh-ı Ekber Şerhi	5	1798
Mantık	5	1760 (5)
Telhis	5	1798(2), 1760(3)
Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî	5	1798(5)
Fetevay-ı Üstuvâni	4	1796 (4)

Halebî	4	1783, 1799, 1798(2)
Kâfiye şerhi	4	1760 (4)
Kudurî	4	1708, 1756, 1798, 1783
Sakk-ı Hızırzâde	4	1798(4)
Tefsir-i Ebu's-Suud	4	1795(4)
Ali Kuşçu	3	1760 (3)
Cezerî	3	1760 (3)
Fetevây-ı Adliye	3	1798 (3)
Hidâye	3	1798, (2)
Kafiye	3	1712, 1756
Merâh şerh-i Felâh	3	1760 (3)
Molla Cami	3	1788, 1760, 1783
Muhtar Şerhi Ahbar	3	1798(3)
Muhtasar Ferâiz	3	1760
Siyer-i Veysi	3	1795, 1798(2)
Şerh-i Ma'denü's- [Mukaddimetü?]'s-Salah	3	1798(3)
Şerh-i Mecmaü'l-Bahreyn	3	1798(3)
Şerh-i Şatibi	3	1795(3)
Şir'a Şerif Alayı	3	1760(3)
Tefsir-i Beyzavi	3	1760(3)
Tefsir-i Farisi	3	1795(3)
Tefsir-i Kadı Beyzavi	3	1798(3)
Tefsir-i Ruhu'l-Beyân	3	1795(3)
Teysir fi'l-Kur'an?	3	1795(3)
Ali Çelebi Kârî	2	1788 (2)
Ali Efendi Fetevası, Ali Efendi	2	1756, 1798
Ali Kârî	2	1712, 1788
Behçetü'l-Fetava	2	1798 (2)
Camiü's-Sağır	2	1795, 1798
Fetâvâ-yı Ali Efendi	2	1798, 1756
Fetavây-ı Ali Efendi nakıs	2	1795 (2)
İbrahim Halebî	2	1712, 1760
İhyaü'l-Ulûm	2	1795 (2)
İtkanu's-Suyûtî	2	1795 (2)
Kanunname	2	1798
Lisânü'l-Hukkam	2	1798 (2)
Meşariku'l-Envar	2	1795, 1798
Mevâhibu'l-Leduniye	2	1795 (2)
Mutavvel	2	1798, 1760
Netâyicü'l-Fünûn	2	1798 (2)
Nevadirü'l-Usûl	2	1795(2)
Şemail-i Şerif	2	1788, 1798
Ta'limü'l-Müteallim	2	1798, 1760
Taşköprü	2	1756, 1760
Tefsir-i Garâib	2	1798(2)
Tefsir-i Uyûn	2	1798(2)
Tefsir-i Vahidî	2	1795(2)
Tesyir Kıt'aları	2	1795(2)

Âvâmil-i Cedîd	1	1783
Fıkıh-ı Ekber	1	1798
Mecmua-i Ferâiz	1	1798
Ahi Çelebi Ale's-Sadr	1	1795
Akaid	1	1796
Aliyyü'l-Kâri Mevlana	1	1798
Ataullah Efendi Fetavası	1	1798
Cevahirü'l-Fıkıh	1	1798
Dürer Gürer Şerh-i Vâni	1	1760
Ebu'l-Leys Mukaddimesi	1	1760
Esbâh	1	1760
Eşbah-ı Nezâir	1	1798
Farisi Kimyay-ı Saadet	1	1795
Ferâiz Havâşisi cild 2	1	1795
Ferâiz Mecmuası	1	1795
Fetâvi-i Behçe	1	1756
Fetevâ-yı Yahya Efendi	1	1783
Fethu'r-Rabbani	1	1795
Fezâil-i Muharrem Mev'izesi	1	1795
Fıkıh-ı Kîdânî/Keydânî?	1	1712
Fıkhu'l-ekber	1	1798
Gayetü'l-İtkan	1	1795
Gülabâdi [Kelabazi] Şerh-i Ehâdis	1	1795
Hacibzade Sakkı	1	1798
Hadîs-i Erba'în şerhi	1	1760
Hadis-i Erbain Mecmuası	1	1798
Halebi-i Sağır	1	1795
Harac-ı Ebi Yusuf	1	1795
Hidaye cild tam	1	1795
İbrahim Halebi Sağır	1	1795
İkdü'l-Ferayid (Ferid)	1	1798
İsbât-ı Vâcib mecmuası	1	1760
İzhâr-ı Mağribî	1	1783
Kadri Efendi Fetavası	1	1795
Kaf	1	
Kalaidü'l-Ferâid	1	1795
La'lizâde Sakkı Alayı	1	1798
Makasid-ı İlmiyye	1	1798
Mealimü't-Tenzil Tefsiri	1	1795
Meâni-i Muhtasar	1	1798
Mecmua-i Usûli'l-Hadîs	1	1795
Menâr b. Mülûk	1	1760
Mesâbih-i Şerîf	1	1760
Meşarik ve Buhari noksan	1	1798
Metn-i Siraciyye	1	1783
Mir'at?	1	1760
Mir'atü'l-Üşşak	1	1795
Mişkat	1	1795
Molla Cami' nakıs	1	1795

Muğni'l-Lebib	1	1760
Muhtar Şerhi Maa Ebsar	1	1798
Muhtasar	1	1756
Musannifak	1	1799
Müntehab-ı Kütüb-i Sitte	1	1788
Na Tamam Mesabih	1	1799
Nahiv ve Sarf cild	1	1798
Nakıs Fıkıh	1	1712
Nisâbü'l-İhtisâb	1	1798
Resâil-i Aliyyü'l-Kârî	1	1795
Resâil-i Kuşeyrî	1	1795
Sarf cümlesi ve Nahv cümlesi	1	1783
Sarf Şerhi	1	1799
Seb'iyât	1	1760
Şâfiye şerhi	1	1760
Şatibî	1	1795
Şerh-i Akaid	1	1795
Şerh-i Ali Kârî	1	1760
Şerh-i Feraiz	1	1798
Şerh-i fikhü'l-ekber	1	1798
Şerh-i Meşârik-ı Şerif	1	1795
Şerh-i Mirkat	1	1798
Şerh-i Nuhbe	1	1795
Şerh-i Nuhbe li-Hakkı	1	1795
Şerhu's-Sudûr	1	1798
Ta'limü'l-Müteallim şerhi	1	1760
Tasavvurât	1	1788
Tefsir Kıt'ası	1	1795
Tefsir-i Celaleyn	1	1795
Tefsir-i Fatiha li-Konevî	1	1795
Tefsir-i Gurab? Kıt'ası	1	1795
Tefsir-i Hüseyin el-Vaiz	1	1795
Tefsîr-i Nebe'	1	1760
Tefsir-i Sure-i Nebe' li-Hakkı	1	1795
Tefsir-i Süleyman el-Gürani	1	1795
Tefsir-i Tıbyân Arabi	1	1795
Telhis-i Camiü'l-Kebir	1	1798
Tercüme-i Akaid	1	1798
Tercüme-i Ferâiz	1	1798
Üskübî	1	1756
Vakı'at-ı Kara Çelebi	1	1798
Vasît	1	1795
Vesile Alayı	1	1795
Vikaye cild	1	1798
Zeyl-i Cami'ü's-Sağır	1	1795

Tablo 4.16.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Medrese Kitapları⁹⁸⁴

⁹⁸⁴ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

Bu dönemde tespit edilen 294 adet medrese kitabından 104'ü birbirinden farklı eserlerdir. Bu eserlerden 10'u XVII. yüzyılda tespit edilen medrese kitaplarıyla aynı, 94'ü ise terekelerde ilk kez karşılaşılan kitaplardır. XVII. yüzyılda terekelerde mevcut olan 32 farklı eserden 22'si XVIII. yüzyılda hiç görülmemiş, 10'u ise bu yüzyılda yine görülmeye devam etmiştir.

XVIII. yüzyılda terekelerde halk için yazılmış 94 yeni kitap ismini görmekteyiz. Buna binaen halk kitaplarının dönemin en çok zenginleşen tür olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda bu alanda kitap üretimi noktasında ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Elbette bu veriler tek başına toplumun kitap okuma alışkanlıklarına dair net bir bilgi ortaya koymaz fakat fazla sayıda halk kitabına rastlamamız en azından bu alanda yazılmış kitaplara rağbet olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Delai'l-i Hayrat	13	1798(2), 1795(2), 1797, 1799(3), 1783(4), 1796
Yusuf Züleyha*	13	1798(13)
Ashâb-ı Bedir	11	1798(11)
Gülistân*	9	1760, 1795(2), 1798(3)
Münşeat*	9	1798(9)
Ed'ye	8	1798(6), 1783, 1795
Tezkiretü's-Şuara*	8	1795(6), 1798(2)
Dela'il-i Şerif	7	1788, 1798(2), 1760, 1756, 1795, 1799
Kasîde-i Bürde	7	1783(2), 1788(5)
Müntetü'l-Musalli	7	1798(7)
Şahidi	7	1798, 1795(5), 1797
Şifâ-ı Şerif	7	1798(3), 1760, 1780, 1788, 1795
Hüsn-ü Dil	6	1798(6)
Mülteka'l- Ebhur	6	1795, 1760, 1798(2), 1783, 1756
Sakiname	6	1788
Şerh-i Mesnevi-i Şerif	6	1795(6)
Fazilet-i Ashab-ı Resul	5	1799(5)
Gülistan Şerhi	5	1783
Hilye-i Şerif	5	1798(4), 1796
İskendernâme	5	1783, 1798(4)
Muhammediye	5	1795, 1798(3), 1783
Tarikat-ı Muhammediye	5	1783, 1798, 1795, 1712, 1760
Ed'ye-i Measure	4	1798(4)
Gülşen-i Hulefâ*	4	1798

Gülşen-i Raz*	4	1795(4)
Hadis-i Erbain	4	1798(4)
Halebî*	4	1783, 1799, 1798(2)
Kırk Sual alayı cild 4	4	1798(4)
Kudûrî*	4	1708, 1756, 1798, 1783
Menâkıb-ı İmâm-ı Azam	4	1798(4)
Pend şerhi	4	1798(4)
Tuhfetu's-Salat 4	4	1788(4)
Duaname	3	1788, 1796
Kaîmî? Divanı Murakka	3	1798(3)
Menahic	3	1795(3)
Mesnevi	3	1788(3)
Şerh-i Gülistan	3	1788, 1798(2)
Şerh-i Muhammediye	3	1795, 1788(2)
Birgivi Şerhi	2	1783, 1798
Envarü'l- Aşîkîn	2	1756, 1799
Hafız cild 2	2	1798(2)
Hizb-i Azâm	2	1798(2)
İlm-i Hal	2	1799(2)
İlm-i Hal Kitabı	2	1760, 1798
Kaside-i Bürde	2	1788(2)
Pend-i Attar Şerhi	2	1796(2)
Şurûtu's-Salat	2	1783, 1799
Tarikat	2	1756, 1783
Âdab Mecmuası	1	1760
Bahaiye? ibn Esir	1	1795
Bilgivi [Birgivî]	1	1796
Bilgivî [Birgivî] Şerhi	1	1783
Birgivî Risâlesi	1	1783
Edebiyat	1	1798
Esmâü'l-Hüsna	1	1783
Gülistân-ı Serverî	1	1783
Gülşen-i Niyâz	1	1783
Hüsrev-i Şirin	1	1798
İlm-i Hadis	1	1798
İstihkam-ı Erkan-ı İman	1	1798
Kaside	1	1799
Kaside Şerhi	1	1798
Kaside-i Bürde Şerhi	1	1798
Kısas-ı Enbiya	1	1783
Manzume	1	1798
Manzume-i İshakiye	1	1798
Mecmua-i Havas	1	1795
Mecmua-i İlahiyyat	1	1798
Mecmuay-ı Şahidi	1	1795
Menasik	1	1798
Mev'iza-i Abdülhayy	1	1795
Mev'ize-i Hasan Efendi	1	1795
Mev'ize-i Savm-ı Aşûrât?	1	1795
Mi'raciyye	1	1795

Mu'dilü's-Salâh	1	1712
Murakka-i Eğri Kapılı	1	1788
Murakka'	1	1795
Mültekâ	1	1760
Name-i? Dede Efendi	1	1798
Nazım Birgili	1	1756
Nefahat	1	1795
Pend-i Attar	1	1799
Risale-i Bilgivî [Birgivî]	1	1783
Rûhu's-Şurûh	1	1760
Salat-ı Şerif	1	1799
Süleymanname	1	1795
Şerh-i Bedi'iyye	1	1795
Şerh-i Birgivi	1	1798
Şerh-i Bostan nakıs	1	1798
Şerh-i Delâil	1	1756
Şerh-i Gülistanü li-Surûrî	1	1795
Şerh-i Hadis Erba'in li-Hakkı	1	1795
Şerh-i Kaside	1	1795
Şerh-i Kaside-i Emali	1	1798
Şerh-i Kudûrî	1	1795
Şerh-i Salavat li-Abdûlgani	1	1795
Şerh-i Şurût-ı es-Salat	1	1798
Şerh-i Vikaye	1	1795
Şerhü'l-bedi'iyye li- Abdûlgani	1	1795
Tezkire-i Aşık Çelebi	1	1798
Tezkiretü's-Şüara-i Hasan Çelebi	1	1798
Üstüvânî	1	1712
Zahru'l-Mütehhilin (Birgivi)	1	1798
Zübdetü'l-Kelam	1	1798

Tablo 4.17.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Halk İçin Yazılmış Kitaplar⁹⁸⁵

Bu dönemde tespit edilen 137 adet edebiyat kitabından 45'i birbirinden farklı eserlerdir. Bu eserlerden 11'i XVII. yüzyılda tespit edilen edebiyat kitaplarıyla aynı, 34'ü ise bu yüzyılda terekelerde ilk kez karşılaşılan kitaplardır. XVII. yüzyılda terekelerde mevcut olan 29 farklı eserden 19'u XVIII. yüzyılda hiç görülmemiş, 10'u ise bu yüzyılda yine görülmeye devam etmiştir. XVIII. yüzyılda *Yusuf u Züleyha* 13 nüsha ile ilk sırada yer alır. *Bostan ve Gülistan* popüler halk kitapları olmanın yanı sıra ulema ve bürokrat terekelerinde de rastlanan eserler olarak ilk 12 nüsha, ikincisi 9 nüsha ile en çok rağbet

⁹⁸⁵ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

gören eserler arasındadır. XVIII. yüzyılda yaygınlaşan ve 10 nüsha ile en üst sıralarda yer alan *Divan-ı Yahya* da bu dönemde topluma mal olmaktadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
<u>Yusuf Züleyha</u>	13	1798(13)
Bostan	12	1798(11), 1796
Divan-ı Yahya	10	1788(10)
Elf ü Leyl	10	1788(10)
<u>Gülistân</u>	9	1760, 1795(2), 1798(3)
Lamii	9	1798(9)
Münşeat	9	1798(9)
Tezkiretü's-Suara	8	1795(6), 1798(2)
<u>Gülistan Şerhi</u>	7	1783, 1798(2)
Divan-ı Hüdayi	6	1788(6)
Makamat Şerhi	4	1795(4)
Divan-ı Muhibbî	3	1788(3)
<u>Şerh-i Gülistan</u>	3	1788, 1798(2)
Behcet/hüccet? Divanı	2	1798
Divan-ı Nabi	2	1788(2)
Bostan Şerhi Sudî	1	1798
Cami'ü'l-Hikâyât	1	1795
Cilâü'l-Kulûb	1	1799
Dîvân-ı Bâkî	1	1783
Divan-ı Figânî cild 2	2	1798
Divan-ı Hafız ve Nısıf Şerh	1	1798
Divan-ı İsmet	1	1788
Divan-ı Nahif	1	1798
Divan-ı Nahifî	1	1788
Divân-ı Nesimi	1	1798
Divan-ı Sami	1	1788
Divan-ı Selimi	1	1788
Divan-ı Süleyman mücessem?	1	1798
Edebivat	1	1798
Ferhengi Şu'uri	1	1795
Fezâil-i Âli Osman	1	1798
Gencine-i Yahya?	1	1783
<u>Gülistân-ı Serverî</u>	1	1783
Gülşen-i Nivâz	1	1783
Hamse-i Nizami	1	1788
<u>Hüsrev-i Şirin</u>	1	1798
İstiare	1	1799
Münşeat-ı Nabi Efendi	1	1783
Pend-i Attar	1	1796
Süleymannâme	1	1783
<u>Şerh-i Bostan nakıs</u>	1	1798
<u>Şerh-i Bostan nakıs</u>	1	1798
<u>Şerh-i Gülistanü li-Surûrî</u>	1	1795

Tezkire-i Aşık Çelebi	1	1798
Tezkiretü's-Şüara-i Hasan Çelebi	1	1798

Tablo 4.18.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Edebiyat Kitapları ⁹⁸⁶

XVIII. yüzyılda tasavvuf kitaplarına baktığımızda 44 farklı türden 83 adet kitabın terekelerde yer aldığını görüyoruz. Bu farklı türden tasavvuf kitaplarının yalnızca 2'si XVII. yüzyılda tespit edilen tasavvuf kitaplarıyla aynı, 41'i ise bu yüzyılda terekelerde ilk kez karşılaşılan kitaplardır. XVII. yüzyılda terekelerde mevcut olan 15 farklı eserden 13'ü XVIII. yüzyılda hiç görülmemiş, 2'si ise bu yüzyılda yine görülmeye devam etmiştir.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Tecelliyatü'l-İlahiye	16	1795(16)
Divân-ı Fenâî	10	1795
Gülşen-i Râz	4	1795(4)
Minhâcü'l-Âbîdîn	4	1783, 1796
Tuhfe-i Aşîkîn [Uşşakîn olmalı]	4	1796(4)
Şerh-i Makamât	3	1795(3)
İnsan-ı Kamil	2	1788, 1795
Şerh-i Tecelliyat	2	1795(2)
Tercüme-i Mukaddimetü'l-Edeb	2	1795(2)
Tuhfe-i Hasekiye	2	1788, 1795
Altı Parmak	1	1798
Bali Efendi Şerh-i Fusûs	1	1795
Camiü'l-Ayât li-İsmail Efendi	1	1795
Canibü'l-Garbî/Kurbâ?	1	1795
Cevâhirü'l-Hikem	1	1795
Cevahirü'n-Nusûs	1	1788
Divan-ı Aziz Mahmud Efendi	1	1795
Dürrü'n- Nasihin	1	1799
Fetavay-i Sufiyye	1	1795
Futuhât Kıt'aları	1	1795
Füsûs	1	1795
Füsûs Şerhi li-Abdulgani cild 1	1	1795
Hadayikü'l-Evliya	1	1795
Hakku's-Sarih ve'l-Keşfü's-Sahih	1	1795
Halisatü'l-Hakayık	1	1795
Hallu'r-Rumuz	1	1795
Hüsnü't-Tasarruf Şerhi't-Ta'arruf	1	1795

⁹⁸⁶ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir. Altı çizili olan kitaplar aynı zamanda halk için yazılmış kitaplar kategorisinde de yer almaktadır.

İmam Gazalini Tasavvuf Risalesi ve mecmua 1	1	1796
İnşa	1	1799
Kitab-ı Kebir li-Hakkı	1	1795
Kûtü'l-Kulûb	1	1795
Mecmua-i Resâil Hakkı	1	1795
Mecmuatü'r-Resâil-i'l-Hüdayi	1	1795
Mekâtib-i Hüdayi Mahmud Efendi	1	1795
Mesirü'l-Garam	1	1795
Mesnevi-i Şerif cild-i salis	1	1795
Nefayisü'l-Mecâlis	1	1795
Sirâcü'l-Kulûb	1	
Şerh-i Füsûs	1	1795
Şerh-i Makamat-ı Hıfziyye	1	1795
Şerh-i Miftahü'l-Gayb	1	1795
Şerh-i Tarikat-i Abdülgani	1	1795
Tıbrü'l-Mesbûk	1	1788
Varidat-ı Mahmud Efendi	1	1795

Tablo 4.19.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tasavvuf Kitapları⁹⁸⁷

Tarih kitaplarına Üsküdar terekelerinde ilk kez XVII. yüzyılda rastlanmıştır. XVIII. yüzyılda bir önceki yüzyıldan çok farklı isimlerde eserlerin dolaşımında olduğu görülmektedir. Bu dönemde 45 adet tarih kitabına rastlanmış ve bunlardan 19'unun birbirinden farklı isimlerde kitaplar olduğu anlaşılmıştır. Bu eserlerden yalnızca *Tarih-i Taberi*⁹⁸⁸ XVII. yüzyılda tespit edilen tarih kitaplarıyla aynı, 18'i ise bu yüzyılda terekelerde ilk kez karşılaşılan kitaplardır.⁹⁸⁹ XVI. yüzyıldaki terekelerde hiç tarih kitabı yer almamış, XVII. yüzyılda ise 13 eserden toplam 16 adet tarih kitabına rastlanmıştır. Fakat bu kitapların çoğu XVIII. yüzyılda bir daha terekelerde görülmemiştir. Buna karşın 17 adet yeni tarih kitabı ilk kez XVIII. yüzyılda karşımıza çıkmıştır.

XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumundaki eğilimleri ne derece yansıttığı bilinmese de, terekelerdeki geçme sıklığına bağlı olarak bu yüzyılda Takvim Tarihi'nin (*Takvîmü't-Tevârih*) Üsküdar'da en çok rağbet gören eser olduğu söylenebilir. Tarih alanında Mısır tarihine olan ilgi de dikkat çekicidir. XVIII. yüzyıl Üsküdar münevver zümresinin Mısır'a olan ilgi ve eğilimi özellikle de bu yüzyılın ikinci yarısında artmış görünmektedir.

⁹⁸⁷ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

⁹⁸⁸ İranlı tarihçi İbn İsfendiyar'ın *Târih-i Taberistân* adlı en meşhur eseri. Rıza Kurtuluş, "İbn İsfendiyar" **DİA**, İstanbul 1999, cilt 20, 93.

⁹⁸⁹ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

Bu yüzyılda ilk kez karşılaştığımız tarih kitapları arasında bugün hala ününü koruyan ilk resmi Osmanlı vak'anüvisine ait *Naima Tarihi*⁹⁹⁰ ve Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) Osmanlı tarihine dair Türkçe eseri olan *Fezleke Tarihi*⁹⁹¹ ve *Tuhfetü'l-Kibar* gibi eserleri ve bunların yanı sıra *Takvim Tarihi*, *Tarih-i Hasan Beyzade*, *Tarih-i İbn-i Kesîr*⁹⁹², *Tarih-i Raşid*⁹⁹³, *Tarih-i Süleyman*⁹⁹⁴, *Tevârih-i Kostantiniyye*, *Zînetü't-Tevârih* gibi daha az bilinen eserler yer almaktadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Takvim Tarihi	12	1783(5), 1798(6), 1795
Tarih-i Mısır	6	1783, 1788(5)
Gülşen-i Hulefa	4	1798
Avân? Tarihi	5	1798(5)
Mısır Tarihi cild 2	2	1798
Tarih-i Nâima	2	1798(2)
Tarih-i Taberi	2	1798(2)
Fezleke Tarihi	1	1798
Nakıs Naima Tarihi	1	1795
Taberi Kıt'ası	1	1795
Tarih Evrakı	1	1795
Tarih-i Hasan Beyzade	1	1798
Tarih-i İbn-i Kesîr	1	1783
Tarih-i Râşid Cild-i Evvel Sâni	1	1798
Tarih-i Süleyman	1	1783
Tarih-i Takvim	1	1788
Tevârih-i Kostantiniyye	1	1783
Tuhfetü'l-Kibar	1	1798
Zînetü't-Tevârih	1	1798

Tablo 4.20.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tarih Kitapları⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ Mehmet İpşirli, "Naîmâ" **DİA**, İstanbul 2006, cilt 32, 316-318.

⁹⁹¹ Bekir Kütükoğlu, "Fezleke", **DİA**, İstanbul 1995, cilt 12, 541-542.

⁹⁹² İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) tam adı *el-Bidaye ve'n-Nihaye* olan İslâm tarihine dair eseridir. Abdülkerim Özeydin, "el-Bidaye ve'n-Nihaye", **DİA**, İstanbul 1992, cilt 6, 131-132. Bu eserin tercümesini yaptığı için sık sık Mahmud b. Şirvani'ye atıf yapılmaktadır, yazmalar kurumundaki tüm kitaplar da ona nisbetle kataloglanmıştır fakat ansiklopedi maddesinde bu eserin ona ait olmadığı belirtilmiştir. Necdet Okumuş, "Şirvani, Muhammed b. Mahmud", **DİA**, İstanbul 2010, cilt 39, 206-208.

⁹⁹³ Osmanlı vak'anüvisi, şair ve kalemi güçlü bir yazar olan Raşid Mehmed Efendi'nin (ö. 1148/1735) vak'anüvisliği döneminde (1126-1135/1714-1723) kaleme aldığı *Vekâyi'nâme*'si Naîmâ tarihinin devamı mahiyetinde olan ve 1071-1134 (1660-1722) yılları arasındaki olayları kapsayan tarihi eseri. Fatih Günay, "Raşid Mehmed Efendi", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 34, 463-465.

⁹⁹⁴ Peçuyulı İbrâhim Efendi'nin (ö. 1059/1649 [?]) Kanûnî Sultan Süleyman dönemi başından 1640 yılına kadar gelen Osmanlı tarihini konu alan eseri. Erika Hancz, "Peçuyulı İbrahim", **DİA**, İstanbul 2007, cilt 34, 216-218.

⁹⁹⁵ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

XVIII. yüzyılda sözlük bilimine dair 17 farklı eserden oluşan 40 adet kitap karşımıza çıkmaktadır. Bu kitaplardan yalnızca *Ta'rifat* kitabı daha önce terekelerdeki kayıtlarda yer almış, diğerleri ilk kez bu yüzyılda görülmüştür. Bir önceki yüzyılın en meşhur lügatlerinden Ahteri'ye bu yüzyılda hiç rastlanmamıştır. Fakat tereke kayıtları üzerinden farklı isimlerde birçok lügatin de bu yüzyılda dolaşıma girdiğini söyleyebiliriz. *Sihah-ı Cevheri*, *Vankulu-ı Cedid*⁹⁹⁶, *Lügat-ı Surûri*, *Lügat-ı Mahmudiye*, *Lügat-ı Mirkat*, *Tercüman-ı Sihah* gibi eserler bunlardan bazılarıdır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Lügat	14	1799, 1795(8), 1798(5)
Mecmua-i Lügat	3	1795(3)
Lügat-ı Surûrî	2	1795(2)
Mücmelü'l-Lüga	2	1795(2)
Sihah-ı Cevheri	2	1795(2)
Tercüman-ı Lüga	2	1795(2)
Vankulu-ı Cedid	2	1795(2)
Farisi Lügat	1	1798
Kamus	1	1795
Kıt'a Aksa ül İreb	1	1795
Lügat-ı Mahmudiye	1	1798
Lügat-i Mirkat	1	1798
Lügat-i Lehçe	1	1798
Nimetullah	1	1760
Ta'rifat Seyyid, Ta'rifât-ı Seydî, Ta'rifat-ı Seyyid, Ta'rifât-ı Seyyid el-Bahrü'l-Kelam	4	1798(3), 1760
Ta'rifat-ı Hakkı	1	1795
Tercümân-ı Sihah	1	1798

Tablo 4.21.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Lügatlar⁹⁹⁷

Biyografi bilimine dair kitaplar Üsküdar terekelerinde ilk kez XVIII. yüzyılda karşımıza çıkmıştır. Biyografik eser olarak nitelendirebileceğimiz 11 farklı eserin toplam 21 nüshası bulunmaktadır. İlk kez bu yüzyılda Üsküdar muhitinde dolaşıma giren biyografi alanı için bu rakamlar oldukça önemlidir. Günümüzde de şöhretini devam ettiren

⁹⁹⁶ Vankulu (ö.1000-1592) Cevherî'nin *eş-Sihâh* adlı Arapça sözlüğüne tercüme yapmış ve bununla tanınmış bir Osmanlı âlimidir. Mustafa S. Kaçalın, "Vankulu", **DİA**, İstanbul 2012, cilt 42, 513.

⁹⁹⁷ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

biyografi kitaplarından olan *Şakayık-ı Nu'maniye*'nin⁹⁹⁸ 1795 ve 1798 yıllarında ikişer tane olmak üzere toplam 4 nüshası bulunmaktadır. Diğer biyografi kitapları *Hâlimî*, *Reşâhat-ı Kudsi*, *Hamse-i Atai*, *Tabakatü's-Şa'rani*, *Hadikatü'l-Mülûk*, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, *Mecmua-yı Tabakat*, *İşrâku't-Tevârih*, *Şeceretü'l-Yakîn*, *Şeceretü'n-Nu'maniye*'dir.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Hâlimî	4	1798(4)
Şakayık-ı Nu'maniye	4	1795(2), 1798(2)
Reşâhat-ı Kudsi	3	1795(3)
Hamse-i Ata'i	2	1788(2)
Tabakatü's-Şa'rani	2	1795(2)
Hadikatü'l-Mülûk Hadikatü'l-Vüzerâ	1	1788
Hadikatü'l-Vüzerâ	1	1798
Mecmuay-ı Tabakat	1	1795
İşrâku't-Tevârih	1	1798
Şeceretü'l-Yakîn	1	1795
Şeceretü'n-Nu'maniye	1	1798

Tablo 4.22.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Biyografi Kitapları

Bu dönemde tespit edilen 17 adet tıp kitabından 6'sı birbirinden farklı eserlerdir. Bu eserlerden yalnızca *Tuhfetü'l-Mülûk*⁹⁹⁹ XVII. yüzyılda tespit edilen tıp kitaplarıyla aynı, 5'i ise terekelerde ilk kez karşılaşılan tıp kitaplarıdır.¹⁰⁰⁰ XVI. yüzyıldaki terekelerde hiç tıp kitabı yer almamış, XVII. yüzyılda ise 18 eserden toplam 26 nüsha tıp kitabına rastlanmıştır. Fakat bu kitapların çoğu XVIII. yüzyılda bir daha terekelerde görülmemiştir. Buna karşın 3 adet yeni tıp kitabı ilk kez XVIII. yüzyılda karşımıza çıkmıştır. Bunlar *Cerrahname*¹⁰⁰¹, *Gayetü'l-Beyân*¹⁰⁰² ve *Enmüzece*¹⁰⁰³ adlı eserlerdir.

⁹⁹⁸ Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye, el-İkdü'l-manzum fi zikri efadili'r-rum*, Hısım Manık Çelebi Ali b. Bali Ali Çelebi, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1975/1395.

⁹⁹⁹ Ansiklopedi maddesinde *Tuhfetü'l-mülûk* kitabının Ali b. Rabben'in günümüze intikal etmeyen veya henüz bulunamamış olan eseri olduğu belirtilmektedir. Hem XVII. hem de XVIII. yüzyıllarda her ne kadar günümüze ulaşmasa da Üsküdar terekelerinde bu kitabın varlığına rastlandığı görülmektedir. Necip Taylan, "Ali b. Rabben et-Taberi", *DİA*, İstanbul 1989, cilt 2, 434-436.

¹⁰⁰⁰ XVII. Yüzyıl ile ortak olanlar siyah, farklı olan kitaplar ise turuncu ile işaretlenmiştir.

¹⁰⁰¹ XVIII. yüzyılın tanınmış Osmanlı saray hekimlerinden Ali Münşi'nin (ö.1146/1733) eseri. Arslan Terzioğlu, "Ali Münşi", *DİA*, İstanbul 1989, cilt 2, 421-422.

¹⁰⁰² Sâlih b. Nasr-Allâh el-Halebî (öl. 1081/1670)'nin tıp bilimine dair eseri.

¹⁰⁰³ Hekimbaşı Seyyid Mehmed Çelebi'nin 1625'te yazdığı ve tam adı *Enmüzece't-tıb* olan eser. Hasan Doğruyol, "Cerrahlık", *DİA*, İstanbul 1993, cilt 7, 423 (421-423.)

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Cerrahname	11	1795(11)
Gayetü'l-Beyân	2	1798, 1783
Gayetü'l-Beyan fî't-Tıbb	1	1795
Enmüzece	1	1798
Tuhfetü'l-Mülûk	1	1712

Tablo 4.23.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Tıp Kitapları¹⁰⁰⁴

Havas ilmi diyebileceğimiz konularda da bu yüzyılda 5 farklı eserin toplam 12 adet nüshası karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en fazla 7 kitapla *Falname* başta gelmektedir. Rüya tabirleri ile ilgili eserlerin genel adı olan *Tabirname*¹⁰⁰⁵ ve *Melhame*'nin¹⁰⁰⁶ farklı versiyonları havass ilmine ait XVIII. yüzyılda dolaşımda olan diğer kitaplardır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Falname	7	1788(7)
İşârat Ta'birname	1	1795
Melhame	2	1798(2)
Melhame Kitabı	1	1760
Melheme-i Cevrî	1	1795

Tablo 4.24.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Havass (Gizli İlimler) Kitapları

Ansiklopedi bilimine ait eserler de biyografi coğrafya, matematik, geometri, siyasetname alanları gibi ilk kez bu yüzyılda terekelerde karşımıza çıkmıştır. Bunlar

¹⁰⁰⁴ XVIII. Yüzyılda ilk kez görülen eser adları **bold** ile işaretlenmiştir.

¹⁰⁰⁵ Orhan Şaik Gökyay, Vildan S. Coşkun, "Tabirname" **DİA**, İstanbul 2010, cilt 39, 331-333.

¹⁰⁰⁶ Gelecekte ortaya çıkacak toplumsal karışıklık, iç savaş, ve kıyamet alâmetlerine dair haberlerle bunlara ilişkin literatürü ifade eden bir terim olan *Melhame* adıyla muhtelif müellifler tarafından çeşitli kitaplar yazılmıştır. İlyas Çelebi, "Fiten ve Melâhim" **DİA**, İstanbul 1996, cilt 13, 149-153.

*Müfidü'l-Ulûm*¹⁰⁰⁷, *Târih-i Acâyib-i Mahlûlât*¹⁰⁰⁸ ve *Hayatü'l-Hayevân*¹⁰⁰⁹ adlı eserlerdir.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Müfidü'l-Ulûm	1	1795
Târih-i Acâyib-i Mahlûlât	1	1783
Hayatü'l-Hayevân	1	1795

Tablo 4.25.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Ansiklopedik Eserler

XVI. ve XVII. yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda da tespit edilen kitapların bir kısmı (%24'ü) *mecmua*, *kitap*, *kütüp*, vb. gibi isimlerle kaydedilmiş ve bir kısmı da adı okunabilse bile konusu belirlenemeyen kitaplardan oluşmaktadır. Bu türden kitaplara örnek olarak 81 farklı adlandırmayla toplam 319 adet kitap bulunmaktadır.

Eserin Adı	Terekelerdeki Sayısı	Geçtiği Tarih
Mecmua	107	1756(2), 1712(2), 1783(6), 1795(22), 1780, 1756, 1796(2), 1788(31), 1760
Sağır ve kebir kütüb	39	1795(39)
Mecmuatü'r-Resâil	22	1795(22)
Evrak-ı Perişan	21	1788, 1795, 1798, 1712, 1760(3), 1783(4)
Hey'et	11	1795(11)
Kütüb 4	10	1783(10)
Ya'kub Paşa alayı 9	9	1798(9)
Zaruret-i Emsal 8	8	1788(8)
Hediyetü's-Sa'ade	5	1795(5)
Şehzade	5	1795(4), 1799
Zeyl? alayı 5	5	1788(5)

¹⁰⁰⁷ Zekeriyâ el-Kazvî'nin (ö. 682/1283) Kelâm, hukuk, tasavvuf, tarih, siyaset, psikoloji, coğrafya, madenler, defineler, tıp ve nevâdir gibi sahalarda bilgi içeren *Müfidü'l-'ulûm*'u genel ansiklopediler arasında sayılabilecek bir eserdir. Cevat İzgi, "Kazvî, Zekeriyâ b. Muhammed", **DİA**, Ankara 2022, cilt 25, 160.

¹⁰⁰⁸ Kazvî'nin *Acâ'ibü'l-mahlûkât* adlı yaşadığı devrin coğrafya tarihi ve kozmografyası üzerine yazılmış ansiklopedi mahiyetinde bir eserdir. Cevat İzgi, "Kazvî, Zekeriyâ b. Muhammed", **DİA**, Ankara 2022, cilt 25, 160.

¹⁰⁰⁹ Demîrî'ye (ö. 808/1405) dünyada büyük ün kazandıran hayvanlar ansiklopedisi mahiyetindeki eserin "kübrâ" (büyük), vüstâ (orta) ve "suğrâ" (küçük) olmak üzere üç ayrı versiyonu bulunmaktadır. Kitap birçok kez basılmıştır (meselâ Bulak 1275, 1284; Tahran 1285; Kahire 1305). On kadar kısaltılmış versiyonu bulunan eserin Türkçe, Farsça, Latince, Fransızca ve İngilizce'ye tam veya kısmi tercüme yapılmış ve bunun yanı sıra birçok araştırmaya da konu olmuştur. Cevat İzgi, "Demîrî" **DİA**, İstanbul 1994, cilt 9, 152-153.

Evrak	3	1788, 1760
Evrak-ı Perişan	3	1788(3)
Münadi? Kıt'a 3	3	1795(3)
Resâil Mecmuası	3	1788(3)
Durrü'l-Hasen?	2	1795(2)
Kıt'alar	2	1798, 1788
Zeyy-i Meşk	1	1788
Mecmualar	1	1788
Acem Mecmuaları	1	1798
Behcetü'l-Esrar	1	1795
Bir mikdar evrak kağıd	1	1795
Bir miktar kağıt ve cilbent	1	1796
Cami'l-Fezâil	1	1795
Cami'ü'n-Nükûl fî Ahvali'l-Fühûl	1	1795
Cevâhîrî'l-Kanâdil	1	1798
Çelebil	1	1798
Evrak Kağıd	1	1795
Dürerü's-Seniyye	1	1795
Dürü'n-Nazım Mecmuası	1	1795
Ebsarü'l-Kulûb	1	1795
Emâlî Şerhi	1	
Envâr-ı Kudsiye	1	1795
Fetevây-ı Kaniyye?/Koneviye?	1	1795
Fevaid-i?	1	1795
Hafız-ı Şem'isi	1	1798
Hayali Şerhi cild 1	1	1799
Hazeri? alayı	1	1798
Hizbü'l-Bahr?	1	1798
Hurde (...)	1	1760
Hüccet-i Balîğa li-Hakkı cild 1	1	1795
İsmeti	1	1798
Kağıt evrakı	1	1795
Kıt'a Evrak-ı Perişan	1	1799
Kitabü'l-Hicab	1	1795
Kitabü't-Tasrîh	1	1795
Levha	1	1796
Levha üzerine yazı	1	1798
Makalatu'z-Zevkiyye Farisi	1	1795
Mala Yeseü? fi't-Taleb	1	1795
Masariü'l-Eşvak	1	1795
Mecmua ve cilbent ve evrak kağıd	1	1796
Mecmua-i Sa'di Efendi Musavver	1	
Meserretü'l-Hikme	1	1798
Molla Ahmed Aziz?	1	1798
Muhazaratü'l-Evâil	1	1795
Müsâmere-i Şeyh	1	1795
Nevadirü'n-Nüsus	1	1788

Nuhbetü'l-Meserrat	1	
Nuniyye Şerhi	1	1795
Nüshatü'l-Ervah?	1	1796
Resâil	1	1712
Risale-i Abdülgani fi Hakku'l-Vücûd	1	1795
Sandık içinde Evrâk-ı Perîşân	1	1708
Sandık ve Evrak	1	1798
Semeratü'l-Bostan	1	1795
Şa'bu'l-İman	1	1795
Şerh-i Müşkilat-ı Mesabih	1	1795
Şifa	1	1798
Şirvani	1	
Ta'lik Celileleri	1	1788
Ta'lik Hatt	1	1788
Ta'lik Kağıdı	1	1788
Te'lifat-ı Kadızade	1	1798
Tercüme-i	1	1798
Veli Arif Mecmuası	1	
Vezaifu'l-Ulum ve'l-Letâif	1	1795
Vezayif	1	1798
Kitablar	1	1783
Ma'lümü'l-Esâmi'l-Kütüb	1	1760

Tablo 4.26.: XVIII. Yüzyılda Tereke Kayıtlarında Yer Alan Konusu Belirsiz Kitaplar

4.2. Kitapların Fiyatları, Servet İçindeki Yeri ve Servete Oranları

4.2.1 XVI. Yüzyıl

Osmanlı kitap tarihi konusunda incelenmesi gereken fakat bugüne kadar üzerinde fazla durulmamış olan hususların başında kitap fiyatları gelmektedir.¹⁰¹⁰ Kitap fiyatları için elimizde mukayeseli çalışmalar yapacak bu alanla ilgili endeksler olmadığı gibi kitap fiyatlarına dair veriler de bulunmamaktadır. Dolayısıyla kitapların piyasa fiyatları ile terekelerde kaydedildiği değerleri üzerinden bir yorum geliştirme imkânı da mevcut değildir.

Terekeler, en basit eşyadan gayr-ı menkullere kadar sahip olunan maddi varlıkların her birinin fiyatlandırılarak kayıt altına alındığı resmî belgelerdir. Bu fiyatların en ince ayrıntısına kadar veriliyor olması, incelenmek istenen dönemle ilgili sosyo-ekonomik analizler için önemli bir kaynak sağlar. Buna kitap fiyatları da dahildir.

Üsküdar sicillerinde yer alan terekelerdeki kitapların fiyatlarını değerlendirmeyi ve kitap fiyatlarının zaman içerisindeki değişimini görmeyi zorlaştıran bazı hususlar bulunmaktadır. Bunlardan biri terekeyi kaydeden kâtibin kitabın adını tam yazmaması, *kitab*, *türki kitap*, *farisi kitap* gibi genel isimlerle kaydetmesi yahut “alayı” diyerek birkaç kitabı birlikte fiyatlandırmasıdır. Bu tür kayıtlar kitapların hem kendi içinde hem de birbirleri arasında fiyat bakımından karşılaştırma yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Üsküdar sicillerinde yer alan kitapları fiyatları bağlamında değerlendirmeyi güçleştiren ikinci husus kitapların yazma eserler olmasıdır. Yazma eserlerde, basma eserlerdeki standart durum söz konusu olmadığından; yazısının güzelliği, telîf veya istinsâh tarihi, cilt ve tezhip özellikleri dolayısıyla nüshalar arasında büyük fiyat farkları ortaya çıkmaktadır.¹⁰¹¹ Bu yüzyılda da bunun örneklerini görmekteyiz. Örneğin *En'am-ı Şerif*'in iki nüshası arasındaki fiyat farkı 10 kata ulaşmaktadır. Yine

¹⁰¹⁰ Bugüne kadar kitap fiyatlarını sistematik olarak inceleyen iki çalışma için bkz. İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş, İstanbul 2021, 337-407.; Nelly Hanna, **In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century**, New York : Syracuse University Press, 2003, IX, 219 s.

¹⁰¹¹ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar**, Timaş Yayınları, Ekim 2013, s. 171

Kitab-ı Kafiye’nin bir nüshası 1522 yılında 77 akçe iken bundan tam 40 yıl sonra 5 akçe ile kayıtlarda yer almıştır. *Cönk*, *Hamayil*, *Hüsâm-ı Kâtî*, *Kur’an-ı Kerim*, *Kudûrî* ve *Muhammediye* bu değişken fiyat aralıklarına örnek kitaplardandır.

XVI. yüzyıl Üsküdar terekeleri içerisinde en pahalı eserlerin başında Mushaflar gelmektedir. Mushafların terekelerdeki diğer bütün kitaplardan çok daha yüksek değerlerde olduğu ve bu bağlamda Üsküdar’daki kitap terekeleri içerisinde fiyat aralıkları bakımından önemli eserlerin başında geldiği görülmektedir. 81 ila 422 akçe aralığında görülen Kur’an-ı Kerim’lerin fiyat bakımından en yüksek seviyede görüldüğü tereke sahipleri, Silahtar Sinan b. Abdullah, Merkepazade Muslihiddin Halife, Mehmed b. Yusuf ve Süleyman b. Hızır’dır.

Türkçe bir kitap olan *Muhammediye* de fiyat bakımından kayıtlarda dikkat çeken kitapların başında gelir. Terekelerde 120, 300 ve 800 akçe değer biçilen ve halkın rağbet ettiği en önemli eserler arasında yer alan *Muhammediyye*, XVI. yüzyılda 3 terekede görülmüştür. Bu eserin, ciddi anlamda yüksek değerlerde olduğu ve bazı nüshalarına da Mushaflardan bile yüksek fiyat takdir edildiği anlaşılmaktadır.

En‘âm sûresinin Yâsîn ve Mülk sûreleriyle beraber bir mecmua halinde yazıldığı *En’am-ı Şerif* kitabı, bu yüzyılda iki ayrı terekede yer almıştır. Terekelerde bu eserlerden biri 50 akçe fiyat ile kaydedilmişken diğeri 500 akçe fiyata sahiptir. Gizli ilimler sınıfına dahil edebileceğimiz *Hamayil*¹⁰¹² ise, terekelerde iki kayıta ve 30 ile 100 akçe fiyatlarla yer almaktadır.

Terekelerde en çok rastladığımız kitap türü fiyatları bakımından en ucuz olan medrese kitaplarıdır. Medrese kitaplarının genelde 2 ile 77 akçe aralığındaki fiyatlarla kaydedildiğini görüyoruz. Tek bir *Muhammediyye*’nin yahut *Kur’an-ı Kerim*’in bile Üsküdar sicillerinde kayıtlı bulunan tüm medrese kitaplarından daha pahalı olduğunu söyleyebiliriz. *Kafiye* kitabı 77 akçe ile, *Vaz’* kitabı 54 akçe ile biraz daha yüksek fiyatlı olmaları bakımından medrese kitapları içinde öne çıkmaktadırlar. *Sarf* kitapları 30, *Akaid* kitabı 22, *Arabi Lügat* 10, *Metn-i Şemsiye* 10-15 akçe, *Dibace Şerhi* 5 akçe, *Avamil* 2,5, *Ahkam* ve *Feraiz* 3 akçe gibi fiyatlarla terekelerde kaydedilmiştir. Bu bağlamda medrese kitaplarının fiyat aralıklarının düşük olduğunu ve ticari bakımdan da çok önemli bir değere sahip olmadığını söyleyebiliriz.

¹⁰¹² Kürşat Demirci, “Muska”, *DİA*, C. 31, s. 265-267.

Mushaf ve medrese kitaplarının dışında Üsküdar'da edebî nitelikte eserler arasında sayabileceğimiz Cönklerin 5, 19, 40 akçe, 1522 tarihinde ilk kez sicillere kaydedilmiş olan *Gülistan* nüshasının ise 17 akçe gibi düşük fiyatlara sahip olması, bu yüzyılda dolaşımda olan edebî eserlerin de medrese kitapları gibi düşük fiyatlara sahip olduğunu göstermektedir.

XVI. yüzyıl Üsküdar terekelerinde fiyatları belirtilen ve belirtilmeyen kitapların toplam sayısı 140'ı bulmakta olup, bunlardan fiyatları belirtilmeyenlerin sayısı 86'dır. Terekelerde yer alan kitapların fiyat aralığı 2 akçe ile 800 akçe aralığında değişmektedir. Bunların büyük bir kısmı 2 ila 100 akçe aralığında fiyatlara sahiptir. 100 akçe üzerinde 13 kitap bulunurken 100 akçe altında 62 kitap bulunmaktadır. 1-50 akçe aralığında 55 kitap, 50-100 akçe aralığında 7 kitap, 100-500 akçe aralığında 11 kitap, 500 ve üzeri 2 kitap bulunmaktadır.

Akçe	Kitap Sayısı
2-10 aralığında	19 kitap
10-50 aralığında	36 kitap
50-100 aralığında	7 kitap
100-500 aralığında	11 kitap
500 ve üzeri	2 kitap

Tablo 4.27.: XVI. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları

Üsküdar'da kitap fiyatlarının dağılımına topluca baktığımızda fiyatları bilinen 86 kitabın %86'sının 100 akçenin altında olduğu görülmektedir. Üsküdar halkının XVI. yüzyılda sahip olduğu kitapların fiyatlarının çok kayda değer olmadığını söyleyebiliriz. Bu durum, Üsküdar halkının ekonomik refah seviyesinin henüz İstanbul ile kıyaslanmayacak kadar düşük olduğuna işaret etmektedir.

Kitap Adı	Fiyatı
Kitab-ı Muhammediye	800
En'am-ı Şerif	500
Kelamullah hediyesi	422
Mushaf-ı Şerif cild 2	400
Hediye Kelamullah	300
Muhammediye	300
Kelam-ı Şerif hediyesi	300
Mushaf-ı Şerif	300
Hediye-i Kelam-ı Kadim	200
Kelam-ı Kadim	200
Hatime-i Kelam-ı Kadim	150
Kitab-ı Muhammediye	120
Hamayil	100
Kelam-ı Kadim	82
Hediye-i Kelamullah	81
Kuduri	79
Mütevassıt maa Kafiye	77
Mutavassıt ve gayruhu bir cildde	69
Vaz'	54
En'am hediyesi	50

Tablo 4.28.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Fiyatları (50-800 akçe aralığı)

XVI. yüzyıl Üsküdar terekelerini içeriğinde yer alan kitapların toplam fiyatı üzerinden değerlendirdiğimiz zaman üç terekenin öne çıktığı görülmektedir. Bu terekelerdeki kitapların toplam değeri 600 ila 800 akçe aralığında değişmektedir. Bunlardan ilki Ahmed b. Abdullah'ın 1592 tarihli terekesidir. Bu şahsın sadece bir kitabı vardır. Bu eser 800 akçelik değeriyle XVI. yüzyılda Üsküdar'da yer alan en pahalı eser olan *Muhammediye*'dir. Türkçe olan bu eserin değeri toplum nezdinde taşıdığı önemi de göstermektedir. *Muhammediyye*, Yazıcıoğlu Mehmed'in (ö. 855/1451) Osmanlı dinî-tasavvufî kültürünün oluşmasına katkıda bulunan manzum eseridir.¹⁰¹³ Toplam serveti 2.009 akçe olan Ahmed'in mensup olduğu sınıfı bilemesek bile en azından ekonomik bakımdan 800 akçelik bir kitabı alma gücüne sahip olduğunu ve nitelik bakımından kitaba önem verdiğini söyleyebiliriz.

Kitapların toplam değeri bakımından yüksek değerde koleksiyonu bulunan bir diğer tereke sahibi ise 1576 yılında vefat eden el-Hac Veliyüddin b. Şaban'dır. Toplam

¹⁰¹³ Mustafa İsmet Uzun, "Muhammediyye", *DİA*, Ankara 2020, C. 30, s. 583-584

değeri 700 akçe olan 3 kitabı vardır. Bu kitaplardan ikisi 400 akçe değerinde *Mushaf-ı Şerif* diğeri ise 300 akçe değerindeki *Muhammediyye*'dir. Kitap sahibi olanlar içerisinde, 153.480 akçelik serveti ile Üsküdar'ın en varlıklı kişilerinden olduğu görülen el-Hac Veliyüddin b. Şaban'ın terekəsi bize mesleği ya da mensup olduğu sınıf hakkında bilgi vermemektedir fakat dinî ilimlere olan ilgisine, sahip olduğu kitaplara ve geride bıraktığı yüklü servete baktığımızda ticaretle uğraşan fakat kitaba sahip olma derecesinde önem veren dindar biri olabileceğini söyleyebiliriz. Onun 700 akçe değerinde 4 kitabı bulunmaktaydı.

Değerli kitaplara sahip olan bir diğer kişi ise Yusuf b. Budak'tır. 1593 yılında vefat ettiği kayıtlara geçen Yusuf b. Budak'ın toplam değeri 600 akçeyi bulan iki adet kitabı bulunmaktadır. Bunlardan ilki 500 akçelik bir *En'am-ı Şerif* diğeri ise 100 akçelik bir *Hamayil*'dir. *En'am-ı Şerif*'e bu değer in biçilmesinde tezyinatlı olmasının etkisi olduğu söylenebilir. Kitap fiyatlarına yakından baktığımız bu üç kişi hakkında her ne kadar tahminden öteye detaylı bir bilgi sahibi olamasak da ekonomik bakımdan yüksek değerde kitaplara sahip olacak maddi güçte olduklarını söyleyebiliriz. Bunların üçünün de XVI. yüzyılın son çeyreğinde vefat etmiş olması ve terekelerinin zenginliği Üsküdar halkının refah seviyesinin XVI. yüzyıl sonuna doğru arttığını gösterir.

Terekelerdeki kitaplarının toplam değeri bakımından 200 akçenin üzerinde kitabı olan 7 kişinin bulunduğu görülmektedir. Kitaplarının toplam değerlerine bakıldığı zaman Merkepze Muslihiddin'in 490, Sinan b. Abdullah'ın 462, Mehmed Paşa Vakfı Kayyımı Seydî'nin 365, suhtenin 364, Mehmed b. Yusuf'un 330, Süleyman b. Hızır'ın 300 ve Abdi b. Ömer'in 202 akçe değerinde kitaplara sahip olduğu görülmektedir.

Şahis Adı	Tarih (M)	Kitap Sayısı	Kitapların Toplam Değeri	Serveti
Ahmed b. Abdullah	1592	1	800	2.009
el-Hac Veliyüddin b. Şaban	1576	4	700	153.480
Yusuf b. Budak	1593	2	600	35.915
Merkepzade Muslihiddin Halife	1550	12	490	2.206
Sinan b. Abdullah (Silahdar)	1522	4	462	8.189
Seydî el-Kayyım Mehmed Paşa	1564	7	365	5.428
Suhte	1522	14	364	718
Mehmed b. Yusuf	1585/1586	2	330	8.576
Süleyman b. Hızır	1589	1	300	13.298
Abdi b. Ömer	1519	7	202	12.814

Tablo 4.29.: XVI. Yüzyılda Sahip Olunan Kitapların Toplam Değeri ve Servetler

Terekelerde yer alan kitapların toplam değerinin servete oranına baktığımızda %66'lık bir oranla Şeyhi b. Osman'ın terekesi öne çıkmaktadır. Tek bir kitabı olmasına rağmen kitap değerinin 200 akçe ve servetinin ise 331 akçe olması dolayısıyla servete oranı bakımından ilk sırada yer almaktadır. Kitaplarının değeri servete oranı bakımından ikinci sırada bir medrese talebesi olan ve terekesinde ismi zikredilmeyen bir suhte gelmektedir. 14 kitaplık koleksiyonu olan bu suhtenin terekesi, toplam serveti düşük olması dolayısıyla (718 akçe) oran bakımından %50,6 gibi yüksek bir rakamla öne çıkmaktadır. Daha sonra unvanından ilmiye sınıfına mensup olduğunu anladığımız ve yine serveti düşük olması sebebiyle kitaplarının değerinin servete oranı %40 gibi yüksek bir rakam olan Yusuf Fakih'in terekesi gelmektedir. Kitapları toplamının servete oranı yüksek olan diğer tereke sahipleri, %39,8 ile Ahmed, %22 ile Merkepzade Muslihiddin Halife ve %10,8 ile Mustafa Çelebi b. İsa Kadı'dır.

Şahis Adı	Tarih (M)	Kitap Sayısı	Serveti	Kitapların Toplam Fiyatı	Kitapların Servete Oranı
Şeyhî b. Osman	1516	1	331	200	%66.6
Suhte	1522	14	718	364	%50,6
Yusuf Fakih	1528	8	100	40	%40
Ahmed b. Abdullah	1592	1	2.009	800	%39.8
Merkepzade Muslihiddin Halife	1550	12	2.206	490	%22.2
Mustafa Çelebi b. İsa Kadı	1530	7	1.357	147	%10.8
Seydî el-Kayyım Mehmed Paşa	1564	7	5.428	365	%6.7
Sinan b. Abdullah	1522	4	8.189	462	%5.6
Katip Hasan	1535	1	943	51	%5.4
Süleyman b. Hızır	1589	1	13.298	300	%2.2

Tablo 4.30.: XVI. Yüzyılda Kitapların Servete Oranı En Yüksek Olanlar

4.2.2 XVII. Yüzyıl

XVII. yüzyıl Üsküdar tereke kayıtları içerisinde tespit edilen 536 adet kitabın toplam değeri 273.467 akçedir. Bu toplam rakama terekelerde fiyatı belirtilmemiş olan kitaplar dahil değildir. Tespit edilen tüm kitap fiyatlarının toplamının, tereke sahiplerinin toplam servetine oranının ne olduğunu elimizdeki verilerden öğrenebiliriz. Terekesinde kitap bulunan 57 kişinin kitaplarının toplam değeri 273.467 akçe iken toplam servetleri ise 8.452.842 akçedir. Kitapların servete oranı %3,23'tür.

Üsküdar terekelerinde XVI. yüzyılda olduğu gibi XVII. yüzyılda da kitapların muhtelif nüshaları arasında fiyat bakımından büyük fark olduğu görülmektedir. Mesela en meşhur fıkıh kitaplarından biri olan *Kuduri*'nin bir nüshası 35 akçe ile kaydedilmişken başka bir nüshası 300 akçe gibi bir fiyata sahiptir. Yine en yaygın halk kitaplarından biri olan *Muhammediye* bir terekede 150 akçe iken başka bir terekede 1.200 akçe ile kaydedilmiştir. Yine *Sadruşşeria*'nın bir nüshası 50 akçe iken başka bir nüshası 500 akçe olarak terekelerde görülmüştür.

Öncelikle *Kur'an-ı Kerîm*'lerin¹⁰¹⁴ XVII. yüzyıl Üsküdar'ında değişen fiyat yelpâzesini inceleyecek olursak; en düşük fiyatın 1667 yılında 15 akçe,¹⁰¹⁵ en yüksek fiyatın ise 1640 yılında 8.000 akçe¹⁰¹⁶ olduğunu görüyoruz. Arapça-Osmanlıca sözlük

¹⁰¹⁴ Kelâm-ı İzzet, Kelâm-ı Şerîf, Kelâm-ı Kadîm, Kelâmullah, Mushaf-ı Şerîf bunlardan bazılarıdır.

¹⁰¹⁵ ÜŞS. No: 299/v69a

¹⁰¹⁶ ÜŞS. No: 193/v25a

olan *Ahterî*'nin en düşük fiyatı 1640 yılında 300 akçe iken,¹⁰¹⁷ en yüksek fiyat 1619 yılında 1.500 akçedir.¹⁰¹⁸ Ünlü bir tefsir kitabı olan *Kadı Han*'a ise en düşük 1626 yılında 850 akçe, en yüksek ise 1619 yılında 4.000 akçe değer biçilmiştir. Yine uzun yıllar medreselerde okutulan gramer kitaplarından olan *Molla Cami*' adlı eserin de aynı tereke içerisinde iki farklı nüshası yer almaktadır.¹⁰¹⁹ 1676 yılına ait bir terekede kitaplardan birine 153 akçe değer biçilirken, bir diğerine 1.118 akçe değer biçilmiştir. Bu tereke bile başlı başına bir yazma eserin yukarıda bahsini ettiğimiz muhtelif özellikleri dolayısıyla nüshaları arasında büyük fiyat farkları olabileceğini göstermektedir.

Dönemin tüm kitaplarını fiyatları bakımından topluca değerlendirdiğimizde, diğerlerine nazaran pahalı fiyatlarıyla öne çıkan birtakım eserlere rastlanmaktadır. Bunlar; *Tefsîr-i Ebu's-Suud Efendi* (12.000 akçe),¹⁰²⁰ *Tefsîr-i Keşşâf* Nüshaları (6.000,¹⁰²¹ 3.000,¹⁰²² 1.500¹⁰²³ akçe), *Islâh ve İzâh* (1.000 akçe),¹⁰²⁴ *Dürer Gürer* (2.000¹⁰²⁵ ve 1.050¹⁰²⁶ akçe)'dir. Bir önceki yüzyılda en pahalı kitap 800 akçe iken bu yüzyılda değeri 12.000 akçeyi bulan bir kitap terekelerde yer almaktadır. XVII. yüzyılda Üsküdar terekelerinde yer alan kitapların toplam değerlerinin 15 akçe ilâ 158.845 akçe aralığında olduğu görülmektedir. Bir önceki yüz yılda toplam değer 6 ilâ 800 akçe aralığındaydı.

XVII. yüzyıl terekelerinde fiyatı belirtilen ve belirtilmeyen kitapların toplam sayısı 536'yı bulmakta olup, bunlardan fiyatları belirtilmeyenlerin sayısı 132'dir. Bir önceki yüzyılda kitapların fiyat aralığı 2 ilâ 800 akçe aralığındayken XVII. yüzyılda Üsküdar terekelerinde yer alan kitapların fiyat aralığı 10 akçe ile 12.000 akçe arasında değişmektedir. Bir önceki yüzyılda 10 akçenin altında fiyatı olan 18 kitap bulunurken bu yüzyılda 10 akçenin altında hiç kitap bulunmamaktadır. Bu dönemde tespit edilen kitaplardan 141 adedi 10-100 akçe aralığında, 189 adedi 100-500 akçe aralığında, 33

¹⁰¹⁷ ÜŞS. No: 193/v25a

¹⁰¹⁸ ÜŞS. No: 137/v21b

¹⁰¹⁹ ÜŞS. No: 273/v52b

¹⁰²⁰ ÜŞS. No: 137/v21b

¹⁰²¹ ÜŞS. No: 137/v21b

¹⁰²² ÜŞS. No: 193/v25a

¹⁰²³ ÜŞS. No: 160/v47a

¹⁰²⁴ ÜŞS. No: 193/v25a

¹⁰²⁵ ÜŞS. No: 193/v25a

¹⁰²⁶ ÜŞS. No: 160 /v47a

adedi 500-1000 akçe aralığında, 36 adedi 1000-5.000 akçe aralığında, 3 adedi 5.000-10.000 akçe aralığında terekelerde yer almıştır. 10.000 akçenin üzerinde fiyatı olan yalnızca bir kitap bulunmaktadır.

XVII. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları	
10-100 akçe aralığında	141 kitap
100-500 akçe aralığında	189 kitap
500-1.000 akçe aralığında	33 kitap
1.000-5.000 akçe aralığında	36 kitap
5.000-10.000 akçe aralığında	3 kitap
10.000 üstü	1 kitap

Tablo 4.31.: XVII. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları

XVII. yüzyıl Üsküdar terekelerini, kitapların toplam değeri üzerinden incelediğimizde kitapları toplamı 10.000 akçenin üzerinde beş terekenin öne çıktığı görülmektedir. Bu terekelerdeki kitapların toplam değeri 10.203 ilâ 159.845 akçe aralığında değişmektedir. Bir önceki yüzyılda bu aralığın 600 ilâ 800 akçe aralığında olmasından hareketle bu yüzyılda Üsküdar’da kitapların yüksek değerlere ulaştığı ve ekonomik bakımdan bireysel bazda bir zenginleşmenin olduğunu, sahip olunan kitap fiyatlarının da buna bağlı olarak arttığını söyleyebiliriz.

Adı	Fiyatı
Tefsîr-i Ebu's-Suud Efendi	12000
Kelâm-ı İzzet hediye	8000
Kelâm-ı Şerîf	7000
Tefîr-i Keşşâf	6000
Mushaf-ı Şerîf Kıt'a aded 1 hediye Kıymet	4000
Mushaf-ı Şerîf Kıt'a aded 1 hediye Kıymet	4000
Kadı Han	4000
Def'a Kelâm-ı Şerif	3000
Mushaf-ı Şerif	3000
Tefsîr-i Keşşâf	3000
Mushaf-ı Şerîf	2050
Kelâm-ı Şerif	2000
Nısıf/Mushaf?	2000
Mushaf-ı Şerîf Kıt'a aded 1 hediye Kıymet	2000
Dürer Gürer	2000
Kâmus Lügat	2000
Hidâye	2000

Mushaf-1 Şerîf Kıt'a aded 1 hediye Kıymet	1560
Kelâmullah	1500
Mushaf-1 Şerîf hediye	1500
Tefsîr-i Keşşâf	1500
Kelâm-1 Şerîf kıt'a 1	1500
Ahterî 1	1500
Hüseyin Vaiv? 1	1500
Mushaf-1 Şerîf	1440
Kelâmullah 1	1405
Kelâm-1 Şerîf	1400
Kelâm-1 Kadîm hediyesi	1300
Tefsîr-i Şeyh?	1300
Cami'ü'l-Hadîs, İrşâd-ı Kadı, Tenbihü'l-Gâfilîn ve Hüsnü'l-Kulûb, Destûru'l-Kâtib Cem'an 5	1300
Mushaf-1 Şerîf Kıt'a aded 1 hediye Kıymet	1200
Matla'-1 Saadeddin Arabî, Tevârih-i Taberî, Sadrü's-Şerî'a, Şerefuddîn, Fevâid-i Kadri/Kudurî, Fârisî Tefsîr-i Resâil Cem'an 8	1200
Muhammediye Kitabı	1200
Molla Cami'	1118
Risale-i Arus (İki bez kese içinde)	1117
Tecrîd maa Mufassal	1100
Dürer	1050
Kelâm-1 Kadim Hediye	1000
İslah ve İzah	1000
Dîvân-1 Mehmed, Fezâi'l-i Mekke ve Medîne, Futûhât-1 Şam, Dîvân-1 Hafız Cem'an 4	1000

Tablo 4.32.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Fiyatları

Hasan Paşa'nın 1619 tarihli terekesi içerisinde yer alan kitaplar dikkat çekicidir. 131 kitabı bulunan Hasan Paşa'nın koleksiyonundaki en pahalı eser 12.000 akçe değerindeki *Tefsir-i Ebu's-Suud Efendi*'dir. Tam adı *İrşâdü'l-Akli's-Selim ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*¹⁰²⁷ olan ve Ebüssuûd Efendi'nin 1574 yılında tamamladığı bu önemli eser Üsküdar sicillerinde ilk kez bu tarihte terekelerde görülmüştür. Daha sonra bunu 6.000 akçe ile *Tefsir-i Keşşaf* izlemektedir. Hasan Paşa'nın koleksiyonundaki en pahalı kitaplar genelde tefsir ve Kuran ilimleri ağırlıklı kitaplardır. Toplam değeri 159.845 akçeyi bulan 131 adet kitabın fiyatları 15 ila 12.000 akçe aralığındadır.

¹⁰²⁷ Süleyman Ateş, "İrşâdü'l-Akli's-Selim", *DİA*, 2000 İstanbul, C. 22, s. 456-458.

Fiyatı bakımından yüksek değerde kitapları bulunan bir diğer tereke sahibi ise 1629 yılında vefat eden Abdülhalim Efendi b. Mehmed'dir. Toplam değeri 23.606 akçe olan 120'den fazla kitabı vardır. Bu kitapların fiyatı 20 ila 1.500 akçe aralığında değişmektedir. Abdülhalim Efendi'nin sahip olduğu en pahalı kitap 1.500 akçe ile Zemahşeri'nin *Tefsir-i Keşşaf* adlı eseridir.¹⁰²⁸ Efendi unvanından dolayı ilmiye sınıfına mensup olduğunu düşündüğümüz Abdülhalim Efendi'nin 58.460 akçelik mütevazi servetinin neredeyse yarısını 120'den fazla kitabı oluşturmaktadır. Abdülhalim Efendi'nin yüklü bir serveti olmamasına rağmen mesleği yahut ilgi alanları dolayısıyla sahip olduğu kitapların değerli eserler olduğu ve fiyatları bakımından öne çıktığı görülmektedir.

Değerli kitaplara sahip bir diğer kişi ise İbrahim Efendi b. el-Hac Hasan'dır. 1640 yılında vefat ettiği kayıtlara geçen İbrahim Efendi'nin toplam değeri 19.300 akçeyi bulan 21 adet kitabı bulunmaktadır. Abdülhalim Efendi ile kitapları fiyatları hemen hemen aynı olmasına rağmen kitap adetleri arasında ciddi fark vardır. Abdülhalim Efendi'nin 120 kitabının fiyatları toplamı 23.606 akçe iken İbrahim Efendi'nin 21 kitabının fiyatları toplamı 19.300 akçedir. Bu tablo, Abdülhalim Efendi gibi ilmiye sınıfına mensup olan İbrahim Efendi'nin sayıca az fakat fiyat açısından yüksek değerde kitaplara sahip olduğunu göstermektedir.

Kitap fiyatları toplamına yakından baktığımızda üst sıralarda yer alan bu kişilerin bürokrasi ve ilmiye sınıflarına mensup olduklarını görüyoruz. Bu sınıflara mensup kişilerin, hem maddi açıdan kitaplara yatırım yapacak güçte olduklarını hem de dinî, edebi ve kültürel zevkleri yahut meslekleri sebebiyle doğal olarak kitap sahibi olduklarını söyleyebiliriz.

Terekelerdeki kitaplarının toplam değeri bakımından 1000 akçenin üzerinde kitabı olan 21 kişinin bulunduğu görülmektedir. Yukarıda yakından incelediklerimiz dışında bunlardan Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi'nin 14.275, Tabib Mehmed Efendi b. Receb'in 10.203, Yusuf Efendi b. Mehmed el-Müderriş el-Bosnevi'nin 5.693, Mustafa Bey b. Musalli'nin 5000, Bayram Çelebi'nin 3.250, Mehmed b. Receb'in 3.010, Hüseyin Bey b. Ahmed'in 3000, el-Hac Recep Ağa'nın 2.050, Mahmud Efendi b. Habib'in 2.030, Fatıma Hatun bnt. Abdullah'ın 2000, el-Hâc

¹⁰²⁸ Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşeri", *DİA*, İstanbul 2013, C. 44, s. 235-238.

Mahmud Bey b. el-Hâc Durak'ın 1900, el-Hâc Mustafa b. İbrahim'in 1875, Ali Bey b. Abdullah'ın 1.800, Saliha Hatun bnt. Mustafa'nın 1.500, El-Hac Hüseyin Ağa b. Veli'nin 1.440, Mahmud Efendi b. Ali'nin 1.405, Es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi'nin 1.117, Receb Dede b. Veli'nin 1000 akçe değerinde kitaplara sahip olduğu tereke kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Sahıs Adı	Miladi Tarih	Kitap Sayısı	Kitapların Toplam Fiyatı	Serveti
Hasan Paşa	16-25 Şubat 1619	131	159.845	2.895.585
Abdülhalim Efendi b. Mehmed	13 Temmuz 1629	120	23.606	58.460
İbrahim Efendi b. el-Hâc Hasan	18 Mart 1640	21	19.300	1.665.038
Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi	14 Temmuz 1657	15	14.275	769.344
Mehmed Efendi b. Receb	19 Ağustos 1676	86	10.203	102.390
Yusuf Efendi b. Mehmed el-Müderriş el-Bosnevî	20-30 Şubat 1643	29	5.693	
Mustafa Bey b. Musallî	Ekim / Kasım 1659	2	5.000	173.049
Bayram Çelebi	1619-1620	10	3.250	43.443
Mehmed b. Recep	10-20 Mayıs 1064	30	3.010	yekun yok-üstü çizilmiş bir tereke
Hüseyin Bey b. Ahmed	10 Mart 1659	1	3.000	108.864
el-Hac Recep Ağa	Nisan/Mayıs 1676	1	2.050	413.207
Mahmud Efendi b. Habib	2 Eylül 1695	5	2.030	35.295
Fatıma Hatun bnt. Abdullah	8 Ocak 1660	1	2000	19.521
el-Hâc Mahmud Bey b. el-Hâc Durak	30 Ekim 1676	3	1.900	68.130
el-Hâc Mustafa b. İbrahim	30 Nisan 1635	2	1.875	32.127
Ali Bey b. Abdullah	11 Aralık 1656	3	1.800	140.000
Saliha Hatun bnt. Mustafa	15 Mart 1658	1	1.500	82.046
El-Hac Hüseyin Ağa b. Veli	19 Kasım 1699	1	1.440	32.250
Mahmud Efendi b. Ali	11 Ekim 1676	1	1.405	73.726

Es-Seyyid eş-Şeyh Abdurrahim Efendi	25 Şubat 1638	1	1.117	eşya listesi
Receb Dede b. Veli	13 Mart 1671	1	1.000	3.881

Tablo 4.33.: XVII. Yüzyılda Koleksiyonların Toplam Değeri ve Servetler

Terekesinde kitap tespit edilen kişilerin kitaplarının değeri, servetleri ve kitap değerlerinin servete oranına topluca bakacak olursak, Hayreddin Çavuş Mahallesi'nde ikâmet eden ve servetinin neredeyse yarısını (%40,38) kitapların oluşturduğu Abdülhalim Efendi b. Mehmed en dikkat çekici şahıslardan biridir. Abdülhalim Efendi'yi %25'lik bir oranla Recep Dede b. Veli, %14,89'luk bir oranla Mehmed Dede ve %14,16'lık bir oranla Fatıma bt. Abdullah isimli bir kadının terekesi takip eder.

Bir önceki yüzyılda kitapları toplamının servetine oranı %5'in üzerinde olan 9 kişi varken bu yüzyılda 12 kişiye çıkmıştır. Bu oranlara bakarak kitap sahibi Üsküdarlıların sayısal bakımdan iki kartı artış göstermesine karşın servet ve kitap fiyatları arasındaki dengenin aynı oranda artmadığını söyleyebiliriz.

Sahıs Adı	Miladi Tarih	Kitap Sayısı	Serveti	Kitapların Toplam Fiyatı	Kitapların Servete Oranı
Abdülhalim Efendi b. Mehmed	13 Temmuz 1629	120	58460	23.606	40,38%
Receb Dede b. Veli	13 Mart 1671	1	3881	1.000	25,77%
Mehmed Dede	12 Haziran 1634	2	705	105	14,89%
Fatıma binti Abdullah	26 Şubat 1695	1	1130	160	14,16%
Fatıma Hatun bnt. Abdullah	8 Ocak 1660	1	19521	2000	10,25%
Mehmed Efendi b. Receb	19 Ağustos 1676	86	102390	10.203	9,96%
Safer [b.] Hasan Paşa	1 Ocak 1676	1	3876	300	7,74%
Bayram Çelebi	1619-1620	10	43443	3.250	7,48%
el-Hâc Mustafa b. İbrahim	30 Nisan 1635	2	32127	1.875	5,84%
Şa'ban	28 Aralık 1685	1	2316	135	5,83%
Hasan Paşa	16-25 Şubat 1619	131	2895585	159.845	5,52%
Abdurrezzak b. Muhammed	3 Haziran 1687	1	5141	260	5,06%

Tablo 4.34.: XVII. Yüzyılda Kitapların Servete Oranı En Yüksek Olanlar

4.2.3 XVIII. Yüzyıl

Tereke kayıtları içerisinde tespit edilen 1.331 adet kitabın toplam değeri 1.134.152 akçedir. Bu toplam rakama terekelerde fiyatı yazılmayan kitaplar dahil değildir. Terekesinde kitap bulunan 93 kişinin toplam serveti ise 19.456.930 akçedir. Kitapların toplam değerinin servetler içindeki yerine baktığımızda %5,85 gibi bir oran ortaya çıkmaktadır. Bu oran XVI. yüzyılda %1,7 iken XVII. yüzyılda %3,23'e çıkmıştır. Kitabın servet içerisindeki yeri XVI. yüzyıldan itibaren önemli artışlar göstermiştir. XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla neredeyse iki katı artış yaşanmışken XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla gelindiğinde de bu oran yine iki kata yakın bir artış göstermiştir.

XVIII. yüzyılda kitap fiyatları ciddi anlamda artış göstermiş ve fiyat aralıklarında bu dönemde büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Özellikle Mushaf fiyatlarında büyük bir değişim gözlemlenmektedir. En düşük fiyat 1756 yılında 300 akçe¹⁰²⁹ iken en yüksek fiyat ise 1783 yılında 180.000 akçe¹⁰³⁰ olmuştur. Bu Mushaf *Şeyh Hattıyla*'dır. Ünlü Hattat Şeyh Hamdullah'ın kaleminden çıkan eserler genelde "Şeyh hattı" diye belirtilirdi.¹⁰³¹ Osmanlı döneminin en önemli hattatlarından olan Şeyh Hamdullah'ın çalışmaları ve istinsah ettiği kitaplar her zaman büyük bir rağbet görmüş ve yüksek değerlerde alıcı bulmuştur. Bu Mushaf aynı zamanda dönemin en pahalı kitabıdır da. 10 bin akçenin üzerindeki on kitaba baktığımızda yedisinin Mushaf olduğunu görmekteyiz. Geriye kalan tüm Mushafların fiyat aralığı 300 akçe ile 10 bin akçe aralığındadır.

Medrese kitaplarının fiyat aralığının 60 akçe ile 36.000 akçe aralığında değiştiği görülmektedir. Bu grup içerisindeki en pahalı kitaplar *Tefsir-i Ruhu'l-Beyân* (36.000 akçe),¹⁰³² *Müntehab-ı Kütüb-i Sitte* (12.000 akçe),¹⁰³³ *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (5.600 akçe),¹⁰³⁴ *Behçetü'l-Fetava* (4.800 akçe)¹⁰³⁵ ve *Tefsir-i Ebu's-Suud* (4.800

¹⁰²⁹ ÜŞŞ. No:442/v54b

¹⁰³⁰ ÜŞŞ. No:512/v12b

¹⁰³¹ İsmail E. Erünsal, **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 411.

¹⁰³² ÜŞŞ. No:539/v31b

¹⁰³³ ÜŞŞ. No:526/v65a

¹⁰³⁴ ÜŞŞ. No:544/v36a

¹⁰³⁵ ÜŞŞ. No:544/v36a

akçe) kitaplarıdır. En düşük değerli medrese kitapları ise *Seb'iyyat* (60 akçe),¹⁰³⁶ *Kafiye* (60 akçe),¹⁰³⁷ *Talimü'l-Müteallim* (75 akçe)¹⁰³⁸ ve *Nahiv* (85 akçe)¹⁰³⁹ kitaplarıdır.

Halk – edebiyat kitaplarının fiyat aralığının ise 15 akçe ile 5.400 akçe aralığında değiştiği görülmektedir. Bu kitapları fiyatları bakımından incelediğimiz zaman en pahalı kitabın *Şerh-i Muhammediye* (5.400 akçe)¹⁰⁴⁰ olduğunu görüyoruz. Daha sonra *Mesnevi* (4.800 akçe),¹⁰⁴¹ *Muhammediye* (4.800 akçe),¹⁰⁴² *Delailü'l-Hayrat* (4000 akçe)¹⁰⁴³ ve *Münyetü'l-Musalli* (4000 akçe)¹⁰⁴⁴ en yüksek değerde kitaplar olarak karşımıza çıkmaktadır. En düşük değerli halk kitapları ise *Ed'ie* (15 akçe),¹⁰⁴⁵ *İlm-i Hal* (35 akçe),¹⁰⁴⁶ *Mu'dilü's-Salah* (50 akçe)¹⁰⁴⁷ ve *Şerh-i Gülistanü li-Surûrî* dir (60 akçe).¹⁰⁴⁸

XVIII. yüzyıl boyunca tespit edilen tüm kitapların fiyatlarını değerlendirdiğimiz zaman, fiyat bakımından bazı kitaplar diğerlerinden çok daha öne çıkmaktadır. Şeyh Hattıyla *Kelam-ı Kadim* (180.000 akçe),¹⁰⁴⁹ *Tefsir-i Ruhu'l-Beyân* (36.000 akçe),¹⁰⁵⁰ *Mushaf-ı Şerif* (26.220 akçe),¹⁰⁵¹ *Müntehab-ı Kütüb-i Sitte* (12.000 akçe),¹⁰⁵² *Şerh-i Tarikat-i Abdülgani* (9.600 akçe),¹⁰⁵³ *Bostan Şerhi Sudî* (6000 akçe),¹⁰⁵⁴ ve *Cihannüma* (6000 akçe)¹⁰⁵⁵ dönemin fiyat bakımından en değerli kitaplarıdır.

XVI. yüzyılda en pahalı kitap 800 akçe ile *Kitab-ı Muhammediye* iken XVII. yüzyılda 12.000 akçe *Tefsir-i Ebu's-Suud Efendi*, XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise

¹⁰³⁶ ÜŞŞ. No: 454/v94a

¹⁰³⁷ ÜŞŞ. No:346/v30b

¹⁰³⁸ ÜŞŞ. No: 454/v94a

¹⁰³⁹ ÜŞŞ. No:544/v21a

¹⁰⁴⁰ ÜŞŞ. No:539/v31b

¹⁰⁴¹ ÜŞŞ. No:526/v65a

¹⁰⁴² ÜŞŞ. No:539/v31b

¹⁰⁴³ ÜŞŞ. No:512/v19b

¹⁰⁴⁴ ÜŞŞ. No:526/v65a

¹⁰⁴⁵ ÜŞŞ. No:544/v34a

¹⁰⁴⁶ ÜŞŞ. No:548/v8a

¹⁰⁴⁷ ÜŞŞ. No:346/v30b

¹⁰⁴⁸ ÜŞŞ. No:539/v31b

¹⁰⁴⁹ ÜŞŞ. No:512/v12b

¹⁰⁵⁰ ÜŞŞ. No:539/v31b

¹⁰⁵¹ ÜŞŞ. No:512/v19b

¹⁰⁵² ÜŞŞ. No:526/v65a

¹⁰⁵³ ÜŞŞ. No:539/v31b

¹⁰⁵⁴ ÜŞŞ. No:544/v36a

¹⁰⁵⁵ ÜŞŞ. No:544/v35b

180.000 akçe ile Kelam-ı Kadim olmuştur. XVI. yüzyıl terekelerinde kitap sahiplerinin sahip olduğu kitapların toplam değeri ise 6 ila 800 akçe aralığında iken, XVII. yüzyılda bu aralık 15 ila 158.845 akçe olmuş, XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise 45 akçe ile 221.520 akçe aralığında değiştiği gözlemlenmiştir.

Terekelerde fiyatı belirtilmeyen kitap sayısı 43'tür (1.331 kitap içerisinde). Genellikle tereke dışında muhtelif sebeplerle düzenlenen eşya listelerinde fiyat bilgisi yer almamaktadır. XVI. yüzyılda 52 kitabın (140 kitap içerisinde), XVII. yüzyılda 132 kitabın (535 kitap içerisinde) fiyat bilgisi yer almamaktadır.

XVIII. yüzyılda kitapların fiyat aralığı 15 akçe ile 180.000 akçe aralığında değişmektedir. XVI. yüzyılda bu fiyat aralığı 2 ila 800 akçe, XVII. yüzyılda ise 10 ila 12.000 akçe aralığındaydı. XVIII. yüzyıl özelinde kitap fiyatlarının dağılımına baktığımızda 10 bin akçenin üzerinde 10 kitap, 5000-10.000 akçe aralığında 18 kitap, 1000-5000 akçe aralığında 224 kitap, 500-1000 akçe aralığında 190 kitap, 100-500 akçe aralığında 281 kitap yer almaktadır. 47 kitabın ise 100 akçenin altında fiyatı bulunmaktadır. Bu yüzyılda 1000 akçenin üzerinde olan kitap sayısının önceki yüzyıllara oranla çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

XVIII. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları	
15-100 akçe aralığında	47 kitap
100-500 akçe aralığında	281 kitap
500-1.000 akçe aralığında	190 kitap
1.000-5.000 akçe aralığında	224 kitap
5.000-10.000 akçe aralığında	18 kitap
10.000-50.000 akçe aralığında	9 kitap
100.000 üzeri	1 kitap

Tablo 4.35.: XVIII. Yüzyılda Terekelerde Kitapların Fiyat Aralıkları

Kitap Adı	Fiyatı
Şeyh Hattıyla Kelâm-ı Kadîm hediyesi	180.000
Tefsir-i Ruhul-Beyân cild 3	36.000
Kitab-ı	26.405
Mushaf-ı Şerîf hediyesi	26220
Kelam-ı Kadim hediyesi	14640
Kelam-ı Kadim	12120
Müntehab-ı Kütüb-i Sitte	12000
Kelam-ı Kadim Hediyesi	11880
Mushaf-ı Şerîf hediyesi	10920
Kelâm-ı Kadim hediyesi	10800
Şerh-i Tarikat li-Abdülğani	9600
Ta'lik Hatt	8200
Mushaf-ı Şerif Hediyesi	7370
Hatt-ı İmâd	7200
Kelam-ı Kadim hediyesi	6150
Mushaf-ı Şerif	6120
Bostan Şerhi Sudî	6020
Mushaf-ı Şerîf hediyesi	6000
Cihannüma	6000
Eğri kapulu kıt'aları	6000
Mushaf-ı Şerif	6000
Fetâvâ-yı Ali Efendi	5600
Bahaiye? ibn Esir cild 1	5400
Şerh-i Muhammediye	5400
Mushaf-ı Şerif hediyesi	5400
Mushaf-ı Şerif bâ hatt-ı Sivasi	5310
Tarih-i Taberi cild 2	5280
Kelâm-ı Şerîf-i Rabbânî	5000
Tarih-i Nâima cild 2	4800
Behcetü'l-Fetâvâ	4800
Mesnevi Kıt'ası 3	4800
Vankulu-ı Cedid cild 2	4800
Tefsir-i Ebu's-Suud cild 2	4800
Muhammediye	4800
Futuhât Kıt'aları	4800
En'am	4800
Dürer Gürer	4500
Acem Hattı Mushaf-ı Şerif hediyesi	4400
Tarih-i Râşid Cild-i Evvel Sâni	4350
Mecmua-i Sa'di Efendi Musavver	4203
Ta'lik Celileleri	4200
Mushaf-ı Şerîf	4050

Mushaf-ı Şerîf hediyesi	4040
Dürer Gürer	4010
Delâilü'l-Hayrât	4000
Tefsîr-i Uyûn cild 2	4000
Münyetü'l-Musalli	4000
Mushaf-ı Şerif hediyesi	4000
Yesari Hurufâtı	3900
Ali Çelebi Kari Divit	3900
Lügat-ü Lehçe cild 1	3800
Tefsîr-i Kadı Beyzâvî cild 2	3750
Ali Çelebi Kârî Mecmua ve Zeyy-i Meşk	3630
En'am-ı Şerîf	3600
Mushaf-ı Şerîf hediyesi	3600
İbrahim Halebi Sağır	3600
Füsûs Şerhi li-Abdulgani cild 1	3600
Delai'l-i Şerif	3600
Mushaf-ı Şerîf hediyesi	3520
Muhammediye	3410
Mushaf-ı Şerîf	3400
En'am-ı Şerif	3390
Muhammediye cild 1	3300
Kelam-ı Kadim hediyesi	3240
Divan-ı İsmet	3200
Nasihatü'l-Mülûk 2	3190
Şerh-i Muhammediye 2	3150
Şerh-i Mirkat cild	3109
Mushaf-ı Şerîf hediye	3100
Evrak-ı perişan	3100
Hidâye cild 1	3060
Kelam-ı Kadim hediyesi	3033
Delâil-i Hayrat	3030
Dürer Gürer	3020
Ma'lümü'l-Esâmi'l-Kütüb	3000
Kelâm-ı Kadîm Hediye	3000
Kelam-ı Kadim hediyesi	3000
En'am-ı Şerif	3000
Hakku's-Sarih ve'l-Keşfü's-Sahih	3000
Şeceretü'l-Yakîn	3000
Tefsir-i Hüseyin el-Vaiz cild 1	3000
Kamus	3000
Münadi? Kıt'a 3	3000
Şakayık-ı Nu'maniye	3000
Halebî	2700
Ali Kari Duaname	2700

Mushaf-1 Şerif	2650
Hadikatü'l-Vüzerâ	2640
Divan-1 Hafız ve Nısıf Şerh	2640
Mushaf-1 Şerif hediyesi	2600
Divan-1 Selimi	2600
Kelam-1 Kadim Hediyesi	2550
Şifa-yı Şerif maa Menasik	2550
Tarih-i Takvim	2530
Birgivi Şerhi	2520
Hadis-i Erbain Mecmuası	2460
Tefsîr-i Garâib cild 2	2418
Şerh-i Ma'denü's- [Mukaddimetü?]'s-Salah alayı 3	2410
Mushaf-1 Şerif	2400
Bilgivî [Birgivî] Şerhi	2400
Gülistan ve Hafız cild 2	2400
Şifâ-1 Şerif	2400
Divan-1 Nabi 2	2400
Kelam-1 Kadim	2400
Tuhfe-i Hasekiye	2400
Şerh-i Nuhbe li-Hakkı	2400
Şerh-i Hadis Erba'in li-Hakkı	2400
Mushaf-1 Şerif	2400
Delâil-i Hayrat	2400
Şahidi alayı cild 4	2320
Pend şerhi alayı 4	2290
Tuhfetu's-Salat 4	2270
Muhammediye	2220
Behçetü'l-Fetava	2200
Tefsir-i Sure-i Nebe' li-Hakkı	2160
Delâil-i Şerif	2100
Hallu'r-Rumuz	2040
Tefsîr-i Beyzavi cild 3	2020
Fezleke Tarihi	2000
Halîmî alayı 4	2000
Kaside-i Bürde 5	2000
Mushaf-1 Şerif Hediyesi	2000
Ferhengi Şu'uri	2000
Mushaf-1 Şerif hediyesi	1920
Mushaf-1 Şerif hediyesi	1920
Tecelliyatu'l-Îlahiye cild 16	1920
Tefsir-i Kadî Beyzavi	1920
Sakiname 6	1850
Delâil-i Hayrat	1840
Hüsn-ü Dil alayı 6	1820

Zînetü't-Tevârih	1810
Hadikatü'l-Mülûk Hadikatü'l-Vüzerâ	1810
En'am-1 Şerif alayı	1800
Mutavvel	1800
Tercümân-1 Sıhah	1800
Kelâm-1 Kadim	1800
Mecmualar	1800
Sıhah-1 Cevheri cild 2	1800
Nefayisü'l-Mecâlis	1800
Divân-1 Fenâi alayı kıt'a 10	1800
Tefsir-i Tıbyân Arabi	1800
Cami'ü'n-Nükûl fî Ahvali'l-Fühûl	1800
Hayatü'l-Hayevân	1800
Mealimü't-Tenzil Tefsiri	1800
İşârat Ta'birname	1800
Şa'bu'l-İman	1800
Mülteka'l- Ebhur	1800
Kûtü'l-Kulûb	1800
Varidat-1 Mahmud Efendi	1800
Mevâhibu'l-Leduniye cild 2	1800
Ta'rifat-1 Hakkı ve Şehzade cild 4	1800
Sadru's-Şeri'a aded 2	1800
Gülistan cild 2	1800
Delailü'l-Hayrat	1710
Kanunname cild 2	1701
Tarih-i Süleyman	1700
Şifa-i Şerif ve Mecmua	1600
Ashâb-1 Bedir Alayı 11	1600
Lisânü'l-Hukkam	1600
Murakka' cild 1	1600
Zübdetü'l-Kelam	1600
Hediyetü's-Sa'ade alayı cild 5	1560
İtkanu's-Suyûtî	1560
Hafız-1 Şem'isi	1560
Fıkıh-1 Ekber Şerhi cild 5	1560
Mecmua 3	1530
Acem Hattı Mushaf-1 Şerif hediyesi	1520
Minhacü'l-Abidin cild 3	1520
Mushaf-1 Şerif	1500
Esmâü'l-Hüsna alayı	1500
Ali Efendi Fetevası	1500
Mülteka'l-Ebhur	1500
Fetâvi-i Behçe	1470

Cerrahname alayı 11	1450
Hizb-i Azâm ve Delâi'ül-Hayrât cild	1449
Müsâmere-i Şeyh	1440
Heyâkulu'n-Nur alayı cild 11	1440
Mecmua cild 4	1410
Hadis-i Erbain cild 4	1410
Mecmua ve cilbend ve evrak kağıd	1400
Ataullah Efendi Fetavası	1400
Kelam-ı Kadim Hediyesi	1400
Kelam-ı Kadim hediyesi	1340
Şakâyık-ı Numâniye ve İşrâku't-Tevârih	1330
Kelam-ı Kadim Hediyesi	1330
Dürer Gürer	1320
Mısır Tarihi cild 2	1320
Mecmua	1320
Kısas-ı Enbiya ve Süleymannâme	1300
Sarf cümlesi ve Nahv cümlesi	1290
Kaîmî? Divanı Murakka cild 3	1280
Fetavây-ı Ali Efendi nakıs v evrak kağıd	1270
Tezkiretü's-Şüara-i Hasan Çelebi	1240
Sadru's-Şeri'a alayı 4	1209
Farisi Lügat	1203
Mushaf-ı Şerîf	1200
Tarih-i Mısır	1200
Sarf Cümlesi cild	1200
Feteva-yı Üskübi cild 4	1200
Mushaf-ı Şerif	1200
Mushaf-ı Şerif Hediyesi	1200
Kıt'alar	1200
Duaname	1200
Mushaf-ı Şerif	1200
Mecmuay-ı Tabakat	1200
Tefsir-i Celaleyn cild 1	1200
Mişkat	1200
Vezâifu'l-Ulûm ve'l-Letâif	1200
Şerhu Miftahü'l-Gayb	1200
Sadru's-Şeri'a	1200
Mecmua-i Usûli'l-Hadîs	1200
Mecmuatü'r-Resâil	1200

Şerh-i Meşârik-ı Şerif	1200
Dürer Gürer	1200
İtkanu's-Suyûtî	1200
Mecmua-i Resâil Hakkı	1200
Mecmuatü'r-Resâil Alayı cild 10	1200
Vesile Alayı	1200
Mağrib Kur'an Kıt'aları 5	1200
Mekâtib-i Hüdayi Mahmud Efendi	1200
Müfidü'l-Ulûm	1200
Hüsrev-i Şirin	1200
Kaside-i Bürde Şerhi	1200
La'lizâde Sakkı Alayı	1200
Fetevâ-i Ali Efendi	1170
Delâil-i Şerîf	1110
Menâkıb-ı İmâm-ı Azam cild 3	1110
Delâil-i Şerîf	1100
Evrak-ı Perişan	1100
Mecmua alayı 13	1100
Hamse-i Ata'i 2	1089
Fetevây-ı Adliye alayı 3	1080
Basita Kıt'aları 3	1080
Şerh-i Şatibi Kıt'ası 3	1080
Merâh şerh-i Felâh cild 3	1060
En'am-ı Şer'îf	1055
Mecmua 3	1050
Mecmua	1050
Lisanü'l-Hükkam ve Mecmua-i Ferâiz	1050
Mesâbih-i Şerîf	1040
Münyeti'l-Musalli cild 5	1040
Hidaye cild 2	1030
Ya'kub Paşa alayı 9	1030
Ali Kuş[çu] cild 3	1020
Mültekal Ebhur	1020
Hilye-i Şerif ve Binay-ı Hayri?	1010
Kelâm-ı Şerîf hediyesi 1	1000
Muhtar Şerhi Maa Ebsar	1000
Elif ü Leyl 10	1000
Hamse-i Nizami	1000
Mecmua	1000
Evrak	1000

Tablo 4.36.: XVIII. Üsküdar Terekelerinde Kitap Fiyatları

XVIII. yüzyıl terekelerinde kitapları toplam değeri 45 ila 1000 akçe aralığında 25 kişi varken 1000 ila 5000 aralığında 39 kişi, 5000-10.000 aralığında 10 kişi, 10.000-100.000 akçe aralığında 12 kişi, 100.000-250.000 akçe aralığında 4 kişi bulunmaktadır. Kitap fiyatları bakımından öne çıkan bu dört kişiden ilki 1795 yılında terekesi sicillere kaydedilen ve birçok açıdan öne çıkan eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi'dir. Koleksiyonunda hem sayıca çok kitap bulunmakta hem de fiyat bakımından en pahalı kitaplar yer almaktadır. Kitapları arasındaki en pahalı eser dönemin de en pahalı ikinci kitabı olan 3 ciltlik 36.000 akçe değerindeki *Tefsir-i Ruhü'l-Beyan*'dir.¹⁰⁵⁶ Bunu 9.600 akçe ile *Şerh-i Tarikat-i Abdülgani*, 5.400 akçe ile *Şerh-i Muhammediye*, 4.800'er akçe ile *Vankulu-ı Cedid*, *Tefsir-i Ebussuud*, *Muhammediye* ve *Futuhât* kitapları takip eder.

Terekesinde değerli kitaplar bulunan bir diğer isim ise 1783 yılında terekesi tespit edilen Münire Hatun'dur. 180.000 akçelik değerli bir Mushaf'ın sahibi olan Minüre Hatun, aynı zamanda XVI. yüzyıldan bu yana sicillerde görülen en pahalı kitabın da sahibidir. 1788 yılında terekesi kaydedilen Nuri Beyzade İsmet Bey Efendi de, sahip olduğu kitapların fiyatları bakımından öne çıkan bir isimdir. Kitapları arasında en pahalı eserler 12.000 akçelik *Müntehab-ı Küttüb-i Sitte*, 6000 akçelik *Eğri Kapulu*, 4800 akçelik *Mesnevi* ve 4000 akçelik *Münyetü'l-Musallî*'dir. Kitap fiyatları toplamı 100 bin akçenin üzerinde olan Kaşif Ali Efendi'nin kitapları, Mushaf ve medrese kitapları dışında farklı konularda da pahalı kitapları içerisinde barındırması bakımından önemli bir terekedir. Koleksiyonun en pahalı kitabı 6000 akçe değerinde bir *Bostan Şerhi Sadi*'dir. Yine *Tarih-i Raşid* 4.350 akçe ile, *Lügat-i Lehçe* 3.800 akçe ile pahalı kitaplar arasında sayılabilir.

Yukarıda incelediklerimiz dışında es-Seyyid el-Hac Ali Ağa'nın 54.234, Mehmed Ağa'nın 47.827, Mühürdarzade Mehmed Tahir Efendi'nin 43.041, Abdulhac İbrahim Efendi'nin 34.696, eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi'nin 28.896, Müderris b. el-Hâc Süleyman Efendi'nin 26.405, es-Seyyid Mehmed Emin Ağa'nın 18.165, Müderriszade Ahmed Ağa'nın 17.720, Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi'nin 16.265, Mustafa Efendi'nin 14.120, Fatıma Hanım'ın 13.320, Salih

¹⁰⁵⁶ İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) tasavvufî tefsirinin adıdır. Ali Namlı, "Ruhü'l-Beyan", *DİA*, İstanbul 2008, cilt 35, 211-213.

Ağa'nın 10.800, Cemile Hanım'ın 9.800, Ahmed Efendi'nin 9.760, Mehmed Ağa'nın 7.650, Kalınoğlu? el-Hâc Ahmed Ağa'nın 7.464, Mustafa Ağa'nın 6.810, Şerife Nazife Hanım'ın 6.410, İmam Mustafa Efendi'nin 5.400, Mustafa b. Abdullah'ın 5.360, İbrahim Ağa'nın 5.350 ve Muhsine Hatun'un 5.310 akçe değerinde kitaplara sahip olduğu tereke kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Şahıs Adı	Miladi Tarih	Kitap Sayısı	Kitap Fiyatları Toplamı	Serveti
eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi b. Abdurrahman Efendi	5 Nisan 1795	246	221.520	1.126.930
Minüre Hatun bnt. Hayrullah	30 Ocak 1783	1	180.000	689.005
Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el-Merhûm Nureddin Bey Efendi	18 Ekim 1788	170	127.103	291.905
Kaşif Ali Efendi b. Ömer	28 Nisan 1798	183	104.205	660.306
Es-Seyyid el-Hâc Ali Ağa b. Hafız b. Abdullah	19 Mart 1783	24	54.234	1.035.040
Mehmed Ağa b. Hasan Ağa	31 Mart 1798	22	47.827	339.280
Mühürdarzade Mehmed Tahir Efendi b. el-Hac Ahmed	17 Ağustos 1798	84	43.041	462.360
Abdulhac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi	16 Ağustos 1798	47	34.696	988.389
eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi b. el-merhum el-mebrur İbrahim Efendi	16 Eylül 1795	128	28.896	305.931
Müderriş b. el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah	18 Aralık 1760	45	26.405	35.517
es-Seyyid Mehmed Emin Ağa b. es-Seyyid eş-Şeyh Fahrüddin Efendi	3 Kasım 1797	4	18.165	42.591
Müderrişzade Ahmed Ağa b. Mehmed	2 şubat 1795	3	17.720	368.503
Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi b. Ahmed Efendi	21 Haziran 1796	34	16.265	191.406
Mustafa Efendi b. Murtaza	15 Aralık 1798	45	14.120	268.865
Fatıma Hanım bnt. el-Hâc Ahmed Ağa	23 Eylül 1783	2	13.320	215.668
Salih Ağa b. Mustafa	27 Temmuz 1799	2	10.800	97.320
Cemile Hanım	18 Ekim 1788	5	9.800	184.094
Ahmed Efendi b. el-Hâc Receb b. Ebi Bekir	7 Ekim 1792	21	9.760	140.055
Mehmed Ağa b. Ömer b. Mustafa	28 Kasım 1759	2	7.650	126.463
Kalınoğlu? el-Hâc Ahmed Ağa b. Mehmed	3 Mart 1783	4	7.464	700.044
Mustafa Ağa b. Hasan	3 Temmuz 1795	2	6.810	370.685
Şerife Nazife Hanım	6 Eylül 1798	3	6.410	90.481
İmam Mustafa Efendi b. Ali	1 Şubat 1798	1	5.400	450.613
Mustafa b. Abdullah	3 Nisan 1700	3	5.360	66.538
İbrahim Ağa b. Mehmed	4 Mayıs 1783	9	5.350	145.644
Muhsine Hatun bnt. El-Hac Ali	5 Ekim 1795	1	5.310	472.280

Tablo 4.37.: XVIII. Yüzyılda Sahip Olunan Koleksiyonların Toplam Değeri ve Servetleri

Terekesinde kitap tespit edilen kişilerin kitaplarının fiyatlarının servetlerine oranına bakacak olursak, Kazasker Mahallesi'nde ikamet eden ve servetinin çok büyük bir kısmını (%78,26) kitapların oluşturduğu Yusuf Efendi b. Abdullah, en dikkat çekici kişilerden biridir. Zaten 5000 akçe gibi çok mütevazı olan serveti içerisinde 3.913 akçe değerinde 19 kitap bulunmaktadır. Yusuf Efendi'yi %74,34'lük bir oranla Müderris el-Hac Süleyman Efendi, %43,54'lük bir oranla Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi, %42,65'lik bir oranla es-Seyyid Mehmed Ağa ve %40,85'lik bir oran ile es-Seyyid Halil Abdi'nin terekesi takip etmektedir.

XVI. yüzyılda kitapların servete oranı %10'un üzerinde olan 6 kişi, XVII. yüzyılda 5 kişi varken bu yüzyılda 15 kişiye yükselmiştir. Bu kişilerden 10'u ilmiye sınıfına mensup, 3'ü ağa ve 2'si de kadındır. Bu tabloya servetlerin genel dağılımını da dikkate alarak baktığımızda, gelir seviyesi yüksek sayılabilecek olan ilmiye sınıfının yanı sıra Üsküdar'da serveti bakımından öne çıkan ağalardan ve kadınlardan oluşan kitap sever / okur yazar yeni grupların da varlığından söz edebiliriz.

Şahıs Adı	Miladi Tarih	Kitap Sayısı	Kitap Fiyatları Toplamı	Serveti	Kitapların Servete Oranı
el-Yusuf Efendi b. Abdullah	21 Eylül 1712	19	3.913	5.000	78,26%
Müderris b. el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah	18 Aralık 1760	45	26.405	35.517	74,34%
Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el-Merhûm Nureddin Bey Efendi	18 Ekim 1788	170	127.103	291.905	43,54%
es-Seyyid Mehmed Emin Ağa b. es-Seyyid eş-Şeyh Fahrüddin Efendi	3 Kasım 1797	4	18.165	42.591	42,65%
es-Seyyid Halil Abdi b. el-Hac Hüseyin	17 Ocak 1799	13	3.470	8.495	40,85%
Minüre Hatun bnt. Hayrullah	30 Ocak 1783	1	180.000	689.005	26,12%
Molla Süleyman b. Ahmed b. Abdullah	26 Temmuz 1760	2	303	1.311	23,11%
Osman Efendi b. Mehmed	19 Aralık 1799	4	1.000	4.704	21,26%
eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi b. Abdurrahman Efendi	5 Nisan 1795	246	221.520	1.126.930	19,66%
Habibe Hatun bnt. Hasan	22 Eylül 1795	2	3.063	17.330	17,67%
Kaşif Ali Efendi b. Ömer	28 Nisan 1798	183	104.205	660.306	15,78%
Mehmed Ağa b. Hasan Ağa	31 Mart 1798	22	47.827	339.280	14,10%
Harpîrîzade Baş Katip Mehmed Said Efendi b. Mehmed Emin Efendi	26 Mart 1798	7	2.835	22.705	12,49%
Salih Efendi b. Mehmed b. Abdullah	Kasım 1760	6	1.830	15.497	11,81%
Salih Ağa b. Mustafa	27 Temmuz 1799	2	10.800	97.320	11,10%

Tablo 4.38.: XVIII. Yüzyılda Kitapların Servete Oranı En Yüksek Olanlar

XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı akçesinin alım gücü acaba ne kadar değişmiştir? Mesela XVI. yüzyıldaki 1000 akçe ile XVIII. yüzyıldaki 1000 akçe arasında ne tür farklar ortaya çıkmıştır. Terekelerde XVI. yüzyılda da XVIII. yüzyılda da rakamsal büyüklük 1000 akçe olarak görülse de bunların alım gücü bakımından aynı olmadığı gümüş içeriği bakımından akçenin değerinde farklılık olduğu bilinmektedir. Akçe değerine baktığımızda XVI. yüzyılın sonlarına doğru gümüş içeriği %34 iken XVII. yüzyılın sonlarına doğru bu oran yarı yarıya düşmüştür. Bu yüzden de kitap alım gücü olarak değerlendirdiğimizde miktar aynı olsa da değer veya alım gücü bakımından farklılıklar olduğu söylenebilir. XVI.yüzyılda kitapların ortalama değeri 40 akçe iken XVII. yüzyılda 510 akçe, XVIII. yüzyılda 850 akçe olmuştur.

4.3. Kitap Koleksiyonlarının Büyüklüğü Üzerine Sayısal Bir Değerlendirme

Üsküdar'da bireysel koleksiyonlar sayısal bakımdan nasıl bir gelişme göstermiştir? Bu koleksiyonlar arasında sayısal bakımdan büyük farklar var mıdır? XVI. yüzyıl Üsküdar terekelerinden tespit edilen 25 terekede 140 adet kitap mevcut olup bunların sayısal büyüklüğünün 1 ila 39 arasında değiştiği görülmektedir. Üsküdar sicillerinden XVI. yüzyılda tespit edilen 25 terekede en çok kitaba sahip olan Mahmud Şah b. Abdullah'ın (Tacir) 39 kitaplık listesi öne çıkmaktadır. Kitap sayısı bakımından XVI. yüzyılda dikkati çeken bir koleksiyona sahip olan Mahmud Şah b. Abdullah Üsküdar'da yaşamamakla beraber Üsküdar'da vefat etmiş ve kitapları Üsküdar kadı sicillerinde 1590 yılında kayda geçmişti. Mahmud Şah b. Abdullah muhtemelen bölgesel kitap ticareti yapan önemli bir isimdi. Bu kitap ticaretinin içerisindeki yerini doğrudan geride bıraktığı 39 kitaplık büyük bir koleksiyonun varlığından anlıyoruz. Bu kitaplar içerisinde dikkati çeken en önemli kitaplar *Kasım Ali el Şirazi* hattıyla yazılmış olan ve çoğu müzehheb ve değerli bir koleksiyonu oluşturan Mushaflardır. *Mushaf-ı Şerif-i Kebir Müzehheb* ve *Kasım Ali el Şirazi* hattıyla şeklinde detaylı olarak tanımlanmış olan bu Mushaflara herhangi bir fiyat takdiri yapılmamasına rağmen bunların önemli bir ticari değeri olduğu anlaşılmaktadır. Müzehheb, nesih ve Ali el-Şirazi hattıyla olduğu belirtilen bu kitaplar Osmanlı kitap ticareti ve tarihi bakımından kayda değer erken örneklerden biridir. Bu bakımdan Üsküdar'da Davut Paşa'da vefat ettiği kaydedilen bu zatın kitap sayısı ve niteliği bakımından oldukça önemli bir koleksiyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kitaplarının tamamının Arapça ve Farsça kitaplardan oluştuğu görülmektedir. Mahmud Şah'ın kökeni bakımından Osmanlı coğrafyası dışından gelmiş bir tacir olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu belge, Arapça ve Farsça kitap ticaretinin 1590'lı yıllarda Üsküdar bağlamında değerlendirilebileceğini gösteren elimizdeki yegâne belge olması dolayısıyla önem kazanmaktadır.

XVI. yüzyılda Üsküdar'da Mahmut Şah b. Abdullah'ın terekesi dışında kitap sayısı bakımından dikkati çeken iki tereke daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1522 yılında terekesi kayda geçirilen ve ismi zikredilmeyen bir medrese talebesi (suhte) olup, diğeri ise adı sicil sayfalarındaki tahribat dolayısıyla silindiği için kendisi

hakkında bilgi sahibi olamadığımız bir şahsa aittir. İkisinin de on dörder kitabı bulunmaktadır. 1521’de vefat eden ve ismi okunamayan şahıs hakkında ise her ne kadar bilgi sahibi olamasak da, kitaplarına baktığımızda onun da ilmiye kökenli olduğunu anlıyoruz. Çünkü hemen hemen tüm kitapları medrese kitapları olarak dikkati çekmektedir. XVI. yüzyıldaki bu iki tereke kaydından sonra Merkepzade Muslihiddin Halife’nin terekesindeki kitaplar sayı bakımından dördüncü sırada yer almaktadır. 1550 tarihinde kayda geçmiş olan bu kitapların 13 adet olduğu görülmektedir. Kitapları incelendiği zaman *Kuran-ı Kerim* dışındaki bütün kitapların medrese kitaplarından oluştuğunu görmekteyiz. Unvanına bakıldığında kendisini ilmiye sınıfına mensup olarak düşünebileceğimiz Yusuf Fakih’in 1528 tarihli terekesindeki 8 eser de medrese kitabıdır. Abdi b. Ömer, Mustafa Çelebi b. Muslihiddin (Kadı) ve Kayyım Seydi’nin de yedişer kitabı bulunmaktadır. Bunların dışında 2 kişinin 4 kitabı, 1 kişinin 3 kitabı ve 4 kişinin 2 kitabı ve 10 kişinin de 1’er kitabı bulunmaktadır.

10 kişinin tekesinde sadece 1 kitap mevcutken iki ve üzerinde kitap olan tereke sayısı 15’tir. Kitap sahibi olduğu tespit edilen 25 kişi ile, kitap sayısının birbirine oranına baktığımızda bir yüz yıl içerisinde, kişi başına 5-6 kitap düştüğü görülmektedir. Tacire ait kitapları bu ortalamaya dahil etmezsek, kişi başına 4 kitap düşmektedir.

Tacir olduğu zikredilen Mahmut Şah b. Abdullah’ı dışarıda bırakacak olursak, isimlerinden yahut koleksiyonlarından ilmiye sınıfına dâhil olduğunu düşündüğümüz kişilerin bile kitap sayılarının 10’lu rakamları geçmediği ve kitaplarının toplam değeri bakımından 40 ilâ 700 akçe aralığında olduğu görülmektedir.

Aynı yüzyıl içerisinde Bursa’daki terekeler üzerinden yapılan bir çalışmaya baktığımızda ise kişi ve kitap sayısı bakımından Üsküdar ile arasında ciddi farklar olduğunu görüyoruz. XVI. yüzyılda Bursa terekelerinde 400 farklı türde 2098 adet kitap kaydı tespit edilmişken¹⁰⁵⁷, Üsküdar’da 52 farklı türde 140 kitap kaydına rastlanmaktadır. Kişi başına düşen kitap sayısı bakımından Bursa ile Üsküdar arasında önemli farklar olmadığını söyleyebiliriz zira tereke kayıtlarına göre Bursa’da kişi başına ortalama kitap sayısı 5 iken bu sayı Üsküdar’da 4 civarındadır.

¹⁰⁵⁷ Karataş, a.g.t., s. 16

Şahıs Adı	Tarih (M.)	Kitap Sayısı
Mahmud Şah b. Abdullah (Tacir)	1590	39
(...)	1521	14
Suhte	1522	14
Merkepzaade Muslihiddin Halife	1550	12
Yusuf Fakih	1528	8
Abdi b. Ömer	1519	7
Mustafa Çelebi b. İsa Kadı	1530	7
Seydî el-Kayyım Mehmed Paşa	1564	7
Sinan b. Abdullah (Silahtar)	1522	4
el-Hac Veliyüddin b. Şaban	1576	4
Hasan b. Beşir	1570	2
Mehmed b. Yusuf??	1586	2
Desim? b. Abdullah	1582	2
Yusuf b. Budak	1593	2

Tablo 4.39.: XVI. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sayıları

XVII. yüzyılda tespit edilen 57 terekede 535 adet kitap mevcut olup bu terekeler içerisinde yüzün üzerinde kitabı olan iki kişi bulunmaktadır. Bunlardan en çok kitaba sahip olan Hasan Paşa'nın 131 kitaplık koleksiyonu listede ilk sırada yer almaktadır. Üsküdar sicillerinde statüsü ve serveti bakımından öne çıkan Hasan Paşa'nın terekesi kitap sayısı ve içerdiği konu çeşitliliği bakımından da oldukça dikkate değerdir. Aslında Erzurum'da seferde iken vefat etmesine rağmen terekesi ölümünden bir sene sonra Üsküdar Mahkemesi tarafından kayıt altına alınmıştır (H.1028/M.1619). Hatırı sayılır bir koleksiyona sahip olan Hasan Paşa'nın özellikle edebi ve tasavvufi eserlere meraklı biri olduğunu söyleyebiliriz.

Abdülhalim Efendi b. Mehmed, bu yüzyılda 120 kitaplık koleksiyonu ile dikkati çeken ikinci kişidir. İlmiye sınıfına mensup olduğunu düşündüğümüz Abdülhalim Efendi'nin kitapları, neredeyse servetinin yarısına denk değerde muhtelif medrese kitaplarını içeren bir özellik göstermektedir.

Kitap sayısı bakımından öne çıkan bir diğer kişi, Tabib Mehmed Efendi b. Receb'dir. 86 kitabı bulunan Tabib Mehmed Efendi'nin çoğunluğunu tıp kitaplarının oluşturduğu, ardından fıkıh, edebiyat, gramer gibi konuları içeren zengin bir koleksiyonu bulunmaktadır. Tabib Mehmed Efendi'nin terekesi XVI. yüzyılın başından bu yana terekesi günümüze ulaşan ilk tabib olması dolayısıyla, hem de sayıca ve konuca zengin bir koleksiyona sahip olması dolayısıyla dikkate değerdir.

Bu üç kişiden sonra 10 kitabın üzerinde kitap sahibi olan kişi sayısı 5, 10 kitabın altında kitap sahibi olan kişi sayısı 12'dir. Mehmed b. Receb'in 30, Yusuf Efendi'nin 29, İbrahim Efendi'nin 21, Abdurrahman Efendi'nin 15, Mehmed'in 11 kitabı bulunmaktadır. 37 kişinin terekasında sadece 1 kitap mevcuttur. Kişi başına ortalama 9-10 kitap düşmektedir. Bir önceki yüzyılda bu rakam ortalama 5 kitaptı. Aynı yöntemle yapılmış olan hesaplama göre Üsküdar şehrinde yüzyıl sonra kişi başına düşen kitap miktarının iki katına çıktığını söyleyebiliriz.

İsimlerinden yahut koleksiyonlarının muhtevâsından anlayabildiğimiz kadarıyla kitap sayısı çok olan kişiler daha çok ilmiye ve seyfiye sınıfına ait Üsküdarlılardır. Bir önceki yüzyılda kitap sayısı bakımından öne çıkan Mahmud Şah b. Abdullah'ın 39 kitabı bulunmaktaydı. Tacir olduğu için Mahmud Şah b. Abdullah'ın dışında kitap sahibi Üsküdarlılara baktığımızda yalnızca üç kişinin 10'lu rakamlarda kitap sahibi olduğunu görmekteyiz. XVII. yüzyılda yüzün üzerinde kitap sahibi olan 2 kişinin, ellinin üzerinde kitap sahibi olan 3 kişinin, onun üzerinde kitap sahibi olan 9 kişinin olması oldukça anlamlı bir tablo ortaya koymaktadır.

XVII. yüzyılda bile 10 kitaptan fazla kitabı olan kişi sayısının 8 ile sınırlı olması Üsküdar'ın bu yüzyılda da kitap kültürü bakımından henüz gelişmiş bir düzeye sahip olduğunu söylememize imkân vermemektedir.

Şahıs Adı	Tarih (M.)	Kitap Sayısı
Hasan Paşa	1619	131
Abdülhalim Efendi b. Mehmed	1629	120
Mehmed Efendi b. Receb (Tabib)	1676	86
Mehmed b. Receb	1604	30
Bosnalı Müderris Yusuf Efendi b. Mehmed	1643	29
İbrahim Efendi b. el-Hâc Hasan	1640	21
Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi	1657	15
Mehmed	1627	11
Bayram Çelebi	1619-1620	10
Mahmud Çelebi b. İlyas	1616	8
Molla Mahmud	1601	7
Mahmud Efendi b. Habib	1695	5
Şahzeman Hatun İbnete Abdullah	1619-1620	4
El-Hac Ahmed b. Mustafa	1683	4
Ali Bey b. Abdullah	1656	3
el-Hâc Mahmud Bey b. el-Hâc Durak	1676	3

Helvacı Mehmed	1639	3
Mustafa Bey b. Musallı	1659	2
Hayrunnisa Hatun bnt. İsmail	1676	2
el-Hâc Mustafa b. İbrahim	1635	2
Mehmed Dede	1634	2

Tablo 4.40.: XVII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sayıları

XVIII. yüzyılda tespit edilen 93 terekede sayısı belirlenebilmiş 1.331 adet kitap bulunmaktadır. 40 kişinin terekesinde yalnızca bir kitabı vardır. 2 ila 10 kitap arasında kitabı bulunan 37 kişi, 10 ila 50 arasında kitabı bulunan 11 kişi, 50 ila 100 arasında kitabı bulunan 1 kişi, 100 ila 300 arasında kitabı bulunan 4 kişi bulunmaktadır. 10'un üzerinde kitabı olan neredeyse tüm kişilerin (16 kişi) terekesi XVIII. yüzyılın son yıllarında (1783-1800) kayıtlara geçmiştir. Bu bakımdan XVIII. yüzyılı incelerken dönemlere ayırmak faydalı olacaktır. 1700-1740 aralığında 4 kişinin terekesinde kitap mevcutken 1740-1780 aralığında bu rakam 18'e çıkmıştır. 1780-1800 aralığında ise kitap sahiplerinin sayısı daha önceki 80 yılın üç katından daha fazladır (71 kişi).

Üsküdar'da XVIII. yüzyılda en fazla kitaba sahip olan eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi'nin 246 kitaplık koleksiyonu sayıca öne çıkmaktadır. Aziz Mahmud Hüdayi Tekkesi şeyhlerinden tasavvuf ehli Ruşen Efendi'nin koleksiyonu aynı zamanda üç yüz yıl boyunca en fazla kitap içeren koleksiyondur. Servetinin %20'sini oluşturan kitapları hem sayı hem de konu çeşitliliği bakımından oldukça zengindir.

Bu yüzyılda kitap sayısı ile dikkat çeken ikinci kişi 183 kitaplık koleksiyonu ile ilmiye sınıfına mensup olan Kâşif Ali Efendi'dir. Bir dönem kadılık yapmış ve aynı zamanda edebi kimliği ile ün salmış olan Kâşif Ali Efendi'nin kitapları arasında medrese kitaplarının yanı sıra fazlaca edebiyat ve halk kitapları, çeşitli biyografik eserler ve tarih kitapları yer almaktadır. Bu kitaplar servetin yaklaşık %16'sını oluşturmaktadır.

Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi, bu dönemin en fazla kitaba sahip olan üçüncü kişisidir. 170 kitaplık koleksiyonunda biyografi, edebiyat, tasavvuf, medrese, tarih ve halk kitaplarının yanı sıra fazla sayıda mecmua ve evrak-ı perişan bulunmaktadır. Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi'nin çok sayıda Divan'a sahip olmasından edebiyata özel bir ilgisi olduğunu anlıyoruz.

XVIII. yüzyılda kitap sahibi olduğu tespit edilen 93 kişinin sahip olduğu 1.331 kitap dikkate alındığında kişi başına 14-15 kitap düştüğü görülmektedir. 1700-1740 aralığında 4 kişinin toplam 26 kitabı varken ve kişi başına düşen ortalama kitap sayısı 6-7 aralığındayken, 1740-1780 aralığında 17 kişinin toplam 90 kitabı bulunmakta ve kişi başına düşen ortalama kitap da 5-6 kitap civarındadır. 1780-1800 aralığında ise 72 kişinin toplam 1.215 kitabı bulunmaktadır. Bu 72 kişiye ortalama düşen kitap sayısı 16-17'dir.

XVI. yüzyılda kişi başına düşen ortalama kitap sayısı 5 iken, XVII. yüzyılda bu sayı 9-10'a yükselmiştir. Bu dönemde kişi başına düşen kitap sayısı iki katı bir artış göstermişken, XVII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla geçişte ise yüzde 50 oranında bir artış yaşanmıştır. Yüzyılları oransal olarak değerlendirdiğimizde XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçişte ortalama kitap sayısı bakımından çok daha büyük bir gelişme olduğunu XVIII. yüzyılda ise bu gelişmenin yavaşladığını söyleyebiliriz.

Kitap sayılarının sosyal gruplara dağılımına baktığımız zaman sayıca kitabı fazla olan kişilerin çok büyük bir kısmının ilmiye sınıfına mensup kişiler olduğunu söyleyebiliriz. XVI. yüzyılda en fazla kitaba sahip olan kişi 39 kitapla bir tüccardı. Onun dışında yalnızca üç kişinin onlu rakamlarda kitabı vardı ki bunlardan da ikisi talebe biri de halife unvanlı bir zattı. XVII. yüzyılda ise yüzün üzerinde kitabı olan 2 kişi, ellinin üzerinde kitabı olan 3 kişi ve onun üzerinde kitabı olan 9 kişi bulunmaktaydı. Bunların büyük çoğunluğu da ilmiye ve seyfiye sınıfına ait kimselerdi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise ortaya çıkan tabloda kırkın üzerinde kitap sahibi olan 8 kişinin tamamının ilmiye sınıfına mensup olduğunu, kitap sayısı bakımından bu sınıfın epey zenginleştiği görülmektedir. Kırkın altında kitap sahibi olanlara baktığımızda ise ağaların, saray ile ilişkili kalemiye sınıflarından kimselerin ve kadınların da içerisinde bulunduğu daha karma bir tablo ile karşı karşıya kalmaktayız.

Şahıs Adı	Tarih (M.)	Kitap Sayısı
eş-Şeyh Mehmed Ruşen Efendi b. Abdurrahman Efendi	1795	246
Kaşif Ali Efendi b. Ömer	1798	183
Nuri Beyzade Osman İsmet Bey Efendi b. el-Merhûm Nureddin Bey Efendi	1788	170
eş-Şeyh es-Seyyid Mehmed Hasib Efendi b. el-merhum el-mebrur İbrahim Efendi	1795	128
Mühürdarzade Mehmed Tahir Efendi b. el-Hac Ahmed	1798	84
Abdulhac İbrahim Efendi b. Ahmed Efendi	1798	47
Müderriş b. el-Hâc Süleyman Efendi b. Mehmed b. Abdullah	1760	45
Mustafa Efendi b. Murtaza	1798	45
İsmail Ağa b. Abdullah Ağa	1795	41
Hattat Abdülkadir Hamdi Efendi b. Ahmed Efendi	1796	34
Es-Seyyid el-Hâc Ali Ağa b. Hafız b. Abdullah	1783	24
Mehmed Ağa b. Hasan Ağa	1798	22
Ahmed Efendi b. el-Hâc Receb b. Ebi Bekir	1792	21
..... b. İsmail	1783	20
el-Yusuf Efendi b. Abdullah	1712	19
es-Seyyid Halil Abdi b. el-Hac Hüseyin	1799	13
İbrahim Ağa b. Mehmed	1783	9
İbrahim Efendi b. Yusuf	1783	8
Molla İsa? b. Musa	1798	8
Şerife Fatma İbnete el-Mevla	1798	8
Mustafa Efendi b. Mehmed	1783	7
Harpirîzade Baş Katip Mehmed Said Efendi b. Mehmed Emin Efendi	1798	7
Salih Efendi b. Mehmed b. Abdullah	1760	6
Hattat Mustafa Sabri Efendi b. Abdullah	1799	6
Cemile Hanım	1788	5
Es-Seyyid Mehmed Celali babası es-Seyyid eş-Şeyh Mehmed İşret? b. Abdullah	1798	5
Ahmed Efendi b. Ali	1799	5
Hoca Emine Hanım bnt. Mehmed	1799	5
Kalınoglu? el-Hâc Ahmed Ağa b. Mehmed	1783	4
Hâşim Ali Ağa b. Mustafa	1783	4

Halil Ağa b. Abdullah	1783	4
Es-Seyyid Osman Ağa b. Ömer	1798	4
es-Seyyid Mehmed Emin Ağa b. es-Seyyid eş-Şeyh Fahrüddin Efendi	1797	4
Osman Efendi b. Mehmed	1799	4
Mustafa b. Abdullah	1700	3
Ali Efendi b. İslâm	1708	3
Emine binti Hasan	1796	3
Müderriszade Ahmed Ağa b. Mehmed	1795	3
Şerife Nazife Hanım	1798	3
Mehmed Efendi b. Mustafa Efendi	1799	3
Şerife Hatice Hatun bnt. Ahmed	1798	3
Aişe Hatun bnt. Yusuf	1799	3

Tablo 4.41.: XVIII. Yüzyıl Üsküdar Terekelerinde Kitap Sayıları

4.4. Kitap Sahiplerinin Oturduğu Mahalleler

Üsküdar sicillerindeki tereke kayıtlarından hareketle kitap sahiplerinin yaşadığı mahallelerin kültürel bakımdan belirleyici bir hususiyetinin olup olmadığı ve diğer Üsküdar mahallelerinden farklı bir yönünün bulunup bulunmadığı hususunda bir değerlendirme yapılabilir mi?

XVI. yüzyıl kitap terekeleri sayısal olarak anlamlı bir sonuç elde etmek adına yetersiz olduğu için terekelerin mahallelere dağılımı sadece XVII. ve XVIII. yüzyıllar esas alınarak yapılmıştır. XVII. yüzyıl terekelerine göre kitap sahiplerinin yaşadığı mahallelere bakacak olursak, bu kişilerin 28 mahalleye¹⁰⁵⁸ dağıldıklarını görüyoruz. Dönemin mahalleleri ile ilgili Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre bu yüzyılda 12'si gayr-i Müslimlere ait olmak üzere Üsküdar'da 82 mahalle mevcuttur.¹⁰⁵⁹ Bu mahallelerin %34'ünde kitap sahipleri oturmaktadır.

Tereke kayıtlarını mahalleler bazında değerlendirdiğimizde 7 kişi ile en çok kitap sahibinin oturduğu mahallenin Solak Sinan olduğunu; bunu 4 kişi ile Mehmed Paşa'nın takip ettiğini; Debbağlar, Gülfem Hatun, Hayreddin Çavuş ve Selman Ağa mahallelerinde üçer kişinin; Arakiyeci Hacı Mehmed, Hasan Ağa, İstavroz, Kadıköy, Murat Reis, Tembel Hacı Mehmed, ve Valide Sultan mahallelerinde ikişer kişinin; geri kalan, Aşçı Başı, Cami'i Kebir, Davud Paşa, Evliya Hoca, Gereade, Hacı Hesna Hatun, Hacı Kadın, Hamza Fakih, Hoca Hatun, Kazasker, Mehmed Ağa, Mustafa Ağa, Taşköprü Nahiyesi ve Valide Atika Sultan mahallelerinde ise birer kişinin terekesinde kitabı olduğunu görüyoruz.

Mahalle Adı	Kişi Sayısı	Kitap Sayısı	Toplam Kitap Fiyatları	Toplam Servet	Kitapların Servete Oranı
Solak Sinan	7	11	4.953	223.243	%2,2
Mehmed Paşa	4	6	3.370	237.771	%1,42

¹⁰⁵⁸ Terekelerde aynı mahalle olmasına rağmen farklı şekillerde yazılan mahalle adları bulunmaktadır. Örneğin, bir yerde Murad Reis (ÜŞS. No:222/v17b) olarak geçen bir mahalle başka bir yerde yalnızca Reis (ÜŞS. No: 302/16a) olarak geçmektedir. Bu ve buna benzer farklı yazımlar tek isim altında toplanarak listelenmiştir.

¹⁰⁵⁹Bu mahallelerin özellikleri hakkında Mehmed Râ'if'in *Mir'ât-ı İstanbul* adlı eserinden yararlanarak değerlendirmelerde bulunulabilir: Mehmed Râ'if, **Mir'at-ı İstanbul** I. Cilt, yay. haz. Günay Kut, Hatice Aynur, İstanbul 1996.

Debbağlar	3	3	3.000	126.309	%2,38
Gülfem Hatun	3	18	14.896	843.493	%1,77
Hayreddin Çavuş	3	129	24.116	671.679	%3,5
Selman Ağa	3	3	2.800	114.611	%2,44
Arakiyeci Hacı Mehmed	2	6	2.190	36.425	%6
Hasan Ağa	2	2	1177	9.515	%12
İstavroz	2	2	3.015	115.093	%2,62
Kadıköy	2	2	2.550	542.617	%0,47
Murat Reis	2	4	560	145.141	%0,39
Tembel [Hacı Mehmed]	2	2	332	164.218	%0,20
Valide Sultan	2	13	105	705	%14,89
Aşçı Başı	1	1	120	9.770	%1,23
Cami'i Kebir / Çavuş Deresi	1	1	-	-	-
Davud Paşa	1	1	241	7.072	%3,5
Evliya Hoca	1	21	19.300	1.665.038	%1,16
Gerede	1	1	190	12.405	%1,53
Hacı Hesna Hatun	1	1	300	59.008	%0,51
Hacı Kadın	1	29	2.810	-	-
... Hacı Mehmed	1	1	320	23.356	%1,37
Hamza Fakih	1	2	5.000	173.049	%2,89
Hoca Hatun	1	131	51.845	2.895.585	%1,79
Kazasker	1	3	-	4.000	-
Mehmed Ağa	1	86	10.203	102.390	%9,96
Mustafa Ağa / Beykoz	1	4	275	111.426	%0,25
Taşköprü Nahiyesi / Sofular Karyesi	1	1	300	32.930	%0,91
Valide Atika Sultan	1	1	250	9.136	%2,74

Tablo 4.42.: XVII. Yüzyılda Kitap Sahiplerinin Mahallelere Göre Dağılımı¹⁰⁶⁰

¹⁰⁶⁰ Mahalle adı bulunmayan fakat terekesinde toplam 9 kitap adı geçen 3 adet belge bulunmaktadır. Mahalle listesi hazırlanırken bu üç belge tabloya dahil edilmemiştir. Bu belgeler; ÜŞS. No: 222/v.3a, ÜŞS. No: 200/v91b, ÜŞS. 104/v.81b'dir.

Mahalleleri kitap sayısına göre değerlendirdiğimizde 131 kitapla Hoca Hatun mahallesinin ilk sırada olduğunu, bunu 129 kitapla Hayreddin avuş, 86 kitapla Mehmed Ağa, 29 kitapla Hacı Kadın, 21 kitapla Evliya Hoca, 18 kitapla Gülfem Hatun, 13 kitapla Valide Sultan ve 11 kitapla Solak Sinan mahallelerinin izlediğini görüyoruz. Geri kalan mahallelerde ise kitap sayısı 10'un altına düşmektedir.

Terekelere yansıdığı kadarıyla Üsküdar'da XVII. yüzyıl mahallelerinin %34'ünde en azından kitap sahipliği düzeyinde kitaba bir ilginin olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu, 27 mahalle dışında kalan 55 mahallenin sakinlerinin kitap sahibi olmadığı anlamına gelmez. Ayrıca kitap sahiplerinin oturduğu 27 mahalledeki diğer fertlerin de kitap sahibi olmadıkları sonucuna varmak yanlış olur. Zira genellikle mirastan pay alacak kişiler eğer ortada bir ihtilaf yoksa mahkemeye başvurmuyorlardı. Bilindiği gibi mahkeme miras taksimi işlemleri için mirastan bir miktar vergi almaktaydı, bu vergilerin miktarı çok yüksek olmasa da mirasçıların mahkemeye başvurmalarını engelleyen bir rol oynadığı düşünülebilir. Bu nedenle terekelerden hareketle bir şehirde kitap sahiplerinin oranı üzerine kesin bir şeyler söyleyebilmek çok güçtür. Burada birtakım verilerin farklı açılardan değerlendirilmesiyle ortaya çıkarılmaya çalışılan şey, yalnızca mahkemeye intikal etmiş vakalar üzerinden yapılan değerlendirmelerden ibarettir.

XVIII. yüzyılda terekesi tespit edilmiş 93 kitap sahibinden 86'sının hangi mahallede ikamet ettiği belirlenebilmiştir. XVII. yüzyılda terekelerde kitap sahiplerinin ikamet ettiği mahalleler olarak adı geçen 27 mahalleden 8'ine bu yüzyıla gelindiğinde hiç rastlanmamıştır. Buna karşın 32 mahalle adı tespit edilmiş ve bu mahallelerden 14'ü Üsküdar'da kitap sahiplerinin ikamet ettiği yeni mahalleler olarak karşımıza çıkmıştır. Sicillerden tespit edebildiğimiz kadarıyla XVIII. yüzyılda kitap sahibi olan kimseler Ahmed Çelebi, Arakiyeci Hacı Mehmed, Arakiyeci el-Hac Cağfer, Atik Valide Sultan / Debbağlar, Bulgurlu, Cami'-i Kebir, engel Karyesi, Davud Paşa, Gülfem Hatun, Hoca Hatun, Hacı Hesna Hatun, Hamza Fakih, Hasan Ağa, Hatice? Sultan, Hayreddin avuş, İhsaniye, İstavroz, Kadıköy, Kandilli, Kazasker, Kefe, Merdibanlı?, Murad Reis, Pazar Başı, Rum Mehmed Paşa, Selman Ağa, Sinan Paşa, Solak Sinan, Tembel Hacı Mehmed ve Toygar Hamza mahallelerinde oturmaktaydılar.

Üsküdar mahallelerinden hangilerinde kitap sahipleri çoğunluktaydı? Bu mahalleler arasında servet bakımından toplumsal bir ayrışma var mıydı? Bunu kısmen anlayabilmek için kitap sahipleri üzerinden servetlerini incelediğimizde bu kimselerden servetleri toplamı bir milyon akçenin üzerinde olan kişilerin Rum Mehmed Paşa (2.846.370 akçe), Gülfem Hatun (1.864.953 akçe), Hayreddin Çavuş (1.279.220 akçe), İhsaniye (1.186.604 akçe), Hacı Hesna Hatun (1.162.024 akçe), Atik Valide Sultan (1.088.438 akçe), Merdibanlı (1.035.040 akçe) ve Ahmed Çelebi (1.002.787 akçe) mahallelerinde oturduklarını görüyoruz. Bu mahalleler içerisinde ise hem kitap sahibi kişi sayısı hem kitap adedi hem de bu kitapların fiyatları ile kişilerin toplam servetleri bakımından Gülfem Hatun, İhsaniye ve Hacı Hesna Hatun mahallelerinin ciddi anlamda öne çıktığını söyleyebiliriz. Bu mahallelere dair terekelerden edindiğimiz bilgiler, hem gelir düzeyi yüksek kimselerin buralarda ikamet ettiği hem de sakinleri içerisinde bazılarının sayıca ve fiyat bakımından yüksek değerde kitaplara sahip olduklarını göstermektedir.

Mahalle Adı	Kişi Adedi	Kitap Sayısı	Kitapların Toplam Fiyatı	Toplam Servet	Kitap Fiyatlarının Servete Oranı
Rum Mehmed Paşa	5	58	56.890	2.846.370	%1.99
Gülfem Hatun	6	274	230.861	1.864.953	%12
Hayreddin Çavuş	3	11	9.960	1.279.220	%0.77
İhsaniye	4	177	316.963	1.186.604	%27
Hacı Hesna Hatun	3	185	110.175	1.162.024	%9.48
Atik Valide Sultan / Debbaglar	5	151	36.885	1.088.438	%3.4
Merdibanlı?	1	24	54.234	1.035.040	%5.23
Ahmed Çelebi	3	40	19.005	1.002.787	%1.90

Tablo 4.43.: XVIII. Yüzyılda Toplam Serveti Bir Milyon Akçenin Üzerinde Olan Mahalleler

XVIII. yüzyıl terekelerine göre kitap sahiplerinin yaşadığı mahallelere bakacak olursak, bu kişilerin 31 mahalleye¹⁰⁶¹ dağıldıklarını görüyoruz. Tereke kayıtlarını mahalleler bazında değerlendirdiğimizde en çok kitap sahibinin oturduğu mahallelerin 6'şar kişi ile Gülfem Hatun ve Kadıköy mahalleleri olduğunu; bunu 5'er

¹⁰⁶¹ Terekelerde aynı mahalle olmasına rağmen farklı şekillerde yazılan mahalle adları bulunmaktadır. Bunlar tek bir isim altında toplanarak listelenmiştir.

kişi ile Atik Valide Sultan, Rum Mehmed Paşa ve Selman Ağa mahallelerinin takip ettiğini; Arakiyeci Hacı Mehmed, Cami’-i Kebir, İhsaniye ve Murad Reis mahallelerinde dörder kişinin; Ahmed Çelebi, Bulgurlu, Hacı Hesna Hatun, Hamza Fakih, Hayreddin Çavuş, Kazasker, Kefçe, Sinan Paşa ve Tembel Hacı Mehmed mahallerinde üçer kişinin; Davut Paşa, Hasan Ağa ve Pazar Başı mahallerinde ikişer kişinin; Arakiyeci el-Hac Cağfer, Çengel, Hoca Hatun, Hatice Sultan, İstavroz, Kandilli, Merdibanlı ve Solak Sinan mahallelerinde ise birer kişinin terekesinde kitap olduğunu görüyoruz.

Gülfem Hatun mahallesi, 274 kitapla sayıca en fazla kitap bulunan mahalledir. Onu 185 kitap ile Hacı Hesna Hatun, 177 kitapla İhsaniye, 151 kitapla Atik Valide Sultan, 93 kitapla Hamza Fakih, 75 kitapla Cami’-i Kebir, 58 kitapla Rum Mehmed Paşa, 44 kitapla Sinan Paşa, 40 kitapla Ahmed Çelebi, 24 kitapla Merdibanlı, 23 kitapla Kazasker ve 22 kitapla Toygar Hamza mahalleleri takip etmektedir. Geriye kalan mahallelerde ise kitap sayısı 20’nin altına düşmektedir.

Kitapların fiyat bakımından değerlerine baktığımız zaman ise toplam fiyatı 100.000 akçenin üzerinde kitaba ev sahipliği yapan üç mahallenin olduğunu görüyoruz. Bunlar 316.963 akçe (177 kitap) İhsaniye Mahallesi, 230.861 akçe ile (274 kitap) Gülfem Hatun Mahallesi ve 110.175 akçe ile (185 kitap) Hacı Hesna Hatun Mahallesi’dir.

Mahalle Adı	Kişi Adedi	Kitap Sayısı	Kitapların Toplam Fiyatı	Toplam Servet	Kitap Fiyatlarının Servete Oranı
Gülfem Hatun	6	274	230.861	1.864.953	%12
Kadıköy	6	13	21.945	551.715	%3.97
Atik Valide Sultan / Debbaglar	5	151	36.885	1.088.438	%3.4
Rum Mehmed Paşa	5	58	56.890	2.846.370	%1.99
Selman Ağa	5	13	4.427	154.533	%2.86
Arakiyeci Hacı Mehmed	4	14	7.845	876.516	%0.90
Cami’-i Kebir	4	75	43.355	257.607	%17
İhsaniye	4	177	316.963	1.186.604	%27
Murad Reis	4	9	2.330	619.236	%0.37
Ahmed Çelebi	3	40	19.005	1.002.787	%1.90
Bulgurlu	3	3	4.380	447.625	%0.98
Hacı Hesna Hatun	3	185	110.175	1.162.024	%9.48
Hamza Fakih	3	93	50.281	960.042	%5.23
Hayreddin Çavuş	3	11	9.960	1.279.220	%0.77
Kazasker	3	23	6.178	187.725	%3.29

Kefçe	3	5	505	34.749	%1.45
Sinan Paşa	3	44	7.110	494.498	%1.43
Tembel Hacı Mehmed	3	4	10.500	498.510	%2.1
Davud Paşa	2	2	1920	523.959	%0.36
Hasan Ağa	2	4	20.270	516.563	%3.92
Pazar Başı	2	8	19.165	47.295	%40
Arakiyeci el-Hac Cağfer	1	2	3.063	17.330	%18
Çengel Karyesi	1	1	1800	97142	%1.85
Hoca Hatun	1	1	1.600	554400	%0.30
Hatice? Sultan	1	2	303	1311	%23
İstavroz	1	4	4.020	50189	%8
Kandilli	1	1	4.000	75780	%5.27
Merdibanlı?	1	24	54.234	1035040	%5.23
Rumeli	1	2	1.500	18375	%8,16
Solak Sinan	1	7	2.835	22705	%12,5
Toygar Hamza	1	22	47.827	339280	%14.0

Tablo 4.44.: XVIII. Yüzyılda Kitap Sahiplerinin Mahallelere Göre Dağılımı

SONUÇ

Bu tez çalışmasında Üsküdar Kadılığı'nın 1513-1800 yılları arasına ait 553 kadar sicili taranmış ve Üsküdar'da bu tarih aralığında vefat eden insanlardan terekesi defterlere kaydedilmiş olanlar tespit edilmiştir. XVI. yüzyılda Üsküdar sicillerine kaydedilmiş tereke sayısı 1541'dir. Bunlardan 1182'si erkeklere 359'u kadınlara aittir. 1541 tereke içerisinde sadece 25 terekede kitapların mevcut olduğu görülmektedir. 25 terekedeki kitapların toplam sayısı 140'tır. XVII. yüzyılda tereke sayısı ilginç bir şekilde XVI. yüzyıla göre daha az olup, bu dönemde 1266 tereke sicillere kaydedilmiştir. Bunlardan 726'sı erkeklere, 540'ı ise kadınlara aittir. Kitap ihtiva eden tereke sayısı ise 57'dir. Bu dönemde kitap sayısının XVI. yüzyıla göre oldukça arttığı görülmektedir. XVI. yüzyılda 140 olan toplam kitap sayısı XVII. yüzyılda 536'ya çıkmıştır. XVIII. yüzyılda tereke sayısında ciddi bir artış görülmektedir. Tereke sayısının 2195'e çıktığı bu dönemde 1384 erkek 811 kadın terekesi kayıtlara geçmiştir. Kitap ihtiva eden tereke sayısı da 93'e çıkmıştır. 93 terekede 1331 kitap mevcuttur. Kitap sayısının bir önceki yüzyıla göre iki kattan fazla arttığı anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılda tereke sahiplerinden %24'ünün medrese kökenli ve ilmiye sınıfına mensup olduğu görülmektedir. Bu kişilerin terekelerinde yer alan kitaplar, Osmanlı ulemasının medresede okuduğu veya yararlandığı kaynak eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle, Osmanlı toplumsal kültürünü oluşturan temel bilgi alanında medrese kökenli bilginin esas olduğunu söyleyebiliriz. XVI. yüzyılda medrese mensuplarının sahip olduğu kitapların tamamının Arapça olduğu ve sadece medrese ders kitaplarıyla sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılda Üsküdar'da kalemiye sınıfından sadece iki isim tespit edilmiştir. Kalemiye sınıfı büyük oranda saray merkezli bir sınıf teşkil eder ve suriçi İstanbul'unda Topkapı Sarayı ve çevresinde yaşamını sürdüren bir çoğunluğa sahiptir. Dolayısıyla bürokrasinin henüz gelişmekte olduğu bir dönemi temsil eden XVI. yüzyıl Üsküdar'ında, bu sınıfın İstanbul merkezinden farklı olarak hemen hemen yok denecek kadar az olduğu söylenebilir.

XVI. yüzyılda Kalemiye sınıfı gibi sayısal bakımdan dikkate alınacak derecede bir kitap varlığı olmayan veya olmadığı tespit edilen *seyfiyye* sınıfından sadece bir

kişinin 4 kitaptan oluşan bir koleksiyona sahip olduğu görülmektedir. XVI. yüzyılda Üsküdar'da askeri sınıftan kimselerin ikamet edebileceği bir ortam henüz oluşmamış olduğundan 100 yıl boyunca tek bir askeri sınıfa mensup kişinin kaydının olması genellikle bu şartların bir sonucudur.

XVI. yüzyılda kitapların konusal dağılımına baktığımızda yüzyıl boyunca tespit edilen 140 adet kitaptan 42'sinin medrese kitaplarından oluştuğu görülmektedir. Bu kitaplara Mushaf ve ilgili eserlerde eklendiğinde bu sayı 76'ya çıkmaktadır. Medrese kitapları dışında 4 adet edebiyat kitabı, 4 adet gizli ilimler diyebileceğimiz konulara ait kitaplar bulunmaktadır. 51 kitabın ise ismi ve konusu tespit edilememiştir.

Üsküdar'da XVII. yüzyılda kitap ihtiva eden 57 tereke tespit edilmiştir. 57 kişiden ancak 13'ünün Efendi ve Çelebi unvanlarından hareketle ilmiye sınıfına mensup olduğu düşünülebilir (%23), talebelerden ise kimsenin kitap listesine ulaşamamıştır. Elde edilen 57 adet terekenin sahiplerinin büyük bir çoğunluğu Kur'an-ı Kerim dışında bir kitaba sahip değildir. Yalnızca 21 adet terekede 1'den fazla kitaba rastlanmıştır. Yine bu bölümde kitap sahiplerinin bir önceki yüzyıldan farklı olarak yalnızca ilmiye sınıfına mensup kişiler olmadığı, farklı meslek gruplarından insanların da özel merakları dolayısıyla kitap sahibi olduğu görülmektedir.

XVII. yüzyılda 57 tereke içerisinde 535 kitap tespit edilmiştir. Bu kitapları konuları bakımından sıralanacak olursa; 143 farklı isimde geçmiş 202 kitapla ilk sırada medrese kitaplarının geldiğini, bunu 69 kitapla Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine ait kitapların takip ettiğini, arkasından 53 kitapla halk için yazılmış kitapların sıralandığını daha sonra 26 kitapla tıp konularında kitapların takip ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra tarih (16 kitap), lügat (13 kitap), siyaset-idare (6 kitap), astronomi (2 kitap) konularındaki kitapların da kitap türleri içerisinde azımsanmayacak bir yeri vardır.

Üsküdar'da XVIII. yüzyılda kitap ihtiva eden 93 tereke tespit edilmiştir. Bu yüzyılda terekelerden tespit ettiğimiz kadarıyla ilmiye sınıfına mensup 31 kişi bulunmaktadır (%33). XVIII. yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında çok önemli bir sayısal fark bulunmaktadır. Yüzyılın ilk yarısında bu unvanları taşıyan yalnızca iki kişi varken ikinci yarısında sayı 29 kişiye ulaşmıştır. XVII. yüzyılda XVI. yüzyıla kıyasla kitap sahibi sınıflar arasında ciddi bir çeşitlilik gözlemlenmişti. XVIII.

yüzyılda ise bu çeşitliliğin kitap sahibi farklı grupları da içine alarak büyüdüğünü, XVII. yüzyılda değişmeye başlayan sosyo-kültürel yapının XVIII. yüzyılda devam ettiğini ve hatta yerleşik hale gelmeye başladığı yorumunda bulunulabilir.

XVIII. yüzyılda 93 kişinin terekəsi içerisinde 1331 kitap ismi tespit edilmiştir. Bu yüzyılda terekelerinde yer alan kitapları konuları bakımından sınıflandıracak olursak; 160 farklı isimle kaydedilmiş ve bazılarında birkaç nüsha bulunan 349 kitapla ilk sırada medrese kitapları yer almaktadır. Bunu 104 farklı türden 294 adet kitapla halk kitapları takip eder. Arkasından 44 farklı türden 128 kitapla edebiyat kitapları gelir. Daha sonra 110 adet kitapla (20 farklı tür) Kuran ve Kuran İlimleri, 79 adet kitapla (43 farklı tür) tasavvuf, 40 adet (17 farklı tür) kitap ile Lügat, 41 adet (18 farklı tür) kitap ile tarih, 21 adet (11 farklı tür) kitap ile biyografi, 17 adet (6 farklı tür) kitap ile tıp, 12 adet (5 farklı tür) kitap ile gizli ilimler takip eder. Bunun yanı sıra ansiklopedik eserler, coğrafya, felsefe, geometri-gök bilimleri, matematik, siyasetname, astronomi ile ilgili eserlerden de az sayıda bulunmaktadır. 350 kitabın konusu veya adı muhtelif sebeplerle belirlenememiştir.

XVIII. yüzyılda tespit edilen kitaplardan 349'u medrese, 294'ü halk için yazılmış kitaplar, 128'i edebiyat, 110'u Kur'an ve ilgili eserler, 79'u tasavvuf, 41'i tarih, 40'ı lügat, 21'i biyografi, 17'si tıp, 12'si gizli ilimler, 11'i felsefe, 4'ü astronomi, 3'ü geometri, 3'ü siyasetname, birer adet ansiklopedi, coğrafya, matematik alanında kitaplardır.

XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla geçişte gözlemlediğimiz kitap konularının çeşitliliği, XVIII. yüzyılda da genişleyerek devam etmiştir. Bu yüzyılda daha önce hiç görülmemiş konularda birçok kitabın terekeler aracılığıyla dolaşımında olduğunu görmekteyiz. Tespit edilen kitap isimlerinden hareketle XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla gelindiğinde bir önceki yüzyılda görülen kitaplardan farklı olarak 187 adet yeni kitabın dolaşımında olduğunu gözlemleyebilmiştik. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise XVII. yüzyılda tereke kayıtlarında yer alan kitaplardan farklı olarak yaklaşık 350 kitabın ilk kez bu yüzyılda görüldüğünü söyleyebiliriz.

Kadınlardan XVI. yüzyılda sadece bir kişi, XVII. yüzyılda ise 13 kişi kitap sahibi olarak karşımıza çıkmaktaydı. XVII. yüzyılda kitap sahibi kadınların terekelerinde bir artış olmasına rağmen eserlerin konularında pek farklılık olmadığı, terekelerde genelde Mushaf ve ilgili eserlerin yer aldığı gözlemlenmiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise kitap sahibi kadın terekəsi sayısı 25'e yükselmiştir. Bu

terekelerde geçmiş yüzyıllardan farklı olarak medrese, tasavvuf ve halk kitaplarının da koleksiyonlarda yer aldığını görmekteyiz. Dikkat çeken bir başka husus da kitap sahibi kadınların toplam servetlerinin ve sahip oldukları kitapların fiyatlarının önceki yüzyıllara nispeten çok daha yüksek değerlerde olmasıdır. Bu yüzyılda kitap sahibi kadınlardan ikisinin babası ağa, ikisinin babası da efendi unvanlıdır. Gelir düzeyi yüksek sınıfı temsil eden bu unvanlara sahip babaların kızları olmaları birer ikişer kitapları olsa da kitap sahibi kadınlar içerisinde yer almalarını doğal olarak sağlamış veyahut kolaylaştırmış olabilir. Her ne kadar terekesinde kitap bulunan kadınların sahibi oldukları kitapların tamamı dîni içerikli olsa da, kitap sahibi olma bakımından bu rakamlar anlamlı hale gelmektedir.

XVII. yüzyılda toplam tereke sayısı 1.266 iken XVIII. yüzyılda bu rakam 2.195'e çıkmış, kitap sahibi olanların sayısı 57 iken XVIII. yüzyılda bu sayı 93'e çıkmıştır. XVII. yüzyılda terekelerde geçen toplam kitap adedi 535 iken XVIII. yüzyılda bu sayı 1.331 olmuştur. Dolayısıyla toplam tereke sayısı XVIII. yüzyılda %73 oranında artmış iken kitap sahibi olanların sayısı ise yüzde %63 artmıştır. Toplam kitap adedindeki artış ise yüzde %117 olmuştur.

XVIII. yüzyılda 2.195 tereke kaydı içerisinde 90 adedi kitap kayıtlarını ihtiva etmekte olup, farklı amaçlarla düzenlenmiş olan ve kitap içeren listelerle beraber bu sayı 93'e çıkmaktadır. 93 kişiden 25'i kadın, 68'i erkektir. Toplam tereke sayısı içerisinde kitap sahibi olanların oranı %4,2'dir. Bir önceki yüzyılda bu oran %4,5'tu. XVI. yüzyılda toplam terekelerin içerisinde kitap sahiplerinin oranı %1,6 iken XVII. yüzyılda %4,5 olmuş ve üç katı bir artış gözlemlenmiştir. XVIII. yüzyılda ise oran fazla değişmeyerek %4,2 oranında kalmıştır.

Üsküdar'da üç yüz yılda terekeleri sicillere kaydedilmiş kitap sahipleri hakkında bir değerlendirme yapılacak olursa, meslek/görev türü ve eğitim seviyesi ile belli bir gelir düzeyine sahip olmanın kitap sahibi olmakta büyük rol oynadığı görülmektedir. Terekelerinde fazla sayıda ve değerli kitap bulunan kişiler, büyük çoğunlukla devrin entelektüel ve ilmiye muhitine ait kimseler yahut devlette görevli bürokrat ve askerler ile yine toplumun önde gelen mesleklerine mensup kimselerden oluşmaktadır.

Elde edilen veriler sonucunda ortaya çıkan tüm rakamları bir bütün olarak değerlendirecek olursak, terekelerde kayıtlı kitap sayıları ile kitap sahiplerinin toplam tereke sayılarına oranları üzerinden dönemsel olarak şu sonuçlara varmaktayız. XVI. yüzyılda Üsküdar'ın henüz merkezden uzak ve ekonomik olarak çok gelişmemiş olduğu bir dönem olmasıyla paralel olarak terekelere kaydedilmiş olan 140 adet gibi çok az sayıda kitap kaydının bulunduğunu, fakat bir sonraki yüzyılda 535 adet kitapla bu sayının neredeyse 4 katına çıktığını söyleyebiliriz. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise 1.331 adet kitapla yine bir önceki yüzyıla göre terekelerde kayıtlı kitap sayısının 2 kattan fazla arttığı görülmektedir. Tespit edilen toplam tereke sayısı içerisinde kitap içeren tereke sayıları oranına baktığımızda ise, XVI. yüzyılda 1,62% iken, XVII. yüzyılda 4,50% ile 3 kat artarak kitap sahibi olma durumunun bir ivme kazandığını, XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise 4,24%'lük bir oranla bir önceki yıllara neredeyse aynı olduğu görülmektedir.

Üç yüzyıl boyunca incelediğimiz tereke sahiplerinden yaklaşık %27'sinin medrese kökenli ve ilmiye sınıfına mensup olduğunu görmekteyiz. Bu kişilerin terekelerinde yer alan kitaplar, Osmanlı ulemasının medresede okuduğu veya yararlandığı kaynak eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle, Osmanlı toplumsal kültürünü oluşturan temel bilgi alanında medrese kökenli bilginin esas olduğunu söyleyebiliriz.

Elde ettiğimiz verilere göre XVI. yüzyıldan sonra kitap sahibi olma oranları gerilememiş aksine XVII. yüzyılda ciddi artışlar yaşanmıştır. Bu durumun şehirlerde maddi refahın ve kitap kültürünün gelişmesinin açık bir örneği olduğu görülmektedir. Çünkü bireysel zenginlikler XVI. yüzyılda sınırlıyken Üsküdar'da XVII. yüzyılda daha da artmış, şehirdeki kültür hayatı gelişmiş ve buna bağlı olarak da insanların kitap okuma, kitap edinme ve kitap bulundurma oranları artmıştır / yükselmiştir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

İSAM Kütüphanesi Arşivi (İKA) Üsküdar Şer'iiye Sicili (ÜŞS.)

ÜŞS.	No: 1	61a, 79a
ÜŞS.	No: 2	38b, 39a, 9a, 17b, 60b, 50b, 124b, 50b
ÜŞS.	No: 3	33a, 35a
ÜŞS.	No: 6	151b, 47b
ÜŞS.	No: 9	110b
ÜŞS.	No: 15	146b
ÜŞS.	No: 26	97b
ÜŞS.	No: 32	52b
ÜŞS.	No: 34	66b
ÜŞS.	No: 37	15a
ÜŞS.	No: 61	205a
ÜŞS.	No: 69	84a
ÜŞS.	No: 78	96a
ÜŞS.	No: 94	30a, 5b
ÜŞS.	No: 104	81b
ÜŞS.	No: 110	22
ÜŞS.	No: 129	11b
ÜŞS.	No: 137	72
ÜŞS.	No: 137	21a
ÜŞS.	No: 137	53a
ÜŞS.	No: 150	88
ÜŞS.	No: 158	120b
ÜŞS.	No: 159	4a
ÜŞS.	No: 160	47a
ÜŞS.	No: 167	54
ÜŞS.	No: 178	39ba
ÜŞS.	No: 180	89b

ÜŞS.	No: 185	47
ÜŞS.	No: 189	46
ÜŞS.	No: 193	25a
ÜŞS.	No: 193	26a
ÜŞS.	No: 196	215
ÜŞS.	No: 200	91b.
ÜŞS.	No: 215	140
ÜŞS.	No: 222	3a
ÜŞS.	No: 222	22a
ÜŞS.	No: 222	33a
ÜŞS.	No: 222	48b
ÜŞS.	No: 222	54b
ÜŞS.	No: 222	17b
ÜŞS.	No: 222	31a
ÜŞS.	No: 235	93a
ÜŞS.	No: 236	5a
ÜŞS.	No: 248	52b
ÜŞS.	No: 253	24a
ÜŞS.	No: 260	104b
ÜŞS.	No: 273	53a, 15a, 20b, 29a, 52b, 35b, 41a, 42a, 49a, 50b, 33b, 57b, 52b
ÜŞS.	No: 290	1
ÜŞS.	No: 292	OC (Poz3)
ÜŞS.	No: 298	23a
ÜŞS.	No: 299	49b
ÜŞS.	No: 299	69a
ÜŞS.	No: 302	16a
ÜŞS.	No: 316	86a
ÜŞS.	No: 317	48a
ÜŞS.	No: 320	34a.
ÜŞS.	No: 322	49b

ÜŞS.	No: 325	93, 95
ÜŞS.	No: 327	77.
ÜŞS.	No: 336	56a
ÜŞS.	No: 346	30b
ÜŞS.	No: 398	69a.
ÜŞS.	No: 442	43a, 54b., 27b, 41a, 50b., 81a., 28a
ÜŞS.	No: 454	89b., 52b, 94a, 64a, 66b., 72b., 81a., 82b, 89b, 66b.
ÜŞS.	No: 505	73b.
ÜŞS.	No: 512	66b., 12b, 15a., 19b, 27b., 33a., 39a., 42b., , 51b., 52b, 53a., 66b., 67b., 69a., 10a., 55a(1), 55a(2), 66b, 67b, 19b, 12b
ÜŞS.	No: 522	14b.
ÜŞS.	No: 526	65a, 65b
ÜŞS.	No: 538	33b
ÜŞS.	No: 539	92a, 91b.
ÜŞS.	No: 539	96a, 91b, 105b., 15a., 21b., 22a., 22b., 28b., 30b., 31a., 31b, 44b., 59b., 64a., 68b., 83b., 91b., 92a., 96a., 23a., 15a, 31a., 28b., 21b., 30b., 22a., 23a., 31b.; 44b., 22b., 64a., 68b., 83b., 105b., 59b., 31b
Galata	No: 541	54b/2
ÜŞS.	No: 544	26a, 52a., 44b, 17b., 21a, 23a., 24a., 26a., 28b, 30a, 34a, 35b, 36a, 3b, 44b., 53a., 59a., 66a., 67a., 68a., 8a., 3b, 30a., 17b., 21a, 28b., 23a., 24a., 35b, 26a., 36a., 67a., 44b., 52a., 53a., 59a., 66a., 68a., 21a., 36a, 21a, 34a, 35b
ÜŞS.	No: 545	58b.
ÜŞS.	No: 548	16b., 18a., 28a., 32b., 43a., 56a., 69a., 76b, 8a, 43a, 18a., 16b, 28a, 32b., 56a., 69a., 76b., 8a.
ÜŞS.	No: 549	67b
ÜŞS.	No: 550	15a., 25a., 6a.
ÜŞS.	No: 708	57

İkincil Kaynaklar

Balkanlarda Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler, Yunanistan, C.3, Ed.: Halit Eren, Haz.: Halit Eren, Mustafa Oğuz, Zekai Mete, Çev.: Fazıl Bayat, Sadık Ünay, Dilek Orbay; İstanbul, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2017.

Gölgelenen Sultan Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754), haz.: Hatice Aynur, Dergâh, C. I-II, İstanbul 2020.

Osmanlı Kitap Kültürü, Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları, Ed. Berat Açıl, İLEM Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2020.

Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü (OBLT) Serisi, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte. IRCICA, İstanbul 1997-2011.

Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 1997.

Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, IRCICA, İstanbul 1999.

Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 2000.

Osmanlı Musiki Literatürü Tarihi, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 2003, 1 Cilt.

Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu ve öte., IRCICA, İstanbul 2004.

Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, IRCICA, İstanbul 2006.

Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut, IRCICA, İstanbul 2008.

Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri: Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı

Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli, ed.:
Ekmeleddin İhsanoğlu, haz.: Ramazan Şeşen,
Serdar Bakar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut,
IRCICA, İstanbul 2011.

**Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyilleri II:
(Matematik, Coğrafya, Musiki, Askerlik, Tabii
ve Tatbiki Bilimler, Tibbi Bilimler) ve Osmanlı
Mavzu'at al-Ulum Literatürü Tarihi**, ed.:
Ekmeleddin İhsanoğlu, haz.: Ramazan Şeşen,
Serdar Bakar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut,
IRCICA, İstanbul 2011.

**Treasures of Knowledge: An Inventory of the
Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)**, ed.
Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar, Cornell H.
Fleischer, cilt I-II. Brill, Leiden, Boston 2019.

Açıkgöz, Fatma Ünyay: **XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve
Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve
Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir
Araştırma)**, Doktora Tezi, Ankara, Gazi
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2012.

Açıl, Berat: “Habeşi Mehmed Ağa'nın (ö.1590) Vakfettiği
Kitaplar ve Akıbetleri”, **International Journal of
Turcology**, S.6, 2020, s. 67-83.

Afyoncu, Erhan: “İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi
ve Ölüm Tarihi Üzerine”, **Türklük Araştırmaları
Dergisi**, S.15, 2004, s. 349–362.

Ağırman, Cemal: “Tarih ve Tabakat Kitaplarında Üsküdârî Nisbesi ile
Anılıp Adından Söz Ettiren Üsküdarlı Bilginler”
**Üsküdar Sempozyumu II 12-13 Mart 2004
Bildiriler**, İstanbul, C.2, 2004, s. 485-512.

Akgündüz, Ahmet: “Dürerü'l-Hükkam”, **DİA**, C.10, İstanbul, 1994, s.
27-28.

Akgündüz, Ahmet: **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri:
Kanûnî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri**
IV, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1992, s. 662-664.

Akgündüz, Murat: **Osmanlı Dersiâmları**, İstanbul, Osmanlı
Araştırmaları Vakfı, 2010.

Akgündüz, Murat: **Osmanlı Medreseleri XIX. Asır**, İstanbul, Beyan
Yayınları, 2004.

Akın, Ahmet: **1575-1600 Tarihli Bursa Şer'iyeye Sicillerine
Göre Din Görevlisinin Sosyal Hayattaki Rolü**,

- Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, 2002.
- Aksoy, Hasan: “Mehmed Ruşen Efendi” **DİA**, C.28, Ankara, 2003, s. 520-521.
- Aksu, Hüsamettin: “Firişteoğlu, Abdülmecid” **DİA**, C.13, İstanbul 1996, s. 134-135.
- Akyol, İbrahim: **Fatih Sultan Mehmed Dönemi Kültür ve Edebiyatı**, Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2012.
- Akyüz, Jülide: “Osmanlı Ulemasından Üç Efendi’nin Terekeleri”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.36, 2008, s. 188–200.
- Algar, Hamid: “Molla”, **DİA**, C.30, Ankara, 2020, s. 238-239.
- Arpa, Recep: “Osmanlı Halkının Muteber Kitapları Tıbyan Tefsiri Örneği”, **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2017, s. 241-304.
- Arpaguş, Hatice K.: **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 2015.
- Arslan, Ahmet Turan: “Vasiyetnâme”, **DİA**, C.42, 2012, s. 556-558.
- Arslan, Fikret: “Mevhâhibu’l-Edib fi Şerhi Muğni’l-Lebîb’in Baştan “İnne”ye kadar Tahkîki” **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, S.14, 2002, s. 135-160.
- Arslan, Sami: **Osmanlı’da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak**, İstanbul, Ketebe, 2018.
- Arslantaş, Halis Adnan: “Tarihsel Sosyoloji Araştırmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Şer’iyye Sicilleri,” **Hikmet Yurdu**, C.2, S.3, 2009, s. 243-256.
- Artan, Tülay: “On Sekizinci Yüzyıl Başında Osmanlı Bilgi Üretimi ve Dağılımı: Yazma Eser Koleksiyonları ve Koleksiyonerler Arasında Şehid Ali Paşa’nın Yeri” **Müteferrika**, S. 58, 2020, s. 5-40.
- Atai, Nev’izade
Ataullah Efendi: **eş-Şekaikü'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Hadaikü'l-hakaik fi tekmileti's-Şekaik**, Neşre haz: Abdülkadir Özcan, İstanbul , Çağrı, 1989.

- Atai, Nev'izade
Ataullah Efendi: **Zeyl-i Şekaik**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1268.
- Atbaş, Zeynep: “Mevlevî Dergahlarında Hazırlanmış Konya Mevlâna Müzesindeki Minyatürlü Hadikatü's-Süedâ Yazmaları”, **Mevlana Ocağı**, Konya, 2007, s. 305-320.
- Ateş, Süleyman: “İrşâdü'l-Akli's-Selim”, **DİA**, C.22, 2000 İstanbul, s. 456-458.
- Ayan, Hüseyin: “Cevri İbrahim Çelebi”, **DİA**, C.7, İstanbul 1993, s. 460-461.
- Aycibin, Zeynep: “Sultan I. Mahmud ve Darüssaâde Ağası Morali Beşir Ağa”, **Gölgelenen Sultan, Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754)**, haz.: Hatice Aynur, C. 1, Dergâh, İstanbul 2020, s. 73-89.
- Aydar, Hidayet: “XVII. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bir Bakış”, **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2017, s. 59-206.
- Aydın, Bilgin ve Erünsal, İsmail E.: “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans**, İstanbul, 2019, 93-120.
- Aydın, Bilgin ve Erünsal, İsmail: “Tereke Kayıtlarına Göre Bursa'da Sahaflık”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Yay.: Cemal Kafadar, Gönül A. Tekin, Defteroloji Heath Lowry Armağanı, C.39, Aralık 2013, s. 187-204.
- Aydın, Bilgin ve Günalan, Rıfat: “XVI. Yüzyılda Üsküdar Evi ve Üsküdar'da Ev Satışları”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V. 1-5 Kasım 2007**, İstanbul, 2008, s. 217-226.
- Aydın, Bilgin ve İlhami Yurdakul ve Kurt, İsmail: **Şeyhülislamlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Aydın, Bilgin ve Tak, Ekrem: **İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 / M. 1513-1521)**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Aydın, Bilgin: “Edirne Tereke Sicilleri”, **Uluslararası Sempozyum Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne 21-23 Ekim 2010**, Edirne, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2010, s. 176-183.

- Aydın, Bilgin: “Osmanlı Dönemi İstanbul Mahkemelerinde Sicillerin Korunması ve Şer’iyye Sicilleri Arşivinin Kurulması”, **Arşiv Araştırmaları Dergisi = Turkish Journal of Archival Studies**, S.1, 1999, s.55-74.
- Aydın, Bilgin: “Şer’iyye Sicilleri Arşivi’nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivinde Yeni Tasnif Olunan Şer’iyye Sicilleri,” **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1995, s. 115-123.
- Aydın, Mehmet Akif: **Kadı Sicillerinde İstanbul**, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010, s. 19.
- Aydınlı, Elif Sezer: **A Manuscript Community in Ottoman Istanbul (18th-19th Centuries) Heroic Stories, Social Profiles, and Reading Space**, Doctora Thesis, Berlin, Department of History and Cultural Studies of Freie Universität, 2022.
- Aykut, Nezihi: “Hasanbeyzade Ahmed Paşa” **DİA**, C.16, İstanbul 1997, s. 363-364.
- Aynur, Hatice: “I. Mahmud Döneminde Kaleme Alınan Eserlerin Açıklamalı Kronolojik Dökümü”, **Gölgelenen Sultan Unutulan Yıllar I. Mahmud ve Dönemi (1730-1754)**, haz.: Hatice Aynur, Dergâh, C. II, İstanbul 2020, s. 690-771.
- Ayyıldız, Erol: “Makâme” **DİA**, C.27, Ankara, 2003, s. 417-419.
- Azamat, Nihat: **II. Murad Devri Kültür Hayatı**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, 1996.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis: “16. ve 17. Yüzyılların Üsküdar’ına Bakış”, **Bir Allame-i Cihan Stefanos Yerasimos 1942-2005**, Kitap Yayınevi, 2012, s. 141-160.
- Bakırcı, Saffet: “Meâlimü’t-Tenzîl” **DİA**, C.28, Ankara 2003, s. 203-204.
- Baktır, Mustafa: “Eşbâh ve Nezâir”, **DİA**, C.11, İstanbul 1995, s. 456-457.
- Baktır, Mustafa: “İbn Melek” **DİA**, C.20, İstanbul 1999, s. 175-176.
- Baltacı, Cahid: **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih**, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976.

- Baltacı, Cahid: **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, I-II, 2. Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı [İFAV] Yayınları, 2005.
- Baltacı, Cahit: “Mektep”, **DİA**, C.29, Ankara, 2004, s. 6-7.
- Baltacı, Cahit: “Şer’iyye Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi,” **Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu: Mayıs 1985**, İstanbul, Türk-Arab İlişkileri İncelemeleri Vakfı, [t.y.], s. 127-132.
- Baltacı, Cahit: “XV.-XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri” **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V.**, ed. Coşkun Yılmaz, C.1, İstanbul 2008.
- Baltacı, Cahit: **XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), C.1-2, 2005.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, **Belgeler**, C.3, S.5-6, 1966.
- Bayak, Cemal: “Fenâî Ali Efendi” **DİA**, C.12, İstanbul, 1995, s. 335-336.
- Bayat, Ali Haydar: “Şer’iyye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz 1: Rıza Senetleri,” **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi: İstanbul 20-21 Eylül 1990: Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 39-51.
- Bayır, Didar: “Bilim Tarihinin Kaynakları: Bir Konu Rehberinin Hazırlanması Üzerine”, **İlim ve İrfan Yolunda Bir Hezarfen Ekmeleddin İhsanoğlu’na Armağan**, Haz. Hatice Aynur ve diğerleri, İstanbul, Ötüken, 2021, s. 187-210.
- Bayrakdar, Mehmet: “Davud-i Kayserî”, **DİA**, C. 9, İstanbul 1994, s. 32-35.
- Bayraktar, Mehmet Faruk: “Zernûcî”, **DİA**, C.44, İstanbul 2013, s. 294-295.
- Bayram, Selahattin: “Evrenos-zâde Seyit Ahmet Tevfik Efendinin Terekesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.XII, S.65, 2019, s. 177-184.
- Baysun, M. Cavid: “Mescid: Osmanlı Dervi Medreseleri”, **İA**, C.8, S.72.
- Behar, Cem: **Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul’unda Kasap İlyas Mahallesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.

- Benli, Mehmet Sami: “Miftahu’l-Ulûm” **DİA**, C.30, Ankara 2020, s. 20-21.
- Bereke, Abdülfettah Abdullah: “Hâkim et-Tirmizî”, **DİA**, C.15, İstanbul, 1997, s. 196-199.
- Bıyık, Ömer: **Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, 2007.
- Bilge, Mustafa: **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1984.
- Bostan, M. Hanefî: “Üsküdar” **DİA**, C. 42, İstanbul 2012, s. 364-368.
- Bostan, M. Hanefî: “XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadî Hayat” **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI**, 6-9 Kasım 2008 C. II, s. 365-402.
- Boynukara, Hasan: “15. Ve 16. Yüzyıl Yabancı Seyahatnamelerde Üsküdar”, **Üsküdar Sempozyumu II** 12-13 Mart 2004, C. I, s. 29-34.
- Bozkurt, Fatih: **Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)**, Doktora Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, 2011.
- Bozkurt, Nebi: “Darülkurâ”, **DİA**, İstanbul 1993, C.8, s.543-545.
- Burke, Peter: **A Social History of Knowledge**, Polity Press, 2000.
- Burke, Peter: **Bilgi Tarihi Nedir?**, çev.: Turgay Sivrikaya, İstanbul, Isık Yayınları, 2017.
- Burke, Peter: **Bilginin Toplumsal Tarihi**, çev.: Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Büke, Sümeyye Hoşgör: “Tereke Kayıtları Işığında On Yedinci Yüzyılda Galata’da Osmanlı Ulemasının Servet Birikimi” **Osmanlı’da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat**, İstanbul, 2017, s. 207-216.
- Canatar, Mehmet: “Köle Şer’iyye Sicillerinde Köle Ticareti ve Kölelik Muamelatı Çerçevesinde Düzenlenen Belgeler”, **Arşiv Dünyası**, S.12, 2009, 38-41.
- Canatar, Mehmet: “İstanbul Bilgi Hazinesi Medreseler ve Kütüphaneleri” **Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Medeniyeti**, İstanbul 2010, s. 49-66.

- Canatar, Mehmet: “Kâtip Çelebi ve Fezleketü’t-Tevarih Adlı Tarih Kitabı Hakkında Bazı Görüşler” **Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Kâtip Çelebi**, Ankara, 2009, s. 241-249.
- Canatar, Mehmet: “Kahyâ ve Kethüdâ Terimleri Üzerine”, **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002**, C.I, İstanbul 2003, s. 181-199.
- Canım, Rıdvan ve Karaismailoğlu, Adnan: “Sakinâme”, **DİA**, C.36, İstanbul 2009, s. 13-15.
- Cansever, Turgut: “Osmanlı Şehri”, **Osmanlı Toplum V**, ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 516.
- Cici, Recep: **Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar**, Bursa, Arasta Yayınları, 2001.
- Ceyhan, Semih: “Mesnevî”, **DİA**, Ankara 2004, C.29, s.325-334.
- Cihan, Ahmet ve Yılmaz, Fehmi: “Kırım Kadı Sicilleri”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S.11, 2004, s. 131-176.
- Çadırcı, Musa: “Hüseyin Avni Paşa’nın Terekesi”, **Türk Tarih Kurumu Belgeler Serisi**, 11/15, 1986, s. 145–164.
- Çağrı, Mustafa: “İhyâü Ulûmi’d-Din”, **DİA**, C.22, İstanbul 2000, s. 10-13.
- Çelebi, İlyas: “Fiten ve Melâhim”, **DİA**, C.13, İstanbul 1996, s. 149-153.
- Çelebi, Katip: **Keşfü’z-Zunûn**, arapçadan terc. Rüşti Balcı, C.I-V., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Çelebioğlu, Amil: “Ahmed Bican”, **DİA**, C.2, İstanbul, 1989, s. 49-51.
- Çelebioğlu, Amil: **Kanuni Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1994.
- Çelebioğlu, Amil: **Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Çelebioğlu, Amil: **Muhammediye**, Dergâh Yayınları, 2018.
- Çetin, Nihad M.: “Aruz”, **DİA**, C.3, İstanbul 1991, s. 424-437.

- Çetin, Osman ve Hızlı, Mefail ve Yediyıldız, Asım: “Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi,” **Osmanlılarda Sağlık**, ed. Çoşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul, Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş., 2006, s. 321-333.
- Çınar, Hüseyin: “Türkiye’de Üniversitelerde Şer’iyye Sicillerine Dayalı Olarak Yapılan Çalışmalar,” **Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu: Bildiriler Ankara 18-20 Mart 2010**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 359-422.
- Çıpan, Mustafa: “Şahidi, İbrahim”, **DİA**, C.38, İstanbul 2010, s. 273-274.
- Çiçek, Fatih: **XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725)**, Doktora Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi, 2020.
- Çiftçi, Cafer: **Bursa’da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri: Avâız Vakıfları, Hirfet Vakıfları, Para Vakıfları, Selâtin Vakıfları**, Gaye Kitabevi, Bursa 2004.
- Çubukcu, Asri: “Halil b. Şahin”, **DİA**, C.15, İstanbul, 1997, s. 328-329.
- Değirmenci, Tülün: “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13, 2011, s. 7-43.
- Değirmenci, Tülün: “Söz Bir Nesnedir ki Zail Olmaz: Osmanlı İstanbul’unda Hamzaname Gelenegine Göre Kamusal Okuma (Hikaye – Resim Kitap)”, **Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, 2015, C. 7, s. 634-649.
- Deliçay, Tahsin: “Mehmed Şah Fenari”, **DİA**, C. 28, Ankara 2003, s. 529-530.
- Demir, Osman: “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine Akâid-Kelâm Literatürü: Kişiler, Eserler ve Gelenekler Üzerinden Bir Hâsıla”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2016, C. XIV., S. 27, [Türkiye’de İslami İlimler: Kelam ve Mezhepler Tarihi I Sayısı] s. 9-52.
- Demir, Ziya: **XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2006.
- Demiroğlu, Ayla: “Devletşah”, **DİA**, C.9, İstanbul, 1994, s. 244-245.

- Derman, M. Uğur: “Murakka”, **DİA**, C.31, Ankara 2020, s. 204-205.
- Derman, M. Uğur: “Yesari Mehmed Esad”, **DİA**, C.43, İstanbul 2013, s. 486-487.
- Dıġıroġlu, Filiz: “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, S.49, 2017, s. 293-341.
- Diker, Sevgi Ağca: **Osmanlı Saray Teşkilatında Has Oda**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.
- Doġan, Faruk: “Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer’iye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar”, **Turkish Studies**, volume 9/10, 2015, s. 153-168.
- Doġan, Faruk: “Tereke Kayıtlarına Göre Giresun’da Okunan Kitaplar”, **Geçmişten Günümüze Giresun’da Dini ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I (25-27 Ekim 2013)**, Ed.: Mehmet Fatsa, Giresun İl Özel İdaresi Kültür Serisi-2, s. 187-198.
- Doğruyol, Hasan: “Cerrahlık” **DİA**, C.7, İstanbul 1993, 421-423.
- Dolu, Alaattin: “18. Yüzyılda Kudüs’te Kitap Sahipliği” **Osmanlı Döneminde Kudüs’te İlim Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ed.: Zekeriya Kurşun, Ahmet Usta, Bağcılar Belediyesi, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, (t.y.), s. 49-80.
- Donuk, Suat: “Nev’izâde Atâyî’nin Zeyl-i Şakâik’ına Göre 16. ve 17. Yüzyıllarda İstanbul Medreseleri” **Osmanlı Medreseleri, Eğitim, Yönetim, Finans**, (Editörler: Fuat Aydın, Mahmut Cengiz, Kübra Cevherli, Yunus Kaymaz) Sultanbeyli Belediyesi Mahya Yayınları, İstanbul 2019, s. 468-469.
- Döşemetaş, Ömer: “Kastamonu Eşrâfindan Hacı Mustafa Ağa Bin Şaban Çelebi’nin Terekesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.68, 2020, s. 377-398.
- Durmuş, İsmail ve Yazıcı, Tahsin ve Pala, İskender ve Fauq, Hanıf: “Leyla ve Mecnun”, **DİA**, C.27, Ankara 2003, s. 159-162.
- Durmuş, Tuba İşinsu: **Şair ve Sultan, Osmanlı’da Edebî Himaye**, İstanbul, Muhit Kitap, 2021.
- Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi: **eş-Şekaiku'n-nu'maniyye fî ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye, el-İkdü'l-manzum fî zikri efadili'r-**

- Taşköprüzade Ahmed Efendi **rum**, Hısım Manık Çelebi Ali b. Bali Ali Çelebi, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1975/1395.
- Efendi, Şeyhi Mehmed: **eş-Şekaiku'n-nu'maniyye ve zeyilleri: Vekayü'l-fudala I**, neşre haz: Abdülkadir Özcan, İstanbul, Çağrı, 1989.
- Efendi, Şeyhî Mehmed: **Vekâyiü'l-Fuzâlâ: Şeyhî'nin Şakayık Zeyli**, Haz.:Ramazan Ekinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, C.4, 2018.
- Efendi, Şuuri Hasan: **Ferhengi Şu'ûri**, yay. haz. Ozan Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.
- Ekici, Hasan: “Bosnalı Atfî Ahmed Efendinin Şerh-i Tuhfe’si ve Şerh Metodu” **Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S.2, Ağustos 2017, s. 19-36.
- Emiroğlu, İbrahim: “Mantık”, **DİA**, C.28, Ankara 2003, s. 18-28.
- Eravcı, H. Mustafa: “Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Vakfı”, **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 6-7-8 Eylül 2006**, Denizli 2007, s. 177-188.
- Erdoğan, Meryem Kaçan: “Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.23, 2011, s. 81-102.
- Ergün, Mustafa: “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, S.1, 1996, s. 7-37.
- Eruz, A. Fulya: “Yalı”, **DİA**, C.43, İstanbul, 2013, s. 301-305.
- Erünsal, İsmail E. ve Aydın, Bilgin: “Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu Kitaplar (XVII-XX. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri: Şahıslardan Eserlere, Kurumlardan Kimliklere**, İstanbul Timaş, 2019, s. 173-203.
- Erünsal, İsmail E.: “Katalog”, **DİA**, C. 25, Ankara 2022, s. 24-28.
- Erünsal, İsmail E.: “Fatih Sultan Mehmed: Entelektüel Bir Sultan’ın Portresi, İlgi Duyduğu Konular, Kitaplar ve Kurduğu Kütüphaneler”, **Fatih Sultan Mehmed Han**, İstanbul, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018, s.63-94.

- Erünsal, İsmail E.: “Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif”, **Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı**, TEDEV (Türk Edebiyatı Vakfı) Yayınları, 2022, 355-362.
- Erünsal, İsmail E.: “Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu (XVI-XVII. Asırlar)” **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri**, İstanbul, Timaş, 2019, s. 69-94.
- Erünsal, İsmail E.: “Sosyal ve İktisadi Kaynak Olarak Sahhaf Terekeleri”, **Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21-23 Kasım 2012: Bildiriler**, C.I, Ankara, 2013, s. 253-258.
- Erünsal, İsmail E.: “Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri”, **Türkiyat Mecmuası**, C.19, 1977, s. 213-222.
- Erünsal, İsmail E.: “Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları IV: Lami’i Çelebi’nin Terekesi”, **Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları**, S.14. C.[Fahir İz Armağanı I = Fahir İz Festschrift I], Cambridge, 1990, s.179-194.
- Erünsal, İsmail E.: **909 (1503) Tarihli Defter-i Kütüp, Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları**, Harward Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2008.
- Erünsal, İsmail E.: **Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane**, İstanbul, Timaş, 2018.
- Erünsal, İsmail E.: **Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri**, Timaş, İstanbul 2019.
- Erünsal, İsmail E.: “Osmanlı Münevverinin Evliya Çelebi’ye Bakışı”, **Evliya Çelebi’nin Dünyası**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, 2013, s. 91-103.
- Erünsal, İsmail E.: **Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Erünsal, İsmail E.: **Osmanlılar’da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik**, İstanbul, Timaş, 2020.
- Erünsal, İsmail E.: **Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaf ve Kitapçılar**, İstanbul, Timaş, 2021.

- Erünsal, İsmail E.: **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu**, 3. Baskı, İstanbul, Timaş, 2020.
- Erünsal, İsmail E.: **Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik Tarihi Gelişimi ve Organizasyonu**, İstanbul, Timaş, 2015.
- Erünsal, İsmail E.: **The Archival Sources of Turkish Literary History**, Harward University, 2008, s.271-290.
- Erünsal, İsmail E.: **Türk Kütüphaneleri Tarihi: Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri**, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, C. 2, 1988.
- Erünsal, İsmail E.: **Yirmi İki Murekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler**, İstanbul, Timaş, 2021.
- Erünsal, İsmail: “Şehid Ali Paşa’nın İstanbul’da Kurduğu Kütüphane ve Müsadere Edilen Kitapları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi**, S.1, 1987, s. 79–90.
- Erzincan, Tuğba: “Rum Mehmed Paşa Külliyesi”, **DİA**, C.35, İstanbul 2008, s. 228-230.
- Faruqi, Suraiya: **Osmanlı Kültür ve Gündelik Yaşamı**, çev. Elif Kılıç, İstanbul 1997.
- Fazlıoğlu, İhsan: “İznik’te Ne Oldu? Osmanlı İlim Hayatının Teşekkülü ve Dâvud Kayserî”, **Nazariyat**, 2017, C. 4, S. 1, s.1-68.
- Fazlıoğlu, İhsan: “Osmanlılar: İlim ve Kültür”, **DİA**, C. 33, İstanbul 2007, s. 548-556.
- Fazlıoğlu, Şükran: **Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması**, Kitabevi, İstanbul 2012.
- Fekete, L.: “XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi”, çev. Sadrettin Karatay, **Belleten**, S.116, 1965, s. 615-638.
- Felek, Özgen: “The Ottoman Empire”, **Culturel History of Reading**, C.I, Ed.:Gabrielle Watling, Greenwood Pres, London, pp. 541-562.
- Fetvacı, Emine: **Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih**, Çev.: Nureddin Elhüseyni, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.

- Gedikli, Fethi: “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer’iyye Sicilleri,” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi** 3, S.5, 2005, s. 187-213.
- Göçmen, Muammer: “Üstüvânî” **DİA**, C.42, İstanbul 2012, s. 396-397.
- Gökyay, Orhan Şaik ve Coşkun, Vildan S.: “Tâbirnâme” **DİA**, C.39, İstanbul 2010, s. 331-333.
- Gökyay, Orhan Şaik: “Cönk”, **DİA**, C.8, İstanbul 1993, s. 73-75.
- Gökyay, Orhan Şaik: “Kâtip Çelebi” **DİA**, C.25, Ankara 2022, s. 36-40.
- Gökyay, Orhan Şaik: “Meşâirü’ş-Şuarâ” **DİA**, C.19, Ankara 2004, s.355-357.
- Görgün, Tahsin: “Mukaddime” **DİA**, C.31, Ankara 2020, s. 118-120.
- Gradeva, Rossitsa: “Osmanlı Taşra Toplumunda “Zengin” Portresi: 1670’lerde Sofya”, **Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri**, Editör: Antonis Anastasopoulos, Çev.: H. Ebru Aksoy, Küre Yayınları, 2021, s. 225-292.
- Güleç, İsmail: “Sürûrî, Muslihuddin Mustafa” **DİA**, C.38, İstanbul 2010, s. 170-172.
- Güler, Ümit: “Osmanlı Hayatında Mollalar: 18. ve 19. yy. Diyarbekir Örneği”, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, C.11, S.2(24), 2019, s. 860-895.
- Gümüş, Sadreddin: “et-Ta’rîfât” **DİA**, C.40, İstanbul 2011, s. 29-30.
- Gün, Doğan: **XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)**, Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ tarihi) Anabilim Dalı, 2006.
- Günay, Can Abdullah: **“XVIII. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Epistemik Cemaatler ve Modern Bilim Algısı’nın Doğuşu”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Bilim Tarihi Bilim Dalı, 2019.
- Günay, Fatih: “Raşid Mehmed Efendi”, **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s. 463-465.
- Günay, Vehbi: “Karaferiye Müftüsü Salih Efendi’nin Terekesinde Yer Alan Kitaplar”, **3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1994, s. 95-107.

- Günay, Vehbi: **XV.-XVI. Yüzyıllarda Bergama Kazası**, Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 1999.
- Gürkan, Feyyaz: “Şer’iyye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma,” **IX. Türk Tarih Kongresi**, C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 765-779.
- Halit Ünal, “Ahizade Yusuf Efendi”, **DİA**, C.1, İstanbul, 1998, s. 549.
- Hancz, Erika: “Peçuyılu İbrahim” **DİA**, C.34, İstanbul, 2007, s. 216-218.
- Hanna, Nelly: **In Praise of Books : A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century**, New York : Syracuse University Press, 2003.
- Has, Şükrü Selim: “Halebi, İbrahim b. Muhammed”, **DİA**, C.15, İstanbul 1997, s. 231-232.
- Haskan, Mehmet Mermi: **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar III**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Haskan, Mehmet Nermi: **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, I**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Hatiboğlu, İbrahim: “Mesâbihu’s-Sünne”, **DİA**, C.29, Ankara 2004, s. 258-260.
- Hatiboğlu, İbrahim: “Meşâriku’l-Envâri’l-Nebeviyye”, **DİA**, C.29, Ankara 2004, s. 361-362.
- Hatipoğlu, İbrahim: “Mesâbihu’s-Sünne”, **DİA**, C.29, Ankara 2004, s. 258-260.
- Hızlı, Mefail: “Maddi Kültür Varlıklarımızın Onarımlarını Belirlemede Şer’iyye Sicillerinin Rolü”, **Tac Vakfı Yıllığı 1**, 1991, s. 142-153.
- Hızlı, Mefail: **Bursa Medreseleri: Osmanlı Klasik Döneminde**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998.
- Hirschler, Konrad: **The Written Word in the Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.
- Işık, Ayhan: “Maktül Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin Torunu Nakibü’l-Eşraf Abdullah Efendi’nin Hayatı ve Terekesi”, **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, C.XIV, S. 2, 2021, s. 904-947.
- Işık, Emin: “En’am Suresi”, **DİA**, C.11, 1995, s. 169-170.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Aynur, Hatice: “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, **Osmanlı Araştırmaları**, S.22, 2003, s. 219-255.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Medreseler Neydi Ne Değildi? Osmanlılarda Aklî İlimlerin Eğitimi ve Modern Bilimin Girişi**, İstanbul, Kronik Yayınları, 2019.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: **Osmanlı Bilim Mirası, Mirasın Oluşumu, Gelişimi ve Meseleleri**, İstanbul, YKY, C.1, 2015.
- İnalcık, Halil: “İstanbul”, **DİA**, C. 23, İstanbul 2001, s. 220-239.
- İnalcık, Halil: “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, **Belleten**, C.LX/227, Ankara 1996, s. 165-190.
- İnalcık, Halil: **Has-bağçe ‘ayş u tarab Nedimeler Şairler Mutribler**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İnalcık, Halil: “Mehmed II”, **DİA**, C.28, Ankara, 2003, s. 295-407.
- İnbaşı, Mehmet ve Hazırbulan, Tahsin: “Fatih Sultan Mehmed’in Sahn-ı Seman Medreselerine Vakfettiği Kitaplar”, **VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 11-13 Mayıs 2018**, İstanbul 2019, s. 61-104.
- İpekten, Haluk: **Divan Edebiyatında Edebî Muhitler**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İpşirli, Mehmed: “Enderûn” **DİA**, C.11, 1995 İstanbul, s. 185-187.
- İpşirli, Mehmet: “Abdullah Efendi, Yenişehirli”, **DİA**, C.1, İstanbul 1988, s. 100-101.
- İpşirli, Mehmet: “Çelebi” **DİA**, C.8, İstanbul 1993, s. 259.
- İpşirli, Mehmet: “Dersiâm” **DİA**, C. 9, İstanbul 1994, s. 185-186.
- İpşirli, Mehmet: “Fatih Sultan Mehmed Dönemi Uleması ve İlim Hayatı”, **Fatih Sultan Mehmed Han**, İstanbul, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 97-112.
- İpşirli, Mehmet: “Medrese”, **DİA**, C.28, Ankara 2003, s. 327-333.
- İpşirli, Mehmet: “Naîmâ” **DİA**, C.32, İstanbul 2006, s. 316-318.
- İzgi, Cevat: “Demîrî”, **DİA**, C.9, İstanbul, 1994, s. 152-153.
- İzgi, Cevat: “Hayâtü’l-Hayevân” **DİA**, C.17, İstanbul, 1998, s. 18-20.

- İzgi, Cevat: “Kazvîni, Zekerîyya b. Muhammed”, **DİA**, C.25, Ankara 2022, s. 160.
- Kaçalin, Mustafa S.: “Vankulu”, **DİA**, C.42, İstanbul 2012, s. 513.
- Kahya, Esin: “İbnü’n-Nefis”, **DİA**, C.21, İstanbul, 2000, s. 173-176.
- Kallek, Cengiz: “Fetâvâ-yı Ali Efendi” **DİA**, C.12, İstanbul, 1995, s. 438.
- Kallek, Cengiz: “Kitâbü’l-Harâc” **DİA**, C.26, Ankara, 2002, s. 101-104.
- Kanar, Mehmet: “Nizami-i Gencevi” **DİA**, C.33, İstanbul 2007, s. 183-185.
- Kandemir, M. Yaşar: “el-Müsned” **DİA**, C.32, İstanbul 2006, s.104-105.
- Kandemir, M. Yaşar: “el-Câmiu’s-Sahih”, **DİA**, C.7, İstanbul 1993, s. 114-123.
- Kandemir, M. Yaşar: “el-Muvatta”, **DİA**, C.31, Ankara 2020, s. 414-417.
- Kara, Mustafa: “Bali Efendi, Sofyalı” **DİA**, C.5, İstanbul 1992, 20-21.
- Karacabey, Salih: “Hadis Öğretiminde Medrese ve Darülhadislerin Gelişimi ve Dersiamlık Kurumu”, **Anadolu’da Hadis Geleneği ve Darü’l-Hadisler Uluslararası Katılımlı Sempozyum** 30 Nisan-1 Mayıs 2011, s. 224.
- Karahasanoğlu, Selim: “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, S.24, 2008, s. 97-128.
- Karahasanoğlu, Selim: “Osmanlı İmparatorluğu’nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirizâde Ahmed Efendi ve Terekesi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, S.24, 2008, s. 97-128.
- Karahasanoğlu, Selim: “Osmanlı Matbaasının Başarısını/Başarısızlığını Yeniden Gözden Geçirmek Ya Da İbrahim Müteferrika’nın Terekesinin Tespitine Katkı”, **Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 33/I, 2009, s. 319-328.

- Karaismailoğlu, Adnan: “Altıparmak Mehmed Efendi”, **DİA**, C.2, İstanbul, 1989, s. 542.
- Karaismailoğlu, Adnan: “Kâsım-ı Envâr”, **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s. 542-543.
- Karataş, Ali İhsan: “İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı Şeyhlerinden Hikmetî Mehmed Efendi ve Hanımı Sâlihâ Hâtûn’un Terekeleri” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXIV, S.1, 2015, s. 65-103.
- Karataş, Ali İhsan: “XVI. Yüzyılda Bursa’da Tedavüldeki Kitaplar”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.10, S.1, 2001, s. 209-230.
- Karataş, Ali İhsan: **XVI. Yüzyılda Bursa’da Yaygın Olan Kitaplar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, 1995.
- Karateke, Hakan: “Seyahatnamedeki Popüler Dini Kitaplar” **Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yazılı Kaynakları**, haz. Hakan Karateke ve Hatice Aynur, Ankara 2012, s. 234-235.
- Karlığa, H. Bekir: “Gazzali” **DİA**, C.13, İstanbul, 1996, s. 518-530.
- Kavak, Nuri: “Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu”, **Osmanlı Araştırmaları**, 2010, S. 35, 275-285.
- Kaya, Bayram Ali: “Taşlıcalı Yahya”, **DİA**, C.40, İstanbul, 2011, s. 156-157.
- Kaya, Nevzat: “Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi”, **DİA**, C.24, İstanbul 2001, s. 381-383.
- Kaya, Süleyman: “Sak” **DİA**, C.35, İstanbul 2008, s. 586-587.
- Kayapınar, Hüseyin: “Münyetü’l-Musallî” **DİA**, C.32, İstanbul 2006, s. 32-33.
- Kazan, Hilal: “Farklı Açından Bir Bakışla Şehnâmecî Seyyid Lokman’ın Saray İçin Hazırladığı Eserler”, **Osmanlı Araştırmaları**, S.35, 2010, s. 117-136.
- Kazan, Hilal: “Osmanlı Sarayında Bir Kitabın Serüveni”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.45, İstanbul 2021, s. 155-184.
- Kazan, Hilal: “Padişahın Kütüphanesine Kitap Hazırlatmak”, **Z Kütüphane**, Zeytinburnu Belediyesi, S.5, 2021, s. 84-87.

- Kazan, Hilal: **XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi**, İstanbul, İSAR, 2010.
- Kesik, Beyhan: “Kaşif, Üsküdarı Kaşif Ali Efendi” **Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, 2020. (Çevrimiçi) <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kasif-uskudari-ali-kasif-efendi> , 11.08.2022.
- Kılavuz, Ahmet Saim: “Akaid”, **DİA**, C. 2, İstanbul, 1989, s. 212-216.
- Kılıç, Hulusi: “Ahterî”, **DİA**, C.2, İstanbul 1989, s. 184-185.
- Kılıç, Hulusi: “el-Kafiye”, **DİA**, C.24, İstanbul 2001, s. 153-154.
- Kılıç, Hulusi: “Tâcü’l-Luga” **DİA**, İstanbul 2010, cilt 39, 356-357.
- Kılıç, Mahmud Erol: “El-Fütûhâtü’l-Mekkiyye” **DİA**, C.13, İstanbul 1996, s. 251-258.
- Kılıç, Mahmud Erol: “Fusûsü’l-Hikem” **DİA**, C.13, İstanbul 1996, s. 230-237.
- Kırbıyık, Kasım: “Tifâşî” **DİA**, C.41, İstanbul 2012, s.148-150.
- Kıvrım, İsmail: “Kilis ve A’zaz Voyvodası Daltanban-zâde Mehmed Ali Paşa ve Muhallefâtı”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.24, 2008, s. 147–173.
- Koca, Ferhat: “el-Muhtasar”, **DİA**, C.31, Ankara, 2020, s. 64-66.
- Koca, Ferhat: “Menâtü’l-Envar”, **DİA**, C.29, Ankara, 2004, s. 118-119.
- Koç, Ahmet: “XVIII. Yüzyıl Başlarında Ankaralı Bir Kadı: Muslu Efendi ve Terekesi”, **Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu 25-26 Ekim 2011**, C.I, 2012, s.323-344.;
- Koncu, Hanife ve Kurtuluş, Rıza: “Yusuf ve Züleyha”, **DİA**, C.44, İstanbul, 2013, s. 38-41.
- Kömeçoğlu, Uğur: “Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri”, **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, haz. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2018.
- Konyalı, İbrahim Hakkı: **Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi**, İstanbul, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 1976.
- Konyalı, İbrahim Hakkı: **Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi**, C.II. İstanbul, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1977.
- Köprülü, Fuat: “Tükler: Türk Edebiyatı”, **İA**, C. 12/2, s. 530-565.

- Köse, Ömer Faruk: “Cuma Vaizliği” **DİA**, Ek 1.Cilt, Ankara 2020, s. 271.
- Krstic, Tijana: **Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları 15.-17. Yüzyıllar**, çev.: Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Kurtuluş, Rıza: “İbn İsfendiyar” **DİA**, .C.20, İstanbul 1999, s. 93.
- Kut, A. Turgut: “Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri”, **Müteferrika**, S. 2, 1994, s. 3-24.
- Kutluer, İlhan: “Sühreverdi, Maktûl”, **DİA**, C.38, İstanbul 2010, s. 36-40.
- Küçük, Raşit: “Riyâzü’s-Sâlihîn”, **DİA**, C.35, İstanbul 2008, s. 146-147.
- Küçükdağ, Yusuf: “Karamani Mehmed Paşa”, **DİA**, C. 24, İstanbul 2001, s. 449-451.
- Küçükdağ, Yusuf: “Kilis Mevlevihanesi Vakıfları ve Vakfiyeleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.24, 2004, s. 257-287.
- Küçükdağ, Yusuf: “Mahmud Dede Zaviyesi Vakfiyesi”, **Vakıflar Dergisi**, S.22, Ankara, 1991, s. 83-90.
- Küpeli, Özer: “Afyonkarahisar Din Bilginlerinden Şeyh Receb Efendi’nin Terekesinde Yer Alan Kitaplar”, **Taşpınar**, S.1, 1999, s. 33-37.
- Kürşat Demirci, Küçükçü, Büşra Aktaş: “Muska”, **DİA**, C.31, Ankara 2020, s. 265-267.
- Kütükçü, Büşra Aktaş: “Osmanlı Kültür Hayatında Valide-i Atik Medresesi ve Müderrisleri”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S.26, 2022, s. 221-250.
- Mazlum, Deniz: “Üsküdar” **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.
- McCarthy, Justin: **The Ottoman Turks : An Introductory History to 1923.**, 1945, New york, Addison Wesley Longman Inc., 1997.
- Mermutlu, Bedri: “Osmanlı Bursa’sında Kitaplar ve Hayat”, **Bursa’da Dini Kültür**, Ed.: Mustafa Kara, Bursa, Emin Yayınları, 2011.
- Mert, Talip: “Aziz Mahmud Hüdayi Şeyhi Mehmed Rüşen Efendi” **Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyum Bildirileri 20-22 Mayıs 2005**, Ed.: Hasan Kamil Yılmaz, Üsküdar Belediyesi, C.2, s. 255-266.

- Mossensohn, Miri Shefer: **Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi**, Çev.: Kübra Oğuz, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Muhacir, Esra Karayel: "Tarihsel Bir Veri Olarak Şer'iyye Sicilleri" **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan**, haz. Hatice Aynur, Bilgin Aydın, Mustafa Birol Ülker, c. 2, İstanbul, Ülke, 2014, s. 1043-1068.
- Musalı, Namık: "Farsça Kaynaklara Göre Üsküdar'ın Tarihi ve Coğrafyası", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI 6-9 Kasım 2008**, Cilt II, s. 37-42.
- Nagata, Yuzo: "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", **IX. Türk Tarih Kongresi**, C. II, Ankara 1988, s. 1055-1062.
- Namlı, Ali: "Ruhu'l-Beyan", **DİA**, C.35, İstanbul, 2008, s. 211-213.
- Neumann, Chistoph K.: "Kadı Halil Ağa'nın Kitapları Osmanlı Okurları ve Yazma Koleksiyonları 1" **Simurg: Kitap Kokusu**, S.2-3, 2000, s. 446-457.
- Oğuz, Gülser: "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyıl Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa", **Millî Folklor**, S.88, 2010, s. 90-100.
- Okumuş, Necdet: "Şirvani, Muhammed b. Mahmud", **DİA**, C.39, İstanbul 2010, s. 206-208.
- Okumuş, Ömer: "Câmî, Abdurrahman" **DİA**, C.7, İstanbul 1993, s. 94-99.
- Okuyucu, Cihan: "Azeri, İbrahim Çelebi", **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s. 325-326.
- Okuyucu, Cihan: "Cilâû'l-Kulûb", **DİA**, C.7, İstanbul, 1993, s. 549-550.
- Ongan, Halit: **Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili**, Ankara, AÜ Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi, 1958.
- Öcalan, Hasan Basri: "Bursa Dergah Kütüphaneleri", **Gümüşluden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa**, İstanbul 2003.
- Öcalan, Hasan Basri: "Kitaplar ve Dergahlar", **Bursa'da Dinî Kültür**, ed. Mustafa Kara, Bursa 2011.
- Öktem, Nisa: "16. Yüzyıl Tereke Kayıtlarında Osmanlı Kitap Kültürünün İzlerini Aramak: Kâtip Mustafa Bin

- Yusuf'un Terekesi", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplum ve Siyaset**, İstanbul 2016, s. 21-36.
- Öktem, Nisa: "18. Yy Osmanlı Dönemi Galata'sında Yaşayan Bir Müderristen Geriye Kalanlar: Esseyid Mehmed Efendi'nin Terekesi" *International Journal of Social Sciences and Education Research*, Volume:3(2), 2017, s. 667-674.
- Öktem, Nisa: **XVIII. Yüzyıl Galata Terekelerine Göre Osmanlı'da Kitap Kültürü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, 2017.
- Ökten, Sadettin: "Çağmini", **DİA**, C.8, İstanbul 1993, s. 182-183.
- Öngören, Reşat: "Miftâhu'l-Gayb" **DİA**, C.30, 2020, s. 16-17.
- Öngören, Reşat: "Osmanlılar: Tasavvuf Tarikatler", **DİA**, C.33, İstanbul 2007, s. 541-548.
- Öngören, Reşat: "Tasavvuf", **DİA**, C. 40, İstanbul 2011, s. 119-126.
- Önkal, Ahmet ve Bozkurt, Nebi: "Cami: Dini ve Sosyokültürel Tarihi", **DİA**, C.7, İstanbul, 1993, s. 46-56.
- Özaydın, Abdülkerim: "el-Bidaye ve'n-Nihaye", **DİA**, C.6, İstanbul, 1992, s. 131-132.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit: "İbn Hişam en-Nahvi", **DİA**, C.20, İstanbul 1999, s. 74-77.
- Özcan, Abdülkadir: "Ali Çelebi, Hısım", **DİA**, C.2, İstanbul, 1989, s. 385.
- Özcan, Abdülkadir: "Bahnâme", **DİA**, C.4, İstanbul, 1991, s. 489-490.
- Özcan, Abdülkadir: "Çuhadar", **DİA**, C.8, İstanbul, 1993, s. 381-382.
- Özcan, Abdülkadir: "Fezleketü't-Tevârih", **DİA**, C.12, İstanbul, 1995, s. 542-544.
- Özcan, Abdülkadir: "Hadikatü'l-Vüzera", **DİA**, C.15, İstanbul, 1997, s. 22-23.
- Özdemir, Nihal Fırat: **Yeni Bilginin Dolaşım Araçları: 17. Yüzyılda İngiltere'de Yeni Bilginin Kamusallaşması**, İstanbul, Hiperyayın, 2019.
- Özdemir, Rifat: "Şer'iyye Sicillerinin Sosyo-Ekonomik Tarih ve Halk Kültürü Açısından Önemi," **I. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu: tebliğler**, Malatya: İnönü Üniversitesi, 1987, s. 179-187.

- Özden, Hacı Ömer: “Kadıızâde Mehmed Efendi’nin Şeceresi ve Terekesi”, **Erzurum İspirli Kadıızâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu (2-4 Mayıs 2014 Erzurum)**, Erzurum, 2014, s. 59-67.
- Özel, Ahmet ve Kallek, Cengiz: “Zekeriyya el-Ensârî”, **DİA**, C.44, İstanbul, 2013, s. 212-215.
- Özel, Ahmet: “Alaeddin Ali Esved”, **DİA**, C.2, İstanbul, 1989, s. 319.
- Özel, Ahmet: “Ali el-Kârî”, **DİA**, C.2, İstanbul, 1989, s. 403-405.
- Özel, Ahmet: “İbnü’s-Sââtî, Muzafferüddin”, **DİA**, C.21, İstanbul, 2000, s. 190-192.
- Özel, Ahmet: “Kadıhan”, **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s. 121-123.
- Özel, Ahmet: “Kadri Efendi”, **DİA**, C.24, İstanbul, 2001, s. 140-141.
- Özel, Ahmet: “Kaysûnizâde”, **DİA**, C.25, Ankara, 2022, s. 105-107.
- Özen, Şükrü: “Bir Mirasın Gölgesinde Velâ Tartışması Müzellef Ahmed Efendi’nin Terekesi ve Ganîzâde Mehmed Nâdirî’nin Şeyhülislâma Mektubu” **Osmanlı Araştırmaları**, S.41, 2013, s. 71-124.
- Özen, Şükrü: “Nablusi, İsmail b. Abdülgani” **DİA**, c.32, İstanbul 2006, s. 270-271.
- Özen, Şükrü: “Pîr Mehmed Üskübî” **DİA**, C.34, İstanbul 2007, s. 276-277.
- Özen, Şükrü: “Sadrüşşeria”, **DİA**, C.35, İstanbul 2008, s. 427-431.
- Özkan, Halit: “Suyutî” **DİA**, İstanbul 2010, C. 38, s. 188-198.
- Öztürk, Eyüp: **Osmanlı Tarihçiliğinde Fezail Edebiyatı (Mer’i b. Yusuf’un Kalaidü’l-İkyan fî Fezaili Ali Osman Örneği)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Anlara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, 2004.
- Öztürk, Mustafa ve Mertoğlu, M. Suat: “Zemahşeri”, **DİA**, C.44, İstanbul 2013, s. 235-238.
- Öztürk, Said: **Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.
- Öztürk, Temel ve Sürmen, Yusuf: “Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa’nın (1739-1742) Terekesi ve Muhasebe İşlemleri”, **Muhasebe**

- ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi (MFTAD)**, 2021 (2021 Özel Sayısı), s. 25-44.
- Öztürk, Temel: “Kadı Sicillerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Okunan Ahlak Kitapları”, **Uluslararası Gençlik ve Ahlak Sempozyumu 6-7-8 Ekim 2016**, cilt 2, Sinop Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 1054-1068.
- Öztürk, Temel: “Kadı Sicillerine Göre 18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Bilim Tarihi Üzerine Okunan Kitaplar”, **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Trabzon 2020, s. 361-380.
- Öztürk, Temel: “Trabzon Ambar Emni Osman Ağa’nın Muhallefatı (1741–1743)”, **Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu**, 16-18 Mayıs 2006, C.I, 2011, s. 231-247.
- Öztürk, Temel: “Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa’nın (1739-1742) Kitap Kültürü”, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı 2**, Ankara 2016, s. 212-235.
- Öztürk, Zehra: “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.5, S.9, 2007, s. 401-445.
- Öztürk, Zehra: “Muhammediye’nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.1, 2000, s. 333-338.
- Özvar, Erol: “Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği”, **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2017, s. 19-44.
- Pamuk, Şevket: “Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?”, **Seçme Eserler I: Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul 2007.
- Pedersen, Johannes: “Mescid”, **İA**, C.8, s. 68.
- Pıku, Alfred: **Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerinin Kur’an İlimleri ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2020.

- Poş, Abdullah: “Taşrada Kitapsever Bir Toplum: Tarsus Müslümanları Örneği (1827-1918)”, **İSTEM**, C.12, S.24, 2014, s. 103-129.
- Quinn, Meredith: “On Yedinci Yüzyıl İstanbul’da Ucuza Okumalar,” **Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Türkçesi Metin Çalışmaları**, eds. Hatice Aynur *et al*, İstanbul, Turkuaz Yayınevi, 2015, s. 146–69.
- Quinn, Meredith: **Books and Their Readers in Seventeenth Century**, Unpublished PhD Diss., Harvard University, 2016.
- Râ’if, Mehmed: **Mir’at-ı İstanbul** I. Cilt, yay. haz. Günay Kut, Hatice Aynur, İstanbul 1996.
- Raymond, Andre: “Reflection on Research in the History of the Arab City During the Ottoman Period: (Sixteenth–Eighteenth Centures) of Jean Sauvaget Revisited,” **Text and Context in Islamic Societies**, ed.: by Irene A. Bierman, with an introduction by Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, Reading: Ithaca Press, 2004.
- Sabev, Orlin: “Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları”, **XV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 11-15 Eylül 2006**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara C.4/3, 2010, s. 1809-1853.
- Sabev, Orlin: “Bulgaristan’daki Osmanlı Yazılı Kültürünü İnceleyen Bulgar Tarihçiyim”, Çev.: Ahmet Celil Civan, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.8, S.15, 2010, s. 263-280.
- Sabev, Orlin: “Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695–1786)”, **Balkanlar’da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri**, Bükreş, Romanya/1–5 Kasım 2006, İstanbul, IRCICA, C.2, 2011, s. 575–607.
- Sabev, Orlin: “Private Book Collections in Ottoman Safia, 1671-1833 (Preliminary Notes)”, **Academie Des Sciences de Bulgarie Institut D’etudes Balkaniques Etudes Balkaniques**, 2003, No:1, s. 34-82.
- Sabev, Orlin: “18. Yüzyıl Diyarbakır’ında Kitap Sahipliği”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır**, Ed.: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, C.1, Ankara 2008, s. 153-157.

- Sabev, Orlin: **İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) Yeniden Değerlendirme**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.
- Sabırlı, Tijen: **Afife Nurbanu Valide Sultan Vakfiyesi (990/1582)**. 2018 İstanbul: Libra Kitap Yayıncılık, s.83-84.
- Sağırlı, Abdurrahman: “Süleymannâme”, **DİA**, C.38, İstanbul, 2010, s. 124-127.
- Sahillioğlu, Halil: “Ottoman Book Legacies”, **Studies on Ottoman Economic and Social History**, İstanbul, IRCICA, 1999, s. 189–191.
- Sakal, Fahri: “Osmanlı Ailesinde Kitap”, **Osmanlı Kültür ve Sanat**, ed. Güler Eren, C. 11, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 732–738.
- Saklan, Bilal: “Kûtü’l-Kulûb” **DİA**, Ankara 2002, cilt 26, 501-502.
- Saltık, Ekrem: **Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, 2007.
- Saraç, M. A. Yekta: “Muamma”, **DİA**, C.30, İstanbul 2020, s. 320-321.
- Sarı, Mehmet Ali: “el-İtkân”, **DİA**, C.23, İstanbul 2001, s. 464.
- Sarı, Nil: “Attar” **DİA**, C.4, İstanbul 1991, s. 94-95.
- Sarıkaya, Hüseyin: “Selef-Halef İki Vak’anüvis Sa’dullah Enveri ve Halil Nuri’nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme”, **Belleten**, V. LXXXVI, S. 305, 2021, s. 177-217.
- Sarıtaş, Murat ve Yasir Bayatlı, Serdar Özalp, Muhammed Selman Tüfekçioğlu, Şaban Kütük: “18. Yüzyıl Osmanlı Merkez Topraklarında Şer’î İlimler Literatürü: İstatistikî Bir İnceleme”, **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl, C I**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, 2018, s. 11-40.
- Savaş, Saim: “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa’nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, **Belgeler**, 15/19, 1993, s. 249–290.
- Saydam, Abdullah: “Trabzon’da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795–1846)”, **Millî Eğitim**, S.170, 2006, s. 187–201.
- Seng, Yvonne J.: **The Üsküdar Estates (Tereke) As Records of Everyday Life in an Ottoman Town 1521-1524**,

- Doctor of Philosophy, The University of Chicago, 1991.
- Sevgi, H. Ahmet: “Gülşen-i Râz”, C.14, **DİA**, İstanbul, 1996, s. 253-254.
- Söylemez, Faruk: “Malatya Mutassarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Paşa’nın Terekesi”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.5, S.5., 2013, s. 253-271.
- Strauss, Johann: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu (19.-20. Yüzyıllar)?”, çev. Günil Ayaydın Cebe, **Kritik**, C.1, S.3, 2009, s. 205-265.
- Sunay, Serap: “Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmet Fethi Paşa’nın Terekesi”, **Belleten**, C.LXXXIV, S.300, 2020, s. 745-788.
- Sunay, Serap: “Müsriflikten, Müflisliğe Bir Hanedan Damadının Portresi: Mısırlı İbrahim İlhami Paşa’nın Terekesi”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.46, 2021, s. 23-82.
- Sümer, Faruk: “Ağa” **DİA**, C.1, İstanbul, 1988, s. 451-452.
- Süreyya, Mehmed: **Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-I Meşâhir-i Osmâniyye II**, yay. haz. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s.140
- Şahin, Haşim: **Dervişler ve Sufi Çevreler Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.
- Şahin, M. Süreyya: “Kıyas-ı Enbiya” **DİA**, C.25, Ankara 2022, s. 494-495.
- Şahinoğlu, M. Nazif: “Ahlâk-ı Muhsinî”, **DİA**, C.2, İstanbul 1989, s.17.
- Şahinoğlu, M. Nazif: “Attar, Feridüddin”, **DİA**, C.4, İstanbul 1991, s. 95-98.
- Şeker, Şemsettin: **Ders ile Sohbet Arasında, On Dokuzuncu Asır İstanbul’unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri**, Zeytinburnu Belediyesi, 2013.
- Şener, Mehmet: “Çârperdi”, **DİA**, C.8, İstanbul 1993, s. 230-231.
- Şeşen, Ramazan: “İlk Devir Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler” **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.2, 2002, s. 261-292.
- Şeşen, Ramazan: “Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeler”, **XI. Türk Tarih Kongresi 5-9 Eylül 1990**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.III, 1994, s. 899-919.

- Tak, Ekrem ve Aydın, Bilgin. “XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S.19, 2019, s. 183-236.
- Tak, Ekrem: **Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması**, Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı, 2009.
- Tak, Ekrem: **XVI-XVII. yüzyıl Üsküdar Şer’iyye Sicilleri: Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Tak, Ekrem: **XVI. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar’da sosyal ve iktisadi hayatın göstergeleri (Üsküdar Kadı Sicilleri üzerine bir çalışma)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2002.
- Tanıncı, Zeren: “Topkapı Sarayı’nın Ağaları ve Kitaplar”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y. 3, S. 3, 2002, s. 41-56.
- Taş, Aziz Nazmi Şakir: **Adrianopol’dan Edirne’ye: Edirne ve Civarında Osmanlı Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşumu XIV-XVI. Yüzyıl**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.
- Taylan, Necip: “Ali b. Rabben et-Taberi” **DİA**, C.2, İstanbul 1989, s. 434-436.
- Tekindağ, Şehabeddin: “Mahmud Paşa”, **DİA**, C. 27, Ankara 2003, s. 376-378.
- Telci, Cahit: “Muhassılın Serveti: Aydın Muhassılı Abdülbaki Paşa’nın 25 Temmuz 1697 (6 Muharrem 1109) Tarihli Muhallefatı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 26/2, 2011, s. 551-576.
- Terzi, Arzu Tozduman: **Bezmiâlem Valide Sultan**, Timaş, İstanbul 2018.
- Terzioğlu, Arslan: “Ali Münşi” **DİA**, C.2, İstanbul, 1989, s. 421-422.
- Theoharis, Stavrides: **The Sultan of Vezirs, The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)**, Brill, Leiden 2001.
- Tijen Sabırlı, **Dindarlık, Ekonomi ve Sosyal Hayat: Nurbanu Atik Valide Sultan Vakfı Üzerine Bir İnceleme**

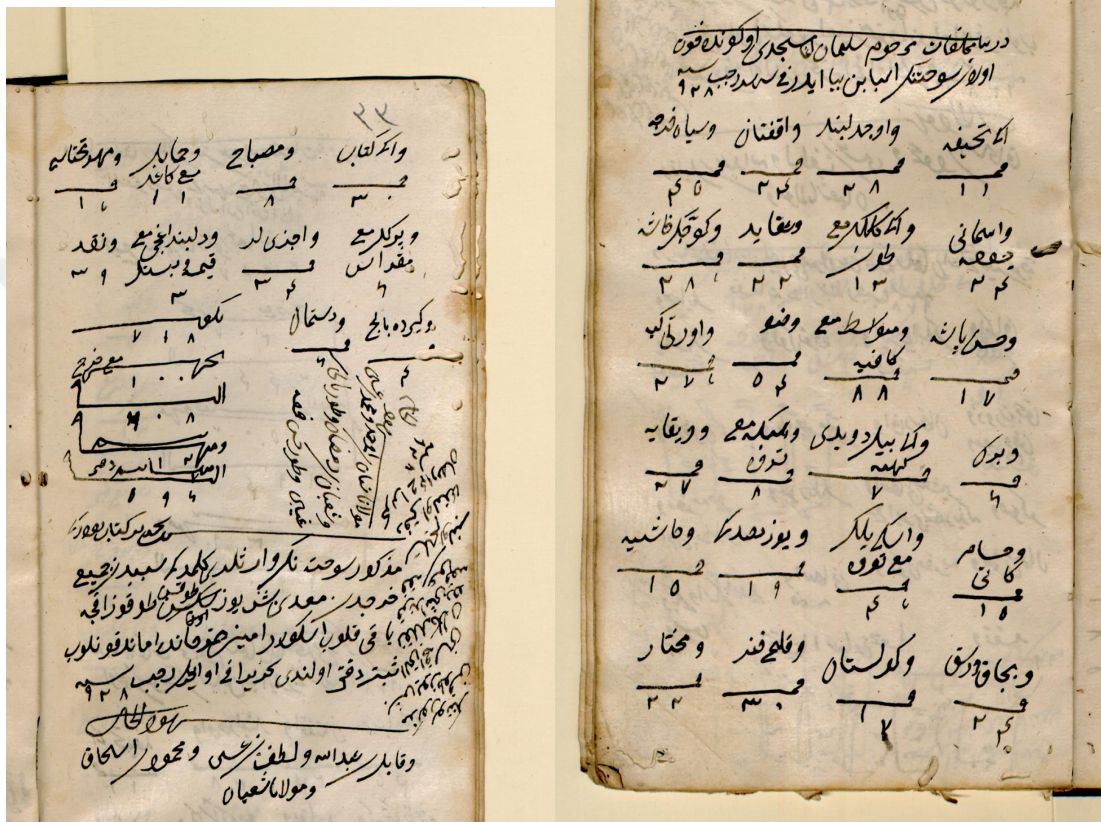
- (1582-1826), İstanbul, Libra Kitap Yayıncılık, 2019.
- Toderini, Giambattista: **Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)**, Çev.:Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Tosun, Necdet: “Reşahat”, **DİA**, cilt 35, İstanbul 2008, s. 8-9.
- Uğur, Mücteba: “el-Câmiu’s-Sağîr”, **DİA**, C.7, İstanbul 1993, s. 113-114.
- Uğur, Yunus: “Mahkeme Kayıtları (Şer’iye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya,” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi** 1, S.1, 2003, s. 305-344.
- Uluç, Lale: **Türkmen Valiler Şirazlı Ustalar Osmanlı Okurlar XVI. Yüzyıl Şiraz El Yazmaları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.
- Uludağ, Süleyman: “Dede”, **DİA**, C.9, İstanbul 1994, s. 76.
- Uludağ, Süleyman: “Delâilü’l-Hayrât” **DİA**, C.9, İstanbul 1994, s. 113-114.
- Uludağ, Süleyman: “Gazzali, Tasavvufî Görüşleri” **DİA**, C.13, İstanbul 1996, s. 515-518.
- Uludağ, Süleyman: “Nefehâtü’l-Üns” **DİA**, C.32, İstanbul 2006, s. 521-522.
- Unan, Fahri: “Klasik Osmanlı Döneminde Fatih Medreselerinde İmlî Verim”, **Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji**, ed.: Yavuz Unat, 2010, s.77-89.
- Uzun, Ahmet: “Tepedenli Ali Paşa ve Mal Varlığı”, **Belleten**, S.244, 2001, s. 1035-1077.
- Uzun, Mustafa İsmet: “Burç”, **DİA**, C.6, İstanbul 1992, s. 424-426.
- Uzun, Mustafa İsmet: “Envarü’l-Aşıkîn” **DİA**, C.11, İstanbul 1995, s. 258-260.
- Uzun, Mustafa İsmet: “Muhammediyye”, **DİA**, C.30, Ankara 2020, s. 583-584.
- Uzun, Mustafa İsmet: “Münşeat” **DİA**, C.32, İstanbul 2006, s. 18-20.
- Uzun, Mustafa İsmet: “Müntehab” **DİA**, C.32, İstanbul 2006, s. 28-29.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: “Şer’i Mahkeme Sicilleri”, **Ülkü Halkevleri Dergisi**, S. 29, 1935, s. 365-368.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara 1984.

- Uzundal, Edip: “Osmanlı İlmiye Teşkilatından Bir Portre: Şeyhülislam Halil Efendi ve Terekesi”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.10, S.8, 2018, s. 177-196.
- Ülker, Mustafa Birol ve Aydın, Bilgin: “Türkiye Haricinde Bulunan Osmanlı Kadı Sicilleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S.16, 2004, s. 201-214.
- Ülker, Mustafa Birol: “Gazeteci ve Matbaacı Selim Fâris Şidyâk’ın Terekesi”, **Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal’a Armağan: Edebiyat ve Tasavvuf - Kütüphanecilik ve Arşivcilik, II. Cilt**, İstanbul, 2014, s. 1133-1153.
- Ünver, A. Süheyl: “İstanbul’un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar”, **İstanbul Risaleleri**, C.5, s. 269.
- Ünver, İsmail: “Gencine-i Râz”, **DİA**, C.14, İstanbul 1996, s. 20.
- Ürekli, Bayram ve Bizbirlik, Alpaz: “Karaman Valisi Çelik Mehmed Paşa’nın Terekesi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.1, 1994, s. 175–220.
- Ürekli, Muzaffer: “Gülbün-i Hânân” **DİA**, C.14, İstanbul 1996, s. 235-236.
- Yaman, T. Mümtaz: “Şer’i Mahkeme Sicilleri”, **Ülkü Halkevleri Dergisi**, S.68, 1938, s. 153-164.
- Yaşaroğlu, M. Kamil: “Musannifek”, **DİA**, C. 31, Ankara 2020, s. 239-240.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Ahvâzî, Hasan b. Ali” **DİA**, C.2, İstanbul 1989, s. 194.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “Kelam”, **DİA**, C. 25, Ankara 2022, s. 196-203.
- Yayla, Mustafa: “Fetava-yı Yahya Efendi” **DİA**, c.12, İstanbul 1995, s. 449-450.
- Yazar, Sadık: **Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği II**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, İstanbul 2011.
- Yazıcı, Nesimi: “Osmanlı Dini Hayatından Bir Kesit: Buhari Hatmi”, **Türk Yurdu**, C.19-20, S.148-149, Aralık 1999-Ocak 2000.
- Yazıcı, Tahsin: “Fettâhî”, **DİA**, C.12, İstanbul 1995, s. 485-486.
- Yazıcı, Tahsin: “Gülistan”, **DİA**, C.14, İstanbul 1996, s. 240-241.

- Yediyıldız, Mustafa Asım: **Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulucami**, Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Yetik, Erhan: “Ankaravî, İsmail Rusuhi” **DİA**, C.3, İstanbul, 1991, s. 211-213.
- Yıldırım, Selahattin: **Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicrî VII-IX. Asır)**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, İstanbul 1994.
- Yıldız, Arzu: **Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Rize’de Aile Hayatı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, 2017, s. 400-409.
- Yılmaz, Coşkun: “Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi’nin Terekesi”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII 21-23 Kasım 2014 Bildiriler**, C. II, 2015, s. 25-91.
- Yılmaz, Coşkun: “Siyasetname”, **DİA**, C.37, İstanbul, 2009, s. 306-308.
- Yılmaz, Hasan Kamil: “Aziz Mahmud Hüdayi” **DİA**, C.4, İstanbul 1991, s. 338-340.
- Yılmaz, Serap: “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3/15, 1992, s. 191–215.
- Yolalcı, M. Emin: “Hazinedar-Zade Abdullah Paşa’nın Terekesine Göre Samsun’un İktisadi ve İçtimai Yapısı”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S.2, 1986, s. 266-296.
- Yurtsever, Murat: “İsmail Hakkı Bursevi”, **DİA**, C.23, İstanbul 2001, s. 107-108.
- Yüksel, Ayhan: “Bir Taşra Müftüsünün Terekesi ve Kitapları: Trabzon Müftüsü el-Hâc Mahmûd Efendi Örneği”, **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Trabzon, 2020, s. 535-554.
- Yüksel, Emrullah: “Birgivi” **DİA**, C.6, İstanbul, 1992, 191-194.
- Zubcevic, Asım: **Book Ownership in Ottoman Sarajevo, 1707-1828**, Unpublished PhD diss., Leiden University, 2015.

EKLER

EK 1: XVI. Yüzyılda Üsküdar'da Kayıtlara Geçmiş İlk Öğrenci Terekesinin Sureti

[illegible]

[illegible]

[illegible][illegible][illegible][illegible]

EK 6: Kaşif Ali Efendi'nin Terekesi (XVIII. Yüzyıl)

[illegible]

ÖZGEÇMİŞ

Esra MUHACIR, 2010 yılında Marmara Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü'nden mezun olmuş, “29 No’lu Üsküdar Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu” başlıklı lisans bitirme tezi (ödevi) ile Hazel Heughan Educational Trust Tez Ödülleri - Lisans Bitirme Tezi Birincilik Ödülü’nü almıştır. Aynı bölümde “XVII. Yüzyılda Üsküdar’da Kitap Kültürü” adlı tezi ile 2013 yılında yüksek lisans programını tamamlamıştır. 2017 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi ve Belge Yönetimi Analibim Dalı doktora programında eğitimine başlamıştır.

2009-2011 yılları arası kısmi zamanlı, 2011-2019 yılları arasında ise tam zamanlı olarak İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi’nin Arşiv Servisi’nde çalışmıştır. 2019 yılından itibaren İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü’nde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.